

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक
RASTRIYA BANIJYA BANK

...तपाईंको आफ्नै बैंक

ISSN 2542-291X

उपहार

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडको स्मारिका

अपहार

(अर्थशास्त्र, बैंकिङ र व्यवस्थापन सम्बन्धी पत्रिका)

Souvenir of Rastriya Banijya Bank Limited

UPAHAR

(Magazine of Economics, Banking and Management)

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक
RASTRIYA BANIJYA BANK

...तपाईंको आफ्नै बैंक

- प्रकाशक** : राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड
केन्द्रीय कार्यालय,
सिंहदरबारप्लाजा, काठमाडौं
फोन : ०१ ५७२१२२०
इमेल : rbbnl@rbb.com.np
वेब : www.rbb.com.np
- सम्पादक मण्डल** :
- संयोजक : श्री देवेशप्रसाद लोहनी
सदस्यहरू : श्री भोलानाथ पौडेल
श्री कृष्ण साह
श्री दामोदर ज्ञवाली
श्री भवानी शंकर निरौला
श्री लक्ष्मीप्रसाद पाण्डेय
श्री ईश्वर बहादुर सिंह
श्री दिपेन्द्र कार्की
श्री ईश्वर उप्रेती
- प्रुफरिडिड** : श्री टेकनाथ पाण्डेय
श्री रूपेन्द्र पोखरेल
- सर्वाधिकार ©** : राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड
- प्रकाशन मिति** : २०८१ माघ १०
- प्रकाशन प्रति** : ३००० थान
- ISSN** : 2542-291X
- सज्जा** : शेषराज गौतम, टच क्रिएसन प्रा.लि., बागबजार, फोन ०१-५३१५४४८
- मुद्रण तथा डिजाइन** : सोपान प्रेस प्रा.लि., काठमाडौं

प्रधानमन्त्री

काठमाडौं, नेपाल ।

शुभकामना

नेपालको समग्र बैकिङ इतिहासमा अग्रणी भूमिका खेलेको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले आफ्नो स्थापनाकालको ५९ औं वर्ष सफलतापूर्वक पूरा गरी ६० औं वर्षमा प्रवेश गर्न लागेको सुखद अवसरमा हार्दिक बधाई तथा शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

नेपालको कृषि, उद्योग, पर्यटन, वाणिज्य, व्यापार र सेवा लगायतका क्षेत्रमा लगानी गरी आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न र रोजगारी सिर्जना गर्न यस बैंकले खेलेको अग्रणी भूमिका प्रशंसनीय छ । हालको प्रतिस्पर्धी वित्तीय प्रणालीमा आधुनिक र नवीन वित्तीय उपकरण र सूचना प्रविधिको उपयोग गर्दै संस्थागत कार्यक्षमतामा समयानुकूल वृद्धि गरी व्यवसायिक, कुशल र जिम्मेवार बैंकको भूमिका निर्वाह गरी सम्पूर्ण सेवाग्राही तथा अन्य सरोकारवालाहरूलाई सन्तुष्ट तुल्याउने मार्गमा बैंक थप अगाडि बढ्नेछ भन्ने मैले आशा गरेको छु ।

मुलुकका सम्पूर्ण जिल्ला सदरमुकामहरूमा आफ्ना शाखा सञ्जाल पुऱ्याई नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नरहेको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले आफ्नो सेवा तथा सुविधाहरूमा समसामयिक सुधार गरी आर्थिक विकासमा अझ बलियो स्तम्भको रूपमा आफूलाई स्थापित गर्न सकोस् भनी शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

अन्त्यमा, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले आफ्नो स्थापनाकालको ५९ औं वर्ष पूरा गरी ६० औं वर्ष प्रवेशका अवसरमा पुनः हार्दिक बधाई तथा शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

१० माघ, २०८१

केपी शर्मा ओली
केपी शर्मा ओली

विष्णुप्रसाद पौडेल

उपप्रधानमन्त्री एवम् अर्थमन्त्री

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय

शुभकामना

सिंहदरबार, काठमाडौं

नेपाल

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडले आफ्नो स्थापनाको ५९औं वर्ष पूरा गरी ६०औं वर्षमा प्रवेश गरेको अवसरमा संस्थालाई बधाई भन्न चाहन्छु।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले आफ्नो देशव्यापी शाखा सञ्जाल मार्फत मुलुकभरीबाट निक्षेप परिचालन गरी कर्जा लगानी मार्फत मुलुकको आर्थिक विकासमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याएको छ। लगानी प्रवर्द्धन, उत्पादन अभिवृद्धि तथा रोजगारी सिर्जनाका लागि वित्तीय स्रोत परिचालन गर्ने काममा यस बैंकले थप योगदान गर्ने विधास लिएको छु।

भुक्तानी प्रणालीलाई सुरक्षित, आधुनिक र विद्युतीय प्रविधिमा आधारित बनाउने, सहुलियतपूर्ण कर्जा कार्यक्रमलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने, विद्युतीय प्रणालीमा आधारित वित्तीय सेवा विस्तार गर्दै दुर्गम क्षेत्रमा बैंकिङ्ग पहुँच अभिवृद्धि गर्न शाखा रहित, मोबाइल र इन्टरनेट बैंकिङ्ग सेवा उपलब्ध गराउने काममा पनि राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले आगामी दिनमा अझ प्रभावकारी भूमिका खेल्नेछ भन्ने अपेक्षा समेत गरेको छु।

संस्थागत सुदृढीकरण, व्यावसायिक क्षमता वृद्धि, आर्थिक अनुशासन, आधुनिक प्रविधिको प्रयोग र सेवा विस्तारमा अझ बढी जोड दिदै निक्षेप परिचालन, उत्पादनमूलक क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह र नवीनतम् बैंकिङ्ग सेवा प्रदान गरी मुलुकको द्रुत आर्थिक विकासमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक थप सहयोगी बन्न सक्ने मैले विधास लिएको छु।

अन्त्यमा, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड ६०औं वर्ष प्रवेशको सुखद अवसरमा सम्पूर्ण कर्मचारीहरु, ग्राहक महानुभावहरु, शुभेच्छुकहरु एवं समग्र परिवारलाई बधाई दिदै सफलता एवं उत्तरोत्तर प्रगतिको कामना व्यक्त गर्दछु।

मिति: २०८१ माघ १०

विष्णुप्रसाद पौडेल

उपप्रधानमन्त्री एवम् अर्थमन्त्री

गभर्नर
Governor

नेपाल राष्ट्र बैंक NEPAL RASTRA BANK

केन्द्रीय कार्यालय
बालुवाटार, काठमाडौं
Central Office
Baluwatar, Kathmandu

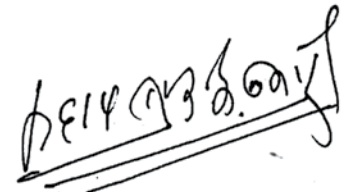
शुभकामना

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि. २०८१ माघ १० देखि स्थापनाको ५९ औं वर्ष पूरा गरी ६० औं वर्षमा प्रवेश गर्न लागेको सुखद अवसरमा बैंकको उत्तरोत्तर प्रगतिको कामना गर्दै बैंक परिवारप्रति हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

सरकारी स्वामित्वमा स्थापना भई सञ्चालनमा रहेको यस बैंकले स्थापना कालदेखि नै ग्रामीण एवम् दुर्गम स्थानहरूमा समेत आधारभूत बैंकिङ सेवा प्रदान गर्दै वित्तीय साधन र स्रोतको पहुँच विस्तारमा अग्रणी र उत्तरदायी भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ। आफ्नो लामो यात्रामा विभिन्न आरोह अवरोह पार गर्दै अगाडि बढिरहेको यस बैंकले अर्थतन्त्रका मुख्य आधारका रूपमा रहेका कृषि, पर्यटन, ऊर्जा, पूर्वाधार विकास तथा साना-मझौला व्यवसायको प्रवर्द्धनमा वित्तीय सेवा प्रवाह गर्दै आएको छ। यस बैंकले आफ्नो ऐतिहासिक गरिमा कायम गर्दै प्रतिष्पर्धात्मक रूपमा कार्य सम्पादन गरी भविष्यमा समेत सफल बैंकको रूपमा स्थापित हुन आवश्यक कार्य सहजरूपमा गर्ने विश्वास मैले लिएको छु। सरकारी स्वामित्वको बैंक भएको हैसियतले यस बैंकले गर्ने कार्य सम्पादन अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाका लागि समेत अनुकरणीय हुनुपर्ने विश्वास मैले लिएको छु। सरकार तथा नेपाल राष्ट्र बैंकले लिएका नीति तथा जारी निर्देशनको अक्षरसः कार्यान्वयनमा बैंकको विशेष जिम्मेवारी, कर्तव्य तथा भूमिका रहने कुरा समेत स्मरण गराउँदछु।

अत्याधुनिक प्रविधिको प्रयोगले ल्याएको परिवर्तित कार्य वातावरण समेतलाई ध्यान दिई संस्थागत कार्यक्षमतामा समयानुकूल सुधार गर्दै मुलुकमा वित्तीय सचेतना प्रवर्द्धन गर्ने कार्यमा समेत आगामी दिनमा यस बैंकले अग्रणी भूमिका निर्वाह गर्ने आशाका साथ बैंकको ६० औं वार्षिकोत्सवको अवसरमा पुनः शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

(महा प्रसाद अधिकारी)

पत्र संख्या -
च न -

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय
सिंहदरबार, काठमाडौं

सिंहदरबार, काठमाडौं
नेपाल ।

शुभकामना

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड स्थापनाको ५९ वर्ष पूरा गरी ६० औं वर्षमा प्रवेश गरेको सुखद अवसरमा यस बैंकका सम्पूर्ण ग्राहकवर्ग, शोयरधनी, व्यवस्थापन, कर्मचारी, सरोकारवाला निकाय र शुभेच्छुकहरूमा हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

पूर्णसरकारी स्वामित्वमा रहेको यस बैंकले स्थापनाकालदेखि नै मुलुकको आर्थिक तथा वित्तीय क्षेत्रको विकास एवम् विस्तारमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएको छ। साथै, देशका सहरी क्षेत्रमा मात्र नभई ग्रामीण एवम् दूरदराजका क्षेत्रमा समेत बैंकले शाखाहरू विस्तार गरी बैंकिङ्ग सेवा पुऱ्याउँदै आएको छ। राज्यलाई कानून बमोजिम कर भुक्तानी गर्दै मुलुकको आर्थिक तथा वित्तीय क्षेत्रको मजबूत आधार निर्माणका साथै वित्तीय पहुँच अभिवृद्धिमा यस बैंकले पुऱ्याउँदै आएको योगदान प्रशंसनीय रहेको छ।

लामो बैंकिङ्ग अनुभव तथा विस्तृत शाखा सञ्जाल रहेको यस बैंकले कृषि, पर्यटन, ऊर्जा, पूर्वाधार विकास र साना तथा मझौला व्यवसायको प्रबर्द्धनमा निर्वाह गर्दै आएको भूमिका अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका लागि समेत प्रेरणादायी रहेको छ। देशको आर्थिक तथा मौद्रिक सवलीकरणमा सशक्त भूमिका निर्वाह गर्नका लागि यस बैंकले आगामी दिनमा संस्थागत सुदृढीकरण, आधुनिक प्रविधियुक्त ग्राहकमुखी सेवा, आर्थिक अनुशासन, संस्थागत सुशासन र व्यवसायिक कार्यपद्धतिमा अझ बढी जोड दिनुपर्ने देखिन्छ।

देशमा दिगो, सन्तुलित, फराकिलो र समावेशी आर्थिक वृद्धि तथा आर्थिक विकास हासिल गर्नका लागि यस बैंकले संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व अन्तर्गत आगामी दिनमा अझ सशक्त भूमिका निर्वाह गर्ने विश्वास लिएको छु। साथै, नयाँ व्यावसायिक ढाँचा र डिजिटल माध्यमबाट मुलुकले उच्चतम लाभ प्राप्त गर्ने गरी प्रभावकारिता बढाई राष्ट्रिय पूँजी निर्माणमा टेवा पुऱ्याउन समावेशी वित्तीय प्रणालीको विकास, प्रविधिमैत्री बैंकिङ्ग सेवाको विस्तार र आर्थिक सुशासनको पाटोमा बैंक आगामी दिनमा पनि अविचलित भई अघि बढ्ने अपेक्षा गरेको छु।

अन्त्यमा, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडले समृद्ध नेपाल निर्माणका लागि अग्रणी भूमिका निर्वाह गर्दै अर्थपूर्ण योगदान दिनसकोस् भन्ने शुभेच्छा सहित आगामी दिनमा यस बैंकको थप उन्नति र सफलताका लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

मिति: २०८१ माघ १०

दिनेश कुमार घिमिरे
सचिव (राजस्व)

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक
RASTRITYA BANIJYA BANK

...तपाईंको आफ्नै बैंक

सञ्चालक समितिको कार्यालय

शुभकामना

मुलुकको आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रको विकासमा आधुनिक बैंकिङ प्रणाली अपनाई निरन्तर सेवामा समर्पित सरकारी स्वामित्वमा रहेको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड आफ्नो स्थापनाको ५९ औं वर्ष पूरा गरी ६० औं वर्षमा प्रवेश गरेको सुखद अवसरमा यस बैंकलाई आ-आफ्नो क्षेत्रबाट सहयोग पुऱ्याउनुहुने ग्राहक वर्ग, सेयरधनी महानुभावहरू, अर्थ मन्त्रालय, नेपाल राष्ट्र बैंक, अन्य सरकारी निकायहरू, सहकर्मी सञ्चालकहरू, बैंक व्यवस्थापन एवम् कर्मचारी वर्गलगायत सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूमा उच्च सम्मान तथा कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु।

बैंकिङ क्षेत्रमा वृद्धि भइरहेको प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणले ग्राहकका आकाङ्क्षा तीव्र रूपमा परिवर्तन भइरहेको सन्दर्भमा यस बैंकले सम्पूर्ण निक्षेपकर्ता, तुला उद्यमी तथा साना व्यवसायीका साथै सबै ग्राहकका आकाङ्खालाई सम्बोधन गर्ने गरी सेवा सुविधाहरूमा गुणस्तरीयता अभिवृद्धि गर्दै अझ बढी भरपर्दो, विश्वसनीय, सुरक्षित, प्रविधियुक्त तथा ग्राहकमैत्री बनाउन प्राथमिकताका साथ कार्य गरिरहेको छ। बैंकिङ क्षेत्रमा विद्यमान प्रतिस्पर्धाको सामना गर्न बैंकले आफ्नो प्रतिस्पर्धी क्षमता अभिवृद्धि गर्दै समयसान्दर्भिक कार्यपद्धतिको विकास गर्ने उद्देश्यले बैंकका आन्तरिक नीति, नियम, निर्देशिका तथा कार्यविधिहरूमा समयसापेक्ष परिमार्जन गर्दै आएको छ। बैंकले संस्थागत सुशासनलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखेको छ। बैंकका ऊर्जाशील जनशक्तिका साथै साधन र स्रोतको उचित परिचालन गरी प्रतिस्पर्धी क्षमतामा वृद्धि गरी उच्चतम प्रतिफल प्राप्त गर्न बैंक दृढ रूपमा लागिपरेको छ।

मुलुकको समृद्धि र अर्थतन्त्रको विकासका लागि नेपाल सरकारले अगाडि सारेको वित्त नीति तथा नेपाल राष्ट्र बैंकले ल्याएको मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयनमा बैंक प्रतिबद्ध रहेको छ। उत्पादनशील एवम् प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र, जस्तै - कृषि, जलविद्युत्, पर्यटन तथा रोजगारमूलक उद्योग, साना व्यवसाय आदि क्षेत्रमा यस बैंकले प्राथमिकताका साथ कर्जा लगानी गर्नुका साथै भविष्यमा समेत यस कार्यलाई निरन्तरता दिँदै बैंकिङ सेवा प्रवाहलाई थप गुणस्तरीय, प्रविधिमैत्री तथा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गरी संस्थागत सुशासन कायम गर्दै ग्रामीण क्षेत्रमा समेत सम्पूर्ण बैंकिङ सुविधा विस्तार गर्ने भूमिका निर्वाह गर्ने सञ्चालक समितिको तर्फबाट प्रतिबद्धता व्यक्त गर्न चाहन्छु।

हाल मुलुकभर ७७ वटै जिल्लाबाट सेवा प्रवाह तथा व्यावसायिक कार्य गरिरहेको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड मुलुकको आर्थिक-सामाजिक रूपान्तरणमा अग्रगामी योगदान गर्न, संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व निर्वाह गर्दै सरोकारवाला सबैको हित संरक्षण गर्न निरन्तर प्रयासरत रहने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै सम्पूर्ण सरोकारवाला तथा यस बैंकको प्रगतिको कामना गर्ने सम्पूर्ण महानुभावहरूप्रति हार्दिक धन्यवाद तथा शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

मिति : २०८१ माघ १०

(दिलीपकुमार ढुङ्गाना)

अध्यक्ष

सञ्चालक समिति

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड

सम्पादकीय

पूर्ण सरकारी स्वामित्वमा स्थापना भएको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले विगत ५९ वर्षदेखि निरन्तर देशको वित्तीय कारोबारसम्बन्धी आवश्यकतालाई सम्बोधन गरी बैंकिङ सेवा प्रदान गर्दै आएकोमा यही मिति २०८१ माघ १० गतेबाट ६० औं वर्षमा प्रवेश गरेको छ । भर्खरै मौद्रिकीकरणको पाइला टेकेको तथा निकै सानो अर्थतन्त्र भएको तत्कालीन अवस्थामा स्थापना भएको यस बैंकले देशभरि रहेका शाखा कार्यालयहरूमार्फत नेपाली जनतालाई बैंकिङ कारोबार गर्ने बानीको विकास गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै देशको आर्थिक-सामाजिक विकासमा उल्लेखनीय टेवा पुऱ्याइआएको कुरा सर्वविदितै छ ।

तराई, पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रमा समेत अवस्थित आफ्ना शाखाहरूमार्फत सर्वसाधारणलाई उनीहरूका घरदैलोमा आधुनिक सुलभ बैंकिङ सेवा पुऱ्याइरहेको यस बैंकले उद्योग, व्यापार, पूर्वाधार, प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र, उत्पादनशील क्षेत्र तथा विपन्न वर्गमा कर्जा प्रवाह गरी सरकारी नीति तथा कार्यक्रमलाई सफल बनाउन उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरिरहेकै छ र भविष्यमा समेत निरन्तरता दिने छ । नयाँ नयाँ प्रविधिको विकासले बैंकिङ सेवा प्रवाहलाई सरल एवम् विस्तारित रूपमा गर्न सहजता प्रदान गरे तापनि प्रविधि र प्रतिस्पर्धाबाट सृजित चुनौतीलाई कुशल रूपमा सामना गर्दै प्राप्त अवसरहरूको उच्चतम सदुपयोग गरी बैंकको निर्दिष्ट लक्ष्य हासिल गर्दै देशको आर्थिक संवृद्धिमा महत्त्वपूर्ण साभेदारका रूपमा क्रियाशील रहिरहने अटोट गर्दछौं ।

शिथिल अर्थतन्त्र, अधिक तरलता तथा लगानीका अवसरहरू कम भएको आजको चुनौतीपूर्ण अवस्थामा समेत सर्वसुलभ रूपमा आधुनिक बैंकिङ सेवा प्रदान गरी अर्थतन्त्रको सबलीकरणका लागि बैंक कटिबद्ध छ । हरेक क्षेत्रमा Artificial Intelligence को प्रयोग हुन थालेको आजको समयमा यसको समेत उपयोग गरी बैंकिङ सेवालार्इ कसरी चुस्त बनाउन सकिन्छ भन्ने कुरामा हामी सदैव चनाखो रही अधि बढ्ने प्रण गर्दछौं ।

सम्पूर्ण सेयरधनीहरू, नेपाल सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंक, ग्राहक वर्ग, कर्मचारी वर्ग तथा सम्बद्ध सबै सरोकारवाला पक्षहरूबाट बैंकलाई हालसम्म प्राप्त भएको सहयोग, सद्भावना र मार्गनिर्देशनप्रति हृदयदेखि नै आभार प्रकट गर्दै आगामी दिनमा समेत यसरी नै निरन्तर सहयोग, सद्भावना र मार्गनिर्देशन प्राप्त भइरहने कुरामा हामी विश्वस्त छौं । बैंकबाट प्रदान हुने सेवाको गुणस्तर सुधारको प्रयासलाई निरन्तरता दिँदै स्रोत र साधनको प्रभावकारी व्यवस्थापनबाट ग्राहकमैत्री आधुनिक एवम् गुणस्तरीय बैंकिङ सेवा प्रदान गर्न दृढताका साथ निरन्तर लागिरहने प्रणसमेत गर्दछौं ।

बैंकको यस 'उपहार' विशेषाङ्कमा बैंकको वर्तमान अवस्था र भावी योजना तथा कार्यक्रमका सम्बन्धमा बैंकका प्रमुख कार्यकारी अधिकृत श्री देवेन्द्रमण खनालज्यूसँगको अन्तरवार्ता एवम् आर्थिक, बैंकिङ, वित्तीय, व्यवस्थापन, सूचना प्रविधि र लेखासँग सम्बन्धित समसामयिक विषयमा लेखिएका लेखरचनाहरूलाई समावेश गरिएको छ । यी लेखहरू आर्थिक तथा व्यवस्थापन विषयमा रुचि राख्ने अनुसन्धानकर्ता, विद्यार्थी र सम्पूर्ण पाठक वर्गका लागि उपयोगी हुने विश्वास हामीले लिएका छौं । यस विशेषाङ्कमा समावेश गरिएका सम्पूर्ण लेखरचनाहरू लेखकका निजी विचारहरू हुन् ।

अन्त्यमा, विशेषाङ्कमा आफ्ना लेखरचना उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने सबै लेखक र विशेषाङ्क प्रकाशनमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने सम्बन्धित सबैलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं तथा बैंकको ६० औं वर्ष प्रवेशका उपलक्ष्यमा बैंकलाई शुभकामना दिनुहुने सम्पूर्ण महानुभावहरूमा विशेष धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं । धन्यवाद ।

- सम्पादक मण्डल

विषय सूची

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
नेपाली			
१.	प्रमुख कार्यकारी अधिकृत श्री देवेन्द्रमण खनालज्यूको अन्तर्वार्ता		१
२.	नेपालको आर्थिक समस्या र समाधान	डा. गोविन्दराज पोखरेल	६
३.	आर्थिक नीति र समृद्धि : हामी चुकेको कहाँ हो ?	गोपीनाथ मैनाली	९
४.	केन्द्रीय बैंकको रूपान्तरण : डिजिटल युगका लागि डिजिटल केन्द्रीय बैंक	गुरुप्रसाद पौडेल	१२
५.	सङ्घीय प्रणालीमा मौद्रिक नीति र वित्तीय व्यवस्था	डा. चन्द्रमणि अधिकारी	१६
६.	मानव विकास र नेपालमा यसको अवस्था	रमेश अर्याल	२२
७.	सार्वजनिक निजी साभेदारी र नेपालको अवस्था	वाशुदेव शर्मा	२६
८.	जलवायु परिवर्तन : नेपाली अर्थतन्त्रमा असर र न्यूनीकरणका उपाय	जुनारबाबु बस्नेत	३२
९.	नेपालको अर्थतन्त्र : समष्टिगत तथा क्षेत्रगत स्थिति, चुनौती र समाधान	डा. रेवतवहादुर कार्की	३६
१०.	वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमसम्बन्धी रणनीति पत्र, २०५७ र यसका उपलब्धिहरू	लक्ष्मीप्रपन्न निरौला	४३
११.	वित्तीय क्षेत्रमा बढ्दो तरलताको अवस्था : कारण र प्रभावकारी व्यवस्थापन	दुर्गा कुमारी कडेल	४७
१२.	निकासीमा नगद अनुदान र निकासी : नेपालको बाह्य व्यापारमा निकासी नगद अनुदानको व्यवस्था	डा. सुमनकुमार रेग्मी	५१
१३.	नेपालमा सार्वजनिक खर्चको वर्तमान अवस्था र स्थिति	गम्भीर बहादुर हाडा	५५
१४.	हरित बैकिङको अवधारणा एवम् कार्यान्वयनका चुनौतीहरू	राजनविक्रम थापा	५९
१५.	बैकिङ क्षेत्रको सङ्कट निवारण र नियामकको भूमिका	डा. दिबाकर वशिष्ठ	६४
१६.	पुँजी बजारको बदलिँदो स्वरूप र अबको बाटो	रेवत श्रेष्ठ	६७
१७.	नेपालमा बैकिङ कर्जा लगानीमा देखिएका प्रवृत्तिहरू	भोलानाथ पौडेल	७१
१८.	मौद्रिक उपकरणहरू र यसको बैकिङ क्षेत्रमा प्रभाव	ऋषिराम ढकाल	७५
१९.	नेपालमा बैकिङ व्यवसायको चित्र : बहुआयामिक भूमिका, कार्यदिशा र सुधारका क्षेत्र	डा. सुरोज टण्डन	७९
२०.	बढ्दो सार्वजनिक ऋण परिचालनबाट समष्टिगत अर्थतन्त्रमा देखिएका समस्या र सुधारका क्षेत्रहरू	राम बहादुर के.सी.	८३
२१.	नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०८० र निर्यात प्राथमिकता	खगेश्वर भण्डारी	८८
२२.	मौद्रिक नीति कार्यान्वयनमा ब्याजदर करिडोर : अवधारणा र अभ्यास	नन्दकुमार ढकाल	९४
२३.	नेपालमा डिजिटल कारोबारको सन्दर्भ	डा. भागवत आचार्य	९८
२४.	साँघुरो पुँजी बजार र सामूहिकतावादी मानसिकता	मुराहरि पराजुली	१०२
२५.	दिगो विकासको लक्ष्य र वातावरण संरक्षणमा बैकिङ क्षेत्रको भूमिका	बासु गौतम	१०६
२६.	मुद्राको पूर्ति, उच्च शक्ति मुद्रा र मुद्रा गुणक	युवराज धिमिरे	११०
२७.	नेपालमा बिमा अन्डरराइटिङ	रमेश कुमार पोखरेल	११४
२८.	अर्थतन्त्रका अप्ट्यारा र समाधानका उपाए	यज्ञ बज्जाडे	११७
२९.	सोचले जीवनमा पार्ने प्रभाव	संगम महत	१२१
३०.	नेपालको वित्तीय प्रणालीमा डिजिटल प्रविधिको फड्को	इन्द्रबहादुर बानियाँ	१२४

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
३१.	नेपालमा सरकारी बैंकहरूको अवस्था र औचित्य	त्रिचन्द्र भण्डारी	१२७
३२.	तहगत बैकिङ प्रणाली र अबको रूपान्तरण	चन्द्रप्रसाद तिमिल्सेना	१३२
३३.	वृद्धिका सीमाहरू प्रतिवेदनको सन्दर्भ	माधव पौडेल	१३५
३४.	शाखा कार्यालय व्यवस्थापनमा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू	तुलसी देवी शर्मा	१३८
३५.	कृत्रिम बुद्धिमत्ता र बैकिङ : नेपालका लागि नयाँ सम्भावनाहरू	सुनिल थापा	१४१
३६.	नेपालको सन्दर्भमा सार्वभौम साख मूल्याङ्कन, फाइदा र चुनौती	नवीन न्यौपाने	१४४
३७.	नेपालको वित्तीय प्रणालीको वर्तमान अवस्था र वित्तीय प्रणालीको संरचनामा बैंकको तुलनामा बिमाको हिस्सा कम हुनुका कारणहरू	विशाल तिमिल्सेना	१४७
३८.	नेपालमा साइबर सुरक्षाको वर्तमान अवस्था, समस्या तथा चुनौतीहरू	अमृत तामाङ	१५०
३९.	नेपालका सार्वजनिक संस्थानको वर्तमान अवस्था र अबको कार्यदिशा	ऋषि ज्ञवाली	१५४
४०.	आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक	अभिजीत कर्ण	१५९
४१.	४० डिग्री तापक्रममा स्याउ फलाउने सफल किसानको कथा	राजेन्द्रसिंह धामी	१६३
English			
42.	Climate Change and the Banking Sector: Risks and Role	Prakash Kumar Shrestha, PhD	165
43.	Commercial Banks on Agriculture Finance in Nepal	Nara Hari Dhakal, PhD	168
44.	Navigating the Cybersecurity Landscape of Digital Banking	Debesh Prasad Lohani	172
45.	Green Financing	Keshav Prasad Lamsal	177
46.	Leadership in Organization: Principles and Capacity Building	Durgesh G Shrestha	180
47.	Unlocking the Potential of Derivatives: A Path to Financial Growth for Nepalese Banks	CA. Krishna Shah	184
48.	Brain Gain from Virtual Approach: The Viable Solution for Nepal	Bhawani Shankar Niroula	187
49.	Frictions in International Trade	Pramod Adhikari	190
50.	Nepalese Payment System : Issues and Challenges	Pushkar Raj Bhattarai	192
51.	Change Management in Nepalese Banking Sectors	Advocate Bishnu Prasad Kandel	196
52.	Artificial Intelligence and Banking Industry	Hemanta G.C.	200
53.	The New Rich: Redefining Wealth and Its Implications for the Banking Sector	Puspa Poudel	204
54.	Nepal's Credit Risk Landscape Through a Macroeconomic Lens	Prativa Panta	207
55.	Treasury: Principles, Functions, Earning Sources, Risk Associated and Further Scopes	Dwaipayana Regmi	211
56.	Behavioral Economics and Choice Architecture: How They Influence Decision-Making in the Banking Sector	Prakash Prasad Sedhain	215
57.	Micro-Finance as a Poverty Reduction tool- A Critical Aspect of Nepal	Surya Krishna Chaulagain	219
58.	The Impact and Implications of Mergers and Acquisitions in Nepalese Banking Sector	Dr. Sabita Bhandari	223
59.	Breaking the Cycle: How Short Selling Can Prevent Strikes in Nepal's Stock Market	Ranjit Kumar Gupta	229
60.	Harnessing the Power of Remittances: Catalyzing Urbanization and Sustainable Development in Nepal	Saramsh Kharel	232
61.	Trade Union in Banking Industry: Major Roles and Challenges	Pratigya Bhatt	236

अन्तर्वार्ता

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडमा खुला प्रतिस्पर्धाबाट छनौट भई चाटर्ड एकाउन्टेन्ट श्री देवेन्द्ररमण खनाल २०८१ जेठ ११ गतेदेखि चार वर्षका लागि प्रमुख कार्यकारी अधिकृत पदमा कार्यरत हुनुहुन्छ । यसअघि बैंकको विभिन्न जिम्मेवारीमा रही कार्य गरिसक्नुभएका खनालले बैंकको नायब प्रमुख कार्यकारी अधिकृत र कायममुकायम प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको समेत कार्यानुभव हासिल गर्नुभएको छ । प्रस्तुत छ, बैंकको ६० औं वार्षिकोत्सवका अवसरमा प्रकाशित 'उपहार-२०८१' स्मारिकाका लागि उहाँसँग प्रकाशन तथा प्रचारप्रसार उपसमितिका तर्फबाट लिइएको अन्तर्वार्ता ।

“

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि. ५९ वर्ष पूरा गरी ६० औं वर्षमा प्रवेश गर्न लागेको यस सुखद् अवसरमा म बैंकका समस्त ग्राहक वर्ग, बैंकको अभिभावकका रूपमा रहेको नेपाल सरकार, बैंकका सेयर धनीहरू, नेपाल राष्ट्र बैंकलगायत अन्य नियामक निकाय, कर्मठ एवम् लगनशील कर्मचारी वर्ग, क्रियाशील ट्रेड युनियनलगायत अन्य सरोकारवाला सङ्घ संस्था, निकाय, व्यक्ति सबैमा हार्दिक आभार एवम् शुभकामना व्यक्त गर्न चाहन्छु । यहाँहरूको साथ, सहयोग, निर्देशन, सल्लाह, सुभावा एवम् शुभेच्छाका कारण आज यो बैंक नेपालको बैंकिङ प्रणालीमा अग्रणी बैंकका रूपमा स्थापित भएको छ र आगामी दिनहरूमा पनि यहाँहरूबाट यस्तै साथ र सहयोग प्राप्त हुने छ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

”

श्री देवेन्द्ररमण खनाल

प्रमुख कार्यकारी अधिकृत
राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड

☞ सर्वप्रथम राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको प्रमुख कार्यकारी अधिकृत पदमा खुल्ला प्रतिस्पर्धाबाट छनौट भई बैंकको उच्चतम जिम्मेवारी प्राप्त गर्नुभएकोमा यहाँलाई हार्दिक बधाई ज्ञापन गर्दछौं । हुन त तपाईंले यस बैंकमा विगत १७ वर्षदेखि विभिन्न जिम्मेवारीमा रही पछिल्लो समयमा नायब प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको जिम्मेवारी पनि निर्वाह गरिसक्नुभएको सन्दर्भमा यस बैंकको पछिल्लो वित्तीय अवस्थालाई कसरी नियालिरहनुभएको छ ? सङ्क्षिप्तमा प्रस्ट पारिदिनुहोस् ।

धन्यवाद । म विगत १७ वर्षदेखि यस बैंकको विभिन्न जिम्मेवारीमा रहँदै गत जेठ ११ गतेदेखि खुला प्रतिस्पर्धाबाट छनौट भई बैंकको प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको जिम्मेवारीमा कार्यरत छु । यस बैंकको पछिल्लो वित्तीय अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा बैंकको

निक्षेपमा उल्लेख्य बढोत्तरी भई ब्याज खर्च वृद्धि हुने अवस्था छ । मैले प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको जिम्मेवारी लिएपछि पनि ९० अर्बको निक्षेप बढेको छ । कर्जा थप लगानी गर्नुपर्ने दबाव रहेको छ । कर्जा निक्षेप अनुपात ६४ प्रतिशतको हाराहारीमा छ । नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा देखिएको निष्क्रिय कर्जाको वृद्धि समग्र रूपमा बढ्दै गएको देखिन्छ । यस बैंकको वित्तीय अवस्था पनि नेपालको समग्र बैंकिङ क्षेत्रको अवस्था जस्तो नै रहेको छ । हामीले यस वर्ष पनि गत वर्ष भन्ने बैंकको आ.व. २०८०/८१ को अन्तिम लेखापरीक्षण सम्पन्न गरी वार्षिक साधारणसभा पनि सम्पन्न गरिसकेका छौं ।

बैंकको पछिल्लो वित्तीय अवस्थालाई हेर्ने हो भने आजका दिनमा यस बैंकको कुल निक्षेप रु. ४ खर्ब ५० अर्ब र कुल

कर्जा रु. २ खर्ब ८४ अर्ब रहेको छ। बैंकसँग कारोबार गर्ने कुल ग्राहकको सङ्ख्या करिब ४६ लाख पुगेको छ भने भौगोलिक उपस्थितिका हिसाबले ७ वटै प्रदेशका ७७ वटै जिल्ला र सबै जिल्ला सदरमुकाममा समेत गरी जम्मा २९४ शाखा कार्यालयहरू सञ्चालनमा रहेका छन्। थप आठवटा शाखाहरू सञ्चालनको अन्तिम तयारीमा छन्। सम्भवतः यही माघ १० गतेसम्ममा ती शाखाहरू सञ्चालनमा आउने छन्। डिजिटल बैंकिङका पक्षमा समेत बैंकले उल्लेखनीय फड्को मारेको छ।

अहिले हाम्रो गर्व गर्ने थप एउटा पक्ष भनेको नेपाल क्लियरिङ हाउसद्वारा सबैभन्दा बढी सरकारी डिजिटल कारोबार गर्ने बैंकका रूपमा सम्मानित हुनु हो। अहिलेको अवस्थामा हामीसँग करिब १८ लाख मोबाइल बैंकिङ प्रयोगकर्ता, करिब ८ लाख २७ हजार एटिएम प्रयोगकर्ता, ४० हजार इन्टरनेट बैंकिङ प्रयोगकर्ता, २,१०५ क्रेडिट कार्ड रहेका छन् भने हामीले POS Machine १,९७२ र QR Code ७८ हजार जारी गरेका छौं।

☞ **राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकलाई नेपालको बैंकिङ बजारमा अग्र प्रतिस्पर्धी र सक्षम बैंकका रूपमा स्थापित गर्न के कस्ता पक्षहरूमा सुधार गर्नुपर्ने देखिनुभएको छ ? सुधारका लागि के कस्ता योजनाहरू तय गर्नुभएको छ ? स्पष्ट पारिदिनुहोस्।**

नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा लामो इतिहास बोकेको बैंक भएकाले यस बैंकको सेवा प्रवाह र अत्याधुनिक बैंकिङ क्षेत्रमा सुधार गर्नुपर्ने देखेको छ। मुलभूत रूपमा बैंकको सूचना प्रविधिका क्षेत्रमा सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरेको छ। सोअनुसार बैंकको कोर बैंकिङ सिस्टममा परिवर्तन गर्ने, डिजिटल प्लेटफर्ममा चुस्त रूपमा काम गर्न स्विचलाई अपडेट गर्ने कार्यलाई अगाडि बढाइएको छ। बैंकमा सूचना प्रविधिको विकास तथा सोको समयानुकूल परिमार्जनका लागि बैंकले IT Enhancement Roadmap लागु गर्दै निकट भविष्यमा नै अन्तर्राष्ट्रियस्तरको बैंकिङ सफ्टवेयर खरिद गरी प्रयोगमा ल्याउन लागेको छ।

सुधार गर्नुपर्ने अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको ग्राहकलाई प्रवाह गर्ने सेवालार्इ थप गुणस्तरीय बनाउनु रहेको छ। बैंकमा काम गर्ने सम्पूर्ण कर्मचारीहरू व्यावसायिक हुनु जरुरी छ। यसको अर्थ सेवा प्रवाहमा गुणस्तरीयता नै हो। चुस्त सेवा प्रवाह, ग्राहकमैत्री व्यवहार र सेवाग्राहीका समस्यालाई व्यावहारिक रूपमा परिणाम देखिने गरी सेवा प्रवाह गर्नु प्रतिस्पर्धी बैंकिङ सेवामा आवश्यक छ। यसका लागि बैंकमा हालै नियुक्त नयाँ जनशक्तिको तालिम तथा वृत्ति विकासका लागि बैंकले कार्य गरिरहेको छ। बैंकमा कार्यरत वर्तमान जनशक्ति प्रतिस्पर्धी रहेकाले बैंकको सेवाको गुणस्तर वृद्धि गर्न सकिने कुरामा म विश्वस्त छु।

त्यस्तै साइबर सुरक्षालार्इ अग्र मजबुत तथा समयानुकूल सुरक्षित र भरपर्दो बनाउन यसै आर्थिक वर्षमा नवीनतम प्रविधिका उपकरणहरूको खरिद र सोसम्बन्धी आवश्यक तालिमको व्यवस्था गरिएको छ। यस प्रकारका सुधार कार्यहरूबाट यस बैंकलाई नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा एक प्रतिस्पर्धी बैंकका रूपमा स्थापित गराउने रणनीतिका साथ हामी अगाडि बढेका छौं।

गुणस्तरीय व्यवसाय विस्तार अर्को महत्वपूर्ण पक्ष हो। आफूमा रहेको सीमित साधन स्रोतको उच्चतम उपयोग गर्नेतर्फ हामीले विशेष जोड दिएका छौं। जोखिम व्यवस्थापन र अनुपालना जस्ता विषय सबल बैंकिङ सेवाका लागि अपरिहार्य छन्। यसतर्फ पनि बैंकले कार्ययोजनासहित कार्य गर्दै आएको छ।

☞ **नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक अन्य बैंकभन्दा कसरी पृथक् छ ? यस बैंकको पृथक् पहिचानलाई यहाँले कसरी हेर्नुभएको छ ?**

यो बैंक सबै नेपाली नागरिकको बैंक हो। यो बैंक सरकारी स्वामित्वमा स्थापित बैंक भएकाले आम नेपाली नागरिक यसका वास्तविक सेयर धनी हुन्। यस बैंकप्रति सबै नेपालीहरूले अपनत्व महसुस गर्न सकेका छन्। त्यसैले त यस बैंकलाई “तपाईंको आफ्नै बैंक” पनि भन्ने गरिन्छ। यसले देशको आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रमा विगत ६० वर्षदेखि निरन्तर योगदान गरिरहेको छ। व्यावसायिक संस्था भएकाले नाफा कमाउनु त छँदै छ; जनतालाई बैंकिङ सेवा प्रवाह गर्ने मुख्य उद्देश्यका साथ यो बैंक सञ्चालित छ।

यस बैंकको जिम्मेवारी पनि फरक छ। बैंकको बृहत् शाखा सञ्जालमार्फत देशका दूरदराजसम्म बैंकिङ सेवा पुऱ्याउनु, सबै नागरिकलाई सहज रूपमा बैंकिङ सुविधा प्रदान गर्नु, नेपाल सरकारका नीति तथा कार्यक्रमहरूको प्राथमिकतापूर्वक कार्यान्वयन गर्नु आदि कारणले यो बैंक अन्य बैंकभन्दा पृथक् छ। साथै बिमा तथा पुँजी बजारको विकासका लागि पनि बैंकले कार्य गरिरहेको छ। यस बैंकले देशका दूरदराजमा बैंकिङ सेवा प्रवाह गर्दै वित्तीय पहुँच र आम नागरिकमा वित्तीय साक्षरता प्रवाह गर्नमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ।

पूर्ण व्यावसायिक संस्था भएकाले यसले आर्जन गर्ने कुनै पनि रकम सरकारी राजस्वमा जम्मा हुन्छ र देश विकासमा सो रकम खर्च हुन्छ। त्यसैले त हामीले यसका वास्तविक सेयर धनीहरू नेपाली जनता हुन् भनेका हौं। समग्र रूपमा सरकारका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन तहमा लैजान सरकारको बैंकका रूपमा यसले कार्य गर्दै आएको छ। चाहे त्यो विकसित क्षेत्र होस् वा विकट हिमाली क्षेत्र किन नहोस्, यसको उपस्थितिले सरकारको संस्थाको उपस्थितिका रूपमा लिइएकाले अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाभन्दा यसको फरक पहिचान रहेको छ। कृषि, पर्यटन, पूर्वाधार जस्ता रोजगारी प्रदान गर्ने उद्योग व्यवसाय एवम् आयआर्जनमा जोड दिई कार्य गर्ने गरेका छौं। नेपाल राष्ट्र बैंकले प्राथमिकताका क्षेत्र भनी तोकिएका क्षेत्रमा विशेष कार्यक्रमसहित कार्य गर्ने हुनाले पनि यो बैंक अन्य बैंकभन्दा फरक छ।

☞ **यहाँले चर्चा गरेअनुसार बैंकको पृथक् पहिचानका बिच यस बैंकलाई प्रतिस्पर्धी रूपमा अगाडि बढाउन आफ्नो चार बर्से कार्यकालमा बैंकको विकासका लागि मुलभूत रूपमा के कस्ता व्यावसायिक रणनीतिहरू बनाउनुभएको छ ? उल्लेख गरिदिनुहोस्।**

मैले बैंकको सञ्चालक समितिमा पेस गरेको व्यावसायिक कार्ययोजनामा रोल मोडलका रूपमा कार्य गर्न सक्ने केही योजना

पेस गरेको छु । हामी बैंकको समग्र सम्पत्तिको गुणस्तरलाई बढोत्तरी गर्ने, व्यवसायलाई विस्तार गर्ने, कर्मचारीलाई उत्प्रेरित गर्ने, बैंकिङ सेवालाई चुस्त रूपमा डिजिटल माध्यमबाट प्रवाह गरी सेवाग्राहीलाई गुणस्तरीय सेवा प्रवाह गर्ने र लगानीकर्तालाई प्रतिफल दिन सक्षम हुने रणनीतिका साथ अगाडि बढेका छौं । चुस्त दुरुस्त सेवा प्रवाहमार्फत युवा समूहका ग्राहकहरूलाई बैंकतर्फ आकर्षित गर्ने, कर्मचारीको क्षमता विकास गर्ने, सेवाग्राहीले बैंकप्रति अपनत्व लिन सक्ने, शाखा विस्तार गर्ने, डिजिटल कारोबारमा जोड दिने, कर्जाको गुणस्तर वृद्धि गर्ने लगायतका रणनीतिहरू लिई आगामी दिनमा अगाडि बढ्ने योजना रहेको छ ।

यसका लागि बैंकले चालु आर्थिक वर्षभित्र शाखा सङ्ख्यालाई ३३० पुऱ्याउने, प्रत्येक शाखामा कम्तीमा एउटा एटिएम मेसिन जडान गर्ने, डिजिटल बैंकिङ कारोबारलाई व्यापक रूपमा बढाउने, निष्क्रिय कर्जालाई दुई प्रतिशतमा ल्याउने, शाखा प्रबन्धकहरूलाई थप जिम्मेवार बनाउन व्यावसायिक लक्ष्य दिएर कार्य गर्ने योजना बनाएका छौं । बैंकलाई उत्पादन र कृषिसँग जोडेर जाने छौं । युवा, किसान, मजदुर, गृहिणी सबैलाई बैंकिङ च्यानलमा ल्याउने गरी कार्य गर्ने लक्ष्य लिएका छौं । साथै सरकारलाई प्रतिफल दिन पनि प्रतिबद्ध छौं ।

☞ पछिल्लो समयमा नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा देखिएको अस्वाभाविक अवस्था, बैंकहरूमा पर्याप्त तरलताका कारण बैंकको ब्याजदर न्यून हुँदा हुँदै पनि कर्जा लगानीमा सुस्तता देखिनुका जिम्मेवार कारकहरू के के होला ?

कहिले तरलताको प्रचुरता त कहिले तरलताको सङ्कुचन; नेपाली बैंकिङ व्यवसायमा समय समयमा आइरहने अवस्था देखिएको छ । तसर्थ यसको एक हदसम्म व्यवस्थापन गर्न दीर्घकालीन परियोजनाहरूका लागि बन्ड, ऋणपत्र जस्ता उपकरणहरू जारी गरी सोहीअनुरूप लगानी गर्न सकेमा बैंकको निक्षेप सङ्कलन र कर्जा प्रवाहमा हुने अस्वस्थ प्रतिस्पर्धामा कमी आउँछ भन्ने मलाई लाग्दछ । बैंकिङ क्षेत्रमा तरलताको प्रचुरता अहिलेको अवस्था हो । विगतमा व्यवसायीहरूको ठुलो गुनासो हुने गर्दथ्यो कि बैंकको ब्याजदर महँगो भयो, एकल अङ्कमा कर्जाको ब्याजदर भएन । तर आज बैंकको ब्याजदर घटेर एकल अङ्कमा आइसक्यो तर पनि कर्जाको माग हुन सकेको छैन । यसका पछाडि विभिन्न कारणहरू छन् । खास गरी व्यवसायीहरूमा व्यवसायप्रति आत्मविश्वास बढ्न सकेको छैन । यसो हुनुको प्रमुख कारण राजनीतिक स्थायित्व नै हो । हाम्रो अर्थतन्त्र आयात र रेमिट्यान्समा आधारित छ । आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको निर्माणमा बलियो गरी उभिने हो भने हामीले कृषि, ऊर्जा, पर्यटन, पूर्वाधार जस्ता क्षेत्रमा लगानीलाई विस्तार गर्नुपर्ने हुन्छ । यद्यपि यसबारे नेपाल राष्ट्र बैंकको प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा गरिने लगानीमा निर्देशन छ । तर यस्ता पुँजीगत क्षेत्रमा गरिएका लगानीबाट आम्दानी प्राप्त हुन केही समय लाग्ने हुनाले यसतर्फका नीतिहरू पनि व्यवसायीमैत्री एवम् देश निर्माण र सबल अर्थतन्त्रका लागि हुन् भन्ने सोचका साथ सहजपूर्ण वातावरण निर्माण गरिनु जरूरी

छ । यसबाट मात्र व्यवसायीहरूको मनोबल बढ्न गई लगानी बढ्न सक्दछ ।

कर्जा विस्तारमा नीतिगत सुधार गर्नुपर्ने देखिएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले लिएको चालुपुँजी कर्जा निर्देशिका छोटो अवधिमा कार्यान्वयनमा आउनुलाई पनि व्यवसायीहरूले कर्जाको माग कम हुने एउटा प्रमुख कारण बताउने गरेका छन् । कोभिड पछिको कर्जा विस्तारलाई व्यवस्थापन गर्न सकिएको छैन । बजारमा उपभोक्ताको कमी, ग्राहकको खरिद क्षमतामा कमी आदि कारण भनिए पनि कोभिड पछि कर्जा लगानीमा लिइएको लचक नीति लगत्तै कडा नीति कार्यान्वयनका कारण कर्जा विस्तार हुन सकेको छैन । साथै सहकारी क्षेत्रमा आएको समस्या, मिटरब्याजी तथा बैंकको कर्जा तिर्नु पर्दैन भन्ने केही तत्त्वबाट भ्रम छर्ने कार्य भइरहेको छ । सरकारले निर्माण व्यवसायीलाई गर्नुपर्ने भुक्तानी समयमा गरेन साथै पुँजीगत खर्च पनि पर्याप्त मात्रामा नभएकाले अर्थतन्त्रमा शिथिलता आई कर्जा लगानी विस्तार हुन सकेन ।

☞ अर्कोतर्फ पछिल्लो समय बैंकहरूको खराब कर्जा बढ्दो क्रममा रहेको देखिन्छ । चालु आ.व.को प्रथम त्रैमासिक नतिजाले समेत धेरै जसो बैंकहरूको निष्क्रिय कर्जा बढेको र मुनाफा घटेको देखाएको छ । यस्तो किन भइरहेको छ ? के निष्क्रिय कर्जा व्यवस्थापन बैंकहरूका लागि चुनौतीपूर्ण बन्दै गएको हो ? यसको व्यवस्थापनका लागि बैंकहरूले के कस्ता कदम चाल्न आवश्यक ठान्नुहुन्छ ?

विगत केही वर्षको तुलनामा गत वर्षदेखि नेपालको बैंकिङ क्षेत्रको निष्क्रिय कर्जाको स्तर केही बढी बैंकहरूको मुनाफामा नकारात्मक असर परेको यथार्थ हो । कोभिडपछि पनि बैंकको निष्क्रिय कर्जा चार प्रतिशतको हाराहारीमा पुगेको थियो । सरकारले गर्ने पुँजीगत खर्च घट्दै जानु, निर्माण व्यवसायीलाई समयमा रकम भुक्तानी हुन नसक्नु, होटल व्यवसाय, निर्माण कम्पनी तथा उद्योगहरू पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन हुन नसक्नु, साना व्यवसायीलाई तिनीहरूले लिएको कर्जा तिर्नु पर्दैन भन्ने भ्रामक हल्ला फैलाउने, किताकाट पूर्णतया नखुल्दा घरजग्गा खरिद बिक्रीमा मन्दी आउनु जस्ता मुलुकको अर्थतन्त्रको वर्तमान अवस्थाका कारण बैंकहरूलाई कर्जाको गुणस्तर कायम राख्न चुनौतीपूर्ण हुँदै आएको छ ।

अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाएर निष्क्रिय कर्जा व्यवस्थापनमा लामु नै आजको आवश्यकता हो । राम्रो नियत हुँदा हुँदै पनि परियोजना पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन गर्न नसक्दा, अर्थतन्त्रको चक्रीय प्रभावका कारणले उधारो नउत्दा, व्यक्तिगत सम्पत्ति बिक्री गरेर उद्यम व्यवसाय बचाउन खोज्दासमेत सफल नभइरहेको दृष्टान्त बजारमा प्रस्ट देखिएको छ । तसर्थ अर्थतन्त्र पूर्ण रूपले चलायमान बन्न नसक्दाको असर सिधै ऋण भुक्तानीमा देखिएको छ । खराब कर्जा बढ्नुको कारण उद्योग व्यवसायको आन्तरिक कारण मात्रै नभएर बाह्य कारण प्रधान रहेको देखिन्छ । तसर्थ सरकारलगायत अर्थतन्त्रका सबै पक्षहरूले अर्थतन्त्रलाई थप चलायमान बनाउन विभिन्न नीतिगत हस्तक्षेप एवम् प्रभावकारी प्रोत्साहनका लागि कार्यक्रमहरू ल्याउनुपर्ने देखिन्छ । त्यसै गरी दिगो आर्थिक वृद्धिका आधारहरू जस्तै - कृषि, उत्पादन,

पूर्वाधार, जग्गाको कित्ताकाट खोलेर रियलस्टेटमा थप लगानी प्रोत्साहन गर्न सकेमा खराब कर्जा व्यवस्थापनको दिगो समाधान निस्कने देखिन्छ । हामी ग्राहकसँग नियमित सम्पर्कमा रहने, कर्जाको पुनर्संरचना/पुनर्तालिनीकरण गर्ने, ब्याज रकममा छुट दिने, सहूलियत दरमा कर्जा प्रदान गर्ने जस्ता नियमित कार्यहरू गर्दै निष्क्रिय कर्जा व्यवस्थापनमा कटिबद्ध भई लागिरहेका छौं ।

☞ विश्व अर्थतन्त्रको प्रभाव नेपालको अर्थतन्त्रमा र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको प्रभाव नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा परेका कारण बैकिङ क्षेत्रमा अनौठा सङ्केतहरू देखा पर्न थालेका हुन् ? तपाईंको विचारमा यस्तो अवस्था कहिलेसम्म विद्यमान रहन्छ र अर्थतन्त्र पुनः लयमा फर्कने सम्भावना छ कि छैन ?

☞ विश्व अर्थतन्त्रको प्रभाव नेपाली अर्थतन्त्रमा केही हदसम्म परेको देखिए पनि भारतसँगको स्थिर विनिमय दरका कारण यस्तो प्रभाव त्यति धेरै छैन । यद्यपि रसिया र युक्रेनबिचको युद्धले भ्यालुचेनमा भने असर पारेको देखिन्छ । भारत र चीनसँग हाम्रो ठुलो कारोबार भएकाले दुई देशको अर्थतन्त्रमा आएको प्रभावले भने हाम्रो अर्थतन्त्रलाई अवश्य प्रभाव पार्दछ । अहिले आन्तरिक कारणले गर्दा नै हाम्रो अर्थतन्त्रमा शिथिलता देखिएको छ । यद्यपि कृषि, हाइड्रो, पर्यटन जस्ता प्रचुर सम्भावनाका क्षेत्रहरूमा लगानी गरी केही आशा गर्न सक्ने अवस्था रहेको हुँदा अर्थतन्त्र पुनः लयमा फर्कने सम्भावना छ । उत्पादनका साधनहरूलाई राम्रोसँग परिचालन गर्न सकियो भने यो शिथिलता लामो समय टिकिरहने म देख्दैन । दुई छिमेकी राष्ट्रलाई आकर्षित गरेर पर्यटन, उत्पादन, जलस्रोतसँग जोड्न सकिन्छ किनभने हामीसँग स्रोत र सम्भावना दुवै प्रशस्त छन् ।

☞ बैंक सुधार कार्यक्रमपछि सरकारी स्वामित्वका बैंकहरूको वित्तीय अवस्थामा सुधार आएको त छ तर यस्ता बैंकहरूले पछिल्लो समय आफ्नो बजार हिस्सा भने गुमाइरहेका देखिन्छन् । के सरकारी बैंकहरूको उत्पादकत्व र प्रतिस्पर्धी क्षमतामा ह्रास आएको हो ?

वास्तवमा तत्कालको वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमले नेपाल राष्ट्र बैंक तथा तीनवटै सरकारी बैंकमा सुधार भएको ठिक हो । एउटा पाईलाई धेरै जनामा भाग लगाउँदा भाग कम परिहाल्छ; यो स्वाभाविक पनि हो । एउटा कुरा, धेरै बैंक भएपछि बजार हिस्सा त घट्ने नै भइहाल्यो । अर्को कुरा निजी बैंकहरू मर्जरमा गएपछि सरकारी बैंकहरूको बजार हिस्सा कम देखिन गयो । हाम्रो उत्पादकत्व कम भएको छैन, बरु बढ्दै गइरहेको छ । हो, प्रतिस्पर्धी क्षमता हामीले बढाउनु आवश्यक छ । प्रक्रियाको पालनाबाट समय बढी लाग्ने हुनाले हामीले समयमा निर्णय गर्न नसक्ने हुँदा हाम्रो प्रतिस्पर्धी क्षमतामा ह्रास आउने गरेको छ ।

विगत सात आठ वर्षमा ठुलो सङ्ख्यामा अनुभवी कर्मचारीहरू अवकाश हुनुभएको छ भने बैंकले नयाँ जनशक्ति पाएको छ । अहिले बैंकको कर्मचारीको औसत उमेर नै ३५ वर्ष रहेको छ । अब यो नयाँ जनशक्तिबाट हामीले उत्पादकत्व थप बढाउन सकौं । कम्प्लायन्स तथा नेपाल राष्ट्र बैंकको नीति नियम पालना गर्नमा हामी सक्षम र सबल छौं । बजारमा अरू प्रतिस्पर्धीसँग प्रतिस्पर्धी

गर्न हामी प्रतिबद्ध छौं ।

☞ नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको वर्तमान स्थान र भूमिका के कस्तो पाउनभएको छ ? नेपाल सरकारको अधिकांश स्वामित्व रहेको बैंकका रूपमा यस बैंकले राज्यका नीति तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा के कस्तो भूमिका निर्वाह गरिरहेको छ ? प्रस्ट पारिदिनुहोस् ।

बजारमा भएका वाणिज्य बैंकहरूमध्ये हामी ५/६ नम्बरमा छौं । इक्विटीमा हामी कन्स्ट्रान्ट छौं । यो बैंकले सधैं राज्यले लिएको नीति नियम कार्यान्वयनमा प्राथमिकताका साथ कार्य गर्ने गरेको छ । हामीले विगतदेखि नै दूरदराजमा बैकिङ सेवा दिइरहेका छौं । चाहे सहूलियतपूर्ण कर्जा होस् वा सामाजिक सुरक्षा भत्ता, पेन्सन, वृद्ध भत्ता; ग्रामीण भेगसम्म समयमै वितरण गर्ने गरेका छौं । हाम्रा शाखामार्फत राज्यले लिने राजस्वलाई सङ्कलन गर्दछौं । सरकारी बैंक भएका नाताले हामीले ७७ वटै जिल्लामा रहेका हाम्रा सम्पूर्ण शाखामार्फत सरकारी नीति नियमलाई तल्लो तहसम्म पुऱ्याइरहेका छौं ।

☞ अधिल्लो आर्थिक वर्षको तुलनामा चालु आर्थिक वर्षको पहिलो तीन महिनामा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको मुनाफामा भने निकै कमी आएको देखियो । यसको कारण के होला ? बैंकका अन्य सूचकहरूको अवस्था कस्तो रह्यो ? तपाईं बैंकको यो नतिजाप्रति सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?

तुलनात्मक रूपमा यस आर्थिक वर्षको प्रथम त्रैमासमा सन्तोषजनक नतिजा हासिल नभएको यथार्थ हो । तर हामीले यसका प्रमुख कारणहरू पहिचान गरिसकेका छौं र आगामी दिनमा सुधार गरेर अगाडि बढ्दै छौं । बैंकले पहिलो पटक यस अवधिदेखि ECL Model लागु गरी कर्जा नोक्सानी व्यवस्था र ब्याज आम्दानीको लेखाङ्कन गरेका कारण बैंकको आम्दानीमा प्रतिकूल असर परेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले कर्जा वर्गीकरणमा दिएको सुविधा उपयोग नगर्दा करिब ५० करोड बराबरको आम्दानी लेखाङ्कन भएको थिएन । यसो गर्दा हामी उक्त अवधिमा करिब रु.९० करोडको मुनाफासहितको वित्तीय विवरण प्रकाशन गर्न सक्षम थियौं । त्यसैले प्रकाशित वित्तीय विवरणमा देखिए जस्तो बैंकको लाभदायकतामा कमी आएको भने होइन । तर निष्क्रिय कर्जा स्तर केही बढेको भए पनि त्यसलाई व्यवस्थापन गरिएकाले दोस्रो त्रैमासको वित्तीय विवरण प्रकाशन गर्दा उत्साहजनक नतिजा आउने छ ।

☞ राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडले आगामी माघ १० मा बैंक स्थापनाको ६० औं वार्षिकोत्सव मनाउँदै छ । यस बैंकलाई आजको प्रतिस्पर्धी बैकिङ क्षेत्रमा अभूत सशक्त, जिम्मेवार, प्रतिस्पर्धी र ग्राहकमैत्री बनाउन के कस्ता योजनाहरू रहेका छन् ?

यस बैंकले विगत लामो समयदेखि देशको आर्थिक विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएको छ । यो बैंक सरकारी बैंक भएकाले ग्राहक तथा आम नागरिकप्रति थप जिम्मेवार रहेको छ । बैंकले उत्पादन, रोजगारी, राजस्व वृद्धिलगायतका कार्यहरूमा अहम् भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ । नागरिकको आयआर्जन

बढाउनका लागि बैंक प्रतिस्पर्धी रूपमा आइरहेको छ । बजारमा दह्रो रूपमा उत्रनका लागि बैंकले यस आ.व.भित्रमा ३३० शाखा सञ्जाल पुऱ्याउँदै छ । हामी डिजिटल बैंकिङ कारोबारलाई अझ सशक्त रूपमा अगाडि बढाइरहेका छौं । उत्पादन, रोजगारी र आयलाई जोड दिएर जाने गरी कृषिसँग सम्बन्धित प्रोडक्टहरू ल्याएका छौं । सूचना प्रविधिमा व्यापक सुधार, बलियो आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, कम्प्लायन्स, जोखिमको अनुपालना गर्दै व्यवसायको विस्तार गर्ने योजना रहेको छ ।

पछिल्लो समय एकातिर Next Level प्रविधिका रूपमा Artificial Intelligence लाई बैंकिङ क्षेत्रमा प्रयोग गर्न थालिएको छ भने अर्कोतिर बैंकहरूमा साइबर सुरक्षाको जोखिमसमेत बढ्दो छ । साइबर अपराधबाट बैंक र यसका ग्राहकहरूको सुरक्षाका मामिलामा यस बैंकले के कस्ता प्रबन्धहरू मिलाएको छ ?

बैंकिङ क्षेत्रले सूचना प्रविधिलाई व्यापक रूपमा प्रयोग गरिरहेको छ । हामीले पनि सूचना प्रविधिको उच्चतम प्रयोग गर्दै IT Upgradation, Purnori Centralization जस्ता कार्यहरूलाई अगाडि बढायौं । त्यसै गरी बैंकको जोखिम व्यवस्थापन तथा कम्प्लायन्सका क्षेत्रमा पनि उल्लेखनीय सुधारका कार्यहरू सम्पन्न गर्नु र कर्मचारीमा प्राविधिक सिप विकासका लागि व्यापक रूपमा तालिमहरू सञ्चालन गरी कर्मचारीहरूलाई हरेक रूपमा सक्षम बनायौं । पछिल्लो समय बैंकको सूचना प्रविधि प्रणालीलाई साइबर आक्रमणबाट जोगाउन बैंक सक्षम रहेको छ । IT Enhancement Roadmap को कार्यलाई प्रभावकारी ढङ्गले अगाडि बढाउन हामी खोज्दै छौं । नेपाल सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंकहरूलाई तोकेको सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्थालाई बैंकले पालना गर्दै गइरहेको छ । Artificial Intelligence लाई बैंकको कर्जा लगानी, अपरेसन तथा सेवा प्रवाहमा के कसरी प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा बैंकले अध्ययन, अनुसन्धान तथा छलफल गरिरहेको छ, जसले बैंकको डिजिटल कारोबारमा हुन सक्ने सम्भावित आक्रमणको रोकथाम हुने र ग्राहकको कारोबारमा हुन सक्ने सम्भावित जोखिम कम गर्न सहयोग पुग्दछ ।

☞ **विश्वका विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले प्रोजेक्ट फाइनान्सिङ, डिजिटल इनोभेटिभ प्रोडक्टहरूमा कार्य गर्न खोजेको देखिन्छ । राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले नयाँ प्रोडक्टमा जानका लागि के गर्दैछ ?**

बैंकले इक्विटी र डेब्टको सन्तुलन मिलाएर परियोजनाहरूमा लगानी गरिरहेकै छ । हाइड्रो, पर्यटन, होटल जस्ता क्षेत्रमा बैंकले प्रोजेक्ट फाइनान्सिङ गर्ने गरेको छ । डिजिटल कारोबारमा अग्रणी बैंकका रूपमा परिचित भएको छ । विशेष गरी अहिले किसानसँग राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकअन्तर्गत किसानलाई क्रेडिट कार्ड दिएका छौं । NDPC सँग मिलेर डिजिटल वालेटको कार्य गरिरहेका

छौं । RTGS, SWIFT जस्ता सेवाबाट पनि सेवा दिइरहेका छौं ।

☞ **बैंकको सफलताका लागि विभिन्न सरोकारवालाहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुने गर्दछ । यसमध्ये ट्रेड युनियन पनि एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष भएकाले बैंकभित्र क्रियाशील कर्मचारी ट्रेड युनियन र व्यवस्थापनबिच कस्तो सम्बन्धको अपेक्षा गर्नुभएको छ ?**

बैंकलाई सफल बनाउन अवश्य पनि सबै सरोकारवालाहरूसँग सुसम्बन्ध, समन्वय, सहकार्य बनाइराख्न अत्यन्त जरुरी छ । व्यवस्थापन र क्रियाशील ट्रेड युनियनबिच सुमधुर सम्बन्ध भए मात्र संस्थाले सफलता हासिल गर्दछ भन्ने विषयमा दुई मत छैन । ट्रेड युनियनहरू बैंकको विकासका लागि सहयोगी नै हुन् । बैंकमा क्रियाशील ट्रेड युनियनहरूसँगको सुमधुर औद्योगिक सम्बन्ध निरन्तर रहेको छ । व्यवस्थापनले कर्मचारीका सेवा सुविधा तथा समस्याहरूका विषयमा ट्रेड युनियनसँगको अन्तरक्रिया र सहकार्यलाई उच्च महत्त्व दिनुपर्दछ भने ट्रेड युनियनले पनि व्यावसायिक रूपमा संस्थामा रहेका सबै कर्मचारीहरूको समान वृत्ति विकास, हकहित र संस्थाको समृद्धि तथा उन्नतिका खातिर सिर्जनात्मक सल्लाह सुझाव प्रदान गर्नुपर्दछ । दुवै पक्षले आ-आफ्नो जिम्मेवारी बोध गरी कर्तव्य निर्वाह गर्न सकेको खण्डमा संस्थामा सुमधुर औद्योगिक सम्बन्ध कायम हुने र यसले व्यवस्थापन तथा कर्मचारी वर्गलाई असल कार्यवातावरण सिर्जना गर्दछ । यसको फलस्वरूप बैंकमा ट्रेड युनियन र व्यवस्थापनबिच पहिलेदेखि अहिलेसम्म पनि सुमधुर र मित्रवत् सम्बन्ध रहेको देख्छु ।

☞ **अन्त्यमा, यस बैंकको ६० औं वार्षिकोत्सवका अवसरमा बैंकका लगानीकर्ता, नियामक निकाय, ग्राहक, कर्मचारी, शुभेच्छुकलगायत सर्वसाधारणलाई के कस्तो सन्देश दिन चाहनुहुन्छ ?**

अन्त्यमा, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि. ५९ वर्ष पूरा गरी ६० औं वर्षमा प्रवेश गर्न लागेको यस सुखद अवसरमा म बैंकका समस्त ग्राहक वर्ग, बैंकको अभिभावकका रूपमा रहेको नेपाल सरकार, बैंकका सेयर धनीहरू, नेपाल राष्ट्र बैंकलगायत अन्य नियामक निकाय, कर्मठ एवम् लगनशील कर्मचारी वर्ग, क्रियाशील ट्रेड युनियनलगायत अन्य सरोकारवाला सङ्घ संस्था, निकाय, व्यक्तिसबैमा हार्दिक आभार एवम् शुभकामना व्यक्त गर्न चाहन्छु । यहाँहरूको साथ, सहयोग, निर्देशन, सल्लाह, सुझाव एवम् शुभेच्छाका कारण आज यो बैंक नेपालको बैंकिङ प्रणालीमा अग्रणी बैंकका रूपमा स्थापित भएको छ र आगामी दिनहरूमा पनि यहाँहरूबाट यस्तै साथ र सहयोग प्राप्त हुने छ भन्ने विश्वास लिएको छु । साथै, बदलिँदो समयसँगै यस बैंकका सेवा सुविधाहरूमा समयानुकूल परिमार्जन गर्दै देशको आर्थिक विकासको पथमा दरिलो सारथीको भूमिका निर्वाह गर्ने प्रतिबद्धतासमेत व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

नेपालको आर्थिक समस्या र समाधान

डा. गोविन्दराज पोखरेल*

नेपाल राज्य एकीकरण गरी पृथ्वीनारायण शाहको देहावसान भएको एक वर्षपछि मात्र अमेरिका स्वतन्त्र भएको थियो । तत्कालीन अवस्थामा नेपाल अमेरिका, भारत, चीन, मलेसिया, ब्राजिललगायतका देशको अर्थव्यवस्थामा अहिले जस्तो खासै ठुलो अन्तर थिएन । तर समयक्रमसँगै यी देशहरूको अर्थव्यवस्थामा व्यापक परिवर्तन भई ठुलो अन्तर आएको छ । लेखक सुजीव शाक्यका अनुसार नेपाल अरु देशहरू जस्तै आर्थिक रूपले विकास नहुनुका कारणहरू थुप्रै छन्, जुन अहिलेका समस्याका कारणहरूसँग मिल्दोजुल्दा छन् । नेपालमा राजनीतिक र आर्थिक शक्तिको एक मात्र स्रोतका रूपमा भूमिलाई जोड दिने क्रम लामो समयसम्म रह्यो र सहरी र बजार केन्द्रमा अहिले पनि छ । उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी गर्नभन्दा भूमि किनबेचमा लगानी गरिएको छ । यसले दीर्घकालीन रूपमा दिगो उत्पादन हुने क्षेत्रबाट लगानी अन्यत्र लैजान्छ । दोस्रो कारण हो, आर्थिक उन्नति गरी समाजमा आफ्नो वैभव स्थापना गर्नेभन्दा राज्यशक्तिको भौतिक निकटतालाई समाजमा महत्त्वपूर्ण ठानिन थालियो, जसले चुनौती मोलेर आर्थिक उन्नतिमा लाग्ने संस्कारको विकास गरेन । तेस्रो, नीति नियममा नियन्त्रणमुखी सरकारहरू, जसले खुलापनभन्दा संरक्षणवादको प्रवर्धन गरे र यसबाट भाडा (कुत असुल्ले) खोज्ने मानसिकताका राजनीतिज्ञ र नोकशहाही (राजस्व, वन, पूर्वाधार विकास क्षेत्रमा संलग्नको अहिले देखिएको समाजमा आर्थिक हैसियत) मौलाए । उत्पादनमुखी जमिनको खोजी गर्दै पहिलेको पुस्ता पहाडबाट मधेस र विदेश बसाइँ सन्धो भने अहिलेको पुस्ताले धेरै ज्यालाका लागि विदेशी बजारमा श्रम उपयोग गरेको छ । पाँचौँ कारण, जोखिम लिने, नवीन र उद्यमी युवाहरूलाई कुनै प्रोत्साहन नगर्ने संस्कार, जसले त्यस्ता कार्यलाई बढावा दिन संरचना र नीति नियम बनाएन ।

अर्थतन्त्रका समस्याहरू

नेपालमा अहिले तथ्याङ्कीय रूपमा आर्थिक मन्दी (आर्थिक वृद्धिदर सकारात्मक, एक अङ्कको मुद्रास्फीति दर) नदेखिए पनि बजारको गतिशीलतामा सुस्तता देखिएको छ । आर्थिक सुशासन कमजोर भएकाले अवैधरूपमा क्रिप्टोकरेन्सी तथा नेटवर्किङ धन्दा भइरहेका घटनाहरू आकलनभुक्तल सार्वजनिक भए पनि यो निरन्तररूपमा भइरहेको देखिन्छ । त्यस्तै देशमा लगानीको माहोल नभएर हुन्डी कारोबार सक्रिय भई पुँजी पलायन भइरहेको छ । सरकार र नियमन निकायको नियमन तथा सुपरिवेक्षण कमजोर रहेको छ ।

भन्सार चोरीका कारण राजस्व सङ्कलनमा पनि प्रभाव परेको छ । सरकारको करिब करिब आधा राजस्व भन्सारमा आधारित छ । मुख्य

राजस्वसमेत भ्याट, अन्तःशुल्कमा आधारित छ । सबैलाई समान रूपमा लाने यी सबै करले गरिबलाई बढी मारमा पार्छन् । देशको वैदेशिक मुद्रा आर्जन गर्ने स्रोतको मुख्य अंश विप्रेषण भएको छ । जबकि वस्तु तथा सेवा निर्यात, पर्यटन र सूचना प्रविधिको ठुलो सम्भावना भए पनि यो अभ्रै सानो अंश मात्र भएको छ ।

सरकारले बजेट समयमा र उत्पादनमूलक क्षेत्रमा खर्च गर्न नसक्नाले आर्थिक गतिविधि साँघुरिएर बजारमा स्थानीय उत्पादनको समष्टिगत माग एक तिहाइभन्दा बढीले घटेको छ । आ.व.को साढे पाँच महिनामा १२.५ प्रतिशत मात्र पुर्जागत खर्च भएको छ । सिमेन्ट, फलामलगायत वस्तुको खपत नहुनु, जसले गर्दा राजस्व कमी हुने र रोजगारी सिर्जना नहुनाले युवाहरू वैदेशिक श्रम बजारमा जानुपर्ने बाध्यता सिर्जना हुनु पनि अहिलेको समस्या हो । सरकारको बजेट खर्चअनुसार निजी क्षेत्रको पनि लगानी हुने हुँदा लगानी नबढेर आन्तरिक रूपमा आर्थिक गतिविधि नबढ्नु आदिले अर्थतन्त्र भुमरीमा पर्ने सम्भावना छ ।

सरकारले धेरै फजुल खर्च गर्नाले चालु खर्च बढ्दै गइरहेको छ र अनुत्पादक खर्च बढ्ने र सार्वजनिक ऋण जिडिपीको करिब ४५ प्रतिशतको नजिक पुगेको छ । ऋण लिएर ऋण तिर्नुपर्ने अवस्था छ । वास्तवमा चालु खर्चको ठुलो हिस्सा जनतामा पुग्दैन, बरु त्यो बजेटबाट तलब भत्ताका रूपमा सरकारी कर्मचारी, जनप्रतिनिधि र राजनीतिक रूपमा नियुक्त हुने वर्गले लाभ लिन्छ । सीमित साधन स्रोत उत्पादनमुखी क्षेत्रमा खर्च नहुँदा आर्थिक गतिविधि, रोजगारीका अवसरहरू बढ्दैनन् । धेरै आयोग, अध्ययन टोली गठन गरे पनि अभ्रै लगानी गर्ने प्रकृया, सेवा लिने क्षेत्रमा प्रक्रियागत भ्रष्टाचार कायमै छन्, जसले चुनौती मोल्ने वर्गलाई थप निरुत्साहित गरेको छ ।

राजनीतिक अस्थिरताले नीतिगत स्थिरता हासिल नहुँदा लगानीमा जोखिम बढ्ने आँकलन, सुशासनको कमी र सरकारप्रति विश्वास नभएकाले उत्पादन लागत बढ्नु तथा स्वदेशी र विदेशी लगानी नबढ्नु सामान्य जस्तै भएको छ । लचिलो मौद्रिक नीतिले पहिले अनुत्पादक क्षेत्रमा बैंकहरूको अलि बढी लगानी भएको तर अहिले विश्वसनीय लगानीको माहोल नहुनाले बैंकहरूमा ठुलो रकम जम्मा भएको छ । अर्कोतर्फ दिनानुदिन खपत हुने वस्तुको आयात बढेर व्यापार घाटा बढ्दै गइरहेको छ । हामी लगभग करिब ११ रुपैयाँको सामान भित्र्याउँदा हाराहारी एक रुपैयाँको वस्तु तथा सेवा निर्यात गर्दछौं । आयात विप्रेषणमा आधारित छ र राजस्व आयातमा । यदि यो चक्रमा एउटा पाटो मात्र तलमाथि हुने हो भने हाम्रो अर्थतन्त्रमा थप जोखिम बढाउने छ ।

* पूर्व उपाध्यक्ष, राष्ट्रिय योजना आयोग

सरकारले बजेट समयमा र उत्पादनमूलक क्षेत्रमा खर्च गर्न नसक्नु, पछिल्लो समयमा लचिलो मौद्रिक नीति ल्याएर निजी क्षेत्रको निर्माणसहित लगानी वृद्धि गर्न खोजे पनि लगानी वातावरणको अभावमा बैंकमा अधिक तरलताको स्थितिमा समस्या भन्नु बढेको देखिन्छ। उपभोग हास उन्मुख भई समष्टिगत (माग ४० प्रतिशतले) कम उपभोग पक्ष निकै सुस्त हुनुमा न्यून सहकारी गतिविधि र समस्यामूलक लघुवित्तले आर्थिक गतिविधिलाई अरू थप गम्भीर रूपमा क्षति पुऱ्याएका कारणले पनि हो।

पटक पटक अनेक प्राकृतिक विपत्ति जाने हाम्रो देशमा गत सालको भूकम्प र हालैको बाढीपहिरोले गरेको करिब एक खर्ब (सरकारी अनुमान) र यसको केही मल्टिप्लायर असरले अर्थतन्त्रलाई थप मर्महत बनाएको छ र सरकारले अन्य उत्पादनशील क्षेत्रमा गर्नुपर्ने लगानी उद्धार, राहत र पुनर्स्थापनामा खर्च भइरहेको छ। सावाँ ब्याज भुक्तानी (डेब्ट सर्भिसिड) चालु आ.व.मा रु. ५०७ अर्ब छुट्याइएको छ भने दुई खर्बभन्दा बढी वार्षिक बेरुजु हुँदै कुल बेरुजु रु. १० खर्ब नाघिसक्नु आर्थिक कुशासनको ज्वलन्त उदाहरण हो। अर्थतन्त्रको धान्ने क्षमताभन्दा निकै बढी (जिडिपीसँगको बैकिङ कर्जा अनुपात ११४ पुगेको) भएको कर्जा पुगेको हुँदा र खराब ऋणको प्रतिशत बढी रहेकाले बैकिङ प्रणाली विस्तारै जोखिमपूर्ण भइरहेको छ। बढ्दो कालोसूचीका कारण उद्यमीहरूबिच निराशा छाएको छ। न्यून लगानी वातावरणले गर्दा अधिक तरलता सृजना भई हाल पुँजी पलायनको समस्या भइरहेको छ। समग्रमा नेपालको न्यून आर्थिक क्षमता इत्यादिले गर्दा दिगो आर्थिक विकास/वृद्धिको चुनौती रहँदै आएको छ।

तत्काल के गर्न सकिन्छ ?

सरकारले पुँजीगत बजेट खर्च गर्नका लागि विभिन्न निकाय र मन्त्रालयबिच समन्वय बढाउनुपर्दछ र प्रक्रियागत ऋण हटाएर पूर्वाधार निर्माण गर्ने कार्यलाई तीव्रता दिनुपर्दछ। यसबाट सिमेन्ट, फलामलगायतका निर्माण सामग्रीको खपत बढ्ने छ। ऋण पूर्वाधार र प्रतिफल नदिने पूर्वाधारका आयोजनाहरूलाई निरन्तरता नदिई बचेको बजेट प्रतिफल दिने पूर्वाधार क्षेत्रमा लगानी गर्ने नीतिगत निर्णय गरेर कार्यान्वयन गर्ने।

सरकारले आफ्नो बक्यौता तिर्ने काम यथाशीघ्र सुरु गर्नुपर्दछ। निर्माण व्यवसायीहरूले काम सम्पन्न गरेका करिब रु. ५० अर्ब, बिमाको करिब ७ अर्ब, दुध र उखुका किसानलाई करिब रु. ३ अर्ब र रोकिएको सहूलियतपूर्ण कृषि ऋणको करिब १६ अर्ब ब्याज अनुदान बक्यौता भुक्तानी गरेमा बजार चलायमान भई आर्थिक गतिशीलता सुरु हुने छ, राजस्व बढ्ने छ।

थुप्रेको तरलतालाई लगानीमा परिचालन गर्ने उद्यमीहरूको ऋणको माग बढाउन कर्जा परिचालन सहज गर्ने रणनीति सरकारले लिनुपर्छ ताकि ऋण लगानी बढोस्। अर्थतन्त्र चलायमान नभएसम्म करिब एक वर्षका लागि आर्थिक गतिविधि बढाउन उद्योगी, पर्यटन, कृषि र निर्माण क्षेत्रमा करसहित केही सुविधा प्रोत्साहन दिनुपर्दछ। कानुनी, ऋणहटिलो लगानी प्रकृया, अस्थिर कर प्रणाली, पूर्वाधार, कार्यान्वयनसहितका सबै अवरोधहरू हटाई लगानीको आकर्षक वातावरण बनाउनु अत्यावश्यक छ। यस मौद्रिक नीतिलाई केही लचक

बनाइएको हुँदा अब वित्त र अन्य नीतिमार्फत लगानीको वातावरण बनाउनु अत्यावश्यक छ।

स्थानीय उत्पादनलाई बजार उपलब्ध गराउन र राजस्व सङ्कलनमा सहयोग पुऱ्याउन अनधिकृत व्यापार सम्बन्धित सबै सक्रिय भई नियन्त्रण गर्नुपर्दछ। सरकारको अग्रसरतामा निजी क्षेत्र तथा विज्ञहरूको सल्लाह र सुझावमा व्यवसाय र लगानी प्रतिकूल नीतिहरूलाई हटाउने, संशोधन गर्ने वा नयाँले प्रतिस्थापन गर्ने कार्य जति सक्दो चाँडो गर्नुपर्दछ। तर हरेक स-साना आर्थिक गलतिहरूमा कैद सजाय तोक्ने आम चलन नै भइसकेको अवस्थामा निजी क्षेत्रलाई थप हतोत्साही नगर्न सरकारले Decriminalization of corporate law अगाडि बढाउनुपर्दछ।

दीर्घकालीन रूपमा गर्नुपर्ने

नीतिगत सहयोग : दूरसञ्चार, उड्डयन, ऊर्जा र वित्तीय मध्यस्थतामा सस्तो लागतमा उद्यमीहरूलाई आधुनिक सेवाहरू दिनका लागि विद्यमान नियम र विनियमहरूलाई परिमार्जन गर्दै जानुपर्छ। यस्ता नीतिगत सुधारले प्रतिस्पर्धी इनपुटहरू सहित हामीले प्रशस्त आधुनिक आईसिटी र सूचना प्रविधि उद्योगहरू सिर्जना गर्न सक्छौं।

सरकारी सहयोग : सरकारले नया स्टार्टअप र उद्यमीहरूलाई सुविधा र परामर्श केन्द्रहरूमार्फत सल्लाह दिने र सहजीकरण गर्न सक्दछ। आवश्यक ठाउँमा इन्क्युबेसन सेन्टरहरूमार्फत युवाहरूलाई जोखिम लिन, सिर्जनशील भई उद्यमी बनाउन सहयोग गर्नुपर्दछ। सरकारले पीपीपी मोडेलमा परियोजना बैंकहरू तयार गरी, आइटी पार्क जस्ता स्टार्टअप केन्द्रहरू, कृषि-औजारहरू र बजार सञ्जालहरूमा पहुँच पुऱ्याउन आपूर्ति सञ्जालमा सुविधाहरू र उक्त विषयमा तालिम र क्षमता निर्माण गरिदिनुपर्दछ।

वित्त सहयोग : लगानीका लागि वित्तमा सजिलो पहुँचका लागि नवीन वित्त मोडेलको सिर्जना गर्नुपर्छ। उद्योग व्यवसाय सुरु गर्न सजिलो बनाउँदै स्टार्टअप संस्कृतिलाई बढावा दिने र साना तथा मझौला उद्यमहरू (जुन युवा उद्यमीहरूद्वारा सञ्चालित हुने सम्भावना छ) लाई ऋणको निश्चित प्रतिशत छुट्ट्याउने नीतिगत व्यवस्थाहरू अझ सजिलो बनाउनुपर्दछ। सहूलियत ऋण, चुनौती कोष, उद्यम पुँजी, स्टार्टअप कोष आदि वित्तीय औजारहरूको व्यवस्थालाई सहजीकरण गर्ने नीतिगत र संस्थागत व्यवस्था गरिदिनुपर्दछ।

दक्षता र सिप विकास : हालको शिक्षा र सिप विकासका गतिविधिहरू बजारको मागसँग कमै मेल खान्छन्। त्यसैले बजारको माग र व्यक्तिको इच्छानुसार उपयुक्त औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षाका माध्यमबाट मानव पुँजीको विकास गर्नुपर्छ। युवा केन्द्रित नीतिहरू लागू गर्दै उद्योगहरूलाई कलेज र विश्वविद्यालयहरूमा युवाहरूका लागि इन्टर्नसिप गर्न अनिवार्य बनाउने नीतिगत व्यवस्था पाठ्यक्रममा नै हुनुपर्दछ। बजारको मागसँग सान्दर्भिक पाठ्यक्रमहरूमा उद्यमशीलता विकास अनिवार्य समावेश गर्ने शिक्षा नीति हुनुपर्दछ। १६-४० वर्षको १ करोड २४ लाख युवाहरूका लागि सिप वृद्धि कार्यक्रमहरूलाई अनुदान दिने र बजारमा बिक्रीयोग्य सिपहरू पहिचान गर्न र सिक्ने व्यवस्था गर्ने। यस्ता सिपहरू युवा उद्यमीहरूलाई प्रदान गर्नुपर्छ।

बजार पहुँच सहज : सरकारले उद्यमीहरूलाई आउटलेट राखेर, प्रदर्शनी आयोजना गरेर, उत्पादन र सेवालालाई स्तरीकरण र ब्रान्डिङ सहजीकरण

र आपूर्ति सञ्जालमा अवरोधहरू हटाएर सहयोग गरिदिनुपर्दछ । साथै आन्तरिक उत्पादनलाई प्राथमिकता दिने नीतिगत व्यवस्था पनि हुनुपर्दछ ।

उद्यमी संस्कृति : नेपालमा उद्यमी बन्ने भन्दा पनि जागिर खाने संस्कारले प्राथमिकता पाएको छ । उद्यमी हुनु पनि इज्जत र सेवा हो भन्ने भावनाको विकास गर्न पाठ्यक्रमको व्यापक परिमार्जन गरी उद्यमशीलता प्रवर्धन र लगानीको मानसिकता विकास गर्नुपर्दछ । निजी क्षेत्रमैत्री बनाउन नागरिक समाजले पनि निजी क्षेत्र संवेदनशीलता र मैत्री माहोल बनाउन पहल गर्ने संस्कार विकास गर्नुपर्दछ । युवा लक्षित दिवालियापन कानून लागु गर्दै असफल हुने वास्तविक उद्यमीहरूलाई कडा सजाय दिइनु हुँदैन र पुनः प्रयास गर्न सक्षम हुने माहोल सिर्जना गरिदिनुपर्छ । टाट पल्टिने र दिवालियापनसँग सम्बन्धित कानून र नीतिगत उपकरणहरू विकास गरी सुविधा दिनुपर्दछ ।

हालको असहज आर्थिक परिस्थितिको प्रमुख कारण आवरणमा बाह्य कारण देखिए पनि मूलभूत रूपमा यो नेपालकै आर्थिक संरचनासँग जोडिएको छ । सुधारमार्फत अर्थतन्त्रको संरचनामै परिवर्तन नल्याई अहिलेको चुनौतीको दीर्घकालीन समाधान भेट्न सकिँदैन । यद्यपि विदेशी मुद्रा सञ्चित, आयात धान्न सक्ने क्षमता, मुलुकको वैदेशिक तथा आन्तरिक ऋणको दायित्वको प्रकृति र मात्रा आदि हेर्दा आर्थिक अवस्था सङ्कटमा गइहाल्छ भन्ने छैन तर सुधार गर्ने बेला यही हो । अनुत्पादक सार्वजनिक खर्च व्यापकरूपमा घटाउनुपर्दछ । विभिन्न आयोगका प्रतिवेदनअनुसार करिब २ सय ६ वटा विकास समिति, परिषद्, आयोग र बोर्डमध्ये ८३ वटा मात्रै भए पुग्ने सिफारिस गरिएको छ । फजुल खर्च घटाई सरकारको क्षमता बढाई विकास बजेट समयमा सदुपयोगका साथै खर्च गर्ने, स्वदेशी तथा उद्योगमा विदेशी लगानी बढाउने, आर्थिक सुशासन कायम गर्ने, सिर्जनशील उद्यमशील हुने संस्कार र शिक्षा दिने, नीतिगत स्थिरता कायम गरेर गए अर्थतन्त्रलाई अगाडि बढाउन सकिन्छ ।

विकासका मार्गमा जोखिमहरू

नेपालले आफ्नो विकासका पथहरूमा हुन सक्ने जोखिमको आँकलन गरेर अगाडि बढ्नुपर्दछ । जलवायु परिवर्तन, महामारी, भूकम्पलगायतका कारणले नेपाल विपद्को उच्च जोखिम भएको मुलुक हो । हरेक योजना र लक्ष्यहरूले यो पाटोलाई समेटेर जानुपर्दछ किनकि नेपालले बर्सेनी अबैको हानिनोक्सानी व्यहोरिरहेको छ । राजनीतिक अस्थिरता र कुशासनले नेपालको श्रमशक्ति श्रम बजार खोज्दै र युवाहरू सुनिश्चित भविष्य खोज्दै पलायन हुने क्रम बढ्दो छ । यसबाट देशले उत्पादन गर्ने, लगानी गर्ने र खपत बढाई बजार गतिशील बनाउने समूह गुमाउँदै छ । दीर्घकालीन रूपमा नेपालले दक्ष जनशक्तिको श्रमशक्तिको अभाव भेल्लेनुपर्ने छ । आँकलन नगरिएको विषय हो नवीन प्रविधिको धक्का । विश्व बजारमा दिनानुदिन विकास भइरहेका प्रविधिले गर्दा हाम्रो उत्पादन गर्ने प्रकृया, प्रोत्त परिचालनलगायतका विकासका गतिविधिमा ठुलो असर पर्ने छ । समयमा नै बुझ्न सकेनौं भने हामी पछाडि पर्ने छौं र प्रतिस्पर्धी हुन सक्ने छैनौं । उदाहरणका लागि जलप्रोत्तको समयमा विकास नगर्ने हो भने सौर्य ऊर्जाले स्थान लिन सक्ने छ । उदार अर्थतन्त्र अँगालेका र व्यापकरूपमा औद्योगिकीकरण गरेका, संसारभर बजारमा पहुँच पुऱ्याएका, कूटनीतिक, सामरिक र आर्थिकरूपले बलिया 'छिमेकीको' असरले हाम्रो उत्पादन लागत, बजारमा पहुँचलगायतमा ठुलो प्रभाव पर्छ । यो पाटोलाई ख्याल गरेर कसरी हामी मिलेर जान सक्दछौं, सो आँकलन गरेर हाम्रा योजना बनाउनुपर्दछ । हाम्रो अर्थतन्त्रमा असर गर्ने अर्को पाटो भनेको कुशासन हो, जसले उद्यमीहरू र विकास निर्माण आयोजनाहरूको उत्पादन समय, लागत र अदृश्य खर्च बढाएर कम प्रतिस्पर्धी बनाएको छ । साथै समाजमा बढेको नकारात्मक र निजी क्षेत्र विरोधी सोच र सरकारी र सार्वजनिक संस्थाहरूको क्षमताको कमी लगायत थुप्रै विकासका जोखिम नेपालमा दिनानुदिन बढ्दै छन्, जसलाई मनन गरेर हाम्रा योजना र कार्यक्रमहरू बनाउनुपर्दछ ।

आर्थिक नीति र समृद्धि : हामी चुकेको कहाँ हो ?

गोपीनाथ मैनाली*

एक्काइसौं शताब्दी विकास र समृद्धिको शताब्दी हो । हामीसँगै र हामीभन्दा पनि पछि आर्थिक विकास र निर्माणमा जुटेका मुलुकहरू उदीयमान अर्थतन्त्र बने भने केही 'एसियाका बाघ' मा रूपान्तरण भएका छन् र यस शताब्दीलाई एसियाको शताब्दी बनाउन लागिपरेका छन् । पुँजी र प्रविधि लिएर कर्पोरेट गुरिल्लाहरू लगानी र बजार विस्तारका अवसर खोज्न कुदिरहेका छन् । प्रविधिले बजार सङ्केत ठम्याउन पनि सघाएको छ र आजको पुस्ता काम गरेर बृत्ति खोजौं भन्ने अभियानमा जुटेको छ । तर महत्त्वको रणनीतिक विन्दुमा रहेको अपार सम्भावना सहितको सानो मुलुक नेपालका लागि बितेका हरेक दशक र वर्षहरू गुमेको अवसर बने । परिणामतः प्राचुर्यमा अभावको स्थिति देखिएको छ । बेला बेलामा सामना गर्न परेको विपद्दले पनि विकास र समृद्धिलाई अत्याउँदै आएको छ ।

कुनै पनि मुलुकले लिने आर्थिक नीति त्यहाँको शासन व्यवस्थासँग सापेक्ष रहन्छ तर यसको कार्यान्वयन भने राजनीतिको सोच, संस्कृति र सामर्थ्यका साथै प्रशासनिक व्यावसायिकताको स्तरमा निर्भर गर्दछ । नेपाल पनि यसको अपवाद होइन ।

मुलुकले उदार आर्थिक नीति लिएपछि कार्यान्वयनमा आएका कार्यक्रमहरूले घोषणाका समयमा पाएको उत्साह राजनीतिक अस्थिरतापछि क्रमशः शिथिल हुँदै आए । निजी क्षेत्र, सरकार र प्रशासनको लय मिलेको देखिएन, यसलाई लय मिलाउने (राइट ट्र्याकिङ गर्ने) काममा शासकीय क्षमता कमजोर रह्यो । त्यसैले आर्थिक वृद्धि न उच्च, फराकिलो देखियो, न समावेशी नै । आर्थिक गतिविधि निकै सङ्कुचित भए ।

अहिले मुलुकले उच्च बेरोजगारी, आकासिँदो मूल्यवृद्धि, न्यून आर्थिक वृद्धि, उच्च व्यापार घाटा र वित्तीय संरचनाहरूको कमजोर क्रियाशीलताको समस्या भोगिरहेको छ । मुलुकले चाहेको उच्च, फराकिलो र विस्तृत आधार भएको आर्थिक वृद्धिको अभिष्ट निकै पर धकेलिएको छ ।

सङ्घीय गणतान्त्रिक संविधान जारी पछिको पूर्ण आवधिक योजना पन्ध्रौं पञ्चवर्षीय योजनाले विक्रमको अर्को शताब्दी प्रवेशसम्म मुलुकलाई समृद्ध बनाइसक्ने भनी पच्चिस बर्से सोच स्थापना गरेको थियो । योजनाले आधार वर्षमा रहेको ६.८ प्रतिशत आर्थिक वृद्धिलाई १०.३ मा पुऱ्याउने, प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय १५९५ अमेरिकी डलर पुऱ्याउने, गरिबीको रेखामुनिका जनसङ्ख्या १८.७ प्रतिशतबाट ९.५ मा झार्ने, आम्दानीको माथिल्लो १० प्रतिशत र तल्लो ४० प्रतिशत जनसङ्ख्याको अनुपात १.३० बाट १.२५ मा झार्ने र सीमान्त पुँजी उत्पादन अनुपात ५.२ : १ बाट ४.९ : १ पुऱ्याउने साङ्ख्यिकीय लक्ष्य

राखेको थियो ।

योजनाको दीर्घकालीन सोचअनुरूप योजना कार्यान्वयनको समय बित्दा अतिकम विकसित मुलुकको स्तरबाट विकासशील बन्ने र प्रतिव्यक्ति वार्षिक आय १५०० अमेरिकी डलर पुऱ्याउने भनिएको थियो । तर उपलब्धि र लक्ष्यबिच ठुलो खाडल देखिन पुग्यो । सबैजसो लक्ष्यहरू प्राप्त हुनैपर्ने विन्दुबाट निकै पर छन् । आर्थिक परिसूचकहरू आशाप्रद छैनन् । आर्थिक वृद्धि ३ प्रतिशत जति छ, आर्थिक रूपमा सक्रिय उमेर समूहका ६१ प्रतिशत मानिसमा ११.२ प्रतिशत पूर्ण बेरोजगार र ३८ प्रतिशत बिलुप्त बेरोजगारीमा छन् । गरिबीको रेखामुनिको मानिसको सङ्ख्या उकालो लागी २०.२७ भएको चौथो जीवनस्तर सर्वेक्षणले देखाएको छ । सोचौं योजनाले पाँच वर्षमा इकोनोमिक डबल टायम प्राप्त गर्ने निकै महत्वाकाङ्क्षी लक्ष्य राखेको छ । गरिबीको रेखामुनिका मानिसको सङ्ख्या १२ प्रतिशतमा झार्ने, प्रतिव्यक्ति आय २३५१ अमेरिकी डलर पुऱ्याउने र यसका लागि रु. ११२ अर्ब लगानी गरी ७.३ प्रतिशतको औसत आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने परिमाणमात्मक लक्ष्य कायम गरिएको छ । अर्थतन्त्रमा आमूल सुधार गर्न सकिएन भने सोचौं योजनाका उपलब्धि पनि पन्ध्रौं योजनाका जस्तै हुने छन् । यी तथ्यले आर्थिक नीति सुधारको सख्त खाँचो देखाएको छ ।

सामान्य अर्थमा लिँदा मुलुकले अर्थतन्त्रको गतिशीलताका लागि रोजगारी, लगानी र उत्पादनका लागि लिने नीति नै आर्थिक नीति हुन् । यस्ता नीतिहरूको केन्द्रविन्दुमा उत्पादन रहेको हुन्छ । आर्थिक वृद्धि, उत्पादन, लगानी, रोजगारी, व्यापार, मूल्यशृङ्खला विकास, बजार लगायतका गतिविधिलाई विस्तार गर्न अपनाइने नीति कार्यक्रम नै आर्थिक नीति हुन् । आर्थिक नीति आर्थिक वृद्धि र आर्थिक विकास गतिविधि बढाउन केन्द्रित हुन्छन् । तेस्रौं योजनादेखि नेपालले उच्च, समावेशी, फराकिलो आधार भएको दिगो आर्थिक वृद्धिको लक्ष्य राख्दै आएको छ । मुलुकले अवलम्बन गरेको शासकीय दर्शनअनुरूप आर्थिक नीतिका संयन्त्रहरू उपयोगमा ल्याइन्छन् ।

नेपालले उदार लोकतन्त्र अवलम्बन गरेको छ । संविधानले सार्वजनिक क्षेत्र, निजी क्षेत्र र सहकारीको समान भूमिकामार्फत सबल, प्रतिस्पर्धी अर्थतन्त्रको निर्माण गर्न राज्यलाई निर्देश गरेको छ । यस अर्थमा सरकारभन्दा बाहिरका आर्थिक संरचना पनि आर्थिक विकासका लागि उत्तिकै जिम्मेवार भूमिकामा रहनुपर्दछ । तर आर्थिक वृद्धिको नेतृत्व भने सरकारको नै हुने गर्दछ ।

सैद्धान्तिक रूपमा नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेको आर्थिक नीतिका विशेषता (क) सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको समान भूमिका,

* नीति विश्लेषण, आर्थिक तथा सुशासन विधामा सुपरिचित श्री मैनाली नेपाल सरकारका पूर्व सचिव/पूर्व महालखा नियन्त्रक हुन् ।

(ख) उदारीकृत र मिश्रित अर्थतन्त्र, (ग) सरकारभन्दा बाहिरका पात्रहरू परिचालनमा केन्द्रित, (घ) समृद्धिको निर्माण र समृद्धिको वितरण एकसाथ गर्न केन्द्रित, (ङ) तीन तहका सरकारको आर्थिक नीति निर्माणमा भूमिका, (च) बाह्य अर्थतन्त्रसँगको आबद्धता र तुलनात्मक लाभ लिनेतर्फ उन्मुख, र (छ) उच्च, फराकिलो, समावेशी र दिगो आर्थिक वृद्धि रहेका छन्। तर आर्थिक उपलब्धिका सूचकहरूले यी विशेषतालाई स्विकारेका छैनन्। नीतिगत घोषणा होइन कि व्यावहारिक उपलब्धिमा नै आर्थिक नीतिको सफलता देखिन्छ। फेरि नीतिहरू त्यत्तिकै कार्यान्वयनमा अनुवाद पनि हुँदैनन्, त्यसका लागि कार्यान्वयनको खाका, कार्यान्वयनकर्तामा तत्परता र अन्य नीतिको समर्थन पनि चाहिन्छ।

आर्थिक नीति सुधारका चार स्तम्भ छन्, वित्त नीति, मौद्रिक नीति, व्यापार उदारीकरण र संरचनात्मक सुधार। यी चारै स्तम्भ दरिला भए मात्र आर्थिक विकास सम्भव हुन्छ वा आर्थिक वृद्धि, रोजगारी वृद्धि, मूल्य स्थिरता र शोधनान्तर सन्तुलन प्राप्त गर्ने आर्थिक नीतिको उद्देश्य पूरा हुन्छ। यी चार स्तम्भले आर्थिक गतिविधिका अन्य उपक्षेत्रहरूलाई अपेक्षित रूपमा चलायमान बनाउँछन्। नेपालमा यी चार स्तम्भ कमजोर भएका कारण आर्थिक विकास र समृद्धि पछि परेको हो।

आर्थिक नीतिको पहिलो स्तम्भ वित्त नीतिको सुधारको कुरा गरौं। अहिले सरकारी कोष घाटामा छ, सञ्चित कोष पनि घाटामा छ। सरकारी खर्चका लागि परिचालन गरिएका आन्तरिक साधनले चालु तथा प्रतिबद्ध खर्च धान्ने क्षमता गुमाउँदै छ। घाटापूर्तिको लागि लिइएको ऋणको आयतन पनि विस्तार भई रु. २५२८ अर्ब (आन्तरिक रु. ४९.६, बाह्य ५०.४ प्रतिशत) पुगेको छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कुल ऋणभार ४४.३४ प्रतिशत (प्रतिव्यक्ति ऋणभार रु. ८३ हजार) खासै धेरै नभए पनि आन्तरिक ऋण उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोग नहुनु, बाह्य ऋणको प्रशोचन क्षमता कमजोर रहनु र ऋणको व्यवस्थापन लागत बढ्दै जानुले गम्भीरतातर्फ सङ्केत गर्दछ। विगत तीन आर्थिक वर्षको बजेट संरचनामा बाह्य ऋणलाई आन्तरिक ऋणको आयतनले उछिन्नेको छ। आन्तरिक बढाउँदै जाँदा उपभोग र पुँजी निर्माणलाई प्रतिकूल प्रभाव पारिरहेको छ। बाह्य ऋण र अनुदानका नयाँ क्षेत्र पहिचान र परिचालन भएका छैनन्। ऋण तथा अनुदानको उपयोग क्षमता सङ्कुचित छ। तहगत सरकारहरूमा विनियोजन सामर्थ्य विकास भएको छैन। खर्च व्यवस्थापन गुणस्तरीय हुन सकेको छैन। उत्पादनशील क्षेत्र र आर्थिक विकासको नेतृत्वदायी क्षेत्रमा साधन परिचालन भएको छैन। सामाजिक सुरक्षालगायतका वितरणमुखी क्षेत्रमा खर्च विस्तार भएको छ। सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष स्रोत योजना नै गरिएको छैन भने खर्च व्यवस्थापनमा शास्त्रीय ढर्रा छ।

सरकारी वित्तको प्रमुख आधार बन्न सक्ने विकास साभेदारीको नयाँ स्वरूप जलवायु वित्तलाई नेपालको हितमा उपयोग गर्ने प्रशस्तै सम्भावना छन्। तर प्राविधिक नेतृत्व र संस्थागत परिपाटीमा केही अलमल छ। पहाडी भूधरातल, मौलिक (रैथाने) प्रविधि, समुदायमा आधारित अनुकूलन, जैविक विविधता तथा वन र नीति आधारशिला जलवायु साभेदारीका लागि हाम्रा बलिया सम्भावना हुन्। तर साभेदारीलाई राष्ट्रिय प्राथमिकता र प्रणालीमा ल्याउन निर्मम विवेकशीलता चाहिन्छ।

दोस्रो स्तम्भ मौद्रिक नीति हो। अल्पकाल/मध्यकालमा मूल्य स्थिरता कायम गर्नु मौद्रिक नीतिको प्रमुख काम हो। केन्द्रीय मौद्रिक

पदाधिकारीका रूपमा रहेको नेपाल राष्ट्र बैंकले सरकारको वित्त नीति वा बजेटलाई मौद्रिक पाटोबाट सहयोग गर्नुपर्दछ। चालु आर्थिक वर्षको मौद्रिक नीतिले नेपाली रुपैयाँको भारतीय मुद्रासँग स्थिर विनिमयलाई निरन्तरतामा विनिमय अड्कुश लगाउने, मुद्रास्फीतिलाई ५ प्रतिशतमा कायम राख्ने गरी मौद्रिक व्यवस्थापन, कम्तीमा ७ महिनाको आयात धान्ने विदेशी विनिमय सञ्चित कायम गर्ने, ६ प्रतिशत आर्थिक वृद्धिलाई सहयोग गर्ने र अन्तर बैंक दरलाई ६.५ प्रतिशत कायम राख्ने विशेषता लिएको छ। साथै पुनर्कर्जा, सहकारी जोखिम व्यवस्थापन, रोजगारी विस्तार, कृत्रिम बौद्धिकता प्रयोगको नीति दिने जस्ता प्रावधान पनि राखेको छ। अधिकांश मुलुकका केन्द्रीय मौद्रिक पदाधिकारीले मूल्य स्थिरताका लागि मुद्रास्फीति नियन्त्रणको लक्ष्य वा इन्फ्लेसन टार्गेटिङ गरेका हुन्छन्। मूल्यलाई उपभोक्ता मूल्यसूचीअनुरूप बनाउन १ देखि ३ प्रतिशतसम्मको मुद्रास्फीति कायम गर्नुपर्दछ। अमेरिका तथा युरोपका मुलुकमा केन्द्रीय बैंकले मुद्रास्फीतिको सीमा निर्धारणलाई प्रभावकारी रूपमा लिएका छन्। साथै बजार सूचनाका आधारमा अन्य विधि र उपकरण, खुला बजार कारोबार, गैरपरम्परागत विधिहरू अपनाउने सामर्थ्यमा नेपाल राष्ट्र बैंक रहनुपर्दछ। वित्तीय क्षेत्र व्यवस्थापनका लागि सबल तथ्याङ्कीय आधार र मौद्रिक उपकरण परिचालनको अग्रसरमुखी व्यावसायिक क्षमता आवश्यक देखिएको छ। केन्द्रीय मौद्रिक पदाधिकारीले वित्तीय प्रशासकको भूमिकाका साथै नियामक, प्रवर्धक र अन्वेषकको भूमिका खेल्नुपर्दछ।

आर्थिक नीतिका दुई स्तम्भ मौद्रिक नीति र वित्त नीतिबिचको परिपूरकता चाहिन्छ। यी दुई नीति कुनै पनि मुलुकको आर्थिक नीतिका महत्त्वपूर्ण उपकरण हुन्। वित्तीय तथा मौद्रिक नीतिका विस्तारकारी र सङ्कुचनकारी असर हुन्छन्। यी असरलाई अपेक्षित सीमाभित्र राखी समष्टीगत आर्थिक स्थिरता र स्थायित्व ल्याउनु आर्थिक नीतिको उद्देश्य हुन्छ। यी नीतिको सफलतापूर्वक तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा नै देशले अपेक्षा गरेअनुरूपको आर्थिक अवस्था सिर्जना गर्न सकिन्छ। यी नीति तर्जुमा गर्दा प्रमुखतः समष्टीगत आर्थिक स्थितिको विश्लेषण, प्रशासनिक सबलताको स्तर र संस्थागत क्षमता, निजीक्षेत्रको सक्रियता र नीति सहयोगको स्तर, जनताको आर्थिक अवस्था र सामाजिक न्यायको पक्ष, पुँजी बजारको अवस्था, अन्य नीतिसँगको सहसम्बन्ध, वित्तीय सूचनाको उपलब्धताको स्तर, आर्थिक दिगोपनाको अवस्था र बाह्य नीति प्रभाव जस्ता पक्षमा विश्लेषण गरिएको छैन।

सङ्क्षेपमा भन्दा वित्तीय क्षेत्रको कार्य भनेको स्रोत र साधनलाई अनुत्पादक वा कम उत्पादक क्षेत्रबाट बढी उत्पादक क्षेत्रमा पुऱ्याउनु हो भने मौद्रिक नीतिले लगानीको वातावरणलाई मूल्यका आधारमा स्थिर र भरपर्दो पार्ने गर्दछ। यसर्थ साधनलाई उत्पादनशील क्रियाकलापमा पुऱ्याई सामाजिक समानता कायम गर्न वित्तीय तथा मौद्रिक उपकरणहरू प्रयोगमा ल्याउनु नै यस सम्बन्धी नीति निर्माणमा ध्यान दिनुपर्ने कुरा हो।

आर्थिक नीतिको तेस्रो स्तम्भ व्यापार, श्रम तथा वित्तको उदारीकरण हो। नेपालले आर्थिक उदारीकरणको नीति अवलम्बन गरेर विश्व अर्थतन्त्रसँग आफूलाई आबद्ध गरेको छ। तर यसले अन्तरनिर्भरताको होइन, परनिर्भरता बढाएको छ। कठोर र बन्द नीति वातावरणबाट उदारीकरणमा जाँदाको सङ्क्रमणको लागतले तत्कालमा बाह्यनिर्भरता बढाए पनि उदारीकरणको भन्डै तीन दशकसम्म अर्थतन्त्रले फाइदा लिन नसक्नु नीति असफलता हो। विकसित पुँजी र प्रविधिबाट

अर्थतन्त्रले फाइदा लिन सकेको छैन, बाह्य व्यापारमा फराकिलो असन्तुलन छ, आन्तरिक उत्पादकत्व बढाउन नसकिएको मात्र होइन, उत्पादन पनि बढेको छैन। (रु. १ मूल्यको निर्यातको तुलनामा रु. १३ को आयात हुन्छ)। आन्तरिक क्षमतालाई व्यावसायिक प्रतिस्पर्धामा पुऱ्याएर बजारको फाइदा लिन सक्ने वातावरण निर्माण निकै जरूरी भइसकेको छ। तदर्थ नीति व्यवहारले सबल होइन, आसेपासे अर्थतन्त्र विकास हुन्छ। यस स्तम्भमा ध्यान नपुगेको अर्को पाटो स्थानीय उत्पादन संरचना निर्माण गरी ठुला आर्थिक उद्यमको जगका रूपमा व्यवहार गर्न नसक्नु पनि हो। सङ्घीयताको सबलीकरणका लागि पनि स्थानीय सम्भावना र सिप उपयोग गर्ने घरपरिवार तहदेखिका व्यवसायको संरचना विकास गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रसँग परिपूरक सम्बन्ध बनाउनु हो।

बाह्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित महत्त्वपूर्ण पक्ष विप्रेषण व्यवस्थापन र डायस्पोरा परिचालनमा ध्यान दिइएको छैन। विप्रेषण व्यवस्थापनले नेपालको आन्तरिक पुँजी परिचालन र वित्तीय गतिशीलतालाई ऊर्जा दिन्छ भने डायस्पोरा परिचालनले नेपालको पहिचान र विकासका लागि नरम आधार तयार गर्दछ। विश्वका १८० मुलुकमा फैलिएका नेपाली मन मुटुहरू नेपालको हितमा परिचालन गर्दा यसले नेपालको समृद्धिलाई दिगो स्वरूप दिन सक्छ। विकास र समृद्धिको यात्रामा रहेका कतिपय विकासशील मुलुकहरू विप्रेषण र डायस्पोरा परिचालनमा सबल नीति व्यवहारका साथ प्रस्तुत छन्। तर नेपालमा भने विप्रेषण परिचालनको सामान्य नीति भए पनि यसलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोग गर्न सकिएको छैन। सामाजिक विप्रेषणलाई त्यति महत्त्व दिइएको छैन। डायस्पोरा परिचालन भने दोहोरो नागरिकमा अल्झिएको छ। उनीहरूको सम्भावना र भावनालाई नेपालको हितमा उपयोग गर्ने न दृष्टिकोण छ, न उनीहरूको हकहितमा प्रयास नै गरिएको छ।

चौथो स्तम्भ, संरचनात्मक सुधार कार्यक्रम त्यसै पनि जटिल हो, नेपालका सन्दर्भमा भन्नु असजिलो यस अर्थमा छ कि नेपालको आर्थिक नीतिशिल्पी निकायले यस जटिलतामा त्यति हातै हालेका छैनन्। नीति अनुवादलाई संरचनात्मक सुधारले हस्तक्षेप गर्नुपर्ने हुन्छ। यसलाई विभिन्न पक्षले प्रभाव पार्दछ। तर आन्तरिक नीति परिवर्तन तथा बाह्य वातावरणमा आएको परिवर्तनमा आर्थिक संरचनाहरूको व्यवहार अनुकूलित/समायोजित हुँदै जाने सामर्थ्यले मात्र आर्थिक नीतिले लाभ लिन सक्छ। यसका लागि गतिलो सूचना प्रणाली र तत्काल प्रतिक्रिया दिन सक्ने सामर्थ्य चाहिन्छ, जसले आर्थिक भूमिका निर्वाहकर्तालाई सचेतीकरण, सहजीकरण र नियमन गर्न सकोस्।

नेपालको आर्थिक वातावरण निरन्तर चलायमान छ। तर गरिबी,

विपन्नता, वञ्चिता, न्यून उत्पादन, असमान वितरणका कारण आन्तरिक रूपमा समस्याहरू बढ्दा छन्। उपलब्ध स्रोतको उत्पादनशील अभ्यास भएको छैन। बाह्य अर्थतन्त्रसँग आबद्धता होइन, निर्भरता बढेको छ। आयातको आकासिँदो चाप अर्थतन्त्रमाथि छ। बाह्य वित्तीय तनावको समन तथा प्रशोचन गर्न नसक्दा जीवन प्रणालीमाथि समस्या आएका छन्।

आर्थिक नीतिको उद्देश्य उच्च, फराकिलो, समावेशी र दिगो वृद्धिदर हासिल गर्न अर्थतन्त्रमा पाँच वटै भूमिका निर्वाह क्षेत्र (सरकार, घरपरिवार, व्यवसाय, बैंक तथा वित्तीय र बाह्य क्षेत्र) परिचालनबिच विश्वासपूर्ण सहकार्यको वातावरण बनाउनुपर्छ। निजी क्षेत्रको लगानी उत्पादनशील रोजगारी विकासतर्फ निर्दिष्ट गर्नुपर्छ। बजेट र मौद्रिक नीतिबिच उपयुक्त सहकार्य कायम गराउनुपर्छ। निजी क्षेत्र लगानी आकर्षित नभएको क्षेत्रमा सार्वजनिक निजी साझेदारी र रणनीतिक सहकार्य गर्नुपर्दछ।

सरकारले आर्थिक सुधारका लागि सुभाव लिन कार्यदल पनि गठन गरेको छ। कार्यदल, समिति, आयोगले दिने सुभावहरू सैद्धान्तिक, संरचनागत र तत्कालको परिवेशलाई मात्र ध्यान दिने खालका हुन्छन्। आर्थिक नीतिलाई नतिजामा पुऱ्याउने कुरा निरन्तरको प्रत्युत्पन्नमतिको विषय हो, जुन स्वचालित हुनुपर्छ। यसका लागि स्थायी नीतिशिल्पकीका सहयोगी समूह अर्थ मन्त्रालयसँग छ। विगतमा लिइएका सुभावहरू पनि छन्, जसको केही सान्दर्भिकता अझै बाँकी होला। यस्ता कुरालाई ख्याल नगरी सुभाव मात्र लिँदा ती संरचनात्मक औपचारिकतामा रहने गर्दछन्, जुन हाम्रो नियति नै बनेको छ। जस्तो कि पटक पटकका सार्वजनिक खर्च पुनरवलोकन आयोगका सुभावहरू कार्यान्वयनमा आएनन्। राजस्व प्रशासनमा व्यावसायिक सदाचारिताको आवश्यकता छ, खर्च व्यवस्थापनमा जिम्मेवारीबोधको अभाव छ, सहायता परिचालनमा संवाद क्षमता र समन्वयको कमी छ। यी कुरालाई सम्बोधन गर्ने नीति सामर्थ्यको भूमिकाबाट संस्थाहरू बाहिरिएपछि सुभाव केवल औपचारिक बन्छ।

यसर्थ सबल आर्थिक नीतिका लागि योजना आयोग, अर्थ मन्त्रालय र नेपाल राष्ट्र बैंकजस्ता नीतिशिल्पीहरू व्यावसायिक रूपमा संवेदनशील हुनुपर्दछ। यी तिनै निकाय कार्यात्मक सम्बन्धमा रहनुपर्छ। सबल आर्थिक नीतिले मूल्य स्थिरता, सार्वजनिक वित्तीय स्वास्थ्यको दिगोपना, बजारको तुलनात्मक फाइदा र संस्थागत संरचना सुधारको स्वचालित आधार दरिलो बनाउँछ। त्यसो भए मात्र अहिले देखिएको बेरोजगारी, वित्तीय असन्तुलन, शोधनान्तर असन्तुलन र गैर उत्पादनशील वित्तीय प्रवाहको उत्तर पाइन्छ।

केन्द्रीय बैंकको रूपान्तरण : डिजिटल युगका लागि डिजिटल केन्द्रीय बैंक

गुरुप्रसाद पौडेल*

पृष्ठभूमि

संसारभरका केन्द्रीय बैंकका उद्देश्यहरू धेरै हदसम्म समान प्रकृतिका हुन्छन् । सम्बन्धित देशको कानूनले केन्द्रीय बैंकको उद्देश्य निर्धारण गर्दा मौद्रिक स्थायित्व, वित्तीय स्थायित्व एवम् आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउने जस्ता उद्देश्यहरू प्रधानताका साथ राखेका हुन्छन् । अठारौँ शताब्दीको पूर्वार्धदेखि नै केन्द्रीय बैंक स्थापनाको लहर चलेको हो । अमौद्रिकृत अर्थतन्त्रलाई मौद्रिकृत अर्थतन्त्रमा रूपान्तरण गर्न संसारभरका केन्द्रीय बैंकहरूले पहिलो लडाइँ पार गरे । आफ्नो मुलुकको मुद्रामाथि एकाधिकार राख्दै सुरक्षित भुक्तानी प्रणालीको संवर्धन गर्ने र मुलुकभर वित्तीय प्रणालीको सञ्जाल निर्माण गरी नवप्रवर्तनका माध्यमबाट वित्तीय समावेशीकरण गर्ने कार्यमा संसारभरका केन्द्रीय बैंकहरूले दोस्रो लडाइँमा सफलता प्राप्त गरे । अबको लडाइँ संसारभरका केन्द्रीय बैंकहरूले डिजिटलाइजेसनलाई आत्मसात् गर्दै समग्र अर्थतन्त्रलाई डिजिटलाइज्ड गर्नुपरेको छ । यो लडाइँमा विश्वका अधिकांश केन्द्रीय बैंकहरू होमिड्सकेका छन् । कतिले त एक हदसम्मको सफलता प्राप्त पनि गरिसकेका छन् । तथापि प्रविधिमा आइरहने नवीनतम प्रवर्तनलाई आत्मसात् गर्दै वित्तीय प्रणालीलाई जोखिमरहित तवरले डिजिटलाइज्ड गर्नु पक्कै पनि चुनौतीपूर्ण छ ।

नेपालको सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ ले नेपालको केन्द्रीय बैंकलाई नोट निष्कासनको सुप्रबन्ध गर्न, मुलुकभर नेपाली मुद्रा चलनचल्तीमा ल्याउन, नेपाली मुद्रा विनिमय दरमा स्थिरता ल्याई नेपालमा बैंक प्रथाको विकास गर्ने म्यान्डेट दिएको थियो^१। स्थापनाको पहिलो दशक नेपालको केन्द्रीय बैंकले नेपाली नोटको प्रचलन मुलुकभर फैलाउन, भारतीय मुद्रासँग नेपाली मुद्राको स्थिर विनिमयदर कायम गर्ने कार्यमा खर्चनुपऱ्यो । वित्तीय प्रणालीमा थोरै मात्र बैंक तथा वित्तीय संस्थाको उपस्थितिलाई समेत प्रभावकारी बनाउन स्थापनाको दोस्रो दशकदेखि मौद्रिक नीतिका उपकरणहरूको प्रयोगमा जोड दियो । यही दोस्रो दशकमा प्रत्येक जिल्लामा कम्तीमा वाणिज्य बैंकको एक शाखा पुऱ्याउन नेपालको केन्द्रीय बैंक रणनीतिक हिसाबले अगाडि बढ्यो, जसमा करिब एक दशक खर्चनुपऱ्यो । अन्ततः २०३४ असारसम्म सबै जिल्लामा सीमित मात्रामा भए पनि बैंकिङ सेवा पुऱ्याउन केन्द्रीय बैंक सफल भयो । राष्ट्र बैंक स्थापनाको तेस्रो दशकमा कर्जा विविधीकरण गरी कृषि तथा उत्पादनशील क्षेत्रमा कर्जा विस्तार गर्न सुपरिवेक्षण कर्जा तथा प्राथमिक क्षेत्र कर्जा कार्यक्रमको कार्यान्वयन प्रभावकारी ढङ्गले अगाडि बढायो । बैंकिङ प्रणालीमा अन्तर्राष्ट्रिय पुँजी र प्रविधि भित्र्याई संयुक्त पुँजीमा बैंक खोल्ने नीति अँगाल्यो । पछिल्लो दशक नेपालको केन्द्रीय बैंकले वित्तीय प्रणालीलाई डिजिटलाइज्ड गर्दै समग्र अर्थतन्त्रलाई डिजिटलमैत्री बनाउन सरकारले अधि सारेको डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्कभित्र रही अग्रणी भूमिका निभाइरहेको छ । यस कार्यमा

नेपालको केन्द्रीय बैंकलाई अवसर र चुनौती दुवै छन् ।

बदलिँदै गरेको बैंकिङ अभ्यास र केन्द्रीय बैंकको भूमिका

प्रारम्भमा वाणिज्य बैंकहरू जनतामाभ्र आउँदा अत्यन्तै सीमित वित्तीय सेवा (financial products) हरू लिएर आएका थिए । बैंकको एउटा शाखाले जारी गरेको चेक अर्को शाखाले स्वीकार गर्ने अवस्था थिएन । कर्जामा विविधीकरण थिएन । उद्योगी तथा व्यापारीलाई ग्यारेन्टी, प्रतीतपत्र जारी गर्ने कार्य पनि धेरै पछि सुरु भएको थियो । प्रारम्भमा बैंकलाई परिभाषित गर्दा सर्वसाधारणको निक्षेप स्वीकार गरी कर्जा प्रवाह गर्ने वित्तीय संस्था अर्थात् अर्थतन्त्रको बचत क्षेत्रबाट बचत परिचालन गरी आवश्यक क्षेत्रमा कर्जा प्रवाहको मध्यस्थकारी भूमिका निर्वाह गर्ने संस्थाहरू हुन् भनेर मात्र बुझिन्थ्यो । त्यस्तै, बैंकिङ भन्नाले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले मात्र गर्ने क्रियाकलाप हो भन्ने आम बुझाइ थियो । आधुनिक बैंकिङका क्रियाकलापलाई हेर्दा बैंक र बैंकिङको परिभाषा नै बदलिदिएको छ । बैंकिङ व्यवसायमा गैर बैंकहरूको भूमिका उल्लेख्य बढेर गएको छ । बिल गेट्सले सन् १९९४ मा “बैंकिङ आवश्यक छ, बैंकहरू होइनन्” भनेको बुझ्न हामीलाई बसो लाग्यो । इन्टरनेट तथा टेलिकम्युनिकेसनका क्षेत्रमा भएको विकासले बैंकिङ व्यवसाय गर्न गैरबैंक (Non-Banking Institution) हरूको काँध चाहिने नै भयो । आजका फिनटेक कम्पनीहरू, पिएसओहरू, कार्ड नेटवर्क (भिसा, मास्टर कार्ड, अमेरिकन एक्सप्रेस, युनियन पे आदि) हरूको भूमिकालाई अलग्गै बैंकले गर्ने क्रियाकलाप मात्र बैंकिङ हो भनियो भने के त्यो न्यायसङ्गत होला ? समग्रमा प्रविधिको क्षेत्रमा भएको चामत्कारिक विकास, वित्तीय स्थायित्वका लागि नियामक निकायले जारी गर्ने कडा निर्देशनहरू, ग्राहक वर्गका नवीनतम माग, जलवायु परिवर्तन तथा ग्रिन इन्भेस्टमेन्टका मुद्दाहरू एवम् समयक्रममा आउने समस्या समाधानका लागि अन्तर्राष्ट्रिय जगतले अवलम्बन गरेका असल अभ्यासहरूका कारण बैंकिङ व्यवसाय निरन्तर रूपान्तरण हुँदै आएको छ । अनि यो विकसित रूपको वित्तीय प्रणालीलाई नियमन गर्ने नियामकहरूको भूमिका भन्नु चुनौतीपूर्ण बनेर गएको छ ।

नेपालको सन्दर्भमा संसारको पहिलो वाणिज्य बैंक खुलेको करिब ४६५ वर्षपछि^२ मात्र नेपाल बैंक लि. हाम्रा माभ्र आएको थियो । समाशोधन गृह (क्लियरिङ हाउस) को अभावमा वि.सं. २०२५ सम्म पनि अन्तरबैंक चेक राफसाफ सम्भव थिएन । तत्कालीन ७५ वटै जिल्लामा कम्तीमा एउटा बैंक शाखा पुग्न नेपालीले वि.सं. २०३४ सम्म पर्खनुपरेको थियो । कर्जामा विविधीकरण थिएन । सुरुका वर्षमा निर्देशित रूपमा ग्यारेन्टी जारी गर्ने, प्रतीतपत्र खोल्ने काम गरेका नेपालका वाणिज्य बैंकहरूले खुला इजाजत नीति (ओजिएल) अन्तर्गत यी कामहरू वि.सं. २०४८ देखि मात्र सुरु गरेका हुन् । चालिसको दशकमा विदेशी संयुक्त लगानीमा बैंक खोल्ने क्रम सुरु

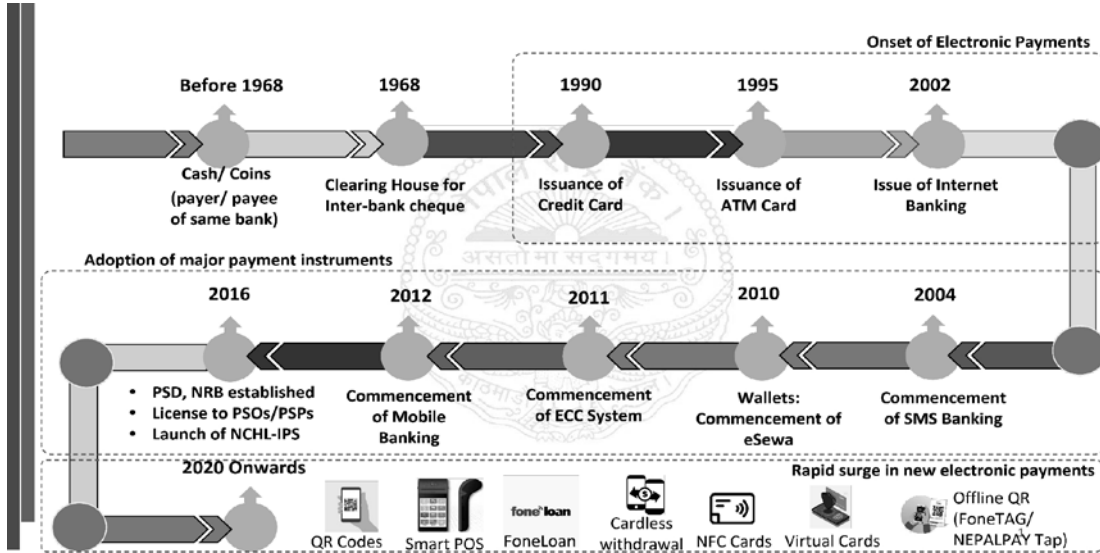
* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

१ नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ को प्रस्तावना ।

२ संसारको पहिलो बैंक Banca Monte dei Paschi di Siena, Italy, 1472 AD.

भयो । अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय बजारमा सन् १९४९ मै डाएनर्स क्लबले क्रेडिट कार्ड जारी गरिसक्दा हामीले सीमित क्रेडिट कार्ड प्रयोग गर्नका लागि पनि सन् १९९० नै कर्नुपन्थो । अनि सन् १९९० मै क्रेडिट कार्ड सुरु गरेका नेपालका वाणिज्य बैंकहरूले इन्टरनेट बैंकिङको सुरुवात भने सन् २००२ मा मात्र गर्न सके । अर्थात् त्यस बखतको हाम्रो

वित्तीय प्रणालीमा डिजिटल एडप्सनको गति अत्यन्तै सुस्त थियो । तर पछिल्ला दिनहरूमा नेपालको बैंकिङ बजारमा डिजिटल एडप्सनको गति तीव्र भएर गएको छ । डिजिटल इकोसिस्टम बलियो बन्दै गएको छ । नेपालको वित्तीय प्रणालीमा डिजिटल एडप्सनलाई सँगैको चार्टमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले डिजिटल इकोसिस्टम बलियो बनाउन डिजिटल पेमेन्ट इन्फ्रास्ट्रक्चर (डिपिआई) मा जोड दिएको छ । अहिले नेपालमा भएको डिजिटल एडप्सन र विकास राष्ट्र बैंकले सन् २०१४ मा गरेको विस्तृत अध्ययन प्रतिवेदन 'Nepal Payment System Development Strategy – NPSDS' कै आधारमा भएको छ । यही अध्ययन प्रतिवेदन NPSDS का आधारमा सन् २०१६ मा नेपाल राष्ट्र बैंकभित्र एउटा छुट्टै विभाग 'भुक्तानी प्रणाली विभाग' को गठन भएको छ । हाइभ्यालु एन्ड क्रिटिकल पेमेन्टलाई सहज बनाउन राष्ट्र बैंक आफैले सन् २०१९ मा Real Time Gross Settlement - RTGS प्रणालीको स्थापना गरेको छ । यो प्रणालीको सहयोगले अत्यन्तै तुलो रकम Real Time मै स्थानान्तरण तथा राफसाफ गर्न सम्भव भएको छ । RTGS स्थापनापूर्व नेपाली बैंकहरूबीच अन्तरबैंक कारोबार गर्दासमेत महँगो SWIFT System को प्रयोग हुँदै आएको थियो । मुलुकको आफ्नै डोमेस्टिक कार्डिस्किम नहुँदा विदेशी कार्डिस्किममा मात्र भर पर्नुपरेको छ, जसबाट आजको दिनमा नेपाली वित्तीय बजारमा क्रियाशील करिब सवा करोड कार्डहरू (भिसा, मास्टर कार्ड, युनियन पे आदि) मार्फत करोडौंको सङ्ख्यामा गरिने कारोबारबापत नेपालबाट बर्सेनि अर्ब रुपैयाँ बराबरको विदेशी मुद्रा सेवा शुल्कबापत बाहिरिने गरेको छ । यही अवस्थालाई मनन गरी नेपाल राष्ट्र बैंकको पहलमा डोमेस्टिक कार्डिस्किम कार्यान्वयनमा ल्याउने प्रक्रिया धेरै अगाडि बढिसकेको छ । अब छिट्टै हामीले भिसा वा मास्टर कार्ड भनेजस्तै 'नेपाल कार्ड' पाउने छौं भने कार्ड व्यवस्थापनसहितको भुक्तानी प्रणाली स्विचको सुरुवात निकै छोटो समयमा सुरु हुँदै छ । डोमेस्टिक कार्डिस्किम र पूर्ण रूपको नेसनल पेमेन्ट स्विच स्थापनापश्चात् वार्षिक रूपमा बाहिरिने गरेको अर्ब रकम मुलुकभित्रै रहने मात्र नभई नेपालीले गर्ने बैंकिङ कारोबारका अधिकांश डाटा नेपालभित्रै हाम्रै नियन्त्रणमा रहने छन् । नेसनल पेमेन्ट स्विच र डोमेस्टिक कार्डिस्किमका कारण अरू थुप्रै फरवार्ड लिङ्केज र ब्याकवार्ड लिङ्केजसम्बन्धी फिनटेक उद्योगको विकास हुने छ ।

केन्द्रीय बैंकका लागि डिजिटल बन्न गहिरो दबाव

प्रविधिमा आएको द्रुततर विकासले परम्परागत बैंकिङको नियमन गरिरहेका नियामकीय संस्थाहरूका लागि अवसर तथा चुनौती थपिएका छन् । जुनसुकै सरकार तथा नियामकले आफ्नो दीर्घ अनुभव र अभ्यासबाट सिकेका कुरालाई चटकै छोड्न खोज्दैनन् । सरकार र नियामकहरू तुलनात्मक रूपमा परम्परागत सोच र शैलिका हुन्छन् । इनोभेसनका लागि निजी क्षेत्रले दबाव दिनु अपरिहार्य छ । प्रविधि आफैमा एक सशक्त निजी क्षेत्र हो । एक्सेन्चर (Accenture, 2020) ले गरेको एक अध्ययनमा पछिल्लो समय प्रविधिका कारण वित्तीय क्षेत्रमा आएको परिवर्तनले केन्द्रीय बैंक, अन्य नियामकीय निकाय एवम् पूर्वाधार सेवा प्रदायकको कार्यवातावरण एवम् सञ्चालन प्रक्रियामा गम्भीर प्रभाव पर्ने जनाएको छ । उक्त अध्ययनले वित्तीय क्षेत्रको यो परिवर्तनको रफ्तार तीव्र हुने साथै अपरिहार्य रहेको समेत जनाएको छ । ग्राहकलाई 'Always-On' वित्तीय सेवा वास्तविक समय (Real-time) मा सुविधाजनक (Convenient) तवरले न्यून मूल्य (Affordable) मा उपलब्ध गराउन आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (AI) र डाटा एनालिटिक्सको प्रयोगले सम्भव बनाएको छ । यो प्रविधि प्रयोग गरेर उत्साहजनक उपलब्धि हासिल गर्नेहरूमध्ये चीनको अलिबाबाको 'अलिपे' को रिटेल व्यवसायको ग्राहक सेवा र अमेजनको प्लेटफर्ममार्फत आफ्ना बिक्रेताहरूका लागि उपलब्ध गराउने working capital Loan आदि हुन् । बैंकिङमा गतिशील प्राविधिक आविष्कारको सहयोगमा मोबाइल बैंकिङ एप तथा वारेट एपहरूको प्रवेशले बैंकिङलाई सहज (सिमलेस) मात्र बनाएको छैन । बायोमेट्रिक्सको परिष्कृत सुरक्षा र एआईले गर्दा ग्राहक केन्द्रित सुविधाहरू थपे क्रम जारी छ ।

प्रविधिको विकाससँगै इनोभेसनको यो रफ्तारलाई उपभोक्ता/ग्राहकको द्रुत गतिको बदलिँदो मागले अभि होस्याएको छ । ग्राहकले बैंकहरूलाई सहज 'ओम्नी च्यानल' मार्फत वित्तीय सेवा उपलब्ध गराउन दबाव

दिएका छन्, निकट भविष्यमा सबै बैंकहरू ओम्नी च्यानलमा नगई सुखै छैन । अनि त्यसको नियमन केन्द्रीय बैंकले नगरी सुखै छैन । किनकि सरकार तथा नियामकलाई सोधेर वा स्वीकृति लिएर इनोभेसन हुन सक्दैन । इनोभेसनले निम्त्याउने जोखिम, कारोबारको सेवा शुल्क, समावेशितासमेतका ग्राहक संरक्षणका विषयहरू मात्र केन्द्रीय बैंक तथा सरकारका चासोका विषयहरू बन्ने गर्दछन् ।

उपर्युक्त तथ्यका आधारमा हामी यो भन्न सक्छौं कि आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (AI), मेसिन लर्निङ (ML), बिग डाटा एनालिटिक्स (BDA), डिस्ट्रिब्युटेड लेजर टेक्नोलोजी (DLT) तथा इन्टरनेट अफ थिङ्स (IoT) जस्ता प्राविधिक विषयहरूले अर्थतन्त्रका सबै क्षेत्रमा प्रभाव पारिरहेका छन् । यसले बैंकिङ क्षेत्रलाई अझ बढी प्रभावित गरेको छ । उपर्युक्त प्राविधिको प्रयोगले बैंकिङलाई सहज, सरल र समावेशी बनाउन हामीले अभ्यास गर्दै आएको परम्परागत नियमनहरूमा रेट्रोफिटिङ (Retrofitting) ले मात्र काम नगर्न सक्छ । प्राविधिका यी क्षेत्रमा नियामकले ठोस ढङ्गले सोच्न जरूरी छ । जस्तो : सेन्ट्रल बैंक डिजिटल करेन्सी (CBDC) मै जानुपर्ने अवस्था सृजना भएमा त्यसले केन्द्रीय बैंकका विविध आयामहरू, मुद्रा प्रदाय, साख सृजना, वित्तीय समावेशीकरण, वित्तीय प्रणालीको सुरक्षामा पार्ने प्रभावका बारेमा नवीनतम नियमनका बारेमा सोच्न बाध्य बनाउने छ । प्राविधिको गहिरो उपयोगले भाँगीएको वित्तीय प्रणालीमा अब नियामक र वित्तीय संस्थाहरू Regulatory Technology (RegTech) र Supervisory Technology (SupTech) मा जानु बाध्यात्मक बनेको छ ।

त्यसका लागि अब राष्ट्र बैंकले सोच्नुपर्ने र गर्नुपर्ने विषयहरू

समग्र अर्थतन्त्र डिजिटलमय बनाउँदै जानुपर्ने परिप्रेक्ष्यमा अर्थतन्त्रको केन्द्र भागमा रहेको वित्तीय प्रणाली र यसको नियामक संस्थाले यो कार्यमा ठुलो भूमिका खेल्न सक्छन् । हाम्रो सन्दर्भमा डिजिटल अर्थतन्त्रका लागि इकोसिस्टम तयार गर्न चाहिने अधिकतर कानूनहरू प्राविधिमैत्री नहुनु र कानून निर्माताहरू प्राविधिमैत्री नहुनुले अर्थतन्त्र रूपान्तरणमा निकै समय र परिश्रम लाग्न सक्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले अर्थतन्त्रको डिजिटल रूपान्तरणका लागि आवश्यक कानून निर्माणमा सहयोग गर्नुका साथै आफू सम्बद्ध निम्न विषयहरूमा सोच्न जरूरी छ :

१. **वास्तविक समयमा आधारित (Real time based) डाटाको अधिकतर प्रयोग** : परम्परागत केन्द्रीय बैंकिङअन्तर्गत इजाजत प्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाले तोकिएका सीमित डाटाहरू मात्र अद्यावधिक गरी केन्द्रीय बैंकमा पठाउने प्रचलन छ । सिस्टम जेनेरेटेड रियल टाइम डाटाभन्दा पनि म्यानुअल सिस्टममा तोकिएको ढाँचामा, अधिकांश अवस्थामा भौतिक रूपमा (प्रिन्ट आउट) नै पठाउने प्रचलन छ । एउटै डाटा पनि फरक प्रयोजनका लागि पटक पटक पठाउनुपर्ने, फरक फरक विभागका लागि अलग्गै पठाउनुपर्ने हालको व्यवस्थामा आमूल परिवर्तन हुन आवश्यक छ । सिस्टम जेनेरेटेड रियल टाइम बेस्ड डाटाहरूबाट नियामकले कारोबारकै क्रममा जालसाजी पत्ता लगाउन (Real-time fraud detection), वास्तविक समयमा भुक्तानीको निगरानी गर्न (Real-Time payments monitoring), एन्टी मनी लाउन्डरिङलाई बलियो बनाउन सघाउँछ । त्यसैका आधारमा RegTech र SupTech गर्न सकिन्छ । अझ सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा त वास्तविक समयका डाटाले वित्तीय क्षेत्रका नीतिहरू तथ्याङ्कमा आधारित (डाटा ड्रिभन) बनाउन सघाउने छन् । नेपाल राष्ट्र बैंकले हालसालै प्रचलनमा ल्याएको Supervisory Information System (SIS) त्यसैको एउटा कडी हो । यसमा

अझ सुधार गरी व्यापक बनाउन जरूरी छ । साथै केन्द्रीय बैंकहरू यसमा अभ्यस्त पनि हुन उत्तिकै जरूरी छ ।

२. **इनोभेसन प्रवर्धन (Enable Innovation)** : मूलतः आन्तरिक तथा बाह्य स्थायित्व सँगसँगै वित्तीय स्थायित्वका लागि काम गर्ने केन्द्रीय बैंकले अबका दिनमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको मात्र नियामक बनेर पुग्दैन । वित्तीय प्रणालीमा गैरबैंक संस्थाहरू (Non-BFIs) को पनि त्यत्तिकै ठुलो महत्त्व छ । त्यसका अलावा निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित FinTech Companies हरूको प्रवर्धन गर्न र यी संस्थाहरूको प्रभावकारी नियमन गर्न जरूरी छ । केन्द्रीय बैंकले ब्लकचेन, Open API Exchange, Digital Hub, Interoperability Platform, AI जस्ता नवप्रवर्तनको प्रवर्धन र नियमन गर्नुपर्दछ । नेपाल राष्ट्र बैंकले परिकल्पना गरेको Regulatory Sandbox र Innovation Office त्यसैको एउटा कडी हो । यसलाई सक्दो चाँडो कार्यान्वयनमा ल्याइहाल्न जरूरी छ । साथै केन्द्रीय बैंकहरू पनि यसमा अभ्यस्त हुन उत्तिकै जरूरी छ ।

३. **आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (एआई) को नियमन** : वित्तीय प्रणालीमा एआईको प्रयोग बढ्दै गइरहेको छ । चाहे त्यो क्रेडिट स्कोरिङ गर्दा होस् वा फ्रड डिटेक्सनका लागि प्रयोग गरिएको एल्गोरिदमहरूमा गडबडी आएमा यसले ग्राहक असुरक्षित हुने तथा वित्तीय घाटा मात्र नभई वित्तीय स्थायित्वमै गहिरो प्रभाव पार्न सक्छ । अतः एआईको सुरक्षित र जिम्मेवार प्रयोगका लागि प्रभावकारी नियमन आवश्यक छ । कतिपय राष्ट्रहरूले एआईसम्बन्धी छुट्टै ऐन तर्जुमा गरिसकेका छन् भने कतिपय वित्तीय प्रणालीका नियामक संस्थाले रेगुलेटरी फ्रेमवर्कभित्र एआईको नियमन समावेश गरिसकेका छन् । नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय प्रणालीमा डिजिटल प्राविधिको प्रयोगको दबाबलाई मध्येनजर गर्दै कृत्रिम बौद्धिकता (एआई) सम्बन्धमा आवश्यक अध्ययन गर्ने र यसको अधिकतम सदुपयोग गर्न यससम्बन्धी मार्गदर्शन तर्जुमा गरिने जनाएको छ ।

४. **परिवर्तनशील प्राविधिमा संलग्न आन्तरिक तथा बाह्य दक्षता अभिवृद्धि** : प्राविधिको रफ्तारसँगै वित्तीय प्रणालीमा परेको प्रभावको अनुगमन र नियमन गर्न सक्ने आधुनिक मानव स्रोतको व्यवस्थापन अत्यन्तै चुनौतीपूर्ण हुन्छ । वित्तीय स्रोतको व्यवस्थापन गर्न सक्नेले तुरुन्तै नयाँ प्राविधि खरिद गर्न सक्छ तर अल्पकालमा गुणस्तरीय मानव स्रोतको व्यवस्थापन कठिन हुने भएकाले आन्तरिक मानव स्रोतको व्यवस्थापनमा केन्द्रीय बैंक चनाखो हुनुपर्दछ । केन्द्रीय बैंकभन्दा बाहिर रहेर डिजिटल अर्थतन्त्र निर्माणका लागि आवश्यक डिजिटल फाउन्डेसन तयार गर्न सघाउने दक्षताको अभिवृद्धिमा समेत केन्द्रीय बैंकले चासो राख्नुपर्दछ । साइबर सेक्युरिटी, प्रभावकारी केवाईसी, बायोमेट्रिक पूर्वाधार, सेन्ट्रलाइज्ड एन्टी मनी लाउन्डरिङ, क्लाउड कम्प्युटिङ जस्ता डिजिटल पूर्वाधारको दक्षता अभिवृद्धिमा केन्द्रीय बैंकको चासो रहनुपर्दछ । यी पूर्वाधारको विकास नहुँदा वा गुणस्तरहीन विकास हुँदा समग्र वित्तीय प्रणाली अनि अर्थतन्त्र नै धाराशाही बन्न सक्छ ।

र अन्तमा,

(क) संसारभरका केन्द्रीय बैंकहरूले पहिलो लडाइँ अर्थतन्त्रलाई मौद्रीकृत गर्ने कार्यमा लामुपन्यो । नेपालको सन्दर्भमा यो कार्य भन्नु चुनौतीपूर्ण थियो । द्वैध मुद्रा प्रणालीबाट

नेपाली मुद्रालाई प्रचलनमा ल्याई मौद्रिक अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने कार्यमा नेपाल राष्ट्र बैंकले सफलता प्राप्त गर्न निकै मिहिनेत गर्नुपरेको थियो । सुरक्षित भुक्तानी प्रणालीको संवर्धन गर्दै मुलुकभर वित्तीय प्रणालीको सञ्जाल निर्माण गरी नवप्रवर्तनका माध्यमबाट वित्तीय समावेशीकरण गर्ने कार्यमा संसारभरका केन्द्रीय बैंकहरूले दोस्रो लडाइँ लड्नुपरेको र नेपालको सन्दर्भमा राष्ट्र बैंकले त्यसमा पनि सफलता प्राप्त गरेको कुरामा दुई मत छैन । अबको लडाइँ संसारभरका केन्द्रीय बैंकहरूले डिजिटलाइजेसनलाई आत्मसात् गर्दै समग्र अर्थतन्त्रलाई डिजिटलाइज्ड गर्नुपरेको छ । वित्तीय प्रणालीलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसारका अत्याधुनिक प्रविधिहरू, जस्तै : ब्लकचेन, ओपन एपिआई, इन्टरअप्रेबिलिटी प्लेटफर्म, एआईजस्ता नवप्रवर्तनको प्रवर्धन र नियमन गर्नुपर्ने छ । यस कार्यमा पनि नेपालको केन्द्रीय बैंक रणनीतिक हिसाबले अगाडि बढेको छ तर चुनौतीहरू धेरै छन् । वित्तीय स्थायित्वका लागि विवेकपूर्ण ढङ्गले चुनौतीको सामना गर्न केन्द्रीय बैंक तयार रहनुपर्छ ।

(ख)

केन्द्रीय बैंक एकाइकी ढङ्गले अगाडि बढ्न सक्दैन । वित्तीय प्रणालीको डिजिटलाइजेसन गर्न समग्र अर्थतन्त्र नै डिजिटलमय हुनुपर्छ । हाम्रो सन्दर्भमा अधिकतर अप्रविधिमैत्री कानूनहरू विद्यमान रहनु र कानून निर्माताहरू प्रविधिमैत्री नहुनुले अर्थतन्त्र रूपान्तरणमा निकै समय र परिश्रम लाग्न सक्छ । कानून निर्माणमा सालवसाली पद्धतिको प्रयोग र आफ्नै रैथाने विधि अँगालेर कानून तर्जुमा गर्ने प्रवृत्ति, चुनाव जितेकै भरमा सबै विषयको ज्ञाता भइदिनुपर्ने हाम्रो मौलिक प्रचलनले रूपान्तरणको यात्रा धेरै लामो हुने पक्का छ । अनि डिजिटल रूपान्तरणको कार्यले पारदर्शितालाई प्रवर्धन गर्ने हुनाले अपारदर्शितामा रमाउनेहरू रूपान्तरणलाई रुचाउँदैनन् । त्यसैले रूपान्तरण चाहनेहरूले प्रत्येक मन्त्रालय तथा प्रतिष्ठानपिच्छे केही दर्जन डिजिटल लिडर उत्पादन होस् भन्ने कार्यमा आ-आफ्नै ठाउँबाट लाग्न जरुरी छ । डिजिटल लिडर उत्पादनका लागि विद्युतीय सुशासन आयोग (e-Governance Commission), राष्ट्रिय योजना आयोग, केन्द्रीय बैंक र समग्रमा सङ्घीय सरकारले बेलैमा सोच्नु जरुरी छ ।

सङ्घीय प्रणालीमा मौद्रिक नीति र वित्तीय व्यवस्था

डा. चन्द्रमणि अधिकारी*

१. परिचय

नेपाल एक सङ्घीय गणतन्त्रात्मक राज्य हो। नेपालको संविधानले नेपालमा सङ्घीय शासन प्रणाली लागु गरेको छ। सङ्घीयता भन्नाले राज्यलाई सङ्घीय संरचनामा ढालेर त्यसभित्र निर्माण भएका सरकारका विभिन्न तहबिच संवैधानिक प्रबन्धनानुसार नै सार्वभौम अधिकार र राज्यशक्तिको सन्तुलित बाँडफाँट गर्ने व्यवस्था हो। यसमा विभिन्न राज्य एकाइहरू हुन्छन्। सङ्घीय पद्धतिमा राष्ट्रिय अखण्डतालाई अक्षुण्ण राख्ने गरी विभिन्न राज्य वा प्रदेशहरूले संवैधानिक सम्भौताका माध्यमद्वारा विभिन्न तहमा राजनीतिक तथा आर्थिक अधिकारको बाँडफाँट गरिन्छ। यस्ता सङ्घीय व्यवस्था र सरकारहरू सामान्यतया लोकतान्त्रिक पद्धतिअन्तर्गत शक्ति सन्तुलनका आधारमा निर्मित शासकीय स्वरूप र साङ्गठनिक ढाँचाभित्र रहेर सञ्चालित हुन्छन्। सङ्घीयता एक वैकल्पिक शासन प्रणाली हो। नेपालको संविधानले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको सङ्घीय प्रणालीको अवलम्बन गरेको छ। सङ्घीयतालाई सफल पार्ने प्रमुख आधार हो प्रभावकारी वित्तीय सङ्घीयताको प्रबन्धन र त्यसको सही कार्यान्वयन। यस सम्बन्धमा नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवका आधारमा अलि विशिष्ट खालको वित्तीय सङ्घीयताको प्रबन्धन गरेको देखिन्छ।

२. वित्तीय सङ्घीयता

वित्तीय सङ्घीयता देशमा समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्ने, आय र सम्पत्तिको पुनर्वितरण गर्ने तथा साधनको समुचित र प्रभावकारी विनियोजन गर्ने जस्ता कार्यमा तहगत सरकारहरूबिच अर्थशास्त्रीय पद्धति र अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताअनुसार अधिकारको बाँडफाँट गर्ने राजनीतिक संयन्त्र हो। यस्ता अधिकारहरू अर्थराजनीतिक दर्शन, वस्तु र सेवाको निर्माण तथा वितरणसमेतको लागतको मूल्य र सरकारको तहगत साङ्गठनिक क्षमताका आधारमा बाँडफाँट गरिन्छ। वित्तीय सङ्घीयतामा विभिन्न तहका सरकारहरूबिच कार्य र अधिकारको बाँडफाँट गर्दा त्यसबाट पर्ने आर्थिक प्रभावको क्षेत्रका अतिरिक्त त्यस्ता कार्य गर्दा र गराउँदा लाग्ने लागत, समय, गुणस्तर, पहुँच र प्रशासनको आधारलाई पनि हेरिन्छ। तसर्थ जुन काम जुन तहले गर्दा आर्थिक आधार, लागत, गुणस्तर तथा समाजिक न्यायका दृष्टिले बढी प्रभावकारी हुन्छ, त्यसै तहलाई त्यो जिम्मेवारी वा अधिकार दिइन्छ। जसलाई प्रभावकारिता, सन्निकटता, सामूहिक निर्णय एवम् कार्यकुशलताको सिद्धान्त भनिन्छ।

यस मान्यताअनुसार समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व र आय तथा सम्पत्तिको न्यायिक वितरणको विषय केन्द्रको क्षेत्रभित्र राखिन्छ। त्यसैले राष्ट्रिय सुरक्षा र परराष्ट्र मामला जस्ता विशेष राजनीतिक

महत्त्व राख्ने विषयका अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, अन्तर प्रदेश व्यापार, सामाजिक सुरक्षाका अतिरिक्त मुद्रा र मौद्रिक नीति एवम् बैकिङ कार्य पनि केन्द्रको क्षेत्राधिकारमा राख्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन छ। यस्ता कार्यको लाभ र लागत दुवैको आधार राष्ट्रव्यापी हुने हुँदा यी विषयमा नीति तथा मापदण्डको निर्माण, व्यवस्था एवम् यसको प्रशासनका कार्यसमेत सङ्घीय सरकारले नै गर्दछन्।

३. मौद्रिक नीति र वित्तीय व्यवस्था

यो आलेख मुख्यतः सङ्घीय प्रणालीअन्तर्गत हुनुपर्ने मौद्रिक नीति र बैंक तथा वित्त व्यवस्थाको प्रबन्धको विषयमा केन्द्रित हुने हुँदा यसमा अन्य क्षेत्रको चर्चा कमै गरिएको छ। यद्यपि मौद्रिक नीति र बैंक तथा वित्त व्यवस्थाको तहगत व्यवस्थापन माथि उल्लिखित सिद्धान्तका आधारमा गरिनुपर्ने कुरामा दुई मत छैन। वित्तीय क्षेत्रमा विशेष गरी मौद्रिक नीति तथा व्यवस्था, कर्जा नीति तथा बैंक एवम् वित्तीय क्षेत्र (बिमा र पुँजी बजारसमेत) पर्दछन्। सङ्घीय अर्थशास्त्रमा वित्तीय क्षेत्र अन्य क्षेत्रभन्दा अलि पृथक् र विशिष्ट विषयका रूपमा रहेको देखिन्छ। यो विशेष खालको अर्थराजनीतिक विषय हो। यसको क्षेत्र र यसमा गरिने नीतिगत कार्यको प्रभाव देशभरि मात्र होइन कतिपय अवस्थामा राष्ट्रिय सीमा बाहिर पनि फैलिएको हुन्छ। पछिल्ला दशकमा राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय सम्भौता, सम्बन्धन, प्रबन्धन तथा नियमनमा फेरबदल, लचकता वा कसिलोपनले यस क्षेत्रलाई बढी नै अन्तर्राष्ट्रियकरण गरेको छ, अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरूको निर्देशन तथा नियमन विस्तार भएको छ र विविध किसिमका बहुराष्ट्रिय संस्थाहरूको भूमिका पनि बढेको छ। सूचना प्रविधिको युगान्तकारी विकासले सेयर, बन्ड, मुद्रा आदिको विद्युतीय व्यापार विश्वमा फैलिएको छ, विद्युतीय मुद्राको विकास, समर्थन र प्रचलन बढेको छ। नयाँ अन्तरदेशीय युनियनहरूको समेत जन्म हुनाले एउटा देशभित्रका सरकार तथा राज्यहरूबिच यस कार्यको क्षेत्राधिकारको बाँडफाँटको विषय गौण हुँदै गएको छ। कतिपय राष्ट्रिय सरकारहरूले पनि अन्तर्राष्ट्रिय व्यवसायको नियमनको संरचनाभित्र यस क्षेत्रलाई समायोजन गरी सकेका छन्। बजार एकीकरण, क्षेत्रीय युनियन, वासेल कमिटी, सुपरिवेक्षण तथा अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षण आयोगका सम्भौता तथा विधानअन्तर्गत मुद्रा, वित्त तथा पुँजी बजारका क्षेत्र बाँधिएका छन्। द्विपक्षीय तथा बहुराष्ट्रिय सम्भौताहरूको सूची बढ्दो छ। यसरी नियमनकारीहरूको अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरूको एक समूहले सम्पूर्ण वित्तीय क्षेत्रलाई नियमन गर्ने परिपाटीको विकास भएको छ। त्यसकारण गर्दा पनि यस क्षेत्रको वित्तीय सङ्घीयताको प्रबन्धन यस अभ्यासलाई आत्मसात् गर्ने तहमा गरिएको हुनुपर्दछ। यस क्षेत्रको प्रभाव समष्टिगत आर्थिक क्रियाकलाप, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार र वैदेशिक विनियमनमा समेत विस्तार हुँदै गएकाले यसलाई कुनै देशको प्रदेश वा स्थानीय

* वरिष्ठ अर्थशास्त्री डा. चन्द्रमणि अधिकारी राष्ट्रिय योजना आयोगका पूर्व सदस्यसमेत हुनुहुन्छ। डा. अधिकारीले यो आलेख नेपालको मौद्रिक नीति तथा वित्त प्रणालीको समसामयिक सुधार, सुदृढीकरण, सङ्घीयकरण र सन्तुलनको खाकाका रूपमा तयार गर्ने प्रयास गर्नुभएको छ।

सरकारको अधिकारभित्र मात्र राखेर धेरै मात्रामा स्थानीयकरण गर्न त्यति सहज छैन। तसर्थ यसलाई संविधान तथा कानुनले समेत एउटा निर्धारित स्वरूपमा ढालेको हुनुपर्दछ।

४. नेपालको संविधान र कानुनमा रहेको व्यवस्था

४.१ संविधानले गरेको व्यवस्था

नेपालको संविधानले पनि मौद्रिक नीति र बैंक तथा वित्तका विषयमा मोटामोटी रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलाई स्वीकार गरेको छ। यद्यपि त्यसमा सुधारका गुन्जाइस नभएका भने होइनन्।

संविधानले केन्द्रीय बैंक, वित्तीय नीति, मुद्रा र बैंकिङ, मौद्रिक नीतिसमेतका विषयलाई सङ्घको अधिकार क्षेत्रभित्र राखेको छ (धारा ५७, अनुसूची ५) भने नेपाल राष्ट्र बैंकको नीतिअनुरूप वित्तीय संस्थाहरूको सञ्चालन, सहकारी संस्था तथा केन्द्रको सहमतिमा वैदेशिक अनुदान र सहयोगका विषयहरू सङ्घ र प्रदेशले संयुक्त रूपमा प्रयोग गर्ने साभ्ना अधिकारभित्र पर्दछन् (धारा ५७, १६२, अनुसूची ६)। त्यस्तै गरी प्रदेशको स्वतन्त्र अधिकारअन्तर्गत सहकारी तथा बिमा व्यवसाय सञ्चालन र व्यवस्थापनका विषय राखेको छ (धारा ५७, अनुसूची ७)। यसै गरी सहकारी तथा सहकारी संस्थालाई स्थानीय तहको अधिकारको सूची (धारा ५७, अनुसूची ८) भित्र राखेको छ भने त्यही सहकारीको विषयलाई सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको साभ्ना अधिकारको सूची (धारा ५७, अनुसूची ९) मा पनि समावेश गरेको छ। सहकारी क्षेत्रबाट पनि वित्त क्षेत्रमा ठुलो कारोबार र स्रोत परिचालनको कार्य भइरहेको सम्बन्धमा यसलाई पनि वित्त क्षेत्रको आँखाबाट हेर्नुपर्ने हुन्छ। तर यस सम्बन्धमा राज्यका तीन तहबिचको कार्य आधारको खाका समेटिएको नीति र कानुन नबन्नाले यो क्षेत्रमा थप समस्या देखा परेका छन्, चुनौती थपिएको छ।

४.२ कानुनी र साङ्गठनिक व्यवस्था

अहिले नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा विभिन्न किसिमका संरचना तथा सङ्गठनहरूले कार्य गरिरहेका छन्। पहिलोमा मौद्रिक तथा बैंकिङ क्षेत्रको नियामक निकायका रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंक कार्यरत छ। नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ अनुसार सञ्चालित यस बैंकको मुख्य उद्देश्य देशमा मूल्य स्थिरता कायम गर्नु र भुक्तानी सन्तुलन बनाई राख्नु हो। यसका अन्य कार्यहरूमा मुद्रा तथा नोट निष्कासन गर्नु, मौद्रिक नीतिको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्नु, सरकारको बैंक तथा मुख्य वित्तीय सल्लाहकारका रूपमा कार्य गर्नु समेत पर्दछन्। यो बैंक सात जना सदस्य रहेको बोर्डबाट सञ्चालित छ। यस बैंकले अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषसमेतको सहयोगमा मौद्रिक नीति निर्माण गर्दछ भने नेपाल सरकारको आर्थिक सल्लाहकारका रूपमा समेत काम गर्दछ। विद्यमान वित्तीय क्षेत्रको अवस्था र यसमा देखिएका अप्ठ्याराले गर्दा नेपाल राष्ट्र बैंकको समेत पुनर्संरचना गर्नुपर्ने र यसले वित्तीय क्षेत्रमा अनुगमन, सुपरिवेक्षण तथा निगरानी गर्ने विषयमा क्षमता विकास गर्नुपर्ने समेतका कुराहरू उठान भएका छन्।

नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय संस्थाहरूलाई वित्तीय कारोबार गर्न अनुमति दिने र तिनीहरूको अनुगमन तथा नियमन गर्ने समेतका कार्यहरू नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ तथा बैंक तथा वित्तीय संस्था ऐन, २०६३ अनुसार गर्दछ। यसले बासेल कमिटीद्वारा तयार गरिएको पुँजी पर्याप्ततासम्बन्धी संरचनासमेतलाई अद्यावधिक गरी सम्पूर्ण बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई सोहीअनुसार गर्न निर्देशनसमेत गर्दछ।

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन र वित्तीय संस्था ऐनबाहेक वित्तीय क्षेत्रका अन्य

ऐनहरूमा सम्पत्ति र मुद्रा शुद्धीकरण ऐन, २०६५, विदेशी विनिमय नियमन गर्ने ऐन, २०२०, ऋण असुली न्यायाधीकरण ऐन, २०५८ तथा राष्ट्र ऋण ऐन, २०१७ र आर्थिक ऐनहरूसमेत पर्दछन्। यी ऐनहरूको परिचालन क्रमशः सम्पत्ति शुद्धीकरण विभाग, नेपाल राष्ट्र बैंक तथा ऋण असुली न्यायाधीकरणबाट हुने गरेको छ। त्यसबाहेक वित्तीय कारोबारसम्बन्धी सूचनाको सञ्चय, सङ्ग्रह र प्रवाह गर्ने काम कर्जा सूचना केन्द्रले गर्दछ।

वित्तीय संस्थाको कुरा गर्दा हाल नेपालमा २० वटा 'क' वर्गका वाणिज्य बैंक, १७ वटा 'ख' वर्गका विकास बैंक, १७ वटा 'ग' वर्गका वित्तीय कम्पनीहरू र ५५ वटा 'घ' श्रेणीका लघुवित्त संस्था, एक पूर्वाधार विकास बैंक गरी ११० बैंक तथा वित्त संस्था र गैरवित्त प्रणालीअन्तर्गत ३७ वटा बिमा कम्पनी कार्यरत छन् (आर्थिक सर्वेक्षण २०८१, अर्थ मन्त्रालय)। यसबाहेक कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष, सामाजिक सुरक्षा कोष तथा कर्जा सुरक्षण निगम र ३० हजारभन्दा बढी सहकारी संस्था पनि अस्तित्वमा छन्। नेपालको वित्त प्रणाली यिनै संस्थाहरूको कार्य र तिनले हासिल गरेको उपलब्धिको स्तरमा निर्भर रहन्छ।

४.३ संस्थागत स्वायत्तता र सङ्घीय संरचना

यस पृष्ठभूमिमा हेर्दा आर्थिक क्रियाकलापको अभिवृद्धि गर्नमा माथि उल्लेख गरिएका संस्थाहरूको भूमिका प्रभावकारी भए अर्थतन्त्र पनि गतिशील हुन्छ, यिनको प्रभावकारिता कम भए अर्थतन्त्र पनि कमजोर हुने देखिन्छ। तर यी संस्थाले गर्ने काम र निभाउनुपर्ने भूमिकालाई देशको संविधान, कानुन, शासकीय प्रणाली, समग्र वित्तीय क्षेत्रको सङ्गठनात्मक संरचना तथा यी संस्थाहरूले आफूले पाएको जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने सम्बन्धमा कानुनले दिएको स्वायत्तताको स्तरसमेतका विषयले प्रभावित गर्दछन्। त्यसमा पनि केन्द्रीय बैंकको संरचना देशले अपनाएको शासकीय स्वरूप अनुरूप छ, छैन भन्ने कुराले पनि ठुलै महत्त्व राख्दछ। नेपाल राष्ट्र बैंकले केन्द्रीय बैंकको भूमिका निर्वाह गर्छ। यसले नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को अधीनमा रही काम गर्दछ। यस ऐनले नेपाल राष्ट्र बैंकलाई मौद्रिक नीतिको निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्ने, गराउने एवम् विदेशी विनिमय नीतिको निर्माण र कार्यान्वयन गर्ने, गराउने सम्बन्धमा पूर्ण अधिकार दिएको छ (दफा ४४ र दफा ६२)। त्यस्तै गरी बैंकलाई बैंक नोट तथा सिक्का निष्कासन गर्ने कार्यमा पनि एकाधिकार प्राप्त छ (दफा ५२)। नेपाल राष्ट्र बैंक एक स्वशासित सङ्गठित संस्था हो (दफा ३)। ऐनको भावना हेर्दा देशमा मूल्यमा स्थिरता, शोधनान्तरको अवस्थामा स्थिरता र समग्र वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व कायम गर्ने जिम्मेवारी यसले पाएको देखिन्छ। कानुन हेर्दा यसले मौद्रिक नीति, विदेशी मुद्रा विनिमय नीति र समग्र बैंकिङ तथा वित्तीय प्रणालीको निर्माण, कार्यान्वयन तथा सञ्चालन गर्ने जिम्मा पाएको देखिन्छ।

बैंकिङ प्रणालीको व्यवस्थापनदेखि कर्जा नीति बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने, गर्ने काम पनि नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्दछ (दफा ४ समेत)। बैंकको प्रमुख कार्यकारीको भूमिका गभर्नरले गर्दछन्। गभर्नर नियुक्ति नेपाल सरकारले गर्दछ। बैंकको केन्द्रीय संरचनाको कुरा गर्दा बैंकको नीति निर्माण गर्न गभर्नर, दुई डेप्युटी गभर्नर, अर्थ सचिव तथा तीन जना विज्ञसमेतको सात सदस्यीय एक सञ्चालक समिति रहन्छ, जसको अध्यक्ष गभर्नर हुन्छ। अर्थ सचिव पदेन सदस्य हुन्छन्। डेप्युटी गभर्नरको तथा विज्ञ सञ्चालकको नियुक्ति पनि नेपाल सरकारले नै गर्दछ (दफा १४, १५)। बैंकको कार्य सुचारु रूपले सञ्चालन गर्न

गभर्नरको अध्यक्षतामा तीन सदस्यीय एक व्यवस्थापन समितिको गठन हुने व्यवस्था कानुनले गरेको छ । बैंकले नेपाल सरकारको बैंकर, सल्लाहकार तथा वित्तीय एजेन्टका रूपमा पनि काम गर्ने अधिकार पाएको छ (दफा ६९) ।

माथिको व्यवस्था हेर्दा नेपाल राष्ट्र बैंकको नेतृत्व चयनदेखि यसको संरचना निर्माणमा नेपाल सरकारको पूर्ण पकड छ । ऐनको व्यवस्थाअनुसार नेपाल सरकारको चाहनाअनुसार गठित नेतृत्वबाट सञ्चालन हुने बैंकले मौद्रिक नीति, विदेशी मुद्रा विनिमय नीति र समग्र बैंकिङ तथा वित्तीय प्रणालीको निर्माण, कार्यान्वयन तथा सञ्चालन गर्ने कार्यमा पूर्ण अधिकार पाएको देखिन्छ । नोट तथा सिक्का निष्कासनमा पनि एकाधिकार पाएको छ । बैंकले मूलतः नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८, बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०६३ तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, सम्झौता, कन्भेन्सन, सम्मिलन र प्रणाली एवम् अभ्यासका आधारमा वित्तीय प्रणालीको सञ्चालन गर्दछ ।

यी यावत् व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि २०७३ सालमा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ मा दफा थप गरी बैंकलाई नेपाल सरकारले निर्देशन दिन सक्ने र सो निर्देशन पालना गर्नु बैंकको कर्तव्य हुने कुरा थप गरिएको छ (दफा १०६ ग) । यसले बैंकको स्वायत्ततामाथि कतिको प्रभाव पारेको होला भन्ने विषयमा छलफल र समीक्षा गर्नुपर्ने हो कि भनेर ध्यानकर्षण भएको छ । बेला बेलामा वित्तीय नीति र मौद्रिक नीतिबिच तादात्म्यता र अर्थ मन्त्रालयको नेतृत्व तथा बैंकको नेतृत्वबिच सम्बन्ध चिसिएको तथा अर्थ मन्त्रालयको हस्तक्षेप बढी भएको जस्ता विषयमा आएका समाचारले पनि विषयको गम्भीरतालाई पुष्टि गर्छ । यस सन्दर्भमा अर्को प्रश्न पनि उठ्ने गरेको छ । त्यो हो, सङ्घीय शासन प्रणालीअन्तर्गत मौद्रिक तथा बैंक एवम् वित्त क्षेत्रको पुनर्संरचनाको विषय । यस प्रसङ्गमा आउँदा विश्वमा भएका केन्द्रीय बैंक प्रणालीको अध्ययन गर्नु आवश्यक छ, सङ्घीय देशमा तिनको अभ्यास कसरी भइरहेको छ भनेर पनि हेर्नुपर्दछ ।

५. अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र अनुभव

वित्त तथा बैंकिङ क्षेत्रसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव केलाउँदा संयुक्त राज्य अमेरिकामा मौद्रिकबाहेक वित्तीय क्षेत्रको नियमन कार्यका लागि सङ्घीय तथा प्रादेशिक शक्तिहरूबिच अधिकारको सीमित तथा सन्तुलित बाँडफाँट गरी वित्तीय सङ्घीयताको प्रदर्शन गरिएको छ । त्यस्तै गरी यहाँ कर्जा नीति तथा बैंकिङ कार्य प्रदेश तथा त्यसभन्दा तलका सरकारहरूमा पनि बाँडिएको छ । जर्मनीमा ठुलो अंशमा बैंकहरूले स्थानीय तहमा गई काम गरेका भए पनि यस क्षेत्रको समग्र नियमन र लेखा व्यवस्थापन तथा लेखापरीक्षण राष्ट्रियस्तरमा हुन्छ ।

वित्तीय क्षेत्रको सङ्घीयताको संरचनागत अभ्यासको कुरा गर्दा सङ्घीय रिजर्भ सिस्टमका बारेमा बुझ्नुपर्ने हुन्छ । सङ्घीयता भएका देशमा सामान्यतया सङ्घीय सञ्चित प्रणाली (FRS) गभर्नरहरूको सामूहिक निर्णयबाट चल्दछ, जसलाई बोर्ड अफ गभर्नर्स (BOGs) भनिन्छ । यस्ता बोर्डले राष्ट्रिय बैंकिङ प्रणालीको नियामक निकायका रूपमा मुख्यतः निम्नानुसारका कार्यहरू गर्दछन् :

- (क) सङ्घीय सरकारलाई मौद्रिक नीतिको मामलामा सल्लाह दिनुदेखि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक तथा वित्तीय अवस्थाको विश्लेषण गर्नु,
- (ख) तत्काल देखिएको मौद्रिक तथा वित्तीय मुद्दासँग सम्बन्धित समितिहरूको नेतृत्व गर्नु,
- (ग) वित्तीय सेवामा आधारित उद्योगहरूको सुपरिवेक्षण, नियमन र नियन्त्रण गर्नु,

- (घ) उपभोक्ता हित संरक्षणसम्बन्धी कुराको नियमन व्यवस्थाको प्रशासन गर्नु,
- (ङ) देशको भुक्तानी प्रणालीको अनुगमन गर्नु र
- (च) निक्षेपकर्ताको सुरक्षणका लागि वित्तीय संस्थाहरूले राख्नुपर्ने सञ्चित तोक्नु र त्यसको अनुगमन गर्नु ।

५.१ अमेरिकी सङ्घीय रिजर्भ प्रणाली

सङ्घीय रिजर्भ प्रणालीसम्बन्धी अमेरिकी संरचना पनि उदाहरणीय छ । संयुक्त राज्य अमेरिकामा सन् १९१३ मा छुट्टै फेडरल रिजर्भ एक्ट (ऐन) बन्यो र सन् १९१४ बाट यो लागु पनि भयो । यस ऐनअनुसार सङ्घीय रिजर्भ प्रणाली एक सरकारी तथा निजी प्रतिनिधित्वको सम्मिश्रण भएको प्रणाली हो । संयुक्त राज्य अमेरिका फेडरल रिजर्भ सिस्टमअनुसार चलेको छ । यस प्रणालीको सञ्चालन सात सदस्यीय बोर्ड अफ गभर्नर अथवा फेडरल रिजर्भ बोर्डले गर्दछ । यसका सदस्यहरूको नियुक्ति राष्ट्रपतिबाट हुन्छ र सो नियुक्तिलाई सिनेटले अनुमोदन गर्नुपर्दछ । यसको मुख्य काम सङ्घीय खुला बजार कमिटी (FOMC) मा सहभागी हुनु हो, जसको मुख्य कार्य र दायित्व देशको मौद्रिक नीतिको तर्जुमा गर्न सहयोग पुऱ्याउनु र तर्जुमा भई स्वीकृत भएको मौद्रिक नीतिको सञ्चालन गर्नु हो । यस समितिमा सात जना बोर्ड अफ गभर्नर्सका सदस्य र पाँच जना रिजर्भ बैंकका प्रेसिडेन्टसहित १२ जना सदस्य रहन्छन् । संयुक्त राज्य अमेरिकामा १२ वटा फेडरल रिजर्भ बैंकहरू (बोस्टन, न्युयोर्क, फिलाडेल्फिया, क्रिभलैन्ड, रिचमन्ड, एटलान्टा, सिकागो, सेन्ट लुइस, मिनिएपोलिस, कन्सास सिटी, डल्लास र सानफ्रान्सिस्को) र यिनका २५ शाखा छन् । अमेरिकन सङ्घीय रिजर्भ प्रणालीका मुख्य चार वटा अङ्ग रहेका छन् । ती हुन् बोर्ड अफ गभर्नर्स (फेडरल रिजर्भ बोर्ड), फेडरल ओपन मार्केट, रिजर्भ बैंक तथा बोर्ड अफ डायरेक्टर्स अफ (FRBs) । यस सङ्घीय रिजर्भ प्रणालीले मौद्रिक नीतिको तर्जुमा र त्यसअनुसार बैंकहरूको सुपरिवेक्षण तथा नियमनका अतिरिक्त निक्षेप सङ्कलन गर्ने संस्थाहरूलाई विभिन्न किसिमका वित्तीय सेवा प्रदान गर्ने कार्य गर्दछ । यसले फराकिलो सुपरिवेक्षण क्षेत्राधिकारका माध्यमबाट सम्पूर्ण अमेरिकाको बैंकिङ प्रणालीलाई प्रभाव पार्न सक्दछ । यस बोर्डले रिजर्भ बैंकहरूले सिफारिस गरेका आधारमा ब्याज तथा बट्टादरमा परिवर्तन गर्नुका अतिरिक्त निक्षेपकर्ता संस्थाले राख्नुपर्ने सञ्चित अनुपातको निर्धारण र नियमन पनि गर्दछ । निचोडमा भन्दा त्यहाँको सम्पूर्ण वित्तीय कानुनको कार्यान्वयन र पालना गराउने अधिकार फेडरल रिजर्भ बोर्डको हुन्छ ।

५.२ भारतीय रिजर्भ प्रणाली

भारतीय मौद्रिक र वित्तीय प्रणाली अलि फरक खालको छ । भारतीय मौद्रिक प्रणालीसम्बन्धी नीति तथा बैंकिङ प्रणालीको सञ्चालन भारतको केन्द्रीय बैंक (रिजर्भ बैंक अफ इन्डिया - आर.बी.आई.)ले गर्दछ । सन् १९३५ मा भारतीय रिजर्भ बैंक ऐन, १९३४ अन्तर्गत स्थापित यस केन्द्रीय बैंक एक प्रमुख नियामक निकाय हो । प्रारम्भमा निजीस्तरबाट स्थापित यो बैंक सन् १९४९ मा राष्ट्रियकरण गरिएको हो । यसका मुख्य कार्यहरूमा बैंक नोट निष्कासन र व्यवस्थापन, मौद्रिक स्थायित्व स्थापित हुने गरी सञ्चित अनुपात र प्रणालीको निर्धारण र स्थापित गर्नु तथा मुद्रा र साख प्रणालीको सञ्चालन देशको हित हुने गरी गर्नु आदि पर्दछन् ।

भारतीय रिजर्भ बैंकको सञ्चालन बिस सदस्यीय सञ्चालक बोर्डले गर्दछ । यसको नियुक्ति भारतको केन्द्रीय सरकारबाट चार वर्षका लागि गरिएको हुन्छ । कुल १५ सदस्यमध्ये एक जना

गभर्नर र बढीमा चार जना डेपुटी गभर्नर गरी पाँच जना सञ्चालक पूर्णकालिक (अफिसियल) हुन्छन्। बाँकी दश जना विभिन्न क्षेत्रका अनुभवी व्यक्तिहरूमध्येबाट मनोनयन गरिन्छ। आंशिक समय काम गर्ने (ननअफिसियल) सञ्चालकहरूमध्ये एक जना सरकारी कर्मचारीमध्येबाट नियुक्ति गरिएको हुन्छ। अन्य चार जना सदस्यहरू क्षेत्रीय बोर्डहरूबाट नियुक्त गरिन्छ। यस्ता क्षेत्रीय बोर्डहरू मुम्बई, कलकत्ता, चेन्नेइ र नयाँ दिल्लीमा रहेका छन्। केन्द्रमा बोर्ड अफ फाइनान्स सुपरभिजन (BOFS) को व्यवस्था छ। यसको निर्माण सेन्ट्रल बोर्ड अफ डाइरेक्टर्सहरूबाट भएको हुन्छ। बोर्ड अफ फाइनान्स सुपरभिजनको सञ्चालकहरूको नियुक्ति दुई वर्षका लागि गरिन्छ भने सेन्ट्रल रिजर्भ बोर्डका सञ्चालकको नियुक्ति चार वर्षका लागि गरिन्छ। बोर्ड अफ फाइनान्सियल सुपरभिजनले वित्तीय संस्थाहरूको नियन्त्रण र सुपरिवेक्षण गर्ने सम्बन्धमा भारतीय रिजर्भ बैंकलाई मार्गदर्शन गर्दछ। यसको गठन सन् १९९४ मा भएको हो। यस बैंकले केन्द्रीय तथा राज्य सरकारको बैंकका रूपमा पनि कार्य गर्दछ। क्षेत्रीय बैंकको बोर्डलाई स्थानीय (लोकल) बोर्ड पनि भनिन्छ। यसले स्थानीय मामिलामा केन्द्रीय अफिसलाई सल्लाह दिन्छ र यसले स्थानीय आदिवासी बैंक र सहकारी बैंकहरूको प्रतिनिधीका रूपमा पनि कार्य गर्दछ। रिजर्भ बैंक अफ इन्डियाले नियमन गर्ने संस्थाहरूमा मूलतः तल उल्लेख गरिएका सार्वजनिक र निजी बैंक, औद्योगिक क्षेत्रमा काम गर्ने वित्त प्रतिष्ठानहरू र गैरबैंकिङ क्षेत्रमा काम गर्ने गरी तीन प्रकारका बैंक तथा वित्त प्रतिष्ठानहरू पर्दछन्।

- (क) पहिलोमा सार्वजनिक, निजी, विदेशी लगानी तथा सहकारितामा सञ्चालित वाणिज्य बैंकहरू पर्दछन्।
- (ख) दोस्रो वर्गमा अल इन्डिया फाइनान्सियल इन्स्टिच्युसनका नामले चल्ने संस्थाहरू र राज्यस्तरका औद्योगिक वित्तीय प्रतिष्ठानहरू पर्दछन्।
- (ग) तेस्रोमा गैरबैंकिङ क्षेत्रमा काम गर्ने वित्तीय संस्थाहरू पर्दछन्, जसले पुँजी बजारको क्षेत्रमा कार्य गर्ने गरेका छन्।

५.३ अन्तर्राष्ट्रिय संस्थागत व्यवस्था

विद्यमान व्यवस्थाअनुसार अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (आइएमएफ) ले अन्तर्राष्ट्रिय मौद्रिक तथा बैंकिङ व्यवस्थाको नियमन तथा व्यवस्थापनमा प्रमुख सुपरिवेक्षकका रूपमा काम गर्दछ। यसका अतिरिक्त मुद्रा कोषले संसारका विभिन्न मौद्रिक तथा क्लियरिङ युनियनहरूसँग पनि मिलेर कार्य गर्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषका सदस्य देशहरू युनियनहरूका पनि सदस्य छन्। भारत र नेपाल एसियन क्लियरिङ युनियनका सदस्य हुन्। यस बाहेकका अन्य युनियनहरूमा पश्चिम अफ्रिकी आर्थिक तथा मौद्रिक युनियन (WAEMU), मध्य-अफ्रिकन आर्थिक तथा मौद्रिक समुदाय युनियन (CEMAC) तथा पूर्वी क्यारेबियन मुद्रा युनियन (ECCU) रहेका छन्।

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले विश्वव्यापी मौद्रिक सहयोगको अभिवृद्धि, वित्तीय स्थिरताको सुरक्षा, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा सहजता, उच्च रोजगारी र दिगो वृद्धिका लागि काम गर्दछ। यसले भुक्तानी सन्तुलन विषयमा सदस्य देशहरू (विशेष गरी कम आय भएका र विकासोन्मुख देशहरूलाई) लाई वित्तीय तथा प्राविधिक सहयोग पुऱ्याउनुका अतिरिक्त यसले सदस्य देशहरूको मौद्रिक क्षय वा मुद्राको मूल्य घट्ने प्रवृत्तिको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गर्ने र सुधारका लागि निर्देशन गर्ने, कर्जाको दिगोपन मूल्याङ्कन गर्ने, वित्तीय स्थायित्वको मूल्याङ्कन गर्ने तथा भुक्तानी सन्तुलनका लागि अल्पकालीन वित्तीय सहयोग गर्ने

गरेको छ। नेपाल र भारतले पनि समय समयमा यस्तो सहयोग उपयोग गरेका छन्।

मुद्रा कोषले मुख्यतः निम्न कार्यहरू गर्दछ :

- (क) अन्तर्राष्ट्रिय मौद्रिक सहकार्यको प्रवर्धन,
- (ख) सदस्य देशहरूलाई भुक्तानी सन्तुलन गर्न र विनिमय दर निर्धारण गर्नमा सहयोग पुऱ्याउने,
- (ग) प्राविधिक ज्ञानको विस्तार तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा आर्थिक सम्बन्ध विस्तार गर्ने कार्य,
- (घ) सदस्य देशहरूको भुक्तानीमा देखिएको असन्तुलनको सम्भावित अवस्थाको अध्ययन र विश्लेषण गरी सदस्यहरूलाई मौद्रिक अनुशासन कायम गर्न सहयोग।

५.४ सङ्घीयता र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

यस सम्बन्धमा अध्ययन गर्दा वित्तीय क्षेत्रमा सरकारका तहगत व्यवस्थापनअनुरूप वित्तीय क्षेत्रको अधिकारको बाँडफाँट गर्ने गुन्जाइस निकै कम छ। एकातिर यो वित्तका क्षेत्रमा हुने कारोबारले देशको समष्टिगत आर्थिक प्रणालीलाई प्रभाव पारेको हुन्छ, यसको प्रभाव देशभरि विस्तारित भएको हुन्छ भने अर्कोतिर बैंकिङ तथा वित्तीय क्षेत्र अन्य क्षेत्रभन्दा बढी अन्तर्राष्ट्रियकरण भएको क्षेत्र पनि हो।

मौद्रिक नीतिले वित्तीय नीतिलाई सहयोग गर्दै मूल्य स्थिरता, रोजगारी, आय र भुक्तानी सन्तुलनका विषयमा कार्य गर्दछ। मुद्रा तथा बैंकसम्बन्धी व्यवस्थालाई अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताले बढी नै बाँधेका छन् भने यस क्षेत्रमा वित्तीय क्षेत्र सुधार रणनीति र कार्यक्रम सञ्चालन भएका छन्। त्यस्तै गरी विश्वको पुँजी बजार यसको सुरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनको व्यवस्था र विधानअन्तर्गत चल्दछ भने युरोपियन युनियनमा एकल मुद्रा र एकल बजारलाई विस्तारित गर्ने प्रयास जारी छ।

बैंकिङ क्षेत्रको तरलता सञ्चित अनुपात अन्तर्राष्ट्रियस्तरको बासेल कमिटीको सुपरिवेक्षण व्यवस्थाअनुसार चल्दछ। नेपालले पनि बासेल कमिटीसम्बन्धी व्यवस्थालाई अङ्गीकार गरेको छ र नेपाल राष्ट्र बैंकले पुँजी पर्याप्तता समेतका विषयमा बासेल दुई अन्तर्गतका मापदण्डअनुसारको निर्देशन जारी गर्ने गरेको छ। संसारका सबै सङ्घीय संरचनामा मौद्रिक नीतिसम्बन्धी जिम्मेवारी र अधिकार केन्द्रीय सरकारसँग रहेको पाइएको छ। नेपालमा पनि यसको जिम्मेवारी नेपाल राष्ट्र बैंकले पाएको छ।

यद्यपि सङ्घीय संरचनाअन्तर्गत राज्यशक्तिको प्रयोग गर्दा मौद्रिक नीतिको निर्माण, व्यवस्थापन र सञ्चालन बाहेकका विषयमा तहगत सरकारबिच केही जिम्मेवारी भने बाँड्न सकिन्छ। यस क्षेत्रमा हुने मुख्य काम मौद्रिक नीति, कर्जा नीति (ब्याजदर निर्धारण समेत) र बैंक तथा वित्त संस्थाको व्यवस्थापनसम्बन्धी हुन्। मौद्रिक नीति र कर्जा नीतिको विषय यसको चरित्रअनुसार सङ्घीय सरकारले नै सञ्चालन गर्ने विषय हो। तर बैंक तथा वित्त संस्था एवम् बिमा व्यवसायका सम्बन्धमा प्रदेश सरकारलाई केही जिम्मेवारी दिन सकिन्छ। प्रदेशको अर्थतन्त्रको चरित्र तथा त्यसको संरचनाका आधारमा कुन ठाउँमा कस्ता क्षेत्र र विषयका बैंक तथा वित्तीय संस्थाको विकास, विस्तार र प्रवर्धन गर्नु आवश्यक छ भन्ने विषयमा केन्द्रीय बैंकले प्रदेश सरकारसँग राय सुझाव लिने र समन्वय गर्ने गरी नीति, कानून तथा प्रणालीको विकास गर्न सकिन्छ र गर्नुपर्छ। विश्वका धेरै देशले यस्तो अभ्यास गरेका पनि छन्।

६. विद्यमान अवस्थाको समीक्षा

नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्दा मौद्रिक नीतिमा भन्दा पनि केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तता र स्वायत्तताको प्रयोग, यसको सङ्गठनात्मक संरचना, गभर्नरको नियुक्ति, बोर्डको बनेट आदि विषयमा भने पुनरवलोकन र पुनर्विचार गर्ने समय भएको छ। यसलाई कुन हदसम्म स्वायत्त बनाउने, केन्द्रीय बैंकको प्रमुख र सञ्चालक स्वतन्त्र बोर्डको गठन कसरी गर्ने, यसलाई संवैधानिक बनाउने वा कार्यकारी क्षेत्रभित्र सीमित गर्ने भन्ने कुराको यकिन र निर्यात गर्न पनि त्यति नै आवश्यक हुन्छ।

यसै गरी कर्जा नीति वित्तीय क्षेत्रको अर्को महत्वपूर्ण विषय हो। सङ्घीय संरचनामा कर्जा नीतिसम्बन्धी विषय भने केन्द्र र प्रदेशमा बाँडफाँट गर्न सकिन्छ। जस्तै - बैंक तथा वित्तीय संस्था खोल्ने इजाजत केन्द्रीय बैंकले दिन सक्दछ भने प्रादेशिक स्तरका बैंकहरूको पुँजी संरचना र उनीहरूले गर्ने लगानीका क्षेत्रहरूको प्राथमिकता निर्धारण गरी कर्जालाई यसतर्फ प्रवाहित गर्न सकिन्छ। उता प्रादेशिक स्तरमा काम गर्ने बैंकहरूको पुँजीको मात्रा निर्धारण गर्ने सन्दर्भमा प्रादेशिक सरकारको राय परामर्श लिन सकिन्छ। कतिपय देशमा यस्तो कार्य प्रादेशिक सरकारको अर्थ हेर्ने मन्त्रालय वा केन्द्रीय बैंकको प्रदेश स्तरमा स्थापित बोर्डबाट गराउने चलन पनि छ। त्यस्तै गरी वित्त क्षेत्रमा काम गर्ने सहकारी संस्थाहरूको अनुगमन तथा नियमन गर्ने जिम्मा प्रादेशिक सरकार वा स्थानीय सरकारलाई दिन सकिन्छ। जहाँसम्म बैंकिङ व्यवस्थापनको कुरा छ, यो कार्य केन्द्र र प्रदेश मिलेर गर्न सक्दछन्।

नेपालको संविधानले सहकारी तथा बिमा व्यवसाय सञ्चालन र व्यवस्थापनको विषय प्रदेशको स्वतन्त्र अधिकारअन्तर्गत राखेको सन्दर्भमा यससम्बन्धी नीति र कानूनमा विस्तृत व्यवस्था हुनुपर्ने तर त्यो कुरा अहिलेसम्म पनि भएको देखिँदैन। सङ्घीय सरकार र प्रदेश सरकार दुवैले यस्तो प्रकृतिको कानून बनाएका छैनन्।

सहकारी तथा सहकारी संस्थासम्बन्धी विषयलाई तीनवटै तहको अधिकारमा र साभ्ना अधिकारमा समेत राखिएको सम्बन्धमा पनि कुन तहको भूमिका, दायित्व र जिम्मेवारी के हुने, तीन तहबिच काममा समन्वय र तादात्म्यता कसरी मिलाउने भन्ने बारेमा पनि स्पष्ट खाकासहितको कानून बनेको छैन, यसमा पनि थप कार्य गर्नुपर्ने अवस्था छ।

मुद्रा, बैंकिङ तथा वित्तीय क्षेत्र अन्य क्षेत्रभन्दा बढी अन्तर्राष्ट्रियकरण भई अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतामा समेत बाँधिएको र यो क्षेत्र बढी प्राविधिक भएकाले पनि अन्य क्षेत्र जस्तै गरी अधिकारको तहगत बाँडफाँटको सम्भावना कम छ। अथवा राजस्व र आर्थिक एवम् अन्य क्षेत्रमा जस्तै यस क्षेत्रलाई सहजै ढङ्गले तहगत विभाजन गर्न सकिँदैन। यो क्षेत्र स्वभावतः स्थानीयकरण सँगसँगै अन्तर्राष्ट्रियकरण पनि हुँदै जान्छ।

आजको विश्व बैंकिङ तथा वित्त क्षेत्र विभिन्न किसिमका अन्तर्राष्ट्रियस्तरका सन्धि सम्झौता, सम्मिलन र समझदारीसमेतबाट निर्देशित हुने हुँदा यसलाई गैरप्राविधिक किसिमले चलाउन खोज्यो भने देशको विनिमय तथा व्यापार प्रणालीमै प्रतिकूल असर पर्न सक्दछ। तसर्थ विभिन्न देशमा यसको व्यवस्थापन विशिष्ट ढङ्गले हुने गरेको पाइन्छ। हामीले यो कुरालाई भने बिर्सन मिल्दैन।

७. अबको बाटो र सुधारका उपयाहरू

माथिको समीक्षाबाट नेपालले मुद्रा, बैंकिङ, वित्त र बिमाका क्षेत्रमा विद्यमान संवैधानिक व्यवस्था तथा अहिलेको अन्तर्राष्ट्रिय

अभ्याससमेतका आधारमा नीतिगत तथा संस्थागत सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ। त्यसरी गर्नुपर्ने सुधारका कामलाई बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) नेपाल राष्ट्र बैंकलाई सङ्घीय वित्तीय फेडरल रिजर्भ प्रणालीमा लैजाने बारे कानुनी आधार तयार गर्ने। यसरी आधार तयार गर्दा सर्वप्रथम अमेरिकन प्रणालीमा जाने हो वा अन्य मोडेलमा जाने हो, स्पष्ट हुने,
- (ख) नेपाल राष्ट्र बैंकलाई कुन हदसम्म स्वायत्त बनाउने, केन्द्रीय बैंकको प्रमुख र सञ्चालक बोर्डको गठन स्वतन्त्र रूपमा कसरी गर्ने, यसलाई संवैधानिक बनाउने वा कार्यकारी क्षेत्रभित्र सीमित गर्ने भन्ने कुराको निर्यात गर्ने। गभर्नरको नियुक्तिको विषय संसद्को जानकारीमा लैजाने व्यवस्थाका बारेमा विचार गर्ने,
- (ग) वित्तीय क्षेत्रलाई सङ्घीय संरचनामा ढाल्नका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वायत्तता, सञ्चालक बोर्डको संरचना र गठन, गभर्नर तथा सञ्चालकहरूको नियुक्ति सम्बन्धमा कानूनमा समेत आवश्यक संशोधन र परिमार्जन गर्ने,
- (ङ) यस्तो व्यवस्था गर्दा देशभरि काम गर्ने र कुनै प्रादेशिक क्षेत्रमा मात्र काम गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका बारेमा स्पष्ट ढङ्गले परिभाषित गरी सोको मापदण्ड तयार गर्ने,
- (च) बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको वर्गीकरण पुँजीका आधारमा मात्र नगरी तिनको कार्यक्षेत्र, कार्यप्रकृति र कार्य उद्देश्य तथा साधन परिचालनको स्रोतसमेतलाई ख्याल गरी वैज्ञानिक र व्यावहारिक ढङ्गले गर्ने,
- (छ) सङ्घीय संरचनामा कर्जा नीतिसम्बन्धी विषय भने केन्द्र र प्रदेशमा बाँडफाँट गर्न सकिने हुँदा बैंक तथा वित्तीय संस्था खोल्ने इजाजत केन्द्रीय बैंकले दिने, प्रादेशिक स्तरका बैंकहरूको पुँजी संरचना र उनीहरूले गर्ने लगानीका क्षेत्रहरूको पहिचान र प्राथमिकता निर्धारण प्रदेश सरकारले गर्ने व्यवस्था मिलाउन सकिन्छ अथवा प्रदेश स्तरमा काम गर्ने बैंकहरूको पुँजीको मात्रा निर्धारण गर्ने सन्दर्भमा प्रदेश सरकारको राय परामर्श लिनुपर्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ।
- (झ) सहकारी क्षेत्रको वित्तीय कारोबार विषयमा (१) कर्जा सूचना केन्द्र, (२) कर्जा असुली न्यायाधीकरण, (घ) पुँजी वा निक्षेप संरक्षण कोष र (४) दोस्रो तहको नियमन संयन्त्रसमेतको प्रबन्ध गरी केन्द्रीय बैंकसँगको सहकार्यमा यस क्षेत्रको अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने कार्य प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई दिन सकिन्छ।

८. निष्कर्ष

अहिलेसम्म पनि नेपालको वित्तीय क्षेत्रको सङ्घीयता (मुद्रा, मौद्रिक नीति, बैंकिङ तथा कर्जा नीति र बिमा) एकात्मक व्यवस्थाअन्तर्गतको वित्तीय क्षेत्रको व्यवस्थापन प्रणालीअन्तर्गत नै चलेको छ। देशको आर्थिक क्रियाकलापको करिब एक तिहाइ भाग अझै पनि मौद्रिक तथा वित्त प्रणाली बाहिर छ। यस अवस्थामा वित्तीय क्षेत्रको सुधार, सङ्घीयकरण, सुदृढीकरण र सन्तुलन अनिवार्य आवश्यकता हो।

वित्तीय क्षेत्रलाई सङ्घीय स्वरूपमा ढाल्ने विषयमा प्रथमतः (क) मौद्रिक नीतिलाई प्राथमिक र सङ्घीय क्षेत्राधिकारको विषय मान्ने, (ख) कर्जा नीतिसम्बन्धी विषयमा प्रदेश सरकारको सल्लाह लिन तथा (ग) यी दुवैसँग जोडिएर आउने तेस्रो कार्य मानिने बैंकिङ तथा वित्तीय संस्थाको व्यवस्थापन र बजारीकरणका विषयमा तीन तहका सरकारबिच कामको बाँडफाँट गर्ने अवधारणाअन्तर्गत समग्र नीति तथा प्रणालीको विकास गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

यद्यपि यस क्षेत्रको सङ्घीयकरण गर्दा हालका मुख्य आयाम तथा मुद्दाहरूलाई भने बिर्सनु हुँदैन । यस्ता आयामहरूमा देशको भौगोलिक अवस्था, स्रोतको प्रकृति, वितरण र उपलब्धता, जनसङ्ख्या, आममानिसको आर्थिक र सामाजिक स्तर आदि पर्दछन् । यस्तो प्रबन्ध गर्न सकेमा बैकिङ क्षेत्रमाथि जनताको विश्वास तथा पहुँच बढ्ने र अर्थतन्त्र थप मौद्रिकीकरणमा जान सहज भई अर्थतन्त्रमा औपचारिक तथा सङ्गठित क्षेत्रको अंश बढ्ने विश्वास लिन सकिन्छ ।

भारतको रिजर्भ बैंक होस् वा अमेरिकाको फेडरल रिजर्भ बैंक वा नेपालको राष्ट्र बैंक सबैको मुख्य कार्य भनेको मौद्रिक नीतिको सही व्यवस्थापनद्वारा वित्तीय प्रणालीमा स्थायित्व कायम गर्नु हो । यस क्षेत्रको सङ्घीय संरचनाको प्रारूप तयार पार्दा नेपाल सरकार तथा नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका, दायित्व, जिम्मेवारी, क्षेत्राधिकारसमेत स्पष्ट पार्नुपर्दछ । अन्यथा केन्द्रीय बैंक र अर्थ मन्त्रालयबिच असमझदारी बढ्न गई सरकारको आर्थिक एवम् वित्त नीतिको कार्यान्वयनमा अवरोध उत्पन्न भई सरकारको आर्थिक तथा वित्त लक्ष्य हासिल गर्नमा चुनौती थपिन सक्छ । यस्ता कुराहरू अन्यत्र पनि भएका छन् । असमझदारी बढेका उदाहरणहरू छन् । सन् २०१८ मा अमेरिकी राष्ट्रपति डोनाल्ड ट्रम्प र फेडरल रिजर्भ बैंकका अध्यक्ष जेरेमी पावेलबिच नीतिगत ब्याजदर घटाउने विषयमा सवालजवाफ भएको थियो । फेडरलले आफ्नै नीति र प्रणालीअनुसार ब्याजदर परिवर्तन गर्‍यो, राष्ट्रपतिको भनाइका पछि लागेन^१ । भारतमा पनि सन् २०२४ मा आर.बी.आईका तत्कालीन गभर्नर शक्तिकान्त दासबिच नीतिगत ब्याजदर घटाउने विषयमा मतभेद भएको थियो । तर यहाँ पनि केन्द्रीय बैंकले सरकारले भन्दाभन्दै पनि दर घटाउन अस्वीकार गर्‍यो^२ । यसभन्दा अगाडि पनि बैंकको स्वायत्तता, ब्याजदर निर्धारण

र सरकारले लिनुपर्ने प्राथमिकताका विषयलाई लिएर सरकार र बैंकबिच समय समयमा असमझदारी रहेको देख्न सकिन्छ । तसर्थ नेपालले वित्त क्षेत्रको सुधार, सुदृढीकरण, सङ्घीयकरण र सन्तुलनसम्बन्धी कार्य गर्दा यी विषयमा विशेष ख्याल राख्नुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।
- नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।
- बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०६३, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।
- अधिकारी, चन्द्रमणि, (२०७०), सङ्घीय नेपालको अर्थराजनीति, नारेक नेपाल, काठमाडौं ।
- आर्थिक सर्वेक्षण, २०८१, अर्थ मन्त्रालय, नेपाल सरकार, सिंहदरबार काठमाडौं ।
- Adhikari, Chandra Mani (2020), Dynamics of Fiscal Federalism, Success or failure? Why and How, Pairavi Prakashan, Kathmandu,
- The Federal Reserve Act of 1913 (<https://www.federalreserve.gov/aboutthefed/fract.htm>)
- <https://www.pbs.org/newshour/economy/3-ways-trump-disagrees-with-fed-chair-powell-on-the-economy>
- <https://vajiramandravi.com/upsc-daily-current-affairs/mains-articles/friction-between-rbi-governors-and-the-indian-government/>,
- <https://www.rbi.org.in/Scripts/AboutusDisplay.aspx>
- <https://www.federalreserve.gov/aboutthefed.htm>

1 <https://www.pbs.org/newshour/economy/3-ways-trump-disagrees-with-fed-chair-powell-on-the-economy>

2 <https://vajiramandravi.com/upsc-daily-current-affairs/mains-articles/friction-between-rbi-governors-and-the-indian-government/>

मानव विकास र नेपालमा यसको अवस्था

रमेश अर्याल*

१. अवधारणा र अर्थ

सन् १९९० भन्दा अगाडि देशको समुच्च विकासका लागि आर्थिक विकासमा ध्यान दिई मानिसलाई विकासको एक साधनका रूपमा लिने गरिएको थियो। सन् १९९० देखि मानिसलाई विकासको साधन र साध्य दुवै रूपमा लिन थालियो। जनता नै राष्ट्रका सम्पत्ति हुन्। (People are the wealth of nation) भन्ने मान्यताका आधारमा मानव विकासको अवधारणा आएको हो। मानव विकासले विकासको केन्द्रविन्दु मानिसलाई मानेको छ। विकासको अन्तिम उद्देश्य मानव विकास हो। मानव विकासका लागि अन्य खाले विकास साधन हो। मानव विकासले विनाभेदभाव सबै मानव जातिको विकास र दिगोपनाको वकालत गर्छ। यसले मानवलाई पात्र होइन कर्ताका रूपमा लिई मानव संलग्नतालाई मानव विकासको मूल कडी ठान्छ। मानव विकासको अवधारणाका प्रणेता पाकिस्तानी अर्थशास्त्री डा. महबुब उल हक -Mahbub ul Haq) हुन्। भारतीय अर्थशास्त्री अमर्त्य सेनले मानव सामर्थ्यताका बारेमा चर्चा गरी मानव विकासको अवधारणालाई फराकिलो बनाएका छन्।

पहिलो मानव विकास प्रतिवेदन, १९९० मा मानव विकासलाई परिभाषित गर्दै भनिएको छ - “मानव विकास भनेको मानिसका छनौटहरूलाई बृहत् बनाउने एक प्रकृया हो। मानिसका सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण छनौटहरू भनेका स्वस्थ एवम् दीर्घ जीवन जिउनु, शिक्षित हुनु र समृद्ध जीवनस्तर हासिल गर्नु हुन्। तिनीहरूबाहेक राजनीतिक स्वतन्त्रता, सुनिश्चित मानव अधिकार र आत्मसम्मान उनीहरूका अतिरिक्त छनौट हुन्।” (Human development is a process of enlarging people's choice. The most critical ones are to lead a long and healthy life, to be educated and to enjoy a decent standard of living. Additional choices include political freedom, guaranteed human rights and self-respect.)

त्यस्तै मानव विकास प्रतिवेदन, २०१० मा भनिएको छ : Human Development is the expansion of people's freedoms to live long, healthy and creative lives; to advance other goals they have reason to value; and to engage actively in shaping development equitably and sustainably on a shared planet. People are both the beneficiaries and drivers of human development, as individuals and in groups.

मानव विकासले मानिसहरूका लागि आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक क्षेत्रमा देखा परेका विकल्पहरूको चयन गर्ने दायरालाई फराकिलो तुल्याउँछ। यसले मानिसहरूलाई आफ्नो चाहनाअनुसार प्रतिष्ठापूर्ण जीवन निर्वाहका लागि उनीहरूको योग्यता र क्षमतालाई बढाउने काम गर्दछ। वास्तवमा मानव विकास लामो समयसम्म स्वस्थ जीवन व्यतीत गर्न सक्ने व्यक्तिको दक्षता र क्षमतामा प्रतिबिम्बित भएको हुन्छ। शिक्षा र ज्ञान आर्जन गर्न, मुख्य स्रोत साधनमाथि

नियन्त्रण गर्न, आफूले छानेअनुसारको उत्पादनशील रोजगारीमा लागि रहन र समुदाय तथा राज्यका गतिविधिमाथि सक्रियतापूर्वक सहभागी हुनका लागि आवश्यक पर्ने योग्यता तथा क्षमतामा मानव विकास प्रतिबिम्बित भएको हुन्छ। मानव विकासले व्यक्तिगत सुरक्षा, दिगोपन, पर्यावरणीय संरक्षण तथा सामाजिक एकतामा जोड दिन्छ र मानव अधिकारलाई सुनिश्चित तुल्याउँछ। मानव विकासको आत्मा भन्नु नै व्यक्तिले कुनै पनि करकापविना आफ्नो जीवनमा उपलब्ध विकल्पमध्ये उपयुक्त विकल्प छान्न पाउने स्वतन्त्रता हो।

२. मानव विकासका उद्देश्यहरू

मानव विकासका मुख्य उद्देश्य देहायअनुसार छन् :

- मानव क्षमताको निर्माण गर्ने : ज्ञान, सिपमा अभिवृद्धि तथा स्वास्थ्यमा सुधार गरेर मानव क्षमताको निर्माण गर्ने,
- अन्तर्निहित क्षमताको प्रयोग गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने : उत्पादनशील कार्यमा समय खर्चेर, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक क्षेत्रमा सक्रियता बढाएर र मनोरञ्जनमा समय दिएर अन्तर्निहित क्षमताको प्रयोग गर्ने।

३. मानव विकास र आर्थिक वृद्धिविचको सम्बन्ध

पहिलो मानव विकास प्रतिवेदन, १९९० ले आर्थिक वृद्धि र मानव विकासविचको सम्बन्धका बारेमा चर्चा गरेको छ। उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेख भएअनुसार आर्थिक वृद्धि र मानव विकासविचमा त्यस्तो कुनै प्रत्यक्ष सम्बन्ध छैन। तर मानव विकासमा आर्थिक वृद्धिको भूमिकालाई पूर्ण रूपमा नकार्न सकिँदैन किनकि आर्थिक वृद्धिको अभावमा दिगो मानव कल्याण हासिल गर्न गाह्रो हुन्छ। यसैले आर्थिक वृद्धि मानव विकासका लागि अपरिहार्य शर्त हो। त्यस्तै मानव विकासको प्रभाव आर्थिक वृद्धिमा पनि रहने गर्दछ किनकि उच्च आर्थिक वृद्धिका लागि उच्च उत्पादकत्व भएको स्वस्थ एवम् शिक्षित जनशक्ति अपरिहार्य हुन्छ। यसरी आर्थिक वृद्धि मानव विकासको लक्ष्यसम्म पुग्ने साधन हो। यसैले गर्दा मानव विकासका लागि गुणस्तरीय एवम् दिगो आर्थिक वृद्धि र सोको वितरणमा ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ।

४. मानव विकासका स्तम्भ

नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन, २००४ अनुसार मानव विकासका स्तम्भ निम्नानुसार छन् :

- समता (Equity): सबै किसिमका अवसरहरू सबै जनतालाई उपलब्ध हुनुपर्छ भन्ने मान्यता।
- दिगोपना (Sustainability): प्राकृतिक स्रोत साधनको सन्तुलित उपभोग गर्ने, भावी पुस्ताका लागि समेत प्राकृतिक स्रोत साधनको सुनिश्चित गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता।

* सहसचिव, नेपाल सरकार

- **उत्पादकत्व (Productivity):** मानव विकासको उद्देश्य क्षमतावान नागरिक तयार गर्ने र त्यस्तो क्षमताको उपयोग गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने भएकाले यी दुवैको प्राप्तबाट उत्पादकत्व बढ्छ भन्ने मान्यता ।
- **सशक्तीकरण (Empowerment):** विद्यमान असमानतालाई कम गर्नका लागि सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक सशक्तीकरण गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता ।

५. मानव विकासका सूचकाङ्क (Indicator of Human Development)

मानव विकासको मापनका लागि निम्न सूचकाङ्कहरू प्रयोगमा ल्याइएको छ :

(क) मानव विकास सूचकाङ्क (Human Development Index, HDI) :

मानव विकासका सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण आधारलाई प्रतिनिधित्व एवम् तुलना गर्नका लागि मानव विकास सूचकाङ्कको निर्माण गरिन्छ । यो देहायका सूचकहरूको मिश्रित रूप हो :

- **जीवन प्रत्यासा (Life Expectancy) :** यसले दीर्घायु र स्वस्थ जीवनको मापन गर्दछ । यो सूचक गणना गर्दा Life expectancy को अधिकतम मान ८५ वर्ष र न्यूनतम मान २० वर्ष तोकिएको छ ।
- **शिक्षा (Education) :** शिक्षाले मानिसको ज्ञान र सूचनासम्पत्तिको पहुँचलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । यो सूचक गणना गर्दा अध्ययनमा संलग्न हुने वर्ष अधिकतम १५ वर्ष र अध्ययनमा संलग्न हुने अपेक्षित वर्ष औसत अधिकतम १८ वर्ष तथा न्यूनतम दर शून्य तोकिएको छ ।
- **आय (Income) :** आयले सम्मानित जीवनस्तर प्राप्त गर्न सक्ने क्षमतालाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । यो सूचक गणना गर्दा वास्तविक आयको अधिकतम मान US \$ ७५,००० र न्यूनतम मान US \$ १०० तोकिएको छ । वास्तविक आयलाई क्रयशक्ति समता -Purchasing power Parity, PPP) मा व्यक्त गरिन्छ ।

मानव विकास सूचकाङ्कको मान शून्यदेखि १ सम्म हुन्छ, जसलाई निम्न ४ भागमा वर्गीकरण गरिएको हुन्छ :

S. N.	Category	HDI Value (Cut Off Point)
1	Very High Human Development	0.800 — 1.000
2	High Human Development	0.700 — 0.799
3	Medium Human Development	0.550 — 0.699
4	Low Human Development	0.000 — 0.549

(ख) **लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क (Gender Development Index, GDI) :** मानव विकास सूचकाङ्कका आधारहरू नै लैङ्गिक विकास सूचकाङ्कको प्रयोगका आधारहरू हुन् । यसमा हुने भिन्नता भनेको औसत आय, शैक्षिक उपस्थिति तथा आयआर्जनसम्बन्धी महिला र पुरुषका बिचमा हुने विभेद हो ।

तालिका : नेपालमा बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क

विवरण	राष्ट्रिय	कोशी प्रदेश	मधेश प्रदेश	बागमती प्रदेश	गण्डकी प्रदेश	लुम्बिनी प्रदेश	कर्णाली प्रदेश	सुदूरपश्चिम प्रदेश
बहुआयामिक गरिबीको दर	१७.४	१५.९	२४.२	७	९.६	१८.२	३९.५	२५.३
बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क	०.०७४	०.०६६	०.१०९	०.०२८	०.०३५	०.०७८	०.०१६९	०.१०५

स्रोत : राष्ट्रिय योजना आयोग

(ग) **लैङ्गिक सशक्तीकरण मापन (Gender Empowerment Measure, GEM) :** यसले महिलाहरूको आर्थिक, राजनीतिक तथा पेसागत क्षेत्रमा सहभागिताको लेखाजोखा गर्दछ ।

(घ) **बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क (Multidimensional Poverty Index, MPI) :** यसले बहुआयामिक रूपमा गरिब भएको जनसङ्ख्याको प्रतिशत र गरिबीको औसत वञ्चितकरण वा विभिन्न सुविधाबाट वञ्चित भएको अवस्था देखाउने सूचकाङ्कको औसतलाई देखाउँछ । यो गणना गर्दा विभिन्न १० वटा सूचकलाई तीन भागमा बाँडेर प्रयोग गरिन्छ :

- **शिक्षा :** स्कुल भर्ना दर, विद्यालय अध्ययन अवधि
- **स्वास्थ्य :** पोषण, बालमृत्युदर
- **जीवनस्तर :** विद्युत, पिउने पानी, शौचालय, घरको भुईँँ, खाना पकाउने इन्धन, भौतिक सम्पत्ति (कार, मोटरसाइकल, रेडियो, टि.भी., फ्रिज)

(ङ) **लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्क (Gender Inequality Index, GII) :** यसले प्रजनन स्वास्थ्य, सशक्तीकरण र श्रम बजारमा सहभागितामा भएको महिला र पुरुषबिचको असमानताको मापन गर्दछ ।

(च) **असमानता समायोजित मानव विकास सूचकाङ्क (Inequality adjusted Human Development Index, IHDI) :** यसले मानव विकास सूचकाङ्कका शिक्षा, स्वास्थ्य र जीवनस्तरको आयामहरूका जनसङ्ख्याबिच भएको वितरणको असमानताको समायोजनलाई मापन गर्दछ ।

६. नेपालमा मानव विकासको अवस्था

नेपालको हालको मानव विकासको अवस्था निम्नानुसार छ :

मानव विकास सूचकाङ्क	०.६०१
सरदर औसत आयु (वर्ष)	७०.५
अध्ययनमा संलग्न हुने औसत वर्ष	४.५
अध्ययनमा संलग्न हुने अपेक्षित वर्ष	१२.६
प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय -पिपिपि - अमेरिकी डलरमा)	४०२६
मानव विकास सूचकाङ्कका आधारमा विश्वमा स्थान -१९३ देशमा)	१४६ औँ
असमानता समायोजित मानव विकास सूचकाङ्क	०.४२४
लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्क	०.४९५
लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क	०.८८५

स्रोत : *Human Development Report, 2023/24*

७. नेपालमा बहुआयामिक गरिबीको अवस्था

नेपालमा १७.४ प्रतिशत जनता बहुआयामिक गरिबीका रूपमा रहेका छन् । सबैभन्दा बढी बहुआयामिक गरिबी कर्णाली प्रदेशमा छ भने सबैभन्दा कम बागमती प्रदेशमा रहेको छ । सहरमा १२.३ प्रतिशत जनता बहुआयामिक गरिब छन् भने गाउँमा २८ प्रतिशत जनता बहुआयामिक गरिब छन् ।

८. नेपालको दीर्घकालीन सोच, २१००

दीर्घकालीन विकास रणनीतिका माध्यमबाट सबै प्रकारका विभेद, बहिष्करण एवम् वञ्चितकरणका अवशेष र विकासका अवरोध समाप्त गरी समाजवाद उन्मुख समृद्ध अर्थव्यवस्था निर्माण गर्न र संविधानले अङ्गीकार गरेका विकास केन्द्रित सोचलाई आवाधिक योजनामा आन्तरिकीकरण गर्न नेपाल सरकारले २५ बर्से दीर्घकालीन

सोच (२०७६-२१००) अगाडि सारेको छ ।

दीर्घकालीन सोच : “समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली” समुन्नत, स्वाधीन र समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्रसहितको समान अवसर प्राप्त स्वस्थ, शिक्षित, मर्यादित र उच्च जीवनस्तर भएका सुखी नागरिक बसोबास गर्ने मुलुक ।

दीर्घकालीन राष्ट्रिय लक्ष्य

१. समृद्धि	२. सुख
१.१ सर्वसुलभ आधुनिक पूर्वाधार एवम् सघन अन्तरआबद्धता	२.१ परिष्कृत तथा मर्यादित जीवन
	२.२ सुरक्षित, सभ्य र न्यायपूर्ण समाज
१.२ मानव पुँजी निर्माण तथा सम्भावनाको पूर्ण उपयोग	२.३ स्वस्थ र सन्तुलित पर्यावरण
	२.४ सुशासन
१.३ उच्च र दिगो उत्पादन तथा उत्पादकत्व	२.५ सबल लोकतन्त्र
१.४ उच्च र समतामूलक राष्ट्रिय आय	२.६ राष्ट्रिय एकता, सुरक्षा र सम्मान

दीर्घकालीन सोचका प्रमुख परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र प्रगतिको अवस्था

क्र. सं.	राष्ट्रिय लक्ष्य, गन्तव्य र सूचक	एकाइ	आ.व.२०७१/७६ को स्थिति	आ.व.२०७९/८० को प्रगति	आ.व.२१००/०१ को लक्ष्य
१.	आर्थिक वृद्धिदर प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय	प्रतिशत	६.८	३.५	१०.५
२.	प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय	अमरिकी डलर	१०४७	१४५६८	१२१००
३.	गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या (निरपेक्ष गरिबी)	प्रतिशत	१८.७	२०.३	०
४.	सम्पत्तिमा आधारित जिनी गुणक	गुणक	०.३१०	०.२४०	०.२५०
५.	श्रमशक्ति सहभागिता दर (१५ वर्षमाथि)	प्रतिशत	३८.५	३८.५	७२
६.	रोजगारीमा औपचारिक क्षेत्रको हिस्सा	प्रतिशत	३६.५	३६.५	७०
७.	विद्युत् उत्पादन (जडित क्षमता)	मेगावाट	१,२५०	२,८७७	४०,०००
८.	विद्युत्मा पहुँच प्राप्त परिवार	प्रतिशत	८८	९६.७	१००
९.	३० मिनेटसम्मको दूरीमा यातायात पहुँच भएको परिवार	प्रतिशत	८२	८५	९९
१०.	राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक लोकमार्ग	कि.मि.	७,८९०	१४,७५५	३६,०००
११.	इन्टरनेटमा पहुँच प्राप्त जनसङ्ख्या	प्रतिशत	६५.९	६९.२	१००
१२.	अपेक्षित आयु (जन्म हुँदाको)	वर्ष	६९.७	७०.५	८०
१३.	मातृ मृत्युदर (प्रति लाख जीवित जन्ममा)	जना	२३९	१५१	२०
१४.	पाँच वर्षमुनिको बाल मृत्युदर (प्रति हजार जीवित जन्ममा)	जना	३९	३३	८
१५.	साक्षरता दर (५ वर्षमाथि)	प्रतिशत	६५.९	७६.३	९९
१६.	उच्च शिक्षामा कुल भर्नादर	प्रतिशत	१२	३२	४०
१७.	उच्च मध्यमस्तरको खानेपानी सुविधा पुगेको जनसङ्ख्या	प्रतिशत	२१	२५.८	९५
१८.	आधारभूत सामाजिक सुरक्षामा आबद्ध जनसङ्ख्या	प्रतिशत	१७	३२	१००
१९.	लैङ्गीक विकास सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	०.८९७	०.८८५	०.९९
२०.	मानव विकास सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	०.५७९	०.६०१	०.७६०

स्रोत : सोह्रौं योजना

९. नेपालमा मानव विकासलाई प्रभावकारी बनाउन चाल्नुपर्ने कदम

नेपालमा मानव विकासको अवस्थालाई प्रभावकारी बनाउन देहायका विषयमा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ :

- सिपमूलक तथा प्राविधिक शिक्षामा जोड दिने र आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको गुणस्तरमा सुधार गर्ने,
- शिक्षा तथा स्वास्थ्य सुविधामा समतामूलक विस्तार गरी सबैको पहुँच पुऱ्याउने,

- सीमान्तकृत समूह र भौगोलिक क्षेत्रको समन्यायिक विकास गर्ने,
- कृषि क्षेत्रमा व्यवसायीकरण, आधुनिकीकरण र बजारीकरणमार्फत कृषिको रूपान्तरण गरी उत्पादकत्व बढाउने,
- योजना तर्जुमा र साधन विनियोजन प्रभावकारी बनाउने,
- विभेदकारी कानून तथा प्रचलनको खारेजी गर्ने,
- सडक, विद्युत तथा सञ्चारजस्ता पूर्वाधारको विकासमा लगानी बढाउने,
- प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थालाई सुदृढीकरण गर्नका लागि पारदर्शी, उत्तरदायी, सहभागितामूलक, समावेशी तथा जवाफदेही शासन प्रणालीको प्रवर्धन गर्ने,
- नीति निर्माणमा गरिब तथा पिछडिएका वर्गलाई सहभागी गराउने,
- शासन सञ्चालनका समस्त क्षेत्रमा राजनीतिको गन्ध आउन नदिने,
- उपलब्ध स्रोत साधनको उचित परिचालन र सदुपयोग गर्ने,
- विप्रेषणलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी गर्ने,
- प्रशासन संयन्त्रलाई परिणाममुखी, जनमुखी र जिम्मेवार बनाउने,
- मानवीय दक्षता र क्षमता वृद्धिका लागि सामाजिक क्षेत्रमा लगानी गर्ने,
- विकासमा जनसहभागिता प्रवर्धन गर्ने,
- सामाजिक परिचालन र सामाजिक पुँजी निर्माणमा जोड दिने,
- मानव विकाससम्बन्धी काम गर्ने निकायबिच समन्वय सुदृढ गराउने,
- निम्न आर्थिकस्तर भएका, पिछडिएको वर्ग, क्षेत्र, समूहका एवम् महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य र सशक्तीकरणका कार्यक्रम केन्द्रित गर्ने,
- सामाजिक सुरक्षा र सामाजिक रूपान्तरणका कार्यक्रमको विस्तार गर्ने,

- बढ्दो युवा जनसङ्ख्यालाई केन्द्रित गरी रोजगारीका अवसर वृद्धि गर्ने,
- कोभिड १९, भूकम्प, बाढी, पहिरो, आगलागी लगायतका विपद्को व्यवस्थापन प्रभावकारी रूपमा गर्ने,
- सन् २०२६ मा नेपाल अति कम विकसित देशको समूहबाट विकासशील देशमा स्तरोन्नतिसँगै पर्ने प्रभावको सहज व्यवस्थापनका निमित्त रणनीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने।

१०. निष्कर्ष

सन् १९९० देखि मानिसलाई विकासको साधन र साध्य दुवै रूपमा लिन थालिएको छ। मानव विकासले विकासको केन्द्रविन्दु मानिसलाई मानेको छ। नेपालमा मानव विकासको अवस्थामा क्रमशः सुधार हुँदै गएको छ। यद्यपि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीलगायतका विषयमा थप ध्यान दिनुपर्दछ। यसका लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तिनै तहका सरकारले निजी क्षेत्रसँगको सहकार्यमा जनतालाई केन्द्रमा राखेर विकासका कामहरू समन्यायिक तवरले गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान, २०७२, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं।
- आर्थिक सर्वेक्षण २०८०/८१, २०८१, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं।
- सोह्रौं योजना (२०८१/८२-२०८५/८६), राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं।
- आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को बजेट वक्तव्य, २०८१, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं।
- राष्ट्रिय जनगणना २०७८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली, काठमाडौं।
- Nepal Multidimensional and Poverty Index Analysis Towards Action 2021, National Planning Commission and Oxford Poverty and Human development Initiative, University of Oxford.
- Human Development Report, 2022/23, UNDP

सार्वजनिक निजी साभेदारी र नेपालको अवस्था

वाशुदेव शर्मा*

सार्वजनिक निजी साभेदारीको प्रारूपलाई पूर्वाधार विकासको महत्त्वपूर्ण आयामका रूपमा लिइन्छ। विभिन्न स्वरूपका साभेदारीहरूको प्रयोग गरी सरकार, निजी क्षेत्र, गैरसरकारी क्षेत्र, सामुदायिक क्षेत्र, पेसागत क्षेत्र, उपभोक्ता समूह, प्रयोगकर्ता समूह र आमनागरिकको समन्वय, सहकार्य र सहअस्तित्व सुनिश्चित गरी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारहरूले विकास निर्माणका कार्यहरू सार्वजनिक निजी साभेदारीको प्रारूपमा सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्नु अहिलेको आवश्यकता हो।

दुई वा दुईभन्दा बढी पक्षहरूबिच कुनै निश्चित उद्देश्य वा लक्ष्य हासिल गर्ने अभिप्रायले गरिने सहमति, सहकार्य, समन्वय र सम्झौतालाई साभेदारी भनिन्छ। सार्वजनिक उद्देश्य हासिल गर्न सार्वजनिक र निजी क्षेत्रबिच निश्चित सर्तको अधीनमा रही गरिने सहकार्य साभेदारी हो। सरकारी र निजी क्षेत्रका सङ्घ संस्था, समूह र व्यक्तिबिच सेवा प्रदान गर्ने र त्यसको जोखिम एवम् फाइदा संयुक्त रूपले वहन गर्ने गरी गरिएको सम्झौतालाई साभेदारीका रूपमा लिइन्छ।

सार्वजनिक र निजी संस्थाबिच करारनामा गरी कुनै महत्त्वपूर्ण आयोजना सम्पादन गर्ने कार्य नै सार्वजनिक निजी साभेदारी हो। सार्वजनिक निकाय (सरकारी पक्ष) र निजी क्षेत्र (उद्योगी, व्यापारी, व्यवसायी, उद्यमकर्ता, विकासकर्ता, निर्माणकर्ता) बिच सार्वजनिक उद्देश्य हासिल गर्नका लागि गरिने सहकार्यलाई सार्वजनिक निजी साभेदारी भनिन्छ। सार्वजनिक संस्था र निजी संस्था (सार्वजनिक पक्ष र निजी पक्ष) बिच जोखिम, जिम्मेवारी र प्रतिफल बाँडफाँट गर्ने उद्देश्यले लामो अवधिका लागि गरिने लिखित करारलाई सार्वजनिक निजी साभेदारीका रूपमा बुझिन्छ।

निजी क्षेत्र र सार्वजनिक क्षेत्रबिच 4R (Resource, Risk, Responsibility and Reward) अर्थात् स्रोत, जोखिम, जिम्मेवारी र फाइदा दुवै पक्षलाई उचित प्रकारले वितरण गरी दुवै पक्षको जित-जितको अवस्था सिर्जना गर्ने सम्झौता नै सार्वजनिक निजी साभेदारी हो।

सार्वजनिक क्षेत्र सरकारद्वारा नियन्त्रित हुन्छ। विभिन्न तहका सरकारहरू र सरकारी स्वामित्वमा रहेका संस्थाहरूद्वारा गरिने लगानी सार्वजनिक क्षेत्रको दायराभित्र पर्दछन्। मुलुकको समग्र विकासका लागि आवश्यक पर्ने कानून, नीति, नियम, मार्गदर्शन निर्माणमा सरकारको प्रत्यक्ष संलग्नता रहने हुनाले विकास निर्माणका काममा समेत पूर्णरूपमा संलग्न रहेर कार्य गर्नु सहज हुँदैन। त्यस्तै सार्वजनिक क्षेत्र वा सरकारको दायित्व र जिम्मेवारीमा सम्पादन गरिनुपर्ने काम वा उपलब्ध गराउनुपर्ने सेवा सुविधाको निर्माण, व्यवस्थापन तथा सञ्चालन निजी क्षेत्र र सार्वजनिक क्षेत्रको संयुक्त प्रयास र सहभागितामा सम्पन्न गरी जनतालाई सेवा सुविधाको प्रत्याभूति दिने कार्यलाई उत्तम उपायका रूपमा समेत बुझिन्छ। विकासका लागि

आवश्यक पर्ने पुँजी, ज्ञान, सिप तथा क्षमता एवम् सूचना प्रविधिको पहुँचका कारण सार्वजनिक क्षेत्र एकलैले राष्ट्रको विकास गर्न सक्दैन। त्यसैले सरकार र निजी क्षेत्रको आपसी सहकार्य, समन्वय र साभेदारी आवश्यक हुन्छ।

सरकारबाट नियन्त्रण नगरिएको क्षेत्र निजी क्षेत्र हो। निजी क्षेत्रद्वारा सञ्चालित व्यवसायमा आफ्नो पूर्ण लगानी र नियन्त्रण रहन्छ, प्रतिस्पर्धाको वातावरण रहन्छ, कार्यक्षमता र कार्यकुशलता रहन्छ। नयाँ सोच, जाँगरका साथै नाफाद्वारा उत्प्रेरित हुने वातावरण स्थापित हुन्छ। निजी क्षेत्र व्यापक र फराकिलो हुन्छ। उद्यमशीलता र जोखिम वहन गर्ने क्षमता पनि हुन्छ। त्यसैले सार्वजनिक र निजी क्षेत्रका सकारात्मक पक्षहरूलाई उपयोग गरी देशको आर्थिक विकासमा परिचालन गर्नका लागि सार्वजनिक-निजी साभेदारीका सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएको देखिन्छ।

सार्वजनिक हितका लागि पूर्वाधार विकास र अन्य सेवा प्रदान गर्न सार्वजनिक निजी साभेदारीमा सार्वजनिक क्षेत्रले नियमनमा, गुणस्तरको परीक्षणमा, शुद्धतामा, उत्पादन, प्रतिफल र प्रभावमा परिणाममा (Output/Outcome) र निजी साभेदारले ज्ञान, सिप, सिर्जनशीलता, उद्यमशीलता, साधन स्रोत तथा क्रियाकलापमा (Input/Activities) मा बढी ध्यान दिने गरी पारम्परिक सार्वजनिक व्यवस्थापनमा भन्दा लगानीको उचित प्रतिफल (Better Value for Money) प्रमाणित गर्न सकिने आधारमा सार्वजनिक र निजी निकायबिच भएको करारीय सम्झौता गर्नु सार्वजनिक निजी साभेदारीको उद्देश्य रहेको हुन्छ।

सार्वजनिक निजी साभेदारीका पूर्वसर्तहरू (Necessary elements of Public Private Partnership)

सार्वजनिक क्षेत्र र निजी क्षेत्र फरक फरक उद्देश्य, प्राथमिकता र कार्यक्षेत्र भएका क्षेत्रहरू हुन्। यस्तो साभेदारीमा निजी क्षेत्रका साथै सामुदायिक, पेसागत, सहकारी, उपभोक्ता समूह, प्रयोगकर्ता समूह एवम् अन्य सङ्गठित गैरसरकारी संस्थाको पनि साभेदारी हुन सक्ने हुनाले साभेदारीमा संलग्न हुन चाहने पात्रहरूबिच निश्चित पूर्वसर्तहरू आवश्यक हुन्छन्। यस्ता पूर्वसर्तहरूमा मुख्यतः निम्न गुणहरू हुनु आवश्यक हुन्छ।

* पूर्व सहसचिव, नेपाल सरकार

- इमानदारिता (Integrity),
- सामर्थ्य (Capability),
- सक्षमता (Competency),
- वास्तविकता (Reliability),
- विश्वसनीयता (Credibility),
- निरन्तरता (Consistency),
- पारदर्शिता (Transparency),
- उत्तरदायित्व (Accountability),
- सहभागिता (Participation),
- सहकार्य (Collaboration),
- आपसी समन्वय र विकास (Coordination and Trust) ।

सार्वजनिक निजी साभेदारीको औचित्य र महत्त्व

पर्याप्त स्रोत साधनको उपलब्धता नभएको बचत र लगानीका बिचमा ठुलो खाडल रहेको र सार्वजनिक क्षेत्रबाट मात्र आवश्यक पर्ने लगानी जुटाउन नसकिने नेपालजस्ता मुलुकका लागि सार्वजनिक निजी साभेदारीको औचित्य र महत्त्वलाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट उपयुक्त मान्न सकिन्छ । आ-आफ्ना विशिष्टताहरूको पूर्ण उपयोगका साथै निम्न कारणहरूले गर्दा यसको औचित्य एवम् महत्त्व छ भन्न सकिन्छ ।

- सरकारी क्षेत्रको बढ्दो स्रोत साधनको आवश्यकतालाई पूर्ति गर्न,
- विकास लगानीका लागि आवश्यक पुँजी, व्यवस्थापकीय क्षमता, सृजनशीलता र प्राविधिक कमिलाई पूरा गर्न,
- सार्वजनिक र निजी क्षेत्र मिलेर स्रोतको अभाव पूरा गर्न तथा आ-आफ्ना तुलनात्मक लाभका क्षेत्र प्रयोग गर्न,
- जनतालाई सरल, प्रतिस्पर्धी, सुलभ र प्रभावकारी सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्न,
- राष्ट्रिय आयमा वृद्धि तथा आर्थिक वृद्धिदरमा तीव्रता ल्याउन,
- सार्वजनिक र निजी क्षेत्र मिलेर सेवा सुविधालाई बढी प्रभावकारी बनाउन,
- सार्वजनिक पूर्वाधार निर्माण तथा सेवा प्रवाहमा निजी क्षेत्रको संलग्नतालाई यथोचित सम्बोधन गर्न,
- निजी क्षेत्र संलग्न हुन सक्ने क्षेत्रबाट सरकारी लगानी घटाई सार्वजनिक सेवामा लगानी प्रवर्धन गर्न,
- रोजगारी र आयमा वृद्धि गरी गरीबी न्यूनीकरण तथा आर्थिक-सामाजिक समृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउन,
- निजी क्षेत्रको पुँजी र प्राविधिलाई पूर्वाधार निर्माण र व्यवस्थापन तथा सामाजिक सेवाका क्षेत्रमा लगाउन,
- सार्वजनिक क्षेत्रको सामाजिक प्रतिष्ठा र निजी क्षेत्रको व्यावसायिक दक्षता प्रवर्धन र एकीकरण गरी सेवाको प्रभावकारिता बढाउन,
- साभेदारहरूप्रतिको सार्वजनिक विश्वास जगाउने र कायम राख्ने वातावरण बनाउन,
- सार्वजनिक सेवामा निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित गरी सार्वजनिक हितका लागि उपयोग गर्न ।

सार्वजनिक निजी साभेदारीका सिद्धान्तहरू

सार्वजनिक हित अभिवृद्धि गर्न आपसी समन्वय, सहकार्य, सहअस्तित्व र सद्भावमा विकास कार्य अघि बढाउन सार्वजनिक निजी साभेदारी निश्चित सिद्धान्तहरूका आधारमा परिचालन हुन्छ । यी सिद्धान्तहरूको पालना सार्वजनिक र निजी दुवै पक्षले गर्नुपर्दछ । यी सिद्धान्तहरूको अनुकरणबाट नै सार्वजनिक निजी साभेदारीले मुर्तरूप लिन सक्दछ ।

- पारदर्शिताको सिद्धान्त (Principle of Transparency),
- प्रत्यक्ष प्रतिस्पर्धाको सिद्धान्त (Principle of Direct Competition) ,
- जिम्मेवारी बाँडफाँटको सिद्धान्त (Principle of assigned responsibility),
- जवाफदेहिताको सिद्धान्त (Principle of Accountability),
- समताको सिद्धान्त (Principle of Equity),
- सहभागिताको सिद्धान्त (Principle of Participation),
- सशक्तीकरणको सिद्धान्त (Principle of Empowerment),
- जोखिम व्यवस्थापनको सिद्धान्त (Principle of Risk Management),
- विशिष्टताको सिद्धान्त (Principle of Specificity) ।

सार्वजनिक निजी साभेदारीका सम्भाव्य क्षेत्रहरू (Potential Areas)

पूर्वाधार निर्माण एवम् विकासका लागि आवश्यक पूर्व संरचनाहरूको विकास सार्वजनिक निजी साभेदारीका सम्भाव्य क्षेत्र हुन् । सार्वजनिक निजी साभेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५ नियमावली, २०७७ तथा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलित अभ्याससमेतका आधारमा निम्न पूर्वाधारहरूलाई सम्भाव्य क्षेत्रका रूपमा लिइएको छ । सडक, सुरुङ्ग मार्ग, पुल, नहर, जलाशय बाँध, ढल, केबलकार, रेल्वे, ट्राम वे, मेट्रो रेल, मोनोरेल, स्काइरेल, टूलिबस, च्यापिड, ट्रान्जिट, सुख्खा बन्दरगाह, जलमार्ग, परिवहन, बिसौनी स्थल, विमानस्थल, अस्पताल, शीत भण्डार, गोदाम घर, सार्वजनिक सभागृह, रङ्गशाला, जलविद्युत्, जैविक, वायु, सौर्यलगायतका ऊर्जाको उत्पादन प्रसारण तथा वितरण, प्रदर्शनी स्थल, मनोरञ्जन पार्क, फोहोरमैला प्रशोधन तथा व्यवस्थापन, सञ्चार तथा सूचना प्रविधि, वित्तीय बजार र पूर्वाधारका संरचनालाई समेत सम्भाव्य क्षेत्रका रूपमा लिइन्छ । विस्तृत रूपमा बुझ्नुपर्दा :

- भौतिक पूर्वाधार र यातायात (सडक, पुल, विमानस्थल, रेलमार्ग, केबलकार, रोपवे, बन्दरगाह आदि) सम्बन्धी,
- विद्युत् क्षेत्र (उत्पादन, प्रसारण र वितरणसम्बन्धी) एवम् अन्य ऊर्जासम्बन्धी,
- सूचना र सञ्चार क्षेत्रसम्बन्धी,
- सहरि तथा ग्रामीण वातावरण (फोहोरमैला व्यवस्थापन, पिउने पानी, सरसफाइ, ढल निकास) सम्बन्धी,
- शिक्षा, स्वास्थ्यसम्बन्धी पूर्वाधार तथा अन्य सेवा र पर्यटन पूर्वाधारसम्बन्धी,
- सामाजिक पूर्वाधारहरू र अन्य सेवा (सभागृह, पुस्तकालय, सामुदायिक भवन, खेलकुद विकास, पार्क उद्यान, स्नान गृह, पार्किङ सुविधा, दमकल, एम्बुलेन्स, शवदाह गृह आदि) सम्बन्धी,
- पुरातात्विक, ऐतिहासिक, धार्मिक, पर्यटकीय स्थलको संरक्षण, विकास, व्यवस्थापन र उपयोगसम्बन्धी,
- बजार पूर्वाधारहरूको विकास, विस्तार र उपयोगसम्बन्धी ।

सार्वजनिक निजी साभेदारीका स्वरूपहरू

विभिन्न मुलुकहरूले विभिन्न प्रकृतिका साभेदारीको अभ्यासलाई मुलुकको विकासका लागि परिचालन गरेका छन् । आ-आफ्नो विशिष्टता र सीमिततालाई ख्याल गरी यस्ता स्वरूपको निर्धारण गर्ने गरिन्छ । सार्वजनिक निजी साभेदारीलाई विभिन्न प्रारूपमा सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ । जस्तै - निर्माण र हस्तान्तरण, निर्माण

सञ्चालन र हस्तान्तरण, निर्माण, स्वामित्व, सञ्चालन र हस्तान्तरण आदि। सार्वजनिक निजी साभेदारीका आधारमा विकास निर्माणका कार्यहरू एवम् पूर्वाधारहरू सञ्चालन र विकास व्यवस्थापन गर्न निम्न विधिहरूको प्रयोग गर्न सकिन्छ :

सेवा करार (Service Contract based)

सार्वजनिक क्षेत्रले प्रदान गर्नुपर्ने सेवाहरूमध्ये निजी साभेदारमार्फत प्रदान गर्न सकिने सेवाहरू निश्चित सेवा शुल्क लिई निजी साभेदारमार्फत सेवा प्रदान गर्ने गरी गरिएको करारीय व्यवस्था सेवा करार हो। नेपालमा यो पद्धति निकै समय अघिदेखि नै प्रचलनमा छ।

व्यवस्थापन करार (Management Contract based)

निजी क्षेत्रलाई निश्चित व्यवस्थापन शुल्क प्रदान गरी सार्वजनिक सङ्गठनको कुनै वा सबै कार्य तथा कुनै सुविधा प्रदान गर्ने कार्यको व्यवस्थापन निजी क्षेत्रमार्फत गराउने गरी गरिएको करारीय व्यवस्था व्यवस्थापन करार हो। यस्तो करार सार्वजनिक क्षेत्र र निजी संस्था तथा व्यक्तिबिच हुन्छ।

निर्माण तथा हस्तान्तरण (Build and Transfer based)

पूर्वाधार संरचनाको निर्माण निजी क्षेत्रको पूरा वा आंशिक लगानीमा सम्पन्न गरी त्यसको सञ्चालनको आवश्यक ज्ञानसहित निजी क्षेत्रले आफ्नो लगानी एकमुष्ट वा किस्ताबन्दीमा पाउने गरी सार्वजनिक क्षेत्रलाई हस्तान्तरण गर्ने गरी गरिएको करारीय व्यवस्थालाई निर्माण तथा हस्तान्तरणका रूपमा बुझिन्छ।

निर्माण, सञ्चालन तथा हस्तान्तरण (Build, Operate and Transfer based)

पूर्वाधार संरचनाको सम्पूर्ण वा अधिकतम लगानीमा निजी साभेदारले निर्माण गरी निजी क्षेत्रको व्यवस्थापनमा सञ्चालन भई निश्चित अवधिमा उचित मुनाफासहित आफ्नो लगानी फिर्ता भइसकेपछि सार्वजनिक क्षेत्रलाई उक्त पूर्वाधार संरचना र त्यसमा प्रयोग भएका सम्पूर्ण सम्पत्तिहरू चालु हालतमा हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था निर्माण सञ्चालन तथा हस्तान्तरण हो।

निर्माण, हस्तान्तरण र सञ्चालन (Build, Transfer and Operate based)

कुनै पूर्वाधार संरचनाको विकासका लागि आवश्यक पर्ने अधिकांश वा आंशिक लगानी निजी क्षेत्रबाट हुने गरी त्यसको निर्माण सम्पन्न भएपश्चात् उक्त संरचनाको रेखदेखको मुख्य जिम्मेवारी सार्वजनिक क्षेत्रले लिई निजी साभेदारले उचित मुनाफासहित आफ्नो लगानी फिर्ता लिन एक निश्चित अवधिसम्म त्यसको सञ्चालनको जिम्मेवारी लिने गरी गरिएको करारीय व्यवस्थालाई निर्माण, हस्तान्तरण र सञ्चालनका रूपमा बुझिन्छ। यसअन्तर्गत निजी क्षेत्र निर्माणमा संलग्न रहने, निर्माणबापत सेवा शुल्क लिने, गुणस्तरीय निर्माण सम्पन्न भएपछि सार्वजनिक क्षेत्रलाई हस्तान्तरण गरी सञ्चालन गर्ने कार्य हुन्छ।

विकास, सञ्चालन तथा हस्तान्तरण (Development, Operate and Transfer based)

भइरहेको कुनै सम्पत्ति वा पूर्वाधार संरचनामा कुनै सुविधा थप गर्न वा आवश्यक मर्मत सुधार गरी तत्कालको क्षमतामा विस्तार गर्न वा बढी उपयोगी हुने गरी विकास गरी सञ्चालन गर्ने र उचित मुनाफासहितको आफ्नो लगानी फिर्ता भएपछि विकास गरिएको संरचना वा सम्पत्ति

सार्वजनिक क्षेत्रलाई हस्तान्तरण गर्ने गरी गरिएको करारीय व्यवस्था विकास सञ्चालन तथा हस्तान्तरण हो।

पट्टा (लिज), निर्माण, सञ्चालन तथा हस्तान्तरण (Lease Build, Operate and Transfer based)

कुनै सार्वजनिक सम्पत्ति लामो अवधिका लागि निजी क्षेत्रले भाडामा लिई सो सम्पत्तिमा तोकिएको पूर्वाधार संरचनाको निजी क्षेत्रले आफ्नै लगानीमा निर्माण गरी सञ्चालन गर्ने र उचित मुनाफासहित आफ्नो लगानी फिर्ता भएपछि हस्तान्तरण गर्ने गरी गरिएको करारीय व्यवस्था। प्रायः सार्वजनिक जग्गा, वन तथा अन्य सम्पत्ति पट्टामा दिने प्रचलन छ।

निर्माण, स्वामित्वकरण, सञ्चालन तथा हस्तान्तरण (Build, Own, Operate and Transfer based)

कुनै सेवा प्रदान गर्नका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण प्रणालीको स्थापनाका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण लगानी निजी साभेदारबाट हुने र एक निश्चित अवधिसम्म त्यसको स्वामित्वसमेत आफैमा राखी निर्माण र सञ्चालन गरी उचित मुनाफासहित आफ्नो लगानी फिर्ता भइसकेपछि त्यसमा प्रयोग भएका सम्पूर्ण संरचना र सम्पत्तिहरूको स्वामित्वसहित चालु हालतमा सार्वजनिक क्षेत्रलाई हस्तान्तरण गर्ने गरी गरिएको करारीय व्यवस्था। नेपालमा धेरैजसो पूर्वाधार विकासका आयोजना यही मोडालिटीमा सञ्चालन गर्ने रणनीति लिइएको छ।

नेपालमा सार्वजनिक निजी साभेदारीका लागि भएका नीतिगत एवम् संस्थागत प्रयासहरू

सार्वजनिक निजी साभेदारीको अभ्यास विभिन्न सामाजिक, धार्मिक एवम् जनउपयोगी क्षेत्रमा कल्याणकारी कार्यहरूमा नेपाली समाजमा परापूर्वकालदेखि नै प्रचलनमा रहेको देखिन्छ। सरकार नियन्त्रित एवम् निर्देशित अर्थव्यवस्थामा निजी क्षेत्रको क्षमता, सामर्थ्य र सिपलाई महत्त्व नदिइएका कारण यस अवधारणालाई व्यवस्थित र औपचारिक रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिएको थिएन। उदारीकरणको नीति अवलम्बनपश्चात् सार्वजनिक निजी साभेदारीको अवधारणालाई व्यावहारिक रूप दिनका लागि मूलतः निम्न प्रयासहरू भएको पाइन्छ।

- निजीकरण ऐन, २०५० जारी भएपछि देशको अर्थतन्त्रमा निजी क्षेत्रको संलग्नता व्यापक हुन पुगेको,
- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले दिगो विकासका लागि आधारभूत सेवा प्रदान गर्ने कार्यमा निजी क्षेत्रलाई सहभागी हुन प्रोत्साहित गर्ने नीति लिएको,
- स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ ले प्रत्येक स्थानीय निकायमा सार्वजनिक निजी क्षेत्र साभेदारी प्रवर्धन समिति रहने व्यवस्था गरेको,
- सार्वजनिक पूर्वाधार संरचना निर्माण, सञ्चालन तथा हस्तान्तरणसम्बन्धी नीति, २०५७ ले नीतिगत स्पष्टता कायम गर्ने प्रयास गरेको,
- सार्वजनिक निजी साभेदारी नीति (स्थानीय निकायका लागि) २०६० तथा निर्देशिका २०६१ जारी भएको,
- पूर्वाधार संरचनाको निर्माण तथा सञ्चालनमा निजी लगानीसम्बन्धी ऐन, २०६३ ले कानुनी आधार तयार गरेको,
- सार्वजनिक निजी साभेदारी सुझाव समिति, २०६३ को

प्रतिवेदनअनुसार निर्देशिका र कार्यविधिलाई समसामयिक संशोधन गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको,

- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४ बाट खरिद प्रक्रियालाई व्यवस्थित गरिएको,
- आवधिक योजनाहरूमा सार्वजनिक, निजी, सहकारी, सामुदायिक साभेदारीसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था समावेश गरिएको,
- सार्वजनिक पूर्वाधार संरचना निर्माण, सञ्चालन तथा हस्तान्तरणसम्बन्धी नीति, २०५६,
- नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण, पूर्वाधार निर्माण, विकास र सञ्चालन नियमावली, २०६६,
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४,
- लगानी ऐन र नियमावली २०६८,
- राष्ट्रिय योजना आयोगबाट सानिसा श्वेतपत्र, २०६७ जारी भई यससम्बन्धी अवधारणा, परिभाषा, उद्देश्य, तरिका र कार्यविधिगत स्पष्टता ल्याउने प्रयास भएको,
- लगानी बोर्ड ऐन र नियमावलीको व्यवस्था तथा लगानी बोर्डको गठन भई सार्वजनिक निजी साभेदारीको अवधारणाअनुसारका कार्यहरू अगाडि बढाउन थालिएको,
- सार्वजनिक निजी साभेदारीसम्बन्धी व्यवस्था तथा अन्य नियमन र व्यवस्थापनसम्बन्धी प्रावधानसहित सार्वजनिक निजी साभेदारी नीति, २०७२ जारी भई कार्यान्वयनमा रहेको,
- सार्वजनिक पूर्वाधार, सेवाको विकास तथा सञ्चालनमा सार्वजनिक निजी क्षेत्रको लगानी अभिवृद्धि गर्ने,
- सार्वजनिक पूर्वाधार सेवाको विकास, पुनर्निर्माण र सञ्चालनका लागि निजी लगानी आकर्षण हुने वातावरण सिर्जना गर्ने,
- निजी क्षेत्रमा रहेको व्यावसायिकता, कार्यकुशलता, उद्यमशीलता र प्राविधिक दक्षताको सार्वजनिक क्षेत्रमा उपयोग गर्ने,
- सार्वजनिक निजी साभेदारीसम्बन्धी सिद्धान्त र मान्यताहरूलाई राज्यका सबै सम्भाव्य क्षेत्र, संयन्त्र, अङ्ग र निकायले प्रवर्द्धन गर्ने,
- सार्वजनिक निजी साभेदारीसम्बन्धी आयोजनाको खरिद तथा स्वीकृत प्रकृयाको सरलीकरण, लाभ तथा जोखिमको न्यायोचित बाँडफाँट र सार्वजनिक लगानीको अंश स्पष्ट र सुनिश्चित गर्ने,
- सार्वजनिक निजी साभेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५
- सार्वजनिक निजी साभेदारी तथा लगानी नियमावली, २०७७,
- सार्वजनिक निजी साभेदारी एकाइ र केन्द्रको व्यवस्था,

सार्वजनिक निजी साभेदारी नीति, २०७२

साभेदारीको अवधारणालाई आवश्यकताअनुरूप परिभाषित गरी निम्न उद्देश्यहरू पूरा गर्न सार्वजनिक निजी साभेदारी नीति, २०७२ कार्यान्वयनमा ल्याइएको हो ।

- सार्वजनिक निजी साभेदारीसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन, सिद्धान्त र मान्यतालाई राज्यका विभिन्न क्षेत्र, संयन्त्र र अङ्गमा प्रवर्द्धन गर्ने,
- पूर्वाधार सेवाहरूको विकास, पुनर्निर्माण, व्यवस्थापन र सञ्चालनमा आवश्यक पर्ने पुँजी, साधन, स्रोत, निजी (आन्तरिक वा बाह्य) क्षेत्रबाट लगानी गर्न अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्ने,

- पूर्वाधार सेवाहरूमा निजी क्षेत्रको व्यावसायिकता, उद्यमशीलता, क्षमता एवम् नवीनतम प्रविधिलाई मुलुकको सर्वाङ्गीण विकासमा अधिकतम उपयोग गर्ने ।

सार्वजनिक निजी साभेदारी नीतिमा निम्न क्षेत्रहरूमा साभेदारीको आवश्यकतालाई औँल्याइएको छ ।

- भौतिक पूर्वाधार र यातायात (सडक, पुल, विमानस्थल, केबलकार, रोप वे, बन्दरगाह),
- विद्युत् क्षेत्र (उत्पादन, प्रसारण, वितरण),
- सूचना र सञ्चार,
- सहरी तथा ग्रामीण वातावरणीय क्षेत्र (खानेपानी, ढल निकास, सरसफाइ, फोहोर व्यवस्थापन),
- शिक्षा र स्वास्थ्यसम्बन्धी पूर्वाधार,
- सेवा र सुविधाजन्य सहरी पूर्वाधार ।

सार्वजनिक निजी साभेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५ र नियमावली, २०७७ मा भएको व्यवस्था

यस ऐनले सम्बन्धित सार्वजनिक निकाय र लगानीकर्ताबिच स्रोत वा प्रतिफल बाँडफाँट तथा जोखिम व्यहोर्ने गरी आपसी सहकार्यमा पूर्वाधार संरचना निर्माण, सञ्चालन, पुनर्स्थापनासम्बन्धी परियोजना साभेदारीमा सञ्चालन गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ । साथै लगानी स्वीकृत र बोर्डसम्बन्धी व्यवस्थाका साथै निजी लगानीसम्बन्धी व्यवस्थासमेत उल्लेख गरेको छ । सार्वजनिक निजी साभेदारीलाई व्यवस्थित रूपमा परिचालन गर्न छ अर्बभन्दा बढीका आयोजनाहरू अनिवार्य रूपमा लगानी बोर्डबाट स्वीकृत गर्ने गरी कार्य अघि बढाउन सार्वजनिक निजी साभेदारीमा सञ्चालन हुने आयोजनाहरूका लागि आवश्यक स्रोतको व्यवस्था गर्न सार्वजनिक निजी साभेदारी ऐन र नियममा मूलतः अनुपतिपत्र कसरी प्राप्त गर्ने, लगानीको स्वीकृति कसरी प्रदान गर्ने ? लगानी बोर्डको काम, कर्तव्य र अधिकार के हुने ? अनुगमन तथा सहजीकरण कसरी गर्ने ? सार्वजनिक निजी साभेदारी एकाइ र लगानी एकाइ कसरी स्थापित गर्ने ? प्रस्ताव आह्वान, छनौट, सम्झौतालगायतका विषयहरूका बारेमा स्पष्ट पारिएको छ । यी व्यवस्थाहरूबाट सार्वजनिक निजी साभेदारीमा सञ्चालन गरिने आयोजनाको पहिचान, छनौट, प्रस्ताव मूल्याङ्कन, स्वीकृतिलगायतका कार्यहरू सम्पन्न गर्न सहज हुने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

सार्वजनिक निजी साभेदारीको अनुभव

नेपालमा सार्वजनिक निजी साभेदारीका केही सफल र असफल अनुभवहरू छन् । विशेष गरी काठमाडौँ तराई द्रुतमार्ग, काठमाडौँ-कुलेखानी-हेटौँडा सुरुङ मार्ग, हेटौँडा (भिमफेदी) देखि कुलेखानी (सिस्नेरी) सुरुङ मार्ग निर्माण र विभिन्न केबलकार सञ्चालन गर्ने परियोजनाहरू PPP Model मा सञ्चालन गर्ने गरी अघि बढाइएकोमा ऐन, नियमावली र न्यून परिपूरक कोषको पर्याप्त व्यवस्था नभएका कारण कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिएन तर विभिन्न जलविद्युत्सँग सम्बन्धित ऊर्जा सम्बन्धित परियोजना र स्थानीय तहले सञ्चालन गरेका परियोजनाहरूमा भने सफलता हासिल भएको छ । उदाहरणका लागि काठमाडौँ नगरपालिकाको अनुभव र अन्य सफल परियोजनाहरूलाई निम्न ढङ्गले उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

काठमाडौँ महानगरपालिका र अन्य पालिका तथा संस्थाहरूको अनुभव

- काठमाडौँ टावर परियोजना (BOOT model) आधुनिक बस

टर्मिनल बनाउने कार्य अघि बढेको छ,

- आकासे पुल निर्माणको कार्य अघि बढेको छ । आकासेपुल निर्माण, सञ्चालन र व्यवस्थापन । काठमाडौं महानगरपालिकाबाट काठमाडौं टावर निर्माण गर्न काठमाडौंको पुरानो बसपार्कमा काठमाडौं टावर निर्माण कार्य अघि बढेको छ ।
- काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन,
- सार्वजनिक शौचालय सञ्चालन, हेटौंडा,
- नगरपालिका क्षेत्रमा पार्किङ क्षेत्र विकास र व्यवस्थापन,
- काठमाडौं उपत्यका फोहोरमैला व्यवस्थापन प्रक्रिया प्रारम्भ,
- बुटवल तथा पोखरामा सौर्य ऊर्जाबाट सडकबत्ती व्यवस्थापन,
- जलविद्युत् उत्पादन र वितरणसम्बन्धी विभिन्न आयोजनाहरू,
- त्रिपुरेश्वरमा वर्ल्ड ट्रेड सेन्टर निर्माण तथा सञ्चालन ।

सार्वजनिक निजी साभेदारीमा भएका अन्य प्रयासहरू

- गौतम बुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल र निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थललाई सार्वजनिक निजी साभेदारीको अवधारणामा सञ्चालनमा ल्याउनका लागि बृहत् सर्वेक्षण, इन्जिनियरिङ अध्ययन गरी सम्भाव्य लगानीकर्ता साभेदारको खोजी गर्नका लागि प्रस्ताव अघि बढाइएको छ । लगानीकर्तालाई सहयोग गर्ने कोष जुटाइदिने अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाको खोजी कार्य अघि बढेको छ ।
- कञ्चनपुर र भरतपुर नगरपालिकाद्वारा बसपार्कमा शुल्क सङ्कलन,
- बुटवल नगरपालिकाद्वारा बसपार्क सञ्चालन,
- मेचीनगर नगरपालिकाद्वारा फोहोरमैला सङ्कलन तथा प्रशोधन ।

सार्वजनिक निजी साभेदारीका चुनौतीहरू

नेपालमा सार्वजनिक निजी साभेदारीको अवधारणालाई मूर्तरूप दिई कार्यान्वयनमा लम्नका लागि निम्न चुनौतीहरू रहेका छन् । यिनै चुनौती, समस्या, जटिलताहरूले यसलाई व्यवहारमा ल्याउन अभै कठिनाइहरू रहेको देखिन्छ । जस्तै - परम्परागत प्रशासनिक सोच र कार्यशैलीलाई परिवर्तन गरी निजी क्षेत्र र अन्य क्षेत्रसँग सहकार्य गरी कार्य अघि बढाउन सहज देखिँदैन । आपसमा जोखिम, जिम्मेवारी र ज्ञान, सिपको सहकार्य गर्नु चुनौतीपूर्ण हुन्छ । त्यस्तै :

- कमजोर पुँजी बजारका कारण पुँजी सङ्कलनमा समस्या,
- निजी क्षेत्रका रूपमा परिभाषित गरिएका नागरिक समाज, सहकारी, उपभोक्ता समूह, गैसस र सेवाग्राहीको भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउन नसकिनु,
- सार्वजनिक क्षेत्र, निजी क्षेत्र र नागरिक समाजबिच विश्वासको सङ्कट देखिनु,
- सार्वजनिक, निजी र सामुदायिक क्षेत्रले आफ्ना विचार, मान्यता र धारणा राख्ने साभ्ना मञ्चको अभाव हुनु,
- समन्वय र विश्वासको अभावले जोखिम वहन गर्न नचाहनु,
- कानुनी एवम् नीतिगत व्यवस्था अस्पष्ट र अपर्याप्त हुनु,
- प्रतिस्पर्धात्मक लगानीको वातावरण बन्न नसक्नु,
- बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट आवश्यक पुँजी जुटाउन नसकिनु,

- सरोकारवालाहरूको भूमिका, अन्तरसम्बन्ध, उत्तरदायित्व र जिम्मेवारी स्पष्ट नहुनु,
- अनुगमन, मूल्याङ्कन र नियमन पद्धति कमजोर हुनु,
- सरोकारवालाहरूसिबिच सार्वजनिक निजी साभेदारीको धारणामा एकरूपता र स्पष्टता नहुनु,
- विवाद समाधानको उपयुक्त संयन्त्र र पद्धति निर्माण हुन नसक्नु,
- नीति, नियम, कानुन, सम्झौता आदिको परिचालनको पक्ष कमजोर हुने र निर्णयमा फेरबदलको सम्भावना भइरहने हुँदा लगानीकर्ता सशङ्कित भइरहने अवस्था हुनु,
- आयोजनाको स्वरूप निर्धारण, जग्गा प्राप्ति, समन्वय र स्वीकृति, वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनका जटिलताहरू,
- आयोजनाको पहिचान, निर्माण, सञ्चालन तथा हस्तान्तरण जस्ता कार्यमा प्रकृयागत जटिलता हुनु,
- जोखिमको विश्लेषण र बाँडफाँटसम्बन्धी उपयुक्त व्यवस्था नहुँदा समस्या सिर्जना हुनु,
- आयोजनाको छनौट, सम्भाव्यता अध्ययन, उपयुक्तताको लेखाजोखा जस्ता कार्य पारदर्शी नहुनु,
- विदेशी लगानी आकर्षित गर्ने लगानीमुखी वातावरण बन्न नसक्नु ।

सार्वजनिक निजी साभेदारीलाई प्रभावकारी बनाउने उपाय

नेपालका लागि सार्वजनिक निजी साभेदारी नयाँ प्रयोगका रूपमा रहेको छ । त्यसैले सार्वजनिक निजी साभेदारीलाई प्रभावकारी बनाउन निजी क्षेत्र, सरकार अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको सहकार्य आवश्यक हुन्छ । साभेदारीलाई प्रभावकारी बनाउन निम्न उपायहरू अवलम्बन गर्नु उपयुक्त हुन्छ :

- नीतिगत एवम् कानुनी आधारहरूलाई स्पष्ट र पर्याप्त बनाई निरन्तरताको प्रत्याभूति दिने,
- सम्बद्ध सबै कृयाकलाप र सरोकारवालालाई समेट्न सक्ने सरल, पारदर्शी र स्पष्ट कार्यविधि अवलम्बन गर्ने,
- सूचना प्रणालीलाई अद्यावधिक गरी निगरानी, अनुगमन, मूल्याङ्कन, नियन्त्रण र पृष्ठपोषण व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउने,
- लगानीका निमित्त सुरक्षित वातावरण र लगानीकर्ताको कानुनी एवम् सामाजिक संरक्षणको प्रत्याभूति दिने,
- नागरिक समाजको सशक्तीकरण, सामाजिक पुँजीको निर्माण तथा स्थानीय निजी संस्थाहरूको व्यवस्थापन क्षमता बढाउन सहयोग गर्ने,
- सार्वजनिक निजी साभेदारी नीतिबमोजिमका संरचना गठन र अन्य प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने,
- साभेदारीप्रतिको सार्वजनिक चासो र साभेदारप्रतिको विश्वास बढाउने कृयाकलापहरू सञ्चालन गर्ने
- साभेदारीका लागि उपयुक्त प्रवर्धनात्मक वातावरण, गतिशील संस्थागत व्यवस्था र बहुपक्षीय साभेदारी निर्माण गर्ने,
- साभेदारीको अवधारणामा आमसहमति कायम गरी यसलाई राष्ट्रिय बहसको विषय बनाउने,

- सबै पक्ष र क्षेत्रलाई समेटी सक्षम र प्रभावकारी अनुगमन संयन्त्र निर्माण गरी क्रियाशील तुल्याउने,
- साभेदारीका सिकाइ र अनुभवको प्रचारप्रसार र अवलोकनको व्यवस्था गर्ने र कमीकमजोरी हटाउन सामूहिक पहल प्रारम्भ गर्ने,
- साभेदारीको प्रक्रियामा नागरिकहरूको सहभागिता र भूमिकालाई स्पष्ट गरिनुपर्ने,
- साभेदारी विकासका लागि स्थानीय निकायलाई आवश्यक प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराई स्थानीय तहमा साभेदारी विकासको प्रवर्धन गर्ने ।

यी उपायहरू अवलम्बन गर्दै विश्वमा प्रचलित सार्वजनिक निजी साभेदारीका असल अभ्यासहरूलाई समेत मनन गरी सार्वजनिक निजी साभेदारी एकाइ र लगानी एकाइको स्थापना गरी आयोजनाहरूको

कार्यान्वयनमा जोड दिन सकेमा सार्वजनिक निजी साभेदारीको अवधारणाले मूर्तरूप लिन सक्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष

सार्वजनिक निजी साभेदारीको रणनीतिलाई आर्थिक, सामाजिक एवम् पूर्वाधार विकासको उपयुक्त स्वरूपका रूपमा लिन सकिन्छ । सार्वजनिक क्षेत्र, निजी क्षेत्र, अन्य सङ्गठित एवम् सामुदायिक क्षेत्रको सामूहिक प्रयासलाई एकत्रित गरी स्रोत साधन, लाभ, जोखिम, उत्तरदायित्व, जिम्मेवारी र जवाफदेहितामा साभेदारी गरी विकास निर्माणका कार्यहरू अघि बढाउनु अहिलेको आवश्यकता हो । यो आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सार्वजनिक निजी साभेदारीको अवधारणालाई उत्तम विकल्पका रूपमा लिन सकिन्छ । यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सकेमा नेपालमा पूर्वाधार विकासले उल्लेख्य गति लिन सक्ने देखिन्छ ।

जलवायु परिवर्तन : नेपाली अर्थतन्त्रमा असर र न्यूनीकरणका उपाय

जुनारबाबु बस्नेत*

१. विषय प्रवेश

जलवायु परिवर्तन समकालीन विश्वको सबैभन्दा चर्चित चुनौतीपूर्ण विषय भएको छ। यसले पारेको प्रभावले विश्वभरका मानिस, प्राणी र प्रकृतिमा अनेक असर पारिरहेका छन्। संसारकै आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रलाई पारिरहेको प्रभावका कारण जलवायु परिवर्तनको असरसित जुध्न अनेक नीति, योजना र कार्यक्रम बन्ने गरेका छन्। नेपाल विश्व जलवायु परिवर्तनको असरबाट अझ बढी प्रभावित बन्दै गएको छ। संसारकै अर्थतन्त्रमा जलवायु परिवर्तनका असर पारिरहेको सन्दर्भमा नेपाली अर्थतन्त्रमा पनि यसको असर कम छैन, अझ सघनरूपमा गहिरिँदै गएको देखिएको छ। यो आलेखमा जलवायु परिवर्तनको विश्वव्यापी असरको समीक्षा गर्दै नेपाली अर्थतन्त्रमा पारेको प्रभावको विवेचना गरिने छ। साथै, असर न्यूनीकरणका निमित्त उपाय सुझाउने प्रयास गरिने छ।

सामान्य अर्थमा जलवायु परिवर्तन भन्नाले विश्वव्यापी रूपमा लामो अन्तरालमा आउने मौसम परिवर्तनलाई बुझाउँछ। जलवायु प्राकृतिकरूपमै परिवर्तनशील छ तर यताका दशकहरूमा जलवायु परिवर्तन विश्वव्यापी तापमान वृद्धिका कारण भएको हो। विश्व तापमान वृद्धिका निमित्त मानवीय गतिविधि मूल रूपमा जिम्मेवार रहँदै आएका छन्। खास गरी औद्योगिक क्रान्तिपछि कतिपय देशले आधुनिक विकास आकाङ्क्षाका निमित्त गरेको अधिक जैविक इन्धनको दोहनले कार्बन उत्सर्जनमा बढोत्तरी ल्यायो। त्यसले जलवायुमा प्रतिकूल प्रभाव पारिरहेको धेरै दशक भइसक्यो। अतिवृष्टि, अनावृष्टि, सामुद्रिक आँधी, बाढीपहिरो, डुबानमा जलवायु परिवर्तन कारकका रूपमा देखिन थालेको छ। बढी कार्बन उत्सर्जनका कारण तापमान बढ्दै जाँदा सेताम्य हिउँ देखिने हिमालय शृङ्खला विस्तारै काला पहाडमा परिवर्तन हुँदै जान थालेका छन्। वर्षा र बाढीको प्रकोपले समुद्र किनार र तटीय क्षेत्रमा बासिन्दाको भविष्य पनि अनिश्चित बन्दै गएको छ।

१.१ जलवायु परिवर्तनको फैलावट

जलवायु परिवर्तनको असर विश्वलाई महँगो पर्दै गएको छ। बढ्दो विश्वव्यापी तापमान वृद्धिको असर आयामिक तवरले विस्तार हुँदै छ। बाढीपहिरो, अनियमित वर्षा, समुद्री आँधी आदिका कारण सडक, पुल, सिँचाई, आवास, खानेपानीजस्ता भौतिक पूर्वाधारको विनाशले विश्व अर्थतन्त्रमा बर्सेनि ठुलो क्षति हुन थालेको छ। यसै क्रमले आगामी दिनमा संरचना निकै प्रभावित हुने देखिएको छ। जलवायु परिवर्तनको असरको चुनौतीले नयाँ भौतिक संरचना निर्माणमा पनि लागत अधिक हुँदै गएको छ। यसले भविष्यमा पूर्वाधार लागत भन्ने बढ्ने देखिन्छ। विश्व बैंकको अध्ययनले आगामी ५० वर्षमा तापमानमा एक दशमलव पाँच प्रतिशतले वृद्धि हुँदा पाँच प्रतिशत भौतिक पूर्वाधारका संरचना नष्ट हुने देखाएको छ। पूर्वाधारमा थप लगानी बढाउन साधन र स्रोतको अभाव हुन सक्ने छ।

जलवायु परिवर्तनको मामिला विश्वमा निरन्तर उठ्दै आएको छ। सन् १९९२ को रियो सम्मेलनदेखि नै जलवायु परिवर्तन विश्वको अग्र कार्यसूची बन्दै गयो। यसै कारण जलवायु परिवर्तन, यसका कारण र असरलाई विश्वका धेरै देशले उच्च प्राथमिकता दिइएको पाइन्छ। संयुक्त राष्ट्र सङ्घले यो विषयलाई रियो पृथ्वी सम्मेलनदेखि नै उच्च प्राथमिकता दियो। अजरबैजानको बाकुमा (२०८१ कात्तिक २७ देखि मङ्सिर ७ गतेसम्म) जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय संरचना महासन्धि पक्ष राष्ट्रहरूको २९ औँ सम्मेलन (कोप - २९) सम्पन्न भयो। सम्मेलनमा नेपाली प्रतिनिधिमण्डलको नेतृत्व राष्ट्रपति रामचन्द्र पौडेलले गर्नुभयो। जलवायु सङ्कटका अनेक असरमा नेपालले आवाज मुखारित गर्ने प्रयास गर्‍यो। 'हिमालदेखि समुद्रसम्मको एकीकृत भावनाले जलवायु संरक्षण गर्नुपर्छ' भन्ने नेपालको आवाज जायज देखियो। जलवायु वित्त, हानिनोक्सानी र अल्पविकसित देशले भोगिरहेका पीडा कम गर्न विश्व समुदायमाभू प्रविधि र वित्तीय सहायता बढाउनुपर्छ भन्ने नेपालको मत सबै विकासशील मुलुकका पक्षमा समेत छ। यसै सन्दर्भमा नेपालले 'सगरमाथा संवाद' प्रस्ताव अगाडि सारेको छ। विश्वका नेतृत्वलाई सहभागी गराउन यो कार्यक्रम महत्त्वपूर्ण हुन सक्ने छ।

१.२ योगदान कम तर बढी क्षति

अधिक कार्बन उत्सर्जनका कारण जलवायु असर बढिरहेको वैज्ञानिक निष्कर्ष हो। नेपाल कार्बन उत्सर्जन गर्ने देशको अग्रसूचीमा पर्दैन। यसमा नेपालको नगण्य योगदान भए पनि जलवायु परिवर्तनका असरमा अग्रभागमा छ। जलवायु परिवर्तनकै कारण सेता हिमाल काला पहाडमा परिणत हुँदै छन्। नेपाल जलवायुजन्य विपत्तको चपेटामा परेको छ। असोज १०, ११ र १२ गते (२०८१) तीन दिनको घनघोर वर्षाले ४६ अर्ब रुपियाँभन्दा बढीको क्षति भयो। धेरै मानिसको ज्यान गयो। नेपाली अर्थतन्त्रमा जलवायु जोखिम बढिरहेको छ र आगामी दिनमा अझै बढ्ने हुँदा त्यसको सामना गर्न प्रभावकारी नीति, योजना र कार्यक्रम अगाडि बढाउनुपर्ने हुन्छ।

२. जलवायु जोखिमको विश्वव्यापी असर

वर्तमान विश्वको मुख्य समस्या जलवायु जोखिम नै हो। विश्व मौसम विज्ञान सङ्घ (डब्लुएमओ) का अनुसार सन् १८५० यता विश्वको तामक्रम एक दशमलव एक डिग्री सेन्टिग्रेड (डिसी) ले बढेको छ। यताका वर्षमा ताममान बढ्ने क्रम अझ वृद्धि भएको छ भने त्यसको असरले समुन्द्र सतह बढ्दै गएको छ। सन् १९९३ देखि हालसम्म समुन्द्र सतह औसत प्रतिवर्ष तीन दशमलव दुई एमएम प्रतिवर्षका दरले बढिरहेको छ। तर पछिल्ला केही वर्षमा भने प्रतिवर्ष पाँच एमएमसम्म पनि बढेको पाइएको छ। अन्टार्कटिका र ग्लिनल्यान्डमा हिउँ पल्लनेक्रम तीव्र हुँदै जाँदा समुद्र सतह थप बढ्न थालेको हो। यो असर हिमालय पर्वत शृङ्खलामा पनि उच्च हुँदै गए पनि एसियाली देशहरूमा गहन अध्ययन हुन सकेको छैन। यसले अझ बढी अन्योल यस क्षेत्रमा

* कार्यकारी सम्पादक, गोरखापत्र दैनिक

छाएको छ ।

जलवायु परिवर्तनले मानिस, अर्थतन्त्रलगायत विश्वका सबै जीवात्मा तथा यससँग सम्बद्ध सबै आयामलाई प्रभाव पारिरहेको छ । जलवायु परिवर्तनका कारण मानव जीवनको जीविकोपार्जनमा धेरै प्रतिकूल असर पारेको छ । कृषिबाट विस्थापित हुँदै जानेको सङ्ख्या निरन्तर बढ्दो छ । बढी कार्बन उत्सर्जनले पर्यावरणीय असरको शृङ्खलाबद्ध प्रभाव देखिन्छ । जलवायु परिवर्तनको असर सबै क्षेत्रमा परे पनि विश्व अर्थतन्त्रमा पर्ने प्रतिकूल प्रभाव भने धेरै गहन छ । यस्तो प्रभाव न्यून गर्न विश्वव्यापी पहलकै खाँचो छ ।

२.१ संयुक्त राष्ट्र सङ्घको नेतृत्वदायी पहल

विश्वव्यापी असर अझ खास गरी विकासशील देशले भोगेको समस्या न्यूनीकरण गर्न संयुक्त राष्ट्र सङ्घ संवेदनशील मात्र छैन, नेतृत्वदायी पहलमा छ । बर्सेनि सम्मेलनदेखि संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासभाले जलवायु न्यायलाई उच्च प्राथमिकता दिएको छ । यसका निमित्त अन्तर्राष्ट्रिय अदालतमा सुनुवाइको व्यवस्थासमेत गरेको छ । संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासभाको आदेशअनुसार सो अन्तर्राष्ट्रिय अदालतले अहिले विश्वका १०० भन्दा बढी देशसँग जलवायु न्यायको सुनुवाइ गरी सुभावरू लिइरहेको छ । नेपालले पनि सो अदालतको मुख्यालय पुगेर सुभावरू दिएको छ । नेपालले भोगिरहेको पीडा सुनुवाइ महत्वपूर्ण हुन सक्छ । नेपालले हालै जलवायु न्याय माग्न आफ्नो दाबी पेस गरेको विषयलाई निरन्तरता दिन सके जलवायु वित्तका निमित्त नेपालले पाउने बाह्य सहयोगमा वृद्धि हुन सक्ने छ ।

प्राकृतिक प्रकोपका कारण विश्वभर क्षति बढिरहेको छ । जलवायु परिवर्तनका कारण बढेको प्राकृतिक प्रकोपको आधिकारिक लेखाजोखा भने छैन । यसका निमित्त बिमा कम्पनीहरूको लेखाजोखालाई पनि आधार मान्ने गरिन्छ । सन् २०२४ मा मात्र विश्वभर अनुमानित तीन खर्ब १० अर्ब अमेरिकी डलरको आर्थिक क्षति भएको पुनर्बिमा कम्पनी स्विस् रेले जनाएको छ । जलवायु सङ्कटका कारण सन् २०२३ को तुलनामा सन् २०२४ मा ६ प्रतिशतले आर्थिक क्षति वृद्धि भएको पनि स्विस् रेलेको आँकलन छ । हेलेन र मिल्टन नामक विनाशकारी आँधीबेहरीका कारण बिमा गरिएको क्षति १७ प्रतिशतले वृद्धि भई १३५ अर्ब अमेरिकी डलर पुगेको स्विस् रेले जनाइरहेका कतिपय बिमा कम्पनीको घाटा निरन्तर बढिरहेको देखिएको छ । यताका पाँच वर्षमा कुल बिमा घाटा एक सय अर्ब डलरभन्दा बढी पुगेको देखिएको छ । यसले विश्वव्यापीरूपमै जलवायु प्रकोपका कारण अर्थतन्त्रमा उच्च प्रतिकूल असर पारिरहेको मात्र होइन, आगामी दिन अझ चुनौतीपूर्ण देखिन्छ । यो बढ्दो क्षतिको बोझको अधिकांश परिणाम सहरी क्षेत्रमा परेको छ ।

२.२ उच्च कार्बन उत्सर्जनको प्रभाव

कार्बन उत्सर्जनको बढ्दो प्रवृत्तिका कारण विश्वका कतिपय सहर अझ प्रदूषित बन्दै गएका छन् । विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनका अनुसार वायु प्रदूषणकै कारण विश्वभर प्रत्येक वर्ष ७० लाख मानिसको मृत्यु हुने गरेको छ । नयाँ दिल्ली, ढाकालगायतका सहरमा वायु प्रदूषणका मात्र धेरै बढेको छ । नेपाल पनि यसमा अछुतो छैन । नेपालमा प्रत्येक वर्ष ४० हजार बढी मानिसको मृत्यु वायु प्रदूषणका कारण हुने गरेको विज्ञको भनाइ छ ।

अस्वस्थकर वायु भविष्यमा अझ धेरै मानिसको ज्यान दिने कारण बन्न सक्ने देखिन्छ । यवायु प्रदूषणका कारण विश्वमा सात लाख नौ हजार बालबालिकाको मृत्यु यही कारण भएको देखिनु ठुलो चुनौती हो । त्यसमा पनि ७० प्रतिशत बालबालिकाको मृत्यु घरभित्रको वायु

प्रदूषणका कारण भएको अध्ययनको नतिजा छ । यसमा पनि प्रत्यक्ष र परोक्ष जलवायुसित जोडिएको विषय हो । कार्बन उत्सर्जनमा न्यूनीकरण गर्ने गरी हरित अर्थतन्त्रतर्फ अग्रसर हुन नसक्दा समस्या अझ तीव्र हुँदै जाने देखिन्छ ।

३. जलवायु परिवर्तन र नेपाल

नेपालमा जलवायु परिवर्तनले अति वर्षाको पीडा भोग्न थालिएको छ । २०८१ असोज १०, ११ र १२ तीन दिनको घनघोर वर्षाले राजधानी वरपर ठुलो क्षति भयो । बाढीको उच्च चपेटाले जनधनको क्षति भयो । राजधानीका कतिपय सहरी बस्ती डुबानमा परे । पहिरोले सबै जसो राजमार्ग अवरुद्ध हुन पुगे । केही दिन त राजधानी देशका शेषभागसँग अलग नै भयो । सरकारको प्रारम्भिक तथ्याङ्कअनुसार तीन दिनको वर्षाले मात्र ४६ अर्ब ४ करोड ९७ लाख ७१ हजार रुपियाँको क्षति (अन्नपूर्ण २८ मङ्सिर २०८१) भएको छ । तीन दिनकै प्रकोपबाट २४६ जनाको ज्यान गयो भने १८ जना बेपत्ता भए । घाइतेको कुल सङ्ख्या नै १७८ पुग्यो ।

सो घनघोर वर्षा र बाढीले आवासीय घरमा पनि व्यापक क्षति भयो । चार हजार ६७ वटा आवासीय घर पूर्ण क्षति भए भने आंशिक क्षति हुने घरको सङ्ख्या पाँच हजार ३१० पुग्यो । विस्थापित परिवारको सङ्ख्या नै १० हजार ८०७ पुग्यो भने क्षतिमात्र भएको परिवार १६ हजार २४३ पुग्यो । छ वटा स्वास्थ्य संस्थामा पूर्ण क्षति र ४३ मा आंशिक क्षति भयो । शैक्षिक संस्थाको कुरा गर्दा छ वटामा पूर्ण क्षति र १३५ वटामा आंशिक क्षति भयो ।

केही महिना अघि सोलुखुम्बुको पर्यटकीय हिमाली गाउँ थामेमा माथिबाट ठुलो पहिरो आई गाउँ केही क्षणमै ध्वस्त बनायो । हिमताल तथा पहिरोका कारण गाउँको शिरबाट आएको बाढीले पर्यटकीय गाउँमा त्यस खालको क्षति भएको हो । कहिल्यै बाढी नआउने मुस्ताङ र मनाङमा पनि बाढीले व्यापक क्षति गरेको देखियो । विस्तृत अध्ययन नभए पनि यी सबै क्षति जलवायु परिवर्तनका कारण भएको मानिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा पनि नेपाली अधिकारीहरूले यी क्षतिको विवरण दिई नेपाल जलवायु जोखिमको चपेटामा रहेको बताउने गरेका छन् । तथापि नेपालमा जलवायु परिवर्तनका कारण अर्थ-सामाजिक क्षेत्रमा परेको प्रभावको गहन अध्ययन हुन सकेको छैन । बाह्य विश्वलाई विश्वास दिलाउने गरी अध्ययन नहुँदा कतिपय सतही आधारलाई नै जलवायु परिवर्तनको असर भन्नु पर्ने अवस्था समेत विद्यमान छ ।

विश्व बैंकले कतिपय प्रतिवेदनमा नेपालमा जलवायु सङ्कटको प्रभावबारे प्रतिवेदन बाहिर ल्याउने गर्छ । त्यस क्रममा दुई वर्ष अघि सार्वजनिक गरेको नेपाल डेभलपमेन्टले जलवायु परिवर्तनका कारण नेपाली अर्थतन्त्रका कृषि, पूर्वाधार संरचना तथा श्रम उत्पादकत्व क्षेत्र प्रभावित भएको देखाएको थियो । नेपालको अर्थतन्त्रको परम्परागत तर प्रमुख क्षेत्र नै कृषि हो । कृषिपछि पर्यटन र जलविद्युत् नेपाली अर्थतन्त्रका पछिल्ला आयाम हुन् । जलवायु परिवर्तनले यी तीनै क्षेत्रमा गहिरो प्रभाव पार्न थालेको छ । विस्तारै पूर्वाधार विकासमा अगाडि बढेको नेपाललाई जलवायु परिवर्तनका असरले तीव्र क्षति पार्न थालेको त २०८१ असोजको तीनको वर्षाले नै देखाएको छ । तीन दिनमा ४६ अर्ब रुपियाँभन्दा बढीको क्षति पुऱ्याउनु भनेको सानो क्षति होइन । यसको पुनर्निर्माणका निमित्त साधन र स्रोतको अभाव भएको नेपालका निमित्त बर्सा लाग्न सक्छ ।

जलवायु परिवर्तनका कारण मौसममा अनपेक्षित गडबडी देखिन्छ । फलस्वरूप बढ्दो तापमान, अनावृष्टि, अतिवृष्टि, बाढीपहिरो, नदी कटान, कृषि बालीको भौतिक क्षति बढ्दो क्रममा छ । यसैका कारण

कृषि उत्पादनका क्षेत्रमा निकै नकारात्मक प्रभाव परिरहेको अध्ययन पनि आउन थालेका छन् । बालीनाली तयार भएर उठाउने बेलामा बाढी र दुबानले तहसनहस बनाउँदा परम्परागत रूपमा खेती गरिरहेका किसान विस्तारै यो पेसाबाट बाहिरिँदै छन् । विश्व बैंकका अनुसार जलवायु परिवर्तनका कारण कृषि क्षेत्रमा पर्ने प्रभावका फलस्वरूप सन् २०३० सम्ममा यो क्षेत्रबाट कुल आर्थिक वृद्धिदर शून्य दशमलव सातदेखि शून्य दशमलव आठ प्रतिशतले सङ्कुचन आउने देखिएको छ । यो ठुलो चुनौती हो ।

जलवायु परिवर्तनको असरबारे नेपालमा व्यवस्थित अध्ययन नभए पनि बाह्य मञ्चमा भने नेपालले आफ्नो भनाइ राख्दै आएको देखिन्छ । अजरबैजानको बाकुमा जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय संरचना महासन्धि पक्ष राष्ट्रहरूको २९ औं सम्मेलन (कोप - २९) मा जलवायु सङ्कटका अनेक मुद्दामा नेपालले आवाज मुखरित गर्‍यो तर अर्थतन्त्रमा वार्षिक कति क्षति हुन्छ भन्ने पक्ष भने अरुकै सतही अध्ययनमा भर पर्नुपर्ने अवस्था छ ।

विश्व बैंक लगायतका कतिपय संस्थाका आधारमा जलवायु परिवर्तनका असरका कारण उत्पन्न विपद्दले कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तीनदेखि चार प्रतिशतसम्म क्षति पुऱ्याउने आँकलन गरिएको छ । नेपाल जस्तो सानो अर्थतन्त्र भएको मुलुक अनि भौतिक पूर्वाधारका निम्ति पुँजीगत बजेट सङ्कुचन भइरहेका बेला यो क्षति सानो होइन । पूर्वाधारविना अर्थतन्त्रले गति लिन नसक्ने अवस्थामा जलवायु परिवर्तनका कारण नेपाली अर्थतन्त्र अफ्नो बढी चुनौती भोग्ने देखिन्छ । त्यस्तो चुनौतीका क्षेत्रगत आधार विश्लेषण गर्दा कृषि, पर्यटन, पूर्वाधार, जलविद्युत् लगायतका क्षेत्रमा बढी दुष्प्रभाव देखिएको छ । अर्थतन्त्रमा गहन असर पर्ने ती क्षेत्रको यहाँ सामान्य विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१ कृषि क्षेत्रमा असर

नेपालको कृषि क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनको असर व्यापक हुँदै छ । यो असरले कृषि पेसाबाटै विस्थापित हुनुपर्ने अवस्था सिर्जना हुँदै छ । कृषिप्रधान भनिँदै आएको नेपालमा यस पेसाबाट जीवन धान्न नै कठिन हुँदै गएपछि वैदेशिक रोजगारी बाध्यता भएको अध्ययन निष्कर्षसमेत आउन थालेको छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय भूगोल केन्द्रीय विभागले जलवायु परिवर्तनको कृषि क्षेत्रमा असरबारे एउटा महत्त्वपूर्ण अध्ययनको नेतृत्व गरेको छ । नेपाल, भारत, चीन र बङ्गलादेशका पाँच विश्वविद्यालयका अनुसन्धानकर्तासँग मिलेर सन् २०२२ देखि २०२४ सम्म तीन वर्ष लगाएर गरेको अध्ययन निष्कर्ष मङ्गिसर (२०८१) मा सार्वजनिक भयो । प्रा.डा. प्रेमसागर चापागाईंको नेतृत्वमा भएको यो अध्ययनले नेपालको रसुवा, नुवाकोट, चितवन, तनहुँ र कास्कीका २११ घरधुरी नमुना चयनलाई समेटेको थियो । अध्ययनले विगतमा तापक्रम बढ्दै गएको र त्यसको कृषि क्षेत्रमा बहुप्रभाव परेको देखाएको छ ।

यताका वर्षहरूमा जलवायु परिवर्तनकै कारण वार्षिक औसत वर्षा केही मात्रामा घटेको पाइयो तर एकै पटक घनघोर वर्षाको मात्रा भने बढ्यो । त्यसले खाद्यचक्रमा कुप्रभाव पर्दा आन्तरिक र बाह्य बसाइँ सर्ने क्रम बढेको देखियो । अध्ययनले कृषि र पशुपालनले जीवन धान्न नसक्ने अवस्थाले वैदेशिक रोजगारी रहिरहोइन, बाध्यता बनेको देखियो । सो अध्ययनले आगामी दिनमा अफ्नो धेरै जलवायु परिवर्तनको असर देखिने जनाएको छ ।

जलवायु परिवर्तनको असरबारे गरिएको यो अध्ययन बहुदेशीय थियो । अध्ययनमा प्रा.डा. चापागाईंसँगै नेपालबाट डा. शोभा श्रेष्ठ, डा. वसन्त पौडेल, चीनका प्रा. भाङ थिल, डा. लियु लिनसान र प्रा. सियानजोन यान, भारतका प्रा. सुरेन्द्रचन्द्र राय र बङ्गलादेशका प्रा. नुरुल इस्लाम संलग्न थिए । यस अध्ययनले नेपालको मात्र होइन, यस क्षेत्रकै जलवायु

परिवर्तन असरको अध्ययन गरेको थियो । 'दक्षिण एसियाको विविध सामाजिक, सांस्कृतिक र भौगोलिक परिदृश्यमा जलवायु परिवर्तनका लागि घरपरिवारको अनुकूलन क्षमताको मूल्याङ्कन' शीर्षकमा गरिएको अध्ययनले कृषि अर्थतन्त्रको समकालीन र आगामी परिदृश्यसमेत समेटेको छ ।

नेपालको मूल पेसा कृषि क्षेत्रले ठुलो स्वरोजगारी दिँदै आएको थियो । तर पछिल्ला वर्षहरूमा कृषि क्षेत्र जलवायु सङ्कटका मारमा पर्न थालेसँगै समस्या आयो । लगानीअनुसार कृषि उत्पादन घट्दै गइरहेको सो अध्ययनले समेत देखाएको छ । दुई दशक अधिसम्म कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको एक तिहाइ अंश कृषिको रहेकोमा अहिले घटेर २३ प्रतिशत हाराहारीमा सीमित भएको छ । वार्षिक सात लाख हाराहारी नेपाली वैदेशिक रोजगारीमा जाँदा नेपालको ग्रामीण कृषि क्षेत्र जनशक्तिविहीन बन्दै छ । खेतबारी बन्जर हुँदै छ । यसमा जलवायु परिवर्तनको असर मूल कारण देखिएको छ ।

जलवायु परिवर्तनका कारण बेमौसमी अधिक वर्षा, सुख्खा, हावाहुरी र अग्निनाले बालीनालीमा क्षति तीव्ररूपमा बढेको सो अध्ययनले देखाएको छ । त्यसले पनि कृषि पेसा छाड्ने क्रम बढेको देखिएको छ । जलवायु परिवर्तनका कारण मौसमको ढाँचामा अस्थिरता देखिएको छ, जसले गर्दा अनियमित वर्षा, तापक्रमको वृद्धि र सुख्खा पर्ने सम्भावना बढ्दै गएको छ । यसका कारण नेपालको कृषि उत्पादनमा हास आउँदा खाद्य सुरक्षामा सङ्कट निम्त्याउने खतरा बढेको छ । असोज २०८१ को तीन दिनको बाढीले मात्र कृषि क्षेत्रमा मात्र कुल पाँच अर्ब ८० करोड र सिँचाई क्षेत्रमा एक अर्ब ३५ करोड रुपियाँको पूर्वाधारमा क्षति गरेको सरकारी तथ्याङ्कमै उल्लेख छ । अतः जलवायु सङ्कटले नेपालको कृषि अर्थतन्त्र बढी नै प्रभावित भइरहेको देखिएको छ ।

४.२ पर्यटन क्षेत्रमा असर

विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा नेपालमै छ । उत्तरतिरका चाँदीजस्ता हिमशृङ्खला पर्यटनका आधार थिए । तर जलवायु परिवर्तनका असरले हिमालमा हिउँ पग्लिएर काला पहाड बन्दै छन् । वास्तवमा नेपालको पर्यटन क्षेत्र हिमाल, पहाड, वन्यजन्तु, जल र सांस्कृतिक सम्पदामा आधारित हो । तापक्रममा आएको परिवर्तनले हिमालय क्षेत्रको हिउँ पग्लने क्रम बढिरहँदा पर्यटकीय जोखिम बढेको छ । हिमाल आरोहण र ट्रेकिङजस्ता गतिविधिमा असर पुग्न थालेको छ ।

जलवायु परिवर्तनले जैविक विविधतामा पनि असर गर्न थालेको छ । यसले गर्दा वन्यजन्तु हेर्न आउने पर्यटकको सङ्ख्यासमेत घट्न सक्ने छ । पर्यटकीय चुनौती बढ्दै जाँदा विदेशी मुद्रा आर्जनमा कमी आउन सक्ने छ । यसले अर्थतन्त्रमा नकारात्मक असर पार्छ । भविष्यमा जलवायु जोखिमबाट पर्यटन अर्थतन्त्रमा अफ्नो बढी प्रभाव पर्ने सम्भावना देखिन्छ ।

४.३ जलविद्युत् क्षेत्रमा असर

नेपालको धन कुनै बेला हरियो वन थियो होला तर अब भने जलसम्पदा नै नेपालको धन भएको छ । ढिलै भए पनि जलविद्युत् उत्पादनमा नेपालले पाइला चाल्न थालेको छ । भारत र बङ्गलादेशसम्म निर्यातको बाटो खुलेको छ । हरित ऊर्जाको मुख्य स्रोत नेपालको जलविद्युत्लाई पनि जलवायु परिवर्तनको दुष्प्रभावले असर पर्ने देखिएको छ । २०८१ असोज १० देखि १२ गतेसम्मको वर्षा र बाढीले जलविद्युत्का क्षेत्रमा मात्र ३ अर्ब १ करोड ८० लाखको पूर्वाधार क्षति गरेको छ । यसबाट नेपालको जलविद्युत् पूर्वाधारमा वर्षा, बाढी र पीहरोले बढी नै क्षति गर्न सक्ने देखिएको छ ।

नेपालका अधिकांश नदी हिमालको हिउँमा आधारित छन् । हिमालमा

हिउँ पलेर जाने क्रमसँगै ती नदीको स्थायित्वमा समेत प्रतिकूल प्रभाव पर्छ । तापक्रमको वृद्धिले हिमालय क्षेत्रको हिउँ छिटो पलने प्रवृत्तिले नदीमा पानीको बहावमा अस्थिरता ल्याइरहेको छ र भविष्यमा अझ बढी ल्याउने जोखिम छ, जसले जलविद्युत् उत्पादनमा प्रत्यक्ष र परोक्ष असर पुऱ्याउने छ । यसले ऊर्जा आपूर्तिमा अनिश्चितता ल्याउने छ । फलस्वरूप औद्योगिक क्षेत्र र सेवा क्षेत्रमा ऊर्जाको कमी हुन सक्ने छ भने हरित ऊर्जा निर्यात गरेर आर्जन गर्न सक्ने आयमा समेत प्रतिकूल असर पर्ने छ । यसले नेपालको उदाउँदो क्षेत्र जलविद्युत् अर्थतन्त्रमा समेत प्रतिकूल असर पर्न सक्ने छ ।

४.४ पूर्वाधार क्षेत्रमा असर

नेपालको अधिकांश भूभाग हिमाली र पहाडी क्षेत्र छ । सडक, पुल, राजमार्ग, रेलमार्ग, विमानस्थल, विद्युत् आयोजना, प्रसारण लाइन आदि भौतिक पूर्वाधारविना आधुनिक अर्थतन्त्रले गति लिन सक्दैन । अधिकांश त हिमाली र पहाडी क्षेत्रमै यस्ता पूर्वाधार निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ । हिमाली र पहाडी क्षेत्र उच्च जलवायु जोखिमका क्षेत्र हुन् । पूर्वाधार रहेका यी क्षेत्र जलवायु जोखिमका दृष्टिले बढी नै संवेदनशील छन् । विश्व बैंकको अध्ययनले पनि आगामी ५० वर्षमा तापमानमा एक दशमलव पाँच प्रतिशतले वृद्धि हुँदा पाँच प्रतिशत भौतिक पूर्वाधारका संरचना नष्ट हुने जोखिम आँल्याएकै देखिन्छ । यसबाट आगामी दिनमा जलवायु परिवर्तनको भयावह स्वरूप अनुमान गर्न सकिन्छ । २०८१ असोजको बाढीपहिरोले क्षति गरेको ४६ अर्ब रुपियाँको अधिकांश अंश भौतिक पूर्वाधार नै रहेको देखिन्छ । त्यसैले पूर्वाधार अर्थतन्त्रमा समेत जलवायु परिवर्तनको ठुलो असर देखिन्छ ।

४.५ वातावरणीय असर

प्राकृतिक साधन र स्रोतको अति दोहनले सीमित मानिसले अकुत धन आर्जन गरे पनि पृथ्वीको मौलिक चरित्रलाई भने खियाइरहेका छन् । जैविक इन्धनको अति दोहनले पृथ्वीको ताममान निरन्तर बढिरहेको छ । जलवायु परिवर्तनका चुनौतीको सामना गर्न विश्वलाई नै हम्मे परिरहेका बेला वायु प्रदूषणको समस्या पनि उस्तै गरी बढ्दो क्रममा छ । नयाँ दिल्ली, ढाका, मेक्सिको लगायतका विश्वका कतिपय सहर प्रदूषणका कारण चर्को सडकटमा छन् । भारतको नयाँ दिल्लीमा बेला बेलामा उच्च वायु प्रदूषणका कारण विद्यालयहरूमा पनि अनलाइन प्रक्रियाबाट पठनपाठन गर्नुपरेको देखिन्छ । यो अवस्था नेपालमा पनि आउने जोखिम रहेको अध्ययनले देखाएको छ ।

नयाँ अध्ययनले नेपालका प्रमुख सहर वायु प्रदूषणको चपेटामा पर्दै गएको देखाएको छ । नेपाल स्वास्थ्य अनुसन्धान केन्द्रले गरेको अध्ययनले नेपाली सहरहरूमा बढ्दो प्रदूषणले भविष्यमा ठुलो सडकट निम्त्याउन सक्ने देखिएको छ । केन्द्रका वरिष्ठ अध्येता डा. मेघनाथ धिमालका अनुसार नेपालका प्रमुख सहरको वायु बिहान-बेलुका हिँड्न नमिल्ने गरी प्रदूषित हुँदै गएको छ । वायु गुणस्तरको सूचकाङ्कमा काठमाडौँ विश्वको प्रदूषित सहरको ७ औँ सूचीमा परेको जानकारी योभन्दा अघि नै आइसकेको पनि हो । वायु प्रदूषणले अर्थतन्त्रको लागत बढाउँछ । यसका असर बहुआयामिक हुने गर्छन् ।

५. जलवायु असरलाई न्यूनीकरण गर्ने उपाय

नेपाल जलवायु परिवर्तनको उच्च जोखिममा रहेको देखिएको छ । व्यवस्थित अध्ययन नभए पनि प्राप्त अध्ययन र तथ्यले नेपालको कृषि, पर्यटन, पूर्वाधार, जलविद्युत् लगायतका क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनको

सघन असर पर्दै गएको छ । जलवायु परिवर्तनको असर न्यून गर्न नेपालले हरित ऊर्जाको प्रवर्धनमा लामुपर्छ । जल, वायु र सौर्य ऊर्जाका क्षेत्रमा व्यापक रूपमा अगाडि बढाएर नवीकरणीय ऊर्जातर्फ अगाडि बढ्न विश्वले मार्गीचत्र बनाएर पनि त्यसतर्फ अझै पनि धनी मुलुक संवेदनशील देखिएका छैनन् । तर हरित ऊर्जा मार्गमा नेपाल अगाडि बढ्नुको विकल्प छैन ।

धनी मुलुकले विकासशील मुलुकले भोग्नुपरेको पीडाका निमित्त जलवायु वित्तमा सहयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालले अनुदानका रूपमा अझै पनि जलवायु वित्तको बाह्य सहयोग पाउन सकेको छैन । अझै पनि ऋणमा लिएको साधन र स्रोतबाट पूर्वाधार विकासलाई अगाडि बढाइरहेको छ । विश्व बैंकको सुझावअनुसार पनि वित्तीय व्यवस्थापन, व्यापार सहजीकरण, बाह्य क्षेत्र सुधार, वैदेशिक लगानी आकर्षण जस्ता उपाय अपनाउनु जरुरी छ । यसले नेपाली अर्थतन्त्रमा जलवायु परिवर्तनजन्य असर कम गर्न सहयोग गर्न सक्ने छ ।

जलवायु परिवर्तनका असरहरूलाई न्यूनीकरण गर्न बहुआयामिक पहल आवश्यक छ । असर न्यूनीकरणका लागि नवीकरणीय ऊर्जा प्रवर्धन गर्दै ऊर्जा क्षेत्रमा विविधता ल्याउने छ । जलवायुमैत्री कृषि कर्म अपनाएर साना किसानको क्षमता विकास गर्नुपर्ने छ । बाढीपहिरोको जोखिम न्यूनीकरण गर्न पूर्वाधारमा सुधार गर्नुपर्ने छ । तटबन्धन गरिनुपर्छ । सहर, बस्ती र कृषि तथा औद्योगिक क्षेत्रलाई सुरक्षित राखिनुपर्छ ।

जैविक विविधता र पर्यटन क्षेत्रको संरक्षण गर्दै दीर्घकालीन योजना बनाउनुपर्ने छ । जलवायु परिवर्तनका असरहरूलाई न्यूनीकरण गर्न दीर्घकालीन योजना बनाउन नीतिगत तहमै गहन गृहकार्य आवश्यक छ । नेपालले जलवायु वित्तका निमित्त निरन्तर प्रयास गर्नुपर्ने छ । यसबाट जलवायु परिवर्तनका कारण अर्थतन्त्रमा आउने सडकटलाई केही हदसम्म न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ । देशका तीन तहकै सरकारबिच समन्वय गरी पूर्वाधार विकासमा जलवायु जोखिमलाई न्यूनीकरण गरिने गरी नीति, योजना र कार्यक्रम बनाई कार्यान्वयनमा जानुपर्ने छ ।

६. निष्कर्ष

पृथ्वीको तापमान बढ्दो क्रममा छ र यसबाट नेपाल बढी नै प्रभावित हुँदै छ । संसारकै अर्थतन्त्रमा जलवायु परिवर्तनको असर परिरहेको सन्दर्भमा नेपाली अर्थतन्त्रमा पनि यसको असर कम छैन, अझ सघनरूपमा देखिएको छ । कृषि, पर्यटन, जलविद्युत् ऊर्जा, भौतिक पूर्वाधार आदि अर्थतन्त्रका मुख्य क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनको असर सघन देखिन थालेको छ । जलवायु परिवर्तनको कारक नबने पनि नेपाल र यसका अर्थतन्त्रका आयाम बढी नै प्रभावित हुँदै छन् ।

विश्वका धनी औद्योगिक मुलुकहरूको जैविक इन्धन दोहनले विगत दुई सय वर्षमा अधिक कार्बन उत्सर्जन नै अहिलेको जलवायु सडकटको मूल कारण हो । नेपाल जस्ता मुलुकले जलवायु सडकटका कारण नै बन्ने गरी कार्बन उत्सर्जन गरेको छैन तर जलवायु परिवर्तनको असरको दण्ड पनि अझ बढी भोगिरहेको छ । जलवायु परिवर्तनले तापक्रम तथा वर्षाको ढाँचामा परिवर्तन, खडेरी, बाढी तथा पहिरोजस्ता विषम मौसमी घटनाका आवृत्ति बढेको छ । जलवायु सडकटको असर न्यूनीकरण गर्न गम्भीर पहलको खाँचो छ । बाह्य क्षेत्रबाट जलवायु वित्त अनुदानका रूपमा ल्याउनु जरुरी छ । कृषि, पर्यटन, पूर्वाधार, जलविद्युत् लगायतका क्षेत्रमा दीर्घकालीन नीति, योजना र कार्यक्रम बनाएर कार्यान्वयन गर्दा आगामी दिनमा जलवायु सडकटको जोखिम न्यूनीकरण हुने देखिन्छ । अर्थतन्त्रलाई जलवायु जोखिमबाट जोगाउन सकिने छ ।

नेपालको अर्थतन्त्र : समष्टिगत तथा क्षेत्रगत स्थिति, चुनौती र समाधान

डा. रेवतवहादुर कार्की*

१. अर्थतन्त्र र सम्बद्ध क्षेत्र

सुरुमा अर्थतन्त्रको पृष्ठभूमितर्फ जाऔं । वास्तवमा अर्थशास्त्र असीमित मानव इच्छा, आकाङ्क्षा, चाहना, मागहरूका सीमित सधानहरूलाई व्यवस्थापन गर्ने माध्यम पनि हो । यो सामाजिक विज्ञानको भाग हो, जसले वस्तु तथा सेवाको उत्पादन र उपभोग र त्यसको समष्टिगत व्यवस्थापन गर्दछ । यही नै अर्थतन्त्र हो । अर्थशास्त्रका मुख्यतः दुई भाग छन् : माइक्रो (Micro) इकोनोमिक्स र म्याक्रो (Macro) इकोनोमिक्स । माइक्रो अर्थशास्त्रले समष्टिगत नभएर व्यक्तिगत वा फर्मस्तरमा उत्पादक र उपभोक्ता तथा आय, खर्च इत्यादि विभिन्न आर्थिक चरहरूका बारेमा अध्ययन गर्छ भने बृहत् वा समष्टिगत अर्थशास्त्रले देश अर्थात् राष्ट्र, क्षेत्रीय वा अन्तर्राष्ट्रियस्तरको उत्पादन, उपभोग, रोजगारी, सामान्य मूल्यस्तर सहितको समष्टिगत आर्थिक स्थितिका बारेमा अध्ययन गर्दछ । यस बृहत् अर्थशास्त्रले कुनै पनि देशको उत्पादन, आय, उपभोग, सरकारी वित्त, मौद्रिक तथा बाह्य व्यापार तथा भुक्तानीका बारेमा अध्ययन र विश्लेषण गर्दछ । अर्थतन्त्रले पनि यिनै आयामहरूको अध्ययन र विश्लेषण गर्दछ ।

यहाँ अर्थतन्त्रका बारेमा केन्द्रित गर्न खोजिएको विषय माइक्रो (Micro) नभएर म्याक्रो (Macro) अर्थतन्त्र हो । यसलाई क्षेत्रगत रूपमा विभिन्न किसिमले व्याख्या र विश्लेषणसमेत गर्ने गरिएको छ । उत्पादनको किसिमका आधारमा कृषि, खनिज पदार्थ पर्ने प्राथमिक क्षेत्र (Primary sector), उद्योग, निर्माण पर्ने दोस्रो क्षेत्र (Secondary sector) र सबै सेवा क्षेत्र पर्ने तृतीय क्षेत्र (Tertiary sector) लाई समेटी त्रिक्षेत्रीय अर्थतन्त्र (Three sector economy) पनि भन्ने गरिन्छ । त्यस्तै नेपालको संविधानले स्वामित्वका आधारमा सरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र र सहकारी क्षेत्रलाई तीन खम्बीय अर्थतन्त्र भनेको छ । यहाँ सहकारीलाई विशेष महत्त्व दिने नाममा छुट्टै क्षेत्रमा राख्दा निजी क्षेत्रले आफ्नो भूमिका कम भएको भनी सशङ्कित देखिन्छ । तर वास्तवमा विश्वमा सरकारी र निजी क्षेत्र मात्र छन् र निजी क्षेत्रकै एक अङ्ग सहकारी हो न कि छुट्टै खम्बा वा क्षेत्र हो । पुँजीवादी देश भनेर चिनिने संयुक्त राज्य अमेरिकामा पनि सहकारीको पनि वर्चस्व छ, जसलाई निजी क्षेत्रकै एक अङ्गका रूपमा लिइएको छ । कम्युनिस्ट प्रणाली भएको चीनजस्तो देशमा पनि अहिले सरकारी क्षेत्रबाहेक निजी क्षेत्रको पनि उपस्थिति बढ्दै गएको छ । कम्युनिस्ट देश क्युबामा समेत सन् २०१३ देखि सरकारीबाहेक निजी क्षेत्रको उपस्थिति भइसकेको छ भने अब विश्वमा निजी क्षेत्र नभएको अर्थात् सरकारी क्षेत्र मात्र भएको देश उत्तर कोरिया मात्र रहेको छ ।

अर्थतन्त्रलाई सैद्धान्तिक रूपमा विश्लेषण गर्दा मुख्य रूपमा

आपूर्ति पक्ष र माग पक्षलाई लिने गरिन्छ । यसलाई अर्को अर्थमा उत्पादन वा आय पक्ष एवम् खर्च पक्ष पनि भनिन्छ । व्यावहारिक हिसाबले मुख्यतः आपूर्ति पक्षलाई बढी महत्त्व दिए जस्तो देखिन्छ । तापनि दुवै पक्षको त्यतिकै महत्त्व रहेको छ । राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क (National Accounts data) उत्पादन र खर्चको पक्षबाट प्रकाशन गर्ने गरिन्छ ।

२. चार क्षेत्रहरू (Four sector economy)

यसै परिप्रेक्ष्यमा व्यावहारिक र विश्लेषणत्मक पक्षका आधारमा नेपालको अर्थतन्त्र र यसका मुख्यतः चार क्षेत्रहरू (जसलाई Four sector economy पनि भनिन्छ) लाई व्याख्या/विश्लेषण गर्ने जमर्को गरिएको छ । यी क्षेत्रहरूलाई आयामहरू (dimensions) पनि भनिन्छ । अर्थतन्त्रलाई क्षेत्रगत रूपमा विभिन्न किसिमले व्याख्या र विश्लेषण गर्नेसमेत गरिएको छ । वास्तवमा व्यावहारिक र सजिला आधारमा कुनै पनि देशको अर्थात् नेपालको अर्थतन्त्रका बारेमा बुझ्न यी मुख्य चार क्षेत्रका बारेमा बुझ्नु वा जान्नु आवश्यक छ । यसै सन्दर्भमा यी प्रत्येक क्षेत्रबारे व्याख्या गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

२.१ वास्तविक क्षेत्र (Real Sector): वास्तविक क्षेत्र अर्थतन्त्रको सबभन्दा महत्त्वपूर्ण क्षेत्र हो । यसले अर्थतन्त्रका वास्तविक आर्थिक क्रियाकलापलाई समेट्छ । अर्थतन्त्रको विकासलाई मापन गर्ने, विश्लेषण गर्ने यो सबभन्दा महत्त्वपूर्ण क्षेत्र/आधार/परिसूचक हो । अर्थतन्त्रमा भएका सम्पूर्ण गतिविधिहरूको प्रतिविम्ब नै वास्तविक क्षेत्रबाट हुन्छ । यस क्षेत्रमा गार्हस्थ्य र राष्ट्रिय उत्पादन, आय, रोजगारी मुद्रास्फीति, बचत तथा लगानी, उपभोग इत्यादि चरहरू पर्दछन् । अन्य तीन क्षेत्रहरू, जस्तै : सरकारी वित्त, वित्तीय क्षेत्र तथा बाह्य क्षेत्रका गतिविधिबाट गार्हस्थ्य उत्पादनमा हुने भ्यालुएड पनि यसै क्षेत्रमा प्रतिविम्बित हुने गर्छ ।

२.२ सार्वजनिक वा सरकारी वित्त क्षेत्र (Fiscal Sector): यस सरकारी वित्त क्षेत्रले सरकारी आय तथा खर्च, सरकारी ऋण, वित्त नीति इत्यादि चरहरू समेट्दछ । यो क्षेत्र सार्वजनिक वित्त क्षेत्र अर्थतन्त्रको वास्तविक क्षेत्रपछि अर्को महत्त्वपूर्ण क्षेत्र हो । सामान्यतया आर्थिक नीतिका वित्त र मौद्रिक नीतिहरू (Fiscal and monetary policies) गरी दुई हाँगा भनिए तापनि वास्तवमा सार्वजनिक वित्त सरकारले सञ्चालन गर्ने र यसभित्र वित्त नीति मात्र नभएर समग्र आर्थिक नीतिसमेत पर्ने हुँदा यस क्षेत्रलाई अर्थतन्त्रको सबैभन्दा अग्रणी क्षेत्र (Leading sector) का रूपमा पनि लिने गरिएको पाइन्छ । आर्थिक नीतिको महत्त्वपूर्ण नीतिका रूपमा रहेको वित्त नीतिले समष्टिगत अर्थतन्त्रलाई नै नियन्त्रण र निर्देशन गर्दछ । वास्तवमा भन्ने हो भने यस सार्वजनिक वित्तमा सरकारी खर्च, आमदानी (राजस्व तथा अन्य आय), सार्वजनिक ऋण (आन्तरिक तथा बाह्य ऋण) र यी तीन

* लेखक अर्थावद् तथा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकका पूर्व अध्यक्ष हुन् ।

तत्त्वलाई व्यवस्थापन गर्ने वित्तीय प्रशासनसमेत पर्दछ ।

२.३ वित्तीय क्षेत्र (Financial Sector): वित्तीय क्षेत्रमा मौद्रिक तथा बैंकिङ, मुद्रा प्रदाय, मौद्रिक नीति, पुँजी बजार, बिमा, गैर बैंकिङ, सहकारी इत्यादि चरहरू रहन्छन् । कुनै पनि अर्थतन्त्र जाति आधुनिक र मौद्रिकीकरण हुँदै जान्छ, त्यति वित्तीय आयामको महत्त्व बढ्दै जान्छ । वित्तीय क्षेत्रविनाको आधुनिक अर्थतन्त्रको कल्पना पनि गर्न सकिन्न । यो क्षेत्रविनाको अर्थतन्त्र वस्तु प्रणालीमा आधारित अर्थतन्त्र हुन्छ । यो त्यस्तो क्षेत्र हो, जसले मुद्राको प्रयोग अर्थात् मौद्रिकीकरणबाट कुनै पनि अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउँछ । तसर्थ यो आयाम आधुनिक युगमा अर्थतन्त्रको अभिन्न अङ्ग भएको छ । यो आयामले अर्थतन्त्रलाई वित्तीय मध्यस्थता सेवा प्रदान गर्ने हुनाले यसलाई **वित्तीय मध्यस्थता क्षेत्र (Financial intermediary sector)** पनि भन्ने गरिन्छ । यस क्षेत्रले जिडिपीमा वित्तीय मध्यस्थता अर्थात् वित्तीय सेवामार्फत भ्यालुएड गर्दछ । यस क्षेत्रको योगदान नेपालको जिडिपीमा करिब ७ प्रतिशत रहेको छ । यो क्षेत्रको आर्थिक वृद्धि आ.व. २०७८।७९ मा ६.९ प्रतिशत रहेकोमा आ.व. २०८०।८१ मा ७.८ प्रतिशत पुगेको छ । यस क्षेत्रमा नेपाल राष्ट्र बैंक, नेपाल धितोपत्र बोर्ड, बिमा प्राधिकरण तथा नेपाल सरकारले नियमन गर्ने समष्टिगत वित्तीय गतिविधिहरू, जस्तै - बैंकिङ, गैरबैंकिङ, पुँजी बजार, बिमा, सहकारीसहितका गतिविधिहरू पर्दछन् । यस क्षेत्रमा मुख्यतः मुद्रा प्रदाय, निक्षेप, कर्जा, बिमा, सेयर कारोबार, सहकारीसहित वित्तीय सेवाहरू पर्दछन् ।

२.४ बाह्य अर्थात् वैदेशिक व्यापार तथा भुक्तानी क्षेत्र (External or Foreign Trade & Payments Sector): बाह्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित पक्षहरू जस्तै - व्यापार, विप्रेषण, वैदेशिक लगानी, चालु तथा पुँजीगत खातासहितका शोधनान्तर स्थिति आदि सम्बन्धी विषयहरू पर्दछन् । आधुनिक अर्थतन्त्रमा यो वैदेशिक वा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार तथा भुक्तानी क्षेत्र, जुन क्षेत्र मुख्यतः अन्य देशहरूसँगको वस्तु तथा सेवाको आयात/निर्यात व्यापार तथा भुक्तानी अर्थात् शोधनान्तर स्थितिसँग सम्बन्धित छ, महत्त्वपूर्ण र अभिन्न अङ्ग भइसकेको छ ।

यी क्षेत्र र यिनका परिसूचकहरूका आधारमा अर्थतन्त्रबारे सजिलैसँग बुझ्न वा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । नेपालको अर्थतन्त्रका सम्बन्धमा यी चार क्षेत्रहरूमा समष्टिगत आर्थिक चरहरू सबै पर्दछन् । नेपालको अर्थतन्त्रको अस्तित्व र विकास देशको अस्तित्वसँगै अगाडि बढे तापनि अर्थतन्त्र व्यवस्थित र सङ्गठित हिसाबले अगाडि बढ्न थालेको देशमा प्रजातन्त्र आएपछि अर्थात् २००७ सालपछि मात्र हो । २००८ सालमा पहिलो पटक बजेट प्रस्तुत गर्न थालियो भने खास गरी योजनाबद्ध विकासको थालनी भएको वर्ष २०१३ सालदेखि मात्र हो । त्यस्तै नेपाल सरकारबाट आ.व. २०२१।२२ देखि राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क वा जिडिपी तथ्याङ्क प्रकाशन गर्न सुरु गरिएको हो भने शोधनान्तरसहितको बाह्य क्षेत्रको तथ्याङ्क नेपाल राष्ट्र बैंकले २०३१ सालदेखि प्रकाशन गर्न थालेको हो ।

३. अर्थतन्त्रको समष्टिगत स्थिति र प्रमुख चुनौती

अर्थतन्त्रमा स्थिति सुधारिएको होइन, बरु खस्किँदै गई हालसम्म चलायमान हुन नसकेको मात्र होइन, सङ्कटोन्मुख अवस्थामा छ । बाह्य क्षेत्रमा केही अल्पकालीन उल्लेख्य सुधार आए तापनि अन्य क्षेत्र जस्तो वास्तविक पनि खास सुधार आएको छैन, बरु

सबल भनिएको बैंकिङ तथा वित्तीय क्षेत्र पनि धराशायी भएको देखिन्छ । अति कमजोर राजस्व स्थिति र बढ्दो उच्च चालु तथा वित्तीय खर्चले गर्दा सरकारी वित्तको स्थिति भन्नु कमजोर भएको छ । सतहगत नभई गौणरूपमा मूल्याङ्कन गर्ने हो भने अर्थतन्त्र साँच्चिकै कमजोर अवस्थामा अर्थात् सङ्कटोन्मुख छ । करिब सात दशकको योजनाबद्ध र प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापश्चात्को तीन दशक बढीको प्रयासका बाबजुद आर्थिक वृद्धि औसत चार-साढे चार प्रतिशतको हाराहारीमा नै रही विश्वका कम आय मुलुकको स्तरबाट माथि उठ्न सकेको छैन । अर्थतन्त्रले वास्तवमै दीर्घकालीन संरचनात्मक समस्या पिरोलिरहेको छ ।

आर्थिक परिसूचकका आधारमा विश्व मानचित्रमा नेपालको स्थिति कमजोर रहेको छ । संसारका ४६ अति कम विकसित अर्थात् सबभन्दा गरिब देशमध्ये करिब १४०० अमेरिकी डलर प्रतिव्यक्ति आय भएको देश नेपाल पनि एक हो । विगत ६० वर्षमा नेपालको वार्षिक औसत आर्थिक वृद्धि करिब ३.५ प्रतिशतको हाराहारीमा मात्र रहेको छ । वर्तमान सङ्घीय संविधान लागु भएपश्चात् त नीतिगत र राजनीतिक अस्थिरता सामान्य जस्तो भएको छ । यी कारणले गर्दा भूकम्प र कोभिडको प्रभावस्वरूप न्यून आर्थिक बेस र विन्डफल गेनका रूपमा कुनै कुनै वर्षमा केही उच्च आर्थिक वृद्धि भए तापनि त्यसपछिको करिब तीन दशकमा औसत आर्थिक वृद्धि ४ प्रतिशतमाथि उक्लन सकेको छैन र गत पन्ध्रौँ योजनाको ९.६ प्रतिशत लक्ष्यको तुलनामा २.८ प्रतिशत मात्रै रही आ.व. २०८०।८१ को जिडिपी रु. ५७ खर्ब मात्र रहेको छ । लगानीको स्थिति पनि कमजोर रहेको छ । जिडिपीसँगको स्थिर लगानी अनुपात २०७४।७५को ३३ प्रतिशत विन्दुबाट २०८०।८१मा २४ प्रतिशत विन्दुमा झरेको अर्थात् छ वर्षमा २७ प्रतिशतले घटेको छ ।

सबभन्दा पछिल्लो आर्थिक अवस्था

वर्तमान सरकार आउनुअघि पनि अर्थतन्त्रका वास्तविक (उत्पादन, लगानी, खर्च आदि), सरकारी वित्त र वित्तीय क्षेत्रका परिसूचकहरूको स्थिति कमजोर रहेको थियो । बाह्य क्षेत्र सतहगतरूपमा सुधार भएको जस्तो देखिए पनि निर्यात र वैदेशिक लगानी हासोन्मुख भएकाले यो क्षेत्रको यथार्थ स्थिति समस्यामूलक नै थियो । यसरी अर्थतन्त्र सङ्कटोन्मुख रहेकोमा यस स्थितिलाई प्रधानमन्त्रीज्यूले सरकार गठनपश्चात् प्रतिनिधि सभामा भयावह रहेको प्रस्तुति गर्नुभएको थियो । तर यसलाई सुधार गर्ने नाममा **आर्थिक सुधार सुभावा आयोग**बाहेक ठोस सुधार गर्न सकेको देखिँदैन । निर्माण व्यवसायीको करिब रु. ८० अर्ब भुक्तानी दिनुपर्नेमा रु. ६.७ अर्ब (८ प्रतिशत), दुध र उखुका किसानलाई करिब रु. ४ अर्ब भुक्तानी गर्नुपर्नेमा रु. १ अर्ब ४० करोड मात्र भुक्तानी गरेको छ, जबकि यस अवधिमा सरकारले फन्डै १ खर्ब सार्वजनिक ऋण लिइसकेको छ ।

लचिलो मौद्रिक नीति कोभिडको प्रतिकूल असरमा दुई वर्ष अघि ल्याउनुपर्नेमा हालै ल्याएर निजी क्षेत्रको निर्माणसहित लगानी वृद्धि गर्न खोजे पनि लगानी वातावरणको अभावमा बैंकमा अधिक तरलताको स्थितिले यस्तो लगानी बढ्न नसकी समस्या भन्नु बढेको देखिन्छ । यसको मतलब हो अर्थतन्त्र अझै **पूर्ण चलायमान भइसकेको छैन** । सरकारी वित्तको स्थिति भन्नु कमजोर भएको छ । ५५ वर्षपछि राजस्वमा अघिल्लो आ.व. (२०७९।८०)को गिरावटका साथै गत वर्ष सामान्य मात्र वृद्धि र यो वर्षको पाँच महिनामा पनि राजस्वको लक्ष्यभन्दा धेरै कम

उपलब्धि हुनु तर साधारण खर्च उच्च दरले बढ्दा बजेट घाटा भयावह हुँदै सार्वजनिक ऋण भार उच्च दरले बढी जिडिपीको ४५ प्रतिशत नाघिसक्नु, प्रथम पाँच महिनामा १२ प्रतिशत मात्र पुँजीगत खर्च हुनु तथा गत वर्षदेखि पुँजीगत खर्चभन्दा वित्तीय व्यवस्था बढी हुन थाल्नु जस्ता समस्या एकातर्फ छन् भने अर्कोतर्फ पर्यटक सङ्ख्या बढ्ने पनि पर्यटन खर्च निराशाजनक रहनु, आयात निर्यात तथा वैदेशिक लगानी बढ्नुको सट्टा घट्दै जानु, पुँजी बजारमा असामान्य उतारचढाव जस्ता समस्याहरूले गर्दा अर्थतन्त्र चलायमान हुनुको सट्टा भन्नु सङ्कटोन्मुख हुँदै गएको छ।

मूल्यस्तर पनि यो आ.व.को तेस्रो महिनाबाट लगातार बढी ६ प्रतिशतको हाराहारीमा पुगिसकेको छ साथै तल्लो वर्गले धेरै उपभोग गर्ने खाद्यान्न तथा तरकारीको मूल्य आकासिएको छ। लगानी, उपभोग हासोन्मुख भई समष्टिगत माग उपभोग पक्ष निकै सुस्त भएकोमा सहकारीको समस्या समाधान हुन नसक्दा न्यून सहकारी गतिविधि र समस्यामूलक लघुवित्तले आर्थिक गतिविधिलाई अरू गम्भीररूपमा क्षति पुऱ्याएको छ। यस्तो अवस्थामा हालैको बाढी पहिराले गरेको करिब रु. ४६ अर्ब (सरकारी अनुमान) र यसको केही मल्टिप्लायर असरले अर्थतन्त्रलाई थप मर्माहत बनाएको छ। अतः अर्थतन्त्रका समस्याहरूलाई समयमा नै सम्बोधन गर्न नसकेमा अर्थतन्त्रको अवस्था अझ खस्की सम्हाल्न नसक्ने स्थिति नजाला भन्न सकिन्छ।

नीतिगत विचलन र अस्थिरता एकातिर छ र अर्कोतिर धेरै संरचनात्मक समस्याहरू छन्, जसले गर्दा अर्थतन्त्रलाई दीर्घकालीन र संचनात्मक रूपमा कमजोर भई सङ्कटोन्मुख बनाएको छ। २०४७ सालदेखि लागु भएको उदार आर्थिक नीतिमा केही विचलन आए पनि हालसम्म यही नीतिले गर्दा जेनतेन अर्थतन्त्र चलि रहेको हुँदा उदार नीति र निजीकरण नीतिमा केही सुधारसहित नीतिगत स्थिरता आवश्यक छ। जबकि भारतमा हङ्ग पार्लियामेन्टको सरकार हुँदा पनि उदारसहितको नीतिगत स्थिरताले देशले धेरै विकास गरेको छ भने एक दलीय कम्युनिस्ट देश चीनमा निजीकरणसहितको उदार नीतिको स्थिरताले विकासमा कायापलट गरेको छ। २०५१ सालको मध्यावधिक चुनावपछि देशमा धेरै नीतिगत अस्थिरता र विचलन भएको छ। अर्कोतर्फ २०५१ सालपछिका केही अपवादका सरकारबाहेक सबै दलका सरकार प्रणालीगत सुधारभन्दा सत्तामा नै लिप्त भएका छन्, जसबाट अर्थतन्त्र यस्तो अवस्थामा आइपुगेको छ। यहाँ संरचनात्मकसहितका समस्याहरूलाई सङ्क्षेपमा दिइएको छः

- (क) **संरचनात्मक समस्या** : भूपरिवेष्टितसहित लामो खुला सिमाना, भारतमा उदारीकरण तथा चीनमा open door policy, न्यून आर्थिक क्षमता इत्यादिले गर्दा दिगो आर्थिक विकासमा चुनौती रहँदै आएको छ।
- (ख) **अति न्यून बचत र लगानी, न्यून आर्थिक वृद्धिको कुचक्र** (जिडिपीसँगको स्थिर लगानी अनुपात २०७४।७५को ३३ प्रतिशत विन्दुबाट २०८०।८१ मा २४ प्रतिशत विन्दुमा झरेको अर्थात् छ वर्षमा २७ प्रतिशतले घटेको)।
- (ग) **उदार आर्थिक नीतिमा विचलनका साथै नीतिगत अस्थिरता** मुख्य समस्या,
- (घ) **करिब एक तिहाइ मात्र सिँचाइ सुविधाले गर्दा अझै मौसममाथि**

निर्भरता, पचासौं वर्षदेखि मलको अनियमित आपूर्ति, पर्याप्त सहूलियतको अभाव र न्यून आधुनिकीकरणले गर्दा अर्थतन्त्रको आधारस्तम्भ कृषिको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कमजोर रहेको (जबकि सिमानापारी सुविधै सुविधा) साथै छिमेकी देशहरूमा उदारीकरण भएपश्चात् उत्पादनशील उद्योगको विकासलाई सीमित गरेको।

- (ङ) **कुल लगानीमा तीन चौथाइ र जिडिपीमा ८० प्रतिशतभन्दा बढी योगदान गर्ने निजी क्षेत्रलाई उचित सम्मानको साटो निजी क्षेत्रप्रति सरकारको नकारात्मक धारणा छ। अर्कोतर्फ लगानीको वातावरण अनुकूल नहुनुका कारणहरूमा - संविधानमा समाजवादमा जोड दिई संविधानको धारा १७ २(६) मा निजी क्षेत्रलाई कुनै पनि व्यवसायमा निषेध गर्न सक्ने व्यवस्थाले गर्दा निजी क्षेत्र त्रस्त, अस्थिर राजनीति, नीतिगत अस्थिरता, कडा ट्रेड युनियन, न्यून सुविधा तथा पूर्वाधार (विद्युत्), निजी क्षेत्रकै एक अंश रहेको सहकारीलाई तीन खम्बे भनी अनावश्यक राजनीतिकरण गरिएको आदि हुन्।**
- (च) **जलवायु परिवर्तनबारेको चुनौती** : विश्वमा नेपाललले ग्यास उत्सर्जन ०.२७ प्रतिशत मात्र गरिरहेको छ तर नेपाल विश्व जलवायु जोखिमको सूचकाङ्कका आधारमा जलवायु परिवर्तनको जोखिम वहन गर्ने नवौँ राष्ट्र हो भने अर्कोतर्फ जलवायु परिवर्तनका कारणले जिडिपीको दुई प्रतिशत क्षति हुने युएनको अध्ययनले देखाएको छ। यो ठुलो समस्या हो।
- (छ) **बेरोजगारी** : अर्ध तथा छद्म बेरोजगारीको विकराल समस्या भई युवा पलायन रोक्ने चुनौती रहेको,
- (ज) **मुद्रास्फीति सीमाभित्र नेपाल राष्ट्र बैंकले देखाए तापनि उपभोग्य वस्तुहरूको मूल्य आकासिएकाले सामान्य जनता मारमा परेका,**
- (झ) **स्तरान्तरितपछिको स्थिति निकै चुनौतीपूर्ण** : दिगो आर्थिक वृद्धि तथा shock absorb गर्ने क्षमता अभिवृद्धि नहुनेजेलसम्म स्तरान्तरित हुनु फाइदाभन्दा पनि बेफाइदा बढी हुने हुनाले यो निकै चुनौतीपूर्ण छ।

३.१ वास्तविक क्षेत्रको स्थिति र चुनौती

कोभिडबाट अर्थतन्त्र पुनर्स्थापित नभइसकेको हुँदा समष्टिगत आर्थिक गतिविधि अझै शिथिल छन्। करिब सात दशकको योजनाबद्ध र प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापश्चात्का तीन दशक बढीको प्रयासका बाबजुद पनि न्यून औसत आर्थिक वृद्धिले गर्दा नेपाल अझै विश्वका ४६ कम आय (गरिब) भएका मुलुकभित्र रहेको छ। लामो तरलता सङ्कट, अति न्यून पुँजीगत खर्च र अस्थिर नीति र नियमनले गर्दा गत आ.व.मा समष्टिगत आर्थिक गतिविधि मुख्यतः माग/उपभोग पक्ष निकै सुस्ताएको थियो। आपूर्ति/उत्पादन पक्षबाट गत आ.व. २०८०।८१ मा करिब ३ प्रतिशतको वृद्धि अनुमान भए तापनि तेस्रो र चौथो त्रैमासमा आर्थिक वृद्धि हासोन्मुख भई अन्तिम त्रैमासमा नकारात्मकसमेत रहेको थियो। ने.रा.बैंकले मुद्रास्फीति ५ प्रतिशतभित्र रहने भनेको छ भने यो वर्ष (२०८१।८२) को प्रथम तीन महिनादेखि मूल्यस्तर लगातार बढिरहेको साथै त्यसमा पनि खाद्यान्न मूल्य अकासिएकाले न्यून आय भएको वर्ग निकै पीडामा छ। कोभिडको असरबाट रोजगार र व्यवसाय पुनर्स्थापित हुन नसकिरहेको स्थिति छ। यी कारणहरूले गर्दा समष्टिगत आर्थिक गतिविधि मुख्यतः माग/उपभोग पक्ष निकै

शिथिल देखिएको छ। तसर्थ यसले गर्दा चालु आ.व. २०८१/८२ मा गार्हस्थ्य उत्पादन स्थिति कमजोर देखिन्छ।

अर्थतन्त्रको मुख्य क्षेत्रका रूपमा रहेको वास्तविक क्षेत्र यस्ता धेरै तात्कालिक तथा दीर्घकालीन संरचनात्मक समस्याले प्रताडित देखिन्छ। उदार आर्थिक नीतिमा विचलनका साथै नीतिगत अस्थिरता, निर्यात तथा उद्योगभन्दा आयात र व्यापार गर्न सहज नीति, कमजोर पूर्वाधार, लगानीको भरपर्दो आधार कुल गार्हस्थ्य बचत जिडिपीको १० प्रतिशतभन्दा कम हुनु, अति कमजोर सुशासन, अनुकूल लगानी वातावरणको अभावमा कुल लगानीमा तीन चौथाइ र जिडिपीमा ८० प्रतिशत योगदान गर्ने निजी क्षेत्र र विदेशी लगानी निरुत्साहित देखिन्छ। लामो तरलता सङ्कट, अति न्यून पुँजीगत खर्च र अस्थिर नीति र नियमनले गर्दा आर्थिक गतिविधि सुस्ताएकै छ। न्यून सिँचाइ सुविधाले गर्दा अझै मौसममाथि निर्भरता, पचासौं वर्षदेखि मलको अनियमित आपूर्ति, पर्याप्त सहूलियतको अभाव र न्यून आधुनिकीकरणले गर्दा अर्थतन्त्रको आधारस्तम्भ कृषिको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कमजोर भई दशकौंसम्म पनि कृषिको औसत वृद्धि २/३ प्रतिशतभन्दा माथि उक्लिन सकेको छैन। छिमेकी चीनमा ओपनडोर पलिसी र भारतमा उदारीकरण नीति लागु भएपश्चात् भूपरिवेष्टित सानो अर्थतन्त्रको उच्च लागतले उत्पादनशील उद्योगको विकासलाई सीमित गरेको छ। बैकिङ कर्जाको उत्पादनलाई सघाउने स्थिति छैन। पर्यटनसहितको सेवा व्यवसाय पनि त्यति फस्टाउन सकिरहेको छैन। आर्थिक वृद्धिको जग अझै कमजोर रहेको देखिन्छ।

३.२ सरकारी वित्तको स्थिति र चुनौती : अर्को महत्वपूर्ण क्षेत्र सरकारी वित्तको स्थिति कमजोर रहँदै आएकोमा हालसालै भन्नु भयावह हुँदै गइरहेको छ। विगत धेरै वर्षदेखि राजस्व सामान्यतया २०/२२ प्रतिशतले बढिरहेकोमा हाल राजस्व वृद्धि अति कमजोर भएको तर साधारण खर्च उच्चदरले बढ्दा बजेट घाटा भयावह हुँदै गएको छ। प्रथम पाँच महिनामा १२ प्रतिशत मात्र पुँजीगत खर्च हुनु तथा गत वर्षदेखि पुँजीगत खर्चभन्दा वित्तीय व्यवस्था बढी हुन थाल्नुजस्ता समस्या देखा परेका छन्। त्यस्तै बढ्दो सङ्घीय चालु खर्च र धान्ने नसक्ने प्रदेशको बढ्दो खर्चलाई रोक्न पनि नसक्ने र सङ्घीय तथा प्रदेशको पुँजीगत खर्च बढाउन पनि नसक्ने स्थिति एकातर्फ छ भने अर्कोतर्फ वैदेशिक सहायतासहितको सार्वजनिक ऋण चार-पाँच वर्षमा जिडिपीको ४५ प्रतिशत पुगेको मात्र होइन, यस्तो कर्जा अधिकांश अनुत्पादनशील छ। दुई पक्षीय ऋण मिनाह भएबाहेक सावाँ ब्याज भुक्तानी (डेब्ट सर्भिसिड) बढ्दो छ।

पुँजीगत खर्चको स्थायित्व र विकास कसरी गर्ने भन्ने ठुलो समस्या छ। पुँजीगत खर्चको न्यून प्रशोचन क्षमता अधिवृद्धि ठुलो चुनौती रहेको छ। करमा प्रत्यक्ष करको अंश त्यति बढ्न नसक्दा अप्रत्यक्ष करबाट तल्लो वर्गमा करको भार बढी परिरहनु पनि अर्को समस्या हो। त्यस्तै राजस्व चुहावटलाई नियन्त्रण र नयाँ स्रोतको परिचालनमार्फत राजस्व बढाउन नसक्नु महत्वपूर्ण चुनौतीका रूपमा रहेको छ। महालेखाले हालसम्म रु. १२ खर्बभन्दा बढी वार्षिक बेरुजु देखाउनु र अर्कोतर्फ अबैत गैरबजेटरी निकासाले सरकारी खर्च प्रणालीको नाङ्गो तस्वर दर्शाउँछ। यस्ता धेरै संरचनात्मक समस्याहरू यस क्षेत्रमा रहेका छन्।

३.३ वित्तीय क्षेत्रको स्थिति र चुनौती : सबल भनिएको

वित्तीय/बैंकिङ क्षेत्र पनि धराशायी हुँदै गएको देखिन्छ। भन्डै दुई वर्ष लामो तरलता सङ्कट अधिल्लो आ.व. (२०७९/८०) को तेस्रो त्रैमाससम्म रहेको र त्यसपश्चात् नियमनमा एक्कासी कडा गरेको साथै कोभिडको असरस्वरूप निष्क्रिय कर्जा बढेको र कर्जाको माग पनि कम भएको हुँदा गत वर्ष (२०८०/८१) को दोस्रो अर्धवार्षिकदेखि हाल उच्च तरलता अर्थात् लगानी हुन नसकिरहेको स्थिति छ। आ.व. २०७९/८० र २०८०/८१ मा निजी क्षेत्रमा करिब ४ प्रतिशतको न्यून कर्जा प्रवाह भएको छ भने निक्षेप करिब १० प्रतिशतले बढेको छ। उक्त आवमा निष्क्रिय कर्जाको वृद्धि तीव्र भएको छ। हालसालै कालोसूचीमा पर्ने सङ्ख्या तीन/चार गुणा बढेर निष्क्रिय कर्जा दोब्बरभन्दा बढी भएको औपचारिक तथ्याङ्कले देखाउँछ। कुल कर्जामध्ये करिब १९ खर्ब (३० प्रतिशत) कर्जा जोखिमपूर्ण चालुपुँजी कर्जाकारूपमा साथै २ खर्ब (१७ प्रतिशत) सहूलियत कर्जा बक्यौता/जोखिमपूर्ण रहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ। विकसित देश सरहको नेपालको उक्त न्यून निष्क्रिय कर्जाको औपचारिक तथ्याङ्कलाई आइएमएफले विश्वास नगरी बैकिङ क्षेत्र जोखिमपूर्ण छ भनी चेतावनी दिएको छ। यो स्थितिले अनौपचारिक रूपमा निष्क्रिय कर्जा १५ प्रतिशतभन्दा माथि रही यो क्षेत्र निकै जोखिमपूर्ण रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ। आइएमएफले पनि यो निष्क्रिय कर्जाको औपचारिक तथ्याङ्कलाई विश्वास नगरी १० ठुला वाणिज्य बैंकहरूको लेखापरीक्षण अन्तरिष्ट्रिय लेखापरीक्षकबाट गराउने सुझाव गरेअनुसार ने.रा.बैंकले सुझावअनुसार ती वाणिज्य बैंकहरूको लेखापरीक्षण गराउँदै छ। अर्कोतर्फ गरिबी निवारण र सामाजिक परिचालनमा विशेष योगदान गर्ने लघुवित्त धराशायी अवस्थामा छ। नेपालको वित्तीय प्रणाली यस्तो जोखिमपूर्ण स्थितिमा २००८ को विश्व वित्तीय सङ्कटमा पनि थिएन। यस्तो प्रणालीगत जोखिमले वित्तीय प्रणालीमा अनिश्चितता बढ्न गई अर्थतन्त्रलाई नै धराशायी पार्ने हुनाले बेलैमा सतर्क हुनु आवश्यक छ। बैकिङ क्षेत्र मात्र होइन, पुँजी बजार, बिमा र सहकारी पनि धराशायी भएका छन्। मौद्रिक तथा अन्य नियामक निकायहरूको अविवेकशील, इन्कसिस्टेन्ट, विचलन र अस्थिर नियमनले गर्दा पुँजी बजार पनि २०७८/७९ देखि एकदमै धराशायी भएको यसका परिसूचकहरूले देखाउँछन्। त्यस्तै अस्थिर र अविवेकपूर्ण नियमनले गर्दा बिमा क्षेत्र पनि स्थिर हुन नसकेको मात्र होइन, धराशायी जस्तै भएको छ। यसको ज्वलन्त उदाहरण हो २०८० श्रावणमा ठुलो सङ्ख्यामा बिमा नवीकरण नहुँदा अबैत बिमा प्रिमियम गुमेको समाचार आएको छ। सहकारी क्षेत्र त तीनै तहलाई नियमन र सुपरिवेक्षण अधिकार दिएको साथै कोभिडका कारणले हाल निकै समस्यामा रहेको छ। यसरी समग्रमा वित्तीय क्षेत्र निकै तनावपूर्ण र सङ्कटपूर्ण स्थितिमा गएको देखिन्छ।

३.४ वैदेशिक व्यापार तथा भुक्तानी क्षेत्र (बाह्य) को स्थिति र चुनौती : बाह्य क्षेत्र निरन्तर संरचनात्मक समस्याबाट सबभन्दा पीडित क्षेत्र हो। शोधनान्तर तथ्याङ्क आ.व. २०३१/३२ बाट प्रकाशन सुरु गर्दादेखि नै आयात निरन्तर उच्च हुँदै आएको तर निर्यात वृद्धि कम भई निरन्तर व्यापार घाटा बढी हालका वर्षहरूमा जिडिपीको एक तिहाइभन्दा बढीले बढ्दै जानु खतरापूर्ण स्थिति हो। २०५१/५२ मा आयातमा निर्यातको अंश ३७ प्रतिशत थियो भने हालका वर्षहरूमा यो अंश ७/८ प्रतिशतको दयनीय स्थितिमा छ। शोधनान्तर स्थितिको चालु खातामा कुनै कुनै

वर्षमा बचत भएको अपवादबाहेक निरन्तर घाटामा जानु अर्को संरचनात्मक समस्या हो । शोधनान्तरमा पनि विप्रेषण, अनुदान र बाह्य ऋणले गर्दा सामान्यतया बचत हुने तर यी शीर्षकमा रकम कम आउनासाथ वेलावेलामा शोधनान्तर घाटा पनि हुँदै आइरहेको छ । गत २०७९।८० आ.व.मा निर्यात २१ प्रतिशत र गत वर्ष करिब तीन प्रतिशतले घटेको छ भने प्रत्यक्ष विदेशी लगानी पनि उच्च दरमा घटिरहेको छ । बाह्य लगानी आउनेभन्दा पनि बाहिर जाने बढी भइरहेको स्थिति छ । यसका बाबजुद पनि औपचारिक आयात नियन्त्रण, आइएमएफसहितको बाह्य ऋण र विप्रेषणको उच्च वृद्धिले गर्दा बाह्य क्षेत्रमा अधिल्लो वर्षको उच्च कुल शोधनान्तर घाटाको विपरीत आ.व. २०७९।८० मा करिब तीन खर्ब र २०८०।८१ मा मा रु.३.५ खर्बभन्दा उच्च बचत देखिएको छ । तर यो स्थायी खालको स्थिति होइन ।

यो उच्च अल्पकालीन सुधारका साथै १२/१३ महिनाको वस्तु तथा सेवा आयात गर्ने विदेशी विनिमयको स्टक रहे तापनि निर्यात-आय प्रवाह अति कमजोर रहेको हुँदा बाह्य क्षेत्र कमजोर भएमा यस्तो स्टक सिद्धि नेपालजस्तो आयातवेष्ठित मुलुकमा धेरै समय लाग्दैन । तसर्थ आयातलाई उल्लेख्यरूपमा विस्थापित गर्दै निर्यातयोग्य वस्तु तथा सेवाको उत्पादन र निर्यात उच्च बनाई शोधनान्तर स्थितिको स्थायी समाधान गर्ने कार्य निकै चुनौतीपूर्ण छ । उत्पादन बढाई आयातलाई प्रतिस्थापन हुन नसक्ने, प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कमजोर रहनु, निर्यात तथा वैदेशिक लगानी घट्ने, सेवा आय बढाउन नसक्ने, एक देशमाथिको भन्डै ७० प्रतिशत व्यापार निर्भरता इत्यादि धेरै संरचनात्मक समस्याहरू छन् । यो क्षेत्र तत्काल अल्पकालीन सुधार अर्थात् बलियो जस्तो देखिए पनि स्थायीरूपमा सुधार गर्ने दीर्घकालीन संरचनात्मक समस्या छ ।

४. अर्थतन्त्रमा सुधार ल्याउन समष्टिगत तथा क्षेत्रगत सुभावहरू

यसरी संरचनात्मक एवम् अन्य समस्याहरूले गर्दा सङ्कटपूर्ण हुँदै गएको अर्थतन्त्रलाई सुधार्ने केही व्यावहारिक सुभावहरू दिने प्रयास गरिएको छ । यी संरचनात्मक समस्याहरूलाई क्रमशः समाधान गर्दै लैजानुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

संरचनात्मकसहितको आर्थिक सुधार गर्नका लागि सबभन्दा पहिले सरकार आफू प्रतिबद्ध हुनु आवश्यक छ र त्यसपश्चात् आवश्यकताअनुसार कतिपय विषयमा दलीय सहमति पनि गराउन सक्छ । सरकारले हालसालै दक्षिण एसियाका देशहरू जस्तो - बङ्गलादेश, श्रीलङ्का, पाकिस्तानका घटनाहरूबाट पनि पाठ सिक्नुपर्दछ भने अर्कोतर्फ नेपालभन्दा पहिले कमजोर आर्थिक अवस्था भएका रुवान्डा, इथियोपिया, युगान्डा जस्ता अफ्रिकी मुलुकहरूले गरेका उल्लेख्य सुधार/विकासका राम्रा अभ्यासहरूलाई अनुसरण गर्नुपर्दछ । पछि पछुताएर मात्रै हुँदैन । यही सन्दर्भमा यी तलका संरचनात्मकसहितका आर्थिक सुधारका समष्टिगत र क्षेत्रगतरूपमा सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

समष्टिमा सुधारको खाका

- आर्थिक एजेन्डामा सर्वदलीय सहमति कायम गर्ने : यसमा समावेश हुनुपर्ने विषयहरू -
 - (१) २०४७ सालदेखि लागु भएको उदार आर्थिक नीतिमा केही विचलन आए पनि हालसम्म यही नीतिले गर्दा जेनतेन अर्थतन्त्र चलिरहेको हुँदा उदार नीति र निजीकरण नीतिमा केही सुधारसहित नीतिगत स्थिरतामा सर्वदलीय सहमति अत्यावश्यक छ ।

- (२) सामाजिक सुरक्षाको खर्च अर्थतन्त्रले धान्न नसक्ने गरी वार्षिक दुई खर्बभन्दा बढी भइसकेको हुँदा अर्थतन्त्रको क्षमताअनुसार सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्न र त्यसलाई आर्थिक हैसियतका आधारमा विवेकीकरण गर्ने ।
- (३) पछिल्लो सार्वजनिक खर्च पुनरवलोकन आयोगको सिफारिसलाई पुनरवलोकन गरी दुई चरणमा सरकारी खर्च कटौती गर्ने साथै धान्न नसक्ने प्रदेशको बढ्दो खर्चलाई घटाउने,
- (४) माओवादी द्वन्द्वलाई दृष्टिगत गरी गठन भएको नयाँ सशस्त्र प्रहरीलाई द्वन्द्व समाप्त भएको परिप्रेक्ष्यमा विघटन गरी सुरक्षा खर्च घटाउने,
- (५) न्यून लगानी र न्यून पुँजीगत खर्च बढाउन स्पष्ट मापदण्ड बनाउने,
- (६) कृषिलाई प्रतिस्पर्धात्मक र आधुनिकीकरण गर्न, निर्यात बढाउन र आयात प्रतिस्थापन गर्न मापदण्ड बनाउने,
- (७) रिजरभ्वायरमा आधारित १२०० मेगावाटको बुढीगण्डकी आयोजना कार्यान्वयनमा सरकारीपिच्छे निर्णय उल्ट्याउँदा हालसम्म कार्यान्वयन हुन नसकेको हुँदा यस्ता रिजरभ्वायरसहितका राष्ट्रिय महत्त्वका ठुला आयोजनामा सहमति गर्ने,
- (८) राजनीतिक आधारमा नियुक्त नियामक निकायसहितका सार्वजनिक पदाधिकारीले राजनीति गर्न नपाउने व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- (९) नेपाल कालोसूचीमा पर्न लागेको हुँदा यससम्बन्धी आवश्यक कानुनी व्यवस्था गर्ने र कार्यान्वयन पक्षमा तत्काल जोड दिने, इत्यादि ।

- यसरी उदार आर्थिक नीतिमा दलीय सहमति भएपश्चात् अर्थतन्त्र हाँके सरकारले चारै क्षेत्रहरूलाई समावेश गरेर तत्काल अल्पकालीन, मध्यकालीन आर्थिक सुधारको समष्टिगत प्याकेज कार्यक्रम तयार गरी कार्यान्वयन गराउनुपर्ने,
- यी सबै समस्या र अनुभवका आधारमा अब यहाँ पनि अर्थतन्त्रमा प्रणालीगत सुधार गर्न ढिला गर्न हुँदैन । दलहरूले राजनीतिक समस्यामा रातारात संविधान संशोधन र सर्वदलीय सहमति गरेका छन् तर आर्थिक एजेन्डामा भने अहिलेसम्म कुनै सहमतिको प्रयास नहुनु अर्को विडम्बना नै हो भने अर्कोतर्फ दलीय सरकारहरूमा राष्ट्रिय स्वार्थभन्दा दलीय स्वार्थको राजनीतिक प्रवृत्ति हावी छ । नेपालको संविधानअनुसार कुनै दलको पनि बहुमत नआउने हुँदा विभिन्न सरकारहरूको गठन हुने र सरकारपिच्छे गुणदोष नेहेरी नीति परिवर्तन हुने हुँदा विदेशीसहित सबै लगानी, यसको वातावरण र सेवा व्यवसाय प्रभावित भएको स्थिति छ ।
- स्तरोन्नतिमा जान क्षमता विकास अपरिहार्य : ६/७ प्रतिशत दिगो आर्थिक वृद्धि, मूल्य स्थायित्व (४० प्रतिशत भारतमा आबद्ध), shock absorb गर्ने क्षमता विकास, लगानी वातावरणमा संरचनात्मक सुधार, औपचारिक अर्थतन्त्र हालको ५०/६० प्रतिशतबाट ८० प्रतिशत हुनुपर्ने । करिब ५ वर्षमा यसमा सुधार गर्ने कार्यक्रम ल्याउने र कार्यान्वयन गराउने । यी उपलब्धिपछि मात्र स्तरोन्नति गराउने ।
- जलवायु परिवर्तन बारेको चुनौती सामना गर्न : जलवायु परिवर्तनको जोखिम वहन गर्ने क्षमता विकास गर्ने र अर्कोतर्फ Preventive कार्यक्रम पनि जानु आवश्यक छ ।
- स्वदेशी तथा विदेशी लगानी बढाउने अनुकूल वातावरणसहित उपयुक्त नीति ल्याउने, गार्हस्थ्य उत्पादन बढाउने,
- सरकारी वित्त, वित्तीय तथा बाह्य क्षेत्रको संरचनात्मक सुधारका

लागि नीतिगत व्यवस्था गर्ने,

- सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारले मितव्ययी नीति अपनाई जनतालाई सामाजिक खर्चमा मितव्ययिता अपनाउन लगाउने,

४.१ वास्तविक क्षेत्र सुधारका लागि सुझाव

यस क्षेत्रका केही मुख्य सुझावहरू समाष्टित सुझावमा परिसकेका छन् तर पनि अन्य केही सुझावहरू दिने प्रयास गरिएको छ।

- लगानी र आर्थिक गतिविधि बढाई रोजगारी अभिवृद्धिलाई प्राथमिकतामा राख्ने,
- कृषिलाई आधुनिकीकरण गराई प्रतिस्पर्धात्मक बनाउने साथै सिँचाई सुविधा कम्तीमा ६० प्रतिशत पुऱ्याउने र मलसहित कृषि सामग्रीको उपलब्धता सहज बनाउने,
- रिजरभवायरमा आधारित जलस्रोत विकासमा प्राथमिकता दिई जलविद्युत्को विकास गर्ने,
- करिब ५० हजार टेरावाट प्रति घण्टा सौर्य ऊर्जा उत्पादनको उच्च क्षमता (जुन हालको जलविद्युत् क्षमताभन्दा १०० गुणा बढी छ) र करिब तीन हजार मेगावाट वायु ऊर्जा उत्पादन क्षमता परिचालनमा प्राथमिकता दिने,
- जनताले अनुभव गर्ने गरी सार्वजनिक सेवामा तत्काल सुधार गर्ने,
- कोभिडको मारमा परेका र बैकिङ सुविधाबाट वञ्चित घरेलु तथा साना व्यवसायीलाई पुनरोत्थान गर्ने तथा सबै प्रकृतिलाई सरलीकरण गरी आकर्षक सुविधामार्फत घरघरमा कृषि र उद्योगको अभियान चलाउने,
- निर्यातमूलक उत्पादनमा जोड दिने तथा विदेशी लगानीका सम्पूर्ण बाधक तत्त्वहरू तत्काल हटाई सजिलो र आकर्षक रूपमा यस्तो लगानी भित्र्याउने,
- स्वदेशी कच्चा पदार्थ प्रयोग गर्ने अर्थात् ब्याकवार्ड लिङ्केज भएका नेपालमा उत्पादित वस्तुहरूको प्रयोगलाई प्राथमिकता दिने र यस्ता स्वदेशी वस्तु प्रयोगको अभियान चलाउने,
- सुरुदेखि हालसम्म प्रति पर्यटक दैनिक औसत खर्च ५० अमेरिकी डलर बढ्न नकनेको हुँदा अन्य केही देशमा जस्तै तेस्रो देशका पर्यटकले दैनिक १०० डलर अनिवार्य खर्च गर्नुपर्ने र भुटानको जस्तै प्रोत्साहनमूलक प्याकेज टुरको आयोजना गरी स्तरीय पर्यटक भित्र्याउने नीतिगत व्यवस्था गर्ने,
- मूल्यवृद्धि तीव्र वृद्धि भइरहेको परिप्रेक्ष्यमा यसलाई वाञ्छित सीमाभित्र राख्न आपूर्ति र माग व्यवस्थापनलाई चुस्त बनाउने।

४.२ सरकारी वित्त सुधारका लागि सुझाव

- निजी क्षेत्रसहित सबै संयन्त्र प्रयोग गरी पुँजीगत खर्च उल्लेख्य बढाउन विशेष कार्यक्रम नै ल्याउने,
- सार्वजनिक खर्च पुनरवलोकन आयोगको सिफारिसअनुसार तत्काललाई ५० प्रतिशत सुझाव कार्यान्वयन गर्ने र त्यसपश्चात् दोस्रो चरणमा बाँकी सुझाव लागु गरी खर्च घटाउने,
- राजस्वका विद्यमान स्रोतलाई परिचालन र करको दायरा बढाई राजस्व बढाउने नीति लिने,
- नेपालको सङ्कटपूर्ण अवस्थाका आधारमा बलियो प्रतिबद्धतासहित विदेशी सहायता भित्र्याउन पहल गर्ने,

- सरकारी खर्च कटौती अर्थात् मितव्ययिता अपनाउनुका साथै सार्वजनिक सेवामा तत्काल सुधार गरी सरकार उदाहरण बनेपछि जनता तथा निजी क्षेत्रका लागि सामाजिक सुधार ऐनअनुसार मितव्ययीरूपमा सामाजिक खर्च गर्नमा कडिकडाउ गर्ने,

- आन्तरिक र बाह्य ऋणलाई कडाइका साथ उत्पादनशील तथा पुँजीगत कार्यमा मात्र खर्च गर्ने।

४.३ बैकिङ/वित्तीय क्षेत्र सुधारका लागि सुझाव

- नियामक निकायहरूमा अग्रणी स्थान रहेको बैंक तथा वित्तीय संस्थाका नियामकले हालको नियन्त्रणात्मक र इन्कन्सिटेन्ट र अस्थिर नीति र माइक्रो म्यानेजमेन्टमा तत्काल सुधार गर्ने,
- स्वस्थ वित्तीय बजार विकासका लागि स्वस्थ नियमनलाई बढावा दिँदै बलियो रिस्कबेस्ड सुपरिवेक्षण गरी विनाभेदभाव कडा कारबाही गर्ने र वित्तीय सङ्कट हुनबाट बचाउन सरकार र नियामकले विशेष कार्यक्रमहरू घोषणा गर्ने।
- पुँजी बजार र बिमा क्षेत्रका नियामकहरूबाट पनि हाल भइरहेको नियमनमा विचलन र अविवेकशीलतामा सुधार गर्ने, नियन्त्रणको सट्टा सहजीकरण गर्ने, विवेकशील नियमन र कडा सुपरिवेक्षण गरी पुँजी बजार र बिमा बजारलाई स्वस्थरूपमा स्थायी विकास गर्दै जाने।

४.४ बाह्य क्षेत्र सुधारका लागि सुझाव

- बाह्य क्षेत्रको स्थायी र दिगो विकासका लागि मध्यकालीन सुधारलाई अगाडि बढाउने,
- विलासी गाडी तथा विलासी सामानहरू प्रतिबन्ध गरी विद्युतीय सवारी साधन तथा विद्युत् प्रयोगसहित आयात प्रतिस्थापनलाई प्रोत्साहन गर्ने,
- स्वदेशी उत्पादनलाई प्रोत्साहन गर्न क्षेत्रगत संरक्षणवादी नीतिसमेत अपनाउनुपर्ने,
- Export Processing Zone मार्फत वस्तु निर्यात प्रवर्द्धन तथा आइटीसहितको सेवा निर्यातमा प्रोत्साहन गर्ने,
- युक्रेन र रुस युद्धबाट पर्ने असरलाई दृष्टिगत गरी यसको असर कम गर्न विशेष प्रयास गर्ने,
- तालीम प्राप्तसहितको वैदेशिक रोजगारी बढाउने अल्पकालीन नीति र दीर्घकालमा स्वदेशमा नै रोजगारीका अवसर बढाउने नीति लिने।

५. उपसंहार

हाम्रो अर्थतन्त्रलाई मुख्यतः चार क्षेत्रहरू (जसलाई Four sector economy) पनि भनिन्छ) वास्तविक, सरकारी वित्त, वित्तीय र बाह्य (जसलाई चार क्षेत्रको अर्थतन्त्रलाई उपर्युक्त पङ्क्तिमा व्याख्या/विश्लेषण गरिएको छ) यसै सन्दर्भमा समाष्टित आर्थिक स्थितिसहित यी प्रत्येक क्षेत्रको वर्तमान स्थितिको प्रस्तुति र समस्या तथा चुनौतीहरूलाई पनि केलाइएको छ। समाष्टित आर्थिक स्थिति निकै कमजोर अर्थात् सङ्कटोन्मुख रहेको छ भने अर्कोतिर २०५१ सालपछि सधैं नीतिगत अस्थिरता, अझै कमजोर आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधार, दिगो आर्थिक विकास गर्ने स्थायी क्षमता विकास हुन नसक्नु, सानोतिनो समस्याबाट पनि अर्थतन्त्रलाई प्रतिकूल प्रभाव पर्नु, भूपरिवेष्ठितताले गर्दा उच्च उत्पादन लागत हुनु, भ्रष्टाचार र बिचौलियाको हस्तक्षेप, अविवेकशीले नियमनको बाहुल्यता, अझै न्यून सिँचाई सुविधाका कारणले कृषि क्षेत्रको मौसममाथिको निर्भरता, जलवायु परिवर्तन इत्यादि संरचनात्मक कारण तथा समस्याहरूले गर्दा अर्थतन्त्र वास्तवमै पीडामा छ। सरकारी वित्त क्षेत्र साँच्चिकै निकै

चुनौतीपूर्ण रहेको छ भने बैकिङ तथा वित्तीय क्षेत्र पनि धराशायी हुँदै गएको छ। बाह्य क्षेत्र अस्थायी रूपमा मुख्यतः Exogenous factor ले गर्दा सुधार देखिए पनि स्थायी रूपमा विकास गर्ने ठुलो चुनौती छ। आर्थिक सुधार गर्नका लागि सबभन्दा पहिले सरकार आफू प्रतिबद्ध हुनु आवश्यक छ र त्यसपश्चात् आवश्यकतानुसार कतिपय विषयमा दलीय सहमति पनि गराउन सक्छ। सरकारले हालैका दक्षिण एसियाका केही देशहरूका घटनाहरूबाट पनि पाठ सिक्नुपर्दछ भने अर्कोतर्फ नेपालभन्दा पहिले कमजोर आर्थिक अवस्था भएका अफ्रिकी मुलुकहरूले गरेका उल्लेख्य सुधार/विकासका राम्रा अभ्यासहरूलाई अनुसरण गर्नुपर्दछ। पछि पछुताएर मात्रै हुँदैन। संरचनात्मक एवम् अन्य समस्याहरूले गर्दा सङ्कटपूर्ण हुँदै गएको अर्थतन्त्रलाई सुधार गर्नै कममा सबभन्दा पहिले उदार आर्थिक नीतिमा दलीय सहमति गराई सरकारले चारै क्षेत्रहरूलाई समावेश गरेर अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन आर्थिक सुधारका समष्टिगत प्याकेज तयार गरी कार्यान्वयन गराउनु आवश्यक छ। यसो गर्न सकेमा देशको अर्थतन्त्र सुधारको बाटोमा जाने मात्र होइन, संरचनात्मक समस्यासमेत हल भई विकासमा फड्को समेत मार्न सक्ने छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- A Survey Report on Foreign Direct Investment in Nepal (2018/19) Nepal Rastra Bank Economic Research Department April, 2021

- International Investments 1996: Writer: Bruno Solnik
- Investments sixth Edition 2003: Writers: William F. Sharpe, Gordon J. Alexander, Jeffrey V. Balley
- Globalization and Growth 2005: Writer Richard H.K. Vietor
- महत, डा. रामशरण, २०६३, लोकतन्त्रको पक्षमा - नेपाली अर्थराजनीतिका चरण र चुनौती।
- महत, डा. रामशरण, २०७७, समकालीन नेपालको अर्थराजनीति - परीक्षण, कम्पन र आशा।
- आचार्य, भानुप्रसाद, २०७६, नेपालमा उदारवाद : प्रयोग र परिणाम।
- कार्की, डा. रेवतबहादुर, २०७८, नेपालको अर्थतन्त्रका आयामहरू।
- अर्थतन्त्र र लगानी, वैदेशिक लगानी, एफडिआई सम्बद्ध विभिन्न वेबसाइटहरू।
- अर्थ मन्त्रालयका आर्थिक सर्वेक्षण र बजेट वक्तव्यहरू तथा अन्य प्रकाशनहरू।
- नेपालको पन्ध्रौं र सोह्रौं योजनासहित विभिन्न योजनाहरू, राष्ट्रिय योजना आयोग।
- नेपाल राष्ट्र बैंकका आर्थिक प्रतिवेदन, मौद्रिक नीतिसहित अन्य प्रकाशनहरू।
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयका प्रकाशनहरू।
- अर्थ मन्त्रालय र नेपाल राष्ट्र बैंकका वेबसाइटहरू।

वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमसम्बन्धी रणनीति पत्र, २०५७ र यसका उपलब्धिहरू

लक्ष्मीप्रपन्न निरौला*

१. पृष्ठभूमि

वि.सं. १९९४ सालमा नेपाल बैंक लिमिटेडको स्थापना भएसँगै नेपालमा आधुनिक बैंकिङ प्रणालीको सुरुवात भए तापनि वि.सं. २०४० सालसम्म नेपालमा राज्य नियन्त्रित दुई वाणिज्य बैंक र दुई विकास बैंकहरू मात्र रहेका थिए । २०४२ सालदेखि अवलम्बन गरिएको आर्थिक उदारीकरणको नीतिले गर्दा बैंकिङ क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको प्रवेश प्रारम्भ भएको हो । वि.सं. २०४० को दशकमा लघुवित्तले सामाजिक परिचालन र गरिबी निवारणको महत्त्वपूर्ण औजारका रूपमा विश्वव्यापीरूपमा मान्यता पाइरहेको परिप्रेक्ष्यमा नेपालमा पनि ग्रामीण बैंक, साना किसान सहकारी, वित्तीय मध्यस्थता गर्ने गैरसरकारी संस्थाहरू र बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूमार्फत लघुवित्त कार्यक्रमहरू लागु गरिए । सरकारले वि.सं. २०५६ सालमा वित्तीय क्षेत्र रणनीतिका रूपमा सुधारको मार्गचित्र तयार पार्‍यो र नेपालको वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमसम्बन्धी रणनीति पत्र, २०५७ लागु गरियो । यसअन्तर्गत राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक र नेपाल बैंक लिमिटेडको पुनर्संरचना गर्ने, नेपाल राष्ट्र बैंकलाई पुनर्संरूढित गर्ने र बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको नियमन एवम् सुपरिवेक्षकीय क्षमतालाई अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासबमोजिम सञ्चालन गरी वित्तीय क्षेत्रका समग्र जोखिमहरूलाई उचित ढङ्गले व्यवस्थापन गर्ने कुराहरू उल्लेख गरिएका थिए । २०५८ सालमा जारी गरिएको नेपाल राष्ट्र बैंक ऐनले नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ लाई प्रतिस्थापन गर्‍यो । उक्त नयाँ ऐनले नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका र दायित्वलाई पुनर्परिभाषित गर्नुका साथै केन्द्रीय बैंकलाई स्वायत्तता प्रदान गर्‍यो । साथै, नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ मा भएको दोस्रो संशोधनले राष्ट्रको “दिगो विकासमा सहयोग पुग्ने गरी मूल्य र शोधनान्तर स्थिरता तथा समग्र वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व कायम गर्न” नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका र दायित्वलाई अभू बढी स्पष्ट पारेको छ भने दफा ८८ क. मा गरिएको नयाँ समस्याग्रस्त संस्थाहरूका लागि फरफारकको कार्य गर्न सक्ने गरी बैंकलाई अधिकार प्राप्त भएको छ । यस व्यवस्थाले फरफारक गर्ने विधि र प्रक्रियाहरूलाई थप व्यवस्थित बनाउने विषयमा जोड दिएको पाइन्छ ।

विगतको दशकमा वित्तीय उदारीकरणको नीतिअनुरूप नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय पहुँच अभिवृद्धि गर्न तथा विकासका निमित्त स्रोतको परिचालन गर्न उदार इजाजतपत्रको नीति अङ्गीकार गरेको थियो । यसका साथै बैंकिङ क्षेत्रको स्वास्थ्य र सुरक्षा सुनिश्चित गर्न धेरै चरणमा नियमनकारी तथा सुपरिवेक्षकीय सुधारका कार्यहरू गरिए । नेपाल भित्रने विप्रेषणमा भएको वृद्धिले गर्दा बढ्दो सङ्ख्यामा स्थापना हुँदै आएका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई निक्षेप सङ्कलनमा सहजता भयो । तर बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट गरिने ऋण लगानी उत्पादनशील क्षेत्रमा प्रवाह हुनुको सट्टा पुँजी बजार र घरजग्गा व्यवसायमा केन्द्रित हुन पुग्यो । यस्तो

अवस्थालाई नियन्त्रण गर्न आवश्यक थियो । बैंकहरूले बचतकर्ता र लगानीकर्ताहरूबिच मध्यस्थताको कार्य गरी मुलुकको आर्थिक वृद्धि तथा विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने भएकाले बचत परिचालन गर्ने, वित्तीय कारोबारको लागत कम गर्ने, जोखिमको व्यवस्थापन गर्न सघाउ पुऱ्याउने, साधनको कुशल बाँडफाँट गर्ने, उत्पादनशील क्षेत्रमा ठुलो परिमाणले कर्जा प्रवाह गर्ने जस्ता कार्यमार्फत बैंकहरूले आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न र गरिबी निवारण गर्न मद्दत पुऱ्याउने विश्वास लिइएको भए तापनि यो कार्य अभूै चुनौतीपूर्ण नै रहेको छ ।

२. वित्तीय क्षेत्रको सङ्क्षिप्त विकासक्रम

नेपाल बैंक लिमिटेडको स्थापना भएसँगै नेपालमा आधुनिक वित्तीय प्रणालीको विकासको सुरुआत भएको थियो भने वित्तीय क्षेत्रमा वि.सं. २०४२ सालपछि प्रतिस्पर्धी वित्तीय क्षेत्रको विकास गर्ने उद्देश्यका साथ मुलुकले वित्तीय उदारीकरणको प्रक्रिया सुरु भयो । त्यसपछि वित्तीय संस्थाहरूको सङ्ख्या र प्रकार दुवैमा वृद्धि भएको छ । यद्यपि वित्तीय क्षेत्रको आकार र मुनाफाका दृष्टिबाट प्रगति भएको देखिए तापनि आर्थिक वृद्धि र रोजगारी सृजना गर्न बैंकिङ क्षेत्रको सहयोगबाट आशातीत उपलब्धि प्राप्त हुन सकेको छैन । यस क्षेत्रको विकासका लागि नेपालको वित्तीय प्रणाली अभू बढी सुदृढ हुनु आवश्यक देखिएको छ । मुलुक लामो राजनीतिक सङ्क्रमणबाट अधि बढिरहेको अवस्थामा विकास र आर्थिक वृद्धिप्रतिको जनचाहना बढ्दै गएको छ । सरकारले सन् २०२२ सम्ममा आर्थिक स्तरलाई बढाई मुलुकलाई विकासशील देशको स्तरमा पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ । यो लक्ष्य प्राप्त गर्न वित्तीय प्रणालीले उपलब्ध वित्तीय स्रोतलाई प्रभावकारी रूपमा वितरण गर्न सक्नुपर्ने खाँचो छ । वित्तीय क्षेत्रले नेपाललाई मध्यम-आय भएको अर्थतन्त्रमा स्तरोन्नति गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सकोस् भन्ने उद्देश्यले प्रस्तुत ‘वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति’ मा वित्तीय क्षेत्रका विद्यमान चुनौती तथा कमीकमजोरीलाई सम्बोधन गर्न एक समन्वयात्मक पद्धति प्रस्ताव गरिएको छ ।

वित्तीय क्षेत्रमा उदारीकरणका कारणले गर्दा वाणिज्य बैंकहरू र अन्य वित्तीय संस्थाहरू स्थापनामा उदार नीति लिइएको थियो भने कर्जा तथा निक्षेपमा बैंक आफैले ब्याजदर तोक्ने स्वतन्त्रता प्रदान गरिएको पनि तीन दशक भइसकेको छ । त्यसै गरी वाणिज्य बैंकहरूलाई उनीहरूको इच्छाअनुरूप कोष व्यवस्थापन गर्न र विदेशी विनिमयसम्बन्धी कारोबार गर्न लचिलो नीति अख्तियारी गरिएको थियो । बजारको अवस्था र वित्तीय स्थायित्वमा प्रतिकूल प्रभाव नपार्ने हदसम्मको न्यूनतम सीमा कायम गरी अनिवार्य नगद मौज्जात अनुपातमा समेत कम गरियो । ग्रामीण क्षेत्रको गरिबी निवारणमा पर्याप्त वित्तीय साधनको अभाव नहोस् भन्ने उद्देश्यले इजाजतपत्र प्राप्त ‘क’, ‘ख’ र ‘ग’ वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आफ्नो कुल कर्जा सापट (बिल्स खरिद

* पूर्व कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

तथा डिस्काउन्टसमेत) को क्रमशः न्यूनतम ५ प्रतिशत, ४.५ प्रतिशत र ४ प्रतिशत विपन्न वर्गमा कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने छ भन्ने निर्देशित कर्जासम्बन्धी व्यवस्थाले गरिबी निवारणमा मद्दत पुऱ्याएको छ । यसै गरी तोकिएका उत्पादनशील क्षेत्र कर्जासम्बन्धी व्यवस्थाअनुसार 'क' वर्गका संस्थाहरूका हकमा उत्पादनशील क्षेत्रमा (कृषि, ऊर्जा, पर्यटन क्षेत्र र घरेलु तथा साना उद्योग) गर्ने कर्जा लगानीलाई सुनिश्चित गर्न कुल कर्जा लगानीको न्यूनतम २० प्रतिशत कर्जा लगानी गर्नुपर्ने र यसमध्ये कृषि तथा ऊर्जा क्षेत्रमा कुल कर्जा लगानीको न्यूनतम १२ प्रतिशत कर्जा लगानी गर्नुपर्ने रहेको छ । यो निर्देशन जारी हुनु अघि कृषि, ऊर्जा, पर्यटन क्षेत्र र घरेलु तथा साना उद्योगतर्फ कुल कर्जा लगानीको २० प्रतिशतभन्दा कम कर्जा लगानी रहेको भएमा २०७२ असार मसान्तसम्म न्यूनतम २० प्रतिशत पुऱ्याउनुपर्ने साथै कृषि र ऊर्जा क्षेत्रतर्फ कुल कर्जा लगानीको १२ प्रतिशतभन्दा कम कर्जा लगानी रहेको भएमा २०७२ आषाढ मसान्तसम्म न्यूनतम १२ प्रतिशत पुऱ्याउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । विद्यमान व्यवस्थाबमोजिम कृषि र ऊर्जा क्षेत्रतर्फ २०७१ असार मसान्तसम्म न्यूनतम १० प्रतिशत पुऱ्याउनुपर्ने, इजाजतपत्र प्राप्त 'ख' र 'ग' वर्गका संस्थाहरूले तोकिएका उत्पादनशील क्षेत्रमा (कृषि, ऊर्जा, पर्यटन क्षेत्र र घरेलु तथा साना उद्योग) गर्ने कर्जा लगानीलाई सुनिश्चित गर्न २०७३ असार मसान्तसम्म कुल कर्जा लगानीको 'ख' वर्गका संस्थाले न्यूनतम १५ प्रतिशत र 'ग' वर्गका संस्थाले न्यूनतम १० प्रतिशत कर्जा लगानी पुऱ्याउने गरी वार्षिक कार्ययोजना तयार गर्नुपर्ने छ भन्ने व्यवस्थाले आर्थिक वृद्धि प्राप्त गर्नेतर्फ मौद्रिक क्षेत्रले योगदान गर्न सक्ने वातावरण तयार बन्दै आएको देखिन्छ । औद्योगिक तथा कृषि क्षेत्रको लगानीमा अभिवृद्धि गर्न र निर्यात प्रवर्धन गर्ने उद्देश्यले बैंकदरमा समेत आवश्यकतानुसार पुनरवलोकन गरिरहने नीति लिइएको छ ।

आर्थिक वर्ष २०५७/५८ देखि विश्व बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष र एसियाली विकास बैंकको सहयोगमा सर्वप्रथम वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमसम्बन्धी रणनीति पत्रले नेपाल सरकारलाई पर्याप्त एवम् विस्तृत सहयोग गर्न तत्परता देखाए । त्यस समयमा नेपालका दुई ठुला सरकारी स्वामित्वका वाणिज्य बैंकहरूले कुल वाणिज्य बैंक कारोबारको दुई तिहाइ बजार हिस्सा ओगटेका ती संस्थाहरू गम्भीर समस्याहरूबाट ग्रस्त थिए । आर्थिक वर्ष २०५७/५८ देखि एक दशकभन्दा बढी अवधिसम्म विश्व बैंकको आर्थिक र प्राविधिक सहयोगमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका लागि समसामयिक तथा सुदृढ नियमन व्यवस्था लागु गर्ने कार्य सुरु भई सो कार्यले निरन्तरता पाइरहेको छ । वित्तीय क्षेत्र सुधार सम्बन्धमा तत्कालीन श्री ५ को सरकारको संवेदनशील चासोका कारणले बहुपक्षीय दातृ संस्थाहरूको सहयोग प्राप्त गर्न सफल भएको थियो । वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमले विशेष गरी नेपाल बैंक लि. र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकहरूको कार्यसम्पादन प्रकृत्यामा निश्चय नै सुधार ल्याउने विश्वास लिइएको थियो र सो कार्य सरोकारवाला सबै पक्षको सहयोगमा एक दशकसम्ममा भए पनि मूर्त रूप लिन सफल भयो । यसका अतिरिक्त समग्र वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमले सम्भावित उत्पादनशील क्षेत्रमा साधनको परिचालनमा वृद्धि गरी आर्थिक विकासमा निजी क्षेत्रको भूमिका अभ्र बढाउन सकिने अनुमान गरिएको थियो । यस रणनीति पत्र, २०५७ का कार्यक्रमले वित्तीय क्षेत्र प्रतिस्पर्धी र गतिशील भई देशको समग्र आर्थिक स्थायित्व एवम् दिगो आर्थिक विकासका लागि सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा राखिएको थियो ।

(क) सरकारको भूमिका (वि.सं २०५७ देखि २०६७ सम्म)

वित्तीय क्षेत्रलाई सुधार, पुनर्संरचना र आधुनिकीकरण गर्न गम्भीर प्रयासको आवश्यकताबमोजिम तत्कालीन सरकारले

मुलुकमा न्यून लागत र दक्ष रूपमा वित्तीय मध्यस्थता गर्न सक्ने निजी क्षेत्रद्वारा प्रवर्धित र व्यवस्थापन गरिएको बैंकिङ प्रणाली विकास गर्ने र बैंकिङ क्षेत्रको असक्षमता मुख्य गरी सरकारी स्वामित्वमा रहेका दुई बैंकहरू (नेपाल बैंक लि. र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक) का कारणले सृजना भएको वित्तीय क्षेत्रको समस्यालाई सुधार गर्ने तथा कृषि विकास बैंक र नेपाल औद्योगिक विकास बैंक पनि यस्तै किसिमका समस्याहरूबाट ग्रस्त भएकाले यी संस्थाहरूलाई पनि सुधार गर्ने नीति रहेको थियो । विगतमा वित्तीय प्रणालीको संस्थापना र सञ्चालन गर्न नेपाल सरकारले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका कारण बैंकिङ क्रियाकलाप सञ्चालनमा सरकारी प्रभावले प्रतिकूल असर पार्न गयो । यसका अतिरिक्त तत्कालीन समयमा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट अपर्याप्त सुपरिवेक्षण र नियमनमा खुकुलोपनाले गर्दा वित्तीय क्षेत्रमा संरचनात्मक र कार्यसञ्चालनमा कमजोरी देखा पर्‍यो, जुन वास्तविकतालाई तत्कालीन समयमा स्विकारेर वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम ल्याइएको थियो । त्यसैले सरकार र केन्द्रीय बैंक दुवैले आफ्ना क्रियाकलापहरूलाई पुनर्विचार (Reorient) गरी वित्तीय क्षेत्रमा सक्रिय सहभागीका रूपमा रहनुभन्दा सुदृढ/दरिलो नियामक र सुपरिवेक्षकका रूपमा रहनुपर्ने सर्वमान्य सिद्धान्तलाई स्वीकार गरी बैंकिङ क्षेत्र सुधार रणनीति देहायअनुसार निर्धारण गरिएको थियो ।

- (क) वित्तीय संस्थाहरूबाट नेपाल सरकारको स्वामित्व क्रमशः हटाउने । साथै सरकारको स्वामित्व रहेको संस्थाले सेयर पुँजीमा लगानी गरी संस्था प्रवर्धन गर्ने कार्यमा बन्देज लगाई संस्थागत सुशासनका माध्यमबाट निजी लगानीकर्ता र व्यवसायीहरू (Professionals) बाट बैंकको संस्थापन र व्यवस्थापन गर्न पहल गर्ने ।
- (ख) नेपाल राष्ट्र बैंकलाई अधिकतम स्वायत्तता प्रदान गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको निरीक्षणका लागि प्रभावकारी र नियमनहरू बनाई सोहीबमोजिम निर्देशन दिन सक्ने गरी अधिकार सम्पन्न बनाउने ।
- (ग) वित्तीय सम्भ्रौताहरू लागु गर्ने सन्दर्भमा विद्यमान कानुनी तथा अदालती प्रकृत्याहरूलाई सुधार गर्ने ।
- (घ) बैंकिङ क्षेत्रको विद्यमान लेखा तथा लेखापरीक्षण व्यवस्थालाई सुधार गर्ने ।
- (ङ) पर्याप्त पारदर्शिता र प्रतिस्पर्धाका माध्यमबाट वित्तीय अनुशासनको प्रवर्धन गर्ने ।

(ख) नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका (वि.सं. २०५७ देखि २०६७ सम्म)

देशको समग्र वित्तीय क्षेत्रमा नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका अभिवृद्धि गर्नका निमित्त आवश्यकतानुरूप नेपाल राष्ट्र बैंकलाई पर्याप्त अधिकार र स्वतन्त्रता प्रदान गर्नुपर्दछ । यस परिवेशमा विश्व बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषका सल्लाहकारहरूसँग निकटतम रही विद्यमान नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ लाई संशोधन गर्ने कार्य भयो । यसले नेपाल राष्ट्र बैंकलाई मौद्रिक नीति तर्जुमा गर्न, नियमन व्यवस्था लागु गर्न, बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सुपरिवेक्षण गर्न, वित्तीय संस्थाहरू संस्थापनाका लागि इजाजतपत्र प्रदान गर्न र संस्थाहरू सञ्चालन गर्न पर्याप्त स्वायत्तता प्राप्त गर्‍यो । यसका लागि केन्द्रीय बैंकले प्रभावकारी सुपरिवेक्षणको महत्त्वलाई उपयुक्त नियमनहरूको व्यवस्थाले अर्थतन्त्रको विकासका निमित्त बैंकहरूले निक्षेपकर्ताको बचतको सुरक्षा र उत्पादनशील क्षेत्रमा बचत परिचालन गर्ने जस्तो दोहोरो भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने कार्यहरू

हुन थाले । नेपाल राष्ट्र बैंकको यस व्यवस्थाबाट वित्तीय सूचनाको प्रवाहमा पारदर्शिता ल्याउन र उच्चस्तरको लेखापरीक्षण पद्धति तथा व्यवस्थित लेखाप्रणालीका माध्यमबाट बचतकर्ताहरूलाई कुन बैंकसँग कारोबार गर्न उपयुक्त हुन्छ भन्ने छनौट गर्न सहयोग पुग्न सक्ने अवस्थाको सृजना हुँदै आयो । नियमन बनाउने र लागु गर्ने, बैंकिङ सुपरिवेक्षणलाई सुदृढीकरण गर्ने सन्दर्भमा नेपाल सरकारबाट नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रयासलाई पूर्ण सहयोग रहँदै आयो । नेपालको वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमसम्बन्धी रणनीति पत्र, २०५७ अर्न्तगत नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय क्षेत्रको सुधारका लागि निम्न विषयहरूमा काम गरेको थियो ।

१. वित्तीय क्षेत्रसम्बन्धी कानूनको सुधार :

छरिएर रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी कानूनहरूलाई प्रतिस्थापन गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०६३ र समयसापेक्ष पुनः यस ऐनलाई प्रतिस्थापन गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३ लागु गरिएको छ ।

२. बैंक सुपरिवेक्षण र निरीक्षणलाई सुदृढीकरण गर्ने :

यस कार्यअन्तर्गत अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको सहयोगमा निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण म्यानुयल तयार गरी लागु गर्ने, जोखिममा आधारित निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणको कार्य थालनीको प्रारम्भ र सोको निरन्तरता, सुपरिवेक्षण सूचना प्रणाली (Supervisory Information System - SIS) स्थापना गरेको, विवेकपूर्ण नियमनकारी व्यवस्थाहरू जारी गरिँदै आएको, आवश्यकतानुसार Dynamic नियमनकारी व्यवस्थाहरू, Basel Core Principles हरूलाई नेपालको बैंकिङ प्रणालीसँग मेल हुने गरी व्यवस्थाहरू लागु गरिए । यसरी वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने कार्य सम्पादन हुँदै आएको छ ।

३. राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक (खराब कर्जा ६१.४८ प्रतिशत) तथा नेपाल बैंक लि. (खराब कर्जा ५५.७०) को सुधार एवम् बैंकिङ क्षेत्रको प्रतिस्पर्धामा अभिवृद्धि गर्ने :

यी दुई बैंकको वित्तीय अवस्थामा आधारभूत रूपमा सुधार भएको, सरकारले थप पुँजी लगानी गरी यी दुई बैंकको न्यूनतम पुँजीकोष कायम गर्न सफल भएको, निजी क्षेत्रका बैंकहरूसँग पूर्ण प्रतिस्पर्धा गर्न सक्षम भएका, दक्ष कर्मचारीहरू आपूर्ति गरिरहेको, उक्त दुवै बैंकहरूको खराब कर्जा २ प्रतिशतभन्दा कम कायम गर्न सफल भएको तर रणनीतिले लिएको उद्देश्यअनुरूप निजीकरण गर्ने कार्य भने हुन सकेको छैन ।

४. लेखा तथा लेखापरीक्षण पद्धतिमा सुधार :

नेपाल राष्ट्र बैंकले एकीकृत निर्देशन नं. ४.मार्फत 'लेखानीति तथा वित्तीय विवरणहरूको ढाँचा सम्बन्धी व्यवस्था' र बैंकको लेखापरीक्षण गर्दा International Financial Reporting Standards का आधारमा Nepal Financial Reporting Standards (NFRS) लागु गरी नेपालको बैंकिङ प्रणालीलाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरको मापदण्डअनुरूप सञ्चालन गर्ने कार्य भइरहेको छ ।

५. बृहत् बैंकिङ अवधारणा :

अर्थतन्त्रलाई आवश्यक पर्ने सबै क्षेत्र/व्यक्तिलाई वित्तीय सेवाको पर्याप्त सुविधा उपलब्ध गराएर फराकिलो बैंकिङ सेवामा सरकारले जोड दिएको थियो । यी सेवाहरूलाई

सरकार र निजी संस्थाहरूमार्फत बजार ब्याजदरमा आवश्यक स्रोत र साधन उपलब्ध गराउने कार्य भइरहेको छ । बैंकिङ प्रणालीमार्फत निर्देशित र सहूलियतपूर्ण कर्जालाई चरणबद्ध रूपमा लागु गरिए । यस कार्यबाट वित्तीय साक्षरता र समावेशितामा क्रमशः करिब ५८ र ६९ प्रतिशत सफलता प्राप्त भइसकेको छ ।

६. पुँजी स्वामित्व ढाँचामा पुनरवलोकन :

बैंक तथा वित्तीय संस्थाको स्वामित्व क-कसको र कति हुने भन्ने विषयमा कुनै एक व्यक्ति वा समूहलाई एकभन्दा बढी बैंकिङ संस्थामा नियन्त्रित हुन नसक्ने गरी हिस्सेदार बन्ने नीतिगत व्यवस्था गरियो । कमजोर व्यवस्थापन भएका बैंकहरूका हकमा प्रतिष्ठित र रणनीतिक लगानीकर्तालाई त्यस्ता बैंकमा नियन्त्रण गर्ने गरी सेयर राख्न दिने व्यवस्था मिलाउने । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको सेयर पुँजी लगानीको क्रसहोल्डिङलाई समाप्त भइसकेको छ र उक्त कार्य गर्न नपाइने कानुनी व्यवस्था भइसकेको छ । वित्तीय स्वार्थ गाँसिने गरी बैंकका लगानीकर्ताले आफ्नै बैंकको वित्तीय स्रोतमा पहुँच गर्नबाट रोक लगाउने कानुनी व्यवस्था पनि भइसकेको छ ।

७. बैंकर्स तालिम केन्द्रको स्थापना (सफलता नमिलेको) :

नेपाल सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंक र बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको संयुक्त लगानी एवम् समन्वयमा छुट्टै बैंकर्स तालिम संस्थान स्थापना गर्ने र नवस्थापित संस्थानले बैंक र बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रमा संलग्न कर्मचारीहरूको कार्यकौशल र अनुसन्धान क्षमतालाई स्तरोन्नति गर्ने पर्याप्त अवसर प्रदान गर्ने लक्ष्य राखिएको थियो । तर उक्त कार्यमा सफलता प्राप्त हुन सकेको छैन ।

८. कर्जा सूचना केन्द्रको संरचनामा परिवर्तन गर्ने :

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कर्जा तथा सुविधाहरूको अभिलेखीकरणको सही विवरण लिन र दिन आवश्यक थियो । यस सन्दर्भमा कर्जा सूचना केन्द्रलाई प्रभावकारी रूपले कर्जा तथा सुविधाहरूको सूचनाका सेवाहरू प्रदान गर्न सक्ने गरी उक्त केन्द्रलाई पुनर्संरचना गर्ने कार्य सन्पन्न भएको छ ।

९. सम्पत्ति निर्माण कम्पनी (Assets Reconstruction Company) को स्थापना :

यस सुधार कार्यक्रमले बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट कर्जा असुलीमा सुधार र निष्क्रिय कर्जा घटाई बैंकिङ प्रणालीको कर्जा पोर्टफोलियोको अवस्था सुधार गर्न आगामी आर्थिक वर्षमा सम्पत्ति पुनर्निर्माण कम्पनी खोल्ने प्रयास गरिने छ भन्ने उल्लेख भए तापनि २३-२४ वर्षसम्ममा पनि सम्पत्ति निर्माण कम्पनी (Assets Reconstruction Company) को स्थापना गर्ने कार्य पूरा भएको भएको छैन ।

१०. केन्द्रीय बैंकको अनुसन्धान तथा वित्तीय अनुगमन कार्यलाई आमूल परिवर्तन गर्ने :

नेपाल राष्ट्र बैंकको अनुसन्धान विभाग तथा तथ्याङ्क सङ्कलनमा संलग्न शाखाहरूलाई सुदृढ गरिने छ र यस कार्यबाट नीति निर्माताहरूलाई वित्तीय बजारको अवस्थाका बारेमा राम्ररी जानकारी गराउन र विवेकपूर्ण निर्णय लिन सहज भएको अनुभव हुँदै आएको छ ।

११. वित्तीय प्रणालीको प्रगाढता र विस्तार :

बैंक तथा वित्तीय संस्थाका लागि वित्तीय साधनहरूको Source and Use को दायरालाई व्यापक बनाउने गरी विकास गरिने छ । धितोपत्र बजार, बिमा बजार, लघुवित्त, पेन्सन र सञ्चय कोष आदिलाई थप सुदृढ गर्ने । बचतकर्ताहरूले आफ्नो बचतलाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको निक्षेपमा बाहेक अन्य वित्तीय उपकरणहरूमा लगानी गर्न सक्ने अवसर प्राप्त गर्ने गरी अर्थतन्त्रको समग्र विकास गर्ने । यस कार्यमा आशातीत सफलता प्राप्त हुन सकिरहेको छैन ।

१२. क्षेत्रगत वित्तीय आवश्यकताको परिपूर्ति :

हाम्रो देश ग्रामीण अर्थतन्त्रमा अत्यधिक आधारित भएकाले यस क्षेत्रका आर्थिक गतिविधिहरूलाई सहयोग पुग्ने गरी पर्याप्त वित्तीय सेवाहरू उपलब्ध गराउन आवश्यक देखिएको छ । त्यसैले ग्रामीण अर्थतन्त्रलाई गति प्रदान गर्न अन्य क्षेत्रगत आवश्यकताहरू जस्तै - औद्योगिक कर्जा, आवास कर्जा आदि पनि प्रतिस्पर्धी ब्याजदरमा उपलब्ध गराउन आवश्यक रहेको छ । यस कार्यमा सामान्य सफलता मात्र प्राप्त भइरहेको छ ।

१३. क्षेत्रीयस्तरमा विकास बैंकहरूको स्थापना :

क्षेत्रीय तथा जिल्लास्तरमा विकास बैंक स्थापना गर्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिई ग्रामीण कर्जा प्रवाहलाई अभिवृद्धि गर्न पहल पनि भयो तर स्थापना भएका धेरै संस्थाहरू सुशासनको अभावले गर्दा धेरै संस्था कि बन्द भए कि मर्जरमा गइसकेका छन् भने सञ्चालनमा रहेका त्यस्ता संस्थाहरू हाल आफ्नो अस्तित्वका लागि सङ्घर्षरत छन् ।

१४. ग्रामीण विकास बैंकहरूको सुदृढीकरण :

नेपाल सरकार र राष्ट्र बैंकले ग्रामीण क्षेत्रमा गरिबी निवारण गर्ने उद्देश्यले स्थापना भएका तर सही ढङ्गले सञ्चालन नभएका कारण ग्रामीण विकास बैंकहरूको सङ्गठनात्मक तथा वित्तीय सुदृढीकरणका कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन गर्नुपरेको थियो । ग्रामीण क्षेत्रमा सञ्चालित ती संस्थाहरूले वित्तीय पहुँचमा पुऱ्याएको महत्त्वलाई बुझेर नेपाल सरकार र राष्ट्र बैंकको स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेका यस्ता ग्रामीण विकास बैंकहरूको विनिवेशसहित निजी क्षेत्रमार्फत ग्रामीण ऋण र विकास वित्तको विकास गर्ने लक्ष्य राखी सो कार्यलाई निरन्तरता दिने कार्य भइरहेको छ ।

१५. साख मूल्यात्कन संस्थाको स्थापना :

नेपाल राष्ट्र बैंकले तत् समयको आगामी आर्थिक वर्षमा कर्जासम्बन्धी साधनलाई थप गोप्य र सम्भावित लगानीकर्तालाई भरपर्दो बनाउन क्रेडिट रेटिङ एजेन्सी स्थापना गर्न पहल गर्ने र यसले देशको पुँजी बजारको विकासमा टेवा पुग्ने अपेक्षा गरिएको थियो । यसैअनुरूप तीनवटा क्रेडिट रेटिङ एजेन्सी स्थापना भई सञ्चालनमा आएका छन् ।

१६. अन्य उपायहरू :

कृषि विकास बैंक र नेपाल औद्योगिक विकास संस्थान (राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकसँग विलय भएको) को पुनर्संरचना गर्ने कार्य अघि बढाउने । यसैबिच सरकारले सुदृढ र व्यवस्थित

बैंकिङ प्रणाली स्थापना गर्नु मुख्य सिद्धान्त र निक्षेप लिने संस्थाहरूको नियमन आधारभूत भएको महसुस गरेको छ । यसरी निक्षेप लिने सबै संस्थाहरूलाई वाणिज्य बैंकका रूपमा नियमन गर्न पनि उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गरिने छ ।

६. निष्कर्ष

नेपालको वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमसम्बन्धी रणनीति पत्र, २०५७ ले वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम अन्तर्गतका क्रियाकलापहरूमा केन्द्रित रही वित्तीय क्षेत्रसम्बन्धी कानूनको सुधार तथा अन्य संरचनात्मक पूर्वाधार तयार गर्न केन्द्रित रहेको देखिन्छ । त्यसैले नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमन र बैंक सुपरिवेक्षण तथा निरीक्षणको कार्यलाई सुदृढीकरण गर्दै अन्तर राष्ट्रियस्तरको बनाउने कार्य भएको थियो । तत्कालीन समयमा प्रणालीगत जोखिमका कारण महत्त्वपूर्ण रूपमा रहेका राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक तथा नेपाल बैंक लि.को पुनर्संरचना गर्ने कार्य नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंकको एक दशकभन्दा बढी समयको प्रयासपछि सम्पन्न भएको छ भने ती संस्थाहरूलाई निजीकरण गर्ने कार्यमा भने हालसम्म सफलता मिल्न सकेको छैन । त्यसै गरी लेखा तथा लेखापरीक्षण पद्धतिमा सुधार, बृहत् बैंकिङ अवधारणा, कर्जा सूचना केन्द्रको संरचनामा परिवर्तन गर्ने, केन्द्रीय बैंकको अनुसन्धान तथा वित्तीय अनुगमन कार्यलाई आमूल परिवर्तन गर्ने, क्षेत्रीयस्तरमा विकास बैंकहरूको स्थापना गर्ने, ग्रामीण विकास बैंकहरूको सुदृढीकरण गर्ने, क्षेत्रगत वित्तीय आवश्यकताको परिपूर्ति गर्ने आदि रणनीति पत्रमा उल्लेख भएका कार्यहरूमा भने सफलता मिलेको नै मान्नुपर्ने हुन्छ ।

कर्जा जोखिमलाई व्यवस्थापन गर्न नसक्दा वित्तीय स्थायित्वमा चुनौती आउने गर्छ । नेपालको वित्तीय प्रणालीमा धितो विविधीकरण हुन नसक्नु पनि एक समस्याका रूपमा रहेको छ । बैंकिङ क्षेत्रको कुल कर्जाको दुई तिहाइ कर्जाको धितो सुरक्षण घरजग्गा रहेको छ । यस अवस्थामा घरजग्गाको मूल्य कुनै पनि कारणले ओरालो लागेमा यस्तो कर्जा धेरै जोखिमपूर्ण हुन सक्ने देखिएकाले ऋणीले पेस गर्ने वित्तीय विवरणहरूमा पारदर्शिता कायम गर्न लगाउने र नगद प्रवाहमा आधारित कर्जा मूल्याङ्कन गर्ने प्रणालीमा व्यापकता ल्याउन सकिएमा वित्तीय स्थायित्व प्राप्त गर्न सहज हुने देखिन्छ ।

नेपालको वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमसम्बन्धी रणनीति पत्र, २०५७ ले वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रममार्फत वित्तीय क्षेत्रको आशातीत विकास गर्ने लक्ष्य निर्धारण गरेको देखिन्छ । तत्पश्चात् वित्तीय क्षेत्रको विकासले तीव्रता पाएको थियो । यो अवधिमा वित्तीय क्षेत्रका लागि आवश्यक पर्ने कानुनी र अन्य संरचनाहरू तयार गरिएका थिए । त्यसै गरी वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति (२०७३/७४ - २०७७/७८) ले आर्थिक वृद्धिका लागि लगानी, वित्तीय पहुँच तथा समावेशीकरण, वित्तीय स्थायित्व र संस्थागत सुशासनलाई जोड दिएको देखिन्छ । सन् २००९।१० देखि संयुक्त राज्य अमेरिकाबाट प्रारम्भ भई तत्पश्चात् संसार भई विश्वभर फैलिएको वित्तीय सङ्कट सबैका लागि तितो अनुभव रही आएको छ । त्यसैले आर्थिक वृद्धिका लागि वित्तीय स्थायित्व र संस्थागत सुशासन अनिवार्य बाध्यात्मक सर्तका रूपमा स्थापित हुँदै आएको छ । राज्यको पुनर्संरचना र राज्य सञ्चालनमा समावेशीकरणको अभ्यासलाई यस रणनीति पत्रले पनि वित्तीय पहुँच तथा समावेशीकरण गर्ने भन्ने नीति अङ्गीकार गरेको देखिएकाले राजनीतिक अस्थिरताको अन्त्यसँगै वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति (२०७३/७४-२०७७/७८) ले निर्धारण गरेका मार्गदर्शक सिद्धान्त र बैंकिङ क्षेत्रका चारवटा रणनीतिकहरूको पूर्णरूपले कार्यान्वयन गर्न सकिने आधार यस पत्रमा उल्लेख भएको छ ।

वित्तीय क्षेत्रमा बढ्दो तरलताको अवस्था : कारण र प्रभावकारी व्यवस्थापन

दुर्गा कुमारी कडेल*

पृष्ठभूमि

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू सर्वसाधारणसँग रहेको बचत रकम निक्षेपका रूपमा ग्रहण गर्दछन् र त्यसको प्रभावकारी परिचालन गरी आफ्ना क्रियाकलापहरू अगाडि बढाउँछन्। सङ्कलित निक्षेप रकमको केही प्रतिशत Cash Reserve Ratio (CRR) अन्तर्गत नेपाल राष्ट्र बैंकमा (वर्तमान प्रावधानअनुरूप ४ प्रतिशत रकम) राख्नुपर्ने, सङ्कलित बाँकी रकमको ९० प्रतिशतसम्म लगानी गर्न सकिने र निक्षेपको केही रकम निक्षेपकर्ताले मागेका बखत भुक्तानी दिनका लागि तरलताका रूपमा संस्थामा राख्ने गर्दछन्। निक्षेप तथा लगानीको अनुपात बढीमा ९० प्रतिशतसम्म रहन सक्ने भनिए तापनि लगानी गर्ने वातावरण अनुकूल भएन भने अधिकतम सीमासम्म लगानी गर्न सकिँदैन, जसका कारण तरलता जम्मा हुन थाल्दछ। एकातिर निक्षेपको प्रभाव अधिक हुने र अर्कोतिर कर्जाको माग नहुने र लगानी गर्ने अवसर तथा सम्भावना कम हुने अवस्थामा तरलता वृद्धि हुने गर्दछ।

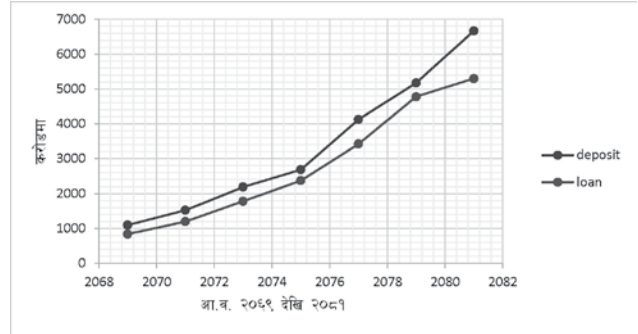
१. वर्तमान अवस्था

पछिल्लो समय आ.व.२०७८/२०७९ पछि तरलतामा अधिक वृद्धि भएको छ। एकातिर रेमिट्यान्समा वृद्धि भएको छ भने अर्को पक्ष लगानी पर्याप्त हुन सकिरहेको छैन तथा कर्जाको मागमा कमी आएको छ। वैदेशिक व्यापार तथा आयातमा विगतका वर्षहरूभन्दा कम वृद्धि भएको छ; घरजग्गाको कारोबार सुस्ताएको छ, देशमा राजनीतिक स्थायित्व सबल नहुँदा सेयर बजार पनि जुन गतिमा अगाडि जानुपर्ने हो, सोही तरिकाबाट अगाडि बढ्न सकिरहेको छैन। कर्जाको ब्याजदर न्यून छ तर पनि कर्जाको माग बढ्न सकेको छैन। निक्षेपको ब्याजदर पनि न्यून छ। निक्षेपकर्ताहरूले अन्यत्र लगानी गर्ने र निक्षेपको ब्याजभन्दा बढी आमदानी गर्ने सोचमा पनि खासै प्रगति भएको देखिँदैन निक्षेप रहरिनुको अवस्था हेर्दा। जसका कारण बैंक तथा वित्तीय संस्थाको Cost of fund बढेको छ, नाफामा कमी आएको छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले नाफा गरेको रकममा तुलो रकम करका रूपमा राजस्व दाखिला गर्ने गर्दछन्। सोको अनुपातसमेत न्यून हुन पुगेको छ।

(क) निक्षेप तथा कर्जाको अवस्था

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा रहेको निक्षेप तथा कर्जाको तथ्याङ्क कलाई हेर्ने हो भने असमान गतिमा वृद्धि भइरहेको देखिन्छ। नियामक निकाय नेपाल राष्ट्र बैंकको निर्देशनबमोजिम विभिन्न समयमा तोकिएको क्रेडिट र डिपोजिट (सिडी रेसियो) को अनुपातको सीमाभन्दा माथि भएको देखिन्छ भने पछिल्ला वर्षहरूमा निक्षेपको वृद्धिभन्दा कर्जाको वृद्धि निकै कम

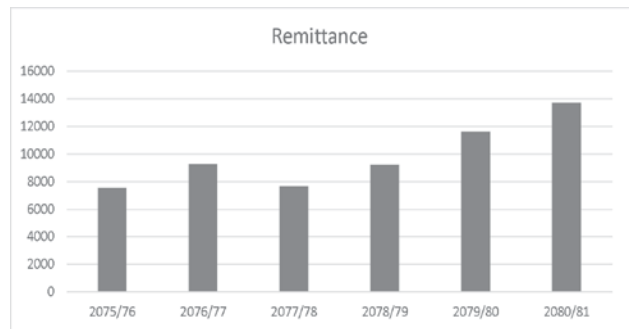
भएको देखिन्छ, जुन विषयलाई २०६९ असोजदेखि २०८१ असोजसम्मको चार्टले स्पष्ट पार्दछ।

माथिको तालिकाले यो स्पष्ट हुन्छ कि २०७९ असोज मसान्तपछिको समयमा जुन गतिमा निक्षेप बढेको छ, लगानी गति त्यो अनुपातभन्दा निकै कम भएको देखिन्छ। निक्षेप रकम जम्मा भइरहने र लगानी कम भएको तथ्याङ्कले देखाउँछ।

(ख) युवा जनशक्तिको विदेश मोह

दैनिक हजारौं युवाहरू देशबाट बाहिरिँदै गर्दा गाउँघरमा वृद्ध र बालबालिकाहरू मात्र रहेका छन् कि भन्ने अवस्था सिर्जना भएको छ। तुलो सङ्ख्यामा नेपालीहरू विभिन्न देशहरूमा पढ्न, काम गर्न तथा बसाइँसराइसमेत गरी गएको देखिन्छ। तिनै विदेशमा रहने नेपालीहरूले पठाएको रेमिट्यान्स पछिल्लो समय हवातै बढेको छ।

२०७८ को साउन महिनामा ७६ अर्ब ७३ करोड रहेकोमा २०८१ श्रावणमा आइपुग्दा १ खर्ब ३६ अर्ब ९३ करोड पुगेको छ, जुन विषय माथिको स्तम्भ चित्रबाट स्पष्ट देख्न सकिन्छ। चार्टबाट यो स्पष्ट हुन्छ कि जसरी विदेश जाने नेपाली कामदारको सङ्ख्या बढेको छ, रेमिट्यान्स पनि तीव्र रूपमा बढ्दै गएको छ। २०८० देखि २०८१ को एक वर्षको अवधिमा ५ खर्बभन्दा माथि रेमिट्यान्स भित्रिएको चार्टले देखाउँछ।

* उप-कार्यकारी अधिकृत, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

(ग) व्यापार घाटामा कमी आउनु

देशमा उत्पादनको क्षेत्र नहुँदा दैनिक उपभोगदेखि निर्माण, सेवा, कस्मेटिक, यन्त्र, उपकरण कच्चा पदार्थ, तयारी वस्तुलगायत सम्पूर्ण वस्तु तथा सेवा आयातमा निर्भर रहनुपर्ने अवस्था रहेको छ। यस्तो आयात खाएर उडाउने आयातमा सीमित भएको छ, जसलाई तथ्याङ्कमा हेर्ने हो भने स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

माथिको चार्टबाट यो चित्रण हुन्छ कि २०७९ असार मसान्तमा १२९९६ करोड रहेको व्यापार घाटा पछिल्ला वर्षहरूमा कम हुँदै आएको छ। आ.व.२०८१/८२ को भाद्र महिनामा आइपुग्दा ११६१५ करोड रहन पुगेको छ, जसले गर्दा अघिल्ला वर्षहरूमा आयातमा खर्च हुने रकममा कमी आएको छ।

(घ) विदेशी विनिमय सञ्चिति

विदेशी विनिमय सञ्चितिको अवस्था हेर्ने हो भने २०७९ असारमा १२१६ करोड रहेकोमा २०८१ असारमा २०४१ करोड पुगेको छ। २०८१ भाद्रमा आइपुग्दा २१ खर्ब ५२ अर्ब ५३ करोड पुगेको छ, जुन कुरा तलको चार्टले देखाउँछ। आ.व. २०८१/८२ को पहिलो दुई महिनामा भएको आयातलाई आधार मान्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग रहेको विदेशी विनिमय सञ्चितिले १६.८ महिनाको वस्तु आयात तथा १३.७ महिनाको वस्तु तथा सेवाको आयात धान्न पर्याप्त रहेको छ।

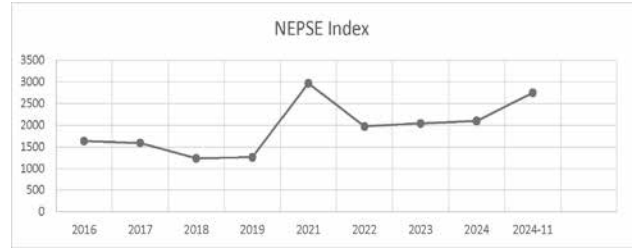

(ङ) पर्यटकको आगमन

२०२४ को अगस्टमा नेपाल आउने पर्यटकको सङ्ख्या ७ लाख २० हजार ३ सय ३२ पुगेको छ। गत वर्ष सोही अवधिमा ६ लाख १ हजार ३ सय ६० थियो। पर्यटकको आगमनले पनि अर्थतन्त्र चलायमान भएको छ।

(च) धितोपत्र बजारको अवस्था

धितोपत्र बजार पूर्णरूपमा चलायमान हुन सकेको देखिँदैन। २०२१ मा २९६८.४३ नेप्से रहेकोमा २०२४ मा आइपुग्दा २० ९५.२५ रहेको छ, जसको टर्न ओभर २०२१ मा १० अर्ब ९० करोड थियो भने २०२४ मा ५ अर्ब ४७ करोड मात्रै छ।

(छ) अन्य अवस्था

आ.व.२०८१/८२ को पहिलो महिना भ्रमण आयमा ८.१ प्रतिशत वृद्धि भई ४ अर्ब ७६ करोड पुगेको छ। गत वर्षको सोही अवधिमा ४ अर्ब ४० करोड रहेको थियो।

- चालु आ.व.को पहिलो महिनामा शिक्षा क्षेत्रमा रु. १७ करोड रकम भित्रिएको छ।
- चालु आ.व.को पहिलो महिनामा सङ्घीय सरकारको राजस्व परिचालन गत वर्षको सोही अवधिको ६९ अर्ब २० करोडको तुलनामा २१.७ प्रतिशतले वृद्धि भई ८४ अर्ब २१ करोड पुगेको छ।

यी माथिका विविध अवस्थाहरू विद्यमान रहेको परिस्थितिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा तरलताको अवस्था कस्तो छ? निम्न कुराहरू स्पष्ट हुन्छन्। उल्लिखित परिस्थितिहरूले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा लगानीयोग्य फन्ड जम्मा भएको छ भन्ने स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ। नियामक निकायको निर्देशनमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सिडी रेसियोको ९० प्रतिशतसम्म रहने मापदण्ड रहेकोमा २०८१ असोज मसान्तको तथ्याङ्कका आधारमा करिब ७९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। करिब ११ प्रतिशत सिडी रेसियोले लगानीको अवसर खोजिरहेको मानिन्छ।

२. तरलता बढ्नुका कारणहरू

पछिल्लो समय बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा तरलता बढ्दो क्रममा जम्मा हुँदै गएको छ। समग्र अर्थतन्त्र शिथिल अवस्थामा रहेका कारण आन्तरिक तथा बाह्य अवयवहरूमा सही संयोजन हुन नसक्दा आजको स्थिति सृजना भएको देखिन्छ। निम्न अवस्थाहरूले वित्तीय संस्थाहरूमा तरलता बढेको अवस्था रहेको छ।

- चालु आ.व.को भाद्रसम्म वैदेशिक सहायता प्रतिबद्धता उल्लेख्य वृद्धि भई ३७ अर्ब १८ करोड पुगेको छ, जुन कुल सहायता प्रतिबद्धतामध्ये अनुदानको अंश ६३.९ प्रतिशत रहेको छ। गत वर्ष यस्तो प्रतिबद्धता रु. १० अर्ब ६३ करोड रहेको थियो, जसले गर्दा बैंक वित्तीय संस्थामा उक्त रकमको ठुलो अंश रहेका कारण पनि तरलतामा वृद्धि भएको छ।
- वस्तु आयात तथा समग्र व्यापार घाटा कमी भएका कारण देशबाट रकम बाहिरिन कम भई तरलता बढ्न गएको हो। २०७८/७९ भाद्रमा २७०४८ करोडसम्म रहेको व्यापार घाटा २०८१/८२ भाद्रमा आइपुग्दा २३७४५ करोड रहेको छ।
- आ.व. २०८१/८२ को पहिलो दुई महिनामा विप्रेषण आप्रवाह रु. २ खर्ब ६३ अर्ब १४ करोड पुगेको छ, जसका कारण पनि तरलतामा वृद्धि भएको छ।

- सन् २०२४ को अगस्ट र सेप्टेम्बर महिनामा मात्र नेपाल आउने पर्यटकको सङ्ख्या १ लाख ६९ हजार २२ रहेको छ। आ.व. २०८१/८२ को भाद्रसम्ममा भ्रमण आयमा १० अर्ब ५३ करोड ४५ लाख पुगेको छ, जसले पनि तरलता बढ्न मद्दत पुऱ्याएको छ।
 - पुँजी बजारको अवस्थालाई हेर्ने हो भने २०८१ भाद्र महिनाको २ गते २९६६.३३ मा रहेको नेप्से सुचकाङ्क विभिन्न उचारचढावका बिच महिनाको अन्तिम कारोबार भएको दिन २५८०.७६ विन्दुमा रहेको छ। जहाँ कारोबारले टर्न ओभरको कुरा गर्दा २ गते २८ अर्ब ८३ करोड ७९ लाख रहेकोमा भाद्र ३१ गते ७ अर्ब ३६ करोड १९ लाख रहेको छ। यो कारोबारलाई हेर्दा करिब २१ अर्ब रकम तरल अवस्थामा रहेको छ। यसले पनि वित्तीय संस्थामा तरलता जम्मा हुन सघाएको छ।
 - सङ्घीय राजस्व सङ्कलन गत वर्षको सोही अवधिको तुलनामा भाद्र महिनामा ९.५ प्रतिशत वृद्धि भई १ खर्ब ४९ अर्ब १३ करोड पुगेको छ। यसले पनि सरकारी खातामा रकम जम्मा भएकाले बैंक तथा वित्तीय संस्थामा तरलता बढेको छ।
 - सङ्घीय सरकारको आ.व. २०८१/८२ को भाद्र महिनामा कुल खर्च गत आ.व.को सोही अवधिको तुलनामा ४.९ प्रतिशत वृद्धि भई १ खर्ब ७५ अर्ब ५५ करोड पुगेको छ। यसले पनि बजारमा तरलता वृद्धिमामा सहयोग पुगेको छ।
 - बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको निक्षेप र कर्जाको अवस्थालाई हेर्ने हो भने जुन दरमा निक्षेपको वृद्धि भएको छ, पछिल्लो तीन वर्षमा लगानी एक अङ्कको वृद्धि भएको छ। लगानीको उपयुक्त वातावरणको अभावमा निक्षेप रकम निष्क्रिय रहेको भन्न सकिन्छ, जसका कारण तरलता थुप्रिन पुगेको छ।
 - विप्रेषण आप्रवाहको अवस्थालाई हेर्ने हो भने करिब २० प्रतिशतको औसतमा हरेक वर्ष वृद्धि भइरहेको छ भने त्यसको उचित प्रयोग हुन सकिरहेको छैन, जुन विदेशी विनियम सञ्चित यति महिनालाई धान्ने अवस्थामा पुग्यौं भन्नेमा प्रयोग भएको छ।
 - वैदेशिक व्यापारको कुरा गर्दा करिब ८ प्रतिशतको निर्यात र करिब ९२ प्रतिशतको आयात रहेकोमा लामो समयदेखि व्यापार घाटा बेहोर्नुपरेको यथार्थ छ। आ.व. २०७८/७९ मा १२९९६ करोड रहेकोमा आ.व. २०८१/८२ मा आइपुग्दा ११६१५ रहन पुगेको छ। व्यापार घाटाको रकम घट्नुले पनि देशबाट विदेशी विनिमय बाहिरिनबाट बच्ने अवस्था रहने हुँदा बैंक तथा वित्तीय संस्थामा तरलता बढेको छ।
 - पछिल्लो समय सहकारी संस्थाहरूमा भएको अनियमितताले पनि सर्वसाधारणहरूमा आफ्नो धनको संरक्षण गर्नका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा रकम जम्मा गर्ने प्रचलन बढेको छ। सहकारीमा भएको निक्षेप अब बैंक तथा वित्तीय संस्थामा जम्मा भएका कारण पनि तरलतामा वृद्धि भएको छ।
- लगानीको उपयुक्त वातावरणको अभावमा बैंक तथा वित्तीय

संस्थाहरूले लगानी बढाउन सकिरहेका छैनन्। देशमा स्थिर सरकारको अभाव, धितोपत्र बोर्डमा अध्यक्षको चयन हुन नसक्दा पुँजी बजारले गति लिन नसकेको परिस्थिति, भइरहेको व्यवसायलाई धान्न कठिन परिस्थितिले नयाँ व्यवसाय खुल्ने अवस्थाको प्रतिकूलता, मानिसमा काम गर्नुपर्छ तथा उद्यम गरौं भन्ने सोचको कमी, नकारात्मक भाष्यको निर्माण, युवा पिँढीले विदेशको गन्तव्य तय गर्ने जस्ता विविध परिस्थितिले लगानीको वातावरण अनुकूल हुन नसक्दा लगानीमैत्री वातावरण बन्न सकिरहेको छैन, जसले गर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू निक्षेप होल्ड गरी बसेको अवस्था छ।

३. तरलताको प्रभावकारी व्यवस्थापन

वित्तीय बजारमा कर्जाको मागमा कमि, लगानीका आकर्षक क्षेत्रको अभाव, विदेशी मुद्रा प्रवाह, सरकारी खर्चको कमि, नियामक निकायका नितीहरू, आयातमा कमि, पुँजी बजारको विस्तारमा कमि, अस्थिर राजनितीले लगानीको वातावरण अनुकूल नहुनु लगायतका विविध कारणहरूले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा तरलता जम्मा हुन पुग्यो। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा तरलता जम्मा भइरहने र त्यसको प्रभावकारी व्यवस्थापन हुन सकेन भने सोका कारणले वित्तीय प्रणालीलाई दिर्घकालिन असर पर्दछ। समग्र व्यवसायिक चक्रमा नकारात्मक प्रभाव पर्ने हुँदा बढ्दो तरलतालाई उचित तवरले व्यवस्थापन गर्न सक्नुपर्दछ।

- १) **मौद्रिक निती मार्फत:** नियामक निकायको रूपमा रहेको केन्द्रीय बैंकले मौद्रिक निती मार्फत ब्याजदरमा परिवर्तन गर्ने, अनिवार्य नगद मौज्जातका दरहरू बढाएर, विकास ऋणपत्रहरू जारी गर्ने लगाएतका बाटाहरू अबलम्बन गर्न सक्दछ। यसका अलवा अन्य प्रभावकारी उपायहरू अपनाएर अधिक तरलता व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ।
- २) **न्यून ब्याजदर:** कर्जामा ब्याजदर घटाएर लगानी बढाउन सकिन्छ। सस्तो ब्याजदरले कम प्रतिफललाई पनि समायोजन गर्न सकिने हुँदा लगानी बढ्दछ। निक्षेपमा ब्याजदर कम हुँदा बचतमा राख्ने रकम प्रतिफलआउने अन्य क्षेत्र खोजी लगानी गर्ने संभावना रहन्छ।
- ३) **सावधानीपूर्ण लगानी:** लगानीका सुरक्षित स्थान तथा क्षेत्र खोजेर लगानी गरी तरलता व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ। अधिक तरलता भयो भन्दैमा असुरक्षित लगानी भने गर्नु हुँदैन।
- ४) **सरकारी खर्च बढाएर:** सरकारले विकास खर्चका लागि छुट्टाइएको बजेट समयमै खर्च गर्न सकेमा वित्तीय संस्थामा रहने अवस्था रहने थिएन। विकास खर्चको रकम समयमा बाहिर आउन सक्थ्यो भने अर्थतन्त्र चलायमान बन्न सक्छ।
- ५) **निक्षेपको प्रोत्साहन:** वित्तीय संस्थाले जहिले पनि निक्षेपकर्तालाई प्रोत्साहन गरी राख्न सक्नुपर्दछ। निक्षेपकर्तालाई संरक्षण गरी दिर्घकालिन निक्षेपका स्रोतहरू राख्न सक्ने वातावरण बनाउनुपर्दछ।
- ६) **धितोपत्र जारी गरेर:** पुँजी बजारमा धितोपत्र जारी गरेर पनि तरलतालाई एकत्रित गर्न सकिन्छ भने प्राथमिक तथा दोस्रो बजार मार्फत सेयर निस्काशन गरेर तरलता व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ। जहाँबाट दिर्घकालिन पुँजी निर्माणको बलियो जग बनाउन सकिन्छ।

- ७) **विदेशी मुद्रा व्यवस्थापन:** अन्तराष्ट्रिय बजारमा लगानी बढाएर पनि विदेशी मुद्राको व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ ।
- ८) **लगानीको वातावरण सृजना:** देशमा लगानी मैत्री वातावरण निर्माण गरी स्वदेशी तथा विदेशी लगानीकर्तालाई लगानी वातावरण बनाई लगानी बढाएर तरलता व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ ।
- ९) **विप्रेषण आप्रवाहको सदुपयोग:** देशमा रोजगारीको अवसर नभएर विदेशिन बाध्य भई विदेशि भूमिमा पसिना बघाएर कमाएको रकम उत्पादनशिल क्षेत्रमा लगानी उत्पादनसंगै रोजगारी बढाउने वातावरण बनाउनुपर्दछ । बिडम्बना यसो नभई खाएर उडाउने आयातमा सिद्धिएको अवस्था रहेकोछ जुन क्रमको बन्द हुन जरूरी छ ।
- यस्ता विविध तरिकाहरूको अवलम्बन गरी वित्तीय संस्थाहरूमा रहेको अधिक तरलतालाई प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ । बढ्दो तरलताको उचित समयमा प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्न सकिएन भने धेरै पक्षमा नकारात्मक प्रभाव पर्ने हुन्छ ।

उपसंहार

विविध परिस्थितिहरूले आजको दिनमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा एकातिर तरलता बढेको बढेई छ भने अर्को भइरहेका लगानीकर्ता तथा ऋणीहरूलाई एउटा वित्तीय संस्थामा रहेका असल ऋणीहरू अर्कोमा तान्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ । बजारमा नयाँ व्यवसाय तथा उद्यम सिर्जना गर्ने तथा हुने परिस्थिति नबन्दा भइरहेका राम्रा ग्राहक संरक्षण गर्ने, अन्य संस्थाबाट राम्रा ग्राहक विभिन्न प्रलोभनमा आ-आफ्नोमा ल्याउने र राम्रा ग्राहकलाई हटाउने खेल हिजो पनि थियो र आजको यो अवस्थामा अझ मौलाएको छ । जसले समग्र वित्तीय क्षेत्रमा स्वस्थ प्रतिस्पर्धा हुन सकेन भने त्यसको प्रभाव अर्थतन्त्रमा पर्ने गर्दछ । वित्तीय संस्था अर्थतन्त्रका प्रमुख अंग हुन्, यी अंगमा घाउ लाग्दा समग्र प्रणालीमा प्रभाव पर्दछ । जसरी सहकारीको प्रभाव पनि एउटा ज्वलन्त उदाहरण हो । बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रमा पर्ने प्रभावले समग्र अर्थतन्त्रमा सिधा असर पर्ने हुँदा यस्ता संस्थाहरूलाई सवल बनाउन राज्य गम्भीर भएर सोच्नुपर्दछ । अर्थतन्त्रको ऐनाको रूपमा रहेको वित्तीय क्षेत्रलाई धर्मराउन दिनु हुँदैन । यसलाई सही बाटोमा लगाउन सरकार, नियामक निकाय, सर्वसाधारण तथा सरोकारवाला सबैले आफ्नो तहबाट सोच्ने बेला आइसकेको छ ।

निकासीमा नगद अनुदान र निकासी : नेपालको बाह्य व्यापारमा निकासी नगद अनुदानको व्यवस्था

डा. सुमनकुमार रेग्मी*

१. पृष्ठभूमि

निकासी बढाउन सरकारले स्वदेशी निकासीकर्तालाई नगद अनुदान दिँदै आएको पनि धेरै वर्ष अर्थात् १० वर्ष बढी भएको छ तर यसको परिणाम सकारात्मक देख्न सकिएको छैन । तेस्रो देशमा निर्यात गर्ने उद्योगलाई सरकारले आ.व. २०७१।०७२ देखि नगद अनुदानको व्यवस्था गरेको थियो । तर नगद अनुदानले निर्यातमा सकारात्मक प्रभाव पार्न सकेको देखिँदैन । स्वदेशी वस्तुको निर्यात वृद्धि गरेर आयातलाई कम गर्ने लक्ष्यसहित सरकारले निर्यातजन्य उद्योगलाई सुरुमा २ प्रतिशत नगद अनुदानको व्यवस्था गरेको थियो । निर्यात निरन्तर रूपमा घटिरहेको अवस्थामा पछि निर्यात अनुदान बढाएर २०७४।७५ देखि ३ देखि ५ प्रतिशतमा ल्याएको थियो । तर २०८१।८२ मा आउँदा निर्यातमा दिँदै आएको अनुदानको निर्यात बढ्न नसकेकाले यसलाई पुनरवलोकन गरिनुपर्ने र निर्यात बढाउनका लागि दिएको नगद अनुदान रकम प्रभावकारी नभएको भनाइ अद्यापि रहँदै आएको छ । नगद अनुदान प्रतिशत ७ सम्म पुऱ्याएको छ ।

नगद अनुदान दिँदा पनि निर्यात घटिरहेका बेला यस सम्बन्धमा प्रभाव अध्ययन गरी नीतिको पुनरवलोकन गर्न सुझाव दिएकोमा प्रभाव अध्ययन नगराई अनुदान रकम २ प्रतिशतबाट बढाएर ५ प्रतिशतसम्म पुऱ्याएको थियो । निर्यातजन्य उद्योगलाई दिँदै आएको प्रोत्साहन अनुदानको प्रभाव मूल्याङ्कन गरिनुपर्ने बताइएको छ ।

२. निकासीमा नगद अनुदानको व्यवस्था

स्मरण गराइन्छ कि आ.व. २०७१।७२ मा २४ करोड ८१ लाख रुपैयाँ नगद अनुदान दिएकोमा सो अवधिमा ८६ अर्ब ७४ लाख रुपैयाँ बराबरको सामान निर्यात भएको थियो । आ.व. २०७२।७३ मा १९ करोड ८८ लाख रुपैयाँ नगद अनुदानको व्यवस्था गरेकोमा सो अवधिमा निर्यात ७१ अर्ब १३ करोड रुपैयाँको सामान निर्यात भएको थियो । यस्तै आर्थिक वर्ष २०७३।७४ मा २९ अर्ब ३ करोड रुपैयाँ नगद अनुदान दिएकोमा ७४ अर्ब १२ करोड रुपैयाँको सामान निर्यात भएको महालेखाको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ । आ.व. २०७३।७४ मा २१ अर्ब १३ करोड रुपैयाँको नगद अनुदान दिएकोमा ८१ अर्ब ३३ करोड निर्यात भएको थियो । आ.व. २०७१।७२ को तुलनामा अन्य वर्षहरूमा निर्यात घटेकाले नगद प्रोत्साहन अनुदानको निर्यातमा सकारात्मक प्रभाव नदेखिएको अभिलेखमा उल्लेख छ ।

स्वदेशी वस्तुको निर्यात बढाउनका लागि सरकारले निर्यातजन्य २६ वस्तुमा ३ देखि ५ प्रतिशतसम्म नगद अनुदानको व्यवस्था

गरेको थियो । ५ प्रतिशत नगद अनुदान पाउनेमा प्रशोधित चिया, प्रशोधित कफी, हस्तकला र काष्ठकलाका सामान, प्रशोधित छाला र छालाजन्य उत्पादन, हाते कागज र त्यसबाट बनेका सामान, प्रशोधित पत्थर तथा गरगहनालगायत थिए । यस्तै अल्लोको सामान, मिनरल वाटर, बेसार, तरकारी, पुष्प, प्रशोधित मह, प्रशोधित अलैंची, प्रशोधित अदुवा, स्लाइडिङ, तेल र पाउडर, प्रशोधित जडिबुटी तथा सारयुक्त तेल निर्यातमा पनि ५ प्रतिशत अनुदानको व्यवस्था छ । ३ प्रतिशत नगद अनुदान पाउनेमा स्वदेशी कपडा, तयारी पोसाक, गलैँचा र ऊनका सामान, पस्मिना, प्रशोधित जुट तथा सामान, गरगहना, यार्न आदि थिए ।

सस्तो तर स्तरीय प्रकारले आन्तरिक मागको आपूर्ति गराउनुका साथै बढी मात्रामा विदेशी मुद्रा आर्जन हुने गरी स्तरीय निकासी बढाएर देशको शोधनान्तर स्थितिलाई सुव्यवस्थित गर्ने लक्ष्य लिई उदार तथा गतिशील व्यापार नीतिको भावना नेपालको व्यापार नीति २०७२ र नेपाल एकीकृत व्यापार नीति २०७३ मा अवलम्बन गरिएको देखिन्छ । आन्तरिक खपत र निकासी गरिने किसिमका सामान र सेवाहरूको स्तरीय रूपले उत्पादन बढाउन ध्यान केन्द्रित गरिएको थिए । सरकार छिमेकी देशहरूसँग निकासी बढाउन विशेष प्रयत्नशील रहेको छ । देशभित्र उत्पादन बढाई निर्यात अभिवृद्धि गर्न र आन्तरिक मागको आपूर्ति गर्न उपयुक्त व्यवस्थापन तथा आधुनिक प्रविधि प्रवाह गराउने र बजार विकासको व्यवस्था मिलाउनुका साथै प्रत्यक्ष विदेशी लगानी आमन्त्रण गर्ने प्रयास गरिएको थियो ।

उपरोक्त कार्यहरूका लागि निजी क्षेत्रमुखी हुने गरी उदार मौद्रिक तथा वित्तीय नीतिहरू बनाई प्रशासनिक प्रकृत्यालाई आमूल परिवर्तन गरी सरल, छिटो, पारदर्शी र गतिशील बनाइएको थियो । व्यापारको अभिवृद्धि गराउन सञ्चारलगायत संस्थागत तथा भौतिक आधारशिलाहरू तथा मानव साधनको समुचित विकास गराउनेतर्फ सरकारी क्षेत्रको प्रयत्न दृढताका साथ भइरहेको थियो ।

देशको आवश्यकता परिपूर्ति गर्नका लागि विदेशी मुद्रा बढी आम्दानी गर्ने लक्ष्य राखेर वस्तुगत तथा सेवागत निकासीको स्तरीय रूपमा विविधीकरण गराई निकासी बढाउन समुचित प्रयत्नको सुरुवात भइसकेको छ । परम्परागत एवम् नव-परम्परागत निकासी वस्तुहरूको स्तरीय रूपमा उत्पादन बढाएर निकासीयोग्य वस्तुहरूको निकासी बढाउने भनिएको थियो । बढी फाइदा हुने प्रशोधित तथा तयारी वस्तुको निकासी बढाउन बढी जोड दिइएको थियो ।

* लेखक व्यापार तथा निकासी प्रवर्धन केन्द्रका पूर्व नायब कार्यकारी निर्देशक हुनुहुन्छ ।

३. निकासीमा नगद अनुदानको आवश्यकता किन ?

लाभदायक रोजगारी बढाउने गरी उपयुक्त निकासीयोग्य प्रशोधित एवम् औद्योगिक वस्तु तथा नयाँ वस्तुको पहिचान गरी उत्पादन बढाएर विदेशी मुद्राको आर्जनमा केन्द्रित गरिएको थियो । सेवामूलक व्यापार तथा व्यवसायलाई समुचित रूपले विकास गराई विदेशी मुद्राको आर्जनमा बढी जोड दिइएको थियो । जनशक्तिको समुचित उपयोग गराउनका लागि वाञ्छनीय तथा सम्भव जनशक्तिसहित सिपको विकास गराई सेवामूलक कार्यहरू बढाउनुका साथै त्यस्ता सिपको निकासी वृद्धिमा समाहित गरिएको थियो ।

व्यापार नीति तथा रणनीतिहरूमा उल्लिखित कार्यहरूलाई छिटो, छरितो र पारदर्शी रूपले सञ्चालन गराउन उदार नीतिहरू निर्माण गरी प्रशासनिक प्रक्याहरूमा आमूल परिवर्तन गर्दै अफ उदार, सरल र गतिशील बनाउन अपरिहार्य देखिन्थ्यो र यसलाई निरन्तरता नै दिएको देखिन्छ ।

पूर्ण बन्देज वा परिमाणात्मक बन्देज लगाइएका सामानबाहेक अन्य वस्तुहरूको निकासी गर्न इजाजत चाहिएको छैन । परिमाणात्मक बन्देज लगाइएका वस्तुको हकमा सोधखोज गरी निकासी इजाजतपत्र दिइने भनिएको छ । निकासी बढाउनका लागि सरकारले पारवहन तथा ढुवानी व्यवस्थामा सुधार ल्याउन संस्थागत तथा भौतिक आधारशिलाहरूको विकास गराउँदै प्रशासनिक प्रक्यालाई पारदर्शी, छिटो र छरितो बनाइने भन्दै आएको छ ।

निकासी प्रवर्धन गर्न कन्टेनर सेवाको प्रयोग बढाइनु तथा बन्डेड वायरहाउस व्यवस्थालाई अफ विस्तार तथा सुधार गर्दै जानु नितान्त आवश्यक छ । निकासीयोग्य वस्तु उत्पादन गर्न चाहिने कच्चा पदार्थहरू, माध्यमिक सामान तथा पुँजीगत सामानका पार्टपुर्जाहरूमा सरल तरिकाले भन्सार महसुल र अन्तःशुल्क तथा भ्याट तथा अन्य करमा सुविधा दिई यस्ता आयातीत सामानहरू उद्योगका प्रशोधनमा प्रयोग नभएमा असुल उपर गरी दण्डको व्यवस्था गरेमा औद्योगीकरण हुन जाने हुन्छ । अन्यथा आयातीत औद्योगिक कच्चा पदार्थ दुरुपयोग भइराखेको छ र भइरहने नै देखिन्छ ।

सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेका सामानबाहेक अन्य निकासी गरिने सामानमा कुनै शुल्क लगाइने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ । दीर्घकालीन रूपमा सामान वा सेवा निकासी गरेर आर्जन गरेको खुद परिवर्त्य विदेशी मुद्राको केही अंश स्वीकृत वस्तुको पैठारी गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ र गराउँदै जानुपर्दछ । यस्तो व्यवस्था निर्यातमा नगद प्रोत्साहन शोधभर्नाका लागि दिइएको छ ।

निकासीयोग्य वस्तुहरूको गुणस्तरमा सुधार ल्याउन समय-समयमा गुणस्तर परीक्षण गर्नुका साथै सोका लागि चाहिने आवश्यक नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीतिमा समेटिएको छ । निकासी गरिने वस्तुको प्याकिङ गर्ने प्रविधिको पैठारी तथा विकास गर्न अपरिहार्य छ । निकासी प्रवर्धन गराउने कार्यमा विदेशस्थित नेपाली नियोगहरूलाई समेट्ने कार्य कम भएको छ । तर यस कार्यका लागि आवश्यक पर्ने प्रविधि, बजार तथा निकासी प्रक्रियासम्बन्धी जानकारी र व्यापार मेलामा सहभागिताको व्यवस्था व्यापार तथा

निकासी प्रवर्धन केन्द्रले गर्दै आएको छ ।

प्रविधिको द्रुततर विकास तथा प्रसारले विश्वको आर्थिक संरचना तथा सोचाइमा निकै नै परिवर्तन ल्याएको छ । फलतः सञ्चार तथा यातायात, कृषि तथा उद्योग र सेवा क्षेत्रको विकास गराएर अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा अभिवृद्धि ल्याई विश्वको अर्थतन्त्रलाई प्रभावित पार्दै तिनलाई एक-अर्कासँग आबद्ध गराएको छ । यसरी ती अर्थतन्त्रहरूबीच बढ्दो अन्तर्निहित आर्थिक सम्बन्धले पुँजी तथा वित्तीय प्रवाहमा अत्याधिक वृद्धि ल्याएको छ । आर्थिक संवृद्धिका लागि नेपालले पनि यस प्रक्यामा आफू सहभागी बन्नेतर्फ पाइला चाल्नुपर्दछ । यसका लागि उदार र लचिलो आर्थिक संरचना अपनाइएको छ । गतिशील आर्थिक नीतिबाट नै कतिपय अर्थतन्त्रहरू देश विकासमा निकै अगाडि बढेका छन् । भौगोलिक बाध्यताले यस्तो नीतिको औचित्य अफ बढी स्पष्ट पर्दछ । वास्तवमा अन्य कतिपय मुलुकहरूमा जस्तै नेपालमा पनि आर्थिक स्वतन्त्रता प्राप्त गर्ने गरी देशलाई आत्मनिर्भर पार्ने किसिमको विकास कार्यनीतिले विकासमा खास गति ल्याउन सकेको छैन ।

पहिले आयात विस्थापन नीतिअन्तर्गत उच्च संरक्षणभित्र औद्योगीकरण गर्दा प्रतिस्पर्धात्मक अर्थतन्त्रको विकास भएन भने उद्योगमुखी आर्थिक नीतिले कृषि व्यापारका सर्तहरू प्रतिकूल भई कृषि विकासले गति लिन सकेन । वास्तवमा कृषि र उद्योगबिचका अन्तरसम्बन्धहरू मजबुत गराएमा मात्र विकास टिकाउपूर्ण तथा गतिशील हुन्छ । तर कृषि र औद्योगिक नीतिहरूमा निहित विकृतिहरूले त्यसो हुन दिएनन् । फलस्वरूप देशको निकासीको आधार साँघुरो भएर ऊनी, गलैँचा, तयारी पोसाक, छाला र जुटका सामान, परिष्मना तथा ऊनीका सामानहरू, फलाम, स्टिलका सामानहरू, धागो, कपडा जस्ताको निकासीमा बढी निर्भर रहनुपरेको छ । जसले गर्दा व्यापार घाटा बढेर गएको छ । उक्त घाटा घटाएर लैजान विशेष उपायहरू अँगाल्नु आवश्यक हुन जान्छ ।

विगतका अनुभवबाट टेवामूलक उपायहरूको अभावमा आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रवर्धन नीतिहरू साथै कार्यान्वयनमा ल्याए पनि निर्यात प्रवर्धन हुन गाह्रो हुँदो रहेछ । सीमित आन्तरिक बजार र कुशल व्यवस्थापन तथा समुचित प्रविधिको अभावले खडा गरेका बाधाहरू हटाउनका निम्ति निकासी क्षेत्रलाई गतिशील पार्न सकेमा क्षेत्रगत अन्तरसम्बन्धहरू बढेर उत्पादकत्व, उत्पादन तथा रोजगार बढ्न गई देशको विकासले गति लिन सक्ने छ । वास्तवमा निकासी प्रवर्धनबाट विदेशी मुद्रा बढी आर्जन मात्र नभई अन्य आर्थिक क्रियाकलापहरू पनि बढ्न जान्छन् । साथै छिमेकी देशहरूले उदार व्यापार नीति धेरै पहिले अँगालिसकेको हुँदा अन्तर्राष्ट्रिय परिप्रेक्ष्यमा तथा नेपालका विकास बाध्यताहरूलाई विचार गर्दा नेपाली व्यापार नीति २०७२ तथा नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति २०७३ पछि सन् २०२३/२४ आएका रणनीति बढी उदार हुँदै गएका छन् ।

निर्यात वृद्धि कार्यनीतिमा निर्भर रहने हुँदा बजारमुखी स्तरीय तथा सुनिश्चित सामान तथा सेवाको उत्पादन तथा आपूर्ति बढाउने गरी कार्यनीतिको अवलम्बन तथा कार्यान्वयन गराउनु अत्यावश्यक हुन जान्छ । व्यापारमा वृद्धि ल्याउन निजी क्षेत्रको बढी संलग्नता

ग्राएर स्वस्थ प्रतिस्पर्धा बढाए विकासमा गति आउँछ । अतः निजी क्षेत्रलाई स्वस्थ प्रतिस्पर्धात्मक रूपले आर्थिक कार्यहरूमा बढी मात्रामा संलग्न गराउने गरी सरल तथा पारदर्शी र सुनिश्चित प्रशासनिक प्रक्रिया अँगालेर आधुनिक प्रविधिको व्यवस्था र आवश्यक भौतिक तथा संस्थागत आधारशिलाहरूको निर्माणका साथै मानव साधनको उपयुक्त विकास गराउनमा सरकारी क्षेत्र कटिबद्ध हुनु नितान्त आवश्यक छ ।

गरिबी हटाउनु नै देशको मूल लक्ष्य भएकाले व्याप्त गरिबी कम पाउँदै लगिनुपर्दछ । त्यसैले उत्पादनमा द्रुततर अभिवृद्धि र लाभदायक रोजगारी बढाएर नेपाली मानव साधनको समुचित विकास गराउनु आजको गहन चुनौती रहेको छ । कम उत्पादकत्व भएको कृषिको बाहुल्यता रहेको देशमा बढ्दो जनचाप समाधान गरी विकासमा लाग्न सीमित कृषियोग्य जमिन तथा वन सम्पदा र प्रचुर जलस्रोत तथा पर्यटन जस्ता साधनहरूको उपयुक्त परिचालन गराई क्षेत्रगत उत्पादकत्वमा अभिवृद्धि ल्याएर विकासलाई द्रुततर गराउनु नितान्त आवश्यक भएको छ । जसका लागि कुशल व्यवस्थापन अत्यावश्यक हुने हुँदा जनशक्तिको समुचित विकास तथा उपयोग अपरिहार्य हुन जान्छ । साथै विकास मानव हितका लागि हुनु नितान्त आवश्यक हुने हुँदा उद्योग तथा व्यापारको विकासमा स्वस्थ प्रतिस्पर्धा हुनु अत्यावश्यक हुन्छ ।

सस्तो तर स्तरीय प्रकारले आन्तरिक मागको आपूर्ति गराउनुका साथै बढी मात्रामा विदेशी मुद्रा आर्जन हुने गरी स्तरीय निकासी बढाएर देशको शोधनान्तर स्थितिलाई सुव्यवस्थित गर्ने लक्ष्य लिई उदार तथा गतिशील व्यापार नीतिको भावना नेपालको व्यापार नीति २०७२ र नेपाल एकीकृत व्यापार नीति २०७३ र सन् २०२३ मा आएको रणनीति अवलम्बन गरिएको छ । आन्तरिक खपत र निकासी गरिने किसिमका सामान र सेवाहरूको स्तरीय रूपले उत्पादन बढाउन केन्द्रित गरिएको छ । छिमेकी देशहरूसँग निकासी बढाउन विशेष प्रयत्नशील रहिआएको छ । देशभित्र उत्पादन बढाई निर्यात अभिवृद्धि गर्न र आन्तरिक मागको आपूर्ति गर्न आधुनिक उपयुक्त व्यवस्थापन तथा प्रविधि प्रवाह गराउने र बजार विकासको व्यवस्था मिलाउनुका साथै प्रत्यक्ष विदेशी लगानी आमन्त्रण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

निकासीयोग्य वस्तुहरू तथा सेवाको समुचित विकास गर्न, गराउन आधुनिक उपयुक्त प्रविधि प्रवाह गराउनुका साथै संस्थागत तथा भौतिक आधारशिलाहरूको विकास गराउने वातावरण नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति २०७३ मा देख्न पाइन्छ । तर यसको कमीका कारण रणनीति सन् २०२३ आएको छ ।

व्यापार नीति तथा रणनीतिहरूमा उल्लिखित कार्यहरूलाई छिटो, छरितो र पारदर्शी रूपले सञ्चालन गराउन उदार सरोकार नीतिहरू निर्माण गरी प्रशासनिक प्रक्रियाहरूमा आमूल परिवर्तन गरी अझ उदारता, सरलता र गतिशीलता अपरिहार्य देखिन्छ ।

निकासी प्रवर्धन गर्न कन्टेनर सेवाको प्रयोग बढाइनु तथा बन्डेड वायरहाउस व्यवस्थालाई अझ विस्तार तथा सुधार गर्दै जानु नितान्त आवश्यक छ । निकासीयोग्य वस्तु उत्पादन गर्न चाहिने

कच्चा पदार्थहरू, माध्यमिक सामान तथा पुँजीगत सामानका पार्टपुर्जाहरूमा सरल तरिकाले भन्सार महसुल र अन्तःशुल्क तथा भ्याट तथा अन्य करमा सुविधा दिई यस्ता आयातीत सामानहरू उद्योगका प्रशोधनमा प्रयोग नभएमा असुल उपर गरी दण्डको व्यवस्था गरेमा औद्योगीकरण हुन जाने हुन्छ । अन्यथा आयातीत औद्योगिक कच्चा पदार्थ दुरुपयोग भइराखेको छ र भइरहने नै देखिन्छ ।

उपर्युक्त सन्दर्भमा सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेका सामानबाहेक अन्य निकासी गरिने सामानमा कुनै शुल्क लगाइने छैन भनिन्छ । दीर्घकालीन रूपमा सामान वा सेवा निकासी गरेर आर्जन गरेको खुद परिवर्त्य विदेशी मुद्राको केही अंश स्वीकृत वस्तुको पैठारी गर्न वा गराउन पाउने गरिएको छ र गराउँदै जानुपर्दछ । २०७१/७२ पछि २०८१/८२ सम्म पनि यस्तो व्यवस्था निर्यातमा नगद प्रोत्साहन शोधभर्नाका लागि दिइएको छ ।

४. नगद अनुदान प्रतिशत

आ.व. २०६७-६८ देखि नेपाल सरकारले निर्यातमा नगद प्रोत्साहनसम्बन्धी कार्यविधि, २०७० सहित थप संशोधनअनुसार निर्यातमा नगद प्रोत्साहन प्रदान गरिने औद्योगिक वस्तुको नाम तथा प्रतिशत निम्नबमोजिम छ :

प्रशोधित कफी उत्पादनमा नगद प्रोत्साहन २ प्रतिशत, अर्ध प्रशोधित छालामा २, हस्तकला र काष्ठकलाका वस्तुमा २, प्रशोधित छालामा २, हाते कागज र सोको उत्पादनमा २, प्रशोधित महमा २, चियामा २, गलैँचा तथा ऊनीको सामानमा २, पस्मिना र रेशमजन्य वस्तुमा २ र प्रशोधित जडीबुटी तथा सारयुक्त तेलमा २ प्रतिशत दिइएको छ । यसरी निकासीमा नगद प्रोत्साहन पुनः संशोधनपछिका वर्षमा १ देखि ५ प्रतिशतभित्र रहँदै आएको छ ।

त्यस्तै, १ प्रतिशत नगद प्रोत्साहन पाउने वस्तुहरूमा तयारी चाउचाउ, चोकर, चक्की आटा, पोलिस्टर फाइबर यार्न, पोलिस्टर टेक्सटाइल यार्न, तयारी पोसाक, वनस्पति तेल, ट्रान्सफर्मर, रिटल पोल्स तथा एक्सेससरिज, डट्पेन, दाल, किमती तथा अर्धकिमती पत्थर, सुन चाँदीका गरगहना, बेसार, सुठो, बिउ बिजन, पुष्प-फूल, फलफूल, तरकारी, अदुवा, अलैँची, र जडीबुटी रहेका छन् । तर यस्तो प्रोत्साहन कार्यान्वयनमा आउँदा पनि किन निकासी बढ्दैन ?

५. निर्यात अनुदान कार्यविधि संशोधनको आवश्यकता

निर्यात नगद अनुदानबारे समस्या देखा परेपछि सरकारले निर्यात नगद अनुदान कार्यविधि, २०७९ संशोधनको प्रक्रियामा जाने भनिएको थियो । यस संशोधन प्रक्रियालाई कानुन, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयमा रायका लागि पठाइएको छ । निर्यातमा अनुदान प्रदान गर्ने सम्बन्धी कार्यविधि २०८० निर्माण गरिएको छ ।

उत्पादित वस्तुमा मूल्यअभिवृद्धि, अनुदान रकम, वस्तुहरूको वर्गीकरणलगायतका विषयमा संशोधन आवश्यक ठानिएको छ ।

मूल्यअभिवृद्धि रकम निश्चित गर्नुका साथै कार्यविधिमा देखा परेका समस्या समाधानका उपायहरू अपनाइने छ । वर्तमान अवस्थामा कार्यविधिले उत्पादनमा कम्तीमा ५० प्रतिशत, ७० प्रतिशत र ८० प्रतिशत मूल्यअभिवृद्धि गरी वस्तु निर्यात गरेमा नगद अनुदानको व्यवस्था गरिँदै लगिने छ । मूल्य अभिवृद्धि प्रमाणीरण गराउन चाहने निर्यातकर्ताले आर्थिक वर्ष समाप्त भएको तीन महिनाभित्र स्वघोषणासहित निवेदन दिनुपर्दछ ।

उत्पादनमा मूल्यअभिवृद्धि गरेमा कुल निर्यातको १ प्रतिशतदेखि ८ प्रतिशतसम्म नगद अनुदान उपलब्ध गराइने व्यवस्था गरिएको छ । नगद अनुदान उदार हुनुको साटो अघिल्ला सरकारले निर्यात अनुदान रकम वृद्धि तथा कालोसूचीमा राख्नेसहित निर्यात अनुदान कार्यविधि २०७९ दोस्रो पटक संशोधन गरिएको थियो ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

निर्यातमा नगद प्रोत्साहनसम्बन्धी कार्यविधि, २०७० सहित थप संशोधन व्यवस्था ।

अर्थ मन्त्रालयका आर्थिक सर्वेक्षणहरू ।

गोरखापत्र दैनिक लगायत विभिन्न दैनिक पत्रिकाहरू ।

कृषि विकास मन्त्रालयका प्रकाशित प्रकाशनहरू ।

कृषि विभागबाट प्रकाशित प्रकाशनहरू ।

राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपालका योजनाहरू र अन्य प्रकाशनहरू ।

कृषि, सूचना तथा सञ्चार केन्द्रबाट प्रकाशित प्रकाशनहरू ।

सरकारका विभागबाट प्रकाशित प्रकाशनहरू ।

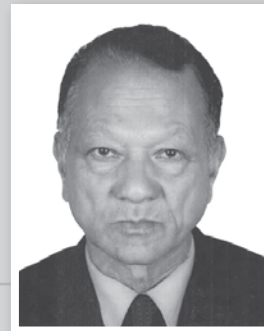
व्यापार तथा निकासी प्रवर्धन केन्द्रका प्रकाशनहरू ।

नेपाल राष्ट्र बैंकका प्रकाशनहरू ।

लेखकका पूर्व प्रकाशित लेखहरू ।

माथि उल्लिखित संस्थाहरूका वेबसाइटहरू ।

नेपालमा सार्वजनिक खर्चको वर्तमान अवस्था र स्थिति

गम्भीर बहादुर हाडा*

परिचय

सरकारले राज्य सञ्चालनका लागि आवश्यक विभिन्न खर्चहरू व्यहोर्ने गर्दछ र जनकल्याण तथा विकासका लागि पनि खर्च गर्दछ। यसलाई नै सार्वजनिक व्यय भनिन्छ। यसअन्तर्गत सरकारले विभिन्न क्रियाकलापहरूमा विभिन्न प्रयोजनका लागि व्यहोर्ने सबै खर्च रकमहरू समावेश हुन्छन्। सार्वजनिक व्ययको परिभाषा र परिधिमा परिवर्तन आएको छ। १९ औं शताब्दीका राजस्व अर्थशास्त्रीहरूले सार्वजनिक व्ययमाथि ध्यान नदिएर केवल सार्वजनिक आयमाथि विश्लेषणलाई बढी ध्यान केन्द्रित गरेका थिए। वर्तमान शताब्दीमा सार्वजनिक व्ययको महत्त्वलाई स्वीकार गरी आजकल प्रायः सबै राजस्व अर्थशास्त्रीहरूले यसलाई राजस्वको अभिन्न अङ्गका रूपमा विश्लेषण गरेको पाइन्छ।

नागरिकहरूको सुरक्षा र आर्थिक तथा सामाजिक हित अभिवृद्धिका लागि प्रचुर मात्रामा सार्वजनिक खर्चको आवश्यकता पर्दछ। नागरिकहरूका लागि नभई नहुने कतिपय त्यस्ता सामान्य आवश्यकताहरू हुन्छन्, जसको प्राप्तिका लागि सरकारी प्रयासकै आवश्यकता पर्दछ। देशमा शान्ति, सुव्यवस्था, प्रतिरक्षा, न्याय र प्रशासनिक व्यवस्था कायम राख्न र सार्वजनिक वस्तुको निर्माण लगायत आर्थिक र सामाजिक क्रियाकलापहरूको प्रवर्धन गर्न यथेष्ट मात्रामा सरकारी खर्चको आवश्यकता पर्दछ। देशका नागरिकहरूप्रति सरकारको महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी हुन्छ। त्यो जिम्मेवारी हो समाजमा न्याय, शान्ति तथा सुरक्षा कायम राख्नु र जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनु। एकातिर प्रहरी, अदालत र विभिन्न प्रशासनिक निकायहरूको व्यवस्था गरी सरकारले समाजमा शान्ति सुरक्षा तथा न्याय कायम राख्ने प्रयत्न गर्दछ भने अर्कोतिर अस्पताल, विद्यालय, सञ्चार, सडक, पुल, नहर आदिको व्यवस्था गरी जनताको स्वास्थ्य, शिक्षा र जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनसमेत प्रयत्न गर्नुपर्दछ। आधुनिक राज्यका आर्थिक र सामाजिक कार्यहरूमा सरकारको भूमिका बढ्दै गइरहेको हुँदा विकासशील क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न सरकारले ठुलो रकम खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ।

सन् १९३० तिर सुरु भएको विश्वव्यापी आर्थिक मन्दीपछि विश्वका ख्याती प्राप्त अर्थशास्त्रीहरूले राष्ट्रमा पूर्ण रोजगारीको स्थिति कायम गरी आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न वा राष्ट्रका आर्थिक विकासको सन्दर्भमा वित्तीय नीतिले खेल्न सक्ने प्रभावकारी भूमिकामाथि जोड दिएका थिए। राष्ट्रको आर्थिक उद्देश्यहरूको परिपूर्तिका लागि कार्यान्वयन गरिने वित्तीय नीतिका दुई महत्त्वपूर्ण माध्यममध्ये सार्वजनिक खर्च एक महत्त्वपूर्ण माध्यम हो। अर्थशास्त्री एडोल्फ वागनर (Adolf wager) ले राजकीय व्ययको महत्त्वलाई लिएर भन्नुभएको छ - “राज्यका कार्यहरूमा व्यापक र गहिरो दुवै प्रकारका

खर्चहरू समावेश गर्न सकिन्छ। नयाँ कार्यहरू बराबर हातमा ल्याउँदै रहन्छ र पुरानो कार्यहरू बराबर बढी कुशलताबाट र ठुलो मात्रामा सम्पन्न भई नै रहन्छन्।”

सार्वजनिक खर्चको वर्गीकरणको तात्पर्य सार्वजनिक कार्यहरूको क्रमबद्ध सूची तयार गर्नु हो। आधुनिक व्यावसायिक परिस्थितिमा सार्वजनिक व्ययहरूको वर्गीकरण एक आवश्यक कार्य भइसकेको छ। प्रो. लुटन (Lutn) ले सार्वजनिक व्ययको वर्गीकरणको उद्देश्यबारे भन्नुभएको छ - “वर्गीकरणको एक राम्रो विधिको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण उद्देश्य विभिन्न हित र कार्यहरूका बिचमा उचित सन्तुलन स्थापित गर्नु हो, जसको पूर्तिको वित्तीय उतरदायित्व सरकारले लिएको हुन्छ।” जनताको सुरक्षा तथा सामाजिक र आर्थिक कल्याणका लागि सरकारका केन्द्रीय राज्य र स्थानीय विभिन्न तहहरूमा हुने व्ययलाई सार्वजनिक व्यय भनिन्छ। सार्वजनिक खर्चको वर्गीकरण सम्बन्धमा विभिन्न अर्थशास्त्रीहरूको प्रस्तुति फरक रहेको पाइन्छ। अर्थशास्त्रीहरूले प्रस्तुत गरेका धारणाहरूका आधारमा सार्वजनिक वा सरकारी खर्चलाई यस प्रकार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

- हितको आधार :** सार्वजनिक व्ययबाट जनतालाई प्राप्त हुन सक्ने फाइदाका आधारमा १९ औं शताब्दीका जर्मन अर्थशास्त्री कोहन (Cohn) र अमेरिकन अर्थशास्त्री प्लेहन (Plehn) ले यसलाई चार भागमा बाँडेका छन् :
 - सम्पूर्ण जनतालाई फाइदा हुने खर्चहरू, जस्तै - सुरक्षा, नियम, कानून, शिक्षा, यातायात सञ्चार तथा सामान्य प्रशासनका निमित्त गरिने खर्चहरू।
 - सामान्य प्रकृतिका खर्चहरू, जसले कुनै निश्चित समयमा केही व्यक्तिहरूलाई मात्र विशेष फाइदा दिन्छन्, जस्तै - पुलिस र न्यायालय।
 - खर्चहरू, जसले प्रत्यक्षरूपमा समाजका केही वर्ग अथवा व्यक्तिहरूलाई मात्र फाइदा पुऱ्याउँछन् भने अप्रत्यक्षरूपमा सम्पूर्ण समाजलाई नै फाइदा दिइरहेका हुन्छन्, जस्तै - सामाजिक सुरक्षा, जनकल्याण, पेन्सन, बेरोजगारीलाई भत्ता आदि।
 - खर्चहरू, जसले कुनै खास वर्गलाई मात्र विशेष फाइदा दिइरहेका हुन्छन्, जस्तै - कुनै विशेष वस्तुको निर्यातकर्ता अथवा उत्पादकलाई दिइने नगद प्रोत्साहन र कुनै उद्योगलाई वित्तीय सहायता प्रदान गर्नु, आदि।
- कार्यमूलक आधार :** प्रो. एडाम स्मिथले सार्वजनिक खर्चलाई सुरक्षात्मक व्यय, वाणिज्यसम्बन्धी व्यय र विकासमूलक व्यय गरी तीन प्रकारमा बाँडेका छन्।

* सहप्राध्यापक, अर्थशास्त्र, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस

सार्वजनिक खर्चको आवश्यकता तथा महत्त्व

आधुनिक युगमा विकसित र विकासोन्मुख मुलुकहरूमा सार्वजनिक व्ययको महत्त्वलाई निम्न शीर्षकहरूमा अध्ययन गर्न सकिन्छ :

१. **आर्थिक मन्दी र बेरोजगारीको समस्या समाधान गर्न** : आर्थिक मन्दी तथा बेरोजगारीको समस्या समाधान गर्न पनि सरकारद्वारा व्यापक सार्वजनिक निर्माण कार्यहरू सञ्चालन गरिनुपर्छ भन्ने आधुनिक अर्थशास्त्री लर्ड किन्स (Lord Keynes) को भनाइ छ । यस प्रकारका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिँदा रोजगारीमा वृद्धि भई प्रभावकारी मागमा वृद्धि हुन जान्छ । यसले गर्दा आर्थिक मन्दीको समस्या निराकरण गर्न सकिन्छ ।
२. **राष्ट्रिय सुरक्षाका लागि** : राष्ट्रिय सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट पनि सार्वजनिक खर्चको भूमिकालाई जोड दिन सकिन्छ । राष्ट्र प्रतिकक्षाका लागि गरिने खर्च अनुत्पादनशील भए पनि आजको तनावपूर्ण युगमा राष्ट्रको सार्वभौमसत्ताको जगेर्ना गर्न प्रतिरक्षासम्बन्धी सार्वजनिक खर्च नितान्त आवश्यक छ ।
३. **गरिब वर्गको हित गर्न** : सरकारले राजस्व खर्च गर्दा निम्नस्तरका व्यक्तिहरूको जीवनस्तर उकास्ने तथा अविकसित क्षेत्रहरूमा बढी रकम लगानी गरी उत्पादनशील क्रियाकलापहरूलाई प्रोत्साहन दिई त्यहाँका बासिन्दाहरूको आमदानी बढाउने प्रयत्न गर्दछ । सरकारले धनी वर्गका मानिसहरूबाट करका रूपमा राजस्व सङ्कलन गरी गरिब वर्गको हितका निमित्त खर्च गर्दछ र देशमा क्षेत्रीय आर्थिक सन्तुलनसमेत कायम राख्ने प्रयत्न गर्दछ ।
४. **कार्यकुशलतामा वृद्धि** : मानवीय साधनको कार्यकुशलतामाथि नै अर्थतन्त्रको विकास निर्भर गर्छ । तसर्थ कुनै पनि अर्थव्यवस्थाको विकासका लागि जनतालाई कार्यकुशल बनाउनुपर्छ । यस सन्दर्भमा सार्वजनिक व्ययको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, आवास, मनोरञ्जन आदि सामाजिक सेवामाथि गरिएको व्ययले जनताको कार्यकुशलतामा वृद्धि गर्छ ।
५. **बचत गर्ने योग्यतामा वृद्धि** : अविकसित देशका जनता निर्धन भएको हुनाले आफ्नो सीमित आयबाट बचत गर्न असक्षम हुन्छन् । बचतको अभावमा समुचित मात्रामा विनियोग हुन पाउँदैन । फलस्वरूप अर्थव्यवस्थाका अल्पविकसित स्वरूपमा परिवर्तन आउन पाउँदैन । सार्वजनिक क्षेत्रमा गरिएको व्ययको फलस्वरूप जनताको वास्तविक आयमा वृद्धि हुन्छ र वास्तविक आयमा वृद्धिको परिमाणस्वरूप बचत गर्ने क्षमतामा वृद्धि हुन्छ ।
६. **आय र सम्पत्तिको असमान वितरणमा कमी** : आय तथा सम्पत्तिको असमान वितरण विकासशील राष्ट्रहरूको ठुलो आर्थिक विकार हो । यसको निराकरण नगरी शोषणरहित समाजको सृजना गर्ने सपना प्रायः अपूरो नै हुने गर्दछ । सार्वजनिक व्ययको उचित प्रयोगबाट यो समस्या समाधान गर्न सकिन्छ । निर्धन व्यक्तिहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य आदिमा खर्च गर्नाले उनीहरूको कार्यक्षमता बढ्ने हुन्छ । साथै उनीहरूलाई उत्पादनशील रोजगारीका अवसरहरू प्रदान गर्नाले गरिब व्यक्तिहरूको आय वृद्धि भई आय तथा सम्पत्तिको असमान वितरणको समस्या हल हुन्छ ।
७. **जनसङ्ख्या वृद्धि** : कैयौं देशहरूमा जनसङ्ख्या वृद्धिका

कारणले गर्दा पनि सरकारी खर्चमा बृहत् रूपमा वृद्धि हुन गएको छ । सरकारले बढ्दो जनसङ्ख्याका लागि आवश्यक वस्तु एवम् सेवाको विस्तार गर्न बाल शिक्षा एवम् पौष्टिक आहार, सार्वजनिक सुरक्षाका उपायहरू - निवृत्तिभरण, स्वास्थ्य सेवा, खानेपानी एवम् ढल निकास, श्रम र समाज कल्याण एवम् रोजगारी जस्ता कार्यक्रमहरू बृहत् रूपमा सञ्चालन गर्न सरकारी खर्च वृद्धि भएको छ भने तीव्र रूपमा बढ्दो जनसङ्ख्या नियन्त्रण गर्न परिवार नियोजनका साधनहरूको आपूर्ति, अन्वेषण र तालिमका साथै स्वेच्छिक सङ्घ संस्थाहरूको विकासमा समेत बृहत् लगानी गर्नुपरेको छ ।

८. **सहरीकरण** : प्रत्येक देशमा नयाँ नयाँ क्षेत्रको सहरीकरण गर्ने कार्य तीव्र रूपमा भइरहेको छ । पुराना सहरहरूको विस्तार र नयाँ सहरको विकास कार्यले त्यहाँ उपलब्ध गराइनुपर्ने सार्वजनिक सेवाको गुणस्तर र परिमाण दुवैमा अधिक खर्च गर्नुपर्ने आवश्यकता बढेको छ, जसले गर्दा सरकारी खर्चमा वृद्धि हुन गएको छ ।

सरकारी खर्चको वर्तमान अवस्था र स्थिति

आ.व. २०८१/८२ को पहिलो महिना साउनमा राजस्व सङ्कलन २० प्रतिशतले बढेको थियो । यो तथ्याङ्कले आगामी महिनाहरूमा राजस्व बढ्ने सरकारको अपेक्षा उल्टो बनेको छ । साउनमा २० प्रतिशतले बढेको राजस्व भदौमा १६ र असोजमा ५ प्रतिशत तल पुगेको छ । अहिलेसम्मको राजस्व असुली हेर्दा अर्थतन्त्रले अभै गति लिन नसकेको देखिन्छ । विश्व बैंक लगायतले पछिल्लो पटक नेपालको अर्थतन्त्र सुधार आएको भने पनि हालसम्मको अवस्थाले यस्तो देखिँदैन । आन्तरिक उत्पादन बढेको छैन, निजी क्षेत्रले लगानी बढाएको छैन, पुँजीगत खर्चमा वृद्धि छैन । यस्ता कुराले अर्थतन्त्रमा अभै शिथिलता रहेको देखिन्छ । महालेखाका अनुसार असोजसम्म पुँजीगत खर्च २९ अर्ब ३७ करोड रुपैयाँ भएको छ । यो लक्ष्यको ८.३४ प्रतिशत हो । यस वर्ष ३ खर्ब ५२ अर्ब रुपैयाँ पुँजीगत खर्च गर्ने लक्ष्य छ । सरकारले निर्माण व्यवसायीको विगतको बाँकी बक्यौता भुक्तानी गरेको हुँदा यो वर्ष पुँजीगत खर्च बढी देखिएको हो । सरकारले यो वर्ष ११ खर्ब ४० अर्ब रुपैयाँ चालु बजेटका लागि विनियोजन गरेको थियो । असोजसम्ममा २ खर्ब २९ अर्ब रुपैयाँ खर्च भएको छ । यो वार्षिक लक्ष्यको २० प्रतिशत हो ।

आर्थिक सर्वेक्षण, आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा उल्लेख गरिएअनुसार सरकारी राजस्वको वर्तमान स्थितिअन्तर्गत आर्थिक वर्ष २०८०/८१ सार्वजनिक वित्तका अधिकांश परिसूचक सुधारोन्मुख छन् । गत आर्थिक वर्षमा सङ्कुचन भएको राजस्व परिचालन आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को सुरुवातदेखि नै क्रमशः बढ्दै गएको छ । राजस्व प्रशासनमा भएको सुधार एवम् वस्तु पैठारीमा लगाइएको बन्देज सरकारले पूर्णरूपमा हटाएसँगै तदनुसृतको प्रभाव राजस्व परिचालनमा देखा परेको छ । राजस्व चुहावट हुन सक्ने सम्भावित क्षेत्रमा आधारित नियमन बढाइएको छ । यद्यपि लक्ष्यको तुलनामा राजस्व परिचालन न्यून रहेको छ । वस्तु पैठारीमा भएको सङ्कुचनको प्रभावस्वरूप राजस्व परिचालन लक्ष्यबमोजिम हुन नसक्दा सार्वजनिक स्रोतको चाप पर्न गई सार्वजनिक ऋण बढ्दै गएको छ । ऋणको परिमाणमा वृद्धि भएसँगै ऋणको लागतसमेत बढेको छ । आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को बजेटमा कुल विनियोजन १८.९ प्रतिशत ऋण सेवा खर्चका लागि विनियोजन भएको छ । पछिल्लो वर्षमा कुल सार्वजनिक ऋणमा आन्तरिक ऋणको हिस्सा क्रमशः बढ्दै गएको छ । आन्तरिक ऋण

परिचालनमा वृद्धि भए पनि सावॉ भुक्तानीमा सोहीबमोजिम खर्च भएका कारण आन्तरिक ऋण वाञ्छित सीमाभित्रै रहेको छ । बाह्य

ऋणअन्तर्गत मध्यम र दीर्घकालीन अवधिको सहूलियतपूर्ण ऋणको हिस्सा उच्च रहेको छ ।

तालिका नं.१
विगत ३ वर्षको सङ्घीय राजस्व संरचना

राजस्वको विवरण	२०८० फागुनसम्म					
	रु.करोडमा			सङ्घीय राजस्वको प्रतिशतमा		
	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१
मूल्य अभिवृद्धि कर	१४२४९.०	१२३४२.८	१३३५२.२	२३.७	२४.३	२३.८
अन्तःशुल्क आयकर	८९००.०	७०८५.४	७२२१.७	१४.८	१३.९	१२.९
भन्सार महसुल	१३७५६.०	९५८४.०	१०७०८.९	२२.९	१८.८	१९.१
गैरकर	५२४६.०	५४६५.८	५८२५.३	८.७	१०.७	१०.४
अन्य	२९८३.०	१९९४.५	२२६७.६	५.०	३.९	४.०
सङ्घीय राजस्व	६००५७.०	५०८७७.०	५६०८७.७	१००.०	१००.०	१००.०

स्रोत : अर्थ मन्त्रालय/महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, २०८०, आर्थिक सर्वेक्षण २०८०/८१, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं ।

आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा तीन तहका सरकारको कुल राजस्व सङ्कलन (सो आर्थिक वर्षमा तीन तहका सरकारले सङ्कलन गरेको रोयल्टीमध्ये बाँडफाँट गर्न बाँकी रहेको रु.६ अर्ब ८९ करोड ७० लाख) सहित रु.१० खर्ब ४२ अर्ब ६४ करोड रहेको छ । तीन तहका सरकारले उपयोग गरेको राजस्व रु. १० खर्ब ३५ अर्ब ७५ करोडमध्ये सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले उपयोग गरेको राजस्वको हिस्सा क्रमशः ८०.५३ प्रतिशत, ८.८८ प्रतिशत र १०.५९ प्रतिशत रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको खुद खर्च (एकीकृत खर्च) रु.१६ खर्ब ५६ अर्ब ७ करोड रहेको छ । एकीकृत खर्चमध्ये चालु खर्च ५६.३० प्रतिशत, पुँजीगत खर्च ३१.८५ प्रतिशत र वित्तीय व्यवस्थातर्फको खर्च ११.८५ प्रतिशत रहेको छ । त्यसै गरी कुल एकीकृत खर्चमध्ये सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले गरेको खर्च क्रमशः ६१.८३ प्रतिशत, १०.७७ प्रतिशत र २७.४० प्रतिशत रहेको छ । गत आर्थिक वर्ष अनुदान हस्तान्तरणसहित तीन तहका सरकारको कुल प्राप्त रु.१९ खर्ब १४ अर्ब २ करोडमध्ये सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको कुल प्राप्त क्रमशः ६७.६१ प्रतिशत, ९.९२ प्रतिशत र २२.४७ प्रतिशत रहेको छ । यस अवधिमा अनुदान हस्तान्तरणबाहेक तीन तहका सरकारको खुद प्राप्त रु. १५ खर्ब १ अर्ब १८ करोड रहेको छ ।

वर्तमान सोह्रौँ योजना २०८१/८२-२०८५/८६ मा सार्वजनिक खर्च तथा प्रशासनिक सुधार कार्यक्रम तथा स्थानीय अर्थतन्त्रको सुदृढीकरण र सन्तुलित विकासको रूपान्तरणकारी रणनीतिको व्यवस्था

- दीर्घकालीन नीति तर्जुमा र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने : संवैधानिक अधिकार र जिम्मेवारीको स्पष्टता कायम गर्न कार्य विस्तृतीकरण प्रतिवेदनको पुनरवलोकन गरी कार्यान्वयन गर्ने, मौजुदा कानुनी व्यवस्थाको समीक्षा गरी तहगत सरकारको समन्वयमा प्रदेश र स्थानीय अर्थतन्त्रसम्बन्धी मार्गदर्शक नीति तर्जुमा गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने, प्रदेश तथा स्थानीय तहको आवश्यकता र प्राथमिकताको नीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन,
- वित्तीय सङ्घीयताको सबलीकरण गर्ने : संरचनात्मक तथा कानुनी एवम् नीतिगततर्फ समन्वय, सहकार्य र सहअस्तित्वको सिद्धान्तलाई मजबुत बनाउनेमा आधारित वित्तीय सहायता

हस्तान्तरण लागु गर्ने, प्रशासनिक सहायता सुदृढीकरणका लागि नीतिको उचित व्यवस्थापन र उपयोग गर्ने, कार्यजिम्मेवारी निर्वाहमा जिम्मेवारी र उत्तरदायित्वको समन्वय सबल र सशक्त बनाउने, आन्तरिक स्रोत परिचालन, कुशल स्रोत विनियोजन तथा प्रभावकारी खर्च व्यवस्थापन गरी वित्तीय सबलीकरण गर्ने ।

- सार्वजनिक स्रोतको विनियोजन कुशलता तथा खर्चको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने : प्रदेश तथा स्थानीय तहमा खर्च आवश्यकताको पहिचान, उपलब्ध स्रोत र साधनको नक्साङ्कन गरी आ}पचारिक स्रोतको परिचालनमा वृद्धि गर्ने, सार्वजनिक खर्चको आवश्यकता परिपूर्तिका लागि स्रोतको महत्तम उपयोग गर्ने, प्रादेशिक तथा स्थानीय राजस्वका नयाँ स्रोतका आधार हरूको पहिचान तथा दायरा विस्तार गरी प्रादेशिक स्रोतको परिचालन गर्ने ।
- स्रोत परिचालनलाई व्यवस्थित गर्ने : सार्वजनिक तथा वैकल्पिक वित्तीय स्रोतहरू (सार्वजनिक-निजी साभेदारी, सहलगानी, लागत साभेदारी, हरित जलवायु वित्त) को प्रभावकारी परिचालन, वस्तुगत विनियोजन, खर्च क्षमता अभिवृद्धि तथा वित्तीय सुशासन कायम गर्न नीतिगत, संरचनागत तथा कानुनी सुधार गर्ने, यातायात पूर्वाधारका क्षेत्रमा सम्भावनाका आधारमा सार्वजनिक निजी साभेदारी पद्धतिको कार्यान्वयन गर्ने ।

उपसंहार

चालु खर्चलाई वाञ्छित सीमामा राखी पुँजीगत खर्चको हिस्सा बढाउन नसकिएको, पुँजीगत खर्च कुल बजेटको करिब २५% जति मात्र विनियोजन गरिने, विनियोजनको पनि २/३ जति मात्र खर्च हुने । तुलो हिस्सा आर्थिक वर्षको अन्त्यमा खर्च हुने गरेको छ । पर्याप्त पूर्वतयारी विनै आयोजना कार्यान्वयनमा लैजानु, विस्तृत परियोजना प्रतिवेदनभन्दा पनि Pork Barrel शैलीमा आयोजना छनोट हुनु, अधिल्ला कमीकमजोरीको समीक्षा नगरी बजेट विनियोजन गरिनु, कार्यान्वयनमा जान नसकेका पुरानै आयोजनालाई निरन्तरता दिनु, उच्च सङ्ख्याका विकास आयोजना, प्रति आयोजना न्यून लगानी, खर्च सम्भाव्य आयोजनामा स्रोतको न्यूनता र खर्च नहुने आयोजनामा

रकम फ्रिज हुने गरेको छ । विकास खर्चमा अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायतामाथिको परनिर्भरता तर विकास सहायता परिचालनको कमजोर अवस्था, वार्षिक बजेटको औसतमा २५% अनुमान गरिए तापनि प्रशोधन क्षमता ५५-६०% मात्र छ । आन्तरिक स्रोतमा थप दबाव पैदा हुने । कागजात तयारी, विस्तृत अध्ययन प्रतिवेदन निर्माण, बोलपत्र आह्वान र ठेक्का लगाउँदासम्म कम्तीमा पनि आधा वर्षपछि मात्र निर्माण कार्य सुरु हुने, आयोजना खर्चमा राजनीति, प्रशासन, निजी क्षेत्र र लाभग्राही उपभोक्तासमेतमा दोहन गर्नुपर्छ भन्ने सोच रहने, आयोजना प्रमुख र कर्मचारी क्षमताभन्दा भनसुन र दबाबमा नियुक्त तथा खटनपटन गरिने कार्य गरिएको छ ।

कम मूल्यकै टेन्डरलाई स्वीकृत गर्नुपर्ने बाध्यता, सियोदेखि हवाइजहाजसम्मको एकै प्रकारको खरिद प्रक्रिया । अन्तर तह, अन्तरनिकाय ठाडो र क्षितिजीय समन्वय र सहकार्य हुनै कठिन, अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाको भावना बढ्दै गएको । सम्बद्ध पक्षमा सदाचारिता, नैतिकता र इमानदारिताको खडेरी परेको छ । Proactive

भएर निर्णय गर्ने र जोखिम लिएर काम गर्ने, नैतिकता र इमानमा खर्च गर्ने राजनीतिक र प्रशासनिक नेतृत्वको अभाव । सरकार, निजी क्षेत्र, सरोकारवाला कसैले पनि जिम्मेवारी बोध नगर्ने । आयोजनाचक्रका कुनै पनि चरणमा सरोकारवालालाई अर्थपूर्ण सहभागिता गराउँदैन । दाताका चाहना र चासो तथा खरिद मापदण्डबमोजिम प्रक्रिया अघि बढाउँदा आउने अवरोध । भएका संयन्त्रको निष्क्रियता । प्रधानमन्त्रीको संयोजकत्वमा आयोजना कार्यान्वयन निर्देशक समिति छ, प्रधानमन्त्रीकै नेतृत्वमा राष्ट्रिय विकास समस्या समाधान समिति पनि छ, राष्ट्रिय योजना आयोगमा केन्द्रीय अनुगमन महाशाखा तुला परियोजनाहरूलाई अर्थ मन्त्रालय आफैले अनुगमन गर्छ, मन्त्रालयपिच्छे आफूअन्तर्गतका परियोजनाहरूको अनुगमन र मूल्याङ्कन गरिन्छ तर पनि नतिजा हात लाग्यो शून्यभै बनेको छ । कामका आधारमा विश्लेषण गरी सङ्घका अनावश्यक संरचना, बोर्डहरू खारेज गर्ने, मन्त्रालय सङ्ख्या १६ मा सीमित गर्ने । परियोजना छनोट गर्दा डिपिआर निर्माण तथा साइट क्लियर गरेर मात्र बजेट विनियोजन गर्ने । तीनओटै तहमा आयोजना व्यवस्थापन निर्देशिका लागु गर्ने आयोजना बैंक तयार गर्नुपर्छ ।

हरित बैकिङको अवधारणा एवम् कार्यान्वयनका चुनौतीहरू

राजनविक्रम थापा*

विषय प्रवेश

मानवीय गतिविधिका कारण पर्यावरणमा परेको प्रभाव र त्यसले सृजना गर्ने नकारात्मक असरका बारे विश्वव्यापी रूपमा चासो र चिन्ता बढ्दै गएको छ । अतः पर्यावरणीय कुशलतामा प्रतिकूल असर पुऱ्याउन सक्ने कुनै पनि पक्षबाट हुन सक्ने नकारात्मक क्रियाकलापलाई अड कुश लगाउन उक्त पक्षसँग सरोकार राख्ने वर्गहरूको पनि भूमिकामा जोड दिने रणनीति अख्तियार गर्न थालिएको छ । यसै पृष्ठभूमिमा हरित बैकिङ (Green Banking) को अवधारणाको विकास भएको देखिन्छ । यस अवधारणाको विकास पश्चिमा मुलुकहरूबाट भएको र सन् २००३ देखि यो विषयले बैकिङ क्षेत्रमा औपचारिक प्रवेश पाएको हो । वित्तीय संस्थाहरूले परियोजना कर्जा तथा लगानीमा वातावरणीय र सामाजिक जोखिमहरूको मूल्याङ्कन र व्यवस्थापन गर्नुका साथै वातावरण र अर्थतन्त्रको विकासमा सामञ्जस्यता कायम गर्न प्रतिपादित सिद्धान्त इक्वेटर सिद्धान्त (Equator Principles) का रूपमा चर्चित रहेको छ । सन् २०२० मा इक्वेटर प्रिन्सिपल्सको चौथो संस्करण (EP4) लागु भएको छ । यसले मानव अधिकार, जलवायु परिवर्तन, जैविक विविधताका विषयमा थप बलियो मापदण्ड समेटेको छ । EP4 ले वित्तीय उपकरणहरूको दायरालाई विस्तार गर्दै थप गहिरो जाँचबुझ प्रक्रियाको आवश्यकतामा जोड दिएको छ । सन् २०२४ सम्ममा १३८ इक्वेटर सिद्धान्तहरू (EPFIs) ३८ देशका वित्तीय संस्थाहरूले गर्ने बैकिङ कारोबारमा अपनाइएको छ, जसले विकसित र उदीयमान बजारहरूको अन्तर्नीष्ट्रिय परियोजना कर्जा तथा लगानीको ठुलो हिस्सा समेटेको छ ।

हरित बैकिङको कुनै एक पृथक् र सर्वमान्य परिभाषा भेटिँदैन । हरित बैकिङ भन्नाले बैकिङ कारोबारमा प्रयोग हुने कागजात एवम् कार्बन फुटप्रिन्टको मात्रालाई कम गरी वातावरणमैत्री अभ्यासहरू प्रवर्धन गर्ने कार्यलाई बुझिन्छ । यसका लागि परम्परागत बैकिङमा जस्तै हरेक प्रमाण र आवश्यक दस्तावेजहरूलाई कागजमा छपाइ नगरी प्रविधि र मेसिनका सहायताले विद्युतीय माध्यमबाट व्यवस्थापन गर्ने गरिन्छ । बैकको खाता खोल्ने, विवरणहरू लिने, बैकिङ, स्टेटमेन्ट, बिल भुक्तानीलगायतका कार्यहरू कागजको प्रयोगविना गर्न सकिन्छ । पछिल्लो एक दशकमा हरित बैकिङका सन्दर्भमा निकै अध्ययन र अनुसन्धान भई विभिन्न आयामहरूबाट विश्लेषण भइरहेको छ । सामान्यतया हरित बैकिङ भन्नाले दिगो बैकिङका लागि प्रयोगमा ल्याइने त्यस्ता संरचनालाई बुझिन्छ, जसबाट मुलुक वा समुदायले वातावरणीय सुधारका पक्षमा लाभ प्राप्त गर्न सक्छन् । हरित बैकिङका सन्दर्भमा भारतको बैकर्स सङ्घले दिएको परिभाषाअनुसार हरित बैकिङ सामान्य बैक हो, जसमा वातावरण र प्राकृतिक स्रोतहरूको संरक्षणका उद्देश्यले सबै सामाजिक, जैविक

र वातावरणीय तत्त्वहरूलाई विशेष ध्यान दिने गरिन्छ ।¹ हरित बैकिङलाई दिगो बैकिङ (Sustainable Banking), नैतिक बैकिङ (Ethical Banking) का रूपमा पनि लिने गरिएको छ । हरित बैकिङको आसय कुनै एक पक्षलाई लाभ र अर्को पक्षलाई हानी पुऱ्याउने वा व्यावसायिक सङ्गठनको नियमित क्रियाकलापमा नियन्त्रण गर्ने भन्ने होइन । हरित बैकिङमार्फत बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूले वातावरणको संरक्षणप्रति ग्राहक तथा कर्मचारीहरूको मानसिकतामा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन मद्दत गर्न सक्छन् । बैकले कर्जा वा दीर्घकालीन लगानी गर्दा वातावरणीय जोखिमको विश्लेषणलाई समेत प्राथमिकता प्रदान गर्ने भएकाले सोबाट लगानीकर्तामा वातावरण जोगाउने उत्प्रेरणा पैदा हुन्छ । बैक र ग्राहक दुवै पक्षको सहमति र सहप्रयासबाट पर्यावरणीय जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्दै आपसी लाभका निमित्त कारोबार गर्ने हो । बैक तथा वित्तीय संस्थाले आफ्नो नियमित गतिविधि सञ्चालन गर्दा वातावरणमैत्री प्रकृया, प्रविधि, सामग्रीको प्रयोग र नीति नियमको कार्यान्वयन गर्नु नै हरित बैकिङको पहिलो खुड्किला हो । त्यसका अतिरिक्त बैकले प्रवर्धन गरेका निक्षेप र कर्जाका प्रोडक्टहरूसमेत विश्व वातावरणलाई सहयोग पुऱ्याउने खालको हुनुपर्दछ भन्ने विषयमा यो केन्द्रित रहेको हुन्छ ।

हरित बैकिङका विधिहरू (Methods of Green Banking)

बैकिङ क्षेत्रबाट प्रवाह गरिने वित्तीय सेवाहरूलाई सकेसम्म पर्यावरणमैत्री बनाई प्रवाह र विस्तार गर्न यस क्षेत्रले गर्ने सबै काम अर्थात् हरित बैकिङलाई प्रभावकारी बनाउने विधिहरूलाई निम्न बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

हरित बैकिङको आवश्यकता

- ✓ स्वचालित पद्धति र अनलाइन बैकिङका माध्यमबाट वातावरण स्वच्छ राख्न मद्दत पुऱ्याउन,
- ✓ वातावरणमैत्री बैकिङ कारोबारका माध्यमबाट समाजमा पुन सक्ने नकारात्मक असरलाई कम गर्न ध्यान दिन,
- ✓ बैकले कर्जा वा दीर्घकालीन लगानी गर्दा वातावरणीय जोखिमको विश्लेषणलाई समेत प्राथमिकता प्रदान गर्न,
- ✓ वातावरणको संरक्षणप्रति ग्राहक तथा कर्मचारीहरूको मानसिकतामा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन,
- ✓ बैकभित्र र बाहिरको वातावरण हरियाली र स्वच्छ राख्न,
- ✓ सञ्चालन लागत र ऊर्जामा हुने खर्च कम गरी बचत परिचालनमा जोड दिन,
- ✓ स्वच्छ औद्योगिकीकरण र दिगो आर्थिक वृद्धिमा टेवा पुऱ्याउन ।

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैक

1 "Green Bank is like a normal bank, which considers all the social and environmental/ecological factors with an aim to protect the environment and conserve natural resources"- Indian Banks Association (IBA, 2014)

(क) **प्रत्यक्ष संयन्त्र (Direct Methods)** : बैंकमा प्रयोग गरिने सवारी साधन, कम्प्युटर, प्रिन्टर, टेलिफोन वा अन्य विविध सामग्री वातावरणमैत्री नै प्रयोग गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ । जैविक दृष्टिकोणबाट हानिकारक मानिएका कार्बन उत्सर्जन हुन सक्ने गतिविधिको नियन्त्रण तथा प्राकृतिक ऊर्जाको विवेकपूर्ण उपयोग गर्ने संयन्त्र स्थापित गर्नुपर्दछ । पेट्रोलियम पदार्थलगायत विभिन्न प्रकारका प्रदूषणयुक्त इन्धनबाट चल्ने सवारी साधनहरूको विकल्पमा सौर्य ऊर्जा तथा विद्युतीय ऊर्जा खपत हुने वातावरणमैत्री साधनहरूको प्रयोगमा प्राथमिकता दिनुपर्दछ । विद्युतीय ऊर्जाको बचावका लागि आवश्यकताभन्दा बढी क्षमताको बल्ब प्रयोग नगर्ने अर्थात् सिएफएल बल्ब प्रयोग गर्ने, सम्भव भएसम्म स्वचालित रूपमा बन्द वा खोल्न सकिने मेसिनहरूको प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसका अतिरिक्त शाखा कार्यालय तथा कम ऊर्जा आवश्यक पर्ने कार्यालयहरूमा निश्चित क्षमताको सौर्य ऊर्जाहरूको जडान गरी नमुना शाखाका रूपमा विकास गर्न सके त्यसबाट पनि सकारात्मक सन्देश प्रवाह हुन सक्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफ्नो भौतिक संरचना र पूर्वाधारमा लगानी गर्दा कै बखत ग्राहक तथा कर्मचारीहरूको सवारी साधनको पार्किङका लागि पर्याप्त स्थानको व्यवस्था, उपयुक्त शौचालय, पर्याप्त पानीको व्यवस्था लगायतका पक्षलाई विशेष रूपमा ध्यान दिनु आवश्यक छ । भौतिक रूपमा उपस्थित हुन अति जरूरी अवस्थामा बाहेक ग्राहकहरूलाई कार्यालयमा आउन बाध्य नपार्ने नीति अख्तियार गर्ने लगायतका कार्य गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसका अतिरिक्त बैंक तथा वित्तीय संस्थामा प्लास्टिकजन्य सामग्रीको पर एकपटकमा नै नष्ट हुने सामग्रीहरू जस्तै - डिस्पोजेबल कप, प्लेट, फाइल वा अन्य सामग्रीको प्रयोगलाई निरुत्साहित गर्ने, स्टोरमा पुराना सामग्रीको भण्डारण र फोहर नियन्त्रणलाई महत्त्व दिने, पर्यावरणलाई प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने प्रकारबाट भवन निर्माण गर्ने तथा कार्यालय वरपर हरियाली वातावरणका लागि बगैँचा वा रुख बिरुवा लगाउने, कार्यालयमा कर्मचारीहरूको व्यक्तिगत सवारी साधनका कारण पर्न सक्ने चाप र इन्धनको खपतलाई कम गर्न सामूहिक सवारी साधनको व्यवस्था हप्तामा निश्चित दिन पैदल हिँड्ने वा साइक्लिङको व्यवस्था गर्ने आदिसमेत हरित बैंकिङ कार्यान्वयनका लागि गरिने प्रयासअन्तर्गत पर्दछन् ।

(ख) **अप्रत्यक्ष संयन्त्र (Indirect Methods)**: बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफ्नो आन्तरिक क्रियाकलापमा मात्र केन्द्रित नभई आफूसँग आबद्ध ग्राहक र उनीहरूसँग गरिने कारोबारका माध्यमबाट पर्यावरणमा सकारात्मक प्रभाव पार्न गरिने क्रियाकलापलाई अप्रत्यक्ष माध्यमका रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ । बैंक भन्नु नै सर्वसाधारणबाट निक्षेप सङ्कलन गर्ने र आवश्यक पक्षलाई कर्जा प्रवाह गर्ने संस्था भएकाले हरित बैंकिङ कारोबारका लागि दुवै पक्षसँग सम्बन्धित कारोबार र प्रोडक्टमा यससम्बन्धी विभिन्न व्यवस्था गरी हरित बैंकिङको कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ, जसमध्ये केही प्रमुख पक्षहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

अनलाइन बैंकिङ : ग्राहकहरूलाई अनलाइन बैंकिङप्रति आश्वस्त र अभ्यस्त बनाउन त्यस्ता प्रोडक्टहरूको विकास र प्रवर्धनमा जोड दिनुपर्दछ । निक्षेपको खाता खोल्ने बखतमा नै मोबाइल बैंकिङ, ट्याब, बैंकिङ, इन्टरनेट बैंकिङ लगायत विद्युतीय माध्यमबाट हुने रकम ट्रान्सफर आदिमा प्रोत्साहित गर्ने नीति लिनुपर्दछ । ग्राहकहरूसँग हुने पत्राचार, बैंकतर्फबाट दिनुपर्ने एडभाइस, बैंक स्टेटमेन्ट, चेकको आदेश लगायतका क्रियाकलापहरूलाई अनलाइन कै माध्यमबाट ग्राहकसम्म पहुँचको व्यवस्था गर्न सकेमा कागजको प्रयोग, कार्यालयसम्म आउने-

जाने समय र इन्धनको बचतलगायतका पक्षबाट हरित बैंकिङको कार्यान्वयनमा सहयोग पुग्दछ ।

कार्डमा आधारित बैंकिङ : चेकबाट हुने कारोबार हरित बैंकिङका लागि प्रतिकूल मानिन्छ । चेक नगदको प्रयोगलाई घटाउन सकेमा हरित बैंकिङको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सहयोग पुग्दछ । यसका लागि ग्राहकहरूलाई कार्डको प्रयोगमा प्रोत्साहित गर्ने नीति र प्रोडक्टहरूको विकास र प्रवर्धनतर्फ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले जोड दिनुपर्दछ । नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा नबिल बैंकले पहिले क्रेडिट कार्ड र हिमालयन बैंकले सन् १९९५ बाट नै एटिएम कार्डमार्फत कारोबार गर्ने सेवा ग्राहकलाई प्रदान गरेको भए तापनि यसको पहुँच र प्रयोग तुलनात्मक रूपमा बढ्न सकेको देखिँदैन । जनचेतनाको कमी, सेवाको गुणस्तरमा समस्या र बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले यसप्रति पर्याप्त ध्यान दिन नसकेका कारण यस्तो भएको हुन सक्छ । कुनै पनि एटिएममा पुगेपछि रकम पाइने शतप्रतिशत सुनिश्चतता नहुने, बैंकको प्रविधि र मेसिनमा आएको गडबडीको सिकार ग्राहक हुनुपर्ने अर्थात् सोको जवाफदेहिता बैंकले नलिने प्रवृत्तिका कारण अझै पनि नेपालको बैंकिङ क्षेत्र परम्परागत बैंकिङमा नै अल्भिएको देखिन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कार्डबाट हुने कारोबारलाई सर्वसुलभ, स्तरीय र ग्राहकमैत्री बनाउन सकेमा हरित बैंकिङको विषय स्थापित गर्न मद्दत पुग्दछ ।

निक्षेप प्रोडक्ट : बैंक तथा वित्तीय संस्थाले यस्तो बैंकिङअन्तर्गत निक्षेपको प्रोडक्ट तयार गर्दा कै बखत त्यस्तो निक्षेप वातावरणीय संरक्षणका परियोजनामा जाने प्रत्याभूति गर्ने, पेपरलेस पद्धतिबाट खाता सञ्चालन गर्ने निक्षेपकर्तालाई प्रोत्साहित गर्ने, ग्राहकलाई वृक्षारोपण तथा वैकल्पिक ऊर्जा प्रयोगमा प्रोत्साहित गर्ने लगायतका विशेष योजनामार्फत हरित बैंकिङ कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिन्छ । यसका अतिरिक्त बचत गरिएको रकमबाट वातावरणमा प्रतिकूल असर नपर्ने र भविष्यको निश्चित प्रयोजनका लागि सुनिश्चित गरिएका निक्षेप योजनासमेत यसका लागि अनुकूल हुने देखिन्छ ।

मोबाइल बैंकिङ : पछिल्लो समयमा नेपालमा मोबाइल प्रयोगकर्ताको सङ्ख्यामा उल्लेख्य वृद्धि भएको र यसका माध्यमबाट भुक्तानी प्रदायकहरूको सेवा लिई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष माध्यमबाट टेलिफोन, बिजुली, बिमा प्रिमियमलगायतका बिलको भुक्तानी, रकम ट्रान्सफर लगायतका बैंकिङ कारोबारसमेतमा ग्राहकहरूको अभिरुचि बढ्दै गएको देखिन्छ । तर बैंक तथा वित्तीय संस्थाले उपलब्ध गराएका यस्ता सेवाको गुणस्तर र प्रभावकारितामा भने निकै गुनासो आउने गरेको पाइन्छ । यसको सुधारका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले विद्युत् र नेटवर्कको सुनिश्चतता गरी सेवा अवरुद्ध नहुने कुराको प्रत्याभूति दिलाउन सक्नुपर्दछ ।

कर्जा सम्बन्धी प्रोडक्ट : बैंकबाट प्रवाह भएका कर्जाको प्रयोगबाट पर्यावरणलाई पुग्न सक्ने खतरा वा नोक्सानीप्रति कर्जा मूल्याङ्कन कै बखत विशेष ध्यान दिएर हरित बैंकिङको कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याउन सकिन्छ । कुनै पनि परियोजना तथा उद्देश्यमा कर्जा प्रवाह गर्दा त्यस्ता परियोजनाका गतिविधिबाट पर्यावरणमा पर्न सक्ने नकारात्मक असर, त्यसका बारेमा उक्त व्यावसायिक सङ्गठनले देखाएको चासो र सुधारका लागि प्रतिबद्धतासमेतको विश्लेषणका आधारमा कर्जा प्रवाह गर्ने नीति हरित बैंकिङको प्रारम्भिक चरण हो । हरित कर्जा वा हरित वित्त (Green Loan or Green Finance) कै नामबाट पनि विभिन्न खाले कर्जाका प्रोडक्टहरू सार्वजनिक हुने गरेका छन् । हरित कर्जा भन्नाले वातावरणीय सुधारमा सहयोग पुऱ्याउने

परियोजना वा सम्पत्तिका लागि प्रवाहित कर्जालाई बुझिन्छ । यस्तो कर्जा रिभल्वड वा आवधिक जुन पनि हुन सक्छ । साना र उपभोग्य कर्जामा भूकम्प प्रतिरोधात्मक घरको निर्माण, सौर्य ऊर्जाको प्रयोग, बगैँचा तथा वृक्षरोपणमा प्रोत्साहन गरी त्यस्ता ऋणीलाई पहिचान र विशेष सहूलियत प्रदान गर्ने विधि प्रचलनमा रहेको छ । सवारी साधन कर्जामा पनि विद्युतीय माध्यमबाट चल्ने साधन, कम कार्बन उत्पादन हुने र तोकिएको मापदण्डअनुरूपका सवारी साधनको खरिदका लागि विशेष सहूलियत प्रदान गर्ने नीतिबाट हरित बैकिङको कार्यान्वयनमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ । अहिलेको विश्व बजारमा ग्राहक तथा उपभोक्ताहरूको वातावरणप्रतिको संवेदनशीलतालाई दृष्टिगत गरी उपभोक्ता कर्जा, संस्थागत कर्जा, सम्पत्ति व्यवस्थापन र बिमा क्षेत्रमा समेत वातावरणमैत्री प्रोडक्टहरूको विकास र प्रचारप्रसार भइरहेको देखिन्छ । खास गरी संस्थागत र परियोजना कर्जामा यसको औचित्य अझै बढी देखिन्छ । प्रायः सबैजसो मुलुकमा तोकिएको पुँजीगत सीमा कटेका वा तोकिएको क्षेत्रमा उद्योगधन्दा गर्न वातावरणीय प्रभाव विश्लेषण (Environmental Impact Analysis) कानुनी रूपमा नै गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ, जसका लागि प्राविधिक पक्षबाट प्रतिवेदन तयार गरी पेस गर्नेसमेत गरिन्छ तर त्यसले हरित बैकिङको अवधारणालाई खासै टेवा दिने अवस्था भने देखिँदैन । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कर्जा लगानी गरेको ऋणी तथा परियोजनाबाट पर्यावरणमा प्रतिकूल असर पर्ने वा त्यसबाट उत्पन्न हुने सामाजिक र वातावरणीय जोखिमको पहिचान, मूल्याङ्कन र व्यवस्थापनको जिम्मेवारी सम्बन्धित बैंकको नै हो । अझ पछिल्लो समयमा यसलाई नैतिक र दिगोपनको दृष्टिकोणबाट समेत हेरिने भएकाले कुनै बैंकले लगानी गरेका परियोजना व्यावसायिक रूपमा सफल भए तापनि वातावरणलाई प्रत्यक्ष असर पार्ने खाले छ भने समाजबाट प्रतिकार वा असहयोग हुन सक्ने खतरा उतिकै रहन्छ । यसकै कारणबाट बैंकको प्रतिष्ठा जोखिमसमेत बढ्ने सम्भावना रहन्छ । उदाहरणका लागि ईटा कारखाना, कपडा, चिनी, सिमेन्ट, चुरोट उद्योगलगायतका महत्त्वपूर्ण उत्पादनमूलक उद्योगहरूमा लगानी गर्दा त्यसले वातावरणमा पार्ने दीर्घकालीन असरको मूल्याङ्कन नगरे वा सम्भावित जोखिमलाई न्यूनीकरणको उपाय अवलम्बन नगरी कर्जा प्रवाह गर्दा समाज, वातावरण र संस्थाकै दिगोपनामा समेत प्रतिकूल असर पुग्न सक्छ ।

नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा हरित बैकिङको सन्दर्भ

नेपाल पर्यावरणीय सचेतना र संरक्षणका हिसाबले अब्बल मुलुकमा पर्दैन । बहूदो सहरिकरण, अव्यवस्थित र पूर्व योजनाविना निर्माण भइरहेका भौतिक संरचना, जलवायुको प्रदूषणबाट नेपालको पर्यावरणीय अवस्था खस्कँदै गएको देखिन्छ । कमजोर अर्थतन्त्र र विकासको अवस्था जीर्ण भएका कारण राज्यको ध्यान चाहेर पनि यसतर्फ केन्द्रित हुन सक्ने अवस्था छैन । अर्कोतर्फ शिक्षा, स्वास्थ्य र जनचेतनाको स्तर पनि मुलुकका सबै क्षेत्रमा समान रूपमा विकास हुन सकेको छैन । सामान्यतया बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आफ्नो कारोबारमा निहित कर्जा जोखिम, सञ्चालन जोखिम, बजार जोखिमलगायतका वित्तीय जोखिमको व्यवस्थापनमा मात्र अधिक चासो र प्रयास केन्द्रित गर्ने गरेका देखिन्छन् । तर बैंकका ग्राहक तथा परियोजनाको नियमित क्रियाकलापबाट वातावरणमा पुगेको असर र त्यसले पार्ने प्रभावका बारेमा खासै वास्ता नगर्दा प्रकारान्तरले लगानी गरिएका परियोजनाको गतिविधिबाट आफ्नै व्यवसायलाई समेत प्रतिकूल असर पुग्ने अवस्थामा भने गम्भीर हुन सकेको देखिँदैन । नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा हाल यो विषय केही नौलो रूपमा देखिए

पनि ग्राहकहरूको सचेतनामा हुँदै गएको अभिवृद्धिले गुणस्तरीय सेवा, संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व, सामाजिक लेखापरीक्षण जस्ता विषयहरूको आगमनसँगै हरित बैकिङको विषय पनि स्थापित हुँदै गएको देखिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय बैकिङ क्षेत्रमा मौसम परिवर्तन र वातावरणीय प्रभाव विश्लेषणका आधारमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले जोखिम विश्लेषण गर्नुपर्ने मापदण्ड र प्रावधानहरू कार्यान्वयनमा आउन थालेपछि नेपाल राष्ट्र बैकलाई समेत यस विषयमा नियमन गर्ने दबाव परेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा राष्ट्र बैकले सन् २०१८ मा नै वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम निर्देशिका (Environmental and Social Risk Management Guideline) जारी गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आफ्नो क्रियाकलाप र विशेष गरी कर्जाको लगानी गर्दा वातावरणीय र सामाजिक जोखिमलाई विशेष ध्यान दिनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । यस निर्देशिकाले सामाजिक र वातावरणीय जोखिमको परिभाषा, यससम्बन्धी आवश्यक नीतिगत पक्षहरू, सोको पालनामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको उत्तरदायित्व र जवाफदेहिता, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले प्रवाह गर्ने विभिन्न प्रकारका कर्जाहरूमा यस्तो जोखिमको पहिचान, मापन र व्यवस्थापनका लागि मार्गदर्शन प्रदान गरेको छ ।

नेपालको बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रहरूमध्ये तुला पुँजीगत क्षमताका संस्थाहरूले प्रविधि र उपकरणका माध्यमबाट तुलनात्मक रूपमा कागज तथा कार्बन प्रयोगको मात्रा घटाउँदै गएको देखिए तापनि साना पुँजीगत क्षमताका संस्थाहरूले यस कार्यका लागि रकम खर्च गर्न नसकेका कारण उल्लेख्य प्रगति हुन सकेको देखिँदैन । निक्षेप खाता खोल्ने, ग्राहक पहिचानका फारामहरू अनलाइन माध्यमबाट भर्ने, बैंक खाताको स्टेटमेन्ट तथा मौज्जातको जानकारी अनलाइन माध्यमबाट उपलब्ध गराउने लगायतका कार्यहरू तुलनात्मक रूपमा बहूदो रूपमा देखिन्छ । तर अर्को पक्ष ग्राहक तथा ऋणीहरूमा वित्तीय सचेतनाको कमी प्रविधिको प्रयोगमा आइपर्ने समस्यालगायतका कारण परिणाम नै देखिने गरी काम हुन सकेको देखिँदैन ।

नेपालमा हरित बैकिङसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाका बारेमा अध्ययन गर्दा दिगो विकास लक्ष्य Sustainable Development Goal को १३ नं. ले वातावरणीय परिवर्तन र त्यसले आर्थिक क्षेत्रमा पार्ने प्रभावका बारेमा गरेको चासो नै हो । सोबाहेक अन्य बुँदाहरूले पनि विभिन्न तवरले वातावरणले कृषिलगायत विभिन्न क्षेत्रमा पार्ने सक्ने असरले मुलुकको दिगो र स्थायी विकासमा नै प्रतिकूल असर पर्ने निक्कै गरी वातावरणीय संरक्षणलाई प्राथमिकतामा राखेको देखिन्छ । उसकै जगमा National Climate Policy 2019 तर्जुमा भई कार्यान्वयनमा रहेको छ । नेपालको बैकिङ क्षेत्रले वातावरणीय रूपमा दिगो परियोजनाहरूलाई प्रोत्साहन गर्न र जलवायु परिवर्तनका जोखिमहरूलाई सम्बोधन गर्न हरित कर्जा एवम् लगानी (Green Finance) मा केन्द्रित अभ्यासहरू गर्दै आएको छ । जलविद्युत्, सौर्य ऊर्जा र वायु ऊर्जा जस्ता नवीकरणीय ऊर्जा परियोजनाहरू, इको टुरिज्म र दिगो कृषि परियोजनाहरूका लागि लक्षित गरी आफ्ना प्रोडक्टहरू तयारी र प्रवर्धन गर्ने गरेको देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा सबै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट हुने कर्जा प्रवाह एवम् लगानीलाई वातावरणमैत्री बनाउन सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा प्रयोग हुने गरी एक नेपाल राष्ट्र बैकले हालै Nepal Green Finance Taxonomy, 2024 जारी गरेको छ । यसले सबै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई आफूले लगानीको क्षेत्र वर्गीकरण तथा कर्जाका प्रोडक्टहरू तयार गर्दा वातावरणमैत्री

तवरले गर्न नैतिक दबाव सृजना गरेको छ । यसका अतिरिक्त यस्तो विषयमा आवश्यक सैद्धान्तिक ज्ञान र उपायहरूसमेत प्रस्तुत गरेको छ ।

नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा कर्जा जोखिमको विश्लेषण र कर्जा सुरक्षणका लागि लिइने धितो सुरक्षणमा नै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको मुख्य ध्यान केन्द्रित हुने गरेका कारण यस विषयले प्राथमिकता पाएको देखिँदैन । कर्जाको प्रोडक्ट तयार गर्दा हरित परियोजनाहरूको पहिचान गरी ब्याजदर, सेवा शुल्क, भुक्तानी अवाधि लगायतका अन्य थप सुविधाको प्रक्षेपण गरी प्रस्ताव गर्ने काम उल्लेख्य रूपमा सुरु भएको देखिँदैन । तर पछिल्लो समयमा नवीकरणीय ऊर्जा विद्युतीय सवारी साधन, पर्यटन पूर्वाधारमा केही बैंकहरूले प्राथमिकतामा राखेको देखिन्छ । नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा नियमनकारी निकाय वा कुनै कानुनी व्यवस्थामार्फत गरिएको बाध्यकारी व्यवस्था पालना गराउन जति सहज छ, यस्ता नैतिक विषयहरू कार्यान्वयनमा ल्याउन उति नै जटिल पनि छ । बङ्गलादेशलगायत भारतका केही बैंकहरूले हरित बैकिङको क्षेत्रमा विशेष अग्रसरता लिन थालेको देखिन्छ भने नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा पनि सोको सकारात्मक प्रभाव पर्दै गएको देखिन्छ । यससँग सम्बन्धित कतिपय विषयहरू ऐन कानूनबाट समेत निर्देशित छन् । केन्द्रीय बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूसमेतले यस विषयलाई प्राथमिकतामा राखेकाले विस्तारै हरित बैकिङका प्रावधानहरू बाध्यात्मक रूपमा पालना हुने अवस्थामा छन् भने मुख्यतः बैकिङ क्षेत्रले नै स्वतःस्फूर्त रूपमा कार्यान्वयन गर्दै लैजानुपर्ने प्रकृतिका पनि छन् ।

हरित बैकिङ नीति कार्यान्वयनका अवरोध तथा चुनौतीहरू

नेपालको बैकिङ क्षेत्र अझै पनि परम्परागत कारोबार र वित्तीय उपकरणमा अभ्यस्त छ । ग्राहकहरू बैंक तथा वित्तीय संस्थाका बिच पनि पुँजीगत र व्यवस्थापकीय क्षमताकाबिच व्यापक अन्तर विद्यमान छ । यस्तो अवस्थामा हरित बैकिङको अवधारणा प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नु चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा United Nations Development Programme (UNDP)² ले सन् २०२१ मा गरेको अध्ययनसमेतका आधारमा केही प्रमुख चुनौतीहरूलाई निम्न बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

१. **साभ्ना अवधारणा र बुझाइको अभाव** : हरित बैकिङको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सबै सरोकारवालाहरूको साभ्ना अवधारणा एवम् बुझाइमा एकरूपता कायम हुन नसक्नु मुख्य चुनौती मान्न सकिन्छ । पर्यावरण संरक्षण गर्ने विषयमा कानून र राष्ट्रिय नीतिहरू बनेका भए तापनि कुन क्षेत्रले कुन काम कति समयमा गर्ने भन्ने स्पष्ट खाका रहेको देखिँदैन । बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रले पर्यावरणीय असर न्यूनीकरण गर्न गर्नुपर्ने अनिवार्य वा पूरक कार्यहरूका सम्बन्धमा एकै बुझाइ नरहेका कारण बाध्यात्मक अवस्था मात्र पालना गर्ने र सुभाब र मार्गदर्शनका विषयको पालनामा गम्भीर हुन सकेको देखिँदैन । नेपाल राष्ट्र बैंकले सन् २०१८ मा नै वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम निर्देशिका (Environmental and Social Risk Management Guideline) जारी गरिसकेको भए तापनि सोको पूर्ण पालना भई अपेक्षित परिणाम हासिल हुन सकेको देखिँदैन । यसपश्चात् पनि केन्द्रीय बैंकले सबै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई एकै प्रकारले कर्जा र लगानीमा हरित बैकिङलाई प्रेरित गर्न Green Finance

Taxonomy जारी गरी आवश्यक वर्गीकरण र सैद्धान्तिक पक्षहरूबारे जानकारी गराएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले मार्गदर्शन र राष्ट्रिय नीतिसमेतलाई दृष्टिगत गरी आफ्नो वित्तीय सेवाहरूलाई हरित बैकिङ केन्द्रित गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

२. **वातावरणीय विश्लेषणका लागि आवश्यक र भरपर्दो तथ्याङ्क र सूचनाको अभाव** : कर्जा लगानी गर्दा वा निक्षेपका प्रोडक्टहरू तयार गर्दा वातावरणीय प्रभावका लागि आवश्यक सूचना, जानकारी तथा तथ्याङ्कको भरपर्दो स्रोत र केन्द्रीकृत अभिलेख अभाव यस नीति कार्यान्वयनको अर्को चुनौती हो । कस्ता परियोजनाहरूले पर्यावरणको सुरक्षामा के कसरी योगदान दिन सक्छन्, सोको वास्तविक जानकारी एवम् मापन र विश्लेषण कार्य जटिल र चुनौतीपूर्ण देखिन्छ ।

३. **प्रारम्भिक उच्च लागत र खर्चप्रति वित्तीय संस्थाको उदासीनता** : बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले हरित बैकिङको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि प्रविधि एवम् अन्य पूर्वाधारमा प्रारम्भिक रूपमा ठुलो लगानी गर्नुपर्ने अवस्था हुन्छ । यसका अतिरिक्त पर्यावरणीय विश्लेषणका लागि आवश्यक दक्ष र अनुभवी कर्मचारी, विभिन्न निकायमा तिर्नुपर्ने शुल्क आदिमा पनि खर्च गर्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू आफ्नो नियमित कार्यसञ्चालनको लागतमा विशेष ध्याद दिने तर बाध्यात्मक अवस्था नरहेको क्षेत्रमा खर्च गर्न नचाहने अवस्थाले अपेक्षित परिणाम हासिल गर्न कठिन देखिन्छ ।

४. **हरित कर्जा र लगानीका लागि पर्याप्त परियोजनाको पहिचान र माग नहुनु** : बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कर्जाका लागि तोकेको क्षेत्र एवम् नेपाल राष्ट्र बैंकसमेतले पर्यावरणमैत्री भनी औल्याएका क्षेत्रमा कर्जाको माग र सो मापदण्ड पूरा गरी कर्जा आवेदन दिने परियोजनाको सङ्ख्या निकै न्यून रहेको छ । परम्परागत बैकिङको अवधारणाअनुसार नै ऋणी तथा व्यवसायीहरू बढी प्रतिफलमूलक क्षेत्रमा लगानी गर्ने, कर्जाको माग गर्ने र वित्तीय संस्थाहरूले पनि उच्च प्रतिफलका परियोजनाहरूमा बढी चासो देखाउने भएकाले हरित बैकिङको विषय कार्यान्वयन चुनौतीपूर्ण देखिन्छ ।

५. **बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा दीर्घकालीन लगानीप्रतिको उदासीनता** : हरित बैकिङको अवधारणाअनुरूप दीर्घकालीन परियोजनाहरूमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले लगानी बढाउँदै त्यसको प्रभाव विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । बैंकहरू मूलतः छोटो अवधिको परियोजना र खास गरी कर्जा जोखिम कम रहेको परियोजना तथा ऋण लगानीमा बढी केन्द्रित हुने गर्दछन् । सवारी साधनबाहेक नवीकरणीय ऊर्जा, हाइड्रोपावर, इको-टुरिजमलगायतका क्षेत्रमा कर्जा लगानी गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू उत्साहित नदेखिएका कारण यसको प्रभावकारिता बढ्न सकेको देखिँदैन ।

६. **पर्यावरणीय विश्लेषणका लागि दक्ष र अनुभवी जनशक्तिको अभाव** : बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले ग्रिन वित्तको कामकारबाही अघि बढाउन आवश्यक प्रोडक्ट अर्थात् वित्तीय सेवाहरूको डिजाइन गर्नेदेखि कर्जा विश्लेषण, परियोजना अनुगमनलगायतका विषयमा दक्ष र अनुभवी जनशक्तिको

2 A Background Policy paper on Green Financing in nepal, 2021, UNDP

व्यवस्था गर्न नसकेको वा प्राथमिकता नदिएका कारण अपेक्षा गरे जसरी हरित बैकिङ कारोबार बढ्ने र पर्यावरणमा सोको प्रभाव मापन गर्न सकिने अवस्था देखिँदैन ।

७. **कमजोर वित्तीय साक्षरताको अवस्था** : माथि उल्लिखित विभिन्न बुँदाहरूसमेतलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने कारण एवम् चुनौती भनेको बैकिङ क्षेत्रका ग्राहक तथा प्रयोगकर्ताहरूले हरित बैकिङका बारेमा कति बुझेका छन् र यसलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न उनीहरूसँग उपलब्ध ज्ञान र अनुभवबाट कति सार्थक हुन्छ ? भन्ने विषय प्रधान हो । नेपालमा भएको साक्षरता दर, परम्परागत बैकिङबाट आधुनिक बैकिङतर्फ अग्रसर हुनेको सङ्ख्या, वित्तीय साक्षरताका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले गरेको प्रयास र उपलब्धसमेतलाई दृष्टिगत गर्दा यथास्थितिमा हरित बैकिङको अवधारणा प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सहज भने देखिँदैन ।

अन्तमा,

मुलुकको आर्थिक वृद्धिका लागि आवश्यक अर्थतन्त्रको गतिशीलता र त्यसले पर्यावरणमा पार्न सक्ने नकारात्मक प्रभावकाबिच आवश्यक सामञ्जस्यता कायम गर्न दिगो बैकिङ र हरित बैकिङको अवधारणा विकास भएको देखिन्छ । विकसित मुलुकहरूको दरिलो बैकिङ पृष्ठभूमि, प्रविधिको विकास, शिक्षा र चेतनाको स्तरको दाँजोमा कमजोर मुलुकहरूमा यस विषयलाई उच्च महत्त्वका साथ कार्यान्वयन गर्न चुनौतीपूर्ण देखिए तापनि हरित बैकिङका प्रतिपादित सिद्धान्त र मान्यताहरूलाई विस्तारै नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा पनि

स्थापित गर्दै लैजानु आवश्यक छ । सरकारी निकायबाट गर्नुपर्ने पूर्वाधारका लागि न्यूनतम मापदण्डको परिपालना, भएको नीतिगत व्यवस्थाको कार्यान्वयन तथा प्रभाव विश्लेषणलगायतका काममा जोड दिनुपर्दछ । हरित बैकिङको कार्यान्वयन कानुनी र नीतिगत व्यवस्थाबाट प्रभावकारी हुने देखिँदैन । यसका लागि बैकिङ कारोबारमा जोडिने ग्राहक, कर्मचारी, लगानीकर्ता, नियमनकर्ता लगायतका सबै पक्षहरूको आपसी समन्वय र सकारात्मक पहलबाट मात्र प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सक्ने देखिन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले चरणगत रूपमा निरन्तर प्रयास गर्नु आवश्यक हुन्छ । नियमनकारी निकायबाट सामान्य मार्गदर्शन जारी गर्दैमा मात्र पनि हरित बैकिङको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न सम्भव हुँदैन । नेपालको सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैंकले वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम निर्देशिका ESRM Guideline, Green Finance Taxonomy जारी गरिसकेको अवस्थामा बैकिङ क्षेत्रले पनि आफ्नो कर्जाका प्रोडक्टहरूलाई विस्तारै वातावरणमैत्री तुल्याउनेतर्फ अग्रसर हुनु जरूरी देखिन्छ । राष्ट्र बैंकले जारी गरेको मार्गदर्शनलाई पालना गर्दै कर्जा मूल्याङ्कनमा सामाजिक र वातावरणीय जोखिम मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक नीति तय गर्ने, यसका लागि आवश्यक प्रविधि र पूर्वाधारमा लगानी गर्ने, कर्मचारीहरूलाई यस विषयमा पर्याप्त अनुशिक्षण र तालिम प्रदान गर्ने, ग्राहकहरूमा सचेतना अभिवृद्धि गर्न कार्यक्रम गर्ने, ठुला परियोजना तथा ऋणीले वातावरणलाई असर पार्ने गरी गरेका क्रियाकलापको नियमित अनुगमन गरी कर्जाका सर्तहरूमा परिवर्तन गर्ने लगायतका प्रमुख कार्य गर्न सकेमा हरित बैकिङको कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन सक्छ ।

बैंकिङ क्षेत्रको सङ्कट निवारण र नियामकको भूमिका

डा. दिबाकर वशिष्ठ*

परिचय

बैंकिङ सङ्कट भनेको एक प्रकारको वित्तीय सङ्कट हो, जुन बैंक वा बैंकहरूको समूहले वित्तीय कठिनाइहरूको सामना गर्दा उत्पन्न हुने गर्दछ। यसबाट समग्र बैंकिङ प्रणाली प्रति नै अविश्वासको वातावरण पैदा हुने गर्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषका अनुसार बैंकिङ सङ्कट भनेको बैंकिङ प्रणालीले ठुलो सङ्ख्यामा डिफल्ट र घाटा भोग्दछ, जसबाट क्रेडिट सङ्कट र आर्थिक गतिविधिमा मन्दी आउने अवस्था हो। यस्तो अवस्थामा बैंकहरूबाट निक्षेपकर्ताले निक्षेप निकाल्ने क्रम बढेर जान्छ र कतिपय अवस्थामा सहजताका लागि दुई वा सोभन्दा बढी बैंक मिलेर जानुपर्ने अवस्था पनि आउँदछ। एकाध बैंकहरूमा दिवालियाको अवस्था पनि आउने गर्दछ। देशको अर्थतन्त्र सङ्कटमा पर्दा, सम्पत्तिको मूल्यमा गिरावट आउँदा र ऋण नर्तिनेहरूको सङ्ख्यामा बढोत्तरी हुँदा यस्तो अवस्था आउने गर्दछ। बैंकिङ सङ्कटका प्रमुख उदाहरणहरूमा सन् २००८ को विश्वव्यापी वित्तीय सङ्कट, सन् १९९७ को एसियाली वित्तीय सङ्कट र १९३० को आर्थिक मन्दीलाई लिन सकिन्छ। बैंकिङ सङ्कटका विशेषताहरू हेर्दा यो विभिन्न कारणबाट हुन सक्छ, जसमा देशमा आइपर्ने वित्तीय सङ्कट, बैंकबाट निक्षेप फिर्ता लैजानेको भिड (जसलाई बैंक दौड पनि भनिन्छ), लगानी भएको ऋण फिर्ता नहुने अवस्था, आर्थिक मन्दी, वित्तीय प्रणालीमा देखिएको अस्थिरता, बढ्दो सरकारी हस्तक्षेप लगायत पर्दछन्। नेपालमा वित्तीय उदारीकरणसँगै तीव्र विकास र विस्तार भएको क्षेत्रमा बैंकिङ क्षेत्र पनि पर्दछ। यसको तीव्र विस्तार र विकासका कारण वित्तीय सेवाको पहुँच उल्लेख्य मात्रामा बढेको छ र अर्थतन्त्रमा विविधीकरण आएको छ। अहिले बैंकिङ क्षेत्रले परिचालन गरेको निक्षेप कुल गार्हस्थ्य उत्पादनभन्दा बढी पुगेको छ भने कर्जा प्रवाह पनि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको हाराहारीमा पुगेको छ। बैंकिङ क्षेत्रको विस्तार भएअनुरूप आर्थिक वृद्धिदर बढ्न नसकेको र अर्थतन्त्रको उत्पादनशील रूपान्तरण हुन नसकेको हुँदा बैंकिङ क्षेत्रको वर्तमान अवस्था र कार्यशैलीमाथि विवेचना गरेर केही कमीकमजोरी रहेका छन्। आर्थिक वृद्धिदर दरिलो र अर्थतन्त्रको उत्पादनशील रूपान्तरण नभएसम्म बैंकिङ क्षेत्र पनि दिगो रहन नसक्ने र वित्तीय स्थायित्वमा नै जोखिम रहने हुँदा बैंकिङ क्षेत्रले अब नयाँ कार्यदिशा अवलम्बन गर्न जरुरी भइसकेको छ। यसका लागि सरोकारवाला र विज्ञहरूबिच बहस तथा छलफल गर्न सकिन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

बैंकिङ सङ्कट निवारणका लागि अपनाइएका अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूमा जोखिममा आधारित सुपरिवेक्षण, न्यूनतम पुँजी पर्याप्तताको व्यवस्था, तरलता व्यवस्थापन, बैंकिङ सङ्कट व्यवस्थापन, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगका रूपमा मुद्रा कोषबाट सहयोग लिने परिपाटी, बैंकिङ सङ्कट पूर्वानुमान प्रणालीको विकास, बैंकिङ सङ्कट व्यवस्थापन समूह लगायतको व्यवस्थाबाट सङ्कट निवारण गरेको पाइन्छ।

नेपालको अभ्यास

विशेष गरी नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंकिङ सङ्कट समाधानका लागि विभिन्न उपकरणहरू, ऐन, नियम र निर्देशनहरू प्रयोगमा ल्याएको देखिन्छ, जसमा वित्तीय स्थिरता सूचक, बैंकिङ सङ्कट पूर्वानुमान मोडेल, वित्तीय प्रदर्शन मूल्याङ्कन, पुँजी पर्याप्तता, तरलता व्यवस्थापन र जोखिममा आधारित सुपरिवेक्षणहरू पर्दछन्। त्यस्तै बैंकिङ सङ्कट प्रबन्ध योजना, समूह गठन, सञ्चार र समन्वय, वित्तीय साक्षरता, समावेशिता, प्रविधिको प्रयोग र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र अभ्यासहरूको अनुसरण गरेको समेत पाइन्छ।

बैंकिङ सङ्कटको असर

बैंकिङ सङ्कटले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा विभिन्न प्रकारको प्रभाव पार्दछ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कमी, बेरोजगारी वृद्धि, मुद्रास्फीति, विदेशी मुद्राको सञ्चितमा कमी, बैंकिङ क्षेत्रप्रति जनविश्वासमा कमी, समग्र वित्तीय प्रणालीप्रति अविश्वास, बजार साख र सेयरको मूल्यमा गिरावट, वित्तीय साधनहरूको मूल्यमा कमी, जनताको आर्थिक स्थितिमा कमी, सामाजिक अस्थिरताको सम्भावना, शिक्षा तथा स्वास्थ्य सेवाहरूमा कमी, पूर्वाधारको विकासमा कमी, सरकारको विश्वासमा कमी, राजनीतिक अस्थिरता, नीति निर्माणमा असर लगायत पर्दछन्।

बैंकिङ सङ्कटको कारण

अर्थतन्त्रमा बैंकिङ क्षेत्रले मुख्यतया वित्तीय मध्यस्थताको काम गर्दछ। बचतकर्तासँग बचत सङ्कलन गरी व्यवसायीका लागि कर्जाका रूपमा वित्तीय साधन उपलब्ध गराउँछ। यसले गर्दा अर्थतन्त्रमा पुँजी निर्माण भई उत्पादन, रोजगारी, आमदानी बढेर समग्र आर्थिक वृद्धिमा टेवा पुग्छ। तसर्थ, बैंकिङ क्षेत्रको विकासमा सबै देशले प्राथमिकता दिने गर्दछन्। नेपालमा वित्तीय उदारीकरणको नीति अवलम्बन गरेपछि बैंकिङ क्षेत्रको तीव्र विकास हुन गयो। यस क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको उत्साहजनक सहभागिता भयो। बैंकिङ क्षेत्रभित्र रहेका वाणिज्य बैंक, विकास बैंक, वित्त कम्पनी र लघुवित्त वित्तीय संस्थाको सङ्ख्यात्मक विस्तार तीव्र रूपमा हुन पुग्यो। बैंकिङ क्षेत्रको विस्तारको गतिअनुरूप समग्र अर्थतन्त्र बढ्न नसकेको हुँदा २०६८ सालदेखि नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई मर्जर गर्ने नीति अख्तियार गरी बैंक तथा वित्तीय संस्था एकआपसमा गाभ्ने वा गाभ्नेसम्बन्धी विनियमावली, २०६८ जारी गरेर बैंकिङ क्षेत्रलाई सुदृढीकरण गर्ने काम सुरु गर्‍यो। यसपछि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू क्रमशः मर्जरतर्फ जान थाले। बैंकिङ सङ्कट विभिन्न कारणले हुन सक्दछ, जसमा आर्थिक मन्दी, मुद्रास्फीति, विदेशी मुद्राको सङ्कट, बैंकिङ जोखिम प्रबन्धमा कमी, पुँजी पर्याप्तताको कमी, वित्तीय प्रणालीमा अस्थिरता, नियामकको कमजोरी, प्राकृतिक विपत्ति, अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक परिस्थितिहरू लगायत छन्। हाल नेपालमा बैंकिङ क्षेत्रमा केही सङ्कट देखिनुका कारणहरूमा विश्व आर्थिक मन्दी, कोभिड-१९, तरलताको व्यवस्थापन, कर्जा लगानीमा न्यूनता, विप्रेषणको उपयोग उत्पादनमूलक क्षेत्रमा नहुनु, विकास खर्चमा न्यूनता,

* डा. वशिष्ठ बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी विज्ञ तथा यस बैंकका पूर्व मुख्य प्रबन्धक हुन्।

राजस्व सङ्कलनमा न्यूनता, राजनीतिक अस्थिरता, कर्जाको मागमा न्यूनता, व्यावसायिक क्षेत्र गतिशील नहुनु लगायतले नागरिकको जीवनस्तरलाई असहज तुल्याएको देखिन्छ भने आर्थिक वृद्धिदर र गार्हस्थ्य उत्पादनमा पनि कमी ल्याएको देखिन्छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शाखा सङ्ख्यामा विस्तार भए पनि नेपालको पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा छरिएर रहेको पातलो बस्तीका कारण सबै ठाउँ अझै बैंकिङ सेवाको उपलब्धता भने सहज हुन सकेको छैन । त्यस्तै सहरी र तराईका क्षेत्रमा वित्तीय साक्षरताको कमी देखिन्छ, जसका कारण बैंकिङ व्यवसायप्रति आकर्षण बढ्न सकेको छैन । साहु महाजन, साथीभाइ र मिटर ब्याजीमार्फत वित्तीय आवश्यकता चर्को ब्याजमा ऋणका रूपमा पूरा गर्नुपर्ने अवस्था गाउँघरमा अझै छ । कर्जाको मागमा आएको कमी अनि तत्कालीन अवस्थामा कोभिडको समयमा पनि विप्रेषण आप्रवाह बढेको र कोभिड-१९ बाट प्रभावित व्यवसायलाई राहत दिन भनेर मौद्रिक नीतिमा गरिएको लचकता र ठुलो मात्रामा पुनर्कर्जा प्रवाह गरिएका कारण कोभिड-१९ को सङ्क्रमण कम भई अर्थतन्त्र पुनरुत्थानतर्फ जाँदा कर्जा प्रवाहमा तीव्र विस्तार भयो । कोभिड-१९ बाट उद्धार र पुनरुत्थान गर्न भनेर सहज ढङ्गले कर्जा प्रवाह गर्दा अधिकांश ऋणीले उपलब्ध कर्जा घरजग्गा र सेयर बजारमा लगानी गर्न पुगे । आज उक्त समयमा भएको कर्जा लगानी असुल हुन हम्मेहम्मे परी बैंकिङ क्षेत्रलाई भाखा नाघेको कर्जाले गर्दा सङ्कट उन्मुख बनाएको छ । केही समय अगाडिको कडा मौद्रिक नीतिका कारण समष्टिगत मागमा कमी आई व्यापार व्यवसायमा शिथिलता आयो । यसले गर्दा ऋणीले ऋणको सावाँ-ब्याज भुक्तानी गर्न नसक्दा र केही व्यक्ति वा समूहले यस क्षेत्रविरुद्ध नारा जुलुस गर्ने र ऋण तिर्नु पर्दैन भनेर अफवाह फैलाउन थाले । फलस्वरूप, ऋण समयमा भुक्तानी नहुँदा बैंकिङ क्षेत्रको खराब कर्जाको हिस्सा क्रमशः हाल पनि बढ्दै गएको छ । यसले कर्जा जोखिम बढ्न गई सम्पत्ति व्यवस्थापनमा समेत कठिनाई देखिएको छ । पिछ्लो समय लघुवित्तले समेत आफ्नो मूल्य र मान्यता विपरीत नाफा कमाउने मात्रै उद्देश्य राख्नुका साथै सही ढङ्गले ऋणीको छनोट र उनीहरूको उद्यमशील र व्यावसायिक क्षमता वृद्धि नगरी अन्धाधुन्ध ऋण प्रवाह गर्दा यस क्षेत्रमा समेत अकल्पनीय समस्याहरू सिर्जना भएका छन् । तथापि अब लघुवित्तप्रति बढ्दो नकारात्मक धारणा र ऋणीको ऋण तिर्न सक्ने क्षमता नबढ्दा ऋण नउठ्ने समस्या बढ्दै जाने सम्भावना प्रबल देखिएका कारण पनि नेपालमा बैंकिङ सङ्कट बढ्न सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

सङ्कट निवारणको उपायहरू

भविष्यमा हुन सक्ने बैंकिङ सङ्कटबाट पार पाउन यथास्थितिमा रहनुभन्दा बरु विद्यमान अवस्था र चुनौतीको विश्लेषणसँगै सही कार्यदिशा अपनाउँदै भौतिक शाखा विस्तारभन्दा पनि डिजिटल प्रविधि प्रयोग गरेर शाखारहित बैंकिङबाट पहुँच अभिवृद्धिमा जोड दिनुपर्दछ । बैंकिङ क्षेत्रले सर्वसाधारणमा कर्जा पहुँच बढाउन आवश्यक रहेको छ । साथै सञ्चालन लागत घटाएर कम ब्याजदर कायम गर्दै नाफा कमाउने क्षमतासमेतको विकास गर्नुपर्दछ । व्यापार र आयातमुखी कर्जाले अल्पकालीन लाभ दिए पनि दीर्घ कालमा अर्थतन्त्र अस्थिर बनाई तरलतामा उतारचढाव ल्याउने गर्दछ, जसका कारण बैंकिङ क्षेत्रको स्थायित्वमाथि नै जोखिम सिर्जना गर्दछ । तसर्थ, यस क्षेत्रले अब बचत सङ्कलन कर्जा प्रवाहको पराम्परागत कामभन्दा पनि आर्थिक वृद्धिदर बढाउने गरी नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्न पनि सक्नुपर्छ । अर्थतन्त्रका उत्पादनशील क्षेत्रहरू पहिचान गर्ने, उद्यमशीलता विकासमार्फत ती क्षेत्रमा उद्यमीहरू विकास

गर्ने, अर्थतन्त्रका अन्य क्षेत्रमा कार्यरत व्यवसायीको व्यावसायिक र प्राविधिक क्षमता अभिवृद्धिमा सहयोग गर्ने, विभिन्न व्यवसायमा अन्तरनिहित जोखिम न्यूनीकरण गर्न सहयोग पुऱ्याउने र उत्पादनदेखि बजारीकरणसम्मको कार्यमा उद्यमी/व्यवसायीसँग सहकार्य र समन्वय गर्नु बैंकिङ क्षेत्रको कर्तव्य हो । मर्जर र प्राप्तिका कारण बैंक तथा वित्तीय संस्थाको आकार ठुलो भए तापनि व्यवस्थापन गर्न त्यहीअनुरूपको कर्मचारीको क्षमता विकास भएको देखिँदैन । ठुलो सङ्ख्यामा रहेका कर्मचारी र शाखा सञ्जालको व्यवस्थापन र बढ्दो डिजिटलाइजेसनका कारण सिर्जित जोखिमको व्यवस्थापनमा उचित ध्यान पुगेको देखिँदैन । बैंकिङ पहुँच बढाउन उपयुक्त प्रविधिको प्रयोग र डिजिटल वित्तीय साक्षरताको विस्तारमा पनि बैंकिङ क्षेत्र लाग्न ढिला भइसकेको अवस्था छ । विश्व र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा आउने परिवर्तनलाई समयमै विश्लेषण र आँकलन गर्न सकिँएमा जोखिम कम गर्न सकिने र अर्थतन्त्रको विश्लेषण र अनुमान लगाउन सक्ने गरी कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धि गरी बैंकिङ व्यवसाय सञ्चालन गर्नुपर्ने अबको आवश्यकता रहेको छ । कर्जा लगानीपूर्व ऋणीको पहिचान गर्ने क्षमता विकास गर्न आवश्यक छ । घरजग्गाको धितोमा कर्जा प्रवाह हुने प्रवृत्तिका कारण अधिक कर्जा घरजग्गामा प्रयोग भई घरजग्गामा आएको कमीले र कर्जाको उत्पादनशील प्रयोग हुन नसक्दा आन्तरिक अर्थतन्त्र चलायमान हुन सकेको छैन । तसर्थ यसतर्फ बैंकिङ क्षेत्र चनाखो हुनुपर्ने देखिन्छ । हाल ऋणीहरू व्यवसायमा आएको शिथिलताका कारण समस्या परेर कर्जा भुक्तानी हुन नसक्दा बैंकिङ क्षेत्र समस्यामा परेको छ । तसर्थ प्रवाहित कर्जाको नियमित अनुगमन हुनुपर्ने देखिन्छ । प्रलोभनमा परी कर्मचारीले ऋणीलाई कर्जा प्रवाह गर्ने सम्भावनालाई न्यूनीकरण गर्न कर्मचारीको आचरण र व्यवहार सुधार, न्यायोचित तलब भत्ताको व्यवस्था, क्षमताको विकास, प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कनको व्यवस्था यथाशीघ्र गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

नियामकीय भूमिका

नेपाल राष्ट्र बैंकले अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको सङ्कट टार्नका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरिराखेको अवस्था छ, जसमा बैंकिङ उद्देश्य पूरा गर्नका लागि लाइसेन्स वितरणदेखि सुपरिवेक्षणद्वारा बढी जोखिमका क्षेत्रहरूमा बैंकिङ क्षेत्रको प्रवेशलाई नियन्त्रण गर्दछ । बैंकिङ क्षेत्रमा पर्याप्त पुँजीको व्यवस्था गर्दछ । जस्तै 'क' वर्गका बैंकहरूले ८ अर्ब चुक्ता पुँजी, 'ख' वर्गका विकास बैंकले २ अर्ब ५० करोड र 'ग' वर्गका बैंकहरूले ८० लाख, त्यस्तै 'घ' वर्गका लघुवित्त कम्पनीहरूले ५० लाखको चुक्ता पुँजीको व्यवस्था गरेको छ । बैंकिङ क्षेत्रमा आइपर्ने विभिन्न जोखिमहरू, जस्तै - सञ्चालन जोखिम, कर्जा जोखिम, बजार जोखिम लगायतका जोखिमको नियन्त्रणमा विभिन्न नीति निर्देशनहरू कार्यान्वयनका लागि निर्देशन जारी गरेको हुन्छ, जसको पालना बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । मूल्य र बाह्य क्षेत्र स्थायित्व कायम राख्दै अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउने, वित्तीय स्रोतलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा प्रवाह गराई आन्तरिक उत्पादन क्षमता अभिवृद्धिमार्फत आर्थिक वृद्धिलाई सहयोग पुऱ्याउने, कर्जालाई उत्पादनशील क्षेत्रमा प्रवाह गराउने, ठुला कर्जाहरूको अनुगमन, नियमन तथा सुपरिवेक्षणलाई प्रभावकारी बनाउने, कर्जाको अधिकेन्द्रीकरणलाई कम गर्दै लैजाने, साना तथा मझौला उत्पादनशील कर्जालाई प्राथमिकता दिने, कर्जाको गुणस्तर तथा पहुँच अभिवृद्धि गरी वित्तीय स्थायित्व प्रवर्धन गर्ने, वित्तीय क्षेत्र स्थायित्वका लागि अन्तर राष्ट्रिय असल अभ्यासहरूलाई ग्रहण गर्दै तीनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने, भुक्तानी तथा वित्तीय कारोबारलाई अभिवृद्धि गर्दै वित्तीय साक्षरता र वित्तीय समावेशता प्रवर्धन गर्ने, मौद्रिक नीतिको प्राथमिकता राखी

केन्द्रीय बैंकले कार्यहरू गरिरहेको हुन्छ। मौद्रिक नीतिका सञ्चालन लक्ष्य तथा उपकरणहरू चयन गरिएका हुन्छन्, जसमा आन्तरिक तथा बाह्य आर्थिक परिदृश्यलाई दृष्टिगत गरी समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वका लागि नीतिगत दर, बैंक दर कायम गर्ने, टुला कर्जाहरूको अनुगमन, नियमन तथा सुपरिवेक्षणलाई प्रभावकारी बनाउने, कर्जाको अधिकेन्द्रीकरण कम गर्दै लैजाने, साना तथा मझौला उत्पादनशील कर्जालाई प्राथमिकता दिने र कर्जाको गुणस्तर तथा पहुँच अभिवृद्धि गरी वित्तीय स्थायित्व प्रवर्धन गर्नेतर्फ समेत नियामकका रूपमा केन्द्रीय बैंकले कार्य गरिरहेको हुन्छ। मौद्रिक नीति कार्यान्वयन गर्ने क्रममा आवश्यकताअनुसार विभिन्न मौद्रिक उपकरणहरू प्रयोग गरी बैंकिङ क्षेत्रको तरलता व्यवस्थापन गर्ने र नेपाल सरकारका तर्फबाट आन्तरिक ऋण उठाउने र सोको व्यवस्थापन गर्ने कार्य गर्दै आएको थियो। बजारमा देखिएको तरलताको उतारचढावलाई सम्बोधन गर्नका लागि खुला बजार कारोबार तथा ब्याजदर करिडोरका विभिन्न उपकरणहरू प्रयोगमा ल्याइएको छ। अर्थतन्त्रलाई चलायमान राख्ने र बैंकिङ क्षेत्र सुदृढीकरण गर्ने उद्देश्यका साथ कर्जाको पुनर्संरचना, पुनर्तालिनीकरण गर्ने लगायतका व्यवस्थाहरू कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। त्यस्तै पुँजीसम्बन्धी व्यवस्था, कालोसूचीसम्बन्धी व्यवस्था, जोखिम भार, कर्जा सीमा, प्राकृतिक प्रकोप पीडितलाई राहत, कर्जा पुनः संरचना र पुनर्तालिनीकरण, कर्जा नोक्सानी व्यवस्था, वित्तीय पहुँच, वित्तीय समावेशिता, गाभ्ने गाभ्ने सम्बन्धी व्यवस्था, सहूलियतपूर्ण कर्जा तथा विपन्न वर्ग कर्जा, मार्जिन कारोबार सम्बन्धी कर्जा, पुनर्कर्जा, सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी कार्यमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी

व्यवस्था, स्थलगत र गैरस्थलगत निरीक्षण गरी सम्बन्धित बैंकमा देखिएका कमीकमजोरीहरूलाई सुधार गराउने तथा प्राप्त विवरणका आधारमा बैंकहरूको मूल्याङ्कन गर्ने कार्यहरूसमेत नेपाल राष्ट्र बैंकले नियामकीयका रूपमा गर्दै आइरहेको देखिन्छ। विदेशी विनिमयको नियमन, वैदेशिक लगानी तथा ऋणको व्यवस्थापन, भुक्तानी प्रणालीको व्यवस्थापन, मुद्रा निष्कासन तथा यसको व्यवस्थापन लगायतका कार्यहरू नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्दै आएको छ, जसले बैंकिङ सङ्कट निवारणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्।

बैंकिङ क्षेत्रले अर्थतन्त्रको विकासमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने गरी बदलैदो परिवेशअनुरूप सिर्जित जोखिमहरू न्यूनीकरण गर्न सहयोगी हुने गरी नेपाल राष्ट्र बैंकबाट नियमन र सुपरिवेक्षण व्यवस्थालाई थप सुदृढ र प्रभावकारी बनाउँदै लैजानुपर्दछ। धितोमुखी कर्जा प्रवाहको प्रवृत्तिमा सुधार ल्याई उत्पादनशील कर्जा प्रवाह बढ्ने कार्ययोजना बनाउनुपर्दछ। लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूमा लघुवित्तको सिद्धान्त र मान्यताबाट विचलन आएका कारण ती संस्थाहरू समस्यामा पर्न थालेको हुँदा यस क्षेत्रको स्थायित्वका लागि आवश्यक कानून र कार्यशैलीमा परिमार्जन गर्नुपर्ने देखिन्छ। त्यस्तै सहकारीमा देखा परेका समस्याका कारण बैंक तथा वित्तीय संस्था र समग्र अर्थतन्त्र पनि प्रभावित भएको हुँदा यस क्षेत्रको पनि नियमन र सुपरिवेक्षण बढाउने र सहकारी संस्थाले सहकारी मूल्य, मान्यता र सिद्धान्त अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्नुपर्ने कुरामा कसैको विमति नरहला।

पुँजी बजारको बदलिँदो स्वरूप र अबको बाटो

रेवत श्रेष्ठ*

१. विषय प्रवेश

विश्वमा पुँजी बजारले करिब ४० दशकभन्दा बढीको यात्रा तय गरिसकेको छ। पहिलोपटक नेदरल्यान्डमा सन् १६०२ मा एम्स्टर्डम स्टक एक्सचेन्ज (Amsterdam Stock Exchange) को स्थापना भएपश्चात् पुँजी बजारको अभ्यास सुरुवात भएको इतिहास पढ्न पाइन्छ। नेपालमा भने १९९३ सालमा कम्पनी ऐन लागु भएपछि विराटनगर जुट मिल्स र नेपाल बैंक लि.ले सर्वसाधारणलाई सेयर निष्कासन गरेपश्चात् पुँजी बजारको अभ्यास सुरु भएको देखिन्छ। यस हिसाबले नेपालमा पुँजी बजारले करिब आठ दशकको यात्रा पार गरेको छ। यद्यपि २०५० सालमा नियमन निकायका रूपमा नेपाल धितोपत्र बोर्डको स्थापना र बजार सञ्चालकका रूपमा नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लि. सञ्चालनमा आएपश्चात् हिसाब गर्ने हो भने यस बजारले करिब तीन दशकको यात्रा पार गरेको देखिन्छ।

यस अवधिमा नेपालको पुँजी बजारमा उल्लेख्य परिवर्तनहरू भएको देखिन्छ। प्राथमिक बजार र दोस्रो बजारको डिजिटाइजेसन, लगानीकर्ताको सङ्ख्यामा वृद्धि, पुँजी बजारको पहुँच देशभर विस्तार, बजार सहभागीहरूको सङ्ख्या र सेवामा विस्तार आदिको दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्दा उक्त प्रगतिहरू स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ। विगतमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको मात्र वर्चस्व देखिएको बजारमा हाल जलविद्युत् कम्पनीहरूको उल्लेख्य उपस्थिति बढ्दै गएको छ। यस्तै, साधारण सेयरको मात्र वर्चस्व रहेको यस बजारमा पछिल्लो समय ऋणपत्रको पनि हिस्सा बढेको देखिन्छ। विगतमा केही कम्पनीहरूले अग्राधिकार सेयर पनि जारी गरेका थिए भने हाल विभिन्न प्रकारका म्युचुअल फन्डहरू पनि लोकप्रिय हुन थालेको देखिन्छ। यद्यपि कुल बजार पुँजीकरणमा भने यस्ता फन्डहरूको हिस्सा न्यून रहेको तथ्याङ्कले देखाउँदछ। यसर्थ उपकरणहरूमा विविधता कायम गर्न भने अबै केही समय पर्खनुपर्ने देखिएको छ।

सन् १९९७ को एसियन वित्तीय सङ्कटपछि नीति निर्माताले कम्पनीहरूलाई बैंक ऋणको विकल्पका रूपमा ऋणपत्र जारी गर्नुपर्ने सुझाव दिएका थिए। भारतलगायतका कतिपय मुलुकहरूमा ऋणपत्र निष्कासनको बाध्यकारी व्यवस्थासमेत रहेकोबाट बैंकबाट हुने पुँजी परिचालनको विकल्पका रूपमा बजारबाट हुने पुँजी परिचालनलाई समेत उत्तम विकल्पका रूपमा प्रयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको देखिन्छ। यसबाट पुँजी सङ्कलन गर्ने कम्पनीहरूको जोखिम व्यवस्थापन भई सोको लाभ समग्र प्रणालीले लिन सक्दछ। पुँजी परिचालन गर्ने पुँजी बजारको प्राथमिक भूमिकाका माध्यमबाट हिजोआज सरकार, नियमन निकाय र अन्य सरोकारवाला पक्षहरूले सामाजिक, वातावरण, सुशासन र दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल

गर्न सक्ने गरी यस बजारको भूमिका विस्तार गर्न खोजिरहेका छन्। यसबाट पुँजी बजार बहुआयामिक संयन्त्रका रूपमा विकसित हुने क्रममा रहेको छ।

कुनै पनि मुलुकको समग्र आर्थिक वृद्धि तथा विकासका लागि पुँजी बजार एक महत्त्वपूर्ण संयन्त्र हो। पुँजी बजारप्रतिको सोच, प्राथमिकता तथा विकासको स्तरले उक्त मुलुकको प्रगतिको स्तरलाई निर्धारण गर्दछ। विश्व वित्तीय बजारमा प्राविधिक परिवर्तन, वित्तीय उपकरणहरूमा प्रवर्तन, बजारका मागहरू द्रुत गतिमा परिवर्तन तथा विकास हुँदै गएको देखिन्छ, जसका लागि नियमन निकायहरूले आफ्नो नियमनको ढाँचामा समेत परिवर्तन गरी समयानुकूल बनाउँदै लगेको देखिन्छ। यस लेखमा आजको समयमा विश्व पुँजी बजारमा देखिएका नवीनतम प्रवृत्ति र नेपालको पुँजी बजारको भावी दिशा सम्बन्धमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२. नेपालमा पुँजी बजारको वर्तमान परिदृश्य

नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लि. (नेप्से) को तथ्याङ्कअनुसार हाल यहाँको पुँजी बजारमा २६७ कम्पनीहरू सूचीकृत रहेका छन्, जसमा ५५ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्था, ९१ वटा जलविद्युत् कम्पनीहरू रहेका छन्। यस्तै बजारको आकार करिब रु. ३५ खर्ब रहेको छ भने दैनिक औसत कारोबार रकम रु. पाँच/छ अर्बको हाराहारीमा रहेको छ। नेपाल सरकारले जारी गर्ने विकास ऋणपत्र नेप्सेमा सूचीकृत हुने गरेको छ भने अन्य सरकारी ऋणपत्रहरू भने सरकार आफैले अर्थ मन्त्रालयअन्तर्गत रहेको सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयमार्फत प्राथमिक बजार सञ्चालन गर्न थालेको छ भने यस्तो ऋणपत्रको दोस्रो बजार भने बजार निर्मातामार्फत हुने गरेको देखिन्छ। यस अघि यस्ता ऋणपत्रको निष्कासन तथा बजार व्यवस्थापन नेपाल राष्ट्र बैंकले सञ्चालन गर्दै आएको थियो। विगतमा केही वर्ष प्रयोग भएको अग्राधिकार सेयरमा भने हाल कम्पनीहरूले चासो दिएका छैनन्। यसर्थ नेपालमा हाल पुँजी परिचालनको सशक्त र लोकप्रिय उपकरणका रूपमा साधारण सेयर रहेको देखिन्छ। यद्यपि नेपाल राष्ट्र बैंकको नीतिमा उल्लेख भएको बाध्यात्मक व्यवस्थाका कारण बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले ऋणपत्रको समेत प्रयोग गर्न थालेका छन्।

साधारण सेयर निष्कासन गरी पुँजी परिचालन गर्ने क्रममा जलविद्युत् क्षेत्रका कम्पनीहरूको बाहुल्यता बढ्दो क्रममा रहेको छ भने होटल/पर्यटन क्षेत्र र उत्पादनमूलक क्षेत्रका कम्पनीहरूसमेत यस बजारमा प्रवेश गर्न थालेको देखिन्छ। नेपाल सरकारले जनताको जलविद्युत् कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्ने क्रममा नेपालको पानी जनताको लगानी भन्ने नारा अगाडि सारेको छ, जसको कार्यान्वयनका लागि स्थानीय जनतालाई साधारण सेयरमा लगानी गर्ने विभिन्न

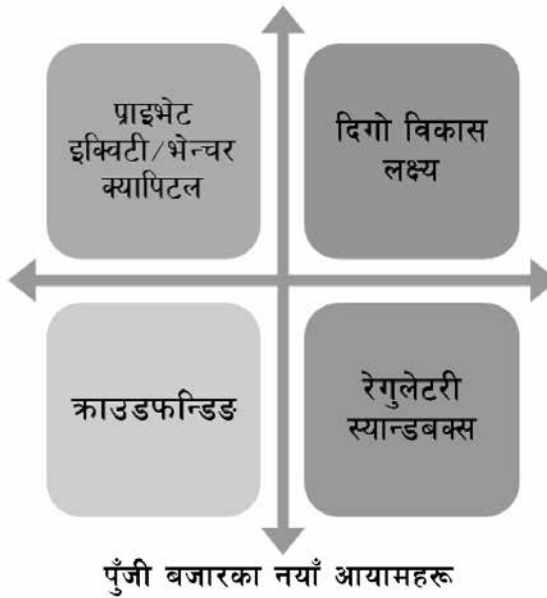
* निर्देशक, नेपाल धितोपत्र बोर्ड।

प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रमहरू अगाडि सारेको देखिन्छ ।

यसरी हेर्दा नेपालको पुँजी बजारमा परम्परागत प्रकृतिका उपकरणहरूको प्रयोग भइरहेको पृष्ठभूमिमा परिवर्तित समय र बजारको आवश्यकताअनुसार नयाँ नयाँ उपकरणहरूको प्रयोगमा जोड दिनु र सोको कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था गर्न आवश्यक देखिन्छ । यसबाट अर्थतन्त्रमा अनौपचारिक वित्तीय गतिविधिहरू निरुत्साहित हुने, नयाँ ढङ्गाबाट आर्थिक गतिविधिहरू सञ्चालन भई अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने लगायतका लाभहरू लिन सक्ने देखिन्छ ।

३. विश्व पुँजी बजारमा देखिएका परिवर्तनहरू

- **प्राइभेट इक्विटी/भेन्चर क्यापिटल** : प्राइभेट इक्विटी तथा भेन्चर क्यापिटलमार्फत पुँजी परिचालन हुने बजारलाई प्राइभेट क्यापिटल मार्केट (Private Capital Market) भनिन्छ भने धितोपत्रको सार्वजनिक निष्कासनमार्फत पुँजी परिचालन हुने बजारलाई पब्लिक क्यापिटल मार्केट (Public Capital Market) भन्ने गरिन्छ । पछिल्लो समय विकसित मुलुकहरूमा पब्लिक क्यापिटल मार्केटको तुलनामा प्राइभेट क्यापिटल मार्केटको वृद्धि उल्लेखनीय रहेको देखिएको छ । वर्ल्ड फेडरेसन अफ एक्सचेन्जका अनुसार सन् १९९६ मा करिब ७ हजारको सङ्ख्यामा रहेका सूचीकृत कम्पनीहरूको सङ्ख्या

हाल ४ हजारमा सीमित हुन पुगेको छ भने ५ सय बिलियन डलरको प्राइभेट इक्विटी मार्केटको आकार हाल करिब ६ ट्रिलियन डलर पुगिसकेको देखिन्छ । सन् २०२७ मा यो बजारको आकार करिब १८ ट्रिलियन डलर पुग्ने अनुमान रहेको छ । यी तथ्याङ्कहरूले पनि विकसित बजारमा कम्पनीहरूले धितोपत्रको सार्वजनिक निष्कासनको विकल्पका रूपमा प्राइभेट इक्विटी मार्केटमा सहभागिता रहेको देखिएको छ । यसले कम्पनीका लागि प्राइभेट इक्विटी, भेन्चर क्यापिटल जस्ता वैकल्पिक स्रोतहरू बलियो विकल्पका रूपमा स्थापित भइसकेको देखाउँदछ । धितोपत्रको सार्वजनिक निष्कासन गर्दा

सर्वसाधारण तथा नियमन निकायहरूको कडा निगरानीमा बस्नुपर्ने र विभिन्न प्रकारका लागतहरूको समेत वृद्धि हुने भएकाले अमेरिकामा कम्पनीहरू सार्वजनिक निष्कासनभन्दा पनि प्राइभेट क्यापिटल मार्केटतर्फ बढी आकर्षित हुन थालेको देखिन्छ । छिमेकी मुलुक भारतमा पनि यस्ता कोषहरूको सहभागिता उल्लेख्य मात्रामा बढेको देखिन्छ ।

बजारको बदलिँदो स्वरूपलाई आत्मसात् गर्न विश्वका धितोपत्र बजारहरूले उपयुक्त प्लेटफर्महरू पनि अभ्यासमा ल्याइसकेका छन् । जस्तो कि अमेरिकाको नास्दाकले नास्दाक प्राइभेट मार्केट, लन्डनको स्टक एक्सचेन्जले Private Intermittent Securities and Capital Exchange System सञ्चालनमा ल्याएको छ । यस्ता पूर्वाधारहरूले प्राइभेट मार्केट र पब्लिक मार्केटबिचको दुरीलाई कम गर्दै प्राइभेट मार्केटका लगानीकर्ताहरूलाई समेत आकर्षित गरेको देखिन्छ । नेपालमा पनि प्राइभेट इक्विटी तथा भेन्चर क्यापिटललाई विशिष्टीकृत लगानी कोषका रूपमा पहिचान दिई देशमा उद्यमशीलता तथा नवप्रवर्तनमा हुने लगानीलाई उत्साहित गरी आर्थिक विकासको दिशातर्फ लम्कने रणनीतिका साथ सरकार र नेपाल धितोपत्र बोर्ड अघि बढेको देखिन्छ ।

- **दिगो विकास लक्ष्यको सारथी** : पछिल्लो समय विकसित मुलुकमा लगानीकर्ताहरू दिगो विकाससँग सम्बन्धित विषयहरूमा बढी आकर्षित हुन थालेको देखिन्छ । बढ्दो वातावरणजन्य जोखिमबाट बच्दै हरितीकरणलाई प्राथमिकता दिनका लागि पुँजी बजारलाई माध्यम बनाउन थालेको देखिन्छ । नियमक निकायहरूले कानून तथा नीति नियमहरूको तर्जुमा एवम् कार्यान्वयनमार्फत बजारमा वाञ्छित प्रभाव पार्न सक्ने भएकाले अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरूले दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्न पुँजी बजारको नियमन निकायलाई सल्लाह, सुझाव दिने तथा प्राविधिक सहयोगको मात्रा बढाउँदै लगेका छन् । परिणामस्वरूप पुँजी बजारमा वातावरण, सामाजिक तथा सुशासनसँग सम्बन्धित वित्तीय उपकरणहरूको विकास हुन थालेका छन् भने सूचीकृत कम्पनीहरूले सार्वजनिक गर्ने प्रतिवेदनहरूमा समेत वातावरण, सामाजिक तथा सुशासनसँग सम्बन्धित विषयमा विवरणहरू सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था हुन थालेको छ । यस्तो अभ्यासले दिगोपनासँग सरोकार राख्ने लगानीकर्ताहरू आकर्षित हुने गर्दछन् । युरोपको एक बैंकले सन् २००७ मा पहिलो पटक ग्लिन बन्ड जारी गरेपश्चात् यस बजारको सुरुवात भएको हो । सुरुवाति चरणमा यसको वृद्धि सीमान्त रहे तापनि पछि पेरिस सम्झौता र दिगो विकासका लक्ष्यहरूका कारण यस उपकरणको प्रयोगमा उल्लेखनीय वृद्धि भएको देखिन्छ । हाल यस बजारको आकार करिब ५७५ अर्ब डलर रहेको अनुमान छ । यस्ता उपकरणहरू जारी गरेर कम्पनी तथा सरकारहरूले आफ्नो वित्तीय योजना तथा रणनीतिलाई दिगोपनासँग आबद्ध गर्न सक्दछन्, जसबाट समाज, वातावरण तथा सुशासनप्रति चासो राख्ने लगानीकर्ता तथा उपभोक्ताहरूलाई आफूतर्फ आकर्षित गर्न सकियोस् । एसियाका अन्य मुलुकको तुलनामा भारतले ठुलो मात्रामा ग्लिन बन्ड जारी गरेको तथ्याङ्क छ ।

विश्व बैंकलगायतका अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरूको प्राविधिक सहयोगमा दिगो वित्त परिचालन (Sustainable Finance) का लागि आवश्यक कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरू लागु हुने चरणमा रहेको देखिन्छ। यसरी नेपालको पुँजी बजारले पनि अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा देखिएका परिवर्तनहरूलाई आत्मसात् गर्दै लगेको देखिन्छ। यद्यपि यस्तो गतिलाई तीव्रता दिनुपर्ने आवश्यकता भने देखिएको छ। परिणामस्वरूप देश, समाज तथा अर्थतन्त्रले पुँजी बजारको महत्त्वको अनुभूति भई यसको समग्र विकासका लागि सबै पक्षहरू एक ठाउँमा उभिने छन्।

- क्राउडफन्डिङ (Crowdfunding):** प्राविधिको प्रयोगले वित्तीय क्षेत्रमा पुँजी सङ्कलनका नयाँ नयाँ विकल्पहरू देखा पर्न थालेको छ, जसमा पिटुपी लेन्डिङ (P2P Lending) र क्राउडफन्डिङ (Crowdfunding) लोकप्रिय विकल्पका रूपमा देखा परेका छन्। वेबमा आधारित यी विकल्पहरू पछिल्लो समय विश्वका धेरै विकसित मुलुकहरूमा अभ्यासमा आइसकेका छन्, जसले परम्परागत रूपमा हुने वित्तीय परिचालनलाई परिष्कृत गरेका छन्। यसबाट वित्तीय प्रणाली तथा नियामक निकायहरूलाई अवसरका साथै चुनौती पनि थपेको छ। खास गरी साना तथा मझौला व्यवसाय एवम् नवीनतम सोचहरूलाई साकार बनाउन यस प्रकारको प्लेटफर्महरू उपयुक्त देखिन्छ। भारतमा धितोपत्र बजारको नियमन निकाय सेबीले इक्विटी क्राउडफन्डिङको नियमन गर्दछ। अमेरिकामा इक्विटी क्राउडफन्डिङ सम्बन्धित गतिविधिहरू सन् २००९ बाट भएको देखिन्छ। स्टार्टस्टाका अनुसार सन् २०१७ मा क्राउडफन्डिङमार्फत ३४ अर्ब डलरभन्दा बढी पुँजी परिचालन भएको, जसमा एसियाली क्षेत्रबाट मात्रै करिब ११ अर्ब डलर परिचालन भएको देखिन्छ। सन् २०२८ सम्ममा यसको वृद्धिदर करिब १.५० प्रतिशत रहने अनुमान रहेको छ। नेपालमा पनि यस्तो अभ्यास देखिन थालेको छ। इन्भेस्टिया डट कम (investiaa.com) नामको एक वेबसाइटले उद्यमशीलता प्रवर्धन गर्ने उद्देश्य राखी स्रोतको खोजीमा रहेका उद्यमी व्यवसायी र लगानी गर्न चाहने लगानीकर्ताबिच भेट गराई पुँजी परिचालन गर्ने नवीनतम अभ्यास गर्न थालेको देखिन्छ।
- रेगुलेटरी स्यान्डबक्स (Regulatory Sandbox):** नेपालको वित्तीय प्रणाली प्राविधिमैत्री हुन थालेको देखिन्छ। वित्तीय कारोबारका लागि पेमेन्ट गेटवेहरूको सङ्ख्या बढ्दो गतिमा रहेको छ, जसको नियमन तथा सुपरिवेक्षण नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्दै आएको छ। यस्ता गेटवेको उपस्थितिले नगद रहित कारोबारको मात्रा बढेर विद्युतीय भुक्तानीको एउटा युग नै सुरुवात भएको आभास हुन्छ। हिजोआज नेपालीहरू

तरकारी किन्दा वा कपाल काट्दा वा चिया पिउँदासम्मको भुक्तानी विद्युतीय माध्यमबाट गर्न थालेका छन्। यस्तै पुँजी बजारमा पनि लगानीकर्ताहरूले विद्युतीय माध्यमबाट अनलाइन कारोबार गर्न थालेका छन्। तर फिनटेक (FinTech-Finance Technology) भनेको भुक्तानी र रकमान्तर मात्र होइन। अझै पनि आधारभूत वित्तीय सेवा तथा सुविधाहरू पूर्णतया प्राविधिमा आधारित बन्न सकेको देखिँदैन। यस पृष्ठभूमिमा पुँजी बजारका माध्यमबाट फिनटेक कम्पनीहरूलाई प्रवर्धन गर्न सकिन्छ। नवप्रवर्तन र ग्राहकको सुरक्षालाई उपयुक्त सन्तुलन कायम गर्दै नियामकले रेगुलेटरी स्यान्डबक्सका माध्यमबाट यस क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउन सक्ने देखिएको छ।

भारतको पुँजी बजारको नियमन निकाय सेबीले इनोभेसन स्यान्डबक्स (Innovation Sandbox) नामको प्लेटफर्म सञ्चालनमा ल्याएको छ, जसमा त्यहाँको स्टक एक्सचेन्जहरूले इनेब्लिङ संस्था (Enabling Organization) का रूपमा कार्य गर्दै आएका छन्। यस्तै अस्ट्रेलियामा Australian Securities and Investment Commission ले सन् २०१५ मा Innovation र मलेसियामा Digital Finance Innovation Hub का रूपमा यस्ता संयन्त्रहरू अभ्यासमा आएको पाइन्छ। सन् २०१९ मा दक्षिण कोरियाको सरकारले नै सञ्चालनमा ल्याएकोमा सोहीअर्न्तगत हुने गरी त्यहाँको Financial Services Commission ले Financial Sector Sandbox सञ्चालनमा ल्याएको देखिन्छ। सन् २०२० मा विश्व बैंकले प्रकाशन गरेको प्रतिवेदनमा विश्वमा ५७ देशमा गरी जम्मा ७४ वटा स्यान्डबक्सहरू सञ्चालनमा रहेको उल्लेख गरेको छ। उक्त प्रतिवेदनका अनुसार फिनटेक कम्पनीहरूको विकास र रेगुलेटरी स्यान्डबक्स पर्यायवाचीका रूपमा रहेको देखिन्छ। यसर्थ, बजारमा फिनटेक संयन्त्रको गुणस्तरीय विकास, विस्तार र प्रयोगमा विश्वसनीयता ल्याउन फिनटेक सेवा तथा प्राविधिहरूको परीक्षणका लागि रेगुलेटरी स्यान्डबक्सलाई विश्वका अन्य मुलुकहरूमा पनि अभ्यासमा आउन थालेको देखिन्छ।

४. अबको बाटो

विश्वमा प्रचलित अभ्यासहरूको मध्येनजर गर्दा विभिन्न देशका नियमन निकायहरूले पुँजी बजारलाई पुँजी परिचालनको संयन्त्रका रूपमा उपयोग गर्ने क्रममा यस बजारको क्षेत्र र दायरालाई विस्तार गर्दै समयानुकूल बनाउँदै लगेको देखिन्छ। यसबाट बजारको सान्दर्भिकता र महत्त्वसमेत बढ्दै गएको देखिन्छ। परिणामस्वरूप यस बजारको आवश्यकता सम्बन्धमा समाज र सर्वसाधारणहरूसमेत जागरुक हुने भएकाले पुँजी बजार सबैका लागि हो भन्ने भावनाको विकास भई यसको आवश्यकता र विकासमा एक मत हुने गर्दछ।

प्राइभेट क्यापिटल
मार्केट

दिगो विकास
लक्ष्यको सारथी

क्राउडफन्डिङ

रेगुलेटरी स्यान्डबक्स

नवप्रवर्तन अभ्यासहरू र लगानीकर्ताको संरक्षणलाई सन्तुलन कायम गर्ने कार्य एकदमै महत्त्वपूर्ण हो, जुन चुनौतीपूर्ण पनि छ । नियमन निकायहरूले यस्तो चुनौतीलाई स्वीकार गर्दै उक्त तत्त्वहरूलाई सन्तुलनमा राख्न नियामकीय व्यवस्थाहरूलाई समसामयिक बनाउनुपर्दछ । नेपाल सरकारले देशको विकासका लागि विभिन्न समयलाई लक्षित गरी योजनाहरू अवलम्बन गरेको छ । दिगो विकासको लक्ष्य हासिल गर्ने, मध्यम मुलुकमा स्तरोन्नति गर्ने, विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नति हुने जस्ता समय लक्षित उद्देश्यहरू हासिल गर्न र संविधानले तय गरेका आर्थिक लक्ष्यहरूलाई योगदान गर्ने गरी प्रभावकारी पुँजी बजारको विकास गर्नु आजको प्रमुख आवश्यकता हो । यसो हुन सकेमा राजनीतिक पार्टी, विकास अध्येता तथा सरकारका नजरमा पुँजी बजार एक महत्त्वपूर्ण संयन्त्र रहेको अनुभूति हुने छ । परिणामस्वरूप जुनसुकै राजनीतिक आस्थाको सरकार बने तापनि पुँजी बजार सधैं नै प्राथमिकतामा परी समग्र पुँजी बजारको विकासका लागि सकारात्मक वातावरण निर्माण हुनेमा कुनै

शङ्का छैन । खास गरी पुँजी बजारले सर्वसाधारणको जनजीवन उकास्ने, उद्योगी व्यवसायी तथा नवप्रवर्तन सोचको प्रवर्धन गर्ने, विदेशी पुँजी भित्र्याउन सकारात्मक योगदान पुऱ्याउन सकेको खण्डमा पुँजी बजारको आवश्यकतामाथि सबैको एक मत हुने, नियमन निकायको स्वायत्तता र प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुने र सोको लाभ अन्ततोगत्वा सबैलाई प्राप्त हुने कुरामा निश्चिन्त हुन सकिन्छ ।

प्रस्तुत विचारहरू लेखकका निजी विचार हुन् ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपाल धितोपत्र बोर्डका प्रकाशनहरू ।
- World Federation of Exchange का प्रतिवेदनहरू ।
- World Bank का प्रतिवेदनहरू ।
- नेपाल राष्ट्र बैंकका प्रतिवेदनहरू ।
- नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लि.का प्रतिवेदनहरू ।

नेपालमा बैकिङ कर्जा लगानीमा देखिएका प्रवृत्तिहरू

भोलानाथ पौडेल*

नेपालमा बैकिङ क्षेत्रको विकास

नेपालमा आधुनिक बैकिङको सुरुवात वि.सं. १९९४ कार्तिक ३० गते नेपाल बैंक लिमिटेडको स्थापनापछि भएको मानिन्छ। वि.सं. २०१३ वैशाख १४ गते केन्द्रीय बैंकका रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकको स्थापना पूर्व वाणिज्य बैकलगायत केन्द्रीय बैंकको कामसमेत नेपाल बैंक लिमिटेडले गर्ने गर्दथ्यो। वि.सं. २०१५ सालमा जननिर्वाचित सरकार गठन भएपश्चात् नेपालको अर्थतन्त्रको मेरुदण्डका रूपमा रहेका क्षेत्रहरू कृषि तथा उद्योगका लागि पुँजी उपलब्ध गराउन कृषि विकास बैंक र नेपाल औद्योगिक विकास निगमको स्थापना गरिएको देखिन्छ। देशमा बढ्दै गएको उद्योग व्यवसायलाई बैकिङ सुविधा उपलब्ध गराउन र सर्वसाधारणमा बैकिङ आदतको विकास गरी मुलुकमा बैकिङ सेवाको विस्तार र विकास गर्न वि.सं. २०२२ माघ १० गते नेपाल सरकारको पूर्ण स्वामित्वमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको समेत स्थापना भएको देखिन्छ। उल्लिखित सबै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू विशिष्ट उद्देश्यका साथ स्थापना गरिएको पाइन्छ। त्यसपश्चात् नेपालमा थप बैंकहरू स्थापना गर्ने कार्य वि.सं. २०४० सालसम्म भएको देखिँदैन। यसरी हेर्दा २०४० सालसम्ममा नेपालमा बैकिङ सुविधा प्रदान गर्ने सरकारी स्वामित्वका उल्लिखित ४ वटा संस्थाहरू मात्र सञ्चालनमा रहेको देखिन्छ।

वि.सं. २०४० को दशकमा मुलुकमा आर्थिक उदारीकरणको नीति अवलम्बन गरेसँगै निजी लगानीका बैंकहरू पनि स्थापना हुन थालेको देखिन्छ। वि.सं. २०४६ सालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनबाट मुलुकमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना, २०४७ सालमा जारी संविधान र सोअनुरूप भएको आमनिर्वाचनबाट गठित प्रजातान्त्रिक सरकारले लिएको उदार आर्थिक तथा वित्तीय नीतिका कारण देशमा निजी क्षेत्रले आफ्नो लगानीमा बैंकहरूसमेत स्थापना गर्ने र सञ्चालन गर्ने वातावरण पाएको देखिन्छ। तर वि.सं. २०५२ सालदेखि सुरु भएको सशस्त्र द्वन्द्वको कारण भर्खरै विस्तार हुँदै गएको बैकिङ क्षेत्र पनि नराम्रोसँग प्रभावित भएको देखिन्छ। मुलुक सशस्त्र द्वन्द्वको चपेटामा परेको समयमा बैंकहरूले समेत ठुलो मात्रामा मानवीय तथा आर्थिक क्षति व्यहोनुपरेको थियो। फलस्वरूप आफ्ना कार्यालयहरू सुरक्षित स्थानमा स्थानान्तरण गर्नुपरेका कारण बैकिङ सेवामा सङ्कुचनको स्थिति देखापरेको थियो। नेपालको बैकिङ क्षेत्रलाई नियमन गर्ने निकायका रूपमा रहेको नेपाल राष्ट्र बैंकसमेत प्रभावकारी रूपमा आफ्ना क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न असमर्थ रह्यो। फलस्वरूप वि.सं. २०५७ सालसम्म नेपालको बैकिङ क्षेत्र एक प्रकारले त्रास र अन्यौलपूर्ण वातावरणमा सञ्चालन हुन बाध्य भयो।

वि.सं. २०५८ सालमा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ जारी भएपछि नेपाल राष्ट्र बैंकको नियामकीय व्यवस्था र क्षमतामा सुधार भयो।

नेपाल राष्ट्र बैंकलगायत सरकारी स्वामित्वका अन्य बैंकहरूको सुधार का लागि विश्व बैंकको सहायतामा नेपालको वित्तीय क्षेत्र सुधार को कार्यक्रम लागु गरियो। जसअन्तर्गत सरकारी स्वामित्वमा रहेका नेपालका बैंकहरूको व्यवस्थापनमा विदेशी विज्ञहरूसमेत नियुक्त गरी बैंक सुधारको कार्य अगाडि बढाइयो। विभिन्न ऐनद्वारा नेपालमा स्थापना भई सञ्चालनमा रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको स्थापना, सञ्चालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धमा एकीकृत ऐनको आवश्यकता महसुस गरी वि.सं. २०६१ सालमा अध्यादेशमार्फत बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी अध्यादेश, २०६१ जारी गरियो, जसमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको वर्गीकरणसमेतको कार्यक्षेत्र निर्धारण गरी सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्नुपर्ने व्यवस्था लागु भयो। उक्त अध्यादेश २०६३ सालमा संसद्बाट पास गरी बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ का रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याइयो। हाल नेपालका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको संस्थापना, सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा नियमनको व्यवस्थासहित उक्त ऐन परिमार्जन र संशोधन हुँदै बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ प्रचलनमा रहेको छ।

नेपालको विद्यमान बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐनले नेपालका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई विभिन्न ४ वर्गमा वर्गीकरण गरेको छ; जसअनुसार 'क' वर्गमा वाणिज्य बैंकहरू, 'ख' वर्गमा विकास बैंकहरू, 'ग' वर्गमा वित्त कम्पनीहरू र 'घ' वर्गमा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू रहने व्यवस्था रहेको छ। वि.सं. २०६५ सालसम्म आइपुग्दा नेपालमा ३२ वटा वाणिज्य बैंकहरूलगायत २०३ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू सञ्चालनमा रहेका थिए भने नेपाल राष्ट्र बैंकको बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको पुँजी वृद्धि गर्नुपर्ने नीतिको फलस्वरूप बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू एकआपसमा एकीकरण भएका कारण हाल नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा २० वटा वाणिज्य बैंक, १७ वटा विकास बैंक, १७ वटा वित्त कम्पनी र ५२ वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू गरी १०७ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू सञ्चालनमा रहेका छन्।

नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा देखिएका विभिन्न अभ्यासहरू

बैकिङ क्षेत्रलाई कुनै पनि मुलुकको अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड मान्ने गरिन्छ। बैंकहरूले वित्तीय मध्यस्थताका रूपमा कार्य गरी विभिन्न नागरिकहरूसँग छरिएर रहेको बचत सङ्कलन गर्ने र त्यसलाई पुँजीका रूपमा परिचालन गर्ने महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछन्। सूचना प्रविधिको विकाससँगै वर्तमान समयमा बैंकहरूको भूमिका अभ्यव्यापक र महत्त्वपूर्ण बन्दै गएको छ। बैंकहरूले सबै प्रकारका आर्थिक कारोबारहरूलाई सहज र सुविधाजनक तुल्याउन व्यक्ति तथा संस्थाहरूलाई विभिन्न प्रकारका वित्तीय सेवाहरू प्रदान गर्दै आएका छन्। राज्यले प्राप्त गर्ने राजस्व तथा खर्च गर्ने विभिन्न प्रकारका रकमहरूको जम्मा खर्चको प्रबन्ध मिलाउन बैंकहरूको महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी रहेको हुन्छ।

* मुख्य प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

यसका अलावा निक्षेप परिचालनका माध्यमबाट मुलुकमा वित्तीय आवश्यकता पूरा गर्ने कार्यमा समेत बैंकहरूको उल्लेख्य भूमिका रहने भएकाले बैंकिङ क्षेत्रमा देखिएको असामान्य अवस्थाको प्रभाव मुलुकको सिङ्गो अर्थतन्त्रमा पर्ने गरेको देखिन्छ । अतः बैंकिङ क्षेत्रलाई अन्य क्षेत्रको तुलनामा निकै संवेदनशील क्षेत्रका रूपमा लिने गरिन्छ । त्यसैले यस क्षेत्रलाई प्रत्यक्ष रूपमा नियमन गर्न नेपालको सन्दर्भमा देशको केन्द्रीय बैंकका रूपमा रहेको नेपाल राष्ट्र बैंकले नियामकका रूपमा कार्य गरिरहेको छ ।

नेपालको बैंकिङ क्षेत्रलाई नियमन गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकले विद्यमान ऐन कानूनको अधीनमा रही विभिन्न किसिमका नीतिहरू तर्जुमा गर्ने गर्दछ । मुख्य रूपमा प्रत्येक वर्ष जारी गरिने मौद्रिक नीतिमार्फत देशको वित्तीय नीति कार्यान्वयनमा सघाउ पुग्ने गरी मुलुकमा वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न विभिन्न प्रकारका नीतिहरू तर्जुमा गरिएको हुन्छ । यस प्रकारका नीतिहरूको कार्यान्वयनका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई तिनीहरूले गर्ने विभिन्न किसिमका कार्यहरूलाई मार्गनिर्देशन गर्न समय समयमा निर्देशिका तथा सूचनाहरूसमेत जारी गर्ने गर्दछ ।

त्यसो त राज्यले समेत आफ्ना नीति तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनका लागि समय समयमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई मार्गदर्शन जारी गरी निर्धारित कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्न अनिवार्य गरेको हुन्छ । प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने, सर्वसाधारणमा बैंकिङ पहुँच अभिवृद्धि गर्न बैंकिङ सेवाको विस्तार गर्नुपर्ने, विशेष प्रकारका कर्जाहरू लगानी गरी लक्षित समूहलाई उत्पादन तथा रोजगारीसँग जोडी मुलुकको अर्थतन्त्रको विकासमा सहयोग पुग्ने गरी कार्य गर्नुपर्ने जस्ता कार्यहरू गर्न अनिवार्य गरेको हुन्छ । मुलुकमा असामान्य परिस्थिति सृजना भएको अवस्थामा प्रभावित क्षेत्रको पुनरुत्थान र संरक्षणका लागि राज्यले प्रदान गर्ने सेवालाई सुलभ र सहूलियतपूर्ण तुल्याउन विभिन्न राहतका प्याकेजहरू बैंकहरूमार्फत प्रवाह गर्ने व्यवस्था मिलाएको हुन्छ । साथै उद्योग व्यवसायको संरक्षण गर्न बैंक कर्जामा सहूलियत तथा ब्याज छुट/मिनाहाको व्यवस्थासमेत गर्दै आएको देखिन्छ । उदाहरणका लागि वि.सं. २०७२ सालको विनाशकारी महाभूकम्प, नाकाबन्दी, कोभिड १९ को विश्वव्यापी प्रकोप, रुस-युक्रेन युद्धको असर आदिलाई मध्येनजर गरी राज्यले बैंक कर्जाका माध्यमबाट विभिन्न प्रकारका राहतका व्यवस्थाहरू गरेको देखिन्छ ।

नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा निजी तथा संयुक्त लगानीका बैंकहरू स्थापना हुन थालेपछि बैंकिङ क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धा सुरु भएको देखिन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको सङ्ख्यात्मक उपस्थितिको तुलनामा देशको अर्थतन्त्र र उद्योग व्यवसायको स्थापना पर्याप्त नभएको अवस्थामा बैंकहरूको मुख्य व्यवसाय निक्षेप सङ्कलन र कर्जा लगानीमा प्रतिस्पर्धा हुनु स्वाभाविक नै थियो । वि.सं. २०६५ सम्म बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू स्थापनाको लहर नै चलेको र त्यसको नकारात्मक प्रभाव विस्तारै बैंकिङ क्षेत्रमा पर्न थालेपछि नेपालको अर्थप्रणालीमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको उपयुक्त सङ्ख्या आवश्यकताभन्दा धेरै भएको भन्ने बहस चलन थाल्यो । फलस्वरूप नयाँ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको स्थापनामा रोक मात्र लगाइएन, सञ्चालनमा रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई समेत एकआपसमा गाभ्ने नीति अख्तियार गरियो । यद्यपि सञ्चालनमा आइसकेको संस्थाहरूको एकीकरणको कार्य सोचेजस्तो छिटो र सजिलो थिएन ।

अर्कोतिर बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको सङ्ख्यामा भएको वृद्धि, तिनीहरूको शाखा सञ्जाल र कारोबारमा भएको विस्तारलाई नियमन गर्न पर्याप्त हुने गरी नेपाल राष्ट्र बैंकले आफ्नो क्षमता विकास गर्न सकेको थिएन । फलस्वरूप कुनै समयमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू निक्षेप तथा कर्जा लगानीको सन्दर्भमा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धामा उत्रन पुगे । बैंकहरूमा तरलता अभाव भएको समयमा निक्षेप आकर्षित गर्न विभिन्न प्रकारका योजनाहरू ल्याउन थाले । निक्षेपमा दिने ब्याजबाहेक अन्य सुविधाहरू, पुरस्कारहरू, अतिरिक्त सहूलियतहरू जस्ता रिस्कहरूको प्रयोग गर्न थाले । कतिपय अवस्थामा त निक्षेप आकर्षण गर्नका लागि बैंकहरू अप्रत्यक्ष र अस्वाभाविक कारोबार हरूसमेत गर्न पछि परेनन् भन्ने सुन्ना आयो ।

मुलुकमा वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने भूमिकामा रहेको नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंकहरूलाई विभिन्न प्रकारका सुविधामार्फत तरलता सङ्कटको अवस्थामा सहयोग पुऱ्याउन थाल्यो । फलस्वरूप बैंकिङ क्षेत्रमा विस्तारै तरलता सहज बन्न थाल्यो । बैंकहरूको तरलता अवस्था सहज हुन थालेपछि बैंक कर्जा विस्तार हुन थाल्यो । बैंकहरूले आफ्नो तरलता अवस्थालाई दृष्टिगत गरी उपयुक्त सीमामा कर्जा विस्तार गर्नुपर्ने आधारभूत बैंकिङ सिद्धान्तलाई नजरअन्दाज गर्दै आफ्नो निक्षेप संरचनाको ख्यालै नगरी कर्जा विस्तार गर्न थाले । कर्जा विस्तार गरी मुनाफा बढाउने होडमा नियामक निकायको निर्देशनलाई छल्लेर उत्पादन र रोजगारी सृजना गर्नेभन्दा पनि घरजग्गा खरिदबिक्री, सेयर खरिदबिक्री, व्यक्तिगत उपभोग जस्ता प्रयोजनहरूमा कर्जा प्रवाह बढ्न थाल्यो । केही ऋणीहरूले व्यापारिक कर्जा भनी लिएको कर्जासमेत घरजग्गा खरिदमा प्रयोग गरी कर्जा रकमको दुरुपयोग गरेको देखियो । व्यवसायको बिक्री, मालसामानको स्टक, आसामी, मुनाफा जस्ता सुचकाङ्कहरूको विश्लेषण नै नगरी बैंकहरूले व्यावसायिक कर्जा प्रवाह गर्न थाले । बैंकबाट कर्जा लिनका लागि आवश्यक पर्ने कारोबार देखिने गरी तथ्यहीन लेखापरीक्षण प्रतिवेदन तयार गरी ग्राहकबाट कर्जा माग हुन थाल्यो । कतै कतै एउटै अवधिमा एउटै फर्मको एकभन्दा बढी प्रकारका लेखापरीक्षण प्रतिवेदनहरू तयार गरि एको समेत भेटियो । ग्राहकले पेस गरेको आय विवरण र सोको कर भुक्तानी गरेको विवरण रजु गर्ने कार्य बैंकबाट हुन सकेन । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले पनि आफूसँग भएको अधिक तरलताको प्रयोग गर्ने बहानामा कर्जाको आवश्यकता पहिचान नगरी कर्जा प्रवाह गर्न थाले, प्रवाह भएको कर्जाको सदुपयोगितातर्फ ध्यान दिइएन । राज्यले लक्षित वर्गलाई भनी ल्याएको सहूलियतपूर्ण कर्जाको पनि अपेक्षित रूपमा सदुपयोग हुन सकेन । कोभिड १९ महामारीबाट प्रभावित क्षेत्रको उत्थानका लागि भनी ल्याइएको राहत प्याकेज, तोकिएका क्षेत्रहरूमा प्रदान गरिएको सहूलियतपूर्ण कर्जा, पुनर्कर्जाको समेत केही ऋणीहरूबाट दुरुपयोग भएको देखियो ।

यसरी बैंकिङ प्रणालीबाट ठुलो परिमाणमा प्रवाह भएको कर्जाको प्रभाव अर्थतन्त्रमा भने देख्न सकििएन । समग्रमा कतिपय बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले अस्वस्थ तथा अपारदर्शी रूपमा कर्जा लगानी गर्ने, कर्जा रकमको अनुगमन नगर्ने, नियामकलाई भुक्त्याउने उद्देश्यले कर्जाको शीर्षक मिलाउने, ग्राहकको कर्जा आवश्यकता र कर्जा तिर्न सक्ने क्षमताको विश्लेषण नगरी कर्जा प्रवाह गर्ने जस्ता कार्यहरू गरेको, कर्जाका ग्राहकहरूले पनि कर्जा रकमको सही सदुपयोग नगरेको, कर्जा सदुपयोगिता सम्बन्धमा इमानदारिता र अनुशासनको कमी भएको, जुन प्रयोजनका लागि कर्जा लिइएको हो, सो प्रयोजनमा नलगाई कर्जा रकमको दुरुपयोग गरेको, अनौपचारिक अर्थतन्त्र मौलाएको जस्ता

बेथितिहरूले चरम रूप लिएको र यस्ता प्रवृत्तिको रोकथाम गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकसँग आवश्यक पर्याप्त क्षमता नरहेका कारण बैंकिङ क्षेत्रमा वित्तीय अनुशासन कायम गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकलाई चुनौती देखिएको अवस्था विद्यमान थियो ।

प्रस्तुत पृष्ठभूमिमा नेपाल राष्ट्र बैंकको आर्थिक वर्ष २०७९/०८० को मौद्रिक नीतिमार्फत चालुपुँजी कर्जा मार्गदर्शन जारी गरियो । कर्जालाई सही प्रयोजनमा लगाउन कडाइका साथ अनुगमन गर्नुपर्ने व्यवस्था लागु गरियो । अनुत्पादक क्षेत्रमा जाने कर्जालाई निरुत्साहित गर्न Loan to Value Ratio बढाइयो । एकीकृत निर्देशनमा संशोधन गरी बैंकिङ क्षेत्रलाई कर्जा प्रवाहमा कडाइ गरियो । औद्योगिक विकासबाट अर्थतन्त्रको उत्पादनशील क्षमता वृद्धिका लागि निर्देशित क्षेत्रमा अनिवार्य रूपमा कर्जा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्थामा जोड दिने नीति लागु गरियो । सेयर कर्जा तथा व्यक्तिगत प्रयोजनमा जाने कर्जाको अधिकतम सीमा निर्धारण गरियो । एकभन्दा बढी वित्तीय विवरण तयार गर्ने कार्यलाई डण्डित गर्ने व्यवस्था लागु भयो । राज्यले घरजग्गा कारोबारमा भएको अस्वाभाविक वृद्धि र कर्जा लगानीलाई निरुत्साहित गर्न जग्गाको वर्गीकरण तथा किताकाट नीतिमा संशोधन गर्‍यो ।

बैंकिङ कर्जा विस्तारमा देखिएको वर्तमान अवस्था

नेपालमा सानो तथा सीमित अर्थतन्त्रका कारण बैंकिङ प्रणालीमा तरलता उतारचढावको अवस्था समय समयमा देखापरिरहेको हुन्छ । बैंकिङ क्षेत्रले सङ्कलन गरेको स्रोत र त्यसको उपयोगबिच तालमेल नमिल्दा यस प्रकारको उतारचढाव आउने गर्दछ । आर्थिक वर्ष २०७९/०८० मा निजी क्षेत्रमा गएको कर्जाको वृद्धिदर ३.८ प्रतिशत, आ.व. २०८०/०८१ मा ५.८ प्रतिशत र चालु आ.व. २०८१/०८२ को पहिलो ५ महिनामा ३.५ प्रतिशत मात्र रहेकाले पछिल्लो समयमा बैंकहरूमा कर्जा मागमा कमी आएको प्रस्ट देखिन्छ । कर्जाको तुलनामा निक्षेपको वृद्धिदर क्रमशः १२.३ प्रतिशत, १३ प्रतिशत र १०.९ प्रतिशत रहेकाले वर्तमान समयमा बैंकिङ क्षेत्रमा अधिक तरलताको अवस्था विद्यमान देखिन्छ । बैंकहरूले सार्वजनिक गरेको चालु आर्थिक वर्षको मङ्सिर मसान्तसम्मको वित्तीय विवरणलाई नियाल्दा औसत आधारदर ७.५ प्रतिशत रहेको र कर्जाको औसत ब्याजदर ९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

आम लगानीकर्ता, उद्यमी, व्यवसायीहरूमा निराशा छाएका कारण कर्जाको प्रकाशित ब्याजदर एकल बिन्दुमा भर्दासमेत कर्जाको मागमा वृद्धि हुन सकिरहेको छैन । आर्थिक तथा बैंकिङ गतिविधिहरू चलायमान हुन सकेको अवस्था छैन । बढ्दो रेमिट्यान्स, सरकारले निर्माण व्यवसायीहरूलाई आंशिक रकम भुक्तानी गरेको, राज्यको पुँजीगत खर्च निकास भइरहेको, सहकारीको निक्षेप हिनामिनाको काण्ड एकपछि अर्को गरी बाहिरिन थालेको, विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूमा समस्या देखिन थालेको जस्ता कारणहरूले वाणिज्य बैंकहरूको निक्षेपमा वृद्धि हुने क्रम जारी रहेको छ । निक्षेपको ब्याजमा कमी, आधारदरमा गिरावट, कर्जाको ब्याजदरमा कमी, कर्जाको प्रिमियम दरमा कमी, कर्जाको जोखिम दरमा वृद्धि, बैंकहरूको निष्क्रिय कर्जामा वृद्धि, कर्जा नोक्सानी व्यवस्थामा वृद्धि, बैंकहरूको मुनाफामा गिरावट, लाभांश क्षमतामा ह्रास, सेयर बजारमा अस्थिरता आदि अवस्थाहरूले वर्तमान बैंकिङ क्षेत्रलाई कुनै न कुनै रूपमा प्रभावित गरिरहेको छ । निर्माण व्यवसायीहरूलाई राज्यले भुक्तानी गर्नुपर्ने बक्यौता रकम समयमा भुक्तानी नहुँदा निर्माण व्यवसायीहरूको

बैंकसँगको कारोबारमा अनियमितता आउने, बैंकलाई तिर्नु बुझाउनुपर्ने सावार् ब्याज बुझाउन नसकेपछि बैंकहरूले कालोसूचीमा राख्ने, त्यसबाट बैंकिङ कारोबार गर्न बाधा पुग्ने हुँदा थप कर्जा कारोबार गर्न नसकिने अवस्थाले नयाँ कर्जा विस्तारको सम्भावना न्यून मात्र रहेको छैन, भइरहेको कर्जाको गुणस्तरसमेत खस्कंदै गएको अवस्था छ । निष्क्रिय कर्जा अनुपात वृद्धिले बैंकको पुँजी पर्याप्ततालगायतका परिसूचकहरूमा नकारात्मक प्रभाव पर्न थालेको छ ।

उद्योग व्यवसायमा लगानी गर्ने र सोको सञ्चालनबाट समुचित प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिने विश्वासिलो वातावरणको अभावमा नयाँ उद्यमी व्यवसायीहरूसमेत व्यवसायमा लगानी गर्न हच्किएको अवस्था छ । कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण हुन नसक्दा र ज्यले कृषि क्षेत्रमा बैंकहरूमार्फत गरिएको सहुलियतपूर्ण कर्जाका ऋणीहरूसमेत कृषि उद्यम र व्यवसायबाट पलायन भएको अवस्था छ । कृषि उपजहरूको वास्तविक मूल्य उत्पादक/कृषकले नपाउने तर कृषि बिचौलियाहरूले चर्को मूल्य राखी उपभोक्तालाई मारमा पार्ने र आफू रातारात धनी बन्ने गरेको अवस्था विद्यमान छ । बैंकिङ क्षेत्रमा लगानी गर्ने संस्थापक लगानीकर्ताहरू आफ्नो सेयर बिक्री गरी क्रमशः बाहिरिन चाहेको भन्ने समाचारहरू आइरहेका छन् । अर्थात् वर्तमान समयमा नेपालको बैंकिङ क्षेत्र चुनौतीपूर्ण अवस्थाबाट गुज्रिरहेको देखिन्छ ।

विगतमा बैंकबाट कर्जा लिएर घरजग्गा जस्तो अनुत्पादक क्षेत्रमा लगानी गर्ने ऋणीहरूले घरजग्गाको कारोबार सोचे जस्तो नभइँदैंदा बैंकको किस्ता समयमा भुक्तानी गर्न सकेका छैनन् । चालु पुँजी कर्जासम्बन्धी मार्गदर्शन आउनुपूर्व व्यवसायका नाममा कर्जा लिई कर्जा रकम घरजग्गामा लगानी गर्ने व्यवसायीहरूले पनि अहिले तिनीहरूले लिएको कर्जाको औचित्य पुष्टि गर्न नसक्दा कर्जा सीमा नवीकरण हुन नसकी बैंकहरूलाई समेत अप्ठ्यारो परेको अवस्था छ । आफ्नो व्यवसायको वास्तविक कारोबार नदेखाउने, राज्यलाई कम कर तिर्ने उद्देश्यले नाफा नदेखाउने वा कम देखाउने, आयकर नतिर्ने उद्देश्यले घरबहाललगायतका आमदानीहरू नदेखाउने, एउटा शीर्षकमा कर्जा लिई अन्यत्र प्रयोग गर्ने आदत परेका केही ऋणीहरूले लिएको कर्जाको गुणस्तर कायम गर्न अहिले बैंकहरूलाई कडा चुनौतीको सामना गर्नुपरेको छ । पछिल्लो समयमा बैंकबाट चालु पुँजी शीर्षकमा व्यावसायिक कर्जा लिएका ऋणीहरूले समेत व्यवसायको कारोबारले कर्जा पुष्टि गर्न नसकेपछि समयमा कर्जा सीमा नवीकरण गर्न नसक्ने, भइरहेको सीमामध्येबाट ठुलो रकम व्यक्तिगत कर्जामा परिणत गर्न अनुरोध गर्ने तथा व्यावसायिक कर्जा सीमा पुरै रद्द गरी व्यक्तिगत कर्जा तथा धितो कर्जामा परिणत गर्न अनुरोध गर्ने गरेको देखिन्छ । हाल बैंकहरूमा चालु पुँजी प्रकृतिका व्यावसायिक कर्जाको तुलनामा प्रयोजन खुलाउनु नपर्ने व्यक्तिगत प्रकृतिका कर्जाहरूको माग उच्च रहेको देखिन्छ ।

सुधारको बाटो

पछिल्लो समय नेपाल राष्ट्र बैंकले चालु पुँजी कर्जा मार्गदर्शनमा केही संशोधन गरेको छ । यसबाट अल्पकालीन समयका लागि व्यवसायीहरूलाई केही राहत त मिलेको छ तर यो दीर्घकालीन समाधान भने होइन । चालु आर्थिक वर्षबाट लागु हुने गरी कर्जा नोक्सानी व्यवस्थासम्बन्धी प्रावधानमा संशोधन भएको छ । Expected Credit Loss (ECL) मोडल लागु गरी सोबमोजिम कर्जा नोक्सानी व्यवस्था कायम गर्नुपर्ने प्रावधानले बैंकहरूको कर्जा

नोकसानी व्यवस्था रकममा वृद्धि भई पहिलो त्रैमासिक वित्तीय विवरणमा बैंकहरूको मुनाफामा नकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ। निर्माण व्यवसायीहरूको कार्य सम्पन्न गरेको बिल भुक्तानीबापतको सम्पूर्ण रकम समयमा राज्यले भुक्तानी गर्न नसकेका कारण बैंकको कर्जा नियमित गर्न नसकेका निर्माण व्यवसायीहरूका लागि कर्जा नियमित गर्ने समयवाधि २०८१ मङ्सिर मसान्तसम्म थप गरिएको भए तापनि उक्त अवधिमा अपेक्षाकृत रूपमा निर्माण व्यवसायीको कर्जा नियमित हुन सकेको छैन। बैंकिङ क्षेत्रमा देखिएको अधिक तरलताको समस्यालाई सम्बोधन गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकले नियमित जस्तो तरलता प्रशोचनको कार्य गरिरहेको छ। तर यो उपाय पनि अल्पकालीन मात्र हो।

बैंकिङ क्षेत्रमा देखिएको वर्तमान असामान्य अवस्थालाई कुनै एउटा पक्ष वा निकायको पहलमा मात्र सम्बोधन गर्न सकिने देखिँदैन। किनभने यो अवस्था उत्पन्न हुनुमा कुनै एउटा पक्ष मात्र जिम्मेवार छैन र वर्तमान अवस्था विगत लामो समयदेखि नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा भएका गतिविधिहरूको परिणाम हो। यसका लागि सबैभन्दा पहिला त लगानीकर्ताको लगानी र सर्वसाधारणको निक्षेप सङ्कलन गरी त्यसको समुचित परिचालन गर्ने जिम्मेवारी पाएका बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफ्ना गतिविधिहरू बढी जिम्मेवार भएर सञ्चालन गर्नुपर्दछ। त्यस्तै

बैंकबाट सेवा सुविधा उपयोग गर्ने ग्राहक तथा ऋणीहरूले कर्जा र कर्मको इमानदारीपूर्वक सदुपयोग गर्नुपर्दछ। ऋणीले जुन उद्देश्यका लागि कर्जा लिएको हो, अनिवार्य रूपमा सोही प्रयोजनमा कर्जा र कर्म प्रयोग गर्नुपर्दछ। बैंक र ऋणी दुवैले वित्तीय अनुशासनको पालना गर्नुपर्दछ। यी दुवै पक्षको क्रियाकलापको सूक्ष्म अनुगमन तथा निरीक्षण गरी प्रभावकारी नियन्त्रणका लागि नियामकले आफूलाई सक्षम बनाउन सक्नुपर्दछ। वित्तीय साक्षरताअन्तर्गत आवश्यक परेको जति मात्र कर्जा लिने, लिएको कर्जाको सही सदुपयोग गरी बैंकलाई तिर्नु बुझाउनुपर्ने रकम समयमा नै बुझाउँदा हुने फाइदाहरूको सम्बन्धमा समेत सर्वसाधारणलाई सुसूचित गराउनुपर्दछ। सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष त राज्यले मुलुकका बैंक तथा ऋणीहरूलाई लगानीको प्रतिफल प्राप्त हुने भरोसापूर्ण वातावरण बनाउन सक्नुपर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपाल राष्ट्र बैंकबाट प्रकाशित आवधिक प्रतिवेदनहरू।
२. मौद्रिक नीति, २०८१।
३. नेपाल राष्ट्र बैंकबाट जारी एकीकृत निर्देशन तथा सूचनाहरू।
४. बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३।
५. विभिन्न अनलाइन मिडियाहरूमा प्रकाशित बैंकिङसम्बन्धी विचार तथा अन्तर्वार्ताहरू।

मौद्रिक उपकरणहरू र यसको बैंकिङ क्षेत्रमा प्रभाव

ऋषिराम ढकाल*

मौद्रिक उपकरण

सामान्यतया मौद्रिक उपकरणहरू भनेका कुनै पनि देशको केन्द्रीय बैंकद्वारा लागु गरिने ती नीति तथा साधनहरू हुन्, जसले मुलुकको आर्थिक व्यवस्थालाई सन्तुलित राख्न, मुद्रास्फीति नियन्त्रण गर्न र वित्तीय स्थिरता सुनिश्चित गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन्। नेपालमा नेपाल राष्ट्र बैंकले मौद्रिक उपकरणहरूको निष्कासन र वित्तीय क्षेत्रमा प्रयोग गराई नियमन समेत गर्ने गर्दछ। आर्थिक विकास, विनिमय स्थिरता, बचत तथा लगानीबिच सन्तुलन कायम गर्नु यसको मुख्य उद्देश्य हो। नेपालमा विगत केही वर्षदेखि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा बचत र लगानीबिच असन्तुलन पैदा हुन गई तरलता समस्याहरू बारम्बार देखिरहेको विद्यमान अवस्था छ। अधिक या न्यून तरलता समस्याले गर्दा अर्थतन्त्रमा ब्याजदर छिटो छिटो परिवर्तन भई लगानी र बचतमा अस्थिरताको स्थिति सृजना गर्दछ, जसले गर्दा मौद्रिक नीतिका मुख्य चरहरू नै बढी प्रभावित भई अपेक्षित परिणाम हासिल हुन सक्दैन।

मौद्रिक नीतिका मुख्य संवाहक भनेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू नै हुन्। यिनीहरूको असल चरित्रविना मौद्रिक अधिकारीको उपयुक्त मौद्रिक नीति मात्र पनि आर्थिक स्थायित्वका लागि प्रयाप्त मानिँदैन। नेपाल राष्ट्र बैंकले ब्याजदर नियन्त्रण गरी समग्र आर्थिक स्थायित्व र मूल्य स्थिरता कायम गर्न समयानुकूल विभिन्न किसिमका मौद्रिक उपकरणहरू जारी गरी सोको कार्यान्वयनमा विशेष जोड दिनुपर्ने देखिन्छ।

मौद्रिक उपकरणका प्रकारहरू

खास गरी मौद्रिक उपकरणहरूलाई दुई भागमा विभाजित गरी वर्णन गर्न सकिन्छ।

१. प्रत्यक्ष मौद्रिक उपकरणहरू (Direct Monetary Instruments)

- निर्धारण दर (Cash Reserve Ratio - CRR) : बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले कुल निक्षेपको नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा तोकिएको केही प्रतिशत निश्चित रकम राष्ट्र बैंकमा राख्नुपर्ने नियम हो। यसले बजारमा तरलता व्यवस्थापन गरी ग्राहकहरूको विश्वास जोगाइराख्न मद्दत गर्दछ।
- वैधानिक तरलता अनुपात (Statutory Liquidity Ratio - SLR) : बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले कुल निक्षेपको नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा तोकिएको केही प्रतिशत निश्चित रकम राष्ट्र बैंकमा तरल सम्पत्तिका रूपमा राख्नुपर्ने नियम हो। यसले बजारमा संस्थाको स्थिरता व्यवस्थापन गरी ग्राहकहरूको विश्वास जोगाइराख्न मद्दत गर्दछ।

२. अप्रत्यक्ष मौद्रिक उपकरणहरू (Direct Monetary Instruments)

- पुनः वित्तपोषण दर (Repo Rate) : तरलता अभाव भएको बेला केन्द्रीय बैंकले अल्पकालीन रूपमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई उपलब्ध गराएको ऋणमा लिने ब्याजदर हो।
- उल्टो पुनः वित्तपोषण दर (Reverse Repo Rate) : तरलता बढी भएको बेला केन्द्रीय बैंकले अल्पकालीन रूपमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट लिएको निक्षेपबापत दिने ब्याजदर हो।
- खुल्ला बजार सञ्चालन (Open Market Operation - OMO) : खास गरी तरलता व्यवस्थापन गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा ऋणपत्रहरू खरिद-बिक्री गर्ने बजार खुल्लाबजार हो।
- निक्षेप सङ्कलन (Deposit Collection) : तरलता व्यवस्थापन गर्न राष्ट्र बैंकले आह्वान गर्ने निक्षेपलाई निक्षेप सङ्कलन भनिन्छ।
- बैंक दर (Bank Rate) भनेको बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले नेपाल राष्ट्र बैंकबाट ऋण लिँदा तिर्नुपर्ने ब्याजदर हो।
- ब्याजदर करिडोर (Interest Rate Corridor) : नेपाल राष्ट्र बैंकले ब्याजदर सन्तुलनमा राख्नका लागि बनाएको न्यूनतम र अधिकतम सीमाबिचको दर नै ब्याजदर गल्ली हो। यो बिचको दरलाई नीतिगत दर पनि भन्ने गरिन्छ। ब्याजदर गल्ली बैंकिङ प्रणालीमा ब्याजदर सन्तुलन राख्न र वित्तीय स्थिरता कायम गर्न सहयोग पुऱ्याउने महत्त्वपूर्ण उपकरण हो।
- मूल्य नियन्त्रण (Monetary Policy for Price Stability) : मूल्य स्थिरता कायम राख्न अपनाउने नीति मौद्रिक नीति हो।

वित्तीय क्षेत्रमा मौद्रिक उपकरणहरूले पार्ने प्रभाव

वित्तीय क्षेत्रले मौद्रिक उपकरणहरूको सही प्रयोग गर्नाले वित्तीय स्थिरता र आर्थिक वृद्धिमा योगदान पुऱ्याउने गर्दछ। हरेक उपकरणहरूका आ-आफ्नै विशेषताहरू छन्। तसर्थ तिनीहरूको प्रभाव निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

१. तरलता व्यवस्थापन (Liquidity Management)

- खास गरी क्यास रिजर्भ रेसियो र वैधानिक तरलता अनुपातले बैंकहरूलाई लगानी तथा ग्राहकले विश्वास गर्नका लागि आधार तय गराउँदछन्, जसले गर्दा बजारमा संस्थाहरूप्रति दीर्घकालसम्म विश्वास रहिरहन्छ।

* मुख्य प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

- बैंकहरूले उल्लिखित अनुपातहरू पालना गर्दा ऋण दिने क्षमताहरूमा प्रभाव परिरहेको हुन्छ।
२. मुद्रास्फीति नियन्त्रण (Inflation Control)
- जब मुद्रास्फीति बढी हुन्छ, तब राष्ट्र बैंकले कडाई गर्न सुरु गर्दछ; जसले गर्दा बैंकहरूका हरेक क्रियाकलापहरू प्रभावित हुने गर्दछन्।
 - मौद्रिक उपकरणहरूको प्रयोगले बजारमा पैसाको आपूर्ति बढाउने वा घटाउने कार्य गर्दछन्।
३. मुद्रा सन्तुलन (Currency Stability)
- वैदेशिक मुद्रा सञ्चिति र त्यसको व्यवस्थापनका लागि पनि मौद्रिक उपकरणहरू महत्त्वपूर्ण हुन्छन्।
 - राष्ट्र बैंकले विदेशी मुद्राको यथेष्ट सञ्चय गरी विनिमय दर स्थिर राख्ने गर्दछ।
४. ऋण आपूर्ति र ब्याजदरमा प्रभाव (Credit Supply and Interest Rate)
- रिपो दर र रिभर्स रिपो दरमा हुने परिवर्तनले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको ऋण आपूर्ति र ब्याज निर्धारणमा सोभै असर पार्ने गर्दछ।
 - ब्याजदर घट्दा ऋणको माग बढ्ने हुन्छ भने बढ्दा माग घट्ने हुन्छ।
५. कर्जा तथा निक्षेप ब्याजदरमा प्रभाव (Credit and deposit Rates)
- बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले मौद्रिक उपकरणहरूका उद्देश्यका आधारमा कर्जा तथा निक्षेपको ब्याजदरहरू निर्धारण गर्ने गर्दछन्।
 - जसले गर्दा ग्राहकहरूको व्यापार तथा व्यवसायमा असर गरी लगानी तथा बचत गर्ने व्यवहारमा परिवर्तन देखा पर्दछ।
६. वित्तीय स्थायित्व (Financial Stability)
- मौद्रिक उपकरणहरूका माध्यमद्वारा जोखिम न्यूनीकरण तथा अर्थतन्त्रमा स्थायित्व सुनिश्चित गर्दछ।
७. जोखिमस्तरमा प्रभाव (Risk Level)
- यसका माध्यमद्वारा जोखिमस्तर घट्ने वा बढ्ने हुनाले प्रभाव पर्न सक्दछ।

हालको मौद्रिक नीतिका चुनौतीहरू

- छायाँ अर्थतन्त्र,
- जनमानसमा कमजोर वित्तीय साक्षरता,
- वित्तीय पहुँचमा असमानता,
- सबै कारोबारलाई डिजिटल कारोबारमा ल्याउन कठिन,
- विदेशी मुद्रा सञ्चिति व्यवस्थापनमा समस्या,
- अत्यधिक तरलता वा न्यून तरलता,
- नियामक निकायको निर्देशनको पूर्ण पालना नहुनु,
- मौद्रिक नीति र वित्त नीतिबिच तालमेल नहुनु, आदि।

सुधारका उपायहरू

- अर्थतन्त्रमा नसमेटिएका कारोबारका क्षेत्रलाई करको दायरामा ल्याउने,
- नियमन तथा अनुगमनमा कडाई,
- डिजिटल वित्तीय पहुँच ग्रामीण क्षेत्रसम्म विस्तार,

- ग्रामीण क्षेत्रलाई डिजिटल कारोबारमा ल्याउने,
- संस्थागत सुशासन तथा तिनीहरूको विकासमा जोड,
- विदेशी लगानीमा वृद्धि,
- नीति तथा कार्यक्रमहरूमा आवश्यक सुधार,
- पूर्वाधार विकासका लागि नीति तय।

मौद्रिक उपकरणहरूको सही प्रयोग तथा सद्प्रयोग

नेपाल राष्ट्र बैंकले हरेक आर्थिक वर्षको सुरुमा मौद्रिक नीति लागु गर्दछ, जसले गर्दा तरलता प्रवाह सन्तुलनका लागि उपयुक्त निर्धारण अनुपात र वैधानिक तरलता अनुपातको समायोजन गर्दछ। आवश्यकताअनुसार बजारमा सरकारी ऋणपत्र खरिद तथा बिक्री गर्ने तथा उपयुक्त रूपमा ब्याजदरको परिमार्जन गरी स्थायित्व राख्ने प्रयास गर्दछ। मौद्रिक उपकरणहरूले नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा ठोस प्रभाव पार्ने भएकाले तिनीहरूको कुशल प्रयोग जरूरी छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले यी उपकरणहरूको सन्तुलित प्रयोग गरी आर्थिक स्थायित्व र वित्तीय विकासलाई प्रवर्धन गर्न सहयोग पुग्दछ। तर यसका लागि नीतिगत स्थायित्व, नियमनको प्रभावकारिता र सार्वजनिक सचेतनामा सुधार आउन जरूरी छ। तसर्थ मौद्रिक उपकरणहरूको प्रभावकारी प्रयोगले स्थिर आर्थिक वृद्धिका साथै उत्पादन र रोजगारीमा वृद्धि पनि सम्भव छ।

बैंकिङ क्षेत्रमा मौद्रिक उपकरणहरूका फाइदाहरू

बैंकिङ उपकरणको प्रयोगले बैंकिङ प्रणालीलाई प्रभावकारी, स्थिर र कुशल बनाई समग्र अर्थतन्त्रको विकास र सन्तुलनमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउने गर्दछ। खास गरी केन्द्रीय बैंक नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा प्रयोग गरिने यी उपकरणहरूले देशको आर्थिक व्यवस्थालाई सन्तुलित राख्न र वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन्। उपयुक्त मौद्रिक उपकरणहरूको प्रयोग गराउँदै बैंकिङ क्षेत्रलाई सबल, सक्षम र सन्तुलित बनाउने कार्यमा नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ। तसर्थ यसका फाइदाहरूलाई तल उल्लेख गरिएको छ।

१. तरलता व्यवस्थापन (Liquidity Management)

- यसले बैंकहरूलाई ऋण दिन र बजारमा निक्षेप सङ्कलन गर्न सहज गराउँदछ।
- बैंकिङ प्रणालीमा तरलताको अभाव वा अधिक हुँदा व्यवस्थापन गर्न सहजता प्रदान गर्दछ।
- मौद्रिक उपकरणहरू क्यास रिजर्भ अनुपात र वैधानिक तरलता अनुपातको प्रयोगले बैंकहरूलाई तरल रूपमा बलियो रहन सहयोग गर्दछ।

२. जोखिम व्यवस्थापन (Risk Management)

- यसले बैंकहरूको वित्तीय स्थायित्वमा सुधार ल्याउँदछ।
- यसका माध्यमबाट बैंकहरूले सामना गर्नुपर्ने विभिन्न किसिमका जोखिमहरू, जस्तै - तरलता जोखिम, डिफल्ट जोखिम, बजार जोखिम, कर्जा जोखिम जस्ता विषयहरूमा सहयोग गर्दछ।

३. विदेशी मुद्रा व्यवस्थापन (Foreign Currency Management)

- यसले विदेशी मुद्रा व्यवस्थापन गर्न सहज गराउँदछ।
- व्यापार घाटा र मुद्राको अवमूल्यन हुन नदिन रोकथामको काम गर्दछ।
- विदेशी लगानीकर्तालाई आकर्षण गरी विकासमा सहयोग गर्दछ।

४. **वित्तीय समावेशन (Financial Inclusion)**
 - ग्रामीण तथा दुर्गम स्थानहरूमा बैंकिङ सेवा पुऱ्याउन सहयोग गर्दछ ।
 - उल्लिखित क्षेत्रहरूमा समेत सेवा सुविधाहरू विस्तार गर्न सहयोग गर्दछ ।
५. **मुद्रास्फीति नियन्त्रण (Inflation Control)**
 - मौद्रिक उपकरणहरूले मुद्राको क्रयशक्ति घट्न नदिन सहयोग गर्दछ ।
 - बजारमा पैसाको अभाव हुन नदिन सकारी क्षेत्रबाट हुने नगद प्रवाहलाई बजारमा लैजाने गर्दछ ।
 - समग्र अर्थतन्त्रलाई स्थिर बनाउन सहयोग गर्दछ ।
६. **ब्याजदर सन्तुलन (Interest Rate Stability)**
 - यसले बैंकहरूको ऋणको माग र आपूर्तिलाई सन्तुलित गर्न सहज गराउँदछ ।
 - बैंकहरूको ब्याजदरमा हुने उतारचढावलाई सन्तुलित गरी सहुलियत रूपको ब्याज प्रदान गर्दछ ।
 - बैंक तथा यसका ग्राहकहरूलाई लामो समयसम्मका लागि स्थायित्व प्रदान गर्दै सेवा प्रवाह गर्न मद्दत गर्दछ ।
७. **आर्थिक वृद्धिमा सहयोग (Support to Economic Growth)**
 - बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको उन्नति र यससँग जोडिएका ग्राहकहरूको विकासले समग्र अर्थतन्त्रको विकासमा सहयोग गरी आर्थिक वृद्धिमा सहयोग गर्दछ ।
 - देशभित्र लगानी र उत्पादनमा जोड दिई आर्थिक वृद्धिमा सहयोग गर्दछ ।
 - रोजगारी सृजना गर्दछ ।
८. **ऋण प्रवाहमा वृद्धि (Credit Growth)**
 - यसले बैंकहरूलाई सस्तो रूपमा ऋण दिन प्रोत्साहन गर्ने हुँदा ऋण प्रवाहमा वृद्धि हुन्छ ।
 - यसले उद्यमशीलताको विकास गर्दा उत्पादन र रोजगारी सृजना गर्दै पूर्वाधार विकासमा सहयोग पुऱ्याउँदछ ।
९. **लगानीकर्तामा आत्मविश्वास वृद्धि (Investor Confidence Growth)**
 - प्रभावकारी उपकरणहरूका माध्यमबाट वित्तीय क्षेत्रलाई सबल, सक्षम र पारदर्शी बनाई सुरक्षित समेत बनाउँदछ, जसले गर्दा लगानीकर्तामा आत्मविश्वास पैदा गर्दछ ।
१०. **वित्तीय स्थायित्व (Financial Stability)**
 - प्रभावकारी मौद्रिक उपकरणहरूका माध्यमबाट वित्तीय जोखिम न्यूनीकरण गराई बैंकिङ क्षेत्रलाई सबल बनाउँछ ।
 - सकेसम्म सङ्कट आउन नदिने र आइहाले विभिन्न किसिमका उपकरणहरूका माध्यमबाट वित्तीय क्षेत्रलाई सबल बनाउन भूमिका खेल्दछ ।
 - मौद्रिक उपकरणहरूका माध्यमबाट वित्तीय स्थायित्वमा सहयोग पुग्दछ ।

बैंकिङ क्षेत्रमा मौद्रिक उपकरणका सीमितताहरू

१. मौद्रिक उपकरणहरूको प्रभाव तत्काल नदेखिन सक्दछ ।
२. अधिक तलरता हुँदा व्यवस्थापन गर्न कठिन हुन सक्दछ ।
३. मुद्रास्फीति नियन्त्रणमा कठिनाई ।
४. देशको फितलो नियन्त्रण प्रणालीका कारण संरचनागत कमजोरी हुन सक्दछ ।
५. वित्तीय क्षेत्रहरूको विकास र विस्तार न्यून भएका बेला निष्क्रिय हुन सक्दछन् ।

६. पूर्ण रूपमा निर्देशन तथा कम्प्लायन्सको पालना नगर्न सक्दछन् ।
७. कमजोर बैंकिङ संरचनाका कारण पुराना प्रविधि र प्रक्रियाको प्रयोग हुने भएकाले पूर्ण रूपमा प्रभावकारी नहुन सक्दछ ।
८. विदेशी मुद्रा सञ्चित कमजोर हुँदा विनिमय दरमा अस्थिरता आउन सक्दछ ।
९. राजनीतिक हस्तक्षेप र दबाबले पूर्ण रूपमा मौद्रिक नीति कार्यान्वयन नहुन सक्दछ ।
१०. ग्राहक सचेतनाका कारण मौद्रिक नीतिहरूको पालना र कार्यान्वयन फितलो हुन सक्दछ ।
११. नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय बजार तथा राजनीतिको प्रभाव पर्ने हुँदा प्रभाव नियन्त्रण गर्न कठिनाई ।
१२. मौद्रिक उपकरणहरूमा अत्यधिक निर्भरता हुँदा आर्थिक सुधारमा अन्य पक्षहरूमा ध्यान नजाने हुँदा आत्मनिर्भरतामा कमी आउँदछ ।
१३. नेपालमा ठुलो मात्रामा अनौपचारिक क्षेत्र रहेकाले सोको प्रभाव उल्लिखित क्षेत्रहरूमा नपर्न सक्दछ ।

कमजोर आर्थिक अवस्था भएका बेलामा नेपाल जस्तो मुलुकमा के-कस्ता मजबुत मौद्रिक उपकरणहरूको प्रयोग गर्न सकिन्छ ?

खास गरी नेपाल जस्तो आर्थिक अवस्था कमजोर भएको मुलुकमा मजबुत मौद्रिक उपकरणहरू प्रयोग गरेर आर्थिक अवस्था सुधार गर्ने प्रक्रियामा जान आवश्यक हुन्छ । यसका लागि निम्न किसिमका उपायहरू अवलम्बन गर्न सकिन्छ :

- मुद्रास्फीति नियन्त्रण गर्न नीतिदर समायोजन गर्न लगाउने : खास गरी बैंकहरूले ऋण दिन कम गर्ने वा ब्याजदर बढी लिने भएकाले उपयुक्त किसिमको नीतिदर कायम गरी समायोजन गर्न लगाउने,
- मुद्रा प्रवाह हुने व्यवस्था मिलाउने : नगद प्रवाहको अवस्थालाई सन्तुलित राख्न खुल्ला बजार सञ्चालन र नगद अनुपातको मात्रा घटाएर बजारमा नगद प्रवाह बढाउन मद्दत गर्ने,
- सरकारी खर्च र राजस्व व्यवस्थापन : सरकारले पूर्वाधार विकासको कामलाई तीव्रता दिई रोजगारीमा वृद्धि गर्दै नगद प्रवाहलाई बजारमा पठाउने,
- विदेशी मुद्रा प्रवाहमा सन्तुलन कायम राख्ने : यस्तो विदेशी मुद्रा सञ्चित कमजोर हुने र आयात तथा निर्यात प्रभावित हुने हुँदा रेमिटान्सलाई औपचारिक माध्यमबाट भित्र्याउन पहल गर्ने र साथसाथै विदेशी लगानीलाई प्रोत्साहित हुने खालका नीतिहरू कार्यान्वयनमा ल्याउने,
- ऋणको प्राथमिकता निर्धारण गर्ने : वित्तीय पहुँचमा वृद्धि गर्दै उत्पादन वृद्धिमा जोड दिँदै कृषि क्षेत्रलाई अगाडि लैजाने, जसले गर्दा रोजगारी सृजना पनि होस् ।
- मुद्राको स्थिरतामा ध्यान दिने : नेपाली मुद्राको क्रयशक्ति घट्न नदिन विदेशी मुद्रा सञ्चित र स्थिर विनिमय दरलाई सुनिश्चित गर्ने ।
- प्रविधिको विस्तार गर्दै डिजिटल बैंकिङलाई प्रोत्साहित गर्ने : खास गरी आर्थिक गतिविधि र पारदर्शिता बढाउन डिजिटल प्रविधिको प्रयोगलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ । प्रविधिको प्रयोगलाई ग्रामीण क्षेत्रसम्म विस्तार गर्दै वित्तीय साक्षरतामा जोड दिनुपर्दछ ।
- निजी क्षेत्र र सरकारबिच सम्बन्ध विस्तार : अर्थतन्त्र कमजोर भएको बेलामा खास गरी निजी क्षेत्र पनि सुस्ताएको हुन्छ । निजी क्षेत्रको चलायमानविना बजार चल्न सक्दैन । तसर्थ सरकारले

छुट्टै पहल गरी निजी क्षेत्रलाई सक्रिय गराई उत्पादन र वितरणमा वृद्धि गर्न लगाउन सक्नुपर्दछ। यसका लागि विभिन्न किसिमका नीतिगत कुराहरू कार्यान्वयन गर्ने करका दर र दायराहरूमा हेरफेर गरी सहजीकरण गर्दै लानुपर्दछ।

- मौद्रिक नीति र वित्तीय नीतिबिच तारतम्य : अर्थतन्त्रमा मन्दी आएका बेलामा सरकारले नै जिम्मेवारी लिई वित्तीय नीतिमा भएका पूर्वाधार निर्माण विकासका लागि गरेका कामहरूलाई तीव्रता दिने र सँगसँगै नेपाल राष्ट्र बैंकले कसिलो मौद्रिक नीति लागु गरी अर्थतन्त्रलाई चलायमान गराउन पहल गर्नुपर्दछ।

मौद्रिक उपकरणहरूको प्रभावकारी प्रयोगले बैंकिङ प्रणालीलाई मात्र नभई समग्र आर्थिक व्यवस्थालाई बलियो बनाउन योगदान पुऱ्याउँदछ। नेपाल जस्तो विकासोन्मुख देशमा यी उपकरणहरूले वित्तीय स्थायित्व,

मुद्रास्फीति नियन्त्रण र आर्थिक वृद्धि प्रवर्धन गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नरहेका हुन्छन्। बैंकिङ क्षेत्रमा मौद्रिक उपकरणहरूको लाभलाई दीर्घकालीन रूपमा प्रयोग गर्न सके यसबाट बैंकिङ क्षेत्र सबल र सक्षम भई आर्थिक स्थायित्व तथा वृद्धि पनि हुने भएकाले समग्र विकासमा सहयोग पुग्दछ।

मौद्रिक उपकरणहरूको प्रयोग वित्तीय स्थिरता र आर्थिक वृद्धिका लागि महत्त्वपूर्ण भए पनि यसको कार्यान्वयनमा विभिन्न किसिमका सीमितताहरू हुने हुँदा नेपाल जस्तो विकासोन्मुख देशमा यी सीमितताहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ। नियामक निकायबाट वित्तीय साक्षरतामा जोड, बैंकिङ संरचनामा सुदृढीकरण, प्रविधिको विकास, प्राविधिक दक्षतामा अभिवृद्धि तथा नीतिगत स्थायित्व र सरकारमा स्थायित्व हुन जरुरी देखिन्छ।

नेपालमा बैकिङ व्यवसायको चित्रः बहुआयामिक भूमिका, कार्यदिशा र सुधारका क्षेत्र

डा. सुरोज टण्डन*

१. विषय प्रवेश

बैकिङ व्यवसायको चित्रले अर्थतन्त्रको अवस्था, कार्यक्षेत्र र चरित्रको जानकारी दिने भएकाले मुलुकमा जनतालाई माछा नभई माछा मार्न सक्ने ज्ञान, सिप र औजार प्रदान गरी सुधारका उपायमार्फत बैकिङ क्षेत्रको गरिमा बढाउन जरूरी छ। नेपालमा औपचारिक बैकिङ व्यवसायको अवधारणा राणा शासनदेखि सुरुवात भएको हुँदा आजको खुला एवम् सीमारहित बैकिङ व्यावसायिक अवस्थासम्म आइपुग्दा यस क्षेत्रको दायरा, भूमिका, कार्यक्षेत्र, महत्त्व र आवश्यकता निकै फराकिलो हुँदै गएको छ। आधुनिक बैकिङ व्यवसायमा पुँजी, प्रविधि, ज्ञान, विचार, सञ्चार, संस्कृतिलगायतको स्वतन्त्र आदानप्रदान हुने भएकाले यस क्षेत्रको असल व्यवस्थापन, कुशल नियन्त्रण, प्रभावकारी नियमन र अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासको समेत कार्यान्वयन गर्न जरूरी छ। व्यक्ति, समूह वा संस्थाले लगानी गरेर जोखिम वहन गरी मुनाफा कमाउने उद्देश्यले गरिने आर्थिक क्रियाकलापलाई सामान्य भाषामा व्यवसाय भनिन्छ। बैकिङ व्यवसायमा जनता वा मानिसले आफ्नो धनराशीको सुरक्षासँगै ब्याज (आम्दानी) पाउने उद्देश्यले जम्मा गर्ने र कसैलाई कर्जा वा ऋण आवश्यकता परेको समयमा तोकिएका प्रक्रिया पूरा गरी कर्जा प्रदान गरी समस्या समाधान गर्न सकिन्छ। मुद्रा तथा साखको कारोबार गर्ने संस्था बैंक भएको र नेपालमा वि.सं.१९३३ सालमा तेजारथ अड्डा, वि.सं. १९८९ मा टक्सार अड्डा, वि.सं. १९९४ साल कार्तिक ३० गते नेपाल बैंक लिमिटेडको स्थापना गरी बैकिङ व्यवसायको सुरुवात भएको हो। बैकिङ क्षेत्रको भूमिका, आवश्यकता, महत्त्व र कार्यक्षेत्र बहुआयामिक भएकाले यस क्षेत्रको निरन्तर सुधारको खाँचो छ।

२. बैकिङ व्यवसायको चित्र

नेपालमा बैकिङ व्यवसायको स्थापनासँगै विकास, विस्तार, वित्तीय स्थायित्व, तरलता, मौद्रिक व्यवस्थापन, सुपरिवेक्षण, शोधनान्तर स्थिरता, आर्थिक अनुसन्धान, बैकिङ प्रणालीको विकास जस्ता प्रमुख उद्देश्य राखी वि.सं. २०१३ सालमा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ बमोजिम नेपाल राष्ट्र बैंकको विधिवत स्थापना भएको हो। वि.सं.२०२२ सालमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक, वि.सं.२०२४ सालमा कृषि विकास बैंक लिमिटेड स्थापना गरी मुलुकले खुला आर्थिक नीतिको अवधारणा स्वीकार गरेपश्चात् वि.सं.२०४१ सालमा नेपाल अरब बैंक लि., वि.सं.२०४२ सालमा इन्डोस्वेज बैंक लि.को स्थापना भएको हो। नेपालले वि.सं.२०५७ सालदेखि वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याई सञ्चालनमा रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई पुनर्संरचना गरी 'क' वर्गमा वाणिज्य बैंक (सङ्ख्या २०), 'ख' वर्गमा विकास बैंक (सङ्ख्या १७), 'ग' वर्गमा वित्त कम्पनी (सङ्ख्या १७) र 'घ' वर्गमा लघुवित्त कम्पनी (सङ्ख्या ५२) का हाल

कुल ११ हजार ५३० शाखाहरू देशभर सञ्चालनमा रहेका (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०८१ असार मसान्तको तथ्याङ्क) छन्। बजारले धान्न नसक्ने गरी स्थापना भएका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको पुँजी वृद्धि, सेवा विस्तार, व्यवसाय, गुणस्तर, सबल र सक्षम बनाउने ध्येयका साथ नियमनकारी निकायले नीति, नियम, निर्देशन, मार्गदर्शन, अन्तर्राष्ट्रिय असल बैकिङ अभ्यासलगायतका कारण वित्तीय क्षेत्रमा मर्जरको अवधारणा प्रयोगमा ल्याइएको हो। मर्जरको उद्देश्यबमोजिम अपेक्षाकृत उपलब्धि हासिल गर्ने सन्दर्भमा बैकिङ व्यवसायको सम्भावना एवम् आवश्यकता, भोलिको बजार, सुरक्षित तथा दिगो बैकिङ सेवा, पुँजी, लागत तथा जोखिम व्यवस्थापन आदिको पहिचान, मापन र विश्लेषण गर्न जरूरी देखिन्छ। बैकिङ व्यवसाय सरकारले जनताको आधारभूत सेवा, सुविधा, शिक्षा, स्वास्थ्य, गाँसबास, कपास वा सोसरह पारिभाषित गरेको हुँदा संवेदनशील र दैनिक जनजीविकासँग सम्बन्धित विषय भएकाले यस क्षेत्रको चित्र व्यापक हुँदै गएको छ।

यसरी मुलुकमा बैकिङ व्यवसायको निरन्तर विकास, विस्तार, सुधार र परिवर्तन हुँदै गएकोले यस क्षेत्रका अवयव (निक्षेप, कर्जा तथा लगानी, असुली, ग्राहक सङ्ख्या, आम्दानी, तरलता, गैरकोषको कारोबार आदि) हरूको नियमित अध्ययन, अनुसन्धान र समीक्षा गर्न जरूरी छ। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को असार मसान्तसम्म बैकिङ बजारमा भन्डै ५ करोड ५८ लाख ९५ हजार निक्षेप खाता सङ्ख्या, १९ लाखको हाराहारीमा कर्जाग्राही, ५ हजार १९३ एटिएम सङ्ख्या, भन्डै २ करोड ४६ लाख मोबाइल बैकिङ, १९ लाख १९ हजार इन्टरनेट बैकिङ प्रयोगकर्ता, जारी डेबिट कार्ड १ करोड २८ लाख ९३ हजार र क्रेडिट कार्डको सङ्ख्या २ लाख ८९ हजार रहेको केन्द्रीय बैंकको तथ्याङ्कले देखाएको छ। त्यसै गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाको २०८१ असार मसान्तसम्म कुल निक्षेप रु. ६४ खर्ब ९५ अर्ब ५८ करोड र कर्जा रु. ५१ खर्ब ६८ अर्ब ६६ करोड रहेको छ। वाणिज्य बैंकका शाखा सङ्ख्या ५ हजार ५६, विकास बैंक ११३५, वित्त कम्पनी २८८ र लघुवित्त वित्तीय संस्थाका ५ हजार ५१ शाखा सङ्ख्या सञ्चालनमा रहेका र बैंक तथा वित्तीय संस्थाको प्रति शाखाबाट औसतमा करिब २ हजार ५ सय २९ जनताले बैकिङ सेवा प्राप्त गरेको पाइन्छ।

मुलुकमा आर्थिक उदारीकरणको अवधारणा कार्यान्वयन भएपश्चात् तीव्र विकास, विस्तार र सुधारसँगै पारदर्शी एवम् जवाफदेही एक मात्र व्यवसाय बैकिङ क्षेत्रलाई लिन सकिन्छ। बैकिङ क्षेत्रमा भएको अपेक्षित रूपान्तरणले वित्तीय शिक्षा, पहुँच, साक्षरता, आधुनिकीकरण, सुरक्षित, भरपर्दो र अन्तर्राष्ट्रियस्तरको सेवा प्रवाह गरी यस क्षेत्रमा व्यापक सुधार भएको छ। बलियो आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, जोखिम व्यवस्थापन, कम्प्लायन्स, संस्थागत सुशासन लगायतका विषयमा निकै परिवर्तन भएकाले बैकिङ व्यवसायको वर्तमान

* निर्देशक, कृषि विकास बैंक लि.

अवस्था, कार्यशैली, सेवा तथा सुविधा आदिको अध्ययन, समीक्षा र विश्लेषणमार्फत देखा परेका कमीकमजोरीको सुधार गर्नुपर्दछ । बैंकिङ कारोबारमा मानव संसाधन (कर्मचारी) त्यस्तो सजीव साधन हो, जसले अन्य भौतिक साधनलाई उपयोगी बनाउन प्रयत्न, विवेक एवम् सिप, ज्ञान र क्षमताको प्रयोग गरी यस क्षेत्रको लक्ष्य हासिल गर्न महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउँदछ । कुशल कर्मचारी व्यवस्थापनले बैंकिङ व्यवसायको योजनाअनुसार आवश्यक पदाधिकारी एवम् कर्मचारीको नियुक्ति, तिनीहरूलाई विकास, पदोन्नति, सेवा निवृत्ति र पुनः नयाँ पदपूर्ति आदिको व्यवस्थापन गर्दछ । बैंकिङ क्षेत्रमा व्यवस्थापकको प्रमुख जिम्मेवारी सबै तहका कर्मचारीहरूसित सुमधुर सम्बन्ध स्थापना गरी उपलब्ध साधन तथा स्रोतको प्रभावकारी एवम् मितव्ययिताका साथ उपयोग गरी संस्थाको उद्देश्य हासिल गर्नु हो । नेपालको बैंकिङ व्यवसायले करिब ४० हजार मानिसलाई प्रत्यक्ष रोजगारी प्रदान गरी अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउन महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ ।

३. बैंकिङ व्यवसायको बहुआयामिक भूमिका र कार्यदिशा

नेपालमा वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम विभिन्न चरणमा कार्यान्वयन भएपश्चात् बैंकिङ व्यवसायमा नयाँ प्रविधिको विकास, रोजगारी सृजना, स्वस्थ प्रतिस्पर्धा, वैदेशिक लगानी, उत्पादकत्व अभिवृद्धि, कानून निर्माण, कर्मचारीको क्षमता विकास, कर्मचारी उत्प्रेरणा, मर्जर, पुँजी पर्याप्तता, जोखिम व्यवस्थापन, संस्थागत सुशासन, न्यून सरकारी हस्तक्षेप, प्रणालीमा स्थायित्व तथा सुदृढ अन्तर्राष्ट्रिय असल बैंकिङ अभ्यासको कार्यान्वयनले बैंकिङ क्षेत्रको भूमिका र कार्यदिशा बढाएको छ । बैंकिङ व्यवसायमा देखा परेका समस्या, जोखिम र चुनौतीलगायतका कमीकमजोरीको सुधार गरी बलियो, सबल र सक्षम वित्तीय संस्था बनाउने ध्येयका साथ बैंकहरूबिच गाभ्ने/गाभिने तथा प्राप्तिलाई केन्द्रीय बैंकले समेत थप प्रोत्साहन गरेको छ । २१औं शताब्दीको बैंकिङ व्यवसाय युग सुहाउँदो, ग्राहकमैत्री, सरल, भरपर्दो, उत्पादकत्वमा सुधार, कम्प्लायन्सको परिपालना, सरोकारवालाको मन जित्ने, बलियो नियमन र प्रभावकारी अनुगमन गरी हिजोको भन्दा राम्रो, आजको भन्दा बलियो, विश्वभर एकरूप र सन्तुलित बनाई भोलिको अपेक्षा पूरा गर्ने र संस्थागत लक्ष्य हासिल गर्ने हुनुपर्दछ । मानिसका चाहना, माग, आवश्यकता र स्वाद समयसापेक्ष परिवर्तन हुने भएकाले बैंकिङ व्यवसायलाई सेवासँगै सुविधा, सुविधासँगै उपयोगिता, उपयोगितासँगै वास्तविकता र वास्तविकतासँगै सर्वव्यापी बनाउन जरूरी छ । यस क्षेत्रमा देखा पर्न सक्ने बहुआयामिक प्रभाव, दबाव, समस्या, चुनौती र जोखिमलाई अवसरमा रूपान्तरण गर्न आवश्यक नीति, कार्यक्रम, योजना, निर्देशन, मार्गदर्शन र रणनीति तर्जुमा गरी सुधारका कार्यदिशा तय गर्नुपर्दछ ।

नेपालमा कुल जनसङ्ख्याको करिब ६१ प्रतिशत मानिस बैंकिङ पहुँचमा रहेको हुँदा वित्तीय क्षेत्र सुधार रणनीतिको मर्मबमोजिम वित्तीय साक्षरता, समावेशीकरण र पहुँच अपेक्षाबमोजिम वृद्धि गर्नुपर्दछ । बैंकिङ क्षेत्रको पहुँचलाई अभिवृद्धि गर्न वित्तीय ज्ञान, शिक्षा, समावेशीकरण एवम् वित्तीय साक्षरता अभियानलाई सरकारले उच्च प्राथमिकता दिई सबै बैंक तथा वित्तीय संस्था (कुल सङ्ख्या १०७) ले आफ्ना सम्पूर्ण आधुनिक बैंकिङ सेवा तथा सुविधालाई सहरदेखि गाँउसम्म सन्तुलित रूपमा प्रवाह गर्ने वातावरण बनाउनुपर्दछ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले सहरमा रहेको पुँजी, सिप, प्रविधि, ज्ञान र अनुभवलाई ग्रामीण क्षेत्रमा पुऱ्याई निरन्तर सेवा प्रवाह गर्नुपर्दछ । नेपालको अर्थतन्त्रको आकार करिब रु. ५ हजार ७ सय ५ अर्ब भए पनि सोभन्दा बढी बैंकिङ

क्षेत्रको निक्षेप भन्डै रु. ६५ खर्ब पुगेकाले सङ्कलित निक्षेपलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालन गरी ग्रामीण क्षेत्रमा खेर गएको साधन, स्रोत र समयको भरपुर उपयोग गरी रोजगारी, आय, बचत, उत्पादन, उपभोगलगायतका क्षेत्रमा सुधार ल्याउन बैंकिङ बजारको बहुआयामिक भूमिका रहन्छ । बैंकिङ व्यवसायमा हिजोको भन्दा परिवर्तन, आजको भन्दा सुधार र युग सुहाउँदो बनाउन सरकार, नियमनकारी निकाय र व्यावसायिक संस्था एवम् कर्मचारीले आफ्ना विधि, पद्धति, संस्कृति, नीति, नियम, निर्देशन र मार्गदर्शनलाई पुनरवलोकन गर्न जरूरी छ । नेपालको सङ्घीय व्यवस्थाअन्तर्गत गठित ७५३ स्थानीय तहमध्ये सबै स्थानीय तहमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको उपस्थिति भई बैंकिङ सेवा, सुविधा, शिक्षा, साक्षरता तथा पहुँच लक्ष्यबमोजिम विस्तार भएको छ । बैंकिङ क्षेत्रले आफ्ना सेवा तथा सुविधालाई दूरदराजका जनताको घर आँगनसम्म पुऱ्याउन सफल भएको सन्दर्भमा बैंकिङ व्यवसायको आवश्यकता, महत्त्व र भूमिका अहम् छ ।

अर्थतन्त्रमा बैंकिङ व्यवसायको दायित्व (निक्षेप परिचालन) अधिक हुँदै गएकोले यस व्यवसायका समस्या, चुनौती र जोखिमको पहिचान, मापन, नियन्त्रण र व्यवस्थापनका लागि सरोकार पक्ष सजग र सचेत हुन जरूरी छ । आर्थिक उदारीकरणको अवधारणालाई नेपालले आत्मसात् गरेपश्चात् आन्तरिक र बाह्य वातावरणका कारण अर्थतन्त्रमा अपेक्षाअनुरूप सुधार नभए पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सम्भावना, आवश्यकता र खाँचो बढ्दो छ । यसै गरी आर्थिक वृद्धि दर, कुल गार्हस्थ्य उत्पादन दर, रोजगारीको अवस्था, पुँजीगत खर्चको प्रवृत्ति, गरिबी न्यूनीकरण, व्यापार तथा निर्यात दर, शोधनान्तर स्थिति आदिमा अपेक्षाबमोजिम बढाउन नसके पनि बैंकिङ व्यवसायको विकास, विस्तार, माग, आवश्यकता र महत्त्व दिनप्रतिदिन बढ्दै गएको छ । तसर्थ बैंकिङ व्यवसायको विद्यमान अवस्थाको विश्लेषण तथा समीक्षा गरी देहायका कार्यदिशालाई प्राथमिकीकरण गरी जोड दिनुपर्दछ ।

- बैंकिङ व्यवसायको आकार मुलुकको अर्थतन्त्रभन्दा बढी भइसकेको हुँदा विद्यमान अवस्थालाई मध्येनजर गरी व्यवसायलाई स्वस्थ, मर्यादित, पारदर्शी, सन्तुलित र दिगो बनाउन जोड दिने,
- बैंकिङ कारोबार सञ्चालन गर्दा स्रोत तथा साधनको उच्चतम प्रयोग एवम् कार्यकुशलतामा सुधार हुने गरी उत्पादकत्वमा अभिवृद्धि गर्ने,
- कर्मचारीका व्यक्तिगत र संस्थागत लक्ष्यमा एकरूपता ल्याई व्यवसायमा पारदर्शिता ल्याउने,
- योजना तथा वास्तविक कार्यप्रगतिको तुलनात्मक अध्ययन एवम् समीक्षा गरी कार्यप्रगतिको मूल्याङ्कनमा उत्तरदायित्व र जिम्मेवारीको मापदण्ड तय गर्ने,
- बैंकिङ व्यवसायको विद्यमान प्रगतिमा आएका अवरोधको निरूपण गरी कार्यसम्पादनमा देखा परेका कमीकमजोरी सुधार गर्ने,
- नयाँ प्रविधिको प्रयोग र सञ्चालनमा अभिवृद्धि गरी दक्ष, सिपयुक्त र उत्पादनशील कार्यमा जोड दिने,
- सहभागितामूलक व्यवस्थापन, समग्र गुणस्तर व्यवस्थापन, सन्तुलित कारोबार जस्ता विषय प्राथमिकतामा राख्ने,
- संस्थागत सुशासन, कम्प्लायन्स, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, कानून, नियामकीय व्यवस्था आदिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने,
- बैंकिङ व्यवसायको अपेक्षाकृत उपलब्धि हासिल हुने गरी

उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी वृद्धि गर्दै वित्तीय स्थायित्व र दिगो बनाउन अर्थतन्त्रमा नेतृत्वदायी भूमिका लिनुपर्ने,

- बैकिङ व्यवसायमा संलग्न नेतृत्वको कार्यक्षमता, कार्यशैली, नैतिक आचरण, पारदर्शी र उत्तरदायी भूमिका प्रदर्शन गर्ने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय असल बैकिङ अभ्यासको कार्यान्वयन गरी सबै प्रकारका जोखिमको पहिचान, मापन, अनुगमन, नियन्त्रण र व्यवस्थापन गर्नुपर्ने ।

यसरी बैकिङ व्यवसायको विद्यमान अवस्थाको असल व्यवस्थापन, प्रभावकारी योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनका लागि कला, गतिशीलता, स्पष्टता, कुशलता जस्ता विषय उपर रूपान्तरण गर्न जरुरी छ । बैकिङ व्यवसायलाई मर्यादित, पारदर्शी, दूरदर्शी, प्रतिस्पर्धी र व्यवसायी बनाउन आधुनिक व्यवस्थापनका शैली, नव-प्रवर्तनका आयाम, नवीनतम सञ्चार एवम् प्रविधिका विधि, मानव सम्बन्ध, विश्वव्यापीकरणका व्यवस्था आदि विषयमा ध्यान दिन जरुरी छ ।

४. बैकिङ व्यवसाय सुधारका उपाय

नेपालको समग्र बैकिङ व्यवसायको कुशल व्यवस्थापन, असल सञ्चालन र उच्च गुणस्तरीय बनाउन नीति, रणनीति, योजना र कार्यक्रम तय गरी सोको असल कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । बैकिङ व्यवसाय आधुनिक पेसा, समयको आवश्यकता र जनतालाई सहजता प्रदान गर्ने बहुआयमिक क्षेत्र बन्दै गएको छ । मुलुकमा बैकिङ ज्ञान, शिक्षा, पहुँच र साक्षरताको प्रभावकारी कार्यान्वयन नभएसम्म अपेक्षाकृत आर्थिक वृद्धि, विकास, समृद्धि, उत्पादन, उपभोग, रोजगारी, आय, बचतलगायतका आर्थिक क्रियाकलाप बढाउन, साधन तथा स्रोतको परिचालन गर्न, निर्यात वृद्धि गर्न बैकिङ व्यवसायको विकास, विस्तार र सुधारको जरुरी छ । कुल जनसङ्ख्याको भन्दा ४० प्रतिशत जनता बैकिङ सेवाले नसमेटेको हुँदा कारोबारमा प्रभावकारिता, सेवा तथा सुविधामा एकरूपता, डिजिटल सेवामा अभिवृद्धि, न्यून लागत, प्रक्रिया एवम् गुणस्तरमा सुधार गरी बैकिङ व्यवसाय सञ्चालन गर्नुपर्दछ । मुलुकमा वित्तीय क्षेत्र सुधारको अपेक्षाबमोजिम बैकिङ व्यवसाय सञ्चालन गरी जोखिम व्यवस्थापनका असल उपायहरू अपनाई अन्तर्राष्ट्रिय असल बैकिङ अभ्यासको कार्यान्वयनबाट विद्यमान अवस्था, व्यवस्था, चुनौती र समस्याको समाधानका लागि देहायमा समेटिएका सुधारका उपाय कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ :

- कार्यरत कर्मचारीको क्षमता विकास गरी बैकिङ व्यवसायको सम्पत्ति तथा प्रवाह भएको कर्जाको नियमित अनुगमन र मूल्याङ्कनमार्फत कर्जा एवम् सम्पत्तिलाई गुणस्तर कायम गर्ने,
- बैकिङ व्यवसायका लागि शाखा विस्तारभन्दा सेवा विस्तार (डिजिटल प्रविधिमार्फत) लाई अभिवृद्धि गरी बैकिङ पहुँच र साक्षरता बढाउँदै लैजाने,
- सम्भावित अधिकेन्द्रित जोखिम घटाउँदै सञ्चालन लागतलाई न्यून गरी आधार ब्याजदरलाई वाञ्छित सीमाभित्र राखी ब्याजदरलाई नियन्त्रण गर्ने,
- बैकिङ व्यवसायलाई दिगो बनाउन आवश्यक भएकाले वास्तविक क्षेत्रको पहिचान गरी दीर्घकालीन एवम् नियमित प्रतिफल प्रदान गर्ने क्षेत्रमा लगानी बढाउने,
- अल्पकालको पुँजी तथा दायित्व लिने र दीर्घकालसम्म लगानी गर्ने संस्कृतिले सिडी रेसियोमा चाप पर्न गई नियमित तरलता व्यवस्थापनमा दबाव परिरहेको हुँदा यसमा आवश्यक सुधारका उपाय कार्यान्वयन गर्ने,

- व्यवसायमा हुन सक्ने जोखिमको पहिचान र मापन गरी न्यूनीकरणका लागि आवश्यक योजना, कार्यक्रम, मार्गदर्शन, नीति तथा कार्यविधि तर्जुमा एवम् अद्यावधिक गर्दै जाने,
- नियामक निकायले तरलताको सिडी रेसियोको योजना कम्तीमा त्रैमासिक रूपमा नियमनका लागि व्यवस्था मिलाई सम्भावित जोखिम नियन्त्रण गर्ने,
- संस्थागत सुधार, ग्राहकमैत्री सेवा प्रवाह, उत्पादकत्व अभिवृद्धि, स्वस्थ प्रतिस्पर्धीको विकास, कर्मचारी एवम् व्यवस्थापनको क्षमता वृद्धि, वित्तीय पहुँच तथा साक्षरता अभिवृद्धि, सन्तुलित मुनाफा र गुणस्तरीय बैकिङ कारोबारमा जोड दिने,
- मर्जर र प्राप्तमा जोड दिँदै क्षमता बढाउन डिजिटाइजेसन कारोबारमा अपेक्षाकृत सुधार गरी मर्जरमा देखा परेका कमीकमजोरी हटाउँदै जाने,
- नाफा कमाउनु व्यावसायिक हक भएकाले नाफालाई आधार मानी अन्धाधुन्ध कर्जा प्रवाह नगरी ग्राहकको सही पहिचानमार्फत आवश्यक परियोजना, धितो, वित्तीय विवरण, ग्राहकको आचरण, नैतिकता आदिका आधारमा उचित कर्जा प्रवाह गर्ने,
- नियामक निकायले तोकेका प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्ने र कर्जा हरितको अवधारणाबाट सृजना हुन सक्ने जोखिमलाई समयमा नै पहिचान र नियन्त्रण गर्ने,
- कम्प्लायन्सको परिपालना, बलियो आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, अन्तर्राष्ट्रिय असल बैकिङ अभ्यास, बैकिङ कानून, संस्थागत सुशासन, पुँजी जस्ता विषयलाई गम्भीरतापूर्वक ध्यान दिई बैकिङ व्यवसाय सञ्चालन गर्ने,
- सहकारी, लघुवित्त कम्पनी लगायतका क्षेत्रमा केही अनपेक्षित घटनाहरू देखा परेको हुँदा जोखिमबाट उत्पन्न भएका विचलित मान्यतालाई मध्येनजर गरी प्रभावकारी नियमनको परिधिभित्र रही बैकिङ मूल्यमान्यता, सिद्धान्त, अवधारणा र परम्परालाई समेत ध्यान दिँदै उत्पादनशील क्षेत्रलाई योगदान पुग्ने गरी बैकिङ कारोबार सञ्चालन गर्ने,
- शोधनान्तर स्थितिलाई बलियो बनाउन र निर्यात प्रवर्धनका लागि सहयोग पुग्ने गरी उत्पादनदेखि बजारीकरणसम्म उद्यमी तथा व्यवसायीका हरेक शृङ्खलामा तीन 'पी'को अवधारणामा सहकार्य गर्ने,
- अर्थतन्त्रसँगै बैकिङ व्यवसायमा आउन सक्ने उतारचढावको विश्लेषण, मूल्याङ्कन, आँकलन र पूर्वानुमान गरी सम्भावित जोखिमको पहिचान, मूल्याङ्कन, व्यवस्थापन र नियन्त्रणमार्फत व्यावसायिक लाभ हासिल हुने गरी मार्ग तय गर्ने,
- वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम बैकिङ क्षेत्रका लागि असल मार्गदर्शन भएको हुँदा यसको निरन्तरताका लागि एक कार्यदल बनाई अध्ययन तथा अनुसन्धानमार्फत बैकिङ व्यवसायमा सुधारका उपायहरूको खोजी गर्दै जाने ।

५. अन्तमा,

नेपाल गरिब होइन, हाम्रो सोच गरिब हो । मुलुकमा शिक्षा नभएको होइन, व्यावहारिक उपयोग नभएको हो; नीति, योजना र कार्यक्रम नभएको होइन, कार्यान्वयन फितलो भएको हो; अर्थतन्त्रमा लगानीकर्ता नभएका होइनन्, लगानीमैत्री वातावरण नभएको हो; बैकिङ प्रणालीमा पैसा नभएको होइन, परिचालन गर्ने क्षमता

नभएको हो; जनता नभएका होइनन्, काम गर्ने हात र पौरख गर्ने मन नभएको हो । तसर्थ अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउने सन्दर्भमा अपनाइएका बहुआयामिक अवयहरूमध्ये सेवा क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने बैंकिङ व्यवसायको योगदान अग्रस्थानमा पर्दछ । मुलुकको सन्तुलित विकास गर्न, आय तथा रोजगारी बढाउन, गरिबी तथा बेरोजगारी घटाउन एवम् बैंकिङ सेवा, पहुँच, वित्तीय शिक्षा तथा साक्षरता बढाउन बैंकिङ व्यवसायको महत्त्व हिजोभन्दा आज र आजभन्दा भोलि बढ्दै गएको छ । नेपाललाई मध्यम आय भएको अर्थतन्त्रमा स्तरोन्नति गर्न बैंकिङ क्षेत्रले महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउन सकोस् भन्ने ध्येयले वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीतिलाई कार्यान्वयनमा ल्याई बैंकिङ, बिमा, पुँजी बजार, गैरबैंकिङ वित्तीय संस्था, सहकारीलगायतका क्षेत्र एवम् उपक्षेत्रले आर्थिक विकासमा महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउनुपर्दछ । बैंकिङ व्यवसायलाई परम्परागतभन्दा फरक, सहज, भरपर्दो, सरल र सुरक्षित बनाउन गतिशील योजना, प्रभावकारी कार्यक्रम, असल नीति, उपयुक्त कार्यविधि र कुशल रणनीतिको तर्जुमा गर्नुपर्दछ । तसर्थ नियमनकारी निकायबाट जारी भएका ऐन, नीति, नियम, निर्देशन र मापदण्डको परिपालना गरी प्रभावकारी संस्थागत सुशासन, बलियो

नियन्त्रण प्रणाली, असल जोखिम व्यवस्थापनलगायतमा सुधार गरी व्यवसायमा देखा पर्न सक्ने बहुआयामिक प्रभाव, दबाव, समस्या र चुनौती न्यूनीकरण हुने गरी बैंकिङ व्यवसायको कार्यदिशा तय गर्नुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

१. नेपाल राष्ट्र बैंकको आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को मौद्रिक नीति ।
२. नेपाल राष्ट्र बैंक (२०८० परिमार्जित) बाट 'क', 'ख' र 'ग' वर्गको इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाहरूलाई जारी गरिएको एकीकृत निर्देशन ।
३. नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयको आर्थिक वर्ष २०८१/८२ का लागि सार्वजनिक गरेको बजेट तथा कार्यक्रम ।
४. टण्डन, सुरोज (२०७४), आधुनिक बैंकिङ व्यवस्थापन र अर्थव्यवस्था, काठमाडौँ : उत्सव बुक्स प्रकाशन।
५. विभिन्न समयमा प्रकाशित लेख, रचना एवम् वेबसाइटहरू ।

बढ्दो सार्वजनिक ऋण परिचालनबाट समष्टिगत अर्थतन्त्रमा देखिएका समस्या र सुधारका क्षेत्रहरू

राम बहादुर के.सी.*

विषय प्रवेश

ऋण सरकारको सार्वभौम अधिकार र न्यून वित्त पूर्ति गर्ने प्रमुख वित्तीय औजार हो। आन्तरिक वा वैदेशिक ऋण र त्यस्तो ऋण परिचालन गर्दा सिर्जना भएको वित्तीय दायित्वसमेत सार्वजनिक ऋण हो। नेपालको संविधानको धारा ५० (घ) मा सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता तथा विकासमार्फत उपलब्ध स्रोत, साधनको अधिकतम परिचालनबाट राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र र उन्नतिशील बनाउँदै समाजवाद उन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने आर्थिक नीति रहेको छ। सोही योजनाले समष्टिगत आर्थिक आधारहरूको सबलीकरण र उच्च आर्थिक वृद्धिअन्तर्गत सार्वजनिक ऋणको विवेकशील उपयोग गर्ने रणनीति लिएको छ। ऋण प्रभावकारी उपयोग गरी रोजगारी सिर्जना, राष्ट्रिय पुँजी निर्माण र आर्थिक वृद्धिमा योगदान पुऱ्याउने हुनुपर्दछ। संविधान, नीति, योजना र ऐनमा भएका व्यवस्थाहरूका आधारमा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्दा सार्वभौम ऋणको आकार वृद्धि भई कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४२.६५ प्रतिशत पुगेको छ तर आयआर्जन तथा उत्पादन वृद्धि, रोजगारी सिर्जना, पुँजी निर्माण, आर्थिक वृद्धिलगायत मुलुकको बृहत्तर क्षेत्रमा यसको विवेकशील उपयोग हुन नसक्दा नेपालको समष्टिगत अर्थतन्त्रमा थुप्रै समस्याहरू देखिएका छन्।

सार्वजनिक ऋण परिचालनका उद्देश्यहरू

सार्वजनिक ऋणलाई मुलुकको न्यून वित्त परिचालन गरी स्रोतको अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन व्यवस्थापन गर्नु यसको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ। साथै, अन्य उद्देश्यहरूलाई देहायअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

- सरकारको लगानी र साधनबिचको न्यून खाडल पूरा गरी बजेटको कार्यान्वयन गर्ने,
- प्राकृतिक र मानवीय साधनको उच्चतम उपयोग गर्ने, विकास र वित्तीय बजारमा स्थायित्व कायम गर्ने,
- स्थिर पुँजी निर्माणका माध्यमबाट सामाजिक र आर्थिक विकासको गतिलाई तीव्रता दिने। स्रोत साधनको उपलब्धता सुनिश्चित गरी पूर्वाधार विकास गर्ने,
- सर्वसाधारण माथि करको भार कम गर्ने, आर्थिक मन्दीको सामना गर्ने,
- मुद्रास्फीति नियन्त्रण गरी मूल्य स्थिरता कायम गर्ने,
- रोजगारी सिर्जना, आयआर्जन वृद्धि, गरिबी निवारण र दिगो समावेशी आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने,
- लोककल्याणकारी राज्यको स्थापना गर्ने,
- सामाजिक न्याय तथा समता कायम गर्ने,

- राज्यले नागरिकप्रतिको उत्तरदायित्व पूरा गर्ने,
- सन्तुलित विकासका लागि प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा स्रोतको सुनिश्चितता कायम गर्ने,
- प्राकृतिक विपद् र महामारीका कारण हुने क्षतिको पुनर्निर्माण तथा पुनःस्थापनाका कार्यहरू सञ्चालन गर्ने,
- गरिब, सीमान्तकृत र पिछडिएका वर्ग, क्षेत्र र समुदायको आर्थिक र सामाजिक जीवनस्तर उच्च बनाउने,
- आर्थिक गतिविधि सङ्कुचित बनेको समयमा अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाई आर्थिक कारोबारलाई गतिशील बनाउने,
- सङ्घीयताको पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने।

सार्वजनिक ऋण निर्धारक अवयवहरू

सार्वजनिक ऋण मुलुकले कति परिचालन गर्ने, अन्तरपुस्ता दायित्व कति हस्तान्तरण गर्ने, आर्थिक वृद्धि र विकासको गति बिचमा सन्तुलन कायम गर्न स्रोतको व्यवस्थापन कसरी मिलाउने तथा निजी क्षेत्रको स्रोत परिचालनमा विस्तार वा सङ्कुचन कति लिने र बजेटको आकार कति बढाउने जस्ता तत्त्वहरूले निर्धारण गर्दछ। नेपालको अर्थतन्त्रमा सार्वभौम ऋण निर्धारणका तत्त्वहरू देहायअनुसार छन् :

- सरकारले लिएको आर्थिक नीतिको सोच, रणनीति,
- निजी क्षेत्रको सक्षमताको अवस्था र उपस्थिति,
- सार्वजनिक खर्चको विद्यमान अवस्था,
- पुँजी तथा मुद्रा बजारको आवश्यकता,
- राजस्वले खर्च धान्न सक्ने क्षमताको अवस्था,
- राज्यको दीर्घकालीन लक्ष्य र समकालीन परिस्थिति,
- सङ्कट, युद्ध वा सङ्कमणकालको अवस्था,
- विकास, आन्तरिक सुरक्षा र प्रतिरक्षाको अवस्था,
- आर्थिक वृद्धि, आर्थिक विकास, राष्ट्रिय पुँजी निर्माण, उत्पादन, आयआर्जन वृद्धि र रोजगारी सिर्जनाको अवस्था।

सार्वभौम ऋणका प्रकारहरू

१. आन्तरिक ऋण (Internal Debt)

सरकारले नागरिक तथा संस्थाहरूबाट स्वदेशी मुद्रामा उठाउने ऋण आन्तरिक ऋण हो। आन्तरिक ऋण व्यक्तिसँग बचतपत्रका माध्यमबाट, वाणिज्य बैंक तथा गैरबैंकिङ वित्तीय संस्थाहरू जस्तै कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष आदिसँग सरकारी सुरक्षण पत्रहरू, ट्रेजरी बिल र विकास ऋणपत्र आदिका माध्यमबाट र केन्द्रीय बैंकबाट साख सिर्जना एवम् वैदेशिक मुद्रा सञ्चिति र अधिविकर्ष आदिका माध्यमबाट आन्तरिक ऋण सङ्कलन गरिन्छ। आन्तरिक ऋण उठाउने र व्यवस्थापन गर्ने कार्य अर्थ मन्त्रालयको अनुरोधमा नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्दछ।

* उपसचिव, अर्थ मन्त्रालय, नेपाल सरकार

नेपाल राष्ट्र बैंकले आन्तरिक ऋण उठाउनका लागि विकास ऋणपत्र, तीन प्रकारका बचतपत्रहरू राष्ट्रिय बचतपत्र, नागरिक बचतपत्र र वैदेशिक रोजगार बचतपत्र तथा चार प्रकारका ट्रेजरी बिलहरू (२८ दिन अवधिको, ९१ दिन अवधिको, १८२ दिन अवधिको र ३६४ दिन अवधिको) निष्कासन गर्दछ। आन्तरिक ऋणको सावाँ तथा ब्याजको भुक्तानीका लागि प्रत्येक वर्षको बजेटमा व्यवस्था गरिएको हुन्छ। आन्तरिक ऋणले आर्थिक गतिशीलताको अवस्थामा मुद्राको तरलता कम गर्दछ र Value बढाउँदैन। तर मन्दीका बेला मुद्रा सङ्कट हुन्छ र अर्थतन्त्र भन्ने Depression तर्फ लाग्दछ। हालका दिनहरूमा नेपाल सरकारले आन्तरिक ऋण परिचालनको मात्रा क्रमशः बढाउने र बाह्य ऋण घटाउँदै जाने नीति अङ्गीकार गरेको छ। आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ को अन्तमा आन्तरिक ऋण रु. ११८०.९० अर्ब अर्थात् कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २०.७० प्रतिशत रहेको छ।

२. बाह्य ऋण (External Debt)

विदेशी सरकार तथा निकायसँग लिने ऋण बाह्य ऋण हो। बाह्य ऋणका लागि सरकारको सार्वभौम ग्यारेन्टी आवश्यक पर्दछ। बाह्य ऋण द्विपक्षीय र बहुपक्षीय गरी दुई प्रकारको हुन्छ। नेपालले द्विपक्षीयरूपमा ९ वटा राष्ट्रसँग र बहुपक्षीय रूपमा ७ वटा दातृ निकायबाट वैदेशिक ऋण प्राप्त गर्दै आएको छ। हाल विश्व बैंक (World Bank) नेपालको सबैभन्दा ठुलो बहुपक्षीय ऋणदाता रहेको छ। नेपालको कुल वैदेशिक ऋणमध्ये द्विपक्षीय ऋणको अंश करिब १३ प्रतिशत र बहुपक्षीय ऋणको अंश ८७ प्रतिशत रहेको छ। बाह्य मुलुकको पुँजी बजारबाट नेपालले ऋण लिनुपर्दा सार्वभौम साख मूल्याङ्कन (Country Credit Rating, CCR) गर्नुपर्दछ। हाल नेपालको CCR ले नेपालको अवस्था राम्रो देखाएको छ। यस तथ्याङ्कबाट हौसिएर ऋणको आकार बढाउनु उपयुक्त हुँदैन। आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ को अन्त्यसम्ममा रु. १२५२ अर्ब अर्थात् कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २१.९५ प्रतिशत बाह्य ऋण रहेको छ।

सार्वजनिक ऋणको अर्थतन्त्रमा प्रभाव

- (क) **नकारात्मक प्रभाव** : अर्थशास्त्रीहरू सार्वजनिक ऋणले बचत र लगानीलाई निरुत्साहित गर्ने, आर्थिक कल्याणमा कमी आउने, अर्थतन्त्रमा हुँदा खाने र हुने खानेहरूका बिचको दर अझ फराकिलो हुने, मौद्रिक सन्तुलन, मूल्य स्थिरता र शोधनान्तर बचतमा प्रतिकूल असर पर्ने र उच्च वैदेशिक ऋणले परनिर्भरता बढाउने जस्ता नकारात्मक प्रभाव पर्ने उल्लेख गरेका छन्।
- (ख) **सकारात्मक प्रभाव** : अर्थशास्त्रीहरू नागरिकहरूसँग छरिएर रहेको रकम सङ्कलन गरी पुँजी निर्माण गर्न, घाटा बजेट व्यवस्थापनमा सहजता प्रदान गर्न, आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न, पूर्वाधार निर्माण र विदेशी विनिमय सन्तुलन कायम गर्न, प्राविधिक एवम् व्यावसायिक क्षमताको विकास गर्न सहयोग पुग्ने उल्लेख गरेका छन्। यसले न्यून वित्त पूर्ति गर्ने स्रोतका रूपमा सघाउ पुग्दछ।

सार्वभौम ऋणको उपयोग र व्यवस्थापन सम्बन्धमा रहेका विद्यमान व्यवस्थाहरू

क. कानुनी व्यवस्था

१. नेपालको संविधानको धारा ५९ (६) वैदेशिक सहायता र ऋण

लिने अधिकार नेपाल सरकारको हुने छ। त्यस्तो सहायता वा ऋण लिँदा देशको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व हुने गरी लिनुपर्ने। नेपालको संविधानको धारा ११५ (६) सङ्घीय कानूनबमोजिम बाहेक नेपाल सरकारले कुनै ऋण लिने र जमानत दिने छैन। प्रदेशले सङ्घीय कानूनबमोजिम बाहेक कुनै ऋण लिने र जमानत दिने छैन। स्थानीय तहले कानूनबमोजिम बाहेक कुनै कर लगाउन, उठाउन र ऋण लिन पाइने छैन। राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले लिन सक्ने ऋणको सीमा सिफारिस गर्ने व्यवस्था रहेको छ।

(२) सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन, २०७९ ले गरेको कानुनी व्यवस्था

- (क) सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनको जिम्मेवारी सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको हुने,
- (ख) NNRFC ले सिफारिस गरेको सीमाभित्र रही नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले आन्तरिक ऋण लिने,
- (ग) वैदेशिक ऋणको मौज्जात कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको एक तिहाइमा बढ्न नहुने।

(३) अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले गरेको कानुनी व्यवस्था

- (क) वैदेशिक अनुदान वा ऋण लिने अधिकार नेपाल सरकारको हुने,
- (ख) NNRFC नेपाल सरकारले वैदेशिक अनुदान वा ऋण लिँदा देशको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व हुने गरी लिनुपर्ने,
- (ग) नेपाल सरकारले देहायको अवस्थामा प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई ऋण दिन सक्ने व्यवस्था :
- प्रदेश वा स्थानीय तहले ऋण रकमको उपयोग, भुक्तानी तरिका तथा समयसीमासमेत उल्लेख गरी ऋणका लागि मन्त्रालय समक्ष अनुरोध गर्न सक्ने,
 - अनुरोध मनासिव देखिएमा नेपाल सरकारले ऋण प्रदान गर्ने स्वीकृति दिन सक्ने,
 - स्वीकृति प्राप्त भएमा मन्त्रालयले सम्बन्धित प्रदेश वा स्थानीय तहसँग सम्झौता गर्ने,
 - नेपाल सरकारबाट प्राप्त ऋण प्रदेश वा स्थानीय तहले सम्झौतामा उल्लिखित अवधिभित्र चुक्ता नगरेमा नेपाल सरकारले सम्बन्धित प्रदेश वा स्थानीय तहलाई उपलब्ध गराउने अनुदानबाट त्यस्तो ऋण रकम असुली गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ।

(४) सोह्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०८१/८२-२०८५/८६)

समष्टिगत आर्थिक आधारहरूको सबलीकरण र उच्च आर्थिक वृद्धिले सार्वजनिक ऋणको विवेकशील उपयोग गर्ने गरी रूपान्तरणकारी रणनीति लिएको छ। आन्तरिक तथा बाह्य ऋणलाई राष्ट्रिय प्राथमिकताका उत्पादनमूलक परियोजनामा परिचालन गर्ने, सार्वजनिक ऋणको दिगोपना विश्लेषण गरी सम्भावित जोखिम न्यूनीकरण गरेर मात्र परिचालन गर्ने, सार्वजनिक ऋणका उपकरणहरूको विवेकशील छनौट गर्ने गरी

प्रभावकारी कार्यान्वयन र परिचालनको रणनीति बनाउने, बाह्य तथा आन्तरिक ऋण परिचालन गर्दा आर्थिक स्थायित्वमा असर नपर्ने कुरा सुनिश्चित गर्ने, प्रदेश र स्थानीय तहले परिचालन गर्ने, आन्तरिक ऋणको व्यवस्थापनका लागि स्पष्ट मापदण्ड बनाई नियमन र अनुगमनका लागि संस्थागत व्यवस्था गर्ने उल्लेख छ ।

ख. संस्थागत व्यवस्था

१. अर्थ मन्त्रालय

- (क) अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने,
- (ख) वैदेशिक ऋण व्यवस्थापन गर्ने,
- (ग) आन्तरिक ऋण उठाउन नेपाल राष्ट्र बैंकलाई अनुरोध गर्ने ।

२. नेपाल राष्ट्र बैंक

- (क) सरकारी ऋणपत्र निष्कासन गर्ने,
- (ख) प्राप्त रकम नेपाल सरकारको खातामा जम्मा गर्ने,
- (ग) ऋणको अभिलेखाङ्कन गर्ने,
- (घ) ऋणपत्रको दोस्रो बजार व्यवस्थापन गर्ने,
- (ङ) सावाँ तथा ब्याज भुक्तानी गर्ने ।

३. महालेखानियन्त्रक कार्यालय

- (क) सार्वजनिक ऋणको अभिलेख राख्ने,
- (ख) सावाँ, ब्याज तथा सेवा शुल्क भुक्तानी गर्ने,
- (ग) अर्थ मन्त्रालयलाई सघाउने ।

४. सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय

- (क) सार्वजनिक ऋणपत्रको दोस्रो बजारमा कारोबारको व्यवस्थापन, ऋणपत्रको अभिलेख जमानत र नामसारी र भुक्तानीका समग्र कार्य व्यवस्थापन गर्ने,
- (ख) नेपालले लिने आन्तरिक तथा बाह्य ऋण र सार्वजनिक संस्थानहरूमा सरकारले गर्ने ऋण लगानीको व्यवस्थापन गर्ने ।

५. राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग : सङ्घीय एकाइहरूका लागि ऋण सीमा तोकेको छ ।

- (क) नेपाल सरकारले समाष्टिगत आर्थिक स्थिति, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहले परिचालन गर्ने आन्तरिक ऋणको परिमाण र बजारको स्थितिसमेत विश्लेषण

गरी तीनै तहले उठाउने कुल आन्तरिक ऋण आ.व. २०८०/०८१ को अनुमानित कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ५ प्रतिशतमा नबढ्ने सुनिश्चित गरी परिचालन गर्ने,

- (ख) प्रदेश सरकार/स्थानीय तहले आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ मा नेपाल सरकारबाट प्राप्त हुने राजस्व बाँडफाँट र तत् तत् सरकार/तहको आफ्नो आन्तरिक स्रोतबाट प्राप्त हुने राजस्वको योगफलको १२ प्रतिशतमा नबढ्ने गरी आन्तरिक ऋण उठाउन सिफारिस गरेको ।

नेपालको अर्थतन्त्रमा सार्वजनिक ऋणको प्रवृत्ति विश्लेषण

आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा सार्वजनिक ऋण कुल रु. १०४८ अर्ब रहेकोमा ६ वर्षको अवधिमा अर्थात् आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ मा रु. २४३३ अर्ब पुगेको छ । साथै आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा आन्तरिक ऋण रु. ४५३ अर्ब तथा बाह्य ऋण रु. ५९४ अर्ब रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ मा आन्तरिक ऋण रु. ११८०.९० अर्ब तथा बाह्य ऋण रु. १२५२.३४ अर्ब रहेको छ । विगत छ वर्षको आन्तरिक तथा बाह्य ऋणको प्रवृत्ति हेर्दा बाह्य ऋण बढेको छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा हेर्दा पछिल्ला तीन वर्षमा सार्वजनिक ऋणमा सामान्य स्थिरता रहेको देखिन्छ । लामो समयसम्मको द्वन्द्व लगत्तै पटक पटकको संविधान सभाको निर्वाचन, महाभूकम्पपश्चात्को पुनर्निर्माण, मुलुकले अङ्गीकार गरेको सङ्घीय शासन प्रणाली, अनुत्पादक क्षेत्रहरूमा अध्ययन अनुसन्धानविना ऋण लगानी, मुलुक ठप्प पार्ने प्रलयकारी कोभिड १९ पश्चात्को अर्थतन्त्रको पुनर्स्थापना तथा आन्तरिक उत्पादनभन्दा आयातमा आधारित राजस्वको संरचना लगायतका कारण नेपालको अर्थतन्त्रमा सार्वजनिक ऋण क्रमशः बढिरहेको छ । सार्वजनिक ऋणको वृद्धिले मुलुकको वित्तीय व्यवस्था दायित्व (Financing Management Liability) वृद्धि हुन्छ । सार्वजनिक ऋण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब साठी प्रतिशतसम्मको अवस्थालाई सुविधाजनक अवस्था (Comfortable Situation) रहेको मान्ने वैश्विक प्रचलन भए पनि नेपालको विद्यमान आर्थिक परिलक्ष्य (Economic Indicators) रहेको मुलुकमा पचास प्रतिशतभन्दा बढी ऋण हुँदा मुलुक ऋण पासो (Debt Trap) मा पर्ने सम्भावनासमेत रहन्छ । यसका लागि सरकारले सार्वभौम ऋणको Public Debt Sustainability सम्बन्धी अध्ययन छिटो गरी सोबमोजिम उपयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ । नेपालको अर्थतन्त्रमा सार्वजनिक ऋण देहायअनुसार रहेको छ :

पछिल्ला आर्थिक वर्षको सार्वजनिक ऋणको प्रवृत्ति

सि.नं.	आर्थिक वर्ष	कुल सार्वजनिक ऋण	आन्तरिक ऋण	बाह्य ऋण	जिडिपीसँगको अनुपात
१.	२०७५/०७६	१०४८ अर्ब	४५३ अर्ब	५९४ अर्ब	२७.१६ प्रतिशत
२.	२०७६/०७७	१४१९ अर्ब	६१३ अर्ब	८०६ अर्ब	३६.२५ प्रतिशत
३.	२०७७/०७८	१७२८ अर्ब	८०० अर्ब	९२७ अर्ब	४०.५ प्रतिशत
४.	२०७८/०७९	२०११ अर्ब	९८४ अर्ब	१०२७ अर्ब	४१.५ प्रतिशत
५.	२०७९/०८०	२२१८ अर्ब	११२५ अर्ब	१०९३ अर्ब	४१.२ प्रतिशत
६.	२०८०/०८१	२४३३.२४ अर्ब	११८०.९० अर्ब	१२५२.३४ अर्ब	४२.६५ प्रतिशत

स्रोत : अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरवार ।

उपर्युक्त तालिकाका साथमा चालु आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ को बजेट वक्तव्यमा आन्तरिक ऋण रु. ३३० अर्ब र बाह्य ऋण रु. २१७ अर्ब परिचालन गरिने घोषणा गरिएको छ । साथै यसै आर्थिक वर्षमा सार्वजनिक ऋणको सावँ, ब्याज र शुल्क गरी रु. ३६७ अर्ब भुक्तानी गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । उल्लिखित सार्वजनिक ऋणको खर्च भुक्तानीको दायित्व यस वर्षको पुँजीगत खर्च रु. ३५२ अर्बसँग तुलना गर्दा रु. १५ अर्बले बढी रहेको देखिएको छ । यस किसिमको व्यवस्थाले आगामी दिनका लागि ऋण खर्च व्यवस्थापन मुलुकका लागि ठुलो चुनौती हुँदै जाने देखिन्छ ।

सार्वजनिक ऋणको परिचालनमा देखिएका समस्याहरू

नेपाल सरकारले मुलुकले धान्न सक्ने गरी उच्च प्रतिफलयुक्त क्षेत्रमा सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्ने, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनसम्बन्धी नीतिगत, कानुनी र संरचनागत सुधार गर्ने, सङ्घीय प्रणालीअनुरूप सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनसम्बन्धी उपकरण तथा स्रोतको विविधीकरण गर्ने रणनीति लिएको छ । तर यी रणनीतिका व्यवस्थाहरू अनुरूप उपयुक्त कार्यनीति अवलम्बन गरी कार्यान्वयन गर्न नसक्दा अर्थतन्त्रमा देहायका समस्याहरू देखिएका छन् :

- (क) नेपालमा सार्वजनिक ऋणसम्बन्धी स्पष्ट दीर्घकालीन नीति नहुनु,
- (ख) आन्तरिक ऋणको सीमा निर्धारणका आधारहरू स्पष्ट नहुनु,
- (ग) सबै वैदेशिक सहायता बजेटमार्फत परिचालन हुन नसक्नु,
- (घ) ऋणसँगै दाताको सर्त मान्नुपर्ने बाध्यता रहनु,
- (ङ) ऋणका लागि प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा परिचालन गर्न नसक्नु,
- (च) प्रतिबद्धता प्राप्त ऋणको शोधभर्ना लिन नसक्नु,
- (छ) ऋण परिचालन र उपयोग क्षमता कम हुनु,
- (ज) वैदेशिक मुद्राको विनिमयदर परिवर्तनसँगै दायित्व क्रमशः बढ्नु,
- (झ) सार्वजनिक ऋण परिचालनमा संलग्न निकायहरूबिचमा समन्वय नहुनु,
- (ञ) सार्वजनिक ऋण परिचालनका उपकरणहरूसम्बन्धी जनचेतनाको कमी हुनु,
- (ट) प्रदेश र स्थानीय सरकारले आन्तरिक ऋण परिचालन गर्न आवश्यक पूर्वाधारको कमी रहनु,
- (ठ) सार्वजनिक ऋणसम्बन्धी मान्य अर्थशास्त्रका सिद्धान्तहरूका आधारमा ऋण परिचालन नहुनु,
- (ड) सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्दा नेपाल राष्ट्र बैंकले तयार गर्ने समय तालिकाको प्रयोग र केन्द्रीय बैंकको प्राविधिक विशेषज्ञ सेवा, राय र परामर्श लिई ऋण परिचालन नगर्नु,
- (च) बाह्य ऋणको प्रतिबद्धता र प्राप्तिको अन्तर न्यूनीकरण तथा शोधभर्ना सुधार गर्न नसकिनु,
- (छ) आन्तरिक ऋणमा मध्यमकालीन र दीर्घकालीन उपकरणको प्रयोगमा वृद्धि गर्न नसकिनु ।

बढ्दो सार्वजनिक ऋणको विवेकशील उपयोग गरी उत्पादनमूलक बनाउन गर्नुपर्ने सुधारका उपायहरू

सार्वजनिक ऋणको विवेकशील उपयोगले सार्वजनिक खर्चको प्राप्तिका लागि सहूलियतपूर्ण ऋणको आवश्यकता, ऋणदाताको पहिचान वा छनोट, बार्गेनिङ क्षमता, ऋण प्राप्त औचित्यपूर्ण खर्च, प्रभावकारिताको परीक्षण, प्रतिफल प्राप्त र ऋण चुक्ताका लागि आवश्यक सम्पूर्ण व्यवस्थाको व्यवस्थापन गर्दछ । यसका लागि देहायका सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) सार्वजनिक ऋण छनोट र यसको दिगोपनासम्बन्धी स्पष्ट नीति तथा कानुनी व्यवस्था तर्जुमा गर्ने,
- (ख) ऋण उपयोगसम्बन्धी लगानीको प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र स्पष्ट रूपमा निर्धारण गर्ने,
- (ग) सङ्घीय एकाइको (तीन तहका सरकारको) ऋण परिचालन र उपयोग बढाउन समन्वय कायम गर्ने,
- (घ) मौद्रिक नीति र सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनबिच अर्थपूर्ण समन्वय कायम गर्ने,
- (ङ) द्विपक्षीय र वैदेशिक ऋणभन्दा अनुदानमा विशेष जोड दिने रणनीति तयार गर्ने,
- (च) मुलुकको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्दै राष्ट्रिय पूर्वाधार निर्माण, उत्पादनशील क्षेत्र, उच्च प्रतिफल प्राप्त हुने, रोजगारी सिर्जना, आर्थिक वृद्धि र गरिबी निवारणमा योगदान गर्ने कार्यमा मात्रै ऋण उपयोग गर्ने,
- (छ) बाह्य ऋण परिचालन हुने आयोजना तथा परियोजनामा महँगा सवारी साधनहरू तथा कार्यालय उपकरण लिने प्रचलन तुरुन्त बन्द गर्नुपर्दछ,
- (ज) आन्तरिक स्रोत परिचालन, आयात व्यवस्थापन र निर्यात प्रवर्धनमा योगदान पुऱ्याउने क्षेत्रमा परिचालन गर्ने,
- (झ) सबै प्रकारका वैदेशिक सहायतालाई अनिवार्य रूपमा राष्ट्रिय बजेट प्रणालीमा समावेश गराउने र विकास साभेदारहरूलाई उत्तरदायी बनाउने,
- (ञ) वैदेशिक ऋणबाट सञ्चालित आयोजनाको शोधभर्ना समयमै लिन आयोजना प्रमुखलाई जवाफदेही र उत्तरदायी बनाउने,
- (ट) वार्षिक रूपमा सार्वजनिक ऋण खर्च (Debt Expenditure) को उपलब्धि विश्लेषण गरी सार्वभौम संसद्मा जानकारी दिने व्यवस्था गर्ने,
- (ठ) सरकारको ऋण तिर्न सक्ने क्षमता विकास गर्न आन्तरिक उत्पादनमा आधारित अर्थतन्त्रको दिगो विकास गर्ने,
- (ड) आर्थिक तथा वाणिज्य कूटनीतिक क्षमता बढाउने, सार्वजनिक ऋणको उपयोगमा छनोटपूर्ण हुने,
- (ढ) सार्वजनिक ऋणको दिगोपना सम्बन्धमा अध्ययन, अनुसन्धान तथा विश्लेषण गर्ने,
- (ण) आयोजना बैंकमा सूचीकृत भएका आयोजनाहरूको सम्भाव्यता अध्ययन गरी प्रतिफल सुनिश्चित गरेर मात्र सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्ने, ऋणको भार कम राख्न वित्तीय जोखिम व्यवस्थापन (Fiduciary Risk Management) का उपायहरू अवलम्बन गर्ने - जस्तै हेज फन्ड, भायबिलिटी ग्याप फन्ड, सोभरिन फन्ड, प्रोजेक्ट बिमा आदिको व्यवस्थाबाट सार्वजनिक ऋणको सदुपयोग गर्ने,
- (त) सोझै योजना (आर्थिक वर्ष २०८१/०८२-२०८५/०८६) अवधारणापत्रमा विनियोजन कुशलता तथा पुँजीगत खर्च क्षमता अभिवृद्धिअन्तर्गत उपलब्ध वैदेशिक सहायताको ग्रहणशीलता र उपयोग क्षमता अभिवृद्धि, आन्तरिक तथा बाह्य ऋण परिचालनलाई लागत-लाभ विश्लेषण (Cost Benefit Analysis) का आधारमा सम्भाव्य आयोजनामा मात्र केन्द्रित गर्ने, आयोजना सुशासनमा जोड, सबै किसिमका पूर्वतयारी सम्पन्न भई आयोजना बैंकमा सूचीकृत भएका आयोजनामा मात्र बजेट विनियोजन गरिने व्यवस्था संरचनात्मक रूपान्तरणका क्षेत्र तथा रणनीतिमा समावेश गरिएको छ । प्रस्तुत व्यवस्थालाई योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना, वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रममा तादात्म्यता कायम हुने बाध्यात्मक प्रकृया अनिवार्य

- रूपमा पूरा गर्नुपर्ने व्यवस्था सोह्रौं योजनामा समावेश गर्ने,
- (थ) सार्वजनिक ऋणबाट सर्वसञ्चित कोषमा प्राप्त रकमबाट आर्थिक सहायता, अनुदान हस्तान्तरण, भिभिआईपीको विदेशमा उपचार खर्च, तीन तहका सरकारले पुरस्कार तथा सुन चाँदीका तक्मा वितरण तथा बन्द प्रायः रहेका सार्वजनिक संस्थान जस्ता क्षेत्रमा उपयोग गर्न निषेध गर्ने,
- (द) सङ्घीय सरकारले आन्तरिक तथा बाह्य ऋण लिई सर्वसञ्चित कोषमा जम्मा दाखिला गरी ब्याज दायित्व सुरु गरी प्रदेश तथा स्थानीय तहको सञ्चित कोषमा हस्तान्तरण गरी निष्क्रिय रूपमा राख्ने व्यवस्था अन्त गर्ने । साथै, स्थानीय तहले मुद्दती निक्षेप (Fixed Deposit) मा राख्ने रकमलाई आवश्यकताअनुसार सङ्घीय सरकारले परिचालन गर्न पाउने कानुनी व्यवस्था गर्ने,
- (ध) प्रदेश र स्थानीय सरकारले आन्तरिक ऋण परिचालन गर्न आवश्यक पूर्वाधार अनिवार्य रूपमा तयार गर्ने,
- (न) आन्तरिक ऋणको परिचालन कुन योजनाका लागि कुन खर्च शीर्षकमा गर्ने वा कुन खर्च शीर्षकमा गरियो भनेर बजेट विनियोजन गर्दा कार्यक्रमगत र आयोजनागत रूपमा व्यय अनुमानको विवरणमा स्पष्ट उल्लेख गर्ने,
- (प) सार्वजनिक ऋणसम्बन्धी मान्य अर्थशास्त्रका सिद्धान्तहरूका आधारमा ऋण परिचालन गर्ने व्यवस्था गर्ने,
- (फ) सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्दा नेपाल राष्ट्र बैंकले तयार गर्ने समय तालिकाको प्रयोग र केन्द्रीय बैंकको प्राविधिक विशेषज्ञ सेवा, राय र परामर्श लिई ऋण परिचालन गर्ने प्रचलनको थालनी गर्ने,
- (ब) Country Credit Rating को नतिजाअनुसार आगामी दिनमा वैदेशिक लगानी तथा ऋण परिचालन गरी उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी वृद्धि गर्नुपर्दछ,
- (भ) नियमित सावाँ ब्याज भुक्तानीका लागि कोष (Debt Management Fund) को व्यवस्था तथा आन्तरिक ऋणमा मध्यमकालीन र दीर्घकालीन उपकरणहरूको प्रयोगमा वृद्धि गर्ने,

- (म) सार्वजनिक ऋणलाई अनुपयुक्त भएका, निजी क्षेत्र आकर्षित हुने, समय सन्दर्भअनुसारका सार्वजनिक संस्थानमा परिचालन नगर्ने नीति अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

निष्कर्षमा

कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँगको तुलनामा ४२.६५ प्रतिशत ऋण पुग्नु सानो अर्थतन्त्र भएको मुलुक नेपालका लागि चुनौतीपूर्ण विषय हो । पुँजीगत खर्चको आकारभन्दा सार्वजनिक ऋणको सावाँ तथा ब्याज भुक्तानीको रकम ज्यामितीय स्वरूपमा बढ्दो छ । आर्थिक नीतिशिल्पीहरूले ऋणसम्बन्धी नीति लिँदा यस तथ्यलाई गम्भीरताका साथ लिनुपर्दछ । आन्तरिक ऋणले निजी क्षेत्रको लगानीलाई निरुत्साहित गर्नु हुँदैन । नेपाल एलडिसी ग्रेजुएसनको प्रारम्भिक अवस्थामा रहेकाले अत्यावश्यक र उच्च आर्थिक वृद्धि तथा सामाजिक प्रतिफल प्राप्त हुने क्षेत्रमा ऋण परिचालन गर्नुपर्ने देखिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (IMF) ले आगामी पाँच वर्षमा नेपालको सार्वजनिक ऋण जिडिपीको पचपन प्रतिशतसम्म पुग्ने प्रक्षेपण गरेको छ । यो विषय नेपालका लागि 'डेट स्ट्रेस' का रूपमा रहेको छ । अतः सार्वजनिक ऋणलाई अनुत्पादक क्षेत्रमा परिचालन गर्न रोकी लागत लाभ विश्लेषणका आधारमा उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालन गरी हरित आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सिर्जना, आयआर्जन वृद्धि, गरिबी न्यूनीकरण हुने कार्यमा परिचालन गर्न सकेमा आगामी दिनमा मुलुकमा ऋण विपद् (Debt Disaster) को अवस्था सिर्जना हुने छैन । यसका लागि सार्वजनिक ऋणको विवेकशील उपयोगमा ध्यान दिनुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान, कानुन किताब व्यवस्था समिति ।
सोह्रौं योजना, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, सिंहदरबार ।
आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को बजेट वक्तव्य, आर्थिक सर्वेक्षण, अर्थ मन्त्रालय सिंहदरबार ।
देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति (आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को वार्षिक तथ्याङ्कमा आधारित), नेपाल राष्ट्र बैंक ।
सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन, २०७८ कानुन किताब व्यवस्था समिति ।
अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४, कानुन किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०८० र निर्यात प्राथमिकता

खगेश्वर भण्डारी*

पृष्ठभूमि

नेपाल सरकारले व्यापार क्षेत्रको नयाँ एकीकृत रणनीतिका रूपमा नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०८० लागु गरेको छ। आर्थिक वर्ष २०७९/८० देखि २०८४/८५ सम्म जम्मा ६ वर्षका लागि तयार गरिएको यो एकीकृत रणनीतिका रूपमा चौथो रणनीति हो। यस अघि सन् २००३ (वि.सं. २०६०) मा प्रथम, सन् २०१० (वि.सं. २०६७) मा दोस्रो र सन् २०१६ (वि.सं. २०७३) मा तेस्रो एकीकृत रणनीति कार्यान्वयन भइसकेका छन्। विगतका यी रणनीतिको कार्यान्वयनबाट प्राप्त उपलब्धि, ती रणनीतिको कार्यान्वयनका क्रममा देखिएका चुनौतीहरू तथा विद्यमान नयाँ परिवेशसमेतलाई मध्येनजर गरी चौथो रणनीतिका रूपमा नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०८० कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। तलका खण्डहरूमा यस रणनीतिका प्रमुख विषयवस्तुलाई सङ्क्षेपिकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०८० को रणनीतिक संरचना

बाह्य क्षेत्र स्थायित्व सुदृढीकरण गर्ने प्रमुख सोच राखेको यस रणनीतिमा ३ वटा रणनीतिक स्तम्भ, १३ वटा रणनीति र १८३ वटा कृयाकलापहरू रहेका छन्। यी रणनीति तथा कृयाकलापहरू व्यापारका लागि सहज वातावरण निर्माण, उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि, व्यापारका लागि उत्तम पारिस्थितिकीय प्रणाली निर्माण, सन् २०२६ मा विकासोन्मुख देशमा स्तरोन्नति भएपश्चात् अवलम्बन गर्नुपर्ने रणनीति, व्यापारमा लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण लगायतका विषयमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ। यसको रणनीतिक खाकालाई तलको खण्डमा उल्लेख गरिएको छ।

१. सोच (Vision)

यस रणनीतिले बाह्य क्षेत्र स्थायित्व सुदृढ गर्ने प्रमुख सोच राखेको छ। बाह्य क्षेत्र स्थायित्वका लागि बलियो र फराकिलो निर्यात आधार हुनुपर्दछ। सबल निर्यात आधारले आर्थिक वृद्धि र रोजगारी सृजना गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। बलियो निर्यात आधार भएका अर्थतन्त्रमा विदेशी मुद्राको स्रोत सुनिश्चित हुने हुँदा यस्ता अर्थतन्त्रहरू सङ्कट प्रतिरोधी हुने गर्दछन्। यस रणनीतिमा बाह्य क्षेत्र स्थायित्व सुदृढीकरणका लागि आन्तरिक उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्दै आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सृजना, आयात न्यूनीकरण र निर्यात प्रवर्धन गर्न प्रतिस्पर्धी निर्यात आधार तयार पार्ने रणनीति अवलम्बन गरेको देखिन्छ।

२. ध्येय (Mission)

यस रणनीतिले वस्तु विकास तथा व्यापारका लागि उत्तम पारिस्थितिकीय प्रणाली निर्माण गर्ने, प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको निरन्तर सुधार गर्ने र व्यापारलाई आर्थिक सङ्कट भेलन सक्ने गरी बजार विविधीकरण गर्ने ध्येय लिएको देखिन्छ। उत्तम पारिस्थितिकीय प्रणाली निर्माण गर्न विभिन्न नीतिहरूबिच नीतिगत तादात्म्यता र सम्बद्ध निकायहरूबिच समन्वय हुनुपर्दछ। प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता सुधार गर्नका लागि प्रविधिको प्रयोग, नवप्रवर्तन, नियामकीय सुधार, प्रतिस्पर्धी वस्तु विकास लगायतका कार्यहरूलाई निरन्तरता दिन आवश्यक हुन्छ। विश्व व्यापारमा सृजना हुन सक्ने सङ्कटबाट हुने क्षति न्यूनीकरणका लागि व्यापारलाई देशगत तथा वस्तुगत रूपमा विविधीकरण गर्न आवश्यक हुन्छ।

३. मान्यता (Core Values)

उत्पादन तथा व्यापारमा संलग्न सबै संस्था एवम् व्यापारिक साभेदारले आफ्ना नीति, कामकारबाही तथा उत्पादनमा परिपालना गर्नुपर्ने विभिन्न ७ वटा मूल्यमान्यताहरूलाई ध्यानमा राखी यो रणनीति तर्जुमा भएको देखिन्छ। जसअनुसार :

- प्रथम मान्यता गुणस्तर (Quality) रहेको छ। वस्तुको विकास, डिजाइन, उत्पादन, वितरणलगायत उत्पादन तथा वितरणका विभिन्न चरणमा सम्पूर्ण गुणस्तर सुनिश्चित गर्नुपर्ने व्यवस्था यसअन्तर्गत गरेको देखिन्छ।
- दोस्रो मान्यता लागत-प्रभावी (Cost-effectiveness) रहेको छ। यसले व्यापारिक क्रियाकलापको उपलब्धि त्यसको लागतभन्दा बढी हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ।
- तेस्रो मान्यता निरन्तरता (Consistency) रहेको छ। यसले असल नीति तथा कार्यक्रमको निरन्तरता, वस्तु तथा सेवाको गुणस्तर सुधार र आपूर्ति आदिको निरन्तरता हुनुपर्ने विषयमा जोड दिन्छ।
- चौथो मान्यता नवप्रवर्तन (Innovation) रहेको छ। उत्पादन र व्यापारमा प्रतिस्पर्धी क्षमता कायम राख्न निरन्तर नवप्रवर्तन आवश्यक छ।
- पाँचौँ मान्यता सामयिकता (Relevance/Timeliness) रहेको छ। यसले बजारको माग र विकसित नयाँ अवस्थाको तत्काल सम्बोधन गर्न सक्ने क्षमतालाई दर्शाउँदछ।
- छैटौँ मान्यता वातावरण संरक्षणप्रतिको प्रतिबद्धता

* उपनिर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

(Commitment to Environment Protection) हो। यसले वस्तु तथा सेवा उत्पादन र वितरणका प्रत्येक चरणका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा वातावरण संरक्षणप्रति संवेदनशील हुनुपर्ने विषयमा जोड दिन्छ।

- सातौं मान्यता लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशिता **(Gender and Social Inclusion)** हो। यसले व्यापारसँग सम्बन्धित नीति, रणनीति र कार्यक्रम तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरणका मुद्दालाई सम्बोधन गर्नुपर्ने विषयमा जोड दिन्छ।

४. रणनीतिक स्तम्भ (Strategic Pillars)

नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०८० का ३ वटा प्रमुख रणनीतिक स्तम्भ र सोअन्तर्गत विभिन्न १३ वटा रणनीतिहरू रहेका छन्।

- **व्यापारका लागि सहयोगी वातावरण निर्माण** : यो प्रथम रणनीतिक स्तम्भ हो। व्यापारका लागि सहयोगी वातावरण निर्माण गर्न विभिन्न ६ वटा रणनीतिहरू निर्धारण गरिएको छ। जसमा व्यापार सहयोगी पूर्वानुमानयोग्य र तादात्म्यतासहितको व्यापार सहयोगी समष्टिगत आर्थिक तथा विकास नीतिहरू तर्जुमा, व्यापारमैत्री वातावरण निर्माणमा प्रदेश तथा स्थानीय तहको सहभागिता, विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नतिपश्चात्का अवसरको खोजी र क्षतिको न्यूनीकरण, आर्थिक कूटनीति सुदृढ गर्दै बहुपक्षीय तथा द्विपक्षीय सन्धि-सम्झौताको पुनरवलोकन, उत्पादकत्व अभिवृद्धि, र व्यापारको लाभ बाँडफाँटमा अर्थपूर्ण महिला सशक्तीकरण तथा सामाजिक समावेशिता सुनिश्चित गर्ने विषय समावेश गरिएको छ।
- **व्यापार सहयोगी पूर्वाधार, संरचना, प्रकृया र नियामकीय वातावरण तथा व्यापार सुशासनमा सुधार** : यो दोस्रो रणनीतिक स्तम्भ हो। यसअन्तर्गत विभिन्न ५ वटा रणनीतिहरू अपनाइएको छ। जसमा एकीकृत व्यापार लजिस्टिक पूर्वाधार विकास गर्ने र व्यापार सहजीकरणमा सुधार गर्ने, खाद्य गुणस्तर र बाली स्वास्थ्य मापदण्ड सुदृढ तुल्याउने, गुणस्तर पूर्वाधार सुधार र औद्योगिक उत्पादनको गुणस्तर मापदण्ड लागु गर्ने, लगानीको वातावरण सुधार गर्ने, उत्पादन प्रकृत्यामा चौथो र पाँचौं पुस्ताको औद्योगिक प्रविधि अवलम्बन गर्ने विषय समावेश भएका छन्।
- **प्रतिस्पर्धी वस्तु तथा सेवाको विकास र निर्यात बजार विस्तार** : यो तेस्रो रणनीतिक स्तम्भ हो। यसअन्तर्गत २ वटा रणनीतिहरू रहेका छन्, जसमा वस्तु निर्यात क्षमता विस्तार गर्ने र सेवा निर्यात सुदृढ तुल्याउने रणनीति अवलम्बन गरिएको छ।

५. **परिमाण्वात्मक लक्ष्य (Major Targets)** : यस रणनीतिले कुल व्यापार र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को ४८.१ प्रतिशतबाट वृद्धि गरी आर्थिक वर्ष २०८४/८५ मा ५५ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ।

त्यसैगरी वस्तु तथा सेवा निर्यात र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को ६.३ प्रतिशतबाट वृद्धि गरी आर्थिक वर्ष २०८४/८५ मा २० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ।

नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०८० का विशेषताहरू

माथि उल्लिखित रणनीतिक संरचना/खाकामा उल्लिखित विषयबाहेकका अन्य विशेषताहरूलाई तलको खण्डमा प्रस्तुत गरिएको छ।

१. व्यापार एकीकरणका लागि नीतिगत सामञ्जस्यता कायम गर्ने प्रयास

यस रणनीतिले अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा व्यापार एकीकरणका लागि समष्टिगत आर्थिक तथा विकास नीतिको सामञ्जस्यता कायम गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ। व्यापार प्रवर्धनका लागि समष्टिगत आर्थिक नीतिहरूबिच तालमेल हुनुपर्ने विषयलाई दृष्टिगत गरी सुधार गर्नुपर्ने केही विषयहरू औल्याएको छ, जसमा,

- हाल निर्यातकर्ताले विदेशमा हुने व्यावसायिक खर्चका लागि निर्यात आम्दानीको ५ प्रतिशतसम्म विदेशी मुद्रा विदेशमा राख्न पाउने व्यवस्था भएकामा कतिपय अवस्थामा यो अपर्याप्त हुने र नेपालबाट विदेशी मुद्रा विदेश लैजान कठिन हुने भएकाले यसमा लचकता अपनाउन उपयुक्त हुने,
- निर्यातमूलक उद्योगले उधारोमा कच्चा पदार्थ वा मेसिनरी सामान आयात गर्दा भुक्तानी गर्नुपर्ने म्याद केही थप हुन उपयुक्त हुने ठहर गरिएको छ। विदेशी विनिमय कारोबार नियमन गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकबाट जारी गरिएको एकीकृत निर्देशन हेर्दा उधारोमा सामान आयात गरेमा ९० दिनभित्र वा आयात प्रतीतपत्रमा उल्लिखित म्यादभित्र भुक्तानी गरिसक्नुपर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। त्यस्तै ब्याक-टु-ब्याक प्रतीतपत्र खोलिएको अवस्थामा आयातित कच्चा पदार्थको भुक्तानी उक्त कच्चा पदार्थबाट उत्पादित तयार वस्तुको निर्यात आय प्राप्त भएपछि हुनुपर्ने सर्त तोकिएको छ।
- विदेशमा आफ्नो स्थायी एकाइ राख्नुपर्ने व्यवसायको वैदेशिक एकाइका लागि आवश्यक पुँजीगत सामान, उपकरण नेपालबाट प्रतीतपत्र खोलेर खरिद गर्न सक्ने व्यवस्था हुन उपयुक्त हुने,
- निर्यातमा प्रदान गरिँदै आएको नगद प्रोत्साहनको दायरा र रकम न्यून रहेकाले सोको परिमार्जन हुन उपयुक्त हुने,
- सबै प्रकृतिका निर्यात व्यवसायलाई निर्यात आम्दानीमा लामो आयकर १० प्रतिशतभन्दा कम राख्न उपयुक्त हुने,
- कच्चा पदार्थ र अन्तिम वस्तुबिचको भन्सार महसुल अन्तर कम्तीमा १० प्रतिशतसम्म राख्न उपयुक्त हुने।

२. व्यापार सहयोगी वातावरण निर्माण गर्न सङ्घीय शासन पद्धतिको उपयोग

सङ्घीय सरकार जस्तै प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले समेत

व्यापार सहयोगी वातावरण निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन् । व्यापार पूर्वाधार निर्माण, वस्तुको मूल्य शृङ्खला विकास, वस्तुको बजार मूल्य जोखिम न्यूनीकरण, उत्पादनको गुणस्तर मापदण्डको पालना गराउने, उत्पादकत्व अभिवृद्धि तथा सिप विकास, घरेलु तथा साना उद्योगको विकास लगायतका विषयमा प्रदेश तथा स्थानीय तहको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुने भएकाले व्यापारका लागि सहयोगी वातावरण निर्माण गर्न सङ्घीय संरचनाको उपयोग गर्ने रणनीति लिइएको देखिन्छ ।

३. विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नतिपश्चात् अवसरको उपयोग तथा क्षतिको न्यूनीकरण गर्ने रणनीति

नेपाल सन् २०२६ मा अति कम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रको हैसियतमा स्तरोन्नति हुने छ । स्तरोन्नतिपश्चात् अति कम विकसित राष्ट्रको हैसियतले नेपालले हाल प्राप्त गरिरहेको शून्य भन्सार, Preferential trade, Everything But Arms (EBA), Special and Differential Treatment (S&D) लगायतका व्यापार सहूलियत तथा विशेष सुविधाहरू गुम्ने छन् । यस्ता अवसरबाट हुने क्षतिको न्यूनीकरण गर्न स्तरोन्नति पश्चात् सृजना हुने अवसरको सदुपयोग गर्ने रणनीति लिएको देखिन्छ ।

४. आर्थिक कूटनीतिको उपयोग

वैदेशिक व्यापार विस्तार र सहजीकरणका लागि आर्थिक कूटनीति सबल हुन आवश्यक छ । राज्यका कूटनीतिक नियोगहरूको प्रमुख जिम्मेवारीहरूमध्ये आर्थिक कूटनीतिको सबलतासमेत एक हो । यस रणनीतिमा सम्बन्धित मन्त्रालयहरूबिच निरन्तर संवाद र सहकार्य गर्ने, स्पष्ट र उद्देश्यमूलक आर्थिक कूटनीति अवलम्बन गरी देशगत रणनीति तय गर्ने, नियोगमा अधिकारीको नियुक्ति गर्दा कार्यसम्पादन लक्ष्य तोक्ने, नेपाली डायस्पोराको सदुपयोग गरी व्यापार प्रवर्धन गर्ने लगायतका विषयमा जोड दिएको पाइन्छ ।

५. व्यापारमा महिला तथा सामाजिक समावेशीकरण

यस रणनीतिले व्यापारमा महिला सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने र व्यापारको लाभमा महिलाको हिस्सा बढाउने गरी नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ । व्यापार तथा लगानी नीति तथा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणसम्बन्धी नीतिबिचमा सामञ्जस्यता कायम गरी सबै किसिमका व्यापार तथा लगानी क्रियाकलापहरू सामाजिक समावेशीकरण तथा महिला सशक्तीकरणका दृष्टिकोणले परीक्षण गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसले व्यापार तथा लगानीमा महिलाको सहभागिता, रोजगारी र व्यापारमा महिलाको मूल्य स्थापित गरी महिला सशक्तीकरण सुनिश्चित गर्ने छ ।

६. व्यापारिक पूर्वाधार विकास र व्यापार सहजीकरण

आपूर्ति शृङ्खलामा निर्वाध रूपमा सञ्चालन हुन व्यापारिक पूर्वाधारको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहन्छ । यसमा यातायात, सञ्चार, मौज्जात व्यवस्थापनलगायत अन्य व्यापार लजिस्टिक्ससमेत पर्दछन् । यसका लागि व्यापारिक पूर्वाधार निर्माणको गरुयोजना बनाउने, पूर्वाधारको मापदण्ड निर्धारण गर्ने, विद्युतीय व्यापार प्रवर्धन गर्ने लगायतका नीति लिइएको छ । त्यस्तै, व्यापार

सहजीकरणका लागि प्रकृयागत भन्भट कम गर्ने, प्रकृयाका लागि लाग्ने समय कम गर्ने, महसुल तथा करको भुक्तानी सरल र प्रविधिमा आधारित बनाउने, भन्सारबिन्दुमा सामानको चेकजाँच र क्लियरेन्स छिटोछरितो रूपमा गर्ने लगायतका नीतिगत व्यवस्था गर्नुपर्नेमा जोड दिएको पाइन्छ ।

७. लगानीका लागि सहयोगी नियममकीय वातावरण निर्माणमा जोड

व्यापार र लगानी एकआपसमा बलियो अन्तरसम्बन्ध भएका क्रियाकलापहरू हुन् । नेपालले स्वदेशी लगानीकर्तालाई प्रोत्साहन गर्न तथा विदेशी लगानीलाई आकर्षित गर्न लगानीमैत्री वातावरण निर्माणमा जोड दिँदै आएको छ । विशेष रूपमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्न वैदेशिक लगानीको सीमा २ करोडबाट घटाउने, लगानीको प्रवेश र बहिर्गमन सहज बनाउने, पुनर्लगानी स्वीकृतिलाई सरलीकृत गर्ने, एकल कानुन लागु हुने व्यवस्था गर्ने लगायतका विषयमा जोड दिएको पाइन्छ ।

८. चौथो र पाँचौं पुस्ताको औद्योगिक अवधारणाको प्रयोग

चौथो पुस्ताको औद्योगिक वातावरणमा इन्टरनेट, रोबोट, कृत्रिम बुद्धिकता लगायतका प्राविधिक सुविधा उपयोग गरेर उत्पादन प्रकृया सम्पन्न गरिन्छ । यसले तथ्याङ्क एवम् सूचनाहरूलाई वास्तविक समयमा (तत्काल) प्राप्त गर्न सहयोग गर्दछ । यसमा उत्पादन लागत कम हुन्छ र कार्यकुशलता वृद्धि हुन्छ, उत्पादनको गुणस्तर कायम गर्न सहज हुन्छ र उत्पादनमा हुने क्षति कम हुन्छ । पाँचौं पुस्ताको औद्योगिक प्रविधिमा रोबोट र मानिसको सहकार्य हुन्छ । यसले उत्पादकत्व र कार्यकुशलतालाई जोड दिन्छ । यसले नवप्रवर्तन, सृजनशीलता तथा सामाजिक कल्याणको विषयमा विशेष जोड दिन्छ । नेपालका उद्योगहरू प्रायः पहिलो र दोस्रो पुस्ताको प्रविधिमा आधारित छन् भने केही सीमित उद्योगहरूले मात्र तेस्रो पुस्ताको औद्योगिक प्रविधि प्रयोग गरेका छन् । यस रणनीतिले चौथो र पाँचौं पुस्ताको औद्योगिक प्रविधि उपयोगको वातावरण निर्माणमा जोड दिएको छ ।

९. निर्यात प्राथमिकताका वस्तुको सूची विस्तार

नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति २०७३ (NTIS, 2016) ले ४ वटा कृषिजन्य उत्पादन, ५ वटा औद्योगिक उत्पादन र ३ वटा सेवा गरी कुल १२ वटा वस्तु तथा सेवाहरूलाई निर्यात सम्भावना भएका प्रमुख वस्तुहरूका रूपमा पहिचान गरेको थियो भने जलविद्युत्, काफि, दाल, मह, तयारी पोसाकलगायत कुल १२ वटा वस्तुलाई निर्यात सम्भावना भएका अन्य वस्तुका रूपमा पहिचान गरेको थियो ।

नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति २०८० (NTIS, 2023) ले कृषि क्षेत्रका ५ वटा, वन क्षेत्रका ३ वटा, तुला उद्योगका उत्पादन ४ वटा र साना तथा घरेलु उद्योगका उत्पादन ५ वटा गरी कुल १७ वटा वस्तु र ५ वटा सेवा गरी कुल २२ वटा वस्तु तथा सेवालाई निर्यात सम्भावना भएका प्रमुख वस्तुका रूपमा पहिचान गरेको छ । यसका अतिरिक्त यस रणनीतिले केही उदीयमान वस्तुहरू र केही नयाँ तथा भविष्यमा सम्भावना हुन सक्ने वस्तुहरूको समेत पहिचान गरेको छ । यसबाट नेपालको व्यापार रणनीति कता

केन्द्रित हुने भन्ने दिशानिर्देश भएको मान्न सकिन्छ। प्रमुख प्राथमिकताका वस्तुहरू र ती वस्तुको विगत तीन वर्षको निर्यातको अवस्थालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

कृषि क्षेत्र : यस रणनीतिले अलैंची, अदुवा, दलहन, जुट र चिया गरी जम्मा ५ वटा वस्तुहरूलाई निर्यात सम्भावना भएका प्रमुख वस्तुका रूपमा पहिचान गरेको छ। यी पाँच वटा वस्तुको निर्यात कुल वस्तु निर्यातको करिब १३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। यी पाँच वस्तुहरूमध्ये अलैंचीको निर्यात सबैभन्दा धेरै करिब रु. ८ अर्ब र दलहनको निर्यात सबैभन्दा कम करिब रु. ३६ करोड योगदान रहेको देखिन्छ। करिब १७०० अर्बको कुल वस्तु व्यापार तथा करिब २०० अर्बको निर्यात भएको नेपालमा करिब रु. ३६ करोडको निर्यात भएको दलहनलाई प्रमुख प्राथमिकता दिएको देखिन्छ। यसबाट नेपालले निर्यात प्रवर्धन गर्न हरसम्भव प्रयास गरेको छ भन्ने बुझिन्छ। यसलाई तालिका १ मा देखाइएको छ।

तालिका १. कृषि क्षेत्रका प्राथमिकता प्राप्त वस्तुको निर्यात (रुकम रु. दश लाखमा)

वस्तुहरू	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१
अलैंची	४७७९.०	८२५६.०	७९३६.६
अदुवा	४६५.४	१०७२.४	११२७.३
दलहन	५६९.५	४९१.७	३५८.७
जुट	७४९६.८	७२४१.१	६७५५.८
चिया	३४२७.२	३९३०.२	३६११.६
जम्मा	१६७३७.८	२०९९१.३	१९७९०.०
कुल वस्तु निर्यात	२०००३१.०	१५७१४०.७	१५२३८०.६
कुल निर्यातमा अंश	८.३७	१३.३६	१२.९९

स्रोत : देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, नेपाल राष्ट्र बैंक।

भारत खाने तेलको तुलो माग भएको बजार हो। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा मात्र नेपालबाट भारत निर्यात भएका वस्तुहरूमा पामतेल, सोयाबिन तेल र पिना मात्र रु १० अर्ब बराबर रहेको देखिन्छ। अधिल्लो वर्ष यस्तो निर्यात करिब ३१ अर्ब रहेको थियो। पामतेल तथा सोयाबिन तेलको कच्चा पदार्थ तेस्रो मुलुकबाट आयात गरी प्रशोधनपश्चात् भारत निर्यात भएकाले यस्ता वस्तुलाई प्राथमिकतामा नराखिएको हुन सक्छ। तर भारतमा उच्च माग भएको र नेपालमा उत्पादन तथा निर्यातको तुलो सम्भावना भएको तेलहन (तोरी, रायो, सस्युँ, आलस, तिल, सूर्यमुखी आदि) बाली उत्पादन र निर्यातलाई प्राथमिकता दिन उपयुक्त हुन्छ।

वन क्षेत्र : यस रणनीतिले वन क्षेत्रका जडीबुटी तथा सुगन्धित वनस्पति, लोक्ताबाट बनेको हाते काजग, रेजिन र टर्पेन्टाइन गरी तीन वटा वस्तुलाई प्रमुख प्राथमिकतामा राखेको छ। यी वस्तुहरूको निर्यात कुल निर्यातको करिब ३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। यसलाई तालिका २ मा देखाइएको छ।

तालिका २. वन क्षेत्रका प्राथमिकता प्राप्त वस्तुहरूको निर्यात (रुकम रु. दश लाखमा)

वस्तुहरू	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१
जडीबुटी तथा सुगन्धित वनस्पति	१६२९.३	१८४४.१	१९२१.२
लोक्ताबाट बनेको हाते कागज	६२२.०	७६१.२	६७१.७
रेजिन र टर्पेन्टाइन	१८५३.७	१६५२.३	१४७८.६
जम्मा	४१०५.०	४२५७.६	४०७१.५
कुल वस्तु निर्यात	२०००३१.०	१५७१४०.७	१५२३८०.६
कुल निर्यातमा अंश	२.०५	२.७१	२.६७

स्रोत : देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, नेपाल राष्ट्र बैंक।

ठुला उद्योगको उत्पादन : यस रणनीतिमा ठुला उद्योगका उत्पादनहरू फलाम तथा स्टिल, धागो तथा कपडा, जुत्ता र तयारी पोसाक गरी जम्मा चार वस्तुहरूलाई निर्यात सम्भावना भएका प्रमुख वस्तुका रूपमा प्राथमिकतामा राखिएको छ। यी वस्तुहरूमध्ये फलाम तथा स्टिलको हिस्सा सबैभन्दा बढी रहेको देखिन्छ भने यस समूहका ४ वटा वस्तुहरूको निर्यात कुल निर्यातको करिब २४ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। यस तथ्यलाई तालिका ३ मा देखाइएको छ।

तालिका ३. ठूला उद्योगका प्राथमिकता प्राप्त वस्तुहरूको निर्यात (रकम रु. दश लाखमा)

वस्तुहरू	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१
फलाम तथा स्टिल	३८७६.०	१०८२०.१	१७४०२.७
धागो तथा कपडा	१३६८८.६	१२०८७.३	११९००.९
जुता	९२४.१	७४२.०	८४१.१
तयारी पोसाक	४८८२.०	५८३९.१	६२९४.५
जम्मा	२३३७०.७	२९४८८.४	३६४३९.२
कुल वस्तु निर्यात	२०००३१.०	१५७१४०.७	१५२३८०.६
कुल निर्यातमा अंश	११.७	१८.८	२३.९

स्रोत : देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, नेपाल राष्ट्र बैंक र वैदेशिक व्यापारको तथ्याङ्क, भन्सार विभाग ।

साना तथा घरेलु उद्योगको उत्पादन : यस रणनीतिमा साना तथा घरेलु उद्योगका उत्पादनहरू गलैँचा, गहना, पस्मिना, पास्ता र ऊनबाट बनेका सामान गरी जम्मा ५ वटा वस्तुहरूलाई निर्यात सम्भावना भएका प्रमुख वस्तुका रूपमा पहिचान गरिएको छ । यी वस्तुहरूको निर्यात कुल निर्यातको करिब १४ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यसलाई तालिका ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४. साना उद्योगका प्राथमिकता प्राप्त वस्तुहरूको निर्यात (रकम रु. दश लाखमा)

वस्तुहरू	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१
गलैँचा	९५६५.०	११५०३.५	१०५७०.७
गहना	९५४.५	४०४.०	२२५.३
पस्मिना	२७५८.२	३१९४.१	३०२४.१
पास्ता	१७६६.५	१७४०.६	१९३१.४
ऊनबाट बनेका सामान	५७७६.१	५८८८.९	५८०६.०
जम्मा	२०८२०.४	२२७३९.१	२१५५७.५
कुल वस्तु निर्यात	२०००३१.०	१५७१४०.७	१५२३८०.६
कुल निर्यातमा अंश	१०.४	१४.५	१४.१

स्रोत : देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, नेपाल राष्ट्र बैंक र वैदेशिक व्यापारको तथ्याङ्क, भन्सार विभाग ।

सेवा क्षेत्र : एकीकृत व्यापार रणनीति २०८० ले सेवा क्षेत्रका जम्मा ५ वस्तुहरूलाई निर्यात सम्भावना भएका प्रमुख वस्तुका रूपमा पहिचान गरेको छ । ती ५ सेवाहरूमा पर्यटन, सूचना प्रविधि र इन्टरनेटमा आधारित सेवा, जलविद्युत्, निर्माण सेवा र दक्ष तथा अर्धदक्ष श्रम सेवा रहेका छन् । यस समूहमा सबैभन्दा बढी योगदान गर्ने दक्ष तथा अर्धदक्ष श्रम सेवा रहेको देखिन्छ । यसबाट वार्षिक करिब १४.५ खर्ब रुपैयाँ बराबरको विदेशी मुद्रा प्राप्त भएको देखिन्छ । अन्य सेवाहरू जस्तै : पर्यटन, सूचना प्रविधि र इन्टरनेटमा आधारित सेवा, जलविद्युत् र निर्माण सेवासमेत उत्तिकै महत्त्वका रहेको देखिन्छ । यसलाई तालिका ५ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५. सेवा क्षेत्रका प्राथमिकता प्राप्त वस्तुहरूको निर्यात (रकम रु. दश लाखमा)

वस्तुहरू	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१
पर्यटन	३२४४७.२	६२३००.९	८२३२६.६
सूचना प्रविधि र इन्टरनेटमा आधारित सेवा	१४५३२.७	१५६०९.४	१५५४४.३
जलविद्युत्	३३२८.२	१०४२९.५	१६७३६.३
निर्माण सेवा	७८१७.५	८९०४.९	८४८५.७
दक्ष तथा अर्धदक्ष श्रम सेवा	१००७३०६.९	१२४०६८६.४	१४४५३१५.१

स्रोत : देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

यसरी यस रणनीतिमा कुल २२ वटा वस्तु तथा सेवाललाई निर्यात सम्भावना भएका प्रमुख वस्तुका रूपमा पहिचान गरिएको छ । विप्रेषण प्राप्त

हुने सेवा दक्ष तथा अर्धदक्ष श्रम सेवासमेत निर्यात प्राथमिकतामा राखिएकाले यी वस्तु तथा सेवाको निर्यात आय उच्च देखिएको हो । सेवा क्षेत्रका वस्तुबाहेकका अन्य केही प्रमुख वस्तुहरूको निर्यात सघनता सूचक हेर्दा कुनै पनि वस्तुको निर्यात सघनता सूचक १ भन्दा बढी देखिँदैन । यसबाट हाम्रा उत्पादनहरूलाई व्यापारिक साभेदार देशहरूमा विशेष व्यवहार गरिएको छैन भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

उदीयमान वस्तुहरू : यस रणनीतिले सुगन्धित तेल, हिमालयन स्प्रिङ वाटर, तरकारी, फलफूल र तिनका प्रशोधित सामाग्री, मसलाहरू, हस्तकला, लामा रेसाका कपडाहरू, कफी, सिमेन्ट, छुपी र महलाई उदीयमान वस्तुका रूपमा पहिचान गरेको छ ।

नयाँ तथा भविष्यमा सम्भावना हुन सक्ने वस्तुहरू : हाइड्रोजन ऊर्जा, बहुमूल्य पत्थर, खानीजन्य उत्पादन र औषधीय गुण भएका वा सुगन्धित वनस्पतिहरू उत्पादन र निर्यात गर्न सम्भावना भएका नयाँ तथा भविष्यमा सम्भावना हुन सक्ने वस्तुहरूका रूपमा पहिचान गरिएको छ ।

१०. रणनीति कार्यान्वयनका लागि संस्थागत संरचना

रणनीतिको सफल कार्यान्वयनका लागि छुट्टै संस्थागत संरचनाको व्यवस्था गरिएको छ । जसमा रणनीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, समन्वय तथा मार्गदर्शन गर्न उद्योगमन्त्रीको अध्यक्षतामा राष्ट्रिय निर्देशक समितिको व्यवस्था गरिएको छ । त्यस्तै उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयमा राष्ट्रिय कार्यक्रम कार्यान्वयन एकाइ रहने व्यवस्था गरिएको छ । यस रणनीतिअन्तर्गतका कार्यक्रम गर्ने सबै निकायहरूले आफ्नो निकायबाट भएका कामहरूको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी राष्ट्रिय कार्यक्रम कार्यान्वयन एकाइमा प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

सारंश तथा निष्कर्ष

नेपालको वैदेशिक व्यापार प्रवर्धन गर्ने एकीकृत रणनीतिका रूपमा नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०८० कार्यान्वयनमा ल्याइएको हो । बाह्य क्षेत्र स्थायित्व सुदृढीकरण गर्ने प्रमुख सोच राखेको यस रणनीतिमा ३ वटा रणनीतिक स्तम्भ, १३ वटा रणनीति र १८३ वटा कृयाकलापहरू रहेका छन् । यसमा वस्तु विकास तथा व्यापारका लागि उत्तम पारिस्थितिकीय प्रणाली निर्माण, प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको निरन्तर सुधार र बजार विविधीकरण गर्ने उद्देश्य लिइएको छ । उत्पादन तथा व्यापारमा संलग्न सबै संस्था एवम् व्यापारिक साभेदारले आफ्ना नीति, कामकारबाही तथा उत्पादनमा परिपालना गर्नुपर्ने ७ वटा मूल्यमान्यताहरूलाई ध्यानमा राखी यो रणनीति तर्जुमा भएको

देखिन्छ । यस रणनीतिले मुख्य रूपमा व्यापारका लागि सहयोगी वातावरण निर्माण गर्ने, व्यापार सहयोगी पूर्वाधार, संरचना, प्रकृया र नियामकीय वातावरण तथा व्यापार सुशासनमा सुधार गर्ने र प्रतिस्पर्धी वस्तु तथा सेवाको विकास र निर्यात बजार विस्तार गर्ने ३ वटा रणनीतिक स्तम्भअन्तर्गत विभिन्न रणनीति तथा कार्यक्रमहरू निर्धारण गरेको पाइन्छ ।

यस रणनीतिले अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा व्यापार एकीकरणका लागि समष्टिगत आर्थिक तथा विकास नीतिको सामञ्जस्यता कायम गर्ने प्रयास गरेको छ । सङ्घीय सरकार जस्तै : प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले समेत व्यापार सहयोगी वातावरण निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने भएकाले व्यापारका लागि सहयोगी वातावरण निर्माण गर्न सङ्घीय संरचनाको उपयोग गर्ने रणनीति लिइएको छ । सन् २०२६ मा अति कम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रको हैसियतमा स्तरोन्नति भएपश्चात् सृजना हुने चुनौतीको सामना गर्ने र अवसरको सदुपयोग गर्ने विषयमा नीति निर्माता सजग रहेको देखिन्छ । नवप्रवर्तनलाई विशेष महत्त्व दिँदै चौथो र पाँचौं पुस्ताको औद्योगिक प्रविधि उपयोगतर्फ हाम्रा प्रयासहरू केन्द्रित हुनुपर्ने विषयमा जोड दिइएको भए पनि यो चुनौतीपूर्ण देखिन्छ ।

विगतमा जस्तै यस रणनीतिमा समेत निर्यात प्राथमिकताका वस्तुको सूची विस्तार गरी १७ वटा वस्तु र ५ वटा सेवालाई निर्यात सम्भावना भएका प्रमुख वस्तुका रूपमा पहिचान गरी सोहीअनुसारका वस्तु विकास र निर्यात प्रवर्धनको रणनीति अवलम्बन गरिएको छ । समग्रमा यी वस्तुहरूको निर्यात आय राम्रो देखिए तापनि दलहन, गहना जस्ता न्यून योगदान गर्ने वस्तुहरूलाई समेत प्राथमिकतामा राखिनुले निर्यात प्रवर्धन गर्ने हरसम्भव प्रयास गरेको हो वा अन्य रणनीतिक हिसाबले राखिएको हो भन्ने विषयमा अन्योलता सृजना हुन सक्दछ । अर्कोतर्फ, भारतमा उच्च माग तेलहन; तोरी, रायो, सरसुँ, आलस, तिल, सूर्यमुखी आदि बाली उत्पादन र निर्यातलाई प्राथमिकतामा राखिएको छैन । यसबाट नेपालमा तेलहनको सम्भावना सकिएको हो र ? भन्ने प्रश्न सृजना हुन सक्दछ । त्यस्तै, निर्यातमा दिइँदै आएको नगद अनुदानलाई उत्पादनसँग आबद्ध गर्नु आवश्यक छ ।

यस रणनीतिले लिएका लक्ष्यहरू केही महत्वाकाङ्क्षी देखिन्छन् । वस्तु तथा सेवा निर्यात र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को ६.३ प्रतिशतबाट वृद्धि गरी आर्थिक वर्ष २०८४/८५ मा २० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य महत्वाकाङ्क्षी देखिन्छ । लामो समयदेखि नेपालको दुई तिहाइ व्यापार हिस्सा भारतमा केन्द्रित रहेको तथ्यलाई मध्येनजर गर्दा व्यापार विविधीकरणसमेत चुनौतीपूर्ण हुन सक्दछ ।

मौद्रिक नीति कार्यान्वयनमा ब्याजदर करिडोर : अवधारणा र अभ्यास

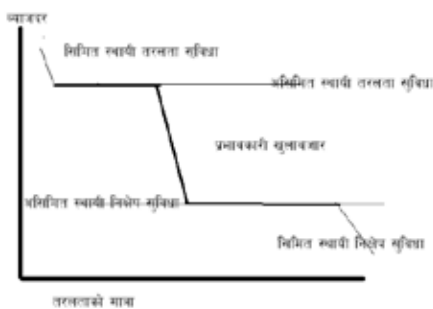
नन्दकुमार ढकाल*

१. पृष्ठभूमि

केन्द्रीय बैंकले अल्पकालीन ब्याजदरलाई मौद्रिक नीतिले तय गरेको नीतिगत दरतर्फ निर्देशित गर्ने पद्धति ब्याजदर करिडोर हो। यस्तो पद्धतिले अल्पकालीन ब्याजदरको उतारचढावलाई एउटा सीमाभित्र राख्दा दीर्घकालीन ब्याजदरहरूमा स्थायित्व दिन सकिने मान्यता राख्दछ। मौद्रिक नीतिलाई ब्याजदर केन्द्रित बनाउने सन्दर्भमा ब्याजदर करिडोर महत्त्वपूर्ण औजारका रूपमा लिने गरिन्छ। छिमेकी देशका केन्द्रीय बैंकहरूले ब्याजदर करिडोरको अभ्यास र अनुभवसँगै यसलाई परिमार्जन गर्दै गएका छन्। नेपालमा ब्याजदर करिडोरको अवधारणा आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को मौद्रिक नीतिमार्फत ल्याइएकोमा यसको संरचना र कार्यान्वयनमा सुधार हुँदै गएको छ। सैद्धान्तिक मान्यताहरू र अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासअनुरूप नेपालमा पनि ब्याजदर करिडोर परिष्कृत गर्दै लिएको छ। यसको कार्यान्वयन पक्षमा सुधारको पर्याप्त ठाउँ रहेको भए तापनि यसले अल्पकालीन ब्याजदरको उतारचढाव कम गर्ने, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई तरलता व्यवस्थापनमा सहज बनाउने र मौद्रिक नीतिलाई क्रमशः ब्याजदर केन्द्रित बनाउने दिशामा सहयोग गरेको छ। यस लेखमा ब्याजदर करिडोरको अवधारणा र यसको अभ्यासबारे सर्ङ्क्षिप्तमा चर्चा गरिएको छ।

२. मौद्रिक नीति कार्यान्वयन प्रारूप

मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयन गर्न सञ्चालन लक्ष्य र उपकरणहरूबिचको तादात्म्यतासहितको मौद्रिक नीति सञ्चालन खाका जरुरी हुन्छ। मौद्रिक नीति सञ्चालन खाकाका माध्यमबाट मौद्रिक नीतिको सञ्चालन लक्ष्यले केन्द्रीय बैंकलाई मौद्रिक उपकरणको प्रयोगका लागि मार्गदर्शन गर्ने, अन्तरिम लक्ष्य हासिल गर्न सहयोग गर्ने र मौद्रिक नीतिको यथार्थ अडानलाई सङ्केत गर्ने कार्य भइरहेको हुन्छ। त्यसै गरी मौद्रिक नीति सञ्चालन खाकाले मौद्रिक उपकरण तथा सहभागी संस्थाहरू (मौद्रिक काउन्टरपार्ट) को छनौटका साथै उपयुक्त सुरक्षण संरचना तथा मापदण्डसमेत सिफारिस गर्न सक्दछ।

ब्याजदर केन्द्रित मौद्रिक नीतिको अवधारणामा मौद्रिक नीतिले मूल्य स्थायित्व कायम गर्ने एकल लक्ष्य लिने वा एकभन्दा बढी लक्ष्य लिने जुनसुकै रणनीति तय गरेको भए तापनि केन्द्रीय बैंकले ब्याजदरलाई सङ्केत गर्ने पर्याप्त क्षमता राखेको अवस्थामा मौद्रिक नीति प्रभावकारी बन्ने मान्यता राखिन्छ। अर्थात् केन्द्रीय बैंकले मौद्रिक नीतिको जुनसुकै रणनीति अवलम्बन गरेको अवस्थामा पनि अल्पकालीन ब्याजदरलाई स्थिरता दिई बजार ब्याजदरलाई नीतिगत दरको नजिक लैजान सकेमा मौद्रिक नीति प्रभावकारी बन्न सक्दछ। त्यसैले मौद्रिक नीति प्रभावकारी बन्न यसको राम्रो सञ्चालन खाका तय हुन जरुरी छ।

बैंकिङ प्रणालीमा उपयुक्त मात्रामा तरलता व्यवस्थापन हुँदा मौद्रिक नीतिको सञ्चालन लक्ष्य कायम हुने र यसमार्फत मौद्रिक नीतिको यथार्थ अडान सङ्केत हुनुका साथै अन्तरिम लक्ष्यमा पुग्न सकिने हुन्छ। त्यसैले सुदृढ तरलता अनुगमन तथा प्रक्षेपण प्रणाली मौद्रिक नीति सञ्चालनको महत्त्वपूर्ण आधार हो। त्यसै गरी प्रक्षेपण गरिएअनुरूप तरलता व्यवस्थापनका लागि केन्द्रीय बैंकसँग उपयुक्त र पर्याप्त मात्रामा मौद्रिक उपकरणहरू उपलब्ध हुन उत्तिकै जरुरी छ।

सामान्यतया असीमित मात्रामा स्थायी तरलता तथा निक्षेप सुविधाहरू उपलब्ध भएको र पर्याप्त मात्रामा खुला बजार कारोबार उपकरणहरू प्रयोग भएको अवस्थामा मौद्रिक नीतिको सञ्चालन लक्ष्य हासिल हुने मान्यता छ। स्थायी तरलता सुविधा सीमित मात्रामा उपलब्ध हुने व्यवस्थाले बजार ब्याजदर अधिकतम सीमाभन्दा बढी हुन सक्ने र स्थायी निक्षेप सुविधा सीमित हुने सर्तहरू राखिन्छ भने बजार ब्याजदर न्यूनतम सीमाभन्दा कम हुन सक्ने अवस्था आउँदछ। उपर्युक्त दुवै अवस्थाले मौद्रिक व्यवस्थापन प्रभावकारी नभएको र सञ्चालन लक्ष्य हासिल हुन कठिन हुने अवस्थालाई सङ्केत गर्दछ। खुला बजार सञ्चालनका पर्याप्त र उपयुक्त उपकरणहरू सक्रिय बनाई सञ्चालन लक्ष्यलाई नीतिगत दरको नजिक कायम राख्न सकिएको अवस्थामा मौद्रिक नीति प्रभावकारी बन्दछ। मौद्रिक नीतिले नीतिगत दर तय गरिदिने हुन्छ भने ब्याजदर करिडोरले नीतिगत दरभन्दा सञ्चालन लक्ष्य तल वा माथि हुन सक्ने अधिकतम सीमा तोकिदिएको हुन्छ। तरलता प्रक्षेपणमा कुशल भएको र सोहीअनुरूप खुला बजार उपकरण प्रयोग भएको अवस्थामा अल्पकालीन ब्याजदर नीतिगत दरको हाराहारीमा बस्दछ भने तरलता प्रक्षेपण नभिलेको वा पर्याप्त मात्रामा उपयुक्त उपकरण सञ्चालन नभएको अवस्थामा स्थायी सुविधाको प्रयोग बढ्दछ। त्यसैले ब्याजदर करिडोरको व्यवस्था भएको अवस्थामा लगातार स्थायी तरलता सुविधा वा स्थायी निक्षेप सुविधाको प्रयोग हुनु तरलता प्रक्षेपण राम्रोसँग नभएको वा तरलता

* उपनिर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

व्यवस्थापनमा पर्याप्त सक्रियता नपुगेको वा ब्याजदर करिडोर संरचना मै सुधारको पर्याप्त ठाउँ रहेको सङ्केत गरेको मानिन्छ ।

३. ब्याजदर करिडोरको अवधारणा

ब्याजदर करिडोर केन्द्रीय बैंकले बजारको अल्पकालीन ब्याजदरलाई मौद्रिक नीतिले तय गरेको नीतिगत दर वा अन्य कुनै तोकिएको ब्याजदरतर्फ निर्देशित गर्ने पद्धति हो । सामान्यतया केन्द्रीय बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई अल्पकाल (ओभरनाइट वा एक हप्ता) का लागि तरलता उपलब्ध गर्ने ब्याजदर र केन्द्रीय बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट निक्षेप स्वीकार गर्ने ब्याजदरहरूबाट यस्तो करिडोर तय हुने गर्दछ । बढी प्रचलनमा रहेको ब्याजदर करिडोर पद्धतिमा केन्द्रीय बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई तरलता उपलब्ध गर्ने ब्याजदर नीतिगत दरभन्दा केही बढी र केन्द्रीय बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट निक्षेप स्वीकार गर्ने ब्याजदर नीतिगत दरभन्दा केही कम हुने गर्दछ । ब्याजदर करिडोरमा आधारित मौद्रिक नीति सञ्चालन संरचना अवलम्बन गरिएको अवस्थामा केन्द्रीय बैंकले उक्त संरचनाको सहज कार्यान्वयनका लागि अधिक तरलता कायम गरिराख्नुपर्ने आवश्यकता नहुने भएकाले केन्द्रीय बैंकको वासलातको आकार विस्तार जरूरी पर्दैन । अतः यस्तो पद्धति अवलम्बन गरिँदा बजारमा उतारचढावबाट केन्द्रीय बैंकको वासलात कम प्रभावित हुन्छ भन्ने मान्यता छ । त्यसैले ब्याजदर करिडोर प्रणालीको सैद्धान्तिक मान्यता मौद्रिक नीतिको नीतिगत दरको उतारचढावलाई नियन्त्रणमा ल्याउने र ब्याजदर नीतिलाई केन्द्रीय बैंकको वासलातको आकारमा आउने परिवर्तनबाट अलग राख्ने हो । ब्याजदर करिडोर पद्धतिले अल्पकालीन ब्याजदरको उतारचढावलाई कम गर्दै दीर्घकालीन ब्याजदरलाई स्थायित्व दिने र मौद्रिक नीतिको प्रसारलाई प्रभावकारी बनाउने कार्य गर्नुका साथै मौद्रिक नीतिको यथार्थ अडानलाई समेत सङ्केत गर्दछ ।

केन्द्रीय बैंकहरूबिच ब्याजदर करिडोरको अभ्यासमा एकरूपता देखिँदैन । कतिपय केन्द्रीय बैंकले नीतिगत दरबाट करिडोरको तल्लो सीमा र माथिल्लो सीमा समान भएको सममित प्रकारको ब्याजदर करिडोर अवलम्बन गरेको देखिन्छ भने कतिपयले असममित ब्याजदर करिडोर पनि अवलम्बन गरेको देखिन्छ । विकसित अर्थतन्त्र र वित्तीय बजार भएका देशका केन्द्रीय बैंकले साँघुरो ब्याजदर करिडोर अवलम्बन गरेको देखिन्छ भने विकासशील अर्थतन्त्र र करिडोरको प्रारम्भिक अभ्यासमा रहेका मुलुकका कतिपय केन्द्रीय बैंकले फराकिलो ब्याजदर करिडोर अवलम्बन गरेको देखिन्छ । त्यसै गरी अर्थतन्त्रमा कोभिड महामारीजस्तो विषम परिस्थिति आएको समयमा कतिपय केन्द्रीय बैंकले ब्याजदर करिडोरको संरचना केही समयका लागि परिवर्तन गरेको पनि देखिन्छ । सामान्यतया तल्लो सीमा र माथिल्लो सीमा समान भएको सममित प्रकारको र साँघुरो ब्याजदर करिडोर प्रभावकारी हुन्छ भन्ने मान्यता छ ।

ब्याजदर करिडोर पद्धतिमा नीतिगत दरबाट करिडोरको तल्लो र माथिल्लो सीमा निर्धारण गर्दा राम्रो विश्लेषण जरूरी हुन्छ । करिडोरको फराकिलोपना निर्धारण गर्दा मुलुकको मौद्रिक नीतिको संरचना, मुद्रा बजारको विकासको अवस्था, अल्पकालीन र दीर्घकालीन ब्याजदरहरूबिचको सम्बन्ध लगायतका विषयमा

अध्ययन गर्न जरूरी हुन्छ । साँघुरो ब्याजदर करिडोर अवलम्बन गर्दा ओभरनाइट दर उतारचढाव कम हुने र यसबाट निक्षेप तथा कर्जाको ब्याजदरमा स्थिरता आउन सहयोग पुग्ने हुन्छ । तर साँघुरो ब्याजदर करिडोरको अभ्यासले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई अन्तरबैंक कारोबारमा कम चाख हुने र तरलता व्यवस्थापनमा केन्द्रीय बैंकको संलग्नता बढी भई अन्तरबैंक बजारको विकास नहुने अवस्था पनि हुन्छ । त्यसैले मौद्रिक नीति कार्यान्वयनका समकक्षी संस्थाहरू (काउन्टरपार्टीहरू) स्वयमूलाई तरलता व्यवस्थापनमा सक्रिय सहभागी गराउन र सञ्चालन लक्ष्य (ओभरनाइट दर) को उतारचढाव पनि कम गर्ने गरी करिडोरको तल्लो र माथिल्लो सीमाहरू निर्धारण गरिनुपर्दछ ।

४. छिमेकी देशमा ब्याजदर करिडोरको अभ्यास

भारतीय रिजर्व बैंकले सन् २०११ को मे महिनामा मौद्रिक नीतिको सञ्चालन संरचनामा परिवर्तन गरी रिपो रेटलाई नीतिगत दर र भारत औसत कल रेटलाई सञ्चालन लक्ष्य मान्ने व्यवस्था गर्दै नीतिगत दरभन्दा १०० आधारविन्दुले बढी हुने गरी मार्जिनल स्टेन्डिड दर र नीतिगत दरभन्दा १०० आधारविन्दुले कम हुने गरी रिफाइन्स दर रहने ब्याजदर करिडोरको अभ्यास सुरु गरेको देखिन्छ । उक्त बैंकले सन् २०१६ को अप्रिलमा ब्याजदर करिडोर साँघुरो पाउँदै नीतिगत दरभन्दा ५० आधारविन्दुले तल-माथि हुने व्यवस्था गरेकोमा सन् २०१७ को अप्रिलमा ब्याजदर करिडोर थप साँघुरो पाउँदै नीतिगत दरभन्दा २५ आधारविन्दुले तलमाथि हुने व्यवस्था गरेको थियो । कोभिड महामारीको समयमा सन् २०२० को मार्चमा करिडोरको तल्लो सीमा बढाउँदै नीतिगत दरभन्दा ४० आधारविन्दुले तल रहने व्यवस्था गरेकोमा अर्को महिना पुनः करिडोरको तल्लो सीमा बढाउँदै ६५ आधारविन्दुले तल रहने व्यवस्था गरेको थियो । कोभिडपश्चात् सन् २०२२ बाट उक्त बैंकले पुनः नीतिगत दरभन्दा २५ आधारविन्दुले तलमाथि हुने गरी ब्याजदर करिडोरको कार्यान्वयन गरिरहेको छ । हाल भारत औसत कल रेटलाई मौद्रिक नीतिको सञ्चालन लक्ष्यका रूपमा लिई यसलाई नीतिगत दरको हाराहारीमा राख्ने पर्यन्त गरिन्छ । ब्याजदर करिडोर कायम गर्न सघाउ पुऱ्याउने गरी रिजर्व बैंकले बैंकलाई तरलता कमी हुँदा धितोका आधारमा मार्जिनल स्टेन्डिड फेसिलिटी दिने र बैंकसँग तरलता अधिक भएको अवस्थामा स्टेन्डिड डिपोजिट फेसिलिटी पाउने व्यवस्था रहेको छ । मौद्रिक उपकरणका रूपमा १ देखि १४ दिन अवाधिको ब्याजदर बोलकबोल हुने रिपो तथा रिभर्स रिपो उपकरणका साथै आउटराइट पर्चेज/सेल, फोरेक्स स्वाप तथा अन्य उपकरणको खरिद/बिक्री कारोबार जस्ता उपकरणहरू प्रयोग हुने गरेको देखिन्छ । यीमध्ये तरलता व्यवस्थापनको मुख्य औजार अनिवार्य नगद अनुपात कायम हुने अवाधि (मेन्टेनेन्स पिरियड) सँग तालमेल हुने गरी ब्याजदर बोलकबोलमार्फत जारी हुने १४ दिन अवाधिको रिपो तथा रिभर्स रिपो उपकरण रहेका छन् भने सहयोगी औजार (फाइनट्युनिङ अपरेसन) का रूपमा ओभरनाइट वा लामो अवाधिका औजारहरू प्रयोग भएको देखिन्छ ।

श्रीलङ्काको केन्द्रीय बैंकले सन् २००१ तिर अल्पकालीन ब्याजदरको उतारचढाव कम गर्न नीतिगत दर करिडोर अभ्यास गर्न सुरु गरेकोमा यसलाई क्रमिक रूपमा परिष्कृत गर्दै लगेको छ । त्यस यता श्रीलङ्काको मौद्रिक नीति संरचनामा दुईवटा नीतिगत दर अवलम्बन हुँदै आएको थियो । यस बैंकले सन् २०२० मा

मौद्रिक नीतिको संरचना आधुनिकीकरण गर्दै मुद्रास्फीतिलाई एकल लक्ष्य लिन सुरु गरेपश्चात् पनि दुईवटा नीतिगत दरलाई निरन्तरता दिँदै आएकोमा सन् २०२४ नोभेम्बरबाट ओभरनाइट पोलिसी रेटलाई मुख्य पोलिसी रेट मान्न सुरु गरेको छ । साथै, सञ्चालन लक्ष्यका रूपमा भारत औसत कम मनी रेटलाई मान्न सुरु गरेको छ । निश्चित मार्जिनदर राखी नीतिगत दरसँग स्थायी निक्षेप सुविधा दर र स्थायी तरलता सुविधा दरको सम्बन्ध स्थापित गरिएको छ । सन् २०२४ को नोभेम्बरमा जारी मौद्रिक नीतिअनुसार नीतिगत दर ८ प्रतिशत कायम गरिएको छ भने यसबाट ५० आधारविन्दुले माथि स्थायी तरलता सुविधा दर ८.५ प्रतिशत र ५० आधारविन्दुले तल स्थायी निक्षेप सुविधा दर ७.५ प्रतिशत तोकिएको छ ।

स्टेट बैंक अफ पाकिस्तानले सन् २००९ मा ब्याजदर करिडोरको अभ्यास सुरु गरेको देखिन्छ । सुरुवात चरणमा ३०० आधारविन्दुको फराकिलो करिडोर राखेकोमा सन् २०१३ मा आएर यसलाई केही साँघुरो पाउँदै २५० आधारविन्दु कायम गरेको थियो । त्यसै गरी सन् २०१५ बाट करिडोरलाई थप साँघुरो पाउँदै २०० आधारविन्दुमा सीमित गरेको थियो । उक्त केन्द्रीय बैंकले भारत औसत ओभरनाइट रिपो रेटलाई मौद्रिक नीतिको सञ्चालन लक्ष्य मान्दै यसको साप्ताहिक औसतलाई पोलिसी रेटको नजिक राख्ने गरी मौद्रिक नीति सञ्चालन गर्दछ । पछिल्लो पटक सन् २०२४ डिसेम्बर १७ मा स्टेट बैंक अफ पाकिस्तानको मौद्रिक नीति कमिटीले नीतिगत दर १३ प्रतिशत तोकेको छ । यसअनुसार ब्याजदर करिडोरको माथिल्लो सीमा ओभरनाइट रिभर्स रिपोदर १४ प्रतिशत र करिडोरको तल्लो सीमा ओभरनाइट रिपोदर १२ प्रतिशत कायम भएको छ ।

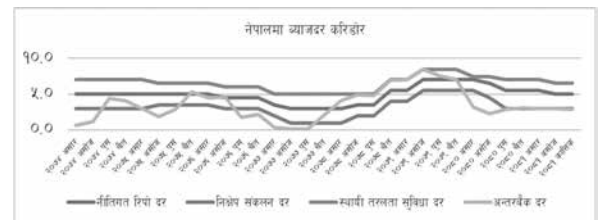
बङ्गलादेश बैंकले सन् २०२३ को मौद्रिक नीति (जुलाई-डिसेम्बर) मार्फत २०२३ जुलाई १ बाट लागु हुने गरी नीतिगत दर करिडोरको सुरुवात गरेको छ । यसअनुसार अन्तरबैंक कल मनी मार्केट रेटलाई मौद्रिक नीतिको सञ्चालन लक्ष्य मान्दै यस दरलाई नीतिगत दरका रूपमा मानिएको रिपो दरको नजिकमा राख्ने मौद्रिक नीतिको रणनीति रहेको देखिन्छ । उक्त नीतिले ४०० आधारविन्दुको फराकिलो करिडोर राख्दै नीतिगत दर ६.५ प्रतिशत, करिडोरको माथिल्लो सीमा स्थायी तरलता सुविधा दर ८.५ प्रतिशत र करिडोरको तल्लो सीमा स्थायी निक्षेप सुविधा दर ४.५ प्रतिशत कायम गर्ने लक्ष्य राखेको थियो । उक्त ब्याजदर करिडोरलाई परिमार्जन गर्दै पछिल्लो समय ३०० आधारविन्दुले फराकिलो (नीतिगत दरभन्दा १५० विन्दुले तलमाथि रहने गरी) बनाएको छ । बङ्गलादेश बैंकको मनिटरी पोलिसी कमिटीको सन् २०२४ डिसेम्बर ३ मा बसेको बैठकले विद्यमान नीतिगत दर १० प्रतिशत, ब्याजदर करिडोरको माथिल्लो सीमा स्थायी तरलता सुविधा दर ११.५ प्रतिशत र करिडोरको तल्लो सीमा स्थायी निक्षेप सुविधा दर ८.५ प्रतिशतलाई निरन्तरता दिएको छ ।

५. नेपालमा ब्याजदर करिडोरको अभ्यास र उपलब्धि

अल्पकालीन ब्याजदरमा आउने उतारचढावलाई न्यूनीकरण गर्दै ब्याजदर स्थायित्व कायम गर्ने र मौद्रिक व्यवस्थापनलाई आधुनिकीकरण गर्ने उद्देश्यका साथ नेपाल राष्ट्र बैंकले आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को मौद्रिक नीतिमार्फत ब्याजदर करिडोरको अवधारणा कार्यान्वयनमा ल्याएको थियो । उक्त अवधारणाअनुसार

दुई हप्ता अवधिको बजारमा आधारित पूर्व निर्धारित रिपो रेटलाई नीतिगत दर मान्ने व्यवस्था गरेको थियो भने खुला बजार कारोबार समितिले दुई कार्य दिन अगाडिको भारत औसत अन्तरबैंकदरमा २०० आधारविन्दु थपि रिपो रेट निर्धारण गर्ने र दुई कार्य दिन अगाडिको भारत औसत अन्तरबैंकदरमा १० आधारविन्दुले घटाई निक्षेप सङ्कलन दर निर्धारण गर्ने व्यवस्था गरेको थियो । स्थायी तरलता सुविधा दरले ब्याजदर करिडोरको माथिल्लो सीमा र दुई हप्ता अवधिको निक्षेप सङ्कलनको ब्याजदरले तल्लो सीमाको काम गर्ने व्यवस्था मिलाइएको थियो ।

आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को मौद्रिक नीतिमार्फत ब्याजदरमा देखिएको उतारचढावलाई न्यूनीकरण गर्ने उद्देश्यका साथ विद्यमान ब्याजदर करिडोर पद्धतिलाई परिमार्जन गर्दै दुई हप्ते नीतिगत रिपो दर ५.० प्रतिशत र दुई हप्ते निक्षेप सङ्कलन दरलाई ३.० प्रतिशत कायम गर्ने व्यवस्था गरेको थियो । विद्यमान ७ प्रतिशतको स्थायी तरलता सुविधा दरलाई ब्याजदर करिडोरको माथिल्लो सीमाका रूपमा लिने व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको थियो । यसअनुसार ब्याजदर करिडोरको सीमा नीतिगत रिपो दरभन्दा २०० आधारविन्दुले तल-माथि हुन सक्ने गरी फराकिलो बनाइएको थियो । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को मौद्रिक नीतिमार्फत ब्याजदर करिडोर पद्धतिलाई थप परिमार्जन गर्दै वाणिज्य बैंकहरूबिचको भारत औसत अन्तरबैंकदरलाई ब्याजदर करिडोर सञ्चालन लक्ष्यका रूपमा लिने साथै नीतिगत रिपो दरमा १५० आधारविन्दुले तल-माथि हुन सक्ने गरी ब्याजदर करिडोरको परिधि केही साँघुरो बनाएको थियो । आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को मौद्रिक नीतिमार्फत ब्याजदर करिडोरअन्तर्गतको रिपोलाई ओभरनाइट बनाउने तथा निक्षेप सङ्कलन सुविधालाई साप्ताहिक गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो । वाणिज्य बैंकहरूको अन्तरबैंकदर मौद्रिक नीतिको सञ्चालन लक्ष्यका रूपमा रहने गरेकोमा आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को मौद्रिक नीतिमार्फत वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूको भारत औसत अन्तरबैंकदरलाई मौद्रिक नीतिको सञ्चालन लक्ष्य लिन थालिएको छ ।

आर्थिक वर्ष २०७९/८० को मौद्रिक नीतिमार्फत मौद्रिक नीतिको सञ्चालन संरचनामा परिमार्जन गर्दै अन्तरबैंक कारोबारको भारत औसत ब्याजदर नीतिगत दरको तुलनामा २ प्रतिशतभन्दा बढी विन्दुले तलमाथि भएमा रिपो/रिभर्स रिपो बोलकबोल खुला हुने व्यवस्था गरिनुका साथै अन्तरबैंक कारोबारको भारत औसत ब्याजदर नीतिगत दरको तुलनामा ३ प्रतिशत विन्दुभन्दा बढीले घट्न गएमा निक्षेप बोलकबोल खुला हुने व्यवस्था गरिएको थियो । उक्त नीतिले बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई अधिल्लो हप्ताको अन्त्यमा कायम रहेको सम्बन्धित संस्थाको स्वदेशी मुद्रामा रहेको कुल निक्षेपको १ प्रतिशतभन्दा बढी बक्यौता नहुने गरी अधिकतम ५ दिनसम्म अवधिको स्थायी तरलता सुविधा बैंकदरमा उपलब्ध हुने व्यवस्था गरेको थियो । अन्तरबैंक बजार, दैनिक तरलता सुविधा, खुला बजार कारोबार र स्थायी तरलता सुविधाका

माध्यमबाट आवश्यक तरलता व्यवस्थापन गर्न नसकेका बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई सो संस्थाले माग गरेमा बैंकदरमा २ प्रतिशत विन्दुले पेनाल दर थप गरी अन्तिम ऋणदाता सुविधा उपलब्ध हुने व्यवस्था गरेको थियो। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को मौद्रिक नीतिमार्फत ब्याजदर करिडोरलाई परिष्कृत गर्दै ब्याजदर करिडोरको तल्लो सीमामा स्थायी निक्षेप सङ्कलन सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको थियो।

नेपालमा ब्याजदर करिडोर परिष्कृत हुने क्रममै रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को मौद्रिक नीतिमार्फत स्थायी निक्षेप सुविधाको व्यवस्था सुरु गरिएबाट ब्याजदर करिडोरको तल्लो सीमा पनि स्वचालित भएको छ। मौद्रिक नीतिको सञ्चालन लक्ष्यका रूपमा रहेको भारत औसत अन्तरबैंकदर नीतिगत दरको नजिक रहनुपर्ने मान्यता पूरा नभएको भए तापनि ब्याजदर करिडोरभित्र रहनुलाई पनि सकारात्मक मान्न सकिन्छ। ब्याजदर करिडोर सुरु हुनुपूर्व अन्तरबैंकदर अत्यन्तै अस्थिर रहने गरेकोमा ब्याजदर करिडोर पद्धतिको अभ्याससँगै यसको उतारचढाव कम भएको छ भने ब्याजदर करिडोर परिष्कृत हुँदै गएसँगै अन्तरबैंकदर प्रायःजसो करिडोरभित्रै रहेको छ। यद्यपि तरलता दबावको समयमा निरन्तर भारत औसत अन्तरबैंकदर करिडोरको माथिल्लो सीमामा रहने र अधिक तरलता भएको समयमा निरन्तर भारत औसत अन्तरबैंकदर करिडोरको तल्लो सीमामा रहने प्रवृत्ति छ। ब्याजदर करिडोरले तरलता प्रक्षेपण र व्यवस्थापनका

लागि सहज बनाइदिने मात्रै हो र यसबाट अपेक्षित नतिजा प्राप्त गर्न खुला बजारलाई सक्रिय राख्दै पर्याप्त तरलता प्रशोचन/प्रवाह हुनुपर्छ भन्ने मान्यता छ। ब्याजदर करिडोरबाट अपेक्षित नतिजा पाउन करिडोर केही साँघुरो हुँदा र अल्पकालीन ब्याजदर तथा दीर्घकालीन ब्याजदरहरूबीच सुदृढ सम्बन्ध विकास हुँदा सहज हुने सम्भावना रहन्छ।

६. निष्कर्ष

मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन ब्याजदर करिडोरले सघाउ पुऱ्याउँछ। यसमार्फत अल्पकालीन ब्याजदरको उतारचढाव कम गर्दै दीर्घकालीन ब्याजदर स्थायित्व कायम गर्न सकिने हुन्छ। ब्याजदर करिडोरलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दा मौद्रिक नीतिको लक्ष्य हासिल हुन सहयोग पुग्दछ। यसले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई तरलता व्यवस्थापन, तरलता प्रक्षेपण र व्यवस्थापनका लागि सहज बनाइदिन सक्दछ। नेपाल राष्ट्र बैंकले ब्याजदर करिडोर प्रणाली सुधार गर्दै लगेको छ। खुला बजार कारोबारलाई सक्रिय राख्दै तरलता स्थितिअनुरूप पर्याप्त तरलता प्रशोचन/प्रवाहमार्फत ब्याजदर करिडोरको प्रभावकारिता बढाउन सकिन्छ। ब्याजदर करिडोर केही साँघुरो हुने र अल्पकालीन ब्याजदर तथा दीर्घकालीन ब्याजदरहरूबीच सुदृढ सम्बन्ध विकास हुने हो भने करिडोरको प्रभावकारिता बढ्न सक्ने हुन्छ।

नेपालमा डिजिटल कारोबारको सन्दर्भ

डा. भागवत आचार्य*

विषय प्रवेश

सूचना प्रविधिको विकाससँगै वित्तीय क्षेत्रमा भुक्तानी प्रणालीका नयाँ नयाँ माध्यम विकास भइरहेका छन् । यस प्रकारका विकासले जनजीवनलाई सुविधाजनक बनाएको छ । मुलुकको केन्द्रीय बैंकका नाताले नेपालभर भुक्तानी प्रणालीलाई सरल र सुरक्षित बनाउनुपर्ने दायित्व नेपाल राष्ट्र बैंकको रहेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ का उद्देश्यमध्ये एक सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास गर्नु पनि हो । उक्त सन्दर्भमा भुक्तानी प्रणालीलाई पारदर्शी, सुरक्षित, सरल, सजिलो र किफायती बनाउन आधुनिक वित्तीय प्रविधिको उपयोग गर्नु समयको माग हो ।

नियामक निकायका हैसियतले भुक्तानी प्रणालीलाई पारदर्शी, सुरक्षित, सरल, सजिलो र किफायती बनाउने दायित्व एकातिर नेपाल राष्ट्र बैंकको रहेको छ भने अर्कोतिर सो सुविधाको उपयोग गर्दा देखिने जोखिम न्यूनीकरण र निराकरणको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने कर्तव्य भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक तथा भुक्तानी प्रणाली प्रदायक दुवैको रहेको छ । प्रविधिका माध्यमबाट हुने विद्युतीय कारोबारहरू बैंक तथा वित्तीय संस्था तथा भुक्तानी प्रणालीसँग सम्बद्ध अनुमति प्राप्त संस्थाहरूले गर्दछन् । ती संस्थाहरूको कारोबारलाई नियमन गर्ने तथा तिनका गतिविधिबारे सुपरिवेक्षण गर्नु नेपाल राष्ट्र बैंकको दायित्व रहेको छ ।

डिजिटल वित्तीय कारोबार प्रवर्धन वर्ष

नेपाल राष्ट्र बैंकले विभिन्न आयाम र माध्यममार्फत वित्तीय चेतना अभिवृद्धिका लागि वित्तीय साक्षरता अभियान सञ्चालन गर्दै आएको छ । विद्यार्थीसँग नेपाल राष्ट्र बैंक अभियान, विभिन्न संस्था तथा गैरसरकारी सङ्घ-संस्थाहरूको सहकार्यमा वित्तीय चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन, विभिन्न चेतनामूलक सामग्रीहरू, जस्तै : पुस्तक प्रकाशन, वित्तीय साक्षरतामूलक गीत तथा सन्देशमूलक जिङ्गलहरूको निर्माण, एनिमेटेड भिडियोहरू तथा डिजिटल ब्यानरहरू प्रकाशन गरी बैंकको वेबसाइट, सामाजिक सञ्जालमा प्रकाशन तथा प्रसारण गर्दै आएको अवस्था छ । यसका साथै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले समेत वित्तीय साक्षरतासँग जोडेर डिजिटल वित्तीय साक्षरता अभियान सञ्चालन गर्दै आएका छन् । यसले डिजिटल वित्तीय कारोबार बढ्दै गएको र यसप्रति जनसाधारण अभ्यस्त हुँदै गएको कुरा तथ्याङ्कले देखाएको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकको गत आर्थिक वर्ष २०७९/८० को मौद्रिक नीतिमा विद्युतीय भुक्तानी कारोबार प्रवर्धन र प्रोत्साहन गर्ने उद्देश्यले आर्थिक वर्ष २०७९/८० लाई **विद्युतीय भुक्तानी कारोबार प्रवर्धन वर्ष**का रूपमा मनाउने उल्लेख भएको थियो । उक्त वर्ष विद्युतीय भुक्तानी

कारोबारका सम्बन्धमा विविध चेतनामूलक गतिविधि सञ्चालन भएका थिए । यस्ता गतिविधि र कारोबारलाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाले समेत प्रोत्साहन गर्दै आएका थिए र छन् ।

नेपाल राष्ट्र बैंकको चौथो रणनीति योजना (२०२२-२०२६) को Strategic Pillar 4 अन्तर्गतको Objective नं. २ मा Organize Digital Financial Literacy Programs in Each Province उल्लेख भएको थियो । त्यसो त मुलुकमा डिजिटल सेवालार्इ प्राथमिकता दिई नेपाल सरकारले Digital Nepal Framework, 2019 समेत जारी गरिसकेको अवस्था छ । यस सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैंकले डिजिटल बैंकिङलाई प्राथमिकतामा राखी यसको प्रवर्धन गर्दै आएको र आमसर्वसाधारण तथा बैंक तथा वित्तीय संस्थालार्इ डिजिटल बैंकिङ प्रयोग निमित्त प्रोत्साहन गर्दै आइरहेको छ ।

डिजिटल बैंकिङका विभिन्न माध्यमहरू, जस्तै - मोबाइल बैंकिङ, इन्टरनेट बैंकिङ, क्युआर कोड, ई-वालेट आदि आमसर्वसाधारणमाभ परिचित र प्रयोग भइरहेको अवस्था छ । डिजिटल सेवाको सहज प्रयोग, समय, स्रोत साधनको बचत र कम लागत आदि फाइदाले गर्दा यी माध्यमहरू सर्वसाधारणमाभ लोकप्रिय हुँदै गए तापनि यसबाट आउन सक्ने जोखिमबाट आमसर्वसाधारणलाई सचेत बनाउन जरूरी रहेको छ ।

यसै गरी डिजिटल कारोबारलाई वित्तीय पहुँच अभिवृद्धिको एक महत्त्वपूर्ण माध्यमका रूपमा पनि स्वीकार गरिएको छ । नेपालको भौगोलिक विकटता, बैंकिङ सेवा प्रदानका लागि पूर्वाधार निर्माण गर्न आवश्यक पूर्वाधारको अनुपलब्धता, सुरक्षा जोखिम लगायतका कारणले पनि नेपालले वित्तीय पहुँच अभिवृद्धिका लागि डिजिटल कारोबारलाई प्रवर्धन गर्नुपर्ने कुरा सर्वस्वीकार्य रहेको अवस्था छ । उपर्युक्त सन्दर्भमा पनि वित्तीय सेवा तथा डिजिटल कारोबारको पहुँचबाहिर रहेका जनसमुदायलाई यसको प्रयोगको पहुँचमा ल्याउन आवश्यक रहेको हुँदा बैंकले देशभर डिजिटल वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु अपरिहार्य छ ।

नेपालमा डिजिटल कारोबार विस्तारलाई मलजल पुऱ्याउने काम कोभिड महामारीले पनि गरेको हो । कोभिडका कारण आपसमा भेटघाट गर्न नमिल्ने भएपछि सेवाग्राहीहरू बाध्य भएर कारोबार विद्युतीय माध्यमबाट गर्न थालेका हुन् । यो समयको माग पनि थियो । नेपालीहरू विद्युतीय कारोबारमा अभ्यस्त हुनु भनेको राज्यलाई समेत कामको बोभ न्यून हुनु हो ।

डिजिटल वित्तीय साक्षरताको आवश्यकता

विद्युतीय वित्तीय सेवाको प्रयोग अहिले अपरिहार्य भइसकेको अवस्था

* उपनिर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

छ। यसबाट अहिले चाहेर पनि मान्छे भाग्न सक्तैन। कतिपय भुक्तानी विद्युतीय माध्यम अनिवार्य गरिएको हुन्छ र यस्ता प्रयोग अहिले अभ्यासमा आइसकेका पनि छन्। यसको प्रयोग बढाउनु र यसको लाभ लिनु अहिलेको आवश्यकता पनि हो। सूचना प्रविधिको प्रयोगबाट अति सस्तो, सुविधायुक्त तथा सुरक्षित कारोबार सम्भव हुँदै गएको छ।

यद्यपि प्रविधिको शत्रु प्रविधि नै भएजस्तै जति डिजिटल प्रविधिको विकाससँगै यस क्षेत्रलाई थप सुरक्षित बनाई कारोबारलाई सुरक्षित बनाउनुपर्ने भएको छ। त्यसो भए डिजिटल साक्षरताका उद्देश्य के के हुन् त ?

- विद्युतीय वित्तीय सेवाप्रति सकारात्मक दृष्टिकोण विकास गर्ने, सुरक्षित र विवेकपूर्ण वित्तीय व्यवहार गर्न अभिप्रेरित गर्ने,
- औपचारिक वित्तीय कारोबारप्रति उत्प्रेरित गर्ने,
- डिजिटल कारोबारको प्रवर्धन गर्ने,
- डिजिटल वित्तीय कारोबारमा अपनाउनुपर्ने सावधानीका पक्षबारे जानकारी गराउने,
- बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई डिजिटल वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गर्न र यसलाई प्रभावकारी गराउन उत्प्रेरित गर्ने।

विद्युतीय माध्यमबाट के केको भुक्तानी गर्न सकिन्छ ?

वर्तमान युगमा डिजिटल माध्यमबाट भुक्तानी गर्न नमिल्ने विषय तथा क्षेत्र कुनै बाँकी रहेन। डिजिटल कारोबारमार्फत एक खाताबाट अर्को खातामा पैसा भुक्तानी गर्न कुनै गारो रहेन। यसबाट कारोबारमा पारदर्शिता आउने, अवाञ्छित गतिविधि न्यूनीकरण हुने, आपराधिक गतिविधिका भुक्तानी न्यूनीकरण हुने, सरकारलाई यथोचित आमदानी हुने लगायतका लाभ पुग्ने गर्दछ।

एक बैंक खाता वा Digital Wallet बाट अर्को बैंक खाता वा Digital Wallet मा विद्युतीय माध्यमबाट रकम भुक्तानी गर्न सकिन्छ। यस कारोबारमा सेवाप्रदायक र सेवाग्राही संलग्न रहन्छन्। कुन क्षेत्रमा कसरी कारोबार सम्पन्न गर्न सकिन्छ भन्ने यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

सर्वसाधारणले

- सामान खरिद गर्दा बिल भुक्तानी गर्न,
- घरभाडा, पानी, बिजुली, टेलिफोन/मोबाइलको बिल तिर्न,
- स्कुल फी, हस्पिटल, राजस्व, इन्टरनेट, होटल बुकिङबाट भुक्तानी गर्न,
- डिम्याट, सेयर नवीकरण, जहाजको टिकट खरिद गर्न,
- विदेशबाट स्वदेशमा रकम पठाउन,

- पुँजी बजारको भुक्तानी दिन,
- रेस्टुरेन्ट, पेट्रोल पम्प, अनलाइन सामान खरिद गर्न,
- लोकसेवाका लागि फर्म भर्न,
- अन्य व्यक्तिको बैंक खातामा पैसा पठाउन।

व्यापारी/व्यवसायीले

- बिलको भुक्तानी लिन,
- आपूर्तिकर्तालाई भुक्तानी दिन,
- सिधै बैंकमा रकम जम्मा गर्न,
- राजस्व, घरभाडा, बिजुली, पानी, टेलिफोनको भुक्तानी गर्न,
- बैंक किस्ता भुक्तानी गर्न, आदि।

डिजिटल वित्तीय कारोबारबाट फाइदा

डिजिटल कारोबारबाट बहुपक्षीय लाभ पुग्न सक्दछ। यसले समाजका हरेक व्यक्ति तथा पक्ष लाभान्वित हुन सक्दछन्। डिजिटल कारोबारबाट व्यक्तिलाई समयको बचत हुने, शीघ्र भुक्तानी हुने, घरमा नगद राख्न नपर्ने, लुटपाटको सम्भावना नहुने, खर्चको रेकर्ड रहने भएकाले पारदर्शिता बढ्ने, बैंक मौज्जातमा ब्याज आइरहने, भौतिक पैसाको कारोबार कम हुने, पैसासँगै सर्ने रोग नियन्त्रण हुने, सुरक्षित (पैसा हराउने/चोरिने सम्भावना नहुने) हुने, कारोबारको तत्काल सूचना मिल्ने लगायतका फाइदा हुन सक्दछन्।

यसै गरी व्यवसायीलाई रकम जम्मा गर्न बैंक जानु नपर्ने, खुद्रा र सिक्का खोज्ने समय बचत हुने, व्यापार वृद्धि हुने, बैंक कारोबार वृद्धि हुँदा कर्जा लिन सहज हुने, सप्लायर्स, घरभाडा, बिजुली, पानीको बिलको भुक्तानी सिधै आफ्नै खाताबाट गर्न सकिने, घरबाटै राजस्व भुक्तानी गर्न सकिने, कर्मचारीको पारिश्रमिक सिधै खातामा पठाउन सकिने, कारोबारको सूचना तत्काल आउने, खर्चमा न्यूनीकरण हुने लगायतका फाइदा हुन सक्दछन्।

यसै गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई सञ्चालन तथा कर्मचारी खर्चमा बचत हुने, नोट व्यवस्थापनमा हुने खर्च बचत, बिमासम्बन्धी खर्चमा बचत, सुरक्षा व्यवस्थानमा हुने खर्च बचत हुने लगायतका फाइदा हुन सक्दछन्।

यसबाट राज्यलाई समेत लाभ पुग्दछ। कारोबारमा पारदर्शिता हुने हुँदा भ्रष्टाचार र अवाञ्छित लेनदेन न्यूनीकरण हुने, नोट छपाइ खर्चका लागि विदेशिने अबौं रुपैयाँको बचत हुने, नोट व्यवस्थापनमा हुने खर्च उल्लेखनीय रूपमा घट्न जाने, सुशासन कायम गर्न मद्दत पुग्ने, नगद सम्पत्तिको चोरी डकैतीमा कमी आई राज्यको सुरक्षा खर्चमा बचत हुने, सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आपराधिक गतिविधि नियन्त्रणमा सहज हुने, अर्थतन्त्रको औपचारिकीकरण (Formalization of Economy) गर्न मद्दत पुग्ने लगायतका फाइदा हुन सक्छन्।

नेपालमा डिजिटल कारोबारको पछिल्लो अवस्था					
S.N.	Particulars	No.of Transaction		Total Amount (NPR in Million)	
		2080 Kartik	2081 Kartik	2080 Kartik	2081 Kartik
1	RTGS	46,853	59,304	2,247,495	7,819,869
2	ATM-Cash Withdrawal	10,318,787	10,149,800	92,401	90,566
3	ECC	690,854	829,175	335,529	439,985
4	IPS	1,651,295	1,649,010	133,124	163,321
5	Connect IPS	8,676,003	12,276,222	249,342	371,726
6	Debit Cards	11,158,905	10,938,265	96,092	94,576
7	Credit Cards	270,196	276,174	1,624	2,018

नेपालमा डिजिटल कारोबारको पछिल्लो अवस्था					
S.N.	Particulars	No. of Transaction		Total Amount (NPR in Million)	
		2080 Kartik	2081 Kartik	2080 Kartik	2081 Kartik
8	Prepaid Cards	84,481	120,299	598	804
9	Internet Banking	225,892	343,040	10,906	16,376
10	Mobile Banking	25,649,080	43,982,284	218,309	374,665
11	Branchless Banking	65,706	67,886	1,302	1,380
12	Wallet	21,130,619	28,500,746	20,246	37,317
13	QR-Based Payments	8,729,939	19,311,445	32,017	66,871
14	Point of Sales	1,091,419	1,025,058	6,235	5,929
15	E-Commerce	101,846	159,070	863	901

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक, भुक्तानी प्रणाली विभाग

उपर्युक्त तालिका विश्लेषण गर्दा नेपालमा विद्युतीय भुक्तानी कारोबारको प्रयोग बढ्दै गएको, यसतर्फ सर्वसाधारणको आकर्षण वृद्धि हुँदै गएको देखिएको छ । नेपाल सरकारको डिजिटल नेपाल निर्माण गर्ने लक्ष्यमा यस प्रकारको विद्युतीय भुक्तानीको अभिवृद्धिले निश्चय नै उत्साहित बनाएको हुनुपर्दछ । यद्यपि यसप्रकारको कारोबार जोखिमरहित भने छैन ।

विद्युतीय कारोबारमा देखा परेका वा हुन सक्ने ठगी

प्रविधिले ल्याएको भुक्तानी क्रान्तिसँगै यस क्षेत्रमा ठगी तथा अपराधिक गतिविधि बढ्दै गएको देखिन्छ । प्रविधिको प्रयोग गरी अर्काको खाताबाट पैसा तान्ने अपराधका घटना बढ्दै गएका छन् । खास गरी वित्तीय ग्राहकलाई फोन गरेर म अमुक बैंक वा वालेट कम्पनीबाट बोलेको भनेर तपाईंको खाता अपडेट गर्ने, चिट्ठा वा पुरस्कार परेकाले रकम जम्मा गर्न पासवर्ड माग्ने र पैसा तान्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ । अहिले देहायबमोजिमका कार्यमार्फत डिजिटल ठगी हुने गरेको देखिएको छ :

- सामाजिक सञ्जालमार्फत : पासवर्ड, ओटिपी, खाता विवरण मागेर प्राप्त गरी रकम अपचलन गर्ने,
- नक्कली Website वा मोबाइल एपमार्फत : नक्कली ई-कमर्स साइट बनाई रकम प्राप्त गर्ने तर सामान उपलब्ध नगराउने,
- चिट्ठा परेको भनी भुक्तानी गर्न कर प्रयोजनका लागि केही रकम पठाउन उत्प्रेरित गर्ने,
- इमेल मार्फत User name, Password, खाता नम्बर मागी ठगी गर्ने ।
- डेबिट, क्रेडिट कार्डको गोप्य सूचना, जस्तै - पिन, कार्ड नम्बर आदि चोरी गरी ठगी गर्ने, यस्तो ठगीचाहिँ बैंक कर्मचारीले पनि गर्न सक्छन् ।
- नक्कली QR Code मार्फत : नेपालमा चाहिँ अहिलेसम्म नदेखिएको ।
- नक्कली खाता खोलेर विभिन्न बैंकका फेक प्याड बनाई सूचना माग गरी ठगी गर्ने,
- छोरो वा अन्य नातेदार बनेर सोभासाभा अभिभावकबाट गोप्य सुरक्षा सूचना प्राप्त गरी ठगी गर्ने, आदि ।

विद्युतीय माध्यमका जोखिम र सजगता (Cyber hygiene Tips)

- आधिकारिक Banking र wallet App मात्र प्रयोग गर्ने,

- ल्यापटप, कम्प्युटरमा आधिकारिक सफ्टवेयर मात्र राख्ने, Antivirus राख्ने र नियमित अपडेट गर्ने,
- आफ्नो खाताको स्टेटमेन्ट समय समयमा चेक गर्ने,
- शङ्कास्पद कारोबार देखिएमा तुरुन्त बैंक वा सेवाप्रदायकलाई जानकारी गराउने,
- क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड सुरक्षित प्रयोग गर्ने,
- ओटिपी (OTP) गोप्य राख्ने,
- मोबाइल एप, वेबसाइटको आधिकारिता पुष्टि गरेर मात्र युजर आईडी, पासवर्ड, कार्डसम्बन्धी डाटाहरू राख्ने,
- QR Code सही रहेको यकिन गरेर मात्र कारोबार गर्ने ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले सर्वसाधारणमा विद्युतीय कारोबार तथा अनलाइन भुक्तानीका सम्बन्धमा यसप्रकार सजग गराउँदै आएको छ :

१. सामाजिक सञ्जालमार्फत चिनजान, आफन्त, समाजमा स्थापित मान्छेको नाममा रकम माग गर्ने, बैंकबाट फोन गरेको भनी Internet Banking अथवा Mobile Banking को User Name तथा Password माग्ने, नक्कली Website बनाई ग्राहकका गोप्य सूचनाहरू लिने, ठुलो रकमको चिट्ठा परेको भनी लोभ देखाई उक्त चिट्ठा रकम हस्तान्तरण गर्ने बहानामा रकम माग गरी ठगी गर्ने, अत्यधिक नाफाको लोभ देखाई गैरकानुनी घोषणा गरिएका उपकरणमा लगानी गर्न उत्प्रेरित गर्ने लगायतका कार्यमार्फत ठगी भइरहेको छ । यसप्रकारका ठगीबाट सेवाग्राही स्वयम् सजग भई बच्नुपर्ने अवस्था रहेको छ । सामाजिक सञ्जालमा आफ्नो बैंक खाता र यससँग सम्बन्धित सूचना, जानकारी अनावश्यक रूपमा नराख्ने कुरामा प्रयोगकर्ता सजग हुनु आवश्यक छ ।
२. सहजै अनुमान गर्न नसक्ने प्रकृतिको Password राख्ने, पासवर्ड गोप्य राख्ने, अपरिचित व्यक्तिलाई कुनै पनि माध्यमबाट आफ्नो गोप्य Password, OTP वा अन्य कुनै पनि संवेदनशील कोडहरूबारे जानकारी दिनु हुँदैन । मोबाइल तथा अन्य डिभाइस एवम् APP का पासवर्डहरू बेलाबेलामा परिवर्तन गर्नुपर्दछ । यस्ता पासवर्ड लिखित रूपमा नभई स्मृतिमा मात्र राख्नुपर्दछ । यदि लिखित रूपमा राख्ने पर्ने अवस्था भएमा गोप्य तरिकाले सुरक्षित राख्नुपर्दछ ।
३. सामाजिक सञ्जाल वा इमेललगायत अन्य कुनै विद्युतीय माध्यमबाट म्यासेज पठाई रकम पठाउन आग्रह गरेमा रकम पठाउनुअघि सोही व्यक्तिले रकम माग गरे, नगरेको व्यहोरा अन्य माध्यमबाट यकिन गरेर मात्र रकम पठाउनुपर्दछ । आफ्नो मोबाइल फोन वा अन्य डिभाइसमा अनावश्यक तथा अनधिकृत

APP डाउनलोड गर्नु हुँदैन । यसरी अनधिकृत APP डाउनलोड गर्दा आफ्ना सबै संवेदनशील सूचनाहरू अपराधिक समूहले पत्ता लगाउन सक्छन् ।

४. कसैले रकम भुक्तानी गर्ने बहानामा Barcode अथवा QR Code पठाएको अथवा APP को पासवर्ड आवश्यक छ भनेर म्यासेज गरेको कार्यलाई शङ्कास्पद रूपमा लिनुपर्दछ । रकम भुक्तानी लिन वा पैसा प्राप्त गर्न कुनै पनि Barcode, QR Code अथवा पासवर्ड पठाउन आवश्यक छैन ।
६. कुनै पनि Website मार्फत विद्युतीय कारोबार गर्नु अघि सम्बन्धित संस्थाको आधिकारिक Website हो/होइन यकिन गरेर मात्र कारोबार गर्नुपर्दछ । कुनै पनि Website को ठेगाना 'https://' बाट सुरु भएको छ भने सुरक्षित, भरपर्दो वा विश्वसनीय छ भन्ने बुझिने भएकाले Website को ठेगाना 'https://' बाट सुरु भए, नभएको यकिन गर्नुपर्दछ ।
७. विद्युतीय कारोबार गर्दा आफू ठगिएको शङ्का लागेमा अथवा कुनै गुनासो रहेमा आफूले कारोबार गर्ने गरेको बैंक तथा वित्तीय संस्था वा नेपाल राष्ट्र बैंकको ग्राहक संरक्षण एकाइमा जानकारी दिने र उजुरी दर्ता गर्ने ।

विद्युतीय कारोबारमा ग्राहक पहिचान

विद्युतीय वित्तीय कारोबारमा सेवाग्राहीको पहिचान र प्रमाणीकरण अति महत्त्वपूर्ण र आधारभूत विषय हो । विद्युतीय कारोबार विभिन्न माध्यम वा साधनबाट भइरहेको हुन्छ, जस्तै - इन्टरनेट, मोबाइल बैंकिङ, क्युआर कोड, वालेट आदि । यस्तो कारोबार गर्दा सम्बन्धित सेवाप्रदायकको एपमार्फत सेवाग्राहीको बैंक खाता कनेक्सन गरिएको हुन्छ । सेवाग्राहीले गरेको कारोबार सम्बन्धित सेवाग्राहीको मोबाइल नम्बर, नागरिकता, तीन पुस्तो विवरण आदि KYC/ Pin Code का आधारमा प्रयोगकर्ता यकिन भएपछि मात्र कारोबार सम्पन्न हुन्छ । यसैले कारोबार गर्ने व्यक्तिको पहिचान विद्युतीय कारोबारको आधार

भूत पक्ष हो ।

यसै गरी बैंक तथा वित्तीय संस्था वा विद्युतीय कारोबारको सेवाप्रदायकले सो कारोबारको प्रमाणीकरण गर्नु पनि अति आधारभूत पक्ष हो । कुन खाताबाट कति रकम डेबिट वा क्रेडिट भयो भन्ने कुराको प्रमाणीकरण हुनु आवश्यक छ । यदि यस पक्षमा विचलन आयो भने सेवाप्रदायक तथा सेवाग्राही दुवैलाई हानी हुन सक्छ । तसर्थ कारोबारको प्रमाणीकरण विद्युतीय वित्तीय कारोबारमा अति आवश्यक पूर्वाधारका रूपमा रहेको हुन्छ ।

निष्कर्ष

नेपालमा विद्युतीय भुक्तानीका लागि बलियो पूर्वाधार विकास र सोको प्रयोगसमेत बढ्दै गएको छ । भौतिक मुद्राको सट्टा विद्युतीय माध्यमको प्रयोगले भौतिक मुद्राको प्रयोग कम हुने र मुद्रा छपाइ तथा व्यवस्थापनमा हुने खर्च न्यूनीकरण हुँदै गएको छ । यस कार्यक्रमलाई सफल बनाउन मूलतः सर्वसाधारण नै सजग तथा तत्पर हुनु आवश्यक छ । नोट छान्ने छापाखाना बनाउन नसकिरहेको अवस्थामा भौतिक नोट नै आवश्यक नपर्ने अवस्था सिर्जना भएमा राज्यलाई अफ फाइदा हुने देखिन्छ । तर यो समय अबै धेरै टाढै छ ।

मुलुकको केन्द्रीय बैंकको हैसियतले नेपाल राष्ट्र बैंकले डिजिटल वित्तीय साक्षरता प्रवर्धन र प्रयोगका क्षेत्रमा विभिन्न प्रयास तथा संयोजनकारी भूमिका निर्वाह गरिरहेको भए पनि यो दायित्व मूलतः प्रथमतः बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको हो किनभने भुक्तानी प्रणालीको कार्यान्वयन बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट नै हुन्छ । यसबाट व्यावसायिक दायराको विस्तारसमेत हुने गर्दछ । तसर्थ आगामी दिनमा वित्तीय क्षेत्र, सञ्चार क्षेत्र, गैरसरकारी क्षेत्रलगायत सरोकारवाला सबै पक्षले सुरक्षित डिजिटल कारोबारको प्रवर्धन तथा सुरक्षित कारोबारमा एकीकृत प्रयास गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

साँघुरो पुँजी बजार र सामूहिकतावादी मानसिकता

मुराहिर पराजुली*

सूचीकृत कम्पनी (पब्लिक लिमिटेड वा जोइन्ट स्टक कम्पनी) को भूमिका र त्यसले समाजको आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक लगायतको विकासमा गर्न सक्ने योगदानबारे हाम्रो बुझाई साँघुरो छ ।

‘कम्पनीले सेयर जारी गर्छन्, त्यसपछि स्टक एक्सचेन्जमा सूचीकृत हुन्छ, ती सेयर किनबेच गरेर नाफा कमाउने त हो नि ! कम्पनीले नाफा कमाए लाभांश पनि दिन्छ । यहाँभन्दा बढी बुझ्नुपर्ने कुरा के छ ?’ भन्ने हामी सोच्छौं ।

सर्वसाधारणदेखि नीति निर्माणको उपल्लो तहमा रहेको यस किसिमको बुझाइका कारण धितोपत्र बजार प्रणालीको अधिकतम सम्भाव्य लाभबाट हामी वञ्चित छौं ।

पुँजी अधिक क्षेत्रबाट पुँजी अभाव क्षेत्रतर्फ परिचालन गर्ने धितोपत्र बजारको मुख्य कार्य हो । पुँजी बजार संयन्त्रमार्फत प्रतिफलको समानुपातिक वितरण, दिगो पर्यावरण, न्यायमूलक सामाजिक व्यवस्था, संस्थागत सुशासन, पारदर्शिता र खुलासा जस्ता पिछिल्लो समयका जल्दाबल्दा विषयहरूलाई पनि सम्बोधन गर्न सकिन्छ । यी हामीले हेक्का नगरेका विषय हुन् ।

कम्पनीहरू पुँजी बजारका महत्त्वपूर्ण स्तम्भ हुन् । उल्लिखित विषयहरूमा कम्पनीको जिम्मेवारी के हो ? यी विषयलाई उनीहरूले कसरी सम्बोधन गर्न सक्छन् र यसमा के ले बाधा पुऱ्याइरहेको छ ? भन्ने चर्चा पनि यो लेखमा गर्न खोजिएको छ ।

संस्थागत सामाजिक दायित्व

व्यावसायिक जगत्मा संस्थागत सामाजिक दायित्वको विषयले महत्त्वपूर्ण स्थान लिएको छ । औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ मा ‘व्यावसायिक सामाजिक जिम्मेवारी’ सम्बन्धी व्यवस्था छ । यसअनुसार वार्षिक १५ करोड रुपैयाँभन्दा बढी कारोबार गर्ने उद्योगले व्यावसायिक सामाजिक जिम्मेवारी वहन गर्न खुद नाफाको कम्तीमा एक प्रतिशत रकम छुट्याउनुपर्छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले इजाजत प्रदान गरेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व सम्बन्धमा एक मार्गदर्शन तर्जुमा गरेको छ । यसको प्रस्तावनामा संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्वअन्तर्गत गरिने खर्च पारदर्शी, प्रभावकारी र उद्देश्यमूलक होस् र त्यसको उपयोग मुलुकको बृहत्तर हितमा होस् भन्ने अभिप्रायले मार्गदर्शन तर्जुमा गरिएको उल्लेख छ ।

यी व्यवस्थाहरूमाथि हामीले प्रश्न गरेका छैनौं । किनभने हामीलाई लाग्छ नाफा कमाउने उद्देश्यले स्थापना भए पनि कम्पनीहरूको ‘सामाजिक जिम्मेवारी’ हुन्छ ।

साँच्चै, सेयरधनीका लागि अधिकतम धन सिर्जना गर्ने बाहेक कम्पनीको कुनै दायित्व हुन्छ ?

यस किसिमको प्रश्न हाम्रो समाजमा अलि अपाच्य हुन सक्छ । कतिपय विषय हामी पश्चिमा मुलुकहरूको ठाडो नक्कल गर्दै र कतिपय सन्दर्भमा दातृ निकायहरूको दबाबमा ग्रहण गर्छौं ।

कम्पनीले रोजगारी प्रदान गर्नुपर्छ, भेदभाव गर्नु हुँदैन, वातावरणीय विनाश रोकथाममा सहयोग पुऱ्याउनुपर्छ, पिछडिएको समुदायलाई शिक्षा, स्वास्थ्य सुविधा पुऱ्याउने कुरामा सहयोग गर्नुपर्छ भन्ने लगायत चल्तीका भाष्यलाई हामीले पनि पछ्याएका छौं । लोकरिभाइको यो विश्वव्यापी लहरबाट हामी मुक्त छैनौं ।

अनिवार्य कि स्वैच्छिक

स्वयंसेवी वा स्वैच्छिक रूपमा आउनुपर्ने यो विषयलाई हामीले कानून बनाएर अनिवार्य गरिदिएका छौं । एकाउन्टिङको प्राविधिक दृष्टिले हेर्दा ‘खुद नाफाको एक प्रतिशत’ भनेपछि सेयरधनीहरूको साभ्ना कोषबाट नभएर व्यक्तिगत सेयरधनीले पाउन सक्ने लाभांश कटाएर संस्थागत सामाजिक दायित्व पूरा गर्नुपर्ने देखिन्छ, जुन आफैमा अमिल्दो छ । अर्थात् निजी उद्यमी (सेयरधनी) को भाग कटाएर दिइने कुरालाई ‘संस्थागत दायित्व’ भनिएको छ ।

यो सूक्ष्म प्राविधिक विषयलाई थाति राखेर बृहत् सैद्धान्तिक कुरा गर्ने हो भने पनि संस्थागत सामाजिक दायित्वका नाममा हामीले जे गरिरहेका छौं, त्यसलाई ठिक मान्न सकिन्छ । खुला अर्थतन्त्र, स्वतन्त्र व्यापार, निजी सम्पत्तिको अक्षुण्ण अधिकार जस्ता संविधान प्रदत्त हकलाई खण्डित गर्ने हाम्रो समाजमा व्याप्त अनेकौं प्रतिकूल नियम कानून र व्यवहारमध्ये ‘संस्थागत सामाजिक दायित्व’ पनि एक हो ।

उद्यमी कसको पक्षमा ?

यसका पक्षधरहरू (कतिपय व्यवसायीहरू पनि) व्यवसायको उद्देश्य नाफा कमाउनु मात्र होइन, सामाजिक दायित्व हुन्छ भन्ने दाबी गर्छन् । देखाउनकै लागि भए पनि उनीहरू त्यस रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् ।

अर्थशास्त्री मिल्टन फ्रिडम्यानका अनुसार समाजवादी अर्थराजनीतिले गाँजेको परिवेशमा यो अनौठो कुरा होइन । स्वतन्त्र समाज र खुला प्रतिस्पर्धी अर्थतन्त्रको आधारलाई घात पुऱ्याउने यस किसिमको प्रपञ्चको पछाडी उद्यमी व्यवसायी पनि लाग्नु अनौठो हो । नाफा कमाउनेभन्दा सामाजिक लक्ष्यहरूप्रति आफ्नो कम्पनीको प्रतिबद्धतामा जोड दिने उद्यमीहरू स्वतन्त्र उद्यम र सामाजिक जिम्मेवारीप्रति साँच्चिकै इमानदार होलान् ?

अर्को सम्भावना व्यावसायिक क्षेत्रका नेताहरूले समाजमा आफ्नो

* सूचना अधिकारी, नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लिमिटेड ।

भूमिकाको औचित्य प्रमाणित गर्नका लागि यस्तो रणनीति अपनाएको पनि हुन सक्छ । यसो गर्दा स्वतन्त्र उद्यमले निर्माण गर्ने प्रतिस्पर्धा, स्वैच्छिक विनिमय र न्यूनतम सरकारी हस्तक्षेपलाई ओभरलमा पार्छ ।

कम्पनी परोपकारी संस्था हो ?

नाफा सिर्जनालाई कम्पनीको प्राथमिक लक्ष्यका रूपमा राख्दै सामाजिक जिम्मेवारी पनि पूरा गर्नुपर्छ भन्ने कथन धेरैतिर सुन्न पाइन्छ । यो कथनले कम्पनीहरू परोपकारी संस्था हुन्, जसले नाफासँगै सामाजिक कल्याणमा पनि उचित ध्यान दिन्छ भन्ने तर्क प्रस्तुत गर्छ ।

यस्तो तर्क गर्नु भन्नेको कम्पनीहरूमा 'सामाजिक चेतना' हुन्छ भन्ने दाबी गर्नु हो । यसको अर्थ कम्पनीहरूमा सामाजिक चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्ने नैतिक जिम्मेवारी हुन्छ भन्ने हो । तर संस्थागत सामाजिक दायित्वका नाममा कम्पनीहरूले सञ्चालन गर्ने कार्यक्रमहरू सतही र रणनीतिक उद्देश्यको हुने गरेको हामीले देखेका छौं । प्रचार गरिएजस्तो सामाजिक हितलाई वास्तवमै सघाउ पुऱ्याउने भन्दा 'पब्लिक रिलेसन' बढाउने र व्यवसाय प्रवर्धन गर्ने उनीहरूको भित्री उद्देश्य हुन्छ ।

वास्तवमा कम्पनीहरू आर्थिक संस्थाहरू हुन्, नैतिक निकाय होइनन् । कम्पनी भन्नेको मान्छेहरूको समूह हो । निजी व्यक्तिको नैतिक जिम्मेवारी हुन्छ । यस्तो नैतिक जिम्मेवारी व्यक्ति सापेक्ष हुन्छ । स्वतन्त्र समाजमा व्यक्तिले कुन नैतिक मूल्यलाई आफ्नो आदर्श मान्ने भन्ने छनौट गर्न सक्छ । नियम कानुनमार्फत व्यक्तिगत नैतिकता निर्धारण गर्नु स्वतन्त्र समाजको आधारभूत मान्यता विपरीत हुन्छ ।

सामाजिक लक्ष्यहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्दा कम्पनीहरू नाफा अधिकतम गर्ने आफ्नो आधारभूत उद्देश्यबाट विचलित हुन सक्छन् । कम्पनीको प्राथमिक जिम्मेवारी सेयरधनीहरूको अपेक्षाबमोजिम लगानीमा अधिकतम प्रतिफल प्रदान गर्ने हो । व्यापारिक उद्देश्य भएका कम्पनीसँग सामाजिक मुद्दाहरूलाई प्रभावकारी सम्बोधन गर्ने विशेषज्ञता पनि हुँदैन ।

सामाजिक कल्याणलाई जोड दिने कम्पनी स्वतन्त्र उद्यमप्रति वास्तवमै प्रतिबद्ध छ भन्ने कुरामा शङ्का गर्नुपर्छ । उनीहरूले सञ्चालन गर्ने सामाजिक अभियानले राजनीतिक वा सामाजिक एजेन्डाहरूसँग नाफा कमाउने उद्देश्यलाई मिसाएर स्वतन्त्र उद्यमको सिद्धान्तलाई कमजोर बनाउँछ ।

विधिसम्मत व्यवसाय

प्रचलित कानुनको पूर्ण परिपालना गर्दै कम्पनीलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गरेर, अधिकतम नाफा आर्जन गरी अन्य सरोकारवालालाई समेत धन सिर्जना गर्ने वातावरण तयार बनाइयो भने समाजका लागि त्यही नै उत्कृष्ट योगदान हुन्छ ।

यहाँ अन्य सरोकारवाला भन्नाले कर्मचारी पर्छन्, जसलाई कम्पनीले उचित ज्याला दिनुपर्छ । अर्को, सरकार हुन्छ, जसलाई प्रचलित कानुनअनुसार कर तिर्नुपर्छ । अनि उपभोक्ताहरू हुन्छन्, जसलाई प्रतिबद्धता गरेअनुसार अरू प्रतिस्पर्धीले भन्दा कम मूल्यमा उच्च गुणस्तर र बढी परिमाणमा वस्तु तथा सेवा प्रदान गर्न सक्नुपर्छ । यसै गरी जुन समुदायमा कम्पनी सञ्चालन हुन्छ, त्यो समुदायलाई क्षति नपुऱ्याउने कम्पनीको नीति तथा गतिविधि हुनुपर्छ ।

प्राकृतिक व्यक्ति-कृत्रिम कम्पनी

'संस्थागत (व्यवसायको) सामाजिक दायित्व' भन्ने शब्दावली आफैमा समस्याग्रस्त छ । 'व्यवसाय' को जिम्मेवारी भन्नुको अर्थ

के हो ? मान्छे मात्रै जिम्मेवार हुन्छ । कम्पनी (व्यवसाय) कृत्रिम व्यक्ति हो । यस अर्थमा उसको जिम्मेवारी पनि कृत्रिम हुन सक्छ तर व्यक्तिलाई जस्तो समग्र कम्पनीलाई नै नैतिक रूपमा जिम्मेवार बनाउन सकिँदैन ।

कम्पनीको तर्फबाट जिम्मेवारी वहन गर्ने भन्नेको यसका सेयरधनी (उद्यमी/व्यवसायी) र कार्यकारी नै हुन् । तर संस्थागत दायित्वको प्रचलित विधिमा उनीहरूको भूमिका गौण हुन जान्छ ।

स्वतन्त्र उद्यम र निजी सम्पत्तिलाई साँचो अर्थमा महत्त्व दिइने अर्थराजनीतिक प्रणालीमा कम्पनीको कार्यकारी भन्नेको त्यसका सञ्चालक (मालिक) हरूको कर्मचारी हो । रोजगारदाताहरूप्रति उसको प्रत्यक्ष जिम्मेवारी हुन्छ । त्यो जिम्मेवारी भन्नेको उनीहरूको इच्छाअनुसार व्यवसाय सञ्चालन गर्नु हो । सामान्यतया समाजका आधारभूत नियमहरू कानुन र नैतिक संस्कारहरूबाट स्थापित हुन्छन् । उसले प्रचलित नियमको परिधिभित्र रहेर सकेसम्म धेरै पैसा कमाउनुपर्छ ।

कार्यकारीको भूमिका

कतिपय अवस्थामा कम्पनीको कार्यकारी र उसका रोजगारदाताको उद्देश्य फरक हुन सक्छ । कम्पनीका मालिकहरू मिलेर अलग्गै गैरनाफामुखी परोपकारी संस्था (अस्पताल वा विद्यालय) स्थापना गर्न पनि सक्छन् । यस्तो संस्थाको कार्यकारी प्रबन्धकले पक्कै पनि मुख्य उद्देश्य नाफा होइन सेवा प्रवाहलाई राखेको हुन्छ ।

नाफामुखी वा गैरनाफामुखी दुवै अवस्थामा कम्पनीको कार्यकारीका रूपमा उसको भूमिका भन्नेको संस्थापक सेयरधनीहरूको वारेस मात्र हो । उसले संस्थापकहरूको इच्छामुताबिक संस्था सञ्चालन गर्नुपर्छ । तर दैनिक जीवनमा वारेसले सर्वथा संस्थापककै इच्छाअनुसार काम गर्छ भन्ने हुँदैन । उसले तोकिएअनुसार नै कार्यसम्पादन गर्छ भन्ने ग्यारेन्टी हुँदैन ।

कम्पनीको प्रबन्धक कुनै यन्त्र नभएर मान्छे हुन्छ । जिउँदो जाग्दो मान्छेका आफ्नै इच्छा आकाङ्क्षा हुन्छन् । उसको सामाजिक चेत, पारिवारिक दायित्व, सामाजिक राजनीतिक सम्बन्ध, परोपकारप्रति उसका आफ्नै भावना र दृष्टिकोण हुन सक्छन् । उसले आफ्नो भावनाअनुसार काम गर्‍यो भने वारेस (अख्तियारवाला) नभएर अधिकारवालाको काम गरिरहेको हुन्छ । अर्थात् प्रबन्धक मालिकको भूमिकामा हुन्छ ।

उसो भए के कम्पनीको कार्यकारीले उसको मुख्य भूमिकासँग नबाभिने गरी सामाजिक दायित्व पूरा गर्न सक्छ ? सेयरधनीको लाभ नघट्ने गरी सामाजिक हितमा काम गर्न सक्छ ? मातहतका कर्मचारीलाई माया गरेर धेरै तलब दिन सक्छ ? उपभोक्तालाई उत्पादन लागतभन्दा सस्तोमा वस्तु वा सेवा उपलब्ध गराउन सक्छ ? प्रचलित कानुनले बाध्य नबनाएको अवस्थामा पनि महँगो तर सफा ऊर्जाको प्रयोग गर्न सक्छ ? कसैको गरिबी निवारण होस् भनेर सक्षम सिपालु कामदारको सट्टा सिप नै नभएको व्यक्तिलाई नियुक्ति दिन सक्छ ?

आफ्नो पैसा, आफ्नै खर्च

सेयरधनी, ग्राहक वा कर्मचारीले चाहेमा परोपकार जस्तो विशेष कार्यमा आफ्नै पैसा छुट्टाछुट्टै खर्च गर्न सक्छन् । सामाजिक उत्तरदायित्वको सिद्धान्तले वैकल्पिक उपयोगका लागि दुर्लभ स्रोतहरूको बाँडफाँट निर्धारण गर्न राजनीतिक संयन्त्र उपयुक्त हो, बजार संयन्त्र होइन भन्ने समाजवादी दृष्टिकोणलाई मान्यता प्रदान गर्छ । व्यक्तिगत

लाभहानीलाई समूहमा लगेर मिसाइदिन्छ ।

यसरी हरेक चिजलाई समूहमा मिसाइदिएपछि निजी व्यक्ति आफ्नो दायित्वप्रति खास जिम्मेवार हुँदैन । सामूहिकतावादको यो ठुलो समस्या हो । तर कथित संस्थागत सामाजिक दायित्वको भाष्यले व्यक्तिलाई घुमाउरो गरी गैरजिम्मेवार बन्न प्रोत्साहित गर्छ । यस किसिमको परिपाटीमा कानूनले अनिवार्य गरेको अवस्थामा बाहेक उसले आफूलाई समाजप्रति उत्तरदायी ठान्दैन । 'संस्थागत सामाजिक दायित्वमार्फत मेरो भागको खर्च भइसकेको छ, मैले परोपकारमा अतिरिक्त खर्च गर्नुपर्दैन' भन्ने मानसिकतालाई मलजल गर्छ ।

संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्वको अवधारणा र निजी प्रतिस्पर्धी उद्यम एकअर्कामा मेल खाँदैनन् । निजी उद्यमले मानिसहरूलाई उसका कार्यहरूका लागि जिम्मेवार हुन बाध्य बनाउँछ । उनीहरूलाई स्वार्थ वा निःस्वार्थ जुनसुकै उद्देश्यका लागि अरू मानिसहरूलाई शोषण गर्न रोक लगाउँछ । उनीहरूले समाजका लागि कुनै राम्रो काम गर्छन् भने केवल आफ्नै खर्चमा गर्छन् । स्वतन्त्र उद्यम प्रणाली अवलम्बन गर्ने समाजमा बाध्यकारी 'संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व'को अभ्यास अनावश्यक हुन जान्छ ।

असल उद्देश्य तर अलोकतान्त्रिक विधि

अर्को बिडम्बना के छ भने प्रदूषण नियन्त्रण गर्ने, बेरोजगारलाई तालिम लगायतका सामाजिक हितको काम सरकारले गर्नुपर्छ भन्ने सोचिन्छ र यसका लागि स्रोतको जोहो गर्न कर लगाउनुपर्छ भनिन्छ । अर्कोतिर यिनै काम सरकारले गर्नु भने ढिलो हुन्छ, समस्या भन्नु विकराल बन्न सक्छ, बरु सोभ्रै निजी उद्यमीहरूबाट नै सामाजिक उत्तरदायित्वका कार्यक्रममार्फत छिटो समस्या समाधान गर्नुपर्छ भन्ने तर्क पनि गरिन्छ ।

यो गलत तर्क हो । उद्देश्य असल नै भए पनि गलत प्रक्रिया अपनाउनु हुँदैन । लोकतान्त्रिक समाजमा व्यक्तिलाई उसको कल्याण घटाएर समाजको बढाउने कुरामा बाध्य पार्न सकिँदैन, हुँदैन । बहुसङ्ख्यक नागरिकलाई कुनै काम गर्नका लागि सहमत गराउनुपर्छ । बलमिचाइँ गर्नु हुँदैन । लोकतान्त्रिक प्रक्रियाबाट प्राप्त गर्न नसकिएको कुरा अलोकतान्त्रिक प्रक्रियाबाट प्राप्त गर्न खोज्नु गलत हो ।

स्वतन्त्र समाज सधैं एउटा द्विविधामा बाँचेको हुन्छ । त्यो समाजमा असल नागरिकहरूलाई असल काम गर्न असजिलो हुन्छ तर खराब मान्छेलाई खराब काम गर्न सजिलो हुन्छ । स्वतन्त्र समाजमा व्यक्ति वा समूहले बहस छलफल चलाउनुपर्छ, असहमतहरू सुनिनुपर्छ, विविधतालाई स्विकार्नुपर्छ र व्यक्तिगत अधिकारलाई सम्मान गर्नुपर्छ ।

कसैलाई कुनै काम राम्रो हो भन्ने लागेमा त्यसलाई लागु गर्न अरूलाई पनि सहमत गराउन सक्नुपर्छ, प्रचलित कानूनको परिधिभित्र हुनुपर्छ, स्थापित संस्थागत ढाँचाभित्र त्यो काम गर्नुपर्छ । यी सबै प्रक्रिया पूरा गर्दा कार्यान्वयनमा ढिलाइ हुन सक्छ ।

उदाहरणका लागि कुनै उदार मनको मान्छेलाई घरबारविहीनका लागि सामूहिक आवास निर्माण गर्ने चाहना हुन सक्छ । उसले आफ्नो चाहना सजिलै पूरा गर्न सक्छ भन्ने हुँदैन । उसले जग्गा वर्गीकरणसम्बन्धी प्रचलित कानून मान्नुपर्छ, समुदायका मान्छेले विरोध गर्न सक्छन्; त्यसको सामना गर्नुपर्छ, कुनै सरकारी कार्यालयबाट अनुमति लिनुपर्ने हुन सक्छ ।

सामाजिक उत्तरदायित्व केवल आवरण

व्यवहारमा संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व एक आवरण मात्र हो ।

यसको आर्थिक तथा राजनीतिक उद्देश्य हुन्छ । प्रचार गरिएजस्तो सामाजिक हितकै लागि संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्वका कार्यक्रमहरू सञ्चालित हुन्छन् भन्ने सुनिश्चित हुँदैन ।

कुनै समुदायमा उद्योग व्यवसाय सञ्चालन गरेर रोजगारी सिर्जना गर्न सकिन्छ, सरकारलाई कर तिर्न सकिन्छ । यसबाट समुदायका मान्छे सार्थक काममा लाग्छन्, आर्थिक उन्नति हुन्छ, समुदायमा शान्ति सुव्यवस्था हुन्छ, सरकारले कर्मार्फत अर्थपूर्ण काम (अस्पताल, विद्यालय, रङ्गशाला, पुस्तकालय) मा लगानी गर्न स्रोत प्राप्त गर्छ ।

आर्थिक उन्नति र सामाजिक विकासको यो ढाँचा प्रभावकारी हुन सक्छ । तर यो ढाँचा कम रोमाञ्चकारी प्रतीत हुन्छ । यसले राजनीतिक वा व्यावसायिक जगतको नेतृत्वलाई आकर्षित नगर्न सक्छ । किनकी यसमा राजनीतिकर्मी वा व्यवसायीले जस लिने ठाउँ देखिँदैनन् ।

सामाजिक उत्तरदायित्वप्रति प्रभावशाली र प्रतिष्ठित व्यापारीहरूले देखाउने ओठेभक्तिले स्वतन्त्र समाजको जगलाई हानि पुऱ्याउँछ । व्यावसायिक मामिलाहरूमा अत्यन्त दूरदृष्टि र स्पष्ट नेतृत्व दिन सक्ने सक्षम उद्यमी व्यवसाय बाहिरका विषयमा पनि उत्तिकै दूरदर्शी र सक्षम हुन्छन् भन्ने सकिँदैन । सरकारी नियमले वस्तु, श्रम र मुद्राको मूल्य निर्धारण गर्ने पद्धतिले दीर्घकालमा स्वतन्त्र व्यवसायलाई सिध्याउँछ भन्ने ज्ञान उनीहरूलाई नहुन सक्छ । बजार प्रणालीलाई ध्वस्त पार्ने र त्यसलाई केन्द्रीय नियन्त्रित प्रणालीले प्रतिस्थापन गर्ने बाटोमा अग्रसर भएको थाहा नपाउन सक्छन् ।

सामाजिक उत्तरदायित्व सम्बन्धी व्यवसायीहरूको भाषणले उनीहरूलाई अल्पकालमा प्रशंसा दिन्छ तर यसले नाफा कमाउने काम दुष्ट्याइँ र अनैतिक हो; यसलाई बाह्य शक्ति (सरकारी हस्तक्षेप) ले नियन्त्रण गर्नुपर्छ भन्ने भाष्यलाई स्थापित गर्न मद्दत गर्छ ।

बजार संयन्त्रको विकल्प

परोपकारवादी दृष्टिकोण स्थापित भएपछि बजारलाई नियन्त्रण गर्न बाह्य शक्ति आवश्यक हुन्छ भन्ने सामाजिक चेत हावी हुन्छ । व्यवसायीका कर्णप्रिय कुराले सरकारी नोकरशाहीलाई बल पुऱ्याउँछ । मूल्य र ज्याला नियन्त्रणमा सरकारलाई उक्साउनु आत्मघाती काम हो । वस्तु तथा सेवा उत्पादन तथा वितरण बजारले जस्तो दक्ष ढङ्गले सरकारी संयन्त्रले गर्न सक्दैन ।

बजार संयन्त्रलाई बढावा दिने अर्थराजनीतिक प्रणाली श्रेष्ठ विकल्प हो । निजी सम्पत्तिको बढोत्तरीलाई आधारभूत आदर्श मान्ने स्वतन्त्र बजार प्रणालीमा कुनै पनि व्यक्तिले कसैलाई जबरजस्ती कारोबारमा सहभागी बनाउन सक्दैन, सबै किसिमका सहकार्य र समन्वय स्वैच्छिक हुन्छन् । यस्तो सहकार्यमा सबै पक्ष लाभान्वित हुन्छन् । अन्यथा त्यस्तो कारोबारमा सहभागी हुनैपर्छ भन्ने अनिवार्य हुँदैन ।

सामाजिक मूल्यको अस्तित्व

कुनै पनि सामाजिक मूल्यहरू हावामा उडिँदैनन् । निजी व्यक्तिहरूको सहमतिमा निर्माण भएको आदर्श तथा मूल्यहरू सामाजिक मूल्य हुन् । कुनै प्राधिकारले थोपरेको मूल्यलाई सामाजिक मूल्य मानेर निजी व्यक्तिलाई त्यसको दायित्व थोपर्न मिल्दैन । समाज व्यक्तिको र तिनीहरूले स्वैच्छाले गठन गर्ने विभिन्न समूहहरूको सङ्ग्रह हो ।

नागरिकका गतिविधिलाई राजनीतिक तथा प्रशासनिक संयन्त्रबाट नियन्त्रण गर्ने अर्थराजनीतिक प्रणाली स्वतन्त्र समाजमा ग्राह्य हुँदैन । यो दासताको अवशेष हो । कुनै राजनीतिक वाद वा कुनै धार्मिक

आस्थाले निर्देश गरेबमोजिम व्यक्ति बढीभन्दा सामाजिक हितमा लाग्नुपर्छ भन्नु गलत हो । यस्तो मानसिकताले ग्रसित समाजमा व्यक्तिको स्वतन्त्र मत कुण्ठित हुन्छ । व्यक्ति आफ्ना इच्छा मारेर समाजको अधिनमा रहन बाध्य हुन्छ ।

संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व र यस्तै प्रकृतिका अन्य गतिविधिलाई प्रोत्साहित गर्ने सिद्धान्तलाई गम्भीरतापूर्वक लागु गरिएको खण्डमा राजनीतिक संयन्त्रको दायरा नागरिकका हरेक गतिविधिमा विस्तार हुने जोखिम हुन्छ । यस किसिमको मानसिकता सामूहिकतावादी सिद्धान्तको उपज हो ।

व्यवसायको एउटै मात्र सामाजिक दायित्व हुन्छ नाफा कमाउने । खुला समाजमा आर्थिक स्रोतहरूको प्रयोग नाफा बढाउन डिजाइन गरिएको प्रणाली र त्यसभित्र सञ्चालन हुने गतिविधिहरूमार्फत हुनुपर्छ । यस्ता गतिविधिहरू नियमसङ्गत हुन्छन्, छलकपट वा धोखाधडीलाई स्थान हुँदैन ।

नियन्त्रण वा प्रवर्धन

कम्पनीमार्फत संस्थागत सामाजिक दायित्वका कार्यक्रम सञ्चालन नै गर्ने हो भने पनि सरकारी नीति नियन्त्रणमुखी हुने हो कि प्रवर्धनकारी हुने भन्ने हुन्छ । अर्थात् सामाजिक दायित्वका कार्यक्रमलाई अनिवार्य बनाउने हो कि स्वैच्छिक ? 'तिमीले यो यो काम गर्नेपर्छ' भनेर बाध्यकारी बनाउने हो कि 'तिमीले यो यो काम गर्थौं भने यस्तो यस्तो सुविधा पाउँछौं' भन्ने हो ?

जस्तोकि सामाजिक उत्तरदायित्वका कार्यक्रमलाई अनिवार्य नगरी त्यति नै बराबरको रकम परोपकारी संस्थालाई दान दिएमा करयोग्य

आम्दानीबाट घटाउन सकिने सुविधा दिन सकिन्छ । यसो गर्दा कम्पनीले कर तिरेर राज्यकोषमा योगदान गर्ने कि परोपकारी संस्थाको कोषमा योगदान गर्ने रोज्न पाउँछ ।

परोपकारी संस्थाले त्यस्तो कोष सञ्चालनमा विशिष्टीकरण हासिल गरेका हुन्छन् । त्यस किसिमको कोषको प्रभावकारी प्रयोग कसरी गर्ने भन्ने उनीहरूलाई थाहा हुन्छ । स्वतन्त्र समाजका लागि यस किसिमको विधि नैतिक र व्यावहारिक हुन्छ । यसले सामाजिक क्षेत्रको विकासमा साँचो अर्थमा योगदान गर्छ ।

निष्कर्ष

संस्थागत सामाजिक दायित्वलाई छुट्याइने कम्पनीको खुद नाफाको एक प्रतिशत रकमबाट यो लेखको उठान गरिएको भए पनि यसमा चर्चा गर्न खोजिएको विषय स्वतन्त्र उद्यमलाई हेर्ने हाम्रो दृष्टिकोण हो । हाम्रो व्यवसाय सञ्चालन गर्ने तौरतरिका, व्यवसायबाट गरिने अपेक्षा, व्यवसाय सञ्चालनका लागि तर्जुमा गरिएका नीति नियमहरूमा रहेका विरोधाभाष र यसले सिर्जना गरेका अकुशलताको यो एक उदाहरण मात्र हो । यस किसिमका अकुशलताले हाम्रो बजारलाई पूर्ण हुन दिइरहेको छैन । यसै कारण आर्थिक गतिविधि सुस्त छ, आवश्यक सङ्ख्यामा रोजगारी सिर्जना भएको छैन । पर्याप्त मात्रामा वस्तु तथा सेवा उत्पादन भएको छैन । समाजले सम्पत्ति निर्माण गर्न सकेको छैन । बजारलाई फराकिलो बनाउन सामूहिकतावादी मानसिकताबाट मुक्त हुनुपर्छ । व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, निजी सम्पत्ति र खुला बजारलाई अङ्गीकार गर्ने हाम्रो अर्थराजनीतिक प्रणाली हुनुपर्छ । त्यसैअनुरूप नीति नियम तर्जुमा हुनुपर्छ, संस्थाहरू परिचालित हुनुपर्छ । साँघुरो बजारमा सहभागीले राम्ररी खेल्न पाउँदैनन् ।

दिगो विकासको लक्ष्य र वातावरण संरक्षणमा बैकिङ क्षेत्रको भूमिका

बासु गौतम*

हालको विश्व परिप्रेक्ष्यमा दिगो विकासको अवधारणा एक वैकल्पिक उपाय मात्र होइन कि प्रायः सबै क्षेत्रको आधारभूत प्राथमिकता बनेको छ । जलवायु परिवर्तन, प्राकृतिक स्रोतहरूको अनियन्त्रित दोहन र वातावरणीय सङ्कटले आर्थिक र सामाजिक संरचनामा गहिरो प्रभाव पारेको हामी सबैले देख्दै र भोग्दै आएका छौं । यस समस्याको समाधानका लागि वित्तीय संस्थाहरूले आफ्नो भूमिका अझ प्रभावकारी बनाउँदै हरित बैकिङको अवधारणालाई अगाडि सारेका छन् ।

नेपाल जस्तो प्राकृतिक स्रोत र जैविक विविधतामा धनी देशले वातावरणीय संरक्षण र दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न हरित बैकिङलाई नीतिगत प्राथमिकतामा राख्न आवश्यक छ । हरित बैकिङले वित्तीय सेवाहरूलाई वातावरणमैत्री बनाउँदै हरित परियोजनाहरूलाई प्राथमिकतामा राखेको छ । यो अवधारणाले बैकिङ क्षेत्रलाई केवल नाफामुखी बनाउने मात्र होइन, दीर्घकालीन रूपमा समाज र वातावरणलाई लाभ पुऱ्याउने खालका कार्यहरूमा लगानी गर्न प्रेरित गर्छ । हरित ऋणमार्फत नवीकरणीय ऊर्जा, कृषि र वातावरणमैत्री उद्योगहरूको प्रवर्धन गर्दै बैकहरूले जलवायु सङ्कट न्यूनीकरणमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउन सक्छन् । सोलार पावर परियोजना, जैविक कृषि, वृक्षरोपण, फोहोर व्यवस्थापन र दिगो पर्यटन जस्ता क्षेत्रमा लगानीले स्थानीय समुदायहरूको आर्थिक सशक्तीकरणसँगै वातावरणीय सुधारमा टेवा पुऱ्याउँछ । हरित बैकिङ केवल वित्तीय व्यवसायको परिधिमा सीमित रहने विषय होइन; यो आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय स्थायित्व प्राप्त गर्ने शक्तिशाली उपाय हो । नेपाल जस्तो विकासोन्मुख देशले यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट जलवायु सङ्कट समाधान गर्दै भविष्यका लागि दिगो र समृद्ध समाजको निर्माण गर्न सक्छ ।

हरित बैकिङ र यसको महत्त्व

अहिले विश्वमा पर्यावरणीय सङ्कट, जलवायु परिवर्तन र प्राकृतिक स्रोतहरूको दोहनले गम्भीर चुनौती खडा गरेको छ । यो समस्याको समाधानमा बैकहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण छ । हरित बैकिङको अवधारणाले बैकिङलाई वातावरणमैत्री बनाउँदै दिगो विकासलाई प्रवर्धन गर्न भूमिका खेल्छ । यसले नवीकरणीय ऊर्जा, फोहोर व्यवस्थापन, हरित निर्माण र जैविक कृषि जस्ता परियोजनाहरूलाई प्राथमिकतामा राख्छ । नेपालजस्तो विकासोन्मुख देशमा हरित बैकिङले जलवायु सङ्कट समाधान गर्दै आर्थिक सशक्तीकरण र सामाजिक समृद्धि ल्याउन योगदान दिन सक्छ । विश्वव्यापी वातावरणीय चिन्ताहरू र जलवायु परिवर्तनको समाधानमा बैकिङ क्षेत्रको बढ्दो भूमिकाका कारण हरित बैकिङको अवधारणा सन् १९८० र १९९० को दशकमा हवातै बढेर गयो । सन् १९९२ मा ब्राजिलमा सम्पन्न ऐतिहासिक

पृथ्वी शिखर सम्मेलन र १९९७ मा स्थापित क्योटो प्रोटोकल जस्ता वातावरणीय आन्दोलनहरूले दिगो विकास र वातावरणीय संरक्षणको अत्यावश्यकतामा विश्वको ध्यान आकर्षित गरे । यी आन्दोलनहरूले सबै क्षेत्रहरूमा बैकिङलाई समेत समेटेर दिगो अभ्यासहरू अपनाउनका लागि मार्गचित्र तयार गरे । त्यसताका हरित बैकिङ एक औपचारिक अभ्यासका रूपमा अस्तित्वमा थिएन । त्यसको सट्टा अधिकांश बैकहरूले वातावरणमैत्री कार्यालय नीतिहरू प्रस्तुत गर्न थालनी गरेका थिए । जस्तै - कागजको प्रयोग घटाउने, डिजिटल बैकिङ अपनाउने र रिसाइकल गर्ने जस्ता उदाहरणहरू बैकहरूले प्रस्तुत गरेका थिए । हरित बैकिङको अवधारणा औपचारिक रूपमा स्थापित भएको भने सन् २००० को दशकमा हो, जुन जलवायु परिवर्तन र यसको विश्वव्यापी अर्थतन्त्रमा पर्ने प्रभावको बढ्दो सचेतनाको प्रतिक्रियास्वरूप थियो ।

यसै दशकमा वित्तीय संस्थाहरूले आफ्ना बैकिङ मोडेलमा वातावरणीय र सामाजिक मुद्दाहरूलाई समावेश गर्न आरम्भ गरेका थिए । यस समयमा बैकहरूले वातावरणमैत्री पहलहरूमा आधारित हरित ऋण र हरित बन्ड जस्ता विशेष वित्तीय उत्पादनहरू विकास गर्न थाले । यी उत्पादनहरू नवीकरणीय ऊर्जा, दिगो पूर्वाधार र अन्य हरित क्षेत्रका परियोजनाहरूलाई वित्तीय सहायता प्रदान गर्नका लागि डिजाइन गरिएका थिए । यस चरणमा एक महत्त्वपूर्ण कोशेढुङ्गा हरित बन्डहरूको विकास थियो, जुन वित्तीय संस्थाहरूले वातावरणीय परियोजनाहरूका लागि कोष सङ्कलन गर्न जारी गर्छन् । सन् २००७ मा युरोपेली इन्भेस्टमेन्ट बैकले पहिलो हरित बन्ड जारी गरेको थियो, जसलाई अन्य बैकहरूले अनुसरण गर्न थाले । सन् २००० दशकको अन्त्यसम्ममा युरोप र संयुक्त राज्य अमेरिकामा हरित बन्डहरूलाई ठुला स्तरका नवीकरणीय ऊर्जा परियोजनाहरूलाई वित्तीय सहायता प्रदान गर्न व्यापक रूपमा प्रयोग गर्न थालियो ।

सन् २०१० को दशकमा हरित बैकिङ अभ्यासले विश्वभरि महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त गर्‍यो । जलवायु परिवर्तन, वनजङ्गलको विनाश र प्रदूषणको बढ्दो चिन्तासँगै, बैकिङ क्षेत्रले यी चुनौतीहरूको समाधानमा आफ्नो जिम्मेवारीलाई बढ्दो रूपमा स्वीकृति दियो । धेरै बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूसँग मेल खाने विशिष्ट हरित बैकिङ नीतिहरू प्रस्तुत गरे, जसमध्ये इक्वेटर प्रिन्सिपल्स जस्ता परियोजना वित्तपोषणका लागि वातावरणीय र सामाजिक मापदण्डहरू सेट गर्ने सिद्धान्तहरू समावेश छन् । त्यस्तै बैकहरूले दिगो लगानी कोष र वातावरणमैत्री बन्धन जस्ता उत्पादनहरू विकास गरे, जसले व्यक्तिहरू र व्यवसायलाई दिगो अभ्यासहरूमा लगानी गर्न प्रोत्साहित गर्‍यो । विश्व बैक जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरू र संयुक्त राष्ट्र वातावरण कार्यक्रम (UNEP) ले जलवायु परिवर्तनसँग जुध्नका लागि वैश्विक एजेन्डाको मुख्य हिस्साका रूपमा हरित वित्तको प्रवर्धन गर्न थाले । तिनीहरूले दिगो विकासमा निजी क्षेत्रको लगानीलाई

* लुम्बिनी विश्व शान्ति मञ्चका संस्थापक अध्यक्ष गौतम हरित अभियन्ता हुन् ।

प्रोत्साहन गर्न पहलहरू सुरु गरे, जसले हरित बैकिङ अभ्यास को विकासमा थप गति ल्यायो ।

संयुक्त राज्य अमेरिका, संयुक्त अधिराज्य, भारत र चीन जस्ता देशहरूले हरित वित्तलाई प्रोत्साहन दिने नियम र नीतिहरू अधि सारे । उदाहरणका लागि, भारतमा भारतीय रिजर्व बैकले २०१३ मा हरित बैकिङका लागि मार्गनिर्देशन जारी गरेको थियो, जसमा ऊर्जा-दक्ष परियोजनाहरूको प्रवर्धन गर्ने र बैकहरूलाई वातावरणमैत्री अभ्यासहरू अपनाउन प्रोत्साहन गर्ने कुरा समावेश थियो । हालैका वर्षहरूमा हरित बैकिङका क्षेत्रमा पर्यावरण संरक्षण र दिगो विकासमा बढी ध्यान दिन थालिएको छ । वित्तीय संस्थाहरूमा कार्बन उत्सर्जन घटाउन डिजिटल बैकिङको भूमिका महत्वपूर्ण बन्दै गएको छ । धेरै बैकहरूले अब डिजिटल बैकिङ प्लेटफर्महरू प्रयोगमा ल्याएका छन्, जसले कागजमा आधारित कारोबारको आवश्यकता समाप्त गर्छ, ऊर्जा खपत घटाउँछ र सञ्चालन दक्षता सुधार्छ ।

हरित बैकिङको मुख्य उद्देश्य हरित डिजिटल वित्तमा जोड दिनु पनि हो, जसमा दिगो विकासलाई प्रवर्धन गर्नका लागि फिनटेकको प्रयोग समावेश छ । उदाहरणका लागि, डिजिटल वालेट र मोबाइल बैकिङ एप्सले उपभोक्ताहरूलाई वातावरणमैत्री विकल्पहरू छनोट गर्न र दिगो लगानीहरू, जस्तै - विद्युतीय सवारी साधन वा नवीकरणीय ऊर्जा परियोजनाहरूमार्फत कार्बन उत्सर्जन घटाउनमा योगदान पुऱ्याउन प्रोत्साहन गर्दछन् ।

हरित बैकिङको अवधारणाले विश्वव्यापी वित्तीय क्षेत्रको विकासलाई वातावरणीय चुनौतीहरूको बढ्दो समस्यासित जुध्ने विकल्पहरू तयार गरेको छ । सन् १९८० को दशकका पहलहरूदेखि २००० को दशक र त्यसपछि औपचारिक वित्तीय उत्पादन र सेवासम्म बैकिङ क्षेत्रले क्रमशः दिगो विकासलाई आफ्ना प्राथमिकताहरूमा समावेश गरेको छ । नवीन प्रविधिहरू र वित्तीय संस्थाहरूको दिगो विकासमा बढ्दो प्रतिबद्धताहरूका कारण हरित बैकिङले विश्वव्यापी वातावरणीय चुनौतीहरूको समाधान गर्न र दिगो भविष्यतर्फ अधि बढाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने निश्चित छ ।

हरित बैकिङको योगदानका क्षेत्रहरू

प्राकृतिक सुन्दरताका दृष्टिकोणले नेपाल विश्वमा अत्यन्तै आकर्षक मुलुक भए तापनि हामीकहाँ वातावरणीय चुनौतीहरू ठुलो समस्याका रूपमा रहेका छन् । वन क्षय, वायु प्रदूषण, पानी प्रदूषण र फोहोर व्यवस्थापन जस्ता समस्याहरूले देशको विकास र दिगो स्थिरतामा अवरोध पुऱ्याइरहेका छन् । अनियमित मौसम, बढ्दो तापक्रम र हिमनदीहरूको पिघलन जस्ता जलवायु परिवर्तनका असरहरू कृषि र जनजीवीकाका लागि गम्भीर खतरा बनिरहेका छन् । देशको अर्थतन्त्रले फड्को मारिरहेँदा वातावरणीय समस्याहरूलाई समाधान गर्दै दिगो विकासको अवधारणालाई अँगाल्नुको विकल्प छैन । यस सन्दर्भमा हरित बैकिङले एउटा महत्वपूर्ण औजारका रूपमा काम गर्न सक्छ, दीर्घकालीन समुन्नातिमा मद्दत पुऱ्याउँछ ।

हरित बैकिङले वातावरण संरक्षण, कार्बन पदचिह्न घटाउने र दिगो आर्थिक विकास प्रवर्धन गर्ने कार्यमा योगदान पुऱ्याउँछ । नेपाली सन्दर्भमा हरित बैकिङ केवल नवीकरणीय ऊर्जा वा वातावरणमैत्री पूर्वाधार जस्ता हरित परियोजनाहरूको वित्तीय सहयोग मात्रै होइन, यसमा बैकका आफ्नै अपरेसनल अभ्यासहरूलाई वातावरणप्रतिको सचेततासहित अपनाउनुपर्छ । यसमा कागजको प्रयोग घटाउनु, डिजिटल प्रणालीमा जानु र हरित ऋण र हरित बन्ड जस्ता

वातावरणमैत्री उत्पादनहरूको प्रवर्धन गर्नु समावेश छ ।

कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरण

हरित बैकिङले न केवल हरित परियोजनाहरूको वित्तीय समर्थनमा योगदान पुऱ्याउँछ, वित्तीय संस्थाहरूको आन्तरिक सञ्चालन प्रक्रियामा पनि सुधार ल्याएर वातावरणीय प्रभाव कम गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ । डिजिटल बैकिङको विस्तार र कागजरहित प्रक्रियाको प्रवर्धनले वित्तीय क्षेत्रलाई अभि बढी वातावरणमैत्री बनाउन सकिन्छ । कागजको खपत घटाएर, बैकहरूले कार्बन उत्सर्जनलाई प्रत्यक्ष रूपमा न्यूनीकरण गर्न सक्दछन्, जसले प्राकृतिक स्रोतहरूको बचत र वातावरणीय संरक्षणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ ।

नेपालका बैकहरूले यो अवधारणालाई कार्यान्वयन गर्न विभिन्न रणनीतिहरू अपनाउन सक्छन् । उदाहरणका लागि, डिजिटल भुक्तानी प्रणालीलाई प्रोत्साहित गरेर बैकहरूले ग्राहकहरूलाई भौतिक लेनदेनबाट टाढा राख्न सक्छन् । यसले बैकको सञ्चालन लागतलाई पनि घटाउँछ र वातावरणमा सकारात्मक प्रभाव पार्छ । ग्राहकहरूले मोबाइल बैकिङ, अनलाइन भुक्तानी र एटिएम प्रयोग गरेर बैकका सेवाहरू सहज रूपमा लिन सक्छन्, जसले कागज प्रयोगलाई पूर्ण रूपमा हटाउन सहयोग पुऱ्याउँछ ।

त्यसै गरी कर्पोरेट कार्यालयहरूमा हरित ऊर्जाको प्रयोग गर्नु पनि अर्को महत्वपूर्ण उपाय हो । नेपालमा जलविद्युत् र सौर्य ऊर्जा जस्ता नवीकरणीय स्रोतहरू प्रशस्त छन्, जसको उपयोग गरेर बैकहरूले आफ्नो ऊर्जा आवश्यकताहरू पूरा गर्न सक्छन् । कार्यालयहरूमा सौर्य प्यानल जडान, ऊर्जासम्बन्धी दक्ष उपकरणको प्रयोग र बिजुलीको खपत घटाउन स्वचालित प्रणालीहरूको उपयोग गर्न सकिन्छ ।

हरित बैकिङको यो अभ्यासले वित्तीय संस्थाहरूलाई नवीकरणीय ऊर्जा र दिगो विकासको मार्गमा अधि बढ्न प्रेरित मात्र गर्दैन तर जलवायु परिवर्तनका खतराहरूलाई न्यूनीकरण गर्न ठोस कदम पनि चाल्न मद्दत गर्छ । यसले कार्बन फुटप्रिन्ट घटाउन महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै नेपालको वातावरणीय स्थायित्वलाई मजबुत बनाउन सक्ने छ ।

वातावरणमैत्री लगानीको प्रवर्धन

नेपालजस्तो प्राकृतिक स्रोतहरूले भरिपूर्ण देशमा हरित बैकिङले नवीकरणीय ऊर्जा, वातावरणमैत्री पूर्वाधार र दिगो कृषि क्षेत्रमा लगानीलाई प्रोत्साहन गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ । देशको वातावरणीय चुनौतीलाई सम्बोधन गर्न र दिगो विकासको लक्ष्य हासिल गर्न हरित बैकिङले वित्तीय क्षेत्रलाई परिवर्तन गर्ने अवसर दिन्छ ।

हरित बैकिङका माध्यमबाट बैकहरूले नवीकरणीय ऊर्जा प्रणालीहरूमा लगानी गर्न चाहने व्यवसायहरू र व्यक्तिहरूलाई सहज वित्तीय पहुँच प्रदान गर्न सक्छन् । उदाहरणका लागि, सौर्य ऊर्जा प्रणाली स्थापना गर्न चाहने उद्योगहरू, विद्युतीय सवारी साधन खरिद गर्न चाहने व्यक्तिहरू वा हरित भवन निर्माण गर्न चाहने व्यवसायीहरूले बैकबाट हरित ऋणको सुविधा प्राप्त गर्न सक्छन् । यसले बैकहरूको लाभ वृद्धि गर्न मात्र मद्दत गर्दैन, देशको ऊर्जा खपतलाई दिगो र वातावरणमैत्री बनाउँदै कार्बन पदचिह्नलाई कम गर्न पनि योगदान पुऱ्याउँछ ।

नेपाल जलविद्युत् र सौर्य ऊर्जा स्रोतमा अत्यन्त धनी छ । देशको तीव्र ऊर्जा आवश्यकतालाई पूरा गर्न र परनिर्भरतालाई घटाउन यी

स्रोतहरूको उपयोग गर्न जरूरी छ । हरित बैकिङले नवीकरणीय ऊर्जा परियोजनाहरूलाई वित्तीय सहयोग प्रदान गरेर ऊर्जा क्षेत्रमा नयाँ सम्भावनाहरू सिर्जना गर्न सक्छ । साना तथा ठुला जलविद्युत् परियोजना, सौर्य ऊर्जा फार्म र अन्य नवीकरणीय ऊर्जा परियोजनाहरूका लागि हरित बैकिङले दीर्घकालीन आर्थिक स्रोत जुटाउन सक्ने छ ।

त्यस्तै हरित बैकिङले वातावरणमैत्री पूर्वाधारको विकासलाई पनि प्रोत्साहन दिन्छ । वातावरणीय मापदण्डअनुसार निर्मित हरित भवनहरू, ऊर्जा-दक्ष प्रविधिको उपयोग र स्मार्ट सिटीको अवधारणालाई अघि बढाउन हरित बैकिङले वित्तीय सहायता उपलब्ध गराउन सक्छ ।

कृषि क्षेत्रमा पनि हरित बैकिङले ठुलो प्रभाव पार्न सक्छ । दिगो कृषि प्रणाली, जैविक खेती र जल संरक्षणका प्रविधिहरूमा लगानी गर्न चाहने किसानहरूलाई सहूलियतपूर्ण ऋण सुविधा उपलब्ध गराएर हरित बैकिङले नेपालमा दिगो कृषि विकासलाई प्रोत्साहित गर्न सक्छ ।

नवीकरणीय ऊर्जा र वातावरणमैत्री परियोजनाहरूको विकासमार्फत हरित बैकिङले नेपालको दीर्घकालीन ऊर्जा सुरक्षा मात्र सुनिश्चित गर्दैन, आर्थिक वृद्धि र वातावरणीय स्थिरताका लागि पनि आधार तयार गर्न सक्छ । यस्तो बैकिङ प्रणालीले वातावरण संरक्षण, समाजको उत्थान र आर्थिक समृद्धि एकसाथ अगाडि बढाउने एउटा प्रभावकारी उपाय प्रदान गर्छ ।

कृषिमा दिगो अभ्यासलाई प्रोत्साहन

नेपालको अर्थतन्त्र धेरै हदसम्म कृषिमा निर्भर रहेकाले दिगो कृषि प्रणालीको विकास अत्यावश्यक छ । हरित बैकिङले जैविक खेती, पानी संरक्षण प्रविधि र जलवायु प्रतिरोधी बालीहरूको प्रवर्धन गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ । यसले किसानहरूलाई आधुनिक प्रविधिहरू, जस्तै - डिपु सिँचाइ, जल सङ्कलन प्रणाली र सौर्य ऊर्जामा आधारित सिँचाइमा लगानी गर्न सहज ऋण र वित्तीय सहयोग उपलब्ध गराउँछ । साथै जलवायु परिवर्तनले निम्त्याएका जोरिखमहरू, जस्तै - बाढी, खडेरी र पहिरोको प्रभावलाई न्यून गर्न, किसानहरूलाई वित्तीय पहुँच र जलवायु बिमाजस्ता योजनामार्फत सहयोग पुऱ्याउँछ ।

हरित बैकिङले किसानहरूको क्षमता विकासका लागि प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेर उनीहरूलाई आधुनिक र वातावरणमैत्री खेतीका अभ्यासबारे जानकारी दिन सक्छ । यसले उत्पादनशीलता बढाउन, वातावरण संरक्षण गर्न र कृषकहरूको आर्थिक अवस्थालाई सुधार गर्न मद्दत गर्छ । दिगो कृषि प्रणालीलाई प्रोत्साहन गरेर हरित बैकिङले नेपालको खाद्य सुरक्षामा योगदान पुऱ्याउँछ भने जलवायु परिवर्तनका चुनौतीहरूप्रति प्रतिरोधात्मक क्षमता निर्माण गर्दै वातावरण र कृषि क्षेत्रलाई दिगो बनाउने दिशामा मार्गनिर्देशन गर्छ ।

वृक्षरोपण अभियानहरूमा सहयोग

नेपालको जैविक विविधता र पारिस्थितिक सन्तुलन कायम गर्न वन क्षेत्रको संरक्षण अत्यन्त आवश्यक छ । पछिल्लो समय, वन क्षेत्र घट्दै जानु र जङ्गलहरूको विनाश जस्ता समस्याले देशको पर्यावरणीय अवस्था खस्काउँदै गएको छ । यस चुनौतीलाई समाधान गर्न, हरित बैकिङले वन संरक्षण र वृक्षरोपण परियोजनाहरूमा लगानी गरेर महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ । बैकहरूले स्थानीय समुदाय, गैरसरकारी संस्थाहरू र सरकारी निकायहरूसँग सहकार्य गर्दै वृक्षरोपण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सक्छन् । उदाहरणका लागि, हरित ऋणका माध्यमबाट बैकहरूले निजी तथा सामुदायिक वनहरूको पुनःस्थापना र व्यवस्थापनका लागि आर्थिक सहयोग प्रदान गर्न सक्छन् ।

यसका अतिरिक्त हरित बैकिङले स्थानीय किसान र समुदायलाई आर्थिक सहयोगमार्फत वृक्षरोपण कार्यमा संलग्न हुन प्रोत्साहन गर्न सक्छ । वृक्षरोपणले माटोको कटान रोक्न, पानीको स्रोतहरू संरक्षण गर्न र वन्यजन्तुका लागि प्राकृतिक बासस्थान सिर्जना गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ । साथै, वन उत्पादकत्व बढाएर स्थानीय समुदायको आयआर्जनमा पनि टेवा पुऱ्याउन सकिन्छ । बैकहरूले कार्बन क्रेडिट परियोजनाहरूलाई समर्थन गरेर अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग आकर्षित गर्न सक्छन्, जसले दीर्घकालीन वन व्यवस्थापन र जलवायु परिवर्तनको प्रभाव न्यूनीकरणमा योगदान पुऱ्याउँछ । वृक्षरोपणमा हरित बैकिङको लगानीले न केवल पर्यावरणीय स्थायित्व कायम गर्न मद्दत गर्दछ, बरु आर्थिक विकास र समुदायको सशक्तीकरणमा पनि टेवा पुऱ्याउँछ ।

जलवायु परिवर्तनको प्रभाव र हरित बैकिङको भूमिका

नेपालमा जलवायु परिवर्तनका प्रत्यक्ष असरहरू प्रस्ट देखिन थालेका छन् । हिमालको हिउँ तीव्र रूपमा पलिन, खेतीयोग्य भूमि सुक्दै जानु र प्राकृतिक विपत्तिहरूको आवृत्ति बढ्नुले देशको पारिस्थितिक सन्तुलनमा गम्भीर चुनौती खडा गरिरहेको छ । यस्ता परिस्थितिमा हरित बैकिङले दीर्घकालीन वातावरणीय सुरक्षा र आर्थिक सन्तुलन कायम गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ । जलवायु अनुकूलन र प्रतिरोधात्मक क्षमताका लागि हरित बैकिङले नवीकरणीय ऊर्जा, जल व्यवस्थापन र जैविक कृषि परियोजनाहरूमा लगानी गरेर ठोस कदम उठाउन सक्छ । बैकहरूले ग्रामीण किसानहरूलाई सहूलियतपूर्ण ऋण सुविधा उपलब्ध गराएर वातावरणमैत्री कृषिको प्रोत्साहन गर्न सक्छन्, जसले जलवायु परिवर्तनको असरलाई न्यूनीकरण गर्न मद्दत गर्छ ।

पर्यटन र सामाजिक समावेशिताका लागि हरित बैकिङको योगदान

नेपालको पर्यटन क्षेत्र वातावरणीय अवस्था र जैविक विविधतामा आधारित छ । हिमालय, धार्मिक स्थलहरू र जैविक विविधताले भरिएको क्षेत्रलाई संरक्षण गर्न हरित बैकिङले दिगो पर्यटन परियोजनाहरूलाई वित्तीय सहयोग दिन सक्छ । यसले पर्यावरणीय स्थायित्व मात्र नभई आर्थिक विकासमा पनि टेवा पुऱ्याउँछ । साथै, हरित बैकिङले सामाजिक समावेशितालाई पनि प्रवर्धन गर्न सक्छ । ग्रामीण क्षेत्रमा हरित परियोजनाका लागि वित्तीय पहुँच बढाएर बैकहरूले आर्थिक समावेशितामा योगदान पुऱ्याउन सक्छन् । उदाहरणका लागि, जैविक कृषिका लागि सहूलियतपूर्ण कर्जा प्रदान गर्नु वा स्थानीय वन व्यवस्थापन समूहलाई आर्थिक सहयोग गर्नु जस्ता कदमले दिगो विकासका लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न सहयोग गर्दछ । यसले ग्रामीण समुदायका मानिसको जीवनस्तर सुधार गर्दै वातावरणीय संरक्षणलाई सुदृढ बनाउने अवसर प्रदान गर्दछ ।

नेपालमा हरित बैकिङको आवश्यकता

हरित बैकिङ नेपालजस्तो जैविक र पर्यावरणीय विविधताले सम्पन्न देशको आर्थिक र वातावरणीय स्थायित्वका लागि अपरिहार्य छ । जलवायु परिवर्तनका कारण हिमाल पलिन, खेतीयोग्य जमिन सुक्दै जानु र प्राकृतिक विपत्तिहरूको वृद्धि हुँदै गर्दा वातावरणीय सन्तुलन कायम गर्न हरित बैकिङको आवश्यकता बढ्दै गएको छ । हरित बैकिङले न केवल वातावरण संरक्षणमा सहयोग पुऱ्याउँछ, आर्थिक स्थिरता र सामाजिक समृद्धि प्रवर्धन गर्दै दिगो विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । नेपालको प्राकृतिक स्रोतहरूलाई दिगो रूपमा प्रयोग गर्दै आर्थिक प्रगतिको गतिलाई निरन्तरता दिन हरित बैकिङ प्रभावकारी उपाय हुन सक्छ ।

हरित बैकिङलाई अघि बढाउन गरिनुपर्ने उपायहरू

नेपालमा हरित बैकिङलाई सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गर्न ठोस कदमहरू आवश्यक छन् ।

१. **सरकारी नीति र प्रोत्साहन** : सरकारले हरित परियोजनाहरूमा लगानी गर्ने बैकहरूलाई कर छुट, अनुदान वा अन्य प्रोत्साहनमार्फत प्रोत्साहित गर्नुपर्छ । यसले बैकहरूलाई हरित परियोजनामा लगानी गर्न थप उत्प्रेरणा प्रदान गर्दछ ।
२. **जनचेतना र शिक्षा अभियान** : बैकका कर्मचारी, ग्राहक र व्यावसायिक समूहहरूलाई हरित बैकिङको अवधारणाबारे शिक्षित गर्न बैकहरूले विभिन्न जनचेतना अभियान सञ्चालन गर्नुपर्छ । यसले हरित परियोजनाका लागि वित्तीय अवसरहरूको पहुँच बढाउँछ ।
३. **अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग** : हरित बैकिङका लागि अन्तर्राष्ट्रिय विकास बैकहरू, संयुक्त राष्ट्रसङ्घ र अन्य संस्थासँग सहकार्य गर्न सकिन्छ । जस्तै, हरित बन्ड्सका माध्यमबाट वित्तीय स्रोत जुटाउन अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा सहभागिता गर्नु प्रभावकारी उपाय हो ।

४. **डिजिटल बैकिङ प्रवर्धन** : डिजिटल बैकिङलाई प्राथमिकता दिएर बैकहरूले कागजको खपत घटाउन सक्छन् । यसले न केवल वातावरणमैत्री अभ्यासलाई प्रवर्धन गर्दछ, आर्थिक कारोबारलाई छिटो र प्रभावकारी बनाउँछ ।

निष्कर्ष

हरित बैकिङ भनेको केवल आर्थिक कारोबारको साधन नभएर वित्तीय संस्थाहरूले वातावरणीय संरक्षण र दिगो विकासलाई साथ दिन गरेको नवीनतम प्रयास हो । यसले आर्थिक प्रगतिलाई वातावरणमैत्री बनाउँदै समाजको समग्र कल्याण सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य राख्छ । नेपालजस्तो जैविक र पर्यावरणीय विविधताले सम्पन्न देशमा हरित बैकिङको सम्भावना र आवश्यकता अत्यधिक छ । यसलाई प्रभावकारी बनाउन बैकहरूले आफ्नो रणनीति र नीतिहरूलाई हरित परियोजनाहरूमा केन्द्रित गर्नुका साथै वातावरणमैत्री प्रक्रिया अपनाउनुपर्छ । हिमालयदेखि तराईसम्म फैलिएको प्राकृतिक स्रोतलाई दिगो रूपमा प्रयोग गर्ने तरिका नै नेपालको आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय प्रगतिका लागि आधारशिला बन्न सक्छ । हरित बैकिङमार्फत नेपाली बैकहरूले वातावरणीय स्थिरता र आर्थिक विकासको सही मार्गप्रति अग्रसरता लिनुपर्छ ।

मुद्राको पूर्ति, उच्च शक्ति मुद्रा र मुद्रा गुणक

युवराज घिमिरे*

१. मुद्राको अर्थ (Meaning of Money)

आर्थिक कारोबारको क्रममा सबैले सहमति रूपमा सजिलैसँग स्वीकार गर्ने वैधानिक मान्यता प्राप्त वस्तु तथा साधनलाई मुद्रा भनिन्छ। अर्थशास्त्री Saligman ले मुद्रा त्यस्तो वस्तु हो, जसलाई सामान्य रूपमा स्वीकार गर्न सकिन्छ भनी परिभाषित गरेका छन् भने अर्का अर्थशास्त्री Francis Walker ले मुद्रा त्यो हो, जसले मुद्राले गर्ने कार्य गर्दछ। त्यसै गरी अर्थशास्त्री Hatrey का अनुसार मुद्राका दुई पक्षहरू छन्। एउटा पक्ष यो लेखाइकन गर्ने एकाइ हो भने अर्को कानुनी रूपमा भुक्तानीको माध्यम हो। माथिका परिभाषाहरूले के बुझाउँदछन् भने मुद्रा त्यस्तो वस्तु वा साधन हो, जुन सामान्य रूपमा स्वीकार्य हुनुपर्दछ र यसले विनिमयको माध्यम, मूल्यको मापदण्ड निर्धारण, भावी भुक्तानीको मापदण्ड, मूल्यको सञ्चय जस्ता कार्यहरू गर्नुपर्दछ। यसका साथै यो सरकार वा कानूनद्वारा घोषित हुनुपर्दछ। यी सबै गुण तथा विशेषताले गर्दा नै केन्द्रीय बैंकद्वारा जारी गरिने नोट तथा सिक्कालाई मुद्रा र बैंकहरूले जारी गर्ने चेक, बिल, ड्राफ्ट आदिलाई पनि मुद्राकै रूपमा लिई बैंक मुद्रा वा साख मुद्रा भनिन्छ।

२. मुद्राको पूर्ति (Supply of Money)

सामान्य अर्थमा एक निश्चित समयबिन्दुमा सर्वसाधारणसँग रहेको मुद्राको मौज्जात नै मुद्राको पूर्ति हो। अर्थशास्त्री किन्सका अनुसार मुद्राको कुल पूर्ति सरकारी नीतिमा निर्भर हुन्छ र यसलाई देशको केन्द्रीय बैंकले निर्धारण गर्दछ। यसअन्तर्गत सिक्का, नोट तथा माग निक्षेप पर्दछन्। यसको परिमाण निश्चित अवधिका लागि केन्द्रीय बैंकले तोकेअनुसार हुने गर्दछ। त्यसै गरी मिल्टन फ्राइडम्यानका अनुसार कुनै समयबिन्दुमा मुद्राको पूर्ति भनेको चलनचल्तीमा जनतासँग रहेको मुद्रा, उनीहरूको बैंकमा रहेको माग निक्षेपहरू र वाणिज्य बैंकहरूसँग रहेका समय निक्षेपहरू हुन्।

परम्परागत धारणाअनुसार मुद्राको पूर्ति भन्नाले कानुनी रूपमा ग्राह्य नोट तथा सिक्काका साथै वाणिज्य बैंकहरूसँग रहेको माग निक्षेपलाई बुझाउँदछ भने आधुनिक धारणाअनुसार मुद्राको पूर्ति भन्नाले व्यक्तिगत (व्यक्ति, संस्था, बैंक) रूपमा रहेको सम्पूर्ण तरल सम्पत्तिहरूको समिश्रण (portfolio) लाई बुझाउँदछ। तरल सम्पत्तिअन्तर्गत Currency notes & coins, Demand deposits, Time deposits, Financial assets (deposits) with the non-banking financial intermediaries, Treasury and exchange bills, Bonds and equities जस्ता तुरुन्तै नगदमा परिणत गर्न सकिने सम्पत्तिहरू पर्दछन्।

प्रसिद्ध अर्थशास्त्रीहरू Gurley and Shaw ले बैंकहरूका साथसाथै बिमा कम्पनी, सहकारी, Mutual Fund जस्ता गैरवित्तीय संस्थाहरूले सिर्जना गर्ने वित्तीय साधनहरूलाई पनि मुद्राका रूपमा स्वीकार गर्दै बिमा पोलिसी, सेयर तथा बन्ड जस्ता तरल सम्पत्तिहरूलाई पनि मुद्राको पूर्तिका रूपमा व्याख्या गरेका छन्। त्यसै गरी Radcliffe समिति (१९५९) ले कानुनी मुद्रालाई एउटा साधन मानेको छ। त्यसै गरी तरलता (liquidity) अर्थतन्त्रमा विनिमयको माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने सम्पूर्ण साधनहरूको समष्टि हो भन्दै अर्थतन्त्रमा रहेको कुल ऋण संरचनाले समेत मुद्राको पूर्तिलाई प्रभाव पार्ने निष्कर्ष निकालेको छ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले मुद्रालाई M_1 , M_2 & M_3 गरी तीन वर्गमा विभाजन गरी यिनीहरूको समष्टिगत स्वरूपलाई नै मुद्राको पूर्तिका रूपमा लिने गर्दछ। जसअनुसार :

- सङ्कुचित मुद्रा (Narrow money), $M_1 = C + DD$
- बृहत् मुद्रा प्रदाय (Broad money), $M_2 = M_1 + TD$, where $TD = SD + FD$
- बृहत् मुद्रा प्रदाय (Broad money), $M_3 = M_2 + \text{foreign currency deposit}$.

जहाँ, C = चलनचल्तीमा रहेको नोट तथा सिक्का DD = माग निक्षेप, TD = समय निक्षेप, SD = बचत निक्षेप र FD = मुदती निक्षेप हो। सैद्धान्तिक रूपमा माग निक्षेपअन्तर्गत ब्याज आर्जन नहुने निक्षेप पर्दछन् भने समय निक्षेपअन्तर्गत ब्याज आर्जन हुने निक्षेपहरू पर्दछन्।

संक्षेपमा भन्नुपर्दा मुद्राको पूर्तिले कुनै अर्थतन्त्रमा विनिमय तथा आर्थिक गतिविधिमा प्रयोग गर्न सकिने तरल सम्पत्तिको कुल मात्रालाई जनाउँदछ। यसमा सर्वसाधारणसँग रहेको नगद रकमका साथै बैंक खातामा रहेको रकम तथा अन्य तरल वित्तीय साधनहरूसमेत समावेश गर्ने गरिन्छ।

३. उच्च शक्ति मुद्रा (High Powered Money)

अर्थतन्त्रमा हुने आर्थिक गतिविधिहरूका माध्यमबाट थप मुद्राको सृजना गर्न सक्ने क्षमता भएको मुद्रालाई उच्च शक्ति मुद्रा भनिन्छ। अर्थशास्त्री Milton Friedman का अनुसार उच्च शक्ति मुद्रा, जसलाई मौद्रिक आधार (Monetary Base) पनि भनिन्छ, यो चलनचल्तीमा रहेका नगद र बैंकहरूले केन्द्रीय बैंकमा राखेको Reserve को योगफल हो। यसका साथै यो मुद्रा गुणक (Money Multiplier) को प्रक्रियामार्फत मुद्राको पूर्ति निर्धारण गर्ने महत्त्वपूर्ण तत्त्व पनि हो। अतः

$$\text{उच्च शक्ति मुद्रा (H)} = C + R$$

* वरिष्ठ प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

जहाँ, C = सब (साधारणहरूसँग रहेको नगद मौज्जात (Currency held by public) हो। यसअन्तर्गत वाणिज्य

बैंक तथा केन्द्रीय बैंकमा रहेको मौज्जातलाई गणना गरिँदैन। किनभने उक्त मौज्जातले माग निक्षेपको सृजना गरेको हुन्छ।

R = बैंकहरूले केन्द्रीय बैंकमा राखेको मौज्जात (Reserve in central bank) हो। यस्तो मौज्जात कानुनी रूपमा बैंकहरूले राख्नुपर्ने अनिवार्य मौज्जात (Required reserve, RR) र अनिवार्य मौज्जातभन्दा बढी राखिएको अतिरिक्त मौज्जात (Excess reserve, ER) गरी दुई किसिमको हुने गर्दछ।

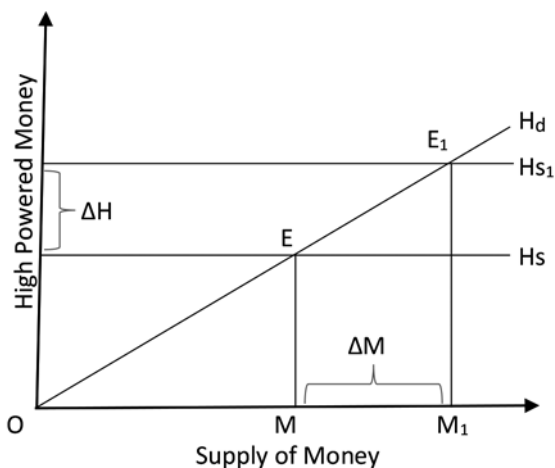
$$\text{तसर्थ, } R = RR + ER$$

बैंकहरूले आफ्नो बैंकिङ कारोबारको माध्यमबाट माग निक्षेपको सृजना गर्दछन् र त्यसलाई नगद कै मान्यता दिइन्छ। यसरी बैंकहरूले माग निक्षेपको सृजना गर्दैगर्दा बैंक मौज्जात -R) को उचित व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ। बैंकहरूले Bank Reserve को निश्चित गुणासम्म माग निक्षेप सृजना गर्दछन्। Bank Reserve उच्च शक्ति मुद्रा कै एउटा अंश हो र त्यसकै आधारमा माग निक्षेपको निर्धारण हुने हुँदा H लाई उच्च शक्ति मुद्राका साथसाथै आधार मुद्रा (Base money) पनि भनिन्छ। तसर्थ उच्च शक्ति मुद्रा मुद्राको पूर्तिको प्रमुख निर्धारक तत्व हो। मुद्राको पूर्ति उच्च शक्ति मुद्रा (आधार मुद्रा) र उक्त मुद्राले सृजना गर्न सक्ने माग निक्षेप (DD) बराबर हुने गर्दछ। उच्च शक्ति मुद्राले आफूभन्दा जति बढी माग निक्षेप सिर्जना गर्दछ, त्यसलाई मुद्रा गुणक (m) भनिन्छ। तसर्थ,

$$M_s = m \cdot H = m \cdot S$$

मुद्रा गुणकको मान अर्थात् उच्च शक्ति मुद्राले माग निक्षेप सिर्जना गर्न सक्ने क्षमतालाई बैंक मौज्जात अनुपात तथा निक्षेपमा मुद्राको माग अनुपात जस्ता तत्वहरूले निर्धारण गर्दछन्। जसलाई मुद्रा गुणकअन्तर्गत विस्तृतमा उल्लेख गरिएको छ।

मुद्राको पूर्ति तथा उच्च शक्ति मुद्राको सम्बन्धलाई रेखाचित्रमा निम्नानुसार व्यक्त गर्न सकिन्छ :

चित्रको X अक्षमा मुद्राको पूर्ति र Y अक्षमा उच्च शक्ति मुद्रा राखिएको छ। Hs रेखाले दिइएको उच्च शक्ति मुद्रा व्यक्त गर्दछ भने H₁ रेखाले कुनै एक निश्चित समयमा गरिएको उच्च शक्ति मुद्राको मागलाई व्यक्त गर्दछ। चित्रअनुसार विश्लेषण अवधिमा उच्च शक्ति मुद्राको पूर्ति Hs बाट बढेर Hs₁ हुँदा अर्थतन्त्रमा कुल

मुद्राको पूर्ति M बाट बढेर M₁ मा पुगेको छ। यहाँ उच्च शक्ति मुद्राको पूर्तिमा आएको परिवर्तन ΔH ले कुल मुद्राको पूर्तिलाई कतिले परिवर्तन गर्दछ भन्ने विषय मुद्रा गुणक m को आकारमा भर पर्दछ। मुद्रा गुणकको आकार जति ठुलो भयो, कुल मुद्राको पूर्ति त्यति बढी गुणाले वृद्धि हुन्छ।

४. मुद्राको पूर्तिको निर्धारक तत्वहरू (Determinants of Money Supply)

➤ **उच्च शक्ति मुद्रा (High powered Money):** उच्च शक्ति मुद्रामा थप मुद्रा सिर्जना गर्न सक्ने क्षमता भएको हुँदा यसको वृद्धिसँगै मुद्राको पूर्तिमा वृद्धि हुन्छ भने यसमा कमी आउँदा मुद्राको पूर्तिमा सङ्कुचन हुन जान्छ। अर्थात् यसको मुद्राको पूर्तिसँग धनात्मक सम्बन्ध रहेको हुन्छ।

➤ **मुद्रा गुणक (Money Multiplier, m):** आधार मुद्रामा आएको परिवर्तनले मुद्राको पूर्तिमा ल्याउने परिवर्तन दर नै मुद्रा गुणक हो। अर्थात् $m = \Delta M_s / \Delta B$ हो। यसको मुद्राको पूर्तिसँग धनात्मक सम्बन्ध रहेको हुन्छ।

➤ **मौज्जात अनुपात (Reserve Ratio, r):** यो बैंकहरूले आफूसँग रहेको निक्षेपको तुलनामा केन्द्रीय बैंकमा राखेको मौज्जातको अनुपात हो। यो दुई प्रकारको हुन्छ :

● **अनिवार्य मौज्जात अनुपात (Required Reserve Ratio, r_r):** यो बैंकको कुल निक्षेप (D) को तुलनामा अनिवार्य मौज्जात (RR) को अनुपात हो। यो अनुपात बैंकहरूका लागि केन्द्रीय बैंकले निर्धारण गरेबमोजिम हुने गर्दछ। अर्थात् $r_r = RR/D$

● **अतिरिक्त मौज्जात अनुपात (Excess Reserve Ratio, r_e):** यो बैंकको कुल निक्षेपको तुलनामा बैंकहरूको केन्द्रीय बैंकमा रहेको अतिरिक्त मौज्जात (ER) को अनुपात हो। अर्थात्, $r_e = ER/D$ । यो अनुपात बजार ब्याजदर, ग्राहकहरूले निक्षेप फिर्ता माग गर्ने प्रवृत्ति तथा बैंकहरूले लिने कर्जाको ब्याजदरमा निर्भर गर्दछ। तसर्थ, $r = r_r + r_e$ मौज्जात अनुपात र मुद्राको पूर्तिबिच ऋणात्मक हुने गर्दछ।

➤ **मुद्रा मागको अनुपात (Currency to Deposit Ratio, c):** यसले निक्षेपकर्ताहरूले आफ्नो माग निक्षेपको अनुपातमा कति मुद्राको माग गर्दछन् भन्ने देखाउँदछ। यो निक्षेपकर्ताहरूको स्वभावले प्रभाव पार्ने अनुपात हो। तसर्थ,

$$c = \frac{\text{Currency Demand}}{\text{Demand Deposit}}$$

यो अनुपातलाई बैंकहरूले माग निक्षेपमा लिने शुल्क, सर्वसाधारणको आमदानीको स्तर, गैरकानुनी कारोबारहरू, बैंक टाट पल्टन सक्ने सम्भावना जस्ता विषयहरूले समेत प्रभाव पार्दछ। यो अनुपात र मुद्राको पूर्तिबिच ऋणात्मक सम्बन्ध हुने गर्दछ।

मुद्राको पूर्तिको अन्य निर्धारक तत्वहरू

➤ **समय निक्षेप अनुपात (Time deposit ratio, t):** यसले समय निक्षेप र माग निक्षेपबिचको अनुपात व्यक्त गर्दछ। अर्थात्, $t = TD/DD$ । माग निक्षेपको तुलनामा मुद्दती निक्षेपको अनुपातमा वृद्धि हुँदा यसले आधार मुद्रालाई घटाउँदछ। फलस्वरूप मुद्राको पूर्ति घट्दछ।

- **मुद्राको मूल्य (Value of money, 1/P):** मुद्राको क्रयशक्तिलाई मुद्राको मूल्य भनिन्छ । मुद्राको मूल्यमा वृद्धि हुँदा मुद्राको मौज्जात बढ्न गई आधार मुद्रा बढ्दछ । फलस्वरूप मुद्राको पूर्ति पनि बढ्दछ ।
- **वास्तविक आमदानी (Real Income, Y):** मुद्राका रूपमा गणना नगरी वस्तु तथा सेवाका आधारमा मापन गरिने वा कुनै आधार वर्षको मूल्यका आधारमा मापन गरिने आमदानीलाई वास्तविक आमदानी भनिन्छ । सर्वसाधारणको वास्तविक आमदानीमा वृद्धि हुँदा माग निक्षेपमा मुद्राको मागको अनुपात घट्न गई मुद्राको पूर्ति बढ्दछ ।
- **ब्याजदर (Interest rate, i):** बढ्दो क्रममा रहेको ब्याजदरले बजारमा तरलता समस्या रहेको इङ्गित गर्दछ । यस्तो समयमा बैंकहरूको कर्जा प्रवाह बढ्ने हुँदा अतिरिक्त मौज्जात घट्न गई मुद्राको पूर्ति बढ्दछ ।
- **मौद्रिक नीति (Monetary policy):** विस्तारित मौद्रिक नीतिले मुद्राको पूर्तिलाई वृद्धि गर्दछ भने सङ्कुचित मौद्रिक नीतिले मुद्राको पूर्तिलाई घटाउँदछ ।
- **मौसमी तत्त्वहरू (Seasonal Factors):** सार्वजनिक बिदा, चाडपर्व, विवाहका लगन जस्ता मौसमी तत्त्वहरूले माग निक्षेपमा मुद्राको मागको अनुपात बढाउने हुँदा मुद्राको पूर्ति घट्छ ।

उपर्युक्तानुसारका मुद्राका पूर्तिको निर्धारक तत्त्वहरूको विश्लेषणका आधारमा निम्नानुसारका समीकरणहरू (equations) विकास गर्न सकिन्छ :

सङ्कुचित मुद्रा (Narrow money), $M_1 = C + DD \dots (i)$

बृहत् मुद्रा (Broad money), $M_2 = C + DD + TD \dots (ii)$

आधार मुद्रा (Base money), $B = C + R \dots (iii)$

मुद्रा मागमा निक्षेपको अनुपात (Currency to deposit ratio), $c = C/DD \dots (iv)$

सञ्चित अनुपात (Reserve ratio), $r = \frac{R}{D} \dots (v)$

कुल बैंकिङ निक्षेप (Total bank deposit),

$$D = DD + TD \dots (vi)$$

मुद्दती निक्षेप अनुपात (Time deposit ratio), $t = \frac{TD}{DD} \dots (vii)$

५. मुद्रा गुणक (Money Multiplier, m)

बैंकिङ प्रणालीमा जम्मा भएको एक एकाइ रकमबाट जति गुणा थप रकम सिर्जना गर्न सकिन्छ, त्यो नै मुद्रा गुणक हो । बैंकिङ क्षेत्रले साख सिर्जनाका माध्यमबाट केन्द्रीय बैंकले जारी गरेको मुद्राभन्दा अधिक मुद्रा सिर्जना गर्दछ । यसरी अर्थतन्त्रमा उपलब्ध आधार मुद्राको तुलनामा अधिक भएको मुद्राको पूर्तिको कारण नै मुद्रा गुणक हो । यसलाई मुद्राको पूर्तिमा आएको परिवर्तनमा आधार मुद्रामा आएको परिवर्तनको अनुपातका रूपमा व्यक्त गरिन्छ । यसको मान जति धेरै भयो, त्यति नै गुणामा आधार मुद्रामा वृद्धि हुँदा मुद्राको पूर्तिमा वृद्धि हुन्छ । यसले कसरी बैंकिङ प्रणालीले बैंकमा जम्मा भएको निक्षेपका आधारमा तोकिएको रकम मौज्जातका रूपमा राख्दै कर्जा लागनीका माध्यमबाट गुणात्मक रूपमा थप निक्षेपहरूको सिर्जना गर्न सक्दछ भन्ने तथ्य दर्शाउँदछ ।

$$m = \frac{\Delta M}{\Delta B}$$

तसर्थ,

$$r \text{ मुद्राको पूर्ति } M_s = m.B$$

मुद्रा गुणकको मानलाई निर्धारण गर्ने तत्त्वहरूलाई माथि उल्लेख गरिएका समीकरणहरूको माध्यमबाट निम्नानुसार गणना गर्न सकिन्छ :

माथि उल्लेख गरिएका समीकरण (iv) & (v) अनुसार,

$$R = r.(DD + TD)$$

त्यसै गरी समीकरण (ii) बाट, $B = C + r.(DD + TD) \dots (vii)$

अब समीकरण (iii) & (vi) को मान समीकरण (vii) मा राख्दा $B = c.DD + r.(DD + t.DD)$

अथवा, $B = DD\{c + r(1+t)\} \dots (viii)$

$$DD = \frac{B}{c+r(1+t)} \dots (ix)$$

अथवा,

अब समीकरण (i) अनुसार,

$$सङ्कुचित मुद्रा \quad M_1 = C + DD$$

$$अथवा, \quad = c \cdot DD + DD$$

$$अथवा, \quad = DD(c + 1)$$

$$M_1 = \frac{B(c+1)}{c+r(1+t)}$$

अथवा, $\{DD \text{ को मान समीकरण (ix) अनुसार राख्दा}\}$

$$\frac{M_1}{B} = \frac{1+c}{c+r(1+t)}$$

अथवा, $\dots (x)$

हामीलाई थाहा छ कि सङ्कुचित मुद्राको पूर्ति $M_1 = m.B$ हुन्छ ।

$$m = \frac{M_1}{B}$$

अथवा,

$$m = \frac{1+c}{c+r(1+t)}$$

तसर्थ, सङ्कुचित मुद्रा गुणक,

{समीकरण (x) अनुसार}

यसरी, सङ्कुचित मुद्रा गुणकलाई सर्वसाधारणहरूको मुद्रा मागको अनुपात (c), मौज्जात अनुपात (r) र सयम निक्षेप अनुपात (t) ले निर्धारण गर्दछन् । यी तत्त्वहरूको मानमा वृद्धि हुँदा अर्थात् सर्वसाधारणहरूले आफूसँग धेरै नगद मौज्जात राख्दा, केन्द्रीय बैंकले अनिवार्य नगद मौज्जात अनुपातमा वृद्धि गर्दा तथा बैंकहरूको अतिरिक्त मौज्जातमा वृद्धि हुँदा वा माग निक्षेपको तुलनामा समय निक्षेपमा वृद्धि हुँदा मुद्रा गुणकको मान घट्छ । फलस्वरूप आधार मुद्रामा हुने वृद्धिको अनुपातमा मुद्राको पूर्तिमा थोरै मात्र वृद्धि हुन्छ ।

त्यसै गरी, बृहत् मुद्रा प्रदाय $(M_2) = C + DD + TD$

$$r \text{ बृहत् मुद्राको पूर्ति } (M_2) = m.B$$

$$m = \frac{M_2}{B}$$

तसर्थ, बृहत् मुद्रा गुणक

$$m = \frac{C+DD+TD}{\{c+r(1+t)\}DD} \dots (माथिका समीकरणहरूबाट M_2$$

र B को मान राख्दा)

$$\text{अथवा, } m = \frac{c.DD+DD+t.DD}{(c+r(1+t))DD}$$

$$\text{तसर्थ, विस्तृत मुद्रा गुणक } m = \frac{1+c+t}{c+r(1+t)}$$

उक्त समीकरणअनुसार c र m तथा r र m बिचको सम्बन्ध ऋणात्मक हुन्छ भने t र m बिचको सम्बन्ध धनात्मक वा ऋणात्मक दुवै हुन सक्दछ। जसलाई बैंकहरूले समय निक्षेपका लागि काति नगद मौज्जात छुट्ट्याएर राख्दछन्, त्यसले निर्धारण गर्दछ।

६. निष्कर्ष (Conclusion)

मुद्राको कार्य गर्ने कानुनी मान्यता प्राप्त सर्वस्वीकार्य वस्तु तथा साधनलाई मुद्रा भनिन्छ। सामान्य रूपमा हेर्दा मुद्राको पूर्तिलाई केन्द्रीय बैंकबाट जारी गरिने नोट तथा सिक्काहरूका रूपमा मात्र लिने गरिए तापनि बैंकहरूले आफ्नो बैंकिङ कारोबारका सिलसिलामा साख सिर्जनामार्फत बैंक मुद्राको विस्तार गर्ने हुँदा मुद्राको पूर्तिअन्तर्गत चलनचल्तीका मुद्रा तथा बैंक मुद्राहरू पर्दछन्, जसका आधारमा मुद्रालाई सङ्कुचित मुद्रा प्रदाय र विस्तृत मुद्रा प्रदायका रूपमा वर्गीकरण गर्ने गरिन्छ। केन्द्रीय बैंकको अनिवार्य मौज्जात राख्नुपर्ने प्रावधानले बैंकहरूको साख सिर्जनामार्फत बैंक मुद्राको विस्तार गर्ने क्षमतामा अड्कुस लगाउँदछ। तसर्थ सर्वसाधारणहरूसँग रहेको नगद मौज्जात र केन्द्रीय बैंकमा रहेको मौज्जातले बैंक मुद्राको विस्तारमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने हुँदा त्यसलाई उच्च शक्ति मुद्रा भनिन्छ।

बैंकहरूले उच्च शक्ति मुद्राको निश्चित गुणसम्म मुद्राको विस्तार गर्न सक्दछन्, जसलाई मुद्रा गुणक भनिन्छ। मुद्रा गुणकको मानलाई सर्वसाधारणहरूको नगद माग अनुपात, अनिवार्य मौज्जात अनुपात तथा समय निक्षेप अनुपात जस्ता तत्त्वहरूले निर्धारण गर्दछन्। तसर्थ उच्च शक्ति मुद्रा र मुद्रा गुणकका साथसाथै तिनीहरूको आकारमा प्रभाव पार्ने वास्तविक आम्दानी, मुद्राको मूल्य, ब्याजदर, मौद्रिक नीति तथा मौसमी तत्त्वहरू जस्ता चरहरूलाई मुद्राको पूर्तिको निर्धारक तत्त्वहरूका रूपमा लिने गरिन्छ।

७. सन्दर्भ सामग्री

- Gurley, J. G., & Shaw, E. S. (1960). *Money in a Theory of Finance*. Washington, D.C.: Brookings Institution.
- Hawtrey, R. G. (1919). *Currency and Credit*. London: Longmans, Green and Co.
- Paul, R.R. (1992). *Monetary Economics*. New Delhi: Kalyani Publishers.
- Seligman, E. R. A. (1925). *Essays in Economics*. New York: Macmillan.
- Sharma, N.K. (2059). *Monetary Economics*, Kathmandu: Pairavi Publication.
- Walker, F. A. (1878). *Money*. New York: Henry Holt and Company.

नेपालमा बिमा अन्डरराइटिङ

रमेश कुमार पोखरेल*

परिचय र महत्त्व

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले कर्जा लगानी गर्दा, बिमा कम्पनीहरूले बिमालेख जारी गर्दा वा धितोपत्रसँग सम्बन्धित कम्पनीहरूले धितोपत्रको प्रत्याभूति गर्दा व्यक्ति तथा संस्थामा अन्तर्निहित जोखिमको पहिचान गर्ने, आँकलन गर्ने र निष्कर्षमा पुग्ने गर्दछन्। यसरी निष्कर्षमा पुग्ने प्रक्रिया विशेषलाई अन्डरराइटिङ भनिन्छ। यसको प्रमुख उद्देश्य प्रस्तावित व्यक्ति वा संस्था उसले अनुरोध गरेबमोजिमको वस्तु वा सेवाका लागि योग्य भए नभएको, योग्य भएमा के कस्तो सर्त र मूल्यमा उक्त वस्तु वा सेवा उपलब्ध गराउन सकिन्छ भन्ने यकिन गर्नु हो। अन्डरराइटिङ समग्रमा जोखिम मूल्याङ्कनको कार्य भए तापनि प्रक्रियागत दृष्टिमा उद्योग व्यवसायको प्रकृतिअनुसार फरक हुन्छ। यस लेखमा बिमाको सन्दर्भमा अन्डरराइटिङको परिचय, प्रक्रिया, महत्त्व, नेपालमा यसको अवस्था, चुनौतीहरू र चुनौतीहरूको सामना गर्न अपनाउनुपर्ने उपायहरूका विषयमा सङ्क्षेपमा चर्चा गर्न खोजिएको छ।

बिमा जोखिम हस्तान्तरणसम्बन्धी व्यवसाय हो। यसले व्यक्ति, व्यवसाय तथा सम्पत्ति विशेषमा भएको जोखिमलाई समूहमा छर्ने काम गर्दछ। यस्तो समूहलाई बिमा पुल भनिन्छ। आँकलन नगरी लिएको जोखिमले भन्नु जोखिम वृद्धि गर्ने भएकाले पहिचान र मापन गरी जोखिम लिने गरिन्छ। बिमाका लागि प्रस्तावित व्यक्ति, व्यवसाय वा सम्पत्तिमा अन्तर्निहित जोखिमको पहिचान, आँकलन अर्थात् मूल्याङ्कन गरी प्रस्ताव स्वीकार गर्ने वा नगर्ने कार्य अन्डरराइटिङ हो। मूलतः यो जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्य हो।

सामान्यतः बिमा प्रस्तावलाई बिमालेखमा रूपान्तरण गर्ने प्रक्रियालाई अन्डरराइटिङ भनिन्छ। यस प्रक्रियाअन्तर्गत बिमा प्रस्ताव र यससँग सम्बन्धित विभिन्न कागजात तथा सूचनाहरूको विश्लेषण गरिन्छ। यस्ता कागजात तथा सूचनाहरूको विश्लेषणबाट व्यक्ति वा व्यवसाय बिमा योग्य छ कि छैन, यदि छ भने कति बिमा शुल्कमा छ भन्ने कुरा निकर्षण हुन्छ। सम्भावित पोलिसी धारकमा अन्तर्निहित जोखिम मूल्याङ्कन गरी कस्तो कभरेज उपलब्ध गराउने र के कस्तो सर्त राख्ने भन्ने कुरा निश्चित गर्ने काम पनि यसअन्तर्गत गरिन्छ। यसरी अन्डरराइटिङ निवेदनलाई जाँच्ने, जोखिम स्वीकार वा अस्वीकार गर्ने, वर्गीकरण गर्ने र बिमा शुल्क निर्धारण गर्ने प्रक्रिया हो।

अन्डरराइटिङले एडभर्स सेलेक्सन र मोरल हजार्डस्बाट बिमा कम्पनीलाई बचाउने काम गर्दछ। यसले बिमा कम्पनीहरूको वित्तीय स्वास्थ्य मजबुत बनाउनुका साथै पोलिसी धारकले पनि पर्याप्त र स्पष्ट ढङ्गले सुरक्षा प्राप्त गर्दछ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्दछ। अन्डरराइटिङले दाबी गर्ने सम्भावना, दाबीको लागत र बिमा कम्पनीको समग्र जोखिम मूल्याङ्कन गर्दछ। हरेक बिमकको आ-आफ्नो अन्डरराइटिङ म्यानुअल हुन्छ। उक्त म्यानुअलमा जोखिमको पहिचान गर्ने, वर्गीकरण गर्ने र बिमा शुल्क निर्धारण गर्ने प्रक्रिया समेटिएको हुन्छ। बिमकको

जोखिम वहन गर्न सक्ने क्षमता, जनशक्तिको सिप तथा कौशल, व्यवसायको आयतनका आधारमा अन्डरराइटिङको सीमासमेत निर्धारण गरिएको हुन्छ।

बिमा अन्डरराइटिङ प्रक्रिया

अन्डरराइटिङ प्रक्रियाभित्र विभिन्न चरणहरू हुन्छन्, जसअन्तर्गत तथ्याङ्क प्रशोधन वा विश्लेषण, उद्योग व्यवसायको जानकारी र अन्डरराइटिङको विवेक पर्दछन्। बिमाको प्रकारअनुसार अन्डरराइटिङ प्रक्रिया केही फरक हुने भए पनि सबै बिमामा सामान्यतया तल उल्लेख भएबमोजिमका चरणहरू अवलम्बन गरिन्छ।

- आवेदनको समीक्षा :** कुनै व्यक्ति वा व्यवसायले बिमाका लागि निवेदन दिएपछि अन्डरराइटिङ प्रक्रिया सुरु हुन्छ। आवेदन आवेदकका बारेमा सूचना प्राप्त गर्ने महत्त्वपूर्ण स्रोत हो। आवेदन भर्दा त्यसमा उल्लेख भएका सूचनाहरू विस्तृत र ठिक तरिकाले भर्नुपर्दछ। अन्यथा बिमा करार रद्द हुन सक्छ। आवेदनमा आवेदकको व्यक्तिगत वा व्यावसायिक जानकारी समावेश हुन्छ। जीवन र स्वास्थ्य बिमाका लागि यसमा आवेदकको स्वास्थ्य, पेसा, जीवनशैली, धुम्रपान वा मध्यपानको लत, सोख आदिको जानकारी समावेश हुन्छ भने सम्पत्ति वा मोटर बिमाका लागि बिमा गर्ने सम्पत्ति वा सवारी साधनका बारेमा जानकारी समावेश हुन्छ।
- जोखिम मूल्याङ्कन :** आवेदन प्राप्त भएपछि आवेदनमा उल्लिखित सूचनाका आधारमा अन्डरराइटिङले सम्भावित जोखिम मूल्याङ्कन गर्दछ। जीवन बिमामा आवेदकको उमेर, स्वास्थ्य इतिहास, पेसा, जीवनशैली छनौट जस्तो : धुम्रपान, उच्च जोखिमयुक्त क्रियाकलाप आदिका आधारमा सम्बन्धित व्यक्तिमा अन्तर्निहित जोखिम पहिचान गर्दछ। सम्पत्ति बिमामा अन्डरराइटिङले सम्पत्तिको अवस्थिति, अवधि, सम्पत्तिको अवस्था आदिको मूल्याङ्कन गर्दछ। आवेदनमा भएका सूचनाहरूका अतिरिक्त सार्वजनिक अभिलेख एवम् अन्य स्रोतहरूबाट सूचनाहरू सङ्कलन, विश्लेषण र जोखिमको मात्रा पहिचान गर्दछ। अन्डरराइटिङले मेडिकल रिपोर्ट, क्रेडिट रिपोर्ट, एकच्युरियल टेबल आदि मार्फत थप सूचनाहरू सङ्कलन गरी जोखिमका बारेमा अभि स्पष्ट हुन सक्छन्। ऐतिहासिक तथ्याङ्क र तथ्याङ्कीय मोड्युलको प्रयोगबाट दाबीको प्रवृत्ति विश्लेषण गर्दछ।
- अनुमोदन वा अस्वीकार :** जोखिम मूल्याङ्कनपछि अन्डरराइटिङले जोखिम स्वीकार्य छ भन्ने पोलिसी स्वीकृत गर्छ र सर्त तथा बिमा शुल्क यकिन गर्छ। यदि जोखिम धेरै उच्च छ भने विशेष बहिष्करण वा उच्च बिमा शुल्कसहित आवेदन स्वीकार वा अस्वीकार गर्न सक्दछ।

* पूर्व प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

४. **बिमा शुल्क र सर्त तथा बन्देजहरू निर्धारण** : जोखिम मूल्याङ्कनका आधारमा अन्डरराइटर जोखिम कभरेजका लागि कति बिमा शुल्क असुल गर्ने भन्ने निर्णयमा पुग्दछ । जति बढी जोखिम त्यति धेरै बिमा शुल्क निर्धारण हुन्छ । बिमा शुल्क निर्धारणपछि बिमा पोलिसीमा उल्लेख गर्नुपर्ने सर्तहरू निर्धारण गर्दछ । यसमा पोलिसीले कभर नगरेको जोखिम, कभरेज सीमा तथा पोलिसी धारक विशेषलाई लागु हुन सक्ने विशेष सर्तहरू समावेश हुन सक्छन् ।

५. **निरन्तर अनुगमन** : पोलिसी जारी भइसकेपछि पनि अन्डरराइटरको काम सकिँदैन । ग्राहकको तथ्याङ्कको आवधिक समीक्षा, दाबीको ऐतिहासिक अभिलेख र पोलिसी धारकको अवस्थामा भएको परिवर्तनअनुरूप पोलिसीको समीक्षा गरिन्छ ।

बिमा अन्डरराइटरमा देखिएका चुनौतीहरू

अन्डरराइटर बिमा उद्योगको प्रमुख, महत्त्वपूर्ण र संवेदनशील काम हो । यसले बिमा उद्योगमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको भए तापनि चुनौतीहरूबाट मुक्त भने छैन । यसका केही मुख्य चुनौतीहरू यस प्रकारका छन् :

१. **तथ्याङ्कको गुणस्तर** : बिमा तथ्याङ्कमा आधारित व्यवसाय हो । अन्डरराइटर सम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णयको आधार नै तथ्याङ्क हो । कम गुणस्तरको अपूर्ण तथ्याङ्कले अन्डरराइटरलाई कमजोर बनाउँछ । कमजोर अन्डरराइटरले बिमा कम्पनीको वित्तीय स्वास्थ्य कमजोर हुन्छ । यसले बिमाप्रति सर्वसाधारणको विश्वासमा स्खलन ल्याउँछ । त्यसैले बिमा कम्पनीहरूले प्राप्त गर्ने तथ्याङ्क एवम् सूचनाको स्रोत भरपर्दो, विश्वसनीय र ठिक हुनुपर्दछ । बिमा उद्योगका लागि यो चुनौतीका रूपमा रहेको छ ।
२. **एडभर्स सेलेक्सन** : उच्च जोखिमयुक्त व्यक्तिहरूले बढीभन्दा बढी बिमा गर्न चाहन्छन् । यसले बिमाको जोखिममा असन्तुलन ल्याउँछ । बिमा कम्पनीहरूले उच्च जोखिमयुक्त ग्राहकहरूलाई निरुत्साहित गर्न एडभर्स सेलेक्सनलाई सावधानीपूर्वक व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।
३. **नियामकीय व्यवस्थामा हुने परिवर्तनहरू** : बिमा व्यवसायमा विश्वव्यापी रूपमा एकै प्रकारका सिद्धान्त तथा अभ्यासहरू प्रचलनमा रहेका हुन्छन् । यस्ता व्यवस्थाहरू समय समयमा परिवर्तन भइरहन्छन् । यस्तो परिवर्तनले अन्डरराइटर सम्बन्धी नियामकीय व्यवस्थामा पनि परिवर्तन गर्ने भएकाले अन्डरराइटर सम्बन्धी नियामकीय परिवर्तनहरूमा बिमा कम्पनीहरू पनि अद्यावधिक रहनुपर्दछ ।

नेपालमा बिमा अन्डरराइटर

बिमा नेपालको वित्तीय क्षेत्रको अभिन्न अङ्ग हो भने अन्डरराइटर बिमाको अभिन्न अङ्ग हो । यसले व्यक्तिको स्वास्थ्य र सम्पत्तिको क्षतिदेखि व्यावसायिक अवरोधहरूसम्मका जोखिमहरूबाट सुरक्षा प्रदान गर्दछ । बिमा अन्डरराइटरले बिमा कम्पनीको जोखिमको सही मूल्याङ्कन गर्न, उपयुक्त बिमा शुल्क निर्धारण गर्न, आफ्नो व्यवसायको वित्तीय स्वास्थ्य दुरुस्त राख्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । अन्य धेरै देशको तुलनामा बिमाको पहुँच कम भए पनि नेपालमा यसको विकास र विस्तारको गति सन्तोषजनक छ । नेपालमा बिमा अन्डरराइटरका अभ्यासहरू परम्परागत र आधुनिक दुवै विधिबाट प्रभावित छन् । नेपालमा बिमा अन्डरराइटरका प्रमुख पक्षहरू देहायबमोजिम छन् :

१. **जोखिम मूल्याङ्कन** : नेपालमा बिमा अन्डरराइटर गर्दा

अन्यत्र जस्तै व्यक्ति, सम्पत्ति वा व्यवसायमा अन्तर्निहित जोखिमको मूल्याङ्कनबाट सुरु हुन्छ । बिमाको प्रकृतिका आधारमा जोखिमका कारकहरू भने फरक हुन सक्छन् । जीवन बिमा अन्डरराइटरले आवेदकको उमेर, लिङ्ग, पेसा, स्वास्थ्य इतिहास, जीवनशैली, धूम्रपान, रक्सीको प्रयोग, पारिवारिक स्वास्थ्य इतिहास आदिमा जोड दिई जोखिमको मूल्याङ्कन गर्दछ । स्वास्थ्य बिमामा आवेदकको स्वास्थ्य स्थिति, पहिलेको स्वास्थ्य अवस्था र पेसालाई जोड दिएको पाइन्छ । कतिपय बिमा कम्पनीहरूले समूह स्वास्थ्य पोलिसीहरू पनि जारी गरेको पाइन्छ । मोटर बिमामा अन्डरराइटरले सवारीको उत्पादक र मोडेल, अवाधि, सवारी सञ्चालन हुने स्थान जस्ता जोखिम कारकहरूको मूल्याङ्कन गर्दछ । सम्पत्ति बिमा अन्डरराइटरले सम्पत्तिको मूल्य, स्थान, सम्पत्तिको अवस्था, सुरक्षाका उपायहरू आदिको अध्ययन गर्दछ ।

२. **सूचना सङ्कलन** : नेपालका अन्डरराइटरहरू आवेदकद्वारा उपलब्ध गराइएका जानकारीहरूमा बढी निर्भर हुन्छन्, आवश्यक भएमा मेडिकल रेकर्ड, ड्राइभिङ इतिहास, सम्पत्ति निरीक्षण जस्ता बाह्य स्रोतहरू पनि प्रयोग गर्ने गरेका छन् । आजकल बिमा कम्पनीहरूले जोखिम मूल्याङ्कन प्रक्रियामा सहयोग गर्न डिजिटल उपकरण र डाटा एनालिटिक्सको प्रयोग गर्न थालेका छन् ।
३. **बिमा शुल्क गणना** : जोखिम मूल्याङ्कन गरिसकेपछि अन्डरराइटरले उपयुक्त बिमा शुल्क निर्धारण गर्दछ । बिमा शुल्क बिमा कभरेजको स्तर, आवेदकको जोखिम प्रोफाइल र प्रचलित बजार अवस्थासहित विभिन्न कारकहरूमा आधारित हुन्छ ।
४. **स्वीकृति र पोलिसी जारी** : अन्डरराइटर कार्य सम्पन्न भएपश्चात् बिमा कम्पनीले बिमा स्वीकार गर्ने वा नगर्ने निर्णय गर्दछ । यदि प्रस्ताव स्वीकृत भयो भने सर्तहरू, कभरेज सीमाहरू, बहिष्करणहरू र बिमा शुल्क उल्लेख भएको पोलिसी जारी गर्दछ । उच्च जोखिमयुक्त आवेदकहरूको हकमा बिमा कम्पनीले बिमा शुल्कमा थप वा भइरहेको सर्त तथा बन्देजमा केही थप गर्न सक्छ ।
५. **नियामकीय निर्देशन** : बिमा प्राधिकरण नेपालका बिमा कम्पनीहरूलाई नियमन गर्ने निकाय हो । प्राधिकरणले प्रचलित असल अभ्यासहरू देशको कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूसँग मिल्दोजुल्दो छ भनी सुनिश्चित गरेर अन्डरराइटर अभ्यासहरूलाई अगाडि बढाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । यसले अन्डरराइटर प्रक्रियामा पारदर्शिता, निष्पक्षता र ग्राहक संरक्षण सुनिश्चित गर्न निर्देशनहरू जारी गरेको छ ।

नेपालमा बिमा अन्डरराइटर सम्बन्धी चुनौतीहरू

नेपालको बिमा अन्डरराइटरमा अन्यत्र देखिएका आम चुनौतीहरू र केही विशिष्ट खालका चुनौतीहरू रहेका छन् । त्यस्ता चुनौतीहरूलाई सङ्क्षेपमा तल उल्लेख गरिएको छ :

१. **बिमाको पहुँचमा कमी** : नेपालमा बिमाको पहुँच विश्वव्यापी मापदण्डको तुलनामा न्यून रहेको छ । बिमा प्राधिकरणबाट प्रकाशित तथ्याङ्कअनुसार आ.व. २०७९/८० मा कुल जनसङ्ख्याको ४४.३८ प्रतिशत जनतामा (वैदेशिक रोजगार बिमासहित) मात्र बिमा सेवा पुगेको छ भने कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा बिमा क्षेत्रको योगदान ३.४० प्रतिशत मात्र रहेको छ । यसले बिमा पुलका लागि चुनौती प्रस्तुत गर्नुका साथै जोखिम

मूल्याङ्कनलाई जटिल बनाउँदछ । बिमा जागरण कम भएकाले धेरै व्यक्ति वा व्यवसायहरूले बिमा योजनाहरू पूर्ण रूपमा बुझ्दैनन्, जसले अन्डरराइटिङ प्रक्रियामा जटिलता ल्याउँदछ । कोही बिमा खरिद गर्न अनिच्छुक हुन्छन्, जसले बिमा शुल्कलाई अनावश्यक खर्चका रूपमा हेर्दछन् ।

२. **गुणस्तरीय तथ्याङ्कको अभाव** : अन्डरराइटरलाई जोखिमको सही मूल्याङ्कन गर्न सही र भरपर्दो तथ्याङ्क चाहिन्छ । नेपालमा भरपर्दो र विश्वसनीय तथ्याङ्कसम्म बिमाको पहुँच ठुलो चुनौती हो । नेपालमा जोखिमको भविष्यवाणी गर्न बिमा कम्पनीसँग व्यापक ऐतिहासिक तथ्याङ्कको अभाव छ । त्यसैले अन्डरराइटरहरू अनुमान वा सामान्य तथ्याङ्कहरूमा भर पर्नुपर्ने बाध्यता छ । नेपालको बिमा क्षेत्र अझ पनि डिजिटल रूपान्तरणको प्रारम्भिक चरणमा छ । केही कम्पनीहरूले डिजिटल प्लेटफर्मको प्रयोग गरे पनि अधिकांश कम्पनीहरू परम्परागत प्रक्रियामै निर्भर छन् । तथ्याङ्कका ठुला र भरपर्दो स्रोतहरूमा बिमा कम्पनीहरूको पहुँच र विश्लेषण गर्ने क्षमतालाई सीमित गरेकाले जोखिम मूल्याङ्कन प्रभावकारी देखिएको छैन ।
३. **भौगोलिक र वातावरणीय जोखिम** : नेपाल भूकम्प, बाढी पहिरो लगायतका प्राकृतिक प्रकोपको जोखिममा रहेको मुलुक हो । यसले बिमा कम्पनीहरूलाई जोखिम मूल्याङ्कन र बिमा शुल्क निर्धारण गर्न चुनौती सृजना गरेको छ । भूकम्प र बाढी पहिरोका ऐतिहासिक तथ्याङ्कहरू वैज्ञानिक र भरपर्दो छैनन् ।
४. **नियामकीय र कानुनी चुनौतीहरू** : तत्कालीन बिमा समिति हाल बिमा प्राधिकरणबाट जारी गरिने सर्कुलर तथा निर्देशनहरू अपरिपक्व र चाँडो चाँडो परिवर्तन हुने गरेका छन् । कोरोना बिमासम्बन्धी निर्देशन यसको ज्वलन्त उदाहरण हो । यसले बिमा कम्पनीहरूप्रति सर्वसाधारणको विश्वासमा कमी ल्याउने र बिमा व्यवसायमा सङ्कुचन आउने छ ।
५. **जालसाजी** : कतिपय बिमा मध्यस्थकर्ताहरूले सर्वसाधारणलाई गलत सूचनाका आधारमा बिमा योजनाहरू बिक्रीमा भूमिका खेल्नदेखेको पाइन्छ । सर्वसाधारणबाट बिमा शुल्क बुझी लिई बिमा कम्पनीमा जम्मा नगरेको पनि पाइएको छ । अतिरिञ्जित दावीहरू प्राप्त हुने गरेका छन् । जालसाजी रोकथाम गर्ने उपयुक्त संयन्त्रको अभाव छ । जालसाजी नियन्त्रण गर्ने निकायहरूबिच समन्वय छैन र सूचना आदानप्रदानसम्बन्धी समस्या पनि छ ।
६. **आर्थिक तथा सामाजिक चुनौतीहरू** : अधिकांश नेपालीको आय न्यून छ । न्यून आयका कारण बिमा सेवालालाई विलासिताका रूपमा लिने प्रवृत्ति देखिएको छ । मुद्रास्फीति अर्थात् मुद्राको मूल्यमा हुने उतरचढावले बिमा सेवाको बिक्रीमा असर पर्ने देखिन्छ । जनसाधारणले बिमालाई शङ्कास्पद दृष्टिले हेरेको पाइन्छ ।

चुनौतीहरूको सामना कसरी गर्ने ?

नेपालमा बिमा अन्डरराइटिङले सीमित तथ्याङ्क, न्यून बिमा पहुँच, प्राकृतिक प्रकोप र जालसाजीसम्मको प्रभाव खेप्नुपरेको छ । नेपालको बिमा बजारमा देखिएका यस्ता चुनौतीहरूको सामना गर्दै अन्डरराइटिङको दक्षता र शुद्धता बढाउन आवश्यक केही उपायहरू तल उल्लेख गरिएको छ :

१. **बिमा जागरणका माध्यमबाट पहुँचमा बृद्धि गर्ने** : नेपालमा बिमा अन्डरराइटिङ चुनौतीको मूल कारण जनतामा बिमा चेतनाको स्तर न्यून हुनु हो । सरकार, नियामक र बिमा कम्पनीहरूले बिमाको महत्त्व, उपलब्ध कभरेज, अन्डरराइटरको काम गर्ने तरिका आदिबारे सचेतना अभियानहरू सञ्चालन गर्न सहकार्य गर्नु आवश्यक छ । यसले ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रहरू जहाँ बिमा साक्षरताको कमी छ पहुँच अभिवृद्धि गर्न मद्दत गर्दछ । विद्यालय, कलेज, कार्यालयहरूमा बिमा शिक्षा प्रदान गर्नुपर्दछ । सर्वसाधारणलाई बिमा शिक्षा प्रदान गर्न डिजिटल प्लेटफर्म, सोसल मिडिया आदिको प्रयोग गर्नुपर्दछ । अन्तर्क्रियात्मक उपकरण र मोबाइल एपले बिमा योजनाहरू र कभरेजका फाइदाहरू व्याख्या गर्न मद्दत गर्न सक्छन् । यस्ता प्लेटफर्महरूले अन्डरराइटिङ प्रक्रियालाई थप पारदर्शी र पहुँचयोग्य बनाउँछन् ।
२. **तथ्याङ्क सङ्कलन र डिजिटलाइजेसनमा सुधार** : भरपर्दो तथ्याङ्कको अभाव नेपालको बिमा अन्डरराइटिङ प्रक्रियामा देखिएको अर्को महत्त्वपूर्ण चुनौती हो । नेपालको बिमा क्षेत्रले जोखिम मूल्याङ्कनमा सुधार गर्न तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषण प्रणालीलाई आधुनिकीकरण गर्न आवश्यक छ । बिमा प्राधिकरणले बिमा कम्पनीहरूबिच मानकीकृत तथ्याङ्क सङ्कलन पोर्टलहरू स्थापना गर्नुपर्दछ । एक समान मेडिकल रेकर्डहरू, सम्पत्तिसम्बन्धी अभिलेखहरू, दुर्घटना रिपोर्टहरू जस्ता रिपोर्टहरूले बिमा अन्डरराइटिङ कार्यलाई थप मजबुत र सशक्त बनाउन मद्दत गर्दछन् । बिमा कम्पनीहरूले अनलाइन फारामहरू, मोबाइल एप र एआईमा आधारित समाधानहरू प्रयोग गरेर तथ्याङ्क सङ्कलन र प्रविष्टिको प्रक्रियालाई स्वचालित गर्नुपर्दछ । यसले मानवीय त्रुटि कम गर्न, प्रक्रियालाई गति दिन र जोखिम मूल्याङ्कनमा एकरूपता ल्याउन सहयोग गर्दछ । ठुलो मात्राको ऐतिहासिक तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण गर्न र भविष्यका जोखिमहरूको आँकलन गर्न यस्ता उपकरणहरूले मद्दत गर्दछन् । दुर्घटनासम्बन्धी तथ्याङ्क, स्वास्थ्य रेकर्ड र सम्पत्ति दाबीका ऐतिहासिक तथ्यहरू पहिचान गर्न एआईको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
३. **जोखिम मूल्याङ्कनका परिष्कृत मोडलहरू** : भूकम्प, बाढी र पहिरो जस्ता प्राकृतिक प्रकोपहरूप्रति नेपालको संवेदनशीलतालाई ध्यानमा राख्दै बिमा कम्पनीहरूले उपयुक्त जोखिम मूल्याङ्कन मोडलहरू जस्तै : जियोस्पेसल रिस्क म्यापिङ, जलवायु जोखिम मोडल आदि विकास गर्न आवश्यक छ ।
४. **जालसाजी पत्ता लगाउने संयन्त्रलाई सुदृढ गर्ने** : बिमामा ठगी विश्वव्यापी समस्या हो । नेपाल यसबाट अलग हुन सक्ने कुरै आउँदैन । बिमामा जालसाजी पत्ता लगाउन एआईको प्रयोग गर्न सकिन्छ । चिकित्सकबाट परीक्षण र सवारी निरीक्षण जस्ता तेस्रो पक्ष प्रमाणीकरणसम्बन्धी व्यवस्थालाई सुदृढ बनाउनुपर्दछ ।
५. **नियामकीय फ्रेमवर्कलाई मजबुत बनाउने** : अन्डरराइटिङ अभ्यासमा निष्पक्षता, पारदर्शिता र स्थिरता सुनिश्चित गर्न प्रभावकारी नियामकीय ढाँचा आवश्यक छ । विभिन्न निकायहरूबिच तथ्याङ्क साभेदारीका लागि नियामकले सहजीकरण गरिदिनुपर्दछ । अन्डरराइटिङ सम्बन्धी निर्देशनहरू ग्राहक संरक्षणप्रति प्रतिबद्ध हुन आवश्यक छ ।

अर्थतन्त्रका अप्ठ्यारा र समाधानका उपाय

यज्ञ बज्जाडे*

भूमिका

यतिबेला विदेशी मुद्रा सञ्चिति, शोधनान्तर, चालु खातालगायत सूचक सबल रहे पनि राजस्व सङ्कलन, पुँजीगत खर्च, विदेशी अनुदानको अवस्था नाजुक छ। नीतिगत भ्रष्टाचार, वित्तीय कुशासन, राजस्व चुहावट, ढिलासुस्ती मौलाइरहेका बेला सरकारले राजस्व सङ्कलन र पुँजीगत खर्चमा वृद्धि तथा चालु खर्च नियन्त्रण गरी अर्थतन्त्र लयमा ल्याउन प्रयास गरिरहेको देखिन्छ। उद्योग, निर्माण र व्यापार क्षेत्रको वृद्धिदर ऋणात्मक छ। ब्याजदर निरन्तर घटे पनि कर्जा प्रवाह बढेको छैन भने बैंकमा ऋण दिन मिल्ने पैसा थुप्रिएको छ। लगानी विस्तारका लागि अनुकूल वातावरण नबनाएको भन्दै राज्यप्रति निजी क्षेत्र असन्तुष्ट छ। बजार माग बढ्न सकेको छैन। उद्योगहरू आधाभन्दा कम क्षमता उपयोगमा चलिरहेका छन्।

पुँजीगत खर्च बढाउनुको साटो सरकारी निकायले नियम विपरीत रकमान्तर र अनावश्यक आयोजनामा ठुलो रकम खर्च गर्ने बेथितिलाई सरकारले रोक्न खोजेको देखिन्छ। कानूनविपरीत खर्च गर्ने प्रवृत्ति विरुद्ध संसद्को सार्वजनिक लेखा समिति, अर्थ समिति र महालेखा परीक्षकको कार्यालयले प्रश्न उठाइरहेका छन्।

रेमिट्यान्सको भरथेग

निर्यात, पर्यटन, विदेशी लगानीलगायत विदेशी मुद्रा आर्जनका मुख्य स्रोतमा अपेक्षित सुधार नहुँदा पनि रेमिट्यान्स लगातार बढेकाले अर्थतन्त्रको बाह्य क्षेत्र निरन्तर सबल बन्दै गएको छ। राष्ट्र बैंकको मासिक आर्थिक तथा वित्तीय प्रतिवेदनले विदेशी मुद्रा सञ्चिति, शोधनान्तर स्थिति, चालु खातालगायत बाह्य सूचक निरन्तर बलियो बन्दै गएको देखाएको हो। यी सूचक लगातार बलियो बनिरहनुको एकमात्र कारण रेमिट्यान्स मात्र हो।

चालु आर्थिक वर्षको चार महिनामा ५ खर्ब २१ अर्ब ६३ करोड रुपैयाँ रेमिट्यान्स भित्रिएको छ। गत वर्षको सोही अवधिको तुलनामा यो ९.१ प्रतिशतको वृद्धि हो। गत वर्षको पहिलो चार महिनामा रेमिट्यान्स आप्रवाह २२.५ प्रतिशतले बढेको थियो। मासिक रूपमा हेर्दा गत कार्तिकमा १ खर्ब १४ अर्ब रुपैयाँ रेमिट्यान्स नेपाल भित्रिएको छ। असोजमा हालसम्मकै धेरै १ खर्ब ४४ अर्ब रुपैयाँ रेमिट्यान्स भित्रिएको थियो। अघिल्ला महिनाहरूको प्रवृत्ति हेर्दा पनि कार्तिकमा कम रेमिट्यान्स आउने गरेको र सोही प्रवृत्ति यस वर्ष पनि देखिएको हो। यद्यपि विदेश जाने नेपालीको सङ्ख्या बढिरहेकाले गत कार्तिकमा रेमिट्यान्सको वृद्धिदर घट्नुलाई अर्थपूर्ण रूपमा हेरिएको छ।

आर्थिक वर्ष ०८०/८१ मा रेमिट्यान्स आप्रवाह १६.५ प्रतिशतले बढेर १४ खर्ब ४५ अर्ब ३२ करोड नेपाल भित्रिएको छ। अघिल्लो वर्ष रेमिट्यान्स आप्रवाह २३.२ प्रतिशतले बढेको थियो। पछिल्लो डेढ वर्ष यता हरेक महिना एक खर्बभन्दा बढी रेमिट्यान्स भित्रिएरहेको छ। यही कारण विदेशी मुद्राका अन्य स्रोत निर्यात, पर्यटन, विदेशी लगानी, विदेशी अनुदान तथा सहायताको अवस्था नाजुक हुँदा पनि अर्थतन्त्रका बाह्य सूचक निरन्तर बलियो बन्दै गएका हुन्।

देश छोड्ने बढे

सूचना प्रविधि होस् या बाँफो जमिन, जलविद्युत् होस् या कृषि कर्म गर्ने भनेको युवा जनशक्तिले नै हो। हाम्रो दक्ष जनशक्ति पढ्नेदेखि रोजगारीका लागि लर्को लागेर विदेश गइरहेका छन्। त्यो युवा वा मुख्य श्रमशक्तिलाई यहीं बस्ने वातावरणका लागि राज्यको ध्यान गएको देखिँदैन। चालु आर्थिक वर्षको चार महिनामा वैदेशिक रोजगारीका लागि १ लाख ४७ हजार ४ सय ७८ जनाले नयाँ र ९४ हजार १ सय ५ जनाले पुनः श्रम स्वीकृति लिएका छन्। गत वर्षको सोही अवधिमा १ लाख ३७ हजार ४ सय ७५ जनाले नयाँ र ६८ हजार ८ सय ४१ जनाले पुनः श्रम स्वीकृति लिएका थिए।

नाजुक सरकारी वित्त

दुई ठुला दल नेपाली कांग्रेस र नेकपा एमालेको गठबन्धनमा सरकार बनेपछि मुलुकमा राजनीतिक स्थायित्व हुने भएकाले आर्थिक विकासले प्राथमिकता पाउने र सरकारी खर्च बढ्ने दाबी सरकारले गरे पनि नतिजा सन्तोषजनक छैन।

चालु आर्थिक वर्षको पाँच महिनासम्ममा सरकारले ४० अर्ब ८० करोड रुपैयाँ पुँजीगत खर्च गरेको छ। यो वार्षिक लक्ष्यको ११.५८ प्रतिशत मात्र हो। गत वर्षको पाँच महिनामा सरकारले ३७ अर्ब ७ करोड अथवा वार्षिक लक्ष्यको ११.९४ प्रतिशत पुँजीगत खर्च गरेको थियो। पाँच महिनासम्मको पुँजीगत खर्च सरकारको मासिक लक्ष्यभन्दा करिब साढे २७ अर्बले कम हो। सरकारले मङ्सिर मसान्तसम्म ६८ अर्ब ४० करोड रुपैयाँ पुँजीगत खर्च गर्ने लक्ष्य लिएको थियो। यस वर्ष सरकारले पुँजीगत खर्चतर्फ ३ खर्ब ५२ अर्ब ३५ करोड ४० लाख रुपैयाँ विनियोजन गरेको छ।

यस वर्ष निर्माण व्यवसायीलाई भुक्तानी गरेको करिब २० अर्ब रुपैयाँ घटाइदिने हो भने यस वर्षको पाँच महिनाको पुँजीगत खर्च गत वर्षको सोही अवधिको भन्दा कम छ। यसले पुँजीगत खर्च वृद्धिका लागि अर्थ मन्त्रालयबाट विकास मन्त्रालयहरूलाई प्रोत्साहन अथवा

* वरिष्ठ उपसम्पादक, कान्तिपुर दैनिक

सहजीकरणका लागि भएका प्रयासहरू पर्याप्त नभएको पुष्टि हुन्छ । चालु आर्थिक वर्षको पहिलो पाँच महिनासम्ममा सरकारको राजस्व सङ्कलन पनि निकै कमजोर देखिएको छ । मङ्सिर मसान्तसम्ममा वार्षिक लक्ष्यको २८.१५ प्रतिशत अर्थात् ३ खर्ब ९९ अर्ब ५९ करोड राजस्व सङ्कलन भएको छ । यो सरकारको मासिक राजस्व सङ्कलन लक्ष्यभन्दा करिब एक खर्ब रुपैयाँ कम हो । यस वर्षको पाँच महिनामा सरकारले ४ खर्ब ९४ अर्ब रुपैयाँ राजस्व सङ्कलन गर्ने लक्ष्य तय गरेको थियो । चालु आर्थिक वर्षका लागि सरकारले १४ खर्ब ७१ अर्ब ६२ करोड ९५ लाख राजस्व उठाउने लक्ष्य राखेको छ ।

यसअनुसार गत साउनमा १ खर्ब २० अर्ब ५१ करोड ६१ लाख, भदौमा ९२ अर्ब ८४ करोड २७ लाख, असोजमा ९६ अर्ब ५६ करोड ९२ लाख, कार्तिकमा ९६ अर्ब ४४ करोड २० लाख र मङ्सिरमा ७६ अर्ब ३५ करोड रुपैयाँ राजस्व सङ्कलन गर्ने सरकारको लक्ष्य हो । तर सबै महिनामा सङ्कलित राजस्व मासिक लक्ष्यभन्दा कम हो । अर्थतन्त्रको विद्यमान अवस्थामा पनि ३० प्रतिशतभन्दा बढीको राजस्व सङ्कलनको लक्ष्य राखिएको छ, यो आफैमा चुनौतीपूर्ण भएको अधिकारी स्विकार्छन् ।

यस्तै, पहिलो पाँच महिनामा ३ खर्ब ६३ अर्ब ५५ करोड रुपैयाँ चालु खर्च भएको छ । यो वार्षिक लक्ष्यको ३१.८७ प्रतिशत छ । गत वर्षको सोही अवधिमा ३ खर्ब ५९ रुपैयाँ अथवा वार्षिक लक्ष्यको ३१.५३ प्रतिशत चालु खर्च भएको थियो । यो वर्ष चालु शीर्षकमा ११ खर्ब ४० अर्ब ६६ करोड ४५ लाख रुपैयाँ विनियोजन भएको छ ।

चालु आर्थिक वर्षको पहिलो पाँच महिनामा सरकारी ऋणको सावाँ भुक्तानी र सार्वजनिक संस्थानमा लगानी (वित्तीय व्यवस्था) मा मात्र सरकारले १ खर्ब ५१ अर्ब ७६ करोड ५७ लाख भुक्तानी गरेको छ । यस वर्ष वित्तीय व्यवस्था शीर्षकमा छुट्ट्याइएको बजेट वार्षिक लक्ष्यको ४१.३२ प्रतिशत खर्च भएको छ । वित्तीय व्यवस्था शीर्षकमा चालु आर्थिक वर्षका लागि सरकारले ३ खर्ब ६७ अर्ब २८ करोड ४५ लाख विनियोजन गरेको थियो । यस वर्षको पहिलो चौमाससम्म पनि सरकारले वैदेशिक अनुदान प्राप्त गर्न सकेको छैन ।

यस वर्षको पहिलो पाँच महिनामा सरकारको आमदानी र खर्चको अवस्था हेर्दा करिब साढे एक खर्बले सरकारी वित्त घाटामा छ । उक्त अवधिमा सरकारले ४ खर्ब ५ अर्ब ७७ करोड ३० लाख रुपैयाँ आमदानी गर्दा ५ खर्ब ५६ अर्ब ११ करोड ७७ लाख रुपैयाँ खर्च गरेको छ । गत आर्थिक वर्षको मङ्सिरसम्म करिब ७० अर्बले सरकारी वित्त घाटामा थियो । उक्त अवधिमा सरकारले ३ खर्ब ८३ अर्ब ९२ करोड ४२ लाख आमदानी गर्दा ४ खर्ब ५२ अर्ब ९९ करोड ५७ लाख खर्चिएको थियो । यद्यपि आउँदा महिनामा पनि पुँजीगत खर्च र राजस्वमा सुधार नहुने हो भने लक्ष्यत आर्थिक वृद्धि प्राप्त गर्न नसकिने निश्चित जस्तै छ ।

सुस्ताएको बैकिङ क्षेत्र

नयाँ सरकार बनेपछि आर्थिक सुधारले प्राथमिकता पाउने र अर्थतन्त्र चलायमान हुने अपेक्षा गरिए पनि हालसम्म त्यसको सङ्केतसम्म पनि

देखिएको छैन । सरकारी वित्तमा सुधार हुन नसक्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थामा अपेक्षित रूपमा कर्जा माग बढ्न सकेको छैन । बैंकमा पैसा थुप्रिँदा ऋणको ब्याजदर समेत एकल अङ्कमा भरेको छ । न्यून ब्याजदर हुँदा पनि कर्जा माग नबढ्दा अर्थतन्त्रमा अपेक्षित सुधार हुन नसकेको हो ।

चालु आर्थिक वर्षको चार महिना (साउन, भदौ, असोज र कार्तिक) मा बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट एक खर्ब २८ अर्ब ४७ करोड (२.५ प्रतिशत) ले कर्जा विस्तार भएको छ । गत वर्षको सोही अवधिमा यस्तो कर्जा ९९ अर्ब ४० करोड (२.१ प्रतिशत) ले बढेको थियो । यसअनुसार गत साउनमा १४ अर्ब, भदौमा ५९ अर्ब, असोजमा ५५ अर्बले कर्जा विस्तार हुँदा कार्तिकमा ०.२ करोडले ऋणात्मक छ । उल्लिखित तथ्याङ्कले निकै कम कर्जा प्रवाह भएको गत आर्थिक वर्षको तुलनामा पनि कम कर्जा यस वर्ष प्रवाह भएको छ ।

यस वर्ष निजी क्षेत्रतर्फको कर्जा विस्तार १२.५ प्रतिशत गर्ने लक्ष्य राष्ट्र बैंकले लिएको छ । उक्त लक्ष्य पूरा गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाले यस वर्ष थप ६ खर्ब ५४ अर्ब ७५ करोड रुपैयाँ कर्जा विस्तार गर्नुपर्ने हुन्छ । गत वर्ष साढे ११ प्रतिशतले कर्जा विस्तार गर्ने लक्ष्य राखिएकामा ७ प्रतिशत हाराहारी अर्थात् ३ खर्ब ४४ अर्ब ७२ करोड मात्र प्रवाह भएको थियो । आर्थिक वर्षको पहिलो चौमासको उपलब्धि हेर्दा कर्जा विस्तारको लक्ष्य प्राप्तिको सम्भावना न्यून छ ।

गएको चार महिनामा बैंक तथा वित्तीय संस्थामा निक्षेप एक खर्ब ४९ अर्ब ८४ करोड (२.३ प्रतिशत) ले बढेको छ । गत वर्षको सोही अवधिमा यस्तो निक्षेप एक खर्ब ५४ अर्ब ६१ करोड (२.७ प्रतिशत) ले बढेको थियो ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कर्जा निक्षेप अनुपात (सीडी रेसियो) गत आइतबारसम्म ७८.७९ प्रतिशत छ । सोही अवधिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कुल निक्षेप ६६ खर्ब ६३ अर्ब रुपैयाँ छ । राष्ट्र बैंकको निर्देशनअनुसार बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कुल निक्षेपको ९० प्रतिशतसम्म कर्जा दिन पाउँछन् । यसका आधारमा अहिले पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग ऋण दिन मिल्ने रकम करिब ७ खर्ब रुपैयाँ छ । गत वर्षका सबै महिनामै बैंकहरू ऋण दिन मिल्ने पर्याप्त रकम राखेर बसेका थिए । २०८० असार मसान्तमा बैंक तथा वित्तीय संस्थामा भन्डै ५ खर्ब रुपैयाँ लगानीयोग्य रकम थुप्रिएको थियो । साउन मसान्तमा यस्तो रकम ३ खर्ब ७४ अर्ब, भदौमा साढे ४ खर्ब, असोज र कार्तिकमा ५ खर्बभन्दा बढी थियो । मङ्सिर, पुस र माघमा ६ खर्बभन्दा बढी ऋणयोग्य रकम रहे पनि फागुन र चैतमा ६ खर्बभन्दा तल भरेको थियो । वैशाख र जेठमा ६ खर्बभन्दा बढी र असारमा पौने ८ खर्ब लगानीयोग्य रकम बैंकमा थुप्रिएको थियो ।

यद्यपि, निक्षेपको ब्याजदर निरन्तर घटिरहँदा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले बचतकर्ताबाट सस्तो ब्याजदरमा पैसा लिएर त्योभन्दा महँगोमा राष्ट्र बैंकमा निक्षेप राख्ने जोखिम बढेको छ । साधारण र मुद्दती निक्षेपको ब्याजदर ३ प्रतिशत वा सोभन्दा तल जान थालेपछि बचतकर्तालाई बचतमा कम ब्याज दिने र त्योभन्दा बढी ब्याजमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले राष्ट्र बैंकमा निक्षेप राख्ने जोखिम उच्च देखिएको हो ।

सहकारी र लघुवित्तमा समस्या

पछिल्ला केही वर्ष यता सहकारी र लघुवित्त क्षेत्रमा समस्या देखिएको छ । तथ्याङ्कमा ७५३ वटै स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंक पुगे पनि अधिकांश ऋणको मुख्य स्रोत नै सहकारी र लघुवित्त रहँदै आएका थिए । अहिले सहकारी क्षेत्रमा समस्या आउँदा एकातिर बैंकसम्म पहुँच नभएका नागरिकले सहज रूपमा कर्जा सुविधा पाउन सकेका छैनन् भने अर्कोतिर गाँस जोगाएर राखेको बचत पनि फिर्ता पाएका छैनन् । मुख्यगरी साना बचतकर्ता, अवकाश प्राप्त नागरिक, जेष्ठ नागरिकलगायतले पनि आफ्नो पैसा फिर्ता नपाउँदा उनीहरूको क्रयशक्तिमा कमी आएको छ । अहिले बजारमा माग घट्नुको एउटा कारण सहकारीमा डुबेको पैसा फिर्ता नपाउनु पनि हो भन्ने तर्क पनि छ ।

समाजमा मुख्यगरी साना ऋणीलाई ऋणको मुख्य स्रोत नै सहकारी र लघुवित्त हुँदै आएका थिए । लघुवित्तमा एकभन्दा बढी संस्थाबाट ऋण लिन नपाउने र सहकारी संस्थामा आर्थिक समस्या आउँदा ती नागरिकको आर्थिक चक्र नै भत्किएकाले समाज (व्यक्तिदेखि व्यक्ति सम्म) मुद्रा आपूर्ति नभएको र त्यसले समस्या ल्याएको हो ।

तद्ग्रिन नसकेको सेयर बजार

लामो समय बढ्न नसकेको सेयर बजार गत असारदेखि साउनसम्ममा करिब १ हजार अड्क बढेर ३ हजारसम्म पुगेको थियो । मुलुकका दुई ठुला दल नेपाली काँग्रेस र एमालेको गठबन्धनमा सरकार बनेपछि एकाएक सेयर बजारमा बढोत्तरी देखिएको थियो । तर त्यो वृद्धि लामो समय टिक्न सकेन । जसअनुसार बजार घट्न थाल्यो । पछिल्ला केही महिनायता सेयर बजार २६ देखि २७ सय वरिपरिमै घुमिरहेको छ । ब्याजदर धेरै तल रहेको, लगानीका अन्य क्षेत्र चलायमान बन्न नसकिरहेको, सरकारले पनि अनुकूल नीति बनाएको बेला पनि सेयर बजारमा अपेक्षित सुधार हुन नसक्नुलाई अर्थपूर्ण रूपमा हेरिएको छ । बजार बढ्न नसक्दा धेरै लगानीकर्ताले सेयर बजारबाट आफ्नो लगानी निकाल्न सकेका छैनन् ।

अर्थतन्त्रको ऐनाका रूपमा हेरिने सेयर बजारको नियामक निकाय नेपाल धितोपत्र बोर्ड १० महिनादेखि (गत पुस २० देखि) अध्यक्षविहीन थियो । यद्यपि अध्यक्ष नियुक्ती भए पनि लामो समयदेखि ८० भन्दा बढी कम्पनीले धितोपत्र निष्कासन अनुमति पाउन सकेका छैनन् ।

धितोपत्र बोर्डका अनुसार कुल ४९ अर्ब ४८ करोड ३० लाख ४९ हजार पाँच सय ९६ बराबरको आइपीओ पाइपलाइनमा छ । विभिन्न क्षेत्रका ८० वटा कम्पनीको ३४ करोड १९ लाख एक हजार ८० कित्ता सेयर आइपीओका लागि बोर्डको प्रक्रियामा छ ।

घरजग्गा क्षेत्रमा छैन उत्साह

सामान्यतया असोज, कार्तिक यताका केही महिनालाई घरजग्गा व्यापारको उत्तम सिजन मानिन्छ । यद्यपि, पछिल्ला वर्षहरूमा जस्तै यस वर्ष पनि अपेक्षाअनुसार घरजग्गाको कारोबार बढ्न सकेको छैन । गत असोजको तुलनामा कार्तिकमा सङ्ख्याका आधारमा घरजग्गा कारोबार सामान्य बढे पनि अपेक्षाभन्दा धेरै कम हो । गत असोजमा ३१ हजार ४ सय १४ वटा कित्ताकाटको लिखत पारित हुँदा कार्तिकमा ३२ हजार १ सय ६० पटक कित्ताकाट लिखत पारित भएको भूमि व्यवस्थापन तथा अभिलेख विभागको तथ्याङ्क छ । अर्थतन्त्र चलायमान बनाउन भन्दै सरकारले कित्ताकाट खोलेको थियो । कित्ताकाट खुलेसँगै कारोबारको लिखत पारित पनि बढेको छ ।

गत साउनको तुलनामा भदौमा कारोबार, कित्ताकाट र राजस्व घटेको थियो । भदौ लागे यता जग्गा वर्गीकरण नगर्दा मुलुकभरका ६ सय २० पालिकामा कित्ताकाट ठप्प थियो । कित्ताकाट रोकिएपछि भदौ २४ मा मन्त्रपरिषद् बैठकले भू-उपयोग (दोस्रो संशोधन) नियमावली, ०८१ संशोधन गरी भू-उपयोग क्षेत्र वर्गीकरण नभएको स्थानीय तहमा ०८२ असार मसान्तसम्म चार किल्ला खुलाई कृषि क्षेत्र तोक्नुपर्ने व्यवस्था गरेको थियो । असोजमा कारोबार र कित्ताकाट सामान्य बढे पनि अपेक्षाअनुसार छैन । विगतमा यो क्षेत्रमा ठुलो लगानी भएको छ । अहिले यो क्षेत्र चलायमान बन्न नसक्दा मानिसले जग्गाजमिन बेच्न नपाएकाले बजारमा पैसा आउन नसकेको तर्क पनि छ ।

उद्योग, निर्माण र व्यापारमा ऋणात्मक वृद्धिदर

सरकारले यो वर्ष ६ प्रतिशत आर्थिक वृद्धिको लक्ष्य राखेको छ । विश्व बैंकले ५.१ प्रतिशत र एसियाली विकास बैंकले ४.९ प्रतिशत आर्थिक वृद्धिको प्रक्षेपण गरेका छन् । तर आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को चौथो त्रैमासमा आर्थिक क्षेत्रको वृद्धिदर २.१ प्रतिशत रहेको छ । सो अवधिमा निर्माण क्षेत्रको वृद्धिदर १३.४, विद्युत् तथा ग्याँसको ३.५ र सूचना तथा प्रविधि क्षेत्रको वृद्धिदर १.६ प्रतिशतले ऋणात्मक छ ।

यद्यपि, पछिल्ला महिनाहरूमा बजारमा भिडभाड देखिन्छ; यो आर्थिक गतिविधि बढेको सङ्केत हो । तर अर्थतन्त्र चलायमान बन्न सकेन । यसले अनौपचारिक अर्थतन्त्रको आकार बढ्यो कि भन्ने शङ्का उब्जाउँछ । सडकमा ट्रक र टिपर कम चल्न थालेका छन् । यसले निर्माण क्षेत्र प्रभावित भएको देखाउँछ । त्यसबाहेक अर्थतन्त्रका अरु क्षेत्र कमजोर भए जस्तो तथ्यले बोल्दैन । यसकारण अनौपचारिक अर्थतन्त्र विस्तार भयो कि ? बैंक ब्याजदर निरन्तर घटिरहँदा भारतलगायत तेस्रो मुलुकमा पुँजी पलायनको सम्भावना पनि त्यत्तिकै रहन्छ ।

घाटामा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार

चालु आर्थिक वर्षको पाँच महिनामा नेपालले ६ खर्ब ६१ अर्ब ४८ करोड ८५ लाख ९४ हजार रुपैयाँको वस्तु आयात गर्दा ७३ अर्ब ६५ करोड ९७ लाख ७९ हजार रुपैयाँको मात्रै वस्तु निर्यात गरेको छ । सरकारी तथ्याङ्कअनुसार भारत र चीनलगायत ११८ मुलुकसँग नेपालको व्यापार घाटामा छ । भारत, चीन, अर्जेन्टिना, युक्रेन, अस्ट्रेलिया, थाइल्यान्ड, इन्डोनेसिया, मलेसिया, कतार, युएई, फ्रान्स, भियतनाम, बहराइन, साउदी अरब, ओमान, कोरिया र क्यानडालगायत मुलुकसँग व्यापार घाटा छ ।

भारतबाट ४ खर्ब १० अर्ब ५५ करोड ६६ लाख ८४ हजार रुपैयाँको वस्तु आयात गर्दा नेपालले ५२ अर्ब १ करोड ३ लाख २९ हजार रुपैयाँको मात्रै वस्तु निर्यात गरेको छ । भारतसँग मात्रै नेपालको ३ खर्ब ५८ अर्ब ५४ करोड ६३ लाख ५५ हजार रुपैयाँको व्यापार घाटा छ ।

समग्रमा,

मुख्यगरी कोभिड १९ पछि ओरालो लागेको अर्थतन्त्र अबै तद्ग्रिन सकेको छैन । उद्योगहरू ५० प्रतिशतभन्दा कम क्षमतामा चलेका छन् ? उत्पादन र उत्पादकत्व, आयात, निर्यात, विदेशी लगानीलगायत सूचक घटेका छन् । सरकार अर्थतन्त्रले सुधारको बाटो समाप्तो भन्छ,

निजी क्षेत्र अर्थतन्त्र अभै मन्दीमा रहेको दाबी गर्छ ।

नेपालको संविधानको प्रावधानअनुरूप अर्थतन्त्रका तीन खम्बा सरकारी, निजी र सहकारी सबैको अवस्था नाजुक छ । सरकारतर्फ राजस्व सङ्कलन र पुँजीगत खर्चको अवस्था दयनीय छ । निजी क्षेत्रको आत्मविश्वास खस्किएकाले थप लगानी गर्न सक्ने अवस्था छैन । सहकारीमा लाखौं बचतकर्ताको अबै रुपैयाँ दुबेको छ । अर्थतन्त्रका तीनवटै खम्बाको जग नराम्रोसँग हल्लिएका बेला सरकार जति संवेदनशील हुनुपर्ने, त्यो देखिएन ।

न्यून उत्पादन तथा उत्पादकत्व, बढ्दो उत्पादन लागत, कमजोर प्रतिस्पर्धी क्षमता, औद्योगिक क्षेत्रको सङ्कुचन, आन्तरिक उत्पादनका उद्योग खोलुभन्दा आयातीत वस्तुको व्यापारमा आकर्षण, न्यून निर्यात क्षमता र बढ्दो व्यापार घाटालगायत समस्या भन्भन् बढ्दै गएको छ ।

कसरी हुन्छ सुधार ?

अर्थतन्त्रका विद्यमान समस्यालाई अल्पकालीन, मध्यम र दीर्घकालीन गरी तीन वर्गमा विभाजन गरेर सोहीअनुसार समाधानका उपायहरू खोज्नुपर्छ । समग्रमा अर्थतन्त्रको सबै क्षेत्रमा समस्या छैन । जुन-जुन क्षेत्रमा समस्या छ, ती अप्ठ्यारा फुकाए अर्थतन्त्रलाई थप गतिशील बनाउन सकिन्छ । पूर्वाधार, सहकारीलगायत क्षेत्रमा समस्या देखिन्छ ।

निर्माण व्यवसायीको पैसा भुक्तानी दिएर र सहकारीको समस्या समाधान गरेर सरकारले ती क्षेत्र चलायमान बनाउन सक्छ । बजारमा अर्थतन्त्रप्रति नकारात्मक भाष्य छ, त्यसलाई चिर्न राज्यस्तरबाट ठुलै प्रयास अत्यावश्यक देखिन्छ ।

रेमिट्यान्स निरन्तर बढिरहेको छ, विदेशी विनिमय सञ्चितिले हरेक महिना नयाँ रेकर्ड बनाइरहेको छ । यस्तो अवस्थामा विभिन्न ऋणपत्र जारी गरेर सरकारले स्रोत जुटाएर पूर्वाधार क्षेत्रमा लगानी विस्तार गर्न सक्छ । मुलुकको राष्ट्रिय लगानीमा करिब ८० प्रतिशत योगदान निजी क्षेत्र र बाँकी २० प्रतिशत मात्र सरकारको हो । तर, निजी क्षेत्रको लगानी प्रोत्साहन गर्ने भनेकै २० प्रतिशत (सरकारको लगानी) ले हो । यसकारण अहिले बैंकमा पर्याप्त ऋण दिन मिल्ने रकम छ । यस्तो अवस्थामा ऋणपत्र (बन्ड) मार्फत सरकारले बजारबाट पैसा उठाएर विकास निर्माणमा लगानी गर्न सक्छ । त्यसो हुँदा बजारमा पैसा जाने भएकाले एकातिर अर्थतन्त्र चलायमान हुन्छ भने अर्कोतिर रोजगारीका अवसर सृजना हुन्छन् । निजी क्षेत्र पनि थप लगानीका लागि प्रोत्साहन हुन सक्छ ।

अर्थतन्त्र सुधारका लागि राजनीतिक स्थिरता र सरकारको इच्छाशक्ति महत्त्वपूर्ण हुन्छ । प्रायः सबै समस्याको सृजना पनि हामीबाटै भएकाले समाधान पनि आफैले खोज्ने हो । यस्तो अवस्थामा राजनीतिक विचार, वर्ग र समुदायभन्दा माथि उठेर साँच्चै मुलुकको हितमा काम गर्नुपर्ने छ । यसमा सरकार र नीति निर्माताको ध्यान जाओस् ।

सोचले जीवनमा पार्ने प्रभाव

संगम महत*

जीवनको महत्त्वपूर्ण तर हामीले कम महत्त्व दिने कुरा हो सोच । हामी जीवनमा जस्तो सोच्छौं, त्यस्तै हुन्छौं । संसारका हरेक मानिसलाई यो अस्तित्वले प्रदान गरेको शरीर सामान्यतया समान प्रकृतिको हुन्छ । तर कतिपय मानिसहरू असाधारण क्षमता राख्ने कसरी बन्न सक्छन् ? हरेक सफल र सक्षम मानिसहरू अरूभन्दा एउटै कुरामा फरक हुन्छन्, त्यो उनीहरूको सोच्ने तरिका हो । जीवनमा सोच र अभ्यासको तालमेल भएन भने जतिसुकै सङ्घर्ष गरे पनि उपलब्धि शून्यप्रायः हुन्छ । जब सोच र अभ्यासको तालमेल मिलाउन सकिन्छ, तब जीवनमा सुख र खुसीको सुरुवात हुन्छ ।

संसारमा अहिले सुख खोज्ने मानिसहरूको सङ्ख्या बढिरहेको छ । यसले मानिसहरूमा असन्तुष्टि, बेखुसी र निरासा बढाइरहेको छ । वस्तुवादी सोच वा उपभोगवादी सोचका कारण मानिसहरू आफूसँग भएको भन्दा राम्रो प्राप्त गर्ने सोचका साथ आफैलाई बिर्सिँदै दौडिरहेका छन् । आफूले सोचेजस्तो सफलता र उचाइ हासिल गर्न नसक्दा बेखुसीको जीवन गुजारिरहेका छन् ।

आफूभित्रको आफैलाई बेवास्ता गर्दै खुसीलाई पहिचान गर्न नसकेर मानिसहरू अरूसँग खुसी खोज्न दौडिरहेका छन् । सुखभोगको लालसमा मानिसले आफ्नाहरूलाई मात्र होइन, आफैलाई पनि बिर्सिसकेको छ । यो कुरा समयमै बोध गर्न सकिएन भने कुनै दिन यस्तो आउने छ जतिबेला बोध भए पनि बाँकी केही हुने छैन ।

जब कुनै काम र कुरा तपाईं खुसी भएर गर्नुस् वा दुःखी, जसरी पनि गर्नु नै छ भने खुसी भएर गर्दा के फरक पर्छ ? तर सामान्यतः मानिसहरू आफूलाई मन नपरेको काम र कुरा गर्दा कामभन्दा बढी गुनासो गरिरहेका हुन्छन् ।

हामी आफैभित्र स्पष्ट हुन सकेनौं भने यो संसारका सारा कुराहरू प्राप्त गर्दा पनि खुसी हुन सक्दैनौं । यस्तो अवस्थामा त्यो प्राप्तिको के अर्थ । हामी आफ्नो जीवन कुन रूपमा बाँच्ने भन्ने कुराको अर्थ हामीले सोच्ने तरिकामा भर पर्छ । जीवनलाई आनन्दका साथ, खुसीका साथ अगाडि बढाउन धेरै केही गर्नुपर्दैन, केवल सोच्ने तरिकामा मात्र बदलाव ल्याउन सक्ने पुग्छ । हामी आफैसँग भएका कुराहरूमा कति खुसी हुन्छौं ? एक पटक आफैले आफैलाई प्रश्न गर्न जरुर आवश्यक छ । आफूसँग भएका हरेक कुरामा गौरव र गर्व गर्न जसले सक्छ, उसले जीवन खुसीका साथ बाँच्न सक्छ । सामान्यतः हामीले हरेक कुरालाई दुई तरिकाबाट सोच्न सक्छौं । पहिलो जीवनमा प्राप्त गरेका उपलब्धि र हासिल गरेका सफलतामा गुनासो गर्न सक्छौं भने दोस्रो गौरव पनि गर्न सक्छौं । यसको मुख्य निर्माता हामी आफै नै हौं । हरेक कुरालाई कसरी सोच्ने भन्ने छुट पनि हामीमै रहेको हुन्छ । तर कतिपय मानिसहरू साह्रै सानो-सानो कुरामा पनि रिसाउने र बेखुसी हुने गरेको हामीले देखेका छौं । उनीहरूका अगाडि धेरै केही नगर्ौं तर

उनीहरूलाई सुधने मौका दिन सक्छौं । जब कुनै काम र कुरा तपाईं खुसी भएर गर्नुस् वा दुःखी, जसरी पनि गर्नु नै छ भने खुसी भएर गर्दा के फरक पर्छ ? तर सामान्यतया मानिसहरू आफूलाई मन नपरेको काम र कुरा गर्दा कामभन्दा बढी गुनासो गरिरहेका हुन्छन् । यसरी गरेको काम र कुरामा उत्कृष्ट नतिजा हासिल गर्न सकिँदैन । यदि जीवनमा नवीनतम सुरुवात गर्ने सोच राख्नुहुन्छ भने कमसेकम केही कुरालाई स्वीकार गर्नुस् । जस्तो :

- (१) तपाईंसँग जति समय छ, त्यति समयमा रमाउनुहोस्, खुसी हुनुहोस् ।
- (२) तपाईं जहाँ हुनुहुन्छ, त्यँही रमाउनुहोस् वा खुसी हुनुहोस् ।
- (३) उपलब्ध स्रोत साधानमा खुसी हुन र रमाउन सक्नुहोस् ।
- (४) उपलब्ध मानिससँग खुसी हुन र रमाउन सक्नुहोस् ।
- (५) संसारका हरेक मान्छे मैले सोचे जस्तो र चाहे जस्तो हुनुपर्छ भन्ने कुरा छाड्नुस् ।

जीवनमा जतिसुकै असन्तुष्टि राखे पनि, जतिसुकै हतार भए पनि एक दिन २४ घण्टाको मात्र हुन्छ । जीवनमा हामीले सोचेका हरेक कुरा पूरा हुन्छन् भन्ने छैन । त्यसैले हामी कुनै ठाउँ विशेषमा पुगेर रमाउँला भन्ने ठान्यौं भने के थाहा त्यो ठाउँमा हामी पुग्दा ढिला पो भइसक्यो कि ? खुसी हुनका लागि धन, सम्पत्ति, गाडी, घोडा र सुविधा चाहनुभएको छ भने के थाहा तपाईंले चाहेका सबै कुरा उपलब्ध हुँदैनन् कि ? खुसी हुन पनि मान्छे रोज्न थालियो भने सधैं हामी खुसी हुने मानिस हामीसँगै रहन सक्दैन र रहँदैन पनि । जीवन न सोचेजस्तो छ, न नसोचेजस्तो, एउटा भुलभुलैया जस्तै हो जीवन । जीवन जिउने क्रममा सोच्ने तरिका मात्र बदल्न सक्थौं भने पनि एक हदसम्म जीवनमा आनन्दको अनुभूति गर्न सकिन्छ । खुसी हुने पनि विभिन्न तरिका हुन्छन् ।

- (१) हरेक दिन नयाँ दिनका रूपमा बाँच्न पाएकोमा अस्तित्वलाई धन्यवाद दिनुहोस् ।
- (२) आफूलाई मन पर्ने काम गर्नुहोस् ।
- (३) जे गर्नुहुन्छ खुसीका साथ १००% गर्नुहोस् ।
- (४) कुनै काममा गुनासो नगर्नुस् ।

* सकारात्मक सोच, सार्वजनिक भाषणकला, प्रभावकारी सञ्चार तथा नेतृत्व विकासका प्रशिक्षक

- (५) हरेक क्षण आफूलाई भाग्यमानी ठान्नुहोस् ।
 (६) आफूसँग भएका र हासिल गरेका सफलतामा गौरव गर्नुहोस्, घमण्ड होइन ।
 (७) इमान र इमानदारिता नगुमाउनुहोस् ।
 (८) अरूका बारेमा धेरै नसोचुहोस् ।

अक्सर मानिसहरू नतिजा बदल्न कर्म बदल्नुपर्छ भन्छन् । तर बदल्नुपर्ने कर्म होइन, सोच हो । सोच्ने तरिका हो । हामीलाई तत्काल नतिजा राम्रो चाहिएकाले हामीले कर्म बदले भइहाल्यो भन्ने ठानेर हामी कर्ममा जोड दिइरहेका हुन्छौं । तर उही पुरानो सोच राखेर गरिने कर्मले नयाँ नतिजा होइन, बरु पुरानै अवस्थाभन्दा कम उपलब्धिहरू दिइरहेको हुन्छ । नतिजा बदल्ने दौडमा पुरानो सोच राखेर हामीले कर्मलाई निरन्तरता दियो भने यसको नतिजा जतिपल्ट र जति सङ्घर्ष गरे पनि नतिजा बदल्न सक्दैनौं । यसले हाम्रो नजितामा कुनै नयाँ र फरकपन दिन सक्दैन । जब हामीले हरेक काम गर्दा अरूभन्दा फरक ढङ्गले सोच थाल्छौं, तब नतिजा पनि अरूको भन्दा फरक प्राप्त गर्न थाल्छौं । संसारमा नवीनतम अभ्यासको सुरुवात गर्नेहरू अरूभन्दा फरक सोच राख्नेहरू हुन् । कुनै पनि सफलता र प्राप्तिका लागि इच्छाशक्ति, चाहना, निरन्तरको अभ्यास, प्रतिबद्धता, आत्मबल, सङ्घर्ष, आफैप्रतिको विश्वास, क्षमताको विकास गर्नु अनिवार्य हुन्छ । यसका लागि सबैभन्दा ठुलो कुरा सोच सकारात्मक हुन आवश्यक छ । जीवनमा सफलताको बाटोमा अगाडि बढ्न तयार हुने तर हरेक पाइलामा सकिँदैन, हुँदैन, दुःख भयो, गाह्रो छ भन्ने सोच मात्र राख्नुभयो भने त्यहाँ सफलता प्राप्त गर्न सकिँदैन । सफलताका सागि न्यूनतम सर्त सकारात्मक सोच हो । संसारभरका हरेक मानिसलाई आफ्नो जीवनलाई सफलताको बाटोमा अगाडि बढाउँ भन्ने चाहाना हुनु स्वाभाविक हो र मानवीय चरित्र पनि यही हो । तर मानिसले आफ्ना सीमितताहरूलाई अगाडि राखेर आफ्नो सोच्ने कार्यको सुरुवात गर्छन् ।

जब एक उमेर कालमा हामी बुझ्न सक्ने हुन्छौं, तब सुरु हुन्छ आफूले सोचेजस्तो जीवन बनाउने दौड । जब जीवनको दौडमा जित्ने र हार्ने खेल सुरु हुन्छ, तब मानिसलाई अभै बढी आवश्यकताहरूले घेर्न थाल्छन् । सोच्ने तरिका मात्र बदल्न सक्थौं भने पनि जीवनलाई अहिलेको भन्दा धेरै गुणा राम्रो र सहज ढङ्गबाट अगाडि बढाउन सकिन्छ ।

हामीले सोच्ने सीमितताभन्दा धेरै फरक वास्तविकता पनि त कहिलेकाँही प्राप्त गरेका छौं । कहिलेकाँही सोच्दै नसोचेको नजिता प्राप्त गर्दा पनि त हामीले केही न केही गरिरहेका हुन्छौं । हामीले गर्ने हरेक कामको पछाडि केहि न केही प्राप्तिहरू हुन्छन् र भइरहेका छन् । प्राप्त उपलब्धिहरूमा खुसी हुनु र आफ्ना आवश्यकताहरू पहिचान गरी चाहना र आवश्यकताहरू प्राप्त गर्नका लागि खुसीसाथ अगाडि बढ्न सक्नु सकारात्मक सोच राख्ने मानिसहरूको विशेषता हो । हरेक मानिसले आफ्नो जीवनमा सकारात्मक परिवर्तनको खोजी स्वाभाविक रूपमा गरिरहेको हुन्छ । तर कतिपय मानिसहरू आफ्नो जीवनमा कुनै कुरा नभएको प्रति गुनासो गर्ने, कुनै कुरा गुमाएको प्रति गुनासो गर्ने, कुनै कुरा छुटाएको प्रति आत्मग्लानी गर्ने यस्तो मानवीय स्वभावका पनि हुन्छन् ।

तर जीवनमा किन मैले सोचेजस्तो हुँदैन भनेर समीक्षा धेरै कमले मात्र गर्छन् । जसले आफूले सोचेजस्तो नहुनुका कारणको पहिचान गर्छ, उसले आफ्नो गन्तव्य छिटो भेट्न सक्छ । तर नभएको र गुमाएको प्रति गुनासो गरेर बस्नेहरू जीवनमा त्योभन्दा अगाडि बढ्न सक्दैनन् ।

जीवन बर्बादीतर्फ अगाडि बढाउने वा सफलता र सम्पन्नतातर्फ अगाडि बढाउने, यो हरेक व्यक्तिको रोजाइमा भर पर्छ । हामी जीवनमा जे रोज्छौं र जे खोज्छौं, हो त्यही प्राप्त गरिरहेका हुन्छौं । रोजाइ र खोजाइ धेरै मानिसको पहिचान र परिचय बनिरहेको हुन्छ । हामी को हौं र के बनिरहेका छौं भन्ने कुरा हामीले के सोच्छौं भन्ने कुराले अति नै महत्त्व राखिरहेको हुन्छ ।

जीवन सोचेजस्तो छैन र नसोचेजस्तो पनि छैन । यो नै जीवनको सुन्दरता हो । जीवनमा सबै सोचेजस्तो हुँदा पनि मानिसहरू खुसी हुँदैनन् । किनकि मानिसका आवश्यकता र चाहनाहरू अनगिन्ती छन् । जुन कुरा प्राप्त गर्नका लागि सङ्घर्ष र त्याग गरियो, त्यो प्राप्त भएपछि फेरि उसका लागि अर्को कुरा महत्त्वको बनेर आइरहेको हुन्छ । हरेक क्षणमा मानिसका आवश्यकता, चाहना र उपलब्धिहरूले नवीनताको सुरुवात गराए पनि मानिसले यसलाई उपलब्धिको उत्सव मनाउन सकिरहेको हुँदैन । जब यसलाई उत्सवका रूपमा मनाउन सक्छौं, तब खुसी आफै सुरुवात हुन्छ । जीवनको सुन्दरता भनेकै हामीले सोचेजस्तो न हुनु हो । जीवनको सुन्दरता भनेकै हामीले सोचेजस्तो न हुनु हो । जब एक उमेर कालमा हामी बुझ्न सक्ने हुन्छौं, तब सुरु हुन्छ आफूले सोचेजस्तो जीवन बनाउने दौड । जब जीवनको दौडमा जित्ने र हार्ने खेल सुरु हुन्छ, तब मानिसलाई अभै बढी आवश्यकताहरूले घेर्न थाल्छन् ।

सकारात्मक सोच राख्नेहरूले जीवनका हरेक नकारात्मक घटना र कुरालाई स्वीकार गरेर समाधानको बाटो खोज्न थाल्छन् भने नकारात्मक सोच राख्नेहरूले आफैलाई अभागी ठान्नेदेखि विभिन्न कारणलाई दोष देखाएर आफ्नो जीवनमा त्यस्तो घटना हुनुमा धेरैलाई दोषी देखाएर आफैलाई थप पीडा दिइरहेका हुन्छन् । दुःख, पीडा, दर्द र दुःखाइ हरेक प्राणीमा हुन्छ तर यसको व्यवस्थापन कसले कसरी गर्छ भन्ने मुख्य कुरा हो ।

सोच्ने तरिका मात्र बदल्न सक्थौं भने पनि जीवनलाई अहिलेको भन्दा धेरै गुणा राम्रो र सहज ढङ्गबाट अगाडि बढाउन सकिन्छ । सामान्यतः सकारात्मक सोच राख्ने मानिसहरूलाई उनीहरूको कुरा गर्ने तरिका र कुनै पनि घटनाप्रति उनीहरूले राख्ने धारणाबाट पनि पहिचान गर्न सकिन्छ ।

- सकारात्मक सोच राख्नेहरू हरेक कुरामा आशावादी हुन्छन् ।
- हरेक कुरालाई नयाँ ढङ्गबाट रचनात्मक समाधानको उपाय खोज्छन् ।
- शान्त स्वभावका हुन्छन् ।
- अरूप्रति दयाभाव राख्ने हुन्छन् ।
- धैर्य गर्न सक्छन् र सहमतिका लागि लचिलो बन्छन् ।
- खुलापन र हार्दिकता देखाउँछन् ।
- लगनशील हुन्छन् ।
- सामाजिक हितका बारेमा सोच्छन् ।
- सहयोगी तथा प्रभावकारी सञ्चार कला भएका हुन्छन् ।
- टिममा काम गर्न सक्ने र नेतृत्व लिन सक्ने हुन्छन् ।
- वातावरणीय चेतसहित सबैको हितका लागि काम गर्ने हुन्छन् ।

जीवनमा सबै सधैं उही आनीबानी राख्न सक्ने हुन्छन् भन्न सकिँदैन । हरेक मानिस फरक हुनुले पनि प्रत्येक व्यक्तिले सोच्ने तरिका र गर्ने व्यवहार एउटै हुँदैन भन्ने प्रस्टै हुन्छ । तर सकारात्मक सोच राख्ने मानिसहरूले एउटै कुरामा बनाउने धारणा सामान्यतः एकै प्रकारको हुन्छ भन्ने विश्वास लिन सकिन्छ । जब हामीले हरेक कुरालाई सकारात्मक ढङ्गबाट लिन थाल्छौं, तब हाम्रा हरेक क्रियाकलापले आफूलाई मात्र होइन आफन्त र समुदायका लागि पनि सकारात्मक हित गरिरहेको हुन्छ । कतिपयलाई लामन सक्छ हरेक कुरामा कसरी सकारात्मक हुन सकिन्छ ? यो जायज प्रश्न पनि हो । हरेक कुरा जीवनमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने खालका भइरहेका हुन्छन् भन्ने होइन र हुँदैन पनि । तर नकारात्मक कुरा भयो वा नकारात्मक प्रभाव पर्ने घटना जीवनमा भयो भने त्यसलाई ग्रहण गर्ने तरिका सकारात्मक सोच राख्ने र नकारात्मक सोच राख्नेले फरक ढङ्गबाट गर्न सक्छन् भन्ने मात्र हो । सकारात्मक सोच राख्नेहरूले जीवनका हरेक नकारात्मक घटना र कुरालाई स्वीकार गरेर समाधानको बाटो खोज्न थाल्छन् भने नकारात्मक सोच राख्नेहरूले आफैलाई अभागी ठान्नेदेखि विभिन्न कारणलाई दोष देखाएर आफ्नो जीवनमा त्यस्तो घटना हुनुमा धेरैलाई दोषी देखाएर आफैलाई थप पीडा दिइरहेका हुन्छन् । दुःख, पीडा, दर्द र दुःखाइ हरेक प्राणीमा हुन्छ तर यसको व्यवस्थापन कसले कसरी गर्छ भन्ने मुख्य कुरा हो ।

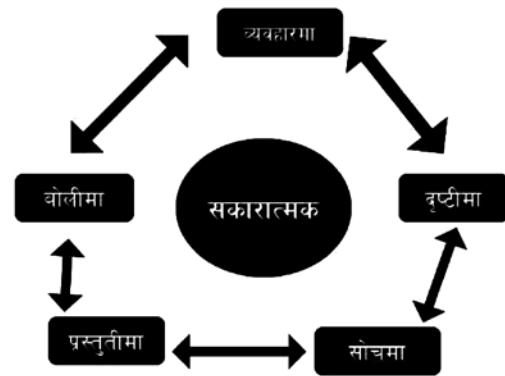
जीवनमा कमसेकम सकारात्मक मात्र सोच्न सक्ने हुनु पनि जीवनमा ठुलो जित हासिल गर्नु हो । सकारात्मक सोचले जीवनलाई खुसी र आनन्दित बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नसक्ने हुन्छ । खुसीसाथ जीवन जिउन चाहनेहरूका लागि सकारात्मक सोचले अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण सहयोग गरिरहेको हुन्छ । सकारात्मक सोचको महत्त्व किन छ भन्ने बारेमा धेरै बहस पनि भएका छन् ।

जीवनमा सम्भावना र सपनाको कुनै सीमा हुँदैन । जीवनमा कुनै अवरोधविनै धेरै कुरा सोच्न पाउने सुविधा छ भने किन नसोच्ने भन्ने मुख्य कुरा हो । त्यसैले हरेक कार्यलाई एक तहको उचाइमा लैजानका लागि सोचको अनिवार्य आवश्यकता छ । नसोची कुनै कुराको सुरुवात नै हुँदैन । त्यसैले संसारका हरेक रूपान्तरण र परिवर्तनमा सोच प्रधान हो ।

के सोचले कर्म र नतिजामा प्रभाव पार्न सक्छ भन्ने विषयमा पनि धेरै बहस भएको छ । जे होस्, समग्र जीवनलाई सही बाटोमा अगाडि बढाउन सकारात्मक सोचले खेल्ने भूमिका नकारात्मक सोचले खेल्ने भूमिकाभन्दा अति नै धेरै रहेको विभिन्न मनोविज्ञानका खोज तथा अनुसन्धानहरूका नतिजाले प्रस्ट पारिसकेका छन् । जीवनमा सकारात्मक सोचको महत्त्व किन छ र यसले जीवनमा पार्ने प्रभावका बारेमा भएका खोज तथा अनुसन्धानका केही नतिजाहरूलाई हेर्दा पनि यसको महत्त्व जीवनमा छ भन्ने कुरा स्वीकार गर्न सकिन्छ ।

- डिप्रेसनको प्रभावबाट बच्न जीवनमा सकारात्मक सोचको महत्त्व रहन्छ ।
- तनाव कम गर्न सकारात्मक सोचको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।
- स्वस्थ शरीरका लागि सकारात्मक सोचले अत्यन्तै ठुलो महत्त्व राख्दछ ।
- स्वीकार गर्न सक्ने क्षमताको विकास गर्न ।
- प्रेसर तथा हृदयघातबाट बचाउन सकारात्मक सोचले भूमिका खेल्छ ।
- मानसिक रूपमा स्वस्थ हुन ।
- पारिवारिक तथा साथीभाइको सम्बन्ध राम्रो बनाउन ।
- आयुको अवधि बढाउन ।

एक जना मानिसको सोचले उसको व्यक्तिगत जीवनसँगै उसको घरपरिवार, समाज र राष्ट्रलाई समेत प्रभाव पारेको हुन्छ । सोचलाई सार्थकतामा रूपान्तरण गर्न कुनै न कुनै कार्यको अनिवार्य आवश्यकता पर्ने हुन्छ । यसकारण मानिसले जे सोच्छ, सोही कार्य गर्छ र जे गर्छ त्यही नजिता प्राप्त गर्न सक्छ । यसकारण एक खाले सोच राखेर अर्को खालको नजिता अपेक्षा गर्नु आफैमा मूर्खता हो । यसै गरी एक खालको कर्म गरेर अर्को खालको नजिता खोज्नु पनि गलत सोच हो ।

जीवनमा सम्भावना र सपनाको कुनै सीमा हुँदैन । जीवनमा कुनै अवरोधविनै धेरै कुरा सोच्न पाउने सुविधा छ भने किन नसोच्ने भन्ने मुख्य कुरा हो । त्यसैले हरेक कार्यलाई एक तहको उचाइमा लैजानका लागि सोचको अनिवार्य आवश्यकता छ । नसोची कुनै कुराको सुरुवात नै हुँदैन । त्यसैले संसारका हरेक रूपान्तरण र परिवर्तनमा सोच प्रधान हो । सोचलाई जस्तो बनायो, जीवन उस्तै हुन्छ । त्यसैले करोडौं कठिनाइका बिच प्राप्त गरेको यो जीवन र हासिल गरेको उपलब्धिमा गौरव गर्न सक्नु महानता हो । फेरि यस्तै जीवन सायदै प्राप्त गरौंला । त्यसैले पनि एक पटक प्राप्त गरेको जीवनलाई खुसी र आनन्दमय बनाउन सकिन्छ, सिकौं भन्ने शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्री

- कुमार, विजय, (२०७१), खुसी, काठमाडौं : फाइन्प्रिन्ट नेपाल ।
 केसी. राजेन्द्र, (२०७०), जीवनको पाठशाला (विचार : विकास र व्यवस्थापन), काठमाडौं : सौजन्य मिडिया प्रा.लि ।
 तुलाचन, डा.प्रदीप मान, (२०७६), म गर्न सक्छु, काठमाडौं : विशाल फाउन्डेसन ।
 थापा, वसन्त, (सन् २०१७), विकेन्द्रीकरण र विकास, काठमाडौं : हिमाल किताब प्रा.लि.।
 शाक्य, कर्ण, (सन् २०१९), म सक्छु, काठमाडौं : फाइन् प्रिन्ट नेपाल ।
 शाक्य, कर्ण, (सन् २०१७) खोज, काठमाडौं : फाइन् प्रिन्ट नेपाल ।
 समृद्धि, द प्रोस्पेरेटी फाउन्डेसन (मे सन् २०१३), स्वतन्त्र समाजका विचारहरू ।
 Smith, Kruschwitz, Laur & Schley. (2008). The Necessary Revolution. Doubleday United States of America.
 BANTON, Caroline (August 22, 2024)
 Harzer, C., & Ruch, W. (2015). The relationships of character strengths with coping, work-related stress, and job satisfaction. *Frontiers in Psychology*, 6, 165. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00165>
 Xu, X., Liu, Y., Jiao, L., Wang, Y., Yu, M., Lai, Y., Zhang, Y., & Xu, Y. (2023). Good personality and social well-being: The roles of orientation to happiness. *Frontiers in Public Health*, 11, 1105187. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2023.1105187>
 5 Tips to Train Yourself to Think Positively, (12 Dec 2024) <https://www.waldenu.edu/programs/resource/five-tips-to-train-yourself-to-think-positively>.

नेपालको वित्तीय प्रणालीमा डिजिटल प्रविधिको फड्को

इन्द्रबहादुर बानियाँ

वि.सं. १९९४ कात्तिक ३० गते नेपाल बैंक स्थापना भएसँगै नेपालमा औपचारिक रूपमा वित्तीय कारोबार सुरु भयो। यही बैंक नै नेपालको पहिलो बैंक हो। त्यसपूव संस्थागत रूपमा बैंकको स्थापना भएको थिएन। निजी क्षेत्रका कारोबारी तथा व्यापारीमार्फत वित्तीय कारोबार हुने गरेको थियो। नबिल बैंकको स्थापनापश्चात् ढड्डामा रेकर्ड राखेर कारोबार हुन्थ्यो। २०१३ सालमा निजी क्षेत्रको नेपाल अरब बैंक (नबिल) बैंकको स्थापना भएपछि विस्तारै बैंकिङ प्रणालीमा परिवर्तन हुँदै आयो।

विदेशी साभेदारीमा बैंक खुलेकाले यहाँको ढड्डा र केही क्षेत्रमा (नगद कारोबार) डिजिटल प्रविधिको सुरुवात एक शाखामा सीमित भएको थियो। दिनभरि भएका कारोबार तथा तथ्याङ्क सोही शाखामा जम्मा हुने गर्थे र बेलुका उक्त तथ्याङ्क केन्द्रमा ट्रान्सफर (End of the Day -EOD) गरिन्थ्यो। २०४२ सालमा नेपाल इन्डोस्विज बैंक (नेपाल इन्भेस्टमेन्ट मेगा) बैंक र २०५३ मा ग्लियान्ड (स्ट्यान्डर्ड चार्टर्ड) बैंक स्थापना भए। यिनले बैंकिङ क्षेत्रमा प्रविधिको थप विकास गरे। यी बैंकको स्थापनासँगै नेपालमा प्रविधिले फड्को मार्न सुरु गर्‍यो। यसरी ६० को दशकसम्म नेपालमा ढड्डा र कम्प्युटर दुवैमा तथ्याङ्क राख्ने काम ६० को दशकसम्म चलेको थियो।

नेपालमा डिजिटल बैंकको इतिहास

वित्तीय सेवालालाई सहज र सबैको पहुँचयोग्य बनाउन यसमा विभिन्न प्रविधिको प्रयोग हुँदै आएको छ। विश्वमा सन् १९६० को दशकमा नै वित्तीय क्षेत्रमा विद्युतीय कारोबार सुरु भएको मानिन्छ। नेपालमा भने डिजिटल बैंकिङको इतिहास खासै लामो छैन।

हिमालयन बैंकले करिब २९ वर्ष अगाडि प्रारम्भ गरेको टेलि-बैंकिङ सेवा एक प्रकारले डिजिटल बैंकिङको सुरुवात थियो। हिमालयन बैंकले नेपालमा पहिला आफ्नो एक शाखामा मात्र चल्ने कार्डको सेवाबाट सुरु गरेको कार्ड सेवालाले विद्युतीय कारोबारमा ठुलो क्रान्ति नै ल्याएको मानिन्छ। उक्त कार्ड आफ्नै अन्य बैंकमा पनि चल्दैन थियो। हिमालयन बैंकले यो कार्ड विदेशी पर्यटकको सुविधाका लागि ठमेलबाट सुरु गरेको थियो। यस अवधिमा वित्तीय क्षेत्रमा विद्युतीय सेवाको सुरुवात भइसकेकाले एटिएम सेवा सुरु भयो र यो प्रत्येक बैंकको सेवाको प्रमुख हिस्सा बन्यो। त्यसपछि नेपालमा विद्युतीय माध्यमबाट वित्तीय कारोबारले ठुलो फड्को मार्ने अवसर पायो।

सन् २००२ मा कुमारी बैंकले ई-बैंकिङ सेवा, लक्ष्मी बैंकले सन् २००४ मा एसएमएस बैंकिङ सेवाको सुरुआत गरेसँगै डिजिटल बैंकिङको प्रयोग सुरु भयो। त्यसपछि तत्कालीन नेपाल इन्भेस्टमेन्ट (नेपाल इन्भेस्टमेन्ट मेगा) बैंकले सुरु गरेको एक रुपैयाँमा खाता खोल्ने योजनाले नेपालमा बैंकिङ सेवालालाई डिजिटलाइजेसन गर्न ठुलो योगदान पुऱ्याएको मानिन्छ, जसले २५० रुपैयाँमा एटिएम कार्ड व्यापक रूपमा

वितरण गरेको थियो। त्यसपछि वित्तीय क्षेत्रमा क्यासलेस बनाउने प्रतिस्पर्धा नै चल्‍यो। पिसलेस एटिएम कार्ड अधिकांश बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रले गाउँगाउँसम्म विस्तार गरे। यो प्रक्रिया करिब ३ देखि ५ वर्षसम्म चल्‍यो। पिसलेस कार्डबाट ठगी हुन थालेपछि त्यसमा थप सुरक्षाका फिचरसहित पुनः केही वर्षमा नै चिपवाला कार्डको चलन चलाइयो। यसले पूरै प्रणाली परिवर्तन भयो। यो चिपबेस कार्डलाई पनि अब भर्चुअल (डिजिटल) कार्डका रूपमा परिवर्तन गर्न थालिएको छ।

छोटो समयमा भएको प्रविधिको विकासले वित्तीय क्षेत्रको ठुलो लगानी भइरहेको छ। आज डिजिटल वित्तीय सेवाको अनुपस्थिति अकल्पनीय भइसकेको छ। सन् २०११-१२ मा कार्डमा भएको ठुलो लगानीलाई न्यूनीकरण गर्न एकीकृत सेवा दिने भनेर ११ वटा बैंक मिलेर सुरु भएको नेपाल इलेक्ट्रोनिक्स पेमेन्ट (नेप्स) आयो। त्यसपछि कार्ड प्रणालीको स्विजमा भएको ठुलो लगानी अर्को प्रविधिमा गर्नुपर्‍यो। यसले वित्तीय क्षेत्रको कार्ड क्षेत्रका लगानीलाई केही कम गर्न मद्दत गर्‍यो। यसैबेला नेपालमा कार्डको ठुलो व्यवसाय देखेर हिमालयन बैंकमा सीमित रहेको मास्टर कार्डले सन् २०१७ देखि थप व्यापार विस्तार गर्‍यो, जुन कार्ड क्षेत्रमा अर्को अध्यायको थालनी बन्यो। वित्तीय क्षेत्रमा मर्जको योजना कार्यान्वयन भएपछि बैंकहरूमा लगानी गर्ने पुँजी पर्याप्त भयो र थप बैंकहरू नयाँ प्रविधिमा जान थाले। नेपालको वित्तीय सेवा भर्चुअल बनाउनुपर्छ भन्नेमा अधिकांश बैंकहरू सहमत भइसकेका थिए। उनीहरूले प्रविधिको लगानीलाई प्राथमिकतामा राखेर योजना बनाइरहेका थिए। त्यसैबेला सन् २०१९ मा विश्वव्यापी कोरोना महामारी फैलियो। महामारीपछि विश्वभरिका मानिसको जीवनशैली परिवर्तन भयो। त्यसमा वित्तीय कारोबारमा पनि ठुलो परिवर्तन भयो। यसले डिजिटल बैंकिङ अनिवार्य बनाइदियो।

सन् २००९ मा स्थापना भएको इसेवालले नेपालमा विद्युतीय भुक्तानी सेवालालाई अनलाइन गर्न सुरु गरेको थियो। त्यस्तै, सन् २००४ मा नै स्थापना भएको एफ्वान सफ्टले नेपाली वित्तीय क्षेत्रलाई विद्युतीय बनाउन थालेको थियो। सन् २००७ मा आईएमपी समूहले सुरु गरेको स्विफ्ट टेक्नोलोजीले पनि वित्तीय क्षेत्रलाई प्रविधिमैत्री बनाउन ठुलो भूमिका खेलिरेको छ। त्यस्तै अर्को डिजिटल प्रविधि खल्ती सन् २०१७ मा सुरु भएको थियो। सोही रूपमा वित्तीय क्षेत्रलाई विद्युतीय बनाउन धेरै कम्पनीहरू खुले। नयाँ सेवा र प्रविधिमैत्री बनाउन बैंकहरू अब ग्राहकको अनुभवलाई आधार बनाउन थालेका छन्। ग्राहकको माग र अनुभवका आधारमा वित्तीय सेवा कस्ता वा कुन प्रविधिमा जाने भन्ने योजना बैंकहरूले बनाउन थालेका छन्।

भौतिक रूपमा नै बैंकमा उपस्थित भएर मात्र गर्न सकिने परम्परागत बैंकिङ गतिविधिलाई प्रविधिको प्रयोग गरी विद्युतीय माध्यमबाट सम्पन्न गर्न सकिने अवस्थालाई डिजिटल बैंकिङको आयामले

* आर्थिक पत्रकार

समेतेको हुन्छ। अनलाइन बैंकिङ, मोबाइल बैंकिङ, एकीकृत भुक्तानी प्रणाली, डिजिटल वालेट, फोन र एसएमएस बैंकिङ, स्वचालित महसुल भुक्तानी, जानकारी, सन्देश सेवादेखि लिएर व्यक्तिगत वित्तीय योजना सेवासमेत डिजिटल बैंकिङका आयाम हुन्। यसले गर्दा अब हामीकहाँ सेवाप्रदायक संस्थाहरूले ग्राहकको आवश्यकताअनुसार वित्तीय सेवालार्थ विस्तार गरिरहेका छन्। कोभिडपछि अधिकांश बैंकहरूले ग्राहकलाई बैंकिङ कारोबार गर्न बैंक वा वित्तीय संस्थाको कार्यालयमा आउनु नपर्ने सेवाहरू दिइरहेका छन्, जसमा क्युआर पेमेन्ट प्रणाली, अनलाइन बैंकिङ, डिजिटल चेक क्लियरिङ, पोस सेवा, डिजिटल पेमेन्टलगायत सुरु भएका छन्।

बैंकको खातासमेत ओम्नी च्यानलबाट खोल्ने व्यवस्था मिलाइएको छ। तर ग्राहकले आफ्नो व्यक्तिगत विवरणलाई प्रमाणीकरण गर्न भने एक पटक बैंकमा नै पुग्न पर्ने व्यवस्था छ।

डिजिटल खाता खोल्ने सुविधा

कोरोना महामारीका कारण पहिलो चरणमा बन्दाबन्दी भएको अवस्थामा नै कतिपय नेपाली बैंकले खाता खोल्नका लागि नयाँ-नयाँ प्रविधि सार्वजनिक गरे। सन् २०१९ पछि नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा ओम्नी च्यानलमार्फत मोबाइलको एममार्फत समेत खाता खोल्ने सुविधा घोषणा गरे भने कतिपयले भाइबर, ट्वाट्सएप जस्ता माध्यमलाई समेत प्रयोग गर्न सकिने प्रविधिको विकास गरे।

बैंकको प्रत्यक्ष सम्पर्कमा नआई खाताहरू सुचारु गर्न नमिल्ने कानुनी तथा नियामकीय व्यवस्थाले ग्राहकलाई बैंकसम्म पुग्नुपर्ने बाध्यता अहिले पनि यथावत् छ। तर अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा फोटो मात्र होइन, हस्ताक्षरसमेत डिजिटल माध्यममा प्राप्त गर्न सकिने कुरालाई वैध बनाइसकिएको सन्दर्भमा हाम्रोमा भने ग्राहक पहिचानका लागि केन्द्रीकृत निकायको अभाव देखिएको छ। ग्राहक पहिचानका लागि केन्द्रीकृत निकायको अभाव छ। कतिपय अवस्थामा त ग्राहकको आँटाछापलाई समेत अनिवार्य गरिएको छ।

यदि ग्राहक पहिचानका लागि विशिष्ट प्रकारको केन्द्रीकृत निकायको स्थापना हुने हो र त्यसले विद्युतीय माध्यमबाट ग्राहक पहिचानसम्बन्धी सूचनालाई कार्ड वा कोडमार्फत उपलब्ध गराउने हो भने त्यो नेपाली डिजिटल बैंकिङ इतिहासमा एक सुनौलो प्रस्थानबिन्दु हुनेमा कुनै दुविधा छैन।

डिजिटल कारोबार

केही वर्ष अघिसम्म एक बैंकबाट अर्को बैंकमा भएको खातामा रकम जम्मा गर्ने कुरा कल्पना गर्न सकिँदैन थियो। तर अहिले मोबाइल तथा कम्प्युटरबाटै आफैले आफ्नो खातामा भएको पैसा आफूले चाहेको व्यक्तिको बैंक खातामा सजिलै पठाउन सकिन्छ।

विशेष गरी बैंकहरूबिच भौतिक रूपमा नै भइरहेको चेक क्लियरिङको कार्यलाई डिजिटल प्रक्रियामा ढाल्ने उद्देश्यले नेपाल राष्ट्र बैंकको अगुवाइमा स्थापित नेपाल क्लियरिङ हाउस (एनसीएचएल) ले बैंक-बैंकबिचको कारोबारलाई डिजिटल बनाउन सहयोग गरेकै छ। व्यक्ति-व्यक्तिबिचको अन्तरबैंक कारोबारलाई समेत सम्भव तुल्याएको छ भने तुलतुला भुक्तानीलाई नेपाल राष्ट्र बैंकले नै Real Time Gross Settlement System (RTGS) सेवा सञ्चालन गरेको छ। एनसीएचएलले पनि कर्पोरेट क्षेत्रका लागि कारोबार गर्न फरक व्यवस्था गरेर तुलतुला भुक्तानीको व्यवस्था अनलाइनबाटै गर्न सकिने बनाएको छ।

प्रारम्भिक चरणमा केही निश्चित बैंकहरूसँगको सहकार्यमा टेलिफोनको बिल तिर्ने, मोबाइल रिचार्ज गर्ने, इन्स्योरेन्सको प्रिमियम तिर्ने, विद्यालयको शुल्क भुक्तानी गर्ने, हवाई टिकट किन्ने, खानेपानी तथा बिजुलीको महसुल भुक्तानी गर्ने जस्ता कार्यमार्फत आईएमई-पे, इसेवा, खल्तीजस्ता भुक्तानी सेवाप्रदायकहरूले नेपाली वित्त क्षेत्रमा डिजिटल कारोबार भित्र्याएका थिए। तर अब नेपालबाट अन्तरदेशीय रूपमा पनि भुक्तानी आदानप्रदान गर्न सकिने व्यवस्था भइसकेको छ। नेपाल र भारतमा अब अनलाइनबाट नै भुक्तानी सेवा सञ्चालन भइसकेको छ। बङ्गलादेश, चीन, भारतलगायत केही देशबाट आउने पर्यटकका लागि नेपालमा सहज अन्तरदेशीय बैंकिङ कारोबार सुरु भएको छ भने यो विस्तारका क्रममा छ।

राष्ट्र बैंकद्वारा सार्वजनिक भुक्तानी प्रणाली सूचकाङ्क प्रतिवेदनले नेपालमा डिजिटल भुक्तानीको प्रयोग उल्लेखनीय रूपमा बढेको छ। २०८१ को वैशाखमा मोबाइल बैंकिङ प्रयोगकर्ताको सङ्ख्या ४२ लाख ४४ हजार ५१७ पुगेका छन्। वैशाखमा कनेक्ट आईपीएस प्रयोगकर्ताको सङ्ख्या ६३ लाख १४ हजार ९९६ पुगेको छ। वालेट सेवाको प्रयोग उल्लेखनीय रूपमा बढेर २ करोड ७८ लाख ५६ हजार ३२९ पुगेको छ। यसै गरी क्युआर कोडमार्फत भुक्तानीमा वृद्धि भएको छ।

क्युआर कोड भुक्तानीमार्फत १७ लाख ६३ हजार ९६५ कारोबार भएका छन्, जुन अघिल्लो महिनाको तुलनामा ९.५ प्रतिशतले बढी हो। मोबाइल बैंकिङ सेवाका प्रयोगकर्ताको सङ्ख्या ४५ लाख ६६ हजार ९०१ पुगेको छ। यस माध्यमबाट गरिएका कारोबारको कुल सङ्ख्या ४५ करोड ६९ लाख नाघेको छ।

वालेट प्रयोगकर्ताको सङ्ख्या ३ करोड २५ लाख १४ हजार ९६८ पुगेको छ। कनेक्ट आईपीएस प्रयोगकर्ताको सङ्ख्या ६५ लाख २८ हजार ८५२ पुगेको छ। इन्टरनेट बैंकिङ सेवाको प्रयोग ३ लाख ३० हजार ४१४ पुगेको छ। ई-कमर्समार्फत भएको कारोबार १ लाख ४५ हजार ९७७ पुगेको राष्ट्र बैंकको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ।

डिजिटल कारोबारको बढ्दो लोकप्रियतासँगै अहिले देशमा भुक्तानी सेवाप्रदायक संस्थाहरूको सङ्ख्या १४ पुगिसकेको छ भने नेपाल क्लियरिङ हाउसजस्ता भुक्तानी प्रणाली सञ्चालन गर्ने स्वदेशी तथा विदेशी संस्थाहरूको सङ्ख्या ९ पुगेको छ। यस्तो भुक्तानी प्रणाली सञ्चालन गर्ने नेपाली संस्थाहरूमा नेपाल इलेक्ट्रोनिक पेमेन्ट सिस्टम लिमिटेड, स्मार्ट च्वाइस टेक्नोलोजिज लिमिटेड आदि प्रमुख छन् भने विदेशी सञ्चालकहरूमा युनियन-पे, वीजा इन्टरनेसनल, मास्टर कार्ड आदिलाई नेपाल राष्ट्र बैंकले भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकका रूपमा अनुमति प्रदान गरेको छ। यिनले डिजिटल कारोबारलाई मात्र आफ्नो कार्यक्षेत्र बनाएका छन्। कतिपयले 'क्युआर कोड'लाई समेत अवलम्बन गराइसकेका छन्। यसरी नेपालमा पनि विश्वमा प्रयोग भइरहेका नवीनतम प्रविधि भित्रिसकेको स्पष्ट देख्न सकिन्छ।

यो क्रमसँगै डिजिटल बैंकिङको बढ्दो प्रयोगलाई कानुनी तथा नियामकीय ढाँचामा आबद्ध गर्न जरुरी भएर भुक्तानी तथा फछ्यौट ऐन २०७५ तथा भुक्तानी तथा फछ्यौट विनियमावली २०७७ समेत जारी भइसकेको छ। नियमन र नियन्त्रणको स्पष्ट प्रणालीका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकभित्र छुट्टै भुक्तानी प्रणाली विभागसमेत गठन भइसकेको छ। सन् २०१७ तिर नेपालमा आएको मोबाइल बैंकिङको सुरुवातले नेपालमा वित्तीय क्षेत्रको प्रविधिमैत्री वातावरणलाई अर्को स्तरमा

पुऱ्यायो । त्यसबेला एफवान सफ्टले सुरु गरेको मोबाइल बैकिङमा अधिकांश बैंक आबद्ध भए । २०१७ को अन्तिमतिर क्युआरबाट भुक्तानी सुरु भयो । यसले अब ग्राहकलाई कसरी बैंकमा नै उपस्थित नभई सेवा दिने भन्ने प्रतिस्पर्धा चल्थो । आज बैंकहरू मर्ज भएपछि तुलो ग्राहक सङ्ख्यालाई बैंकमा उपस्थित नगरई सेवा दिन डिजिटल प्रविधितर्फ उन्मुख भइरहेका छन् ।

डिजिटल वित्तीय सेवा

हिमालयन बैंकले करिब २५ वर्ष अगाडि प्रारम्भ गरेको टेलि-बैंकिङ सेवा एक प्रकारले डिजिटल बैंकिङको प्रारम्भिक रूप थियो । आफ्नो खाताका बारेमा जानकारी लिनेदेखि लिएर नयाँ चेक बनाउने आदेश तथा हराएको चेक रोक्का राख्नेसम्मको कारोबारका लागि ग्राहकले बैंकसम्म धाउनुपर्ने अवस्था थिएन । देशमा मोबाइलको प्रवेश भएपछि यस्तै प्रकारका सेवाका लागि बैंकहरूले मोबाइलको एसएमएस सेवालाई उपयोग गर्दै आए । वित्तीय प्रविधि निर्माता 'फिन्टेक' कम्पनीहरूले विकास गरेका मोबाइल एपका माध्यमबाट मोबाइल बैंकिङले फस्टाउने मौका पायो । वर्तमानमा मोबाइल बैंकिङ अपरिहार्य सेवा भइसकेको छ ।

अहिले अधिकांश बैंकहरूले इन्टरनेट बैंकिङका माध्यमबाट ग्राहक सेवालाई डिजिटल बनाउने प्रयास गरेका छन् । नेपाल 'एसबीआई' बैंकले सुरु गरेको 'परी सेवा'ले त 'कृत्रिम प्रज्ञामार्फत ग्राहक सेवा'को अवधारणासमेत आत्मसात् गरेको छ ।

नेपालमा वित्तीय क्षेत्रलाई कम्प्युटराइज गर्ने काम नेपाल इन्डोस्विज बैंक (नेपाल इन्भेस्टमेन्ट मेगा) बैंक ग्रिल्यान्ड (स्ट्यान्डर्ड चार्टर्ड) बैंकले सुरुवात गरेको भए तापनि वित्तीय क्षेत्रमा नेपालकै मर्कन्टायल कम्प्युनिकेसनले ५० को दशकमा वित्तीय क्षेत्रमा लागु गरेको पुमरी बैंकिङ सफ्टवेयरले नेपाली वित्तीय क्षेत्रको तथ्याङ्क व्यवस्थापनमा तुलो भूमिका खेलेको हो । अब नेपालमा बैंकिङ सेवा प्रमुख रूपमा दुईथरी हुन थाल्यो । एक कर्पोरेट र अर्को रिटेल । यसमा अब बैंकहरूले कर्पोरेट क्षेत्रका लागि फरक र रिटेल क्षेत्रका लागि अलग प्रविधिको विकास गर्न थालेका छन् ।

सन् २०२१ तिर सुरु भएको ओम्नी च्यानलमार्फत नेपालमा बैंकिङ क्षेत्रका कारोबारलाई विद्युतीय बनाउने काम थालियो । यहाँ अब बैंकिङ क्षेत्रको काम मोबाइल मात्र होइन, वेब बेस पनि हुन्छ भन्ने स्थापित हुन थाल्यो । नेपाल राष्ट्र बैंकले पनि यसलाई थप सुविधा दिँदै मोबाइल र वेबको कारोबारको सीमा निर्धारण गरियो । मोबाइलबाट तीन लाखसम्मको र वेबबाट कारोबार गरे २० लाख रुपैयाँसम्म सीमा निर्धारण गरेको छ ।

अब नगद जम्मा गर्नका लागि समेत मेसिनको प्रयोग हुन थालेको छ । चेक डिपोजिट गर्न पनि विद्युतीय सेवाको थालनी भएको छ । वित्तीय क्षेत्रमा 'बड'का नामले अब नयाँ बैंकिङ सेवा सुरु भइरहेको छ । यसले अब बैंकका हरेक काम प्रविधि (आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स) बाट हुन थालेको स्पष्ट हुन्छ । बैंकमा ग्राहक मात्र नभएर अब बैंकमा कर्मचारीको सङ्ख्यासमेत कम गर्न प्रविधिको प्रयोग हुन थालेको छ । वडबाट खर्चौं तथ्याङ्कलाई केही समयमा नै व्यवस्थापन गर्न सक्ने प्रविधि नेपालमा पनि सुरु भइसकेको छ । प्रविधिमा एक पटकको लगानी धेरै भए तापनि यसबाट मानव संसाधनको बसोसम्मको लगानी र समयलगायतका कारण बैंकहरूले वडलाई प्राथमिकता दिन थालेका छन् ।

विश्व बैंकिङको बदलिँदो आयाम

एसियाकै कतिपय देशले पूर्ण डिजिटल बैंकहरू स्थापना गरिसकेका छन् । हङ्कङमा आठओटा र ताइवानमा तीनओटा यस्ता डिजिटल बैंक स्थापना भएको करिब १ वर्ष मात्र भएको छ । यी बैंकले डिजिटल सेवालाई अन्य बैंकहरूले जस्तो अनलाइन बैंकिङमा भैँ लगइन गरेर कारोबार गर्ने प्रकृतिको मात्र नबनाई एउटा निश्चित एकीकृत एपमार्फत सञ्चालन गरिरहेका छन् । यस्तो एपमा परम्परागत बैंकिङका सबै सुविधा उपभोग र सञ्चालन गर्ने उचित प्रबन्ध मिलाइएको हुन्छ ।

मलेसिया तथा सिङ्गापुर जस्ता देश पनि यस दिशामा अगाडि बढ्दै छन् । मलेसियाको केन्द्रीय बैंकले गत डिसेम्बरमा डिजिटल बैंकिङको लाइसेन्ससम्बन्धी निर्देशिकाको मस्यौदा सार्वजनिक गर्दै वित्तीय क्षेत्रमा प्रविधिको प्रयोगमार्फत समृद्धिको मार्गचित्र सार्वजनिक गरेको छ । सिङ्गापुरले सन् २०२१ को मध्यसम्ममा डिजिटल बैंकहरूले कारोबार सञ्चालन गर्ने लक्ष्यका साथ पाँचओटा डिजिटल बैंकहरूलाई अनुमति प्रदान गर्ने योजना अगाडि सारेको छ ।

नेपालमा भने यसरी निर्दिष्ट डिजिटल बैंक नै भनेर अनुमति दिइने तथा सञ्चालन गरिने कुनै प्रकारको योजना अहिलेसम्म सार्वजनिक भएको छैन । तर केही अग्रणी संयुक्त लगानीका बैंकहरूले डिजिटल बैंकिङमा आफ्नो ध्यान केन्द्रित गर्ने घोषणा गरिसकेका छन् । आगामी दिनमा नेपाली बैंकिङ क्षेत्र पनि डिजिटल मार्गमा छिट्टै लम्कने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

भौतिक रूपमा बैंक नभए पनि बैंकिङचाहिँ सधैं अपरिहार्य हुने भएकाले डिजिटल बैंकिङको विकसित स्वरूपमा अबको विश्वमा बैंकिङको बैंकिङले तीव्र विकास नगर्ला भन्न सकिन्न । र, त्यसका लागि एक मात्र उपलब्ध विकल्पका रूपमा अहिलेसम्म 'डिजिटल बैंकिङ' नै देखा परेको छ ।

नेपालमा सरकारी बैंकहरूको अवस्था र औचित्य

त्रिचन्द्र भण्डारी*

विषय प्रवेश

बैंकिङ क्षेत्रले वित्तीय मध्यस्थताका माध्यमबाट पुँजी निर्माण, उत्पादन, रोजगारीको प्रवर्धन गरी आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याइरहेका हुन्छन् । नेपाली रुपैयाँको प्रचलन ल्याउने तथा बैंकिङ आदतको विकास गरी आर्थिक विकास गर्ने लक्ष्यसहित सन् १९३७ मा सुरुवात भएको नेपालको बैंकिङले आर्थिक उदारीकरणपश्चात् निजी क्षेत्रको सहभागितामा तीव्र विस्तारको अनुभव गर्‍यो । बैंकिङ तथा गैरबैंकिङ क्षेत्रको समेत तीव्र विस्तारले वित्तीय साक्षरता र समावेशीकरणमा अहम् भूमिका निर्वाह गर्‍यो । निजी क्षेत्रका बैंकहरूले प्रविधिप्रधान ग्राहकमैत्री सेवाबाट बैंकिङ उद्योगमा क्रान्ति ल्याए तर नाफामुखी प्रवृत्ति एवम् नियमन छल्ने प्रवृत्तिले सरकारी स्वामित्वका बैंकहरूको आवश्यकता एवम् औचित्यताबारे टिप्पणी नीति निर्मातादेखि सर्वसाधारणमा हुँदै आइरहेको छ ।

नेपालमा बैंकहरू सार्वजनिक संस्थाका रूपमा स्थापना हुने भए तापनि सरकारको लगानी भएका तथा गैरसरकारी लगानीमा स्थापना भएका बैंकहरू भनी छुट्ट्याउने प्रचलन छ । सबै बैंकहरू एउटै कानूनबाट सञ्चालित हुने र राज्यबाट नियन्त्रित हुने भए तापनि सरकारी बैंकहरू राज्यको बृहत् उद्देश्यबमोजिम सञ्चालन रहनुका साथै सार्वजनिक हितका लागि लगानी गर्ने, वित्तीय पहुँच वृद्धिका लागि अग्रसर रहने भएकाले निजी क्षेत्रका बैंकहरूको तुलनामा कम नाफामुखी तथा जनसेवामुखी हुने विश्वास गरिएको हुन्छ । निजी बैंकहरू पनि केन्द्रीय बैंकहरूबाट इजाजतपत्र प्राप्त हुने भएकाले केन्द्रीय बैंकको कडा नियमनको अधीनमा रही सरकारको क्रेडिट एजेन्टका रूपमा काम गर्दै नाफा कमाउछिन् । तर नियमन खुकुलो बन्दा वा नियमन छल्दा र छायाँ बैंकिङको प्रभाव बढ्दा जनताका आवश्यकता पूरा गर्न सरकारी बैंकहरूको अपरिहार्यता सृजना हुँदै गइरहेको छ ।

सरकारी बैंकको आवश्यकता

संयुक्त राज्य अमेरिकामा भएका तीन मुख्य बैंकिङ दुर्घटनाहरू सन् १९८० को The Global Financial

Crisis, the savings and loan (or "S&L") crisis र १९३० को महामन्दीले प्रणालीगत बैंकिङ जोखिम रोक्न सरकारको प्रत्यक्ष र बलियो हस्तक्षेप आवश्यक रहन्छ भन्ने पाठ सिकाएर गयो । नाफाका लागि मात्र प्रयत्नशील निजी क्षेत्रका बैंकहरू आर्थिक मन्दीका समयमा राज्यको दायित्व बन्ने गरेका देखिए । बैंकको आयलाई निजीकरण गर्ने तथा घाटा भएमा सामाजीकरण गर्नुपर्ने अभ्यासले विकृतिहरू प्रोत्साहन भइरहेकाले निजी क्षेत्रका बैंकहरूमा लगाम लगाउनुपर्ने तर्कहरू प्रस्तुत भए । जनताको विश्वास जोखिममा पर्न सक्ने भएकाले सङ्कटका समयमा यी बैंकहरूलाई बेलआउटहरू गर्नु बाध्यता हुन्छ । तसर्थ समृद्धिमा सफल निगम तथा सङ्कटको समयमा जनतामा बोझ बन्ने अवस्था सृजना हुन्छ । अर्कोतर्फ सरकारी बैंकहरूले समाजलाई निजी वित्तीय बजारको जोखिमबाट जोगाउने र आर्थिक सहभागिता सुनिश्चित गर्ने अत्यावश्यक बैंकिङ सेवाका रूपमा काम गर्छन् । बजार स्थिरीकरण, काउन्टर साइक्लिकल क्रेडिट प्रदायक र एक लचिलो आधुनिक वित्तीय प्रणालीका लागि समेत महत्त्वपूर्ण हिस्सा बन्दछन् । सरकारी बैंकको सार्वजनिक हित, अर्थतन्त्रका लागि एक अत्यावश्यक सार्वजनिक सेवा र लोकतान्त्रिक अर्थतन्त्रको संस्थागत आधारशिलाका रूपमा रहने भूमिकाका कारण वित्तीय प्रणालीको स्थायी हिस्सा हुनुपर्दछ ।

बजार असफलताहरूले बढी प्रभाव पार्ने, अमूर्त सम्पत्ति तथा प्रभावहरू बढी हुने एवम् पुँजी-गहन उद्योगहरूमा सरकार नियन्त्रित बैंकहरूले काम गर्नुपर्दछ । बेरोजगारी कम गर्न, गरिबी नियन्त्रण गर्न समेत राजनीतिज्ञहरूले सरकारी बैंकहरूको उपयोग गर्ने गर्दछन् । राज्यको स्वामित्व भएका बैंकहरूलाई प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र, श्रम-गहन क्षेत्र तथा कमजोर नाफादायक क्षेत्रमा कार्य गर्न प्रोत्साहन गरिन्छ । प्रतिस्पर्धी संरचना र बलियो अनुगमन नभएको अर्थतन्त्रमा सरकारी बैंकहरू मात्र जनताका विश्वासिला बैंक हुन्छन् । यस्ता बैंकहरूले नवप्रवर्तन तथा नयाँ विकल्पहरूको प्रयोग गरेर निजी क्षेत्रका बैंकहरूलाई अनुभव प्रदान गरी वित्तीय विकासमा मद्दत पुऱ्याउन सक्छन् । Micco र Panizza (२००४) ले विकासशील मुलुकमा राज्य नियन्त्रित बैंकहरूले

* प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

दिएको कर्जा निजी बैंकहरूको तुलनामा कम चक्रीय रहेको देखाएको छ । २००८-०९ को ग्लोबल वित्तीय सङ्कट र COVID-१९ को महामारीको समयमा समेत निजी ऋणको समस्या समाधान गर्न र अर्थतन्त्रलाई स्थिर बनाउन सरकारी बैंकहरू महत्त्वपूर्ण सावित भएका थिए ।

सरकारी बैंकहरूको आधार दर कम हुने भएकाले साना तथा मझौला उद्यमीहरूको पहुँचमा भई यी बैंकहरूबाट न्यून लागतमा कोष प्राप्त गरी व्यावसायिक लाभ लिने सङ्ख्या ठुलो छ । कर्मचारी भर्नामा हुने पारदर्शिताका कारण पहुँच र भनसुन गर्न नसक्ने वर्गले समेत बैंकिङ सेवामा प्रवेश पाउने तथा निजी बैंकहरूमा जस्तो श्रमको शोषण नहुने भएकाले श्रम बजारमा सरकारी बैंक उदाहरणीय तथा मार्गनिर्देशक बन्दछन् ।

सरकारी बैंक वा सार्वजनिक बैंक : राज्यको हस्तक्षेपका प्रकृया

बैंकिङ क्षेत्रमा राज्यको हस्तक्षेप आवश्यकता भए तापनि हस्तक्षेपको प्रकारबारे अर्थशास्त्रीहरूमा मतैक्यता पाइँदैन । राज्यको प्रत्यक्ष स्वामित्वका माध्यमबाट सरकारी बैंकहरूको स्थापनामा जोड दिने वा नियमनका माध्यमबाट सम्भौताद्वारा बलियो हस्तक्षेप गर्ने भन्नेमा विवाद आइरहन्छ । नेपालमा बैंकिङ विकास सरकारी बैंकहरूको स्थापनासँगै भए तापनि आर्थिक उदारीकरणपश्चात् निजी क्षेत्रका बैंकहरूको प्रवर्धन गरियो । निजी बैंकहरूले समेत सेयर स्वामित्व सर्वसाधारणमा प्रदान गरी यसको जवाफदेहिता विस्तार गर्ने व्यवस्था गरी बलियो नियमनका माध्यमबाट सार्वजनिक बैंकका रूपमा सेवा प्रदान गर्ने व्यवस्था 'बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३' मा गरिएको छ ।

बैंकिङ क्षेत्रमा राज्यको प्रत्यक्ष हस्तक्षेपका चार प्रमुख कारणहरू

- (क) **बैंकिङ प्रणालीको सुरक्षा र स्थिरता सुनिश्चित गर्न** : बैंकहरू स्वाभाविक रूपमा नाजुक संस्थाहरू हुन् । बैंकका दायित्वहरू माग निक्षेपका रूपमा र सम्पत्तिहरू कर्जा जस्ता अस्थिर सम्पत्तिहरू भएकाले सानो अस्थिरताले नै प्रणालीगत जोखिम ल्याउने तथा 'बैंक रन' हुने गर्दछ । साथै बैंकहरू नै तरलताको स्रोत एवम् मौद्रिक नीतिको सञ्चारमाध्यम भएकाले राज्यको हस्तक्षेप आवश्यक र अपरिहार्य हुन्छ ।
- (ख) **बजार असफलताको समाधान गर्न** : सार्वजनिक सूचनाको व्यापकता, सामाजिक सञ्जालको विस्तार तर प्रतिस्पर्धी एवम् अपूर्ण सूचनाका कारण credit rationing समेत हुने भएकाले बैंक असफलतातिर लम्कने भय रहन्छ । यस्तो अवस्थामा पूर्ण सूचना वा अपूर्ण सूचनामा लगाम लगाउन नसकिँदा राज्यको नियन्त्रणका लागि सरकारी स्वामित्वका बैंकहरू

आवश्यक ठहरिन्छन् ।

- (ग) **सामाजिक रूपमा मूल्यवान् तर वित्तीय रूपमा नाफाहीन परियोजनाहरूको वित्त पोषण गर्न** : निजी क्षेत्रका बैंकहरू नाफा केन्द्रित हुनु स्वाभाविक भएकाले सामाजिक रूपमा लाभकारी तर वित्तीय रूपमा आकर्षक नरहेका परियोजनाहरूमा लगानी गर्नका लागि राज्य नियन्त्रित वित्तीय संस्थाहरूको आवश्यकता महसुस गरिन्छ । सामाजिक रूपमा महत्त्वपूर्ण सेवाहरू, जस्तै - पेन्सन तथा सामाजिक सुरक्षा भत्ताको वितरण, दुर्गम स्थानमा सेवा विस्तार गर्नसमेत सरकारी बैंकले अग्रणी भूमिका खेलिरेका छन् ।
- (घ) **वित्तीय समावेशीकरण गर्न** : राज्य नियन्त्रित बैंकहरूका माध्यमबाट दुर्गम क्षेत्रका बासिन्दालाई प्रतिस्पर्धी बैंकिङ सेवामा पहुँच प्रदान गर्नुका साथै बैंकिङ आदतको विकास गरी निजी क्षेत्रका बैंकहरूका लागि सेवा विस्तारको आधारशिला बनाउनसमेत राज्यको हस्तक्षेप आवश्यक हुन्छ । वित्तीय सेवा प्राप्त गर्नु नागरिकको अधिकार हुनुका साथै आर्थिक गतिविधि विस्तार गर्ने एवम् गरिवी निवारणमा महत्त्वपूर्ण औजारसमेत हो ।

नेपालमा सरकारी बैंकहरू

सन् १९३७ मा नेपालको पहिलो बैंकका रूपमा नेपाल बैंकको स्थापना भएपश्चात् नेपाल औद्योगिक विकास निगम, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक तथा कृषि विकास बैंकको स्थापना र सञ्चालन सरकारी तवरबाट भएको पाइन्छ । नेपाल अरब बैंक लिमिटेडको स्थापना सन् १९८४ मा भएपश्चात् नेपालमा निजी क्षेत्रका बैंकहरूले सेवा प्रदान गरेका थिए । सरकारी बैंकहरूको एकाधिकार समाप्त गर्दै स्थापना भएका अन्य निजी क्षेत्रका बैंकहरू नेपाल-इन्डो स्विज बैंक र ग्लान्डलेज बैंकहरूले नवप्रवर्तनका साथै बैंकिङ क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको लगानीका लागि बाटो खोलेका थिए । नेपाल बैंक लिमिटेडको स्थापना गर्दा नै निजी क्षेत्रको समेत सहभागिता गरेकाले निजी क्षेत्रलाई अर्थतन्त्रको विकास र विस्तारमा राज्यले अहं भूमिका दिएको स्पष्ट छ ।

सरकारको ६० प्रतिशत सेयर पुँजीमा स्थापना भएको नेपाल बैंक हाल ५१ प्रतिशतमा भरिएको छ भने ६९ जिल्लामा २२९ शाखाहरूबाट सेवा दिइरहेको छ । नेपाल औद्योगिक विकास निगम राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकमा मर्ज भइसकेको छ । राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकमा ९९.९७ प्रतिशत सेयर नेपाल सरकारको छ भने ७७ जिल्लामा २९४ शाखाहरूबाट सेवा दिँदै आइरहेको छ । कृषि विकास बैंकमा नेपाल सरकारको ५१ प्रतिशत सेयर छ र यस बैंकले ७७ जिल्लामा २७८ शाखाहरूबाट सेवा प्रदान गर्दै आइरहेको छ । स्थापना गर्दा

कृषि विकास बैंकलाई कृषि क्षेत्रको उत्थानका लागि विकास बैंकका रूपमा लैजान खोजिए पनि सन् २००६ बाट 'क' वर्गको वाणिज्य बैंकका रूपमा सञ्चालन हुँदै आइरहेको छ (२०८० कार्तिक मसान्त सम्म) ।

संस्थागत सुशासन, कमजोर पुँजीगत संरचना र व्यावसायिक जनशक्ति अभाव, राजनीतिक हस्तक्षेपका कारण तकनिकी रूपमा टाट पल्टिसकेका नेपाल बैंक र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकलाई वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमअन्तर्गत व्यवस्थापनमा हस्तक्षेप, पुँजी संरचनामा सुधार, कर्जा असुली, व्यावसायिक योजना र रणनीतिमा सुधार गरी आधुनिक र प्रतिस्पर्धी बनाइयो । साथै बैंकहरूलाई अन्य सरकारी कार्यालयभन्दा भिन्न व्यावसायिक बनाउने प्रयास गरियो । व्यवस्थापनमा सुधार, मानव संसाधनको परिवर्तन तथा सरकारी हस्तक्षेपरहित पूर्ण व्यावसायिक संस्थाको कल्पना गरियो । निजी क्षेत्रको प्रवेशसँगै हाल तीनै सरकारी बैंकहरूको बजार हिस्सा खुम्चिएर १३ प्रतिशतको हाराहारीमा भरेको छ । अर्कोतर्फ, सरकारी बैंक सञ्चालनका सन्दर्भमा स्पष्ट नीतिगत व्यवस्था छैन । कृषि विकास बैंकमा रणनीतिक साभेदार भित्र्याउने, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको सेयर सर्वसाधारणमा जारी गर्ने, नेपाल बैंक र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको मर्जर गराउने जस्ता महत्त्वपूर्ण र दूरगामी असर पार्ने व्यवस्थाहरूबारे समय समयमा छलफल हुने तर ठोस र द्रुत निर्णय नहुँदा यी बैंकहरूले अन्यौलतामा रुमल्लिनपरेको छ ।

नेपालमा सरकारी बैंकका चुनौतीहरू

१. **न्यून पुँजी** : बैंक मर्जरपश्चात् निजी क्षेत्रका बैंकहरूको पुँजी ठुलो र व्यावसायिक रूपमा प्रतिस्पर्धी भएका छन् । अझै केही बैंकहरू १ खर्बका बैंक बन्ने होडमा रहेका बेला सरकारी बैंकहरूले पुँजी विस्तार गर्न राज्यको मुख ताक्नुपर्ने तर राज्यले वर्तमान अवस्थामा थप पुँजी प्रविष्ट गर्न नसक्ने तथा बैंकहरूले समेत राज्यलाई नगद लाभांश दिइरहनुपर्ने बाध्यतामक अवस्थाले बैंकहरूको वित्तीय आधार बलियो बन्न सकेको छैन । नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेको पुँजीकोष बनाइराख्न ठुला परियोजनामा लगानी गर्न डराउनुपर्ने तथा economies of scale को लाभ लिनसमेत नसकिएको छ । चुक्ता पुँजीका हिसाबले ग्लोबल बैंकको रु. ३६.१२ अर्ब, नेपाल इन्भेस्टमेन्ट मेगा बैंकको रु. ३४.१२ अर्ब तथा नविल बैंकको रु. २७.०५ अर्ब रहेकोमा नेपाल बैंकको १४.६९, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको १५.६४ र कृषि विकास बैंकको १३.४५ अर्ब रही २० वटा 'क' वर्गका बैंकहरूमा क्रमशः १३ औं, १० औं र १६ औं स्थानमा रहेका छन् ।
२. **मावन संसाधन बन्न नसकेको कर्मचारी वर्ग** : सरकारी बैंकहरूमा मानव स्रोत लोक सेवा आयोगले छान्ने भएकाले प्रतिस्पर्धी र सैद्धान्तिक ज्ञान भएका

कर्मचारी बैंकमा भर्ना भएका छन् । बैंकको मानव संसाधन समावेशी पनि भएको छ । तर नव प्रवेशीहरू अन्य बैंक वा क्षेत्रको प्रतिस्पर्धात्मक परीक्षा मात्रै दिइरहने, काम गर्नेभन्दा बढुवा हुनका लागि आन्तरिक परीक्षाको तयारी वा दुर्गममा बस्ने प्रयत्न गरिरहने प्रवृत्ति मौलाएको छ । आन्तरिक मूल्याङ्कन पारदर्शी र वस्तुनिष्ठ नबन्दा काम नगरी माम खानेहरूको चकचकी पनि मौलाएको छ । आ.व. २०८०/०८१ मा नेपाल बैंक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक र कृषि विकास बैंकको कर्मचारी खर्च क्रमशः रु. ३.५ अर्ब, रु. ४.४ अर्ब र रु. ३.५ अर्ब रहेकोमा प्रतिस्पर्धी तर बढी व्यवसाय भएका नविल, नेपाल इन्भेस्टमेन्ट मेगा र ग्लोबल बैंकको क्रमशः रु. ३.६ अर्ब, रु. २.९ अर्ब, र ३.७ अर्ब रहेको छ । सरकारी बैंकको कर्मचारी खर्च घटाउने र उत्पादकत्व बढाउने चुनौती रहेको छ ।

३. **उत्पादकत्व तथा प्रभावकारिता** : कर्मचारीको ठुलो जमात हुने तर पुराना प्रविधि, प्रशासनिक भन्भट एवम् राजनीतिक हस्तक्षेपका कारण सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता एवम् प्रतिफलमा कमी आएको छ । सरकारी बैंकहरूमा Return on Assets, प्रति कर्मचारी मुनाफा र समग्र उत्पादकत्व बढाउन दक्ष कर्मचारीको प्रवेशसँगै कर्मचारीको स्थायित्व बढाउने, मनोबल बढाउने, नेतृत्व क्षमता विस्तार र विकास गर्ने, प्रविधिको अवलम्बन गर्ने जस्ता चुनौतीहरू छन् ।
४. **कमसल सम्पत्तिको गुणस्तर** : सरकारी बैंकहरूले कर्जा लगानीमा नै गुणस्तर कायम गर्न नसकेको, राजनीतिक प्रभावमा पर्ने गरेको तथा कर्जा असुलीमा उदासीनता देखाएको आरोप लाग्ने गरेको छ । २०८१ असोज मसान्तमा नेपाल बैंक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक र कृषि विकास बैंकको खराब कर्जा क्रमशः ३.९५ प्रतिशत, ४.२३ प्रतिशत र ४.७८ प्रतिशत रहेको छ । कर्जा लगानी, नियमन तथा निरीक्षणमा बेवास्ता तथा असुली प्रकृत्यामा भएको ढिलासुस्तीका कारण बैंकहरूको पुँजी क्षय हुने, नाफादायकतामा ह्रास आउने, कर्मचारीहरूको मनोबल कमजोर हुने जस्ता जटिलताहरू उत्पन्न हुन्छन् ।
५. **घट्टो बजार हिस्सा** : युवा पिँढीको सरकारी बैंकप्रतिको आकर्षणमा कमी आउनु, परिवर्तनलाई द्रुत रूपमा अङ्गीकार गर्न नसक्नु, नवप्रवर्तनप्रति उदासीन रहनु र ग्राहकमैत्री सेवाको विस्तार नहुनु जस्ता कारणहरूले सरकारी बैंकहरूको बजार हिस्सा निरन्तर घट्टै गइरहेको छ । तीन वटा सरकारी बैंकहरूको बजार हिस्सा करिब १३ प्रतिशतको हाराहारीमा रहनु र यो निरन्तर घट्नु निरासाजनक छ । २०८१ कार्तिक मसान्तसम्म समग्र निक्षेपमा नेपाल बैंक, राष्ट्रिय

वाणिज्य बैंक र कृषि विकास बैंकको हिस्सा क्रमशः ४.३५, ६.४५ र ३.९३ प्रतिशत रहेको छ भने कर्जाको हिस्सा क्रमशः ४.०७, ५.०५ र ३.८८ प्रतिशत रहेको छ। निजी क्षेत्रका प्रतिनिधि बैंकहरू नविल बैंक, नेपाल इन्भेस्टमेन्ट मेगा र ग्लोबल बैंकहरूको (प्रतिस्पर्धी र मर्जरमा गएका) निक्षेप र कर्जा ७.२९, ६.६१, ७.९२ र ७.४७, ६.५७, ७.९६ प्रतिशत रहेको छ। यो तथ्याङ्कले सरकारी बैंकहरूको प्रतिस्पर्धी क्षमतामा प्रश्न चिह्न खडा गरेको छ।

६. **प्रविधिको अङ्गीकरण** : प्रविधिले बैंकको सञ्चालन लागत घटाउनुका साथै कार्यक्षमतामा सुधार ल्याउने भएकाले प्रविधिको अङ्गीकरण अपरिहार्य छ। सरकारी बैंकहरूले प्रविधिको अङ्गीकरण ढिलो गर्दा सबै बजार गुमिसकेपछि मात्र चाल पाउने तथा अङ्गीकार गरिएको प्रविधिको ज्ञान सबै कर्मचारीमा पुऱ्याउन ढिलो हुँदा प्रविधिको सही दोहन हुन नसकी “कहिले मर्ने सासु, कहिले भर्ने आँसु” भएको छ। साइबर सुरक्षा, मर्मत सम्भारमा ढिलासुस्तीका कारण दिएको सेवाले भन्ने सरकारी बैंकको सेवाप्रति वितृष्णा जाग्ने भय छ। भन्भटिलो खरिद प्रकृया तथा खरिद प्रकृत्यामा हुने विविध दबाबका कारण गुणस्तरीय तथा प्रतिस्पर्धी प्रविधिलाई समेत अवलम्बन गर्न सकिएको छैन।
७. **राजनीतिक दबाब** : सञ्चालक समितिको चयन, व्यवस्थापनको छनौट तथा युनियनहरूको राजनीतिक आस्थालाई सरकारी बैंकहरूले चुनौतीका रूपमा सामना गरिरहेका छन्। व्यावसायिक धारभन्दा पनि स्वार्थले निर्णय लिने, दूरगामी असरभन्दा पनि तत्कालीन अवसर लिने प्रवृत्तिलाई कम गर्नुपर्ने चुनौती छ। व्यवस्थापन र युनियनहरूको चाकडीमा रमाउने underperforming employees ले कार्यवातावरणलाई सुधार गर्न अड्चन खडा गरेका छन्।

नेपालका सरकारी बैंकहरूमा सुधारका उपायहरू

१. **व्यावसायिक व्यवस्थापन** : व्यवस्थापनलाई व्यावसायिक बनाउन प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको खुल्ला विज्ञापन गर्ने गरिएको छ। तथापि राजनीतिक हिलो छ्याप्ने प्रयत्न भई नै रहेकाले नियुक्ति प्रकृया पारदर्शी, व्यवस्थापनमा अहस्तक्षेप गर्न जरुरी छ। सञ्चालक समितिलाई सरकारको छायाँ तथा सरकारमा रहेको राजनीतिक दलको प्रभावबाट मुक्त गराउन सञ्चालक समितिका सदस्यहरूको छनौटका लागि मापदण्ड बनाउने र सञ्चालक समितिको कार्यकाल पुरा हुने ग्यारेन्टी गरिनुपर्दछ।
२. **सकारात्मक विभेद** : नियमनकारी निकायबाट

सकारात्मक विभेद गर्न आवश्यक रहेको छ। बैंकलाई बलियो बनाउने सञ्चितिसहितको पुँजीकोषका लागि मुनाफा कमाउने तथा सम्पत्तिको गुणस्तर सुधार गर्नु आवश्यक हुन्छ। एकातर्फ निजीस्तरका बैंकहरूको पुँजीकोष बलियो भइरहेको सन्दर्भमा सरकारले पुँजी नथप्ने वा पर्याप्त मुनाफा आर्जन नगर्ने हो भने बैंकको प्रतिस्पर्धी क्षमतामा क्षय हुन्छ। बैंकले व्यवसायभन्दा राज्यका प्राथमिकतालाई महत्त्व दिने हो भने नाफादायकतामा कमी आउने भएकाले नियामक निकायबाट सकारात्मक विभेदको अपरिहार्यता हुन्छ। सरकारी कारोबारमा सरकारी बैंकहरूलाई प्राथमिकता दिनु आवश्यक छ।

३. **संरचनात्मक परिवर्तन** : नेपालमा सरकारी बैंकहरूको सेयर संरचना एकै प्रकारको छैन। नेपाल बैंक र कृषि विकास बैंकमा ५१ प्रतिशत सरकारको सेयर छ भने राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकमा पनि अति सानो अंश निजी क्षेत्रको सेयर छ। तसर्थ सेयर संरचनामा एकरूपता ल्याई अलग अलग कार्यदिशा दिएर राज्यका विकास र समृद्धिका अभिलाषाहरू पूरा गर्नुपर्दछ। जस्तो कृषि विकास बैंकलाई कृषि तथा पर्यटन, नेपाल बैंकलाई infrastructure तथा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकलाई उद्योग तथा व्यापारका लागि दिशानिर्देश दिन सकिन्छ। बैंकहरूको विशिष्टता स्थापित गर्नेतर्फ अग्रसर हुनुपर्दछ।
४. **मानव संसाधनको विकास** : मानव पुँजीको उच्चतम दोहनका लागि दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था, पदसोपानको व्यवस्था, Target मा आधारित तथा System generated कार्यपद्धतिको अवलम्बन आवश्यक छ। कर्मचारी प्रशासनलाई व्यवसायसँग एकीकृत गरी कार्यबोझ र जिम्मेवारीलाई पहिचान गर्ने, दरबन्दीबमोजिमको पदस्थापन र नियमित सरुवा तथा कडा कारबाहीका लागि व्यवस्थापन अग्रसर हुनु जरुरी छ।
५. **प्रविधिमा लगानी** : सरकारी बैंकहरूलाई अहिले पनि युवा पुस्ताले कम मन पराउनुको कारण सरकारी बैंकहरूको प्रविधिमैत्री सेवामा पछ्यौटेपन हो। “Gen Z” भनेर चिनिने जनसङ्ख्याको ५० प्रतिशतले मोबाइलबाटै बैंकिङ कारोबार गर्ने, प्रविधिको विस्तारबाट करिब २०-२५ प्रतिशतसम्म खर्च कटौती हुने तथा विश्वका धेरै बैंकले प्रविधि रूपान्तरणका लागि करिब ४० प्रतिशत बजेट छुट्याइरहेको सन्दर्भमा Neo-Banking लाई आत्मसात् गर्न अपरिहार्य छ। याद राखौं “Banking is necessary, but banks are not”।

उपसंहार

सरकारी बैंकहरूलाई निजी क्षेत्रका बैंक जस्तै सञ्चालन गर्ने हो भने सरकारी बैंकमा राज्यले थप पुँजी परिचालन गर्ने वा सरकारी कारोबारमा प्राथमिकता दिने कुराको औचित्य प्रस्ट हुँदैन । बजार हिस्सा खुम्चिनु, निजी क्षेत्रका बैंकहरू पुँजी तथा सञ्जालमा ठुला हुँदै जानु, नवप्रवर्तनमा सुधार गर्न नसक्नु, राजनीतिक हस्तक्षेप कम गर्ने प्रतिबद्धता नहुनु, कर्मचारीतन्त्र व्यावसायिक बनाउन नसक्नु, विदेशी बैंकहरूको प्रवेशसँगै हुने प्रतिस्पर्धा, जनशक्तिको पलायन, अर्थतन्त्रको सुस्त गति तथा विश्व परिवेशमा आउने उतार चढावले सरकारी बैंकहरूलाई पुनर्संरचना गर्नुपर्ने आवश्यकता सृजना भएको छ । निजी क्षेत्रका बैंकहरू नाफामुखी भए, कर्मचारीहरूको शोषण गर्दछन् तथा समस्या पर्दा आफ्नो दायित्वबाट पन्छिन खोज्छन्, बरु सड्कटमा राज्यमाथि नै दायित्व सिर्जना गर्दछन् भन्ने जस्ता तर्कहरू दिएर सरकारी बैंकहरूको औचित्य पुष्टि गर्न सकिँदैन । बरु सरकारी बैंकहरू नै रोल मोडेल भई बैंकिङ क्षेत्रको नेतृत्व लिई राज्यका उद्देश्यहरू पूरा गर्न अग्रसर हुनु जरुरी छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- ओमारोभा, एस.टी., (२०१३), *संस्थागत डिजाइन परियोजनाका रूपमा सार्वजनिक बैंकिङ* : कर्नेल ल रिभ्यु, (३५३-४२४) ।
- थापा, नरबहादुर, (२०२३), *सरकारी बैंकहरूले आफ्नो औचित्य साबित गर्नुपर्छ* : उपहार ।
- नेपाल राष्ट्र बैंक समाचार, विभिन्न अङ्कहरू ।
- येयाती, एदुआर्दो र लेवी, मिको (२००४), *के सरकारले बैंकिङ व्यवसायमा हुनुपर्छ ? राज्य-स्वामित्व र विकास बैंकहरूको भूमिका* : अन्तर-अमेरिकी विकास बैंक ।
- राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड स्मारिका उपहारका विभिन्न अङ्कहरू ।
- श्रेष्ठ, गणेश, (२०२१), *नेपालको वित्तीय क्षेत्र सुधार हरू/आर्थिक समीक्षा* : नेपाल राष्ट्र बैंक, नेपाल राष्ट्र बैंकको वेबसाइटबाट प्राप्त ।

तहगत बैकिङ प्रणाली र अबको रूपान्तरण

चन्द्रप्रसाद तिमिल्सेना*

विषय प्रवेश

कुनै पनि राष्ट्रको वित्तीय साक्षरता, समावेशिताको स्तर र पहुँचले त्यस देशको वित्तीय प्रणालीको स्वरूप निर्धारण गर्ने गर्दछ। वित्तीय साधन स्रोतको उपयोगको अवस्था, प्राविधिक विकास र प्रविधिमा आधारित सेवा प्रणालीले वित्तीय प्रणालीलाई नै रूपान्तरण गर्दछ। वित्तीय प्रणालीको आधारभूत स्वरूपका रूपमा बैकिङ प्रणालीको स्वरूप रहने गर्दछ। वित्तीय प्रणालीको सशक्त अवस्थाले आधुनिक बैकिङ प्रणालीको कार्यदिशा निर्देशित गर्दछ भने सुषुप्त अवस्थाले बैकिङ प्रणालीमार्फत नै वित्तीय प्रणालीलाई परिवर्तन गर्नुपर्ने अवस्थालाई उजागर गर्दछ। नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा चालिसको दशकमा विभिन्नस्तरका जनसमुदायलाई लक्षित गरी थुप्रै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको स्थापना भएको देखिन्छ। त्यसभन्दा अगाडिदेखि नै सरकारको अधिक स्वामित्वमा स्थापना भएका बैकिङ संरचनाहरू विषयगत बैकिङ ऐनभन्दा पनि एक बैंक एक ऐनका आधारमा सञ्चालन भएका थिए। वि.सं. १९९४ कार्तिक ३० गते स्थापना भएको नेपाल बैंक नेपाल बैंक ऐन १९९३ अनुसार स्थापना र सञ्चालन हुनु, वि.सं. २०१६ असार ३१ गते स्थापना भएको नेपाल औद्योगिक विकास निगम औद्योगिक विकास निगम ऐन २०१६ र पछि औद्योगिक विकास निगम ऐन २०४६ बमोजिम स्थापना र सञ्चालन हुनु, वि.सं. २०२२ माघ १० गते स्थापना भएको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि. वाणिज्य बैंक ऐन २०२१ बमोजिम स्थापना र सञ्चालन हुनु, वि.सं. २०२४ माघ ७ गते स्थापना भएको कृषि विकास बैंक पनि छुट्टै ऐन कृषि विकास बैंक ऐन २०२४ बमोजिम स्थापना हुनुका साथै विकास बैंक स्थापनाको आधारका रूपमा विकास बैंक ऐन २०५२ र वित्तीय संस्था स्थापना र सञ्चालनको आधारका रूपमा वित्त कम्पनी ऐन २०४२ रहे। यसै परिदृश्यलाई मध्येनजर गर्दै बैकिङ प्रणाली अझै सशक्त नभइसकेको परिप्रेक्ष्यमा वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमको रूपरेखाअन्तर्गत रही नेपालको वित्तीय प्रणालीमा सुधारका क्रियाकलापको थालनी वि.सं. २०५७ बाट भएको देखिन्छ। वित्तीय साक्षरता, वित्तीय पहुँच र समावेशीकरणको अवस्था कमजोर रहेको तत्कालीन परिदृश्यमा समानुपातिक वित्तीय क्षेत्रको विस्तारको परिकल्पनाअनुसार अगाडि ल्याइएको अवधारणा नै तहगत बैकिङ प्रणाली हो।

के हो तहगत बैकिङ प्रणाली ? के हुन् त वर्गीकरणका आधारहरू ?

बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई विभिन्न आधारहरूमा विभिन्न तहमा गरिने वर्गीकरणको स्वरूपलाई तहगत बैकिङ संरचना भनिन्छ। कार्यक्षेत्र, पुँजी लगानी, कार्यमा भिन्नता जस्ता आधारहरूमा समग्र राज्यको सबै तहसम्म वित्तीय पहुँच अभिवृद्धि गराउने उद्देश्यले स्थापित संरचना नै तहगत बैकिङ प्रणाली हो। समानस्तरको वित्तीय सेवा

विभिन्न स्तर र तहका जनससाधारणलाई उपलब्ध गराउने अभिप्रायले स्थापित बैकिङ प्रणालीलाई तहगत बैकिङ प्रणाली भनिन्छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी अध्यादेश २०६२ ले परिकल्पना गरेको र बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन २०६३ ले ल्याएको बैकिङ प्रणालीको विभाजनको स्वरूप नै तहगत बैकिङ प्रणाली हो। वर्तमान समयमा बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन २०७३ को दफा ३३ बमोजिम इजाजत लिई दफा ३७ बमोजिम चुक्ता पुँजी, कार्यक्षेत्र र सञ्चालन गर्ने कारोबारलाई मुख्य आधार बनाई 'क', 'ख', 'ग' वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाका लागि नियामक निकायका रूपमा रहेको नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेको एकीकृत निर्देशन नं. २१ ले राष्ट्रियस्तर र प्रादेशिकस्तरको कार्यक्षेत्र तोकी न्यूनतम चुक्ता पुँजीसमेत स्पष्ट पारेको देखिन्छ भने 'घ' वर्गको बैंक तथा वित्तीय संस्थाका निमित्त भने जारी गरेको एकीकृत निर्देशनको निर्देशन नं. १ मा नै कार्यक्षेत्र र न्यूनतम चुक्ता पुँजी स्पष्ट गरेको देखिन्छ। यसै गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन २०७३ कै दफा ४९ का उपदफा १, २, ३ र ४ ले 'क', 'ख', 'ग' र 'घ' वर्गका वित्तीय संस्थाले गर्ने कार्यसमेत स्पष्ट गरेको देखिन्छ। बैकिङ क्षेत्रका रूपमा रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाको नामकरणसमेत 'क' वर्गको वाणिज्य बैंक, 'ख' वर्गको विकास बैंक, 'ग' वर्गको वित्त कम्पनी र 'घ' वर्गका संस्थाको लघुवित्त वित्तीय संस्था भनी नामकरणसमेत गरिएको छ। स्थापनाकालीन उद्देश्यलाई आधार मान्दा 'क' वर्गका वाणिज्य बैंकले अन्तर्राष्ट्रियस्तरको वित्तीय सेवा प्रदान गर्ने र ठुलो पुँजी लगानी गर्ने उद्देश्य देखिन्छ भने 'ख' वर्गको बैंकका रूपमा रहेका विकास बैंकको उद्देश्य निश्चित क्षेत्रको विकासका लागि वित्तीय स्रोतको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने देखिन्छ। त्यस्तै वित्त कम्पनीको उद्देश्य वित्तीय साक्षरता र वित्तीय पहुँच स्थापना गर्ने रहेको देखिन्छ भने लघुवित्त वित्तीय संस्थाको उद्देश्य भने लघु कारोबार (कर्जा र निक्षेप) उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने देखिन्छ। यसरी यसका नीतिगत आधारका रूपमा बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन २०७३, नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेको एकीकृत निर्देशिका रहेको छ भने कार्यक्षेत्र प्रादेशिक र राष्ट्रिय, कार्य बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐनकै दफा ४९, कार्य विशिष्टीकरण, नाम जस्ता विभिन्न आधारहरू रहेका देखिन्छन्।

तहगत बैकिङ प्रणालीको उद्देश्य पूरा भएको हो त ?

बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई नियमन गर्ने, बैंक तथा वित्तीय संस्थाको एउटै कानुन निर्माण गर्ने, नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमन तथा सुपरिवेक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन, वित्तीय साक्षरता, वित्तीय पहुँच अभिवृद्धि गर्ने, संस्थाको प्रतिस्पर्धात्मक अवस्था अभिवृद्धि गर्न, वित्तीय स्रोत साधनको उपलब्धतालाई सहज तुल्याउने कुराको आवश्यकता रहेको तत्कालीन परिवेशमा Currency Hold by

* उपप्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

public को मात्रा अधिक रहेको, Credit Creation को दर न्यून रहेको, बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सङ्ख्यात्मक उपस्थिति अधिक रहे पनि गुणात्मक क्षमता भने न्यून रहेको परिवेशमा तहगत बैंकिङ प्रणालीको आवश्यकता महसुस गरिएको थियो। वित्तीय सुधार कार्यक्रम सुरु भए ताका तहगत बैंकिङ प्रणालीको आवश्यकता महसुस गरिए तापनि वर्तमान समयमा भने यसको विकल्प खोज्न थालिएको छ। जसका प्रमुख कारणहरूमा सबै प्रकारका वित्तीय संस्थाले एउटै प्रकृतिको वित्तीय कार्य गर्नु, धेरै जसो 'ख' वर्गका वित्तीय संस्थाहरू समस्याग्रस्त हुनु, वित्तीय साक्षरता र पहुँचको दरले आशातीत गति लिन नसक्नु, ठुला परियोजनामा लगानी गर्न सक्ने क्षमता कम हुनु, आर्थिक क्षेत्र र बैंकिङ क्षेत्रको समानुपातिक विकास नहुनु, अन्तर्राष्ट्रियस्तरका बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग प्रतिस्पर्धा गर्ने क्षमता सबल नहुनु जस्ता कारणहरू विद्यमान रहेको पाइन्छ। त्यसै गरी सबै वित्तीय सुविधा एउटै क्षेत्रबाट प्रदान गर्ने बैंकिङ क्षेत्रको निर्माण गर्नु, सहकारी क्षेत्र बैंकिङ प्रणालीमा नसमेटिनु जस्ता कारणहरूले तहगत बैंकिङ प्रणाली वित्तीय क्षेत्रमा असान्दर्भिक भने देखिएको छ। तथापि सुरुवाति ताकाको बैंकिङ क्षेत्रभन्दा वर्तमान बैंकिङ क्षेत्र प्रतिस्पर्धात्मक वस्तु तथा सेवा पुऱ्याउन सक्षम रहेको, वित्तीय साक्षरताको दर १८ प्रतिशतबाट ५७.९ प्रतिशतमा पुऱ्याउन योगदान दिएको, सबलीकरणसहितको बैंकिङका लागि पुँजीगत पर्याप्तताको अवस्था देखिएको, साख सृजनाको दरमा उल्लेख्य योगदान दिएको, वित्तीय स्रोतको परिचालन र लगानीलाई प्रभावकारी बनाएको लगायतका सकारात्मक कार्यबाट सफलसमेत भएको मान्न सकिन्छ। समय र परिवेशसँगै अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय क्षेत्रमा Universal Banking System को अवधारणा अवलम्बन गरिनु, क्षेत्रगत बैंकिङमार्फत वित्तीय स्रोत साधनको पर्याप्तता सृजना हुनु, निक्षेप सङ्कलन गर्ने र लगानी गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाको संरचनागत भिन्नता रहनु, Comprehensive Banking, Merchant banking, Green Banking, Investment Banking, Islamic Banking जस्ता अवधारणाहरूले प्रश्रय पाउनु जस्ता कुराले नेपालको तहगत बैंकिङ अवधारणाको विकल्प सोच्ने बेला आएको छ।

कसरी परिवर्तन गर्न सकिन्छ त तहगत बैंकिङ संरचनालाई ?

नेपालको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा तहगत बैंकिङ प्रणालीको रूपान्तरण क्षेत्रगत बैंकिङ प्रणाली हुन सक्दछ। बैंकिङ क्षेत्रले प्रशस्त मुनाफा कमाइहेको परिप्रेक्ष्यमा आर्थिक वृद्धि भने नकारात्मक अवस्थामम्म पुगेको कोभिड ताकाको अवस्थाले समेत आर्थिक र बैंकिङ क्षेत्रको समानुपातिक विकासका लागि आर्थिक विकासको महत्त्वपूर्ण क्षेत्रका रूपमा मानिएका कृषि, पर्यटन र जलविद्युत् क्षेत्रमा वित्तीय स्रोतको प्रभावकारी परिचालन आवश्यक देखिन्छ। पूर्वाधार क्षेत्रका रूपमा रहेका यातायात, सूचना प्रविधि, विशेष आर्थिक क्षेत्र, सहरीकरण, ऊर्जा, शिक्षा, पर्यटन, स्वास्थ्य र निजी-सार्वजनिक साभेदारीलाई प्रभावकारी र सशक्त बनाउन मिति २०७५ माघ २८ गतेमा इजाजत लिई मिति २०७५ फागुन २२ मा नेपाल पूर्वाधार विकास बैंकको स्थापनालाई समेत क्षेत्रगत बैंकिङतर्फ नेपालको बैंकिङ क्षेत्रको रूपान्तरण भएको मान्न सकिन्छ। वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति २०७३/७४-२०७७/७८ ले अगाडि ल्याएको Universal Banking अवधारणासमेत तहगत बैंकिङ क्षेत्र रूपान्तरणको सुरुवाति अवस्थाका रूपमा लिन सकिन्छ, जसलाई अवधारणागत विश्लेषण र अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय क्षेत्रको अवस्थाको विश्लेषण गर्दा अबको बैंकिङ प्रणाली देहायबमोजिमको हुनु आवश्यक छ भन्न सकिन्छ।

पर्यटन, कृषि, ऊर्जा र जलविद्युत् बैंक :

क्षेत्रगत बैंकिङ अवधारणाअनुसार आर्थिक विकासका निमित्त महत्त्वपूर्ण मानिएका पर्यटन क्षेत्रमा मात्र आवश्यक पर्ने कोषको उपलब्धता गराउन पर्यटन बैंक, कृषि क्षेत्रको विकासका लागि आवश्यक कोष र अन्य सुविधाका निमित्त कृषि बैंक, ऊर्जा क्षेत्रको विकास र विस्तारका निमित्त ऊर्जा एवम् जलविद्युत् बैंकको समेत स्थापना गर्नु आवश्यक मानिन्छ। पर्यटनका विभिन्न क्षेत्र Trekking and Adventure tourism, Dark Tourism, Mountaineering, Cultural and Heritage Tourism, Adventure Tourism, Nature and Wildlife Tourism, Festivals and Events Tourism मा लगानी गर्नुपर्ने, कृषि क्षेत्रको विकासका लागि Subsistence Farming, Commercial Farming, Organic Farming, Livestock Farming मा लगानी गरी आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र बनाउन सकिने, सौर्य ऊर्जा, वैकल्पिक ऊर्जा, साना, मझौला र ठुला जलविद्युत् आयोजनामा लगानी गर्नुपर्नेमा सोका निमित्त लगानी गर्न सक्षम अलग्गै बैंक तथा वित्तीय संस्था स्थापना गर्नुपर्छ भन्ने अवधारणा नै पर्यटन, कृषि, ऊर्जा र जलविद्युत् बैंकको अवधारणा हो।

Universal, Comprehensive Bank:

सबै प्रकारका बैंक तथा वित्तीय संस्थाले दिने सुविधा एउटै स्थानबाट दिने अवधारणाअनुरूप परिकल्पना गरिएको वित्तीय संस्था नै Universal बैंक हो। नेपालको सन्दर्भमा वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति (२०७३/७४-२०७७/७८) ले यसको अवधारणा अगाडि ल्याए पनि नेपालको वित्तीय क्षेत्रका रूपमा रहेका बिमा क्षेत्र, पुँजी बजार, सहकारी क्षेत्र, गैरबैंकिङ क्षेत्र र बैंकिङ क्षेत्रद्वारा प्रदान गरिने सेवाहरूमा एकीकरण गर्नु चुनौतीपूर्ण छ। यस्तै Comprehensive बैंकिङले सबै प्रकारका वित्तीय सुविधाहरूको सहज उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने एकाइका रूपमा कार्य गर्दछ। कर्जा, निक्षेप, सम्पत्ति व्यवस्थापन, सेवा निवृत्ति योजना, वित्तीय सल्लाहकार, बिमा जस्ता बृहत् बैंकिङ क्षेत्र ओगट्ने संस्थाका रूपमा यस्ता खालका वित्तीय संस्थाहरू रहन्छन्। यस्ता प्रकारका बैंकिङ संरचनासमेत तहगत बैंकिङ संरचनाका विकल्प हुन सक्दछन्।

Saving Bank & Investment Bank:

सर्वसाधारणसँग भएको स-सानो निक्षेप रकम सङ्कलन गर्ने अवधारणाका बैंक तथा वित्तीय संस्था नै बचत बैंक हुन्, जसले निक्षेपमा प्रतिस्पर्धात्मक ब्याज प्रदान गर्नुका साथै सुरक्षाको प्रत्याभूतिसमेत गर्दछ। यस्ता वित्तीय संस्थाले लगानीयोग्य निक्षेपलाई लगानी बैंकमा लगानी गर्ने वा कर्जास्वरूप प्रदान गर्ने गर्दछ। त्यसै गरी लगानीयोग्य कोषको सङ्कलन र व्यवस्थापन गर्ने वित्तीय संस्थाका रूपमा लगानी बैंकलाई लिन सकिन्छ। यस्ता संस्थाले नयाँ Debt / Securities हरू जारी गर्ने एवम् लगानी गर्ने र लगानीयोग्य कोषको माग गर्ने बैंकका मध्यस्थकर्ताका रूपमा यस्ता बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कार्य गर्ने गर्दछन्। यसरी बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रको कच्चा पदार्थ सङ्कलन र व्यवस्थापन गर्ने संस्थामा भिन्नता रहेको अवस्थामा कार्यमा समेत विविधीकरण हुन्छ भन्ने मान्यताले यो तहगत बैंकिङ प्रणालीको विकल्पका रूपमा प्रस्तुत गर्ने अवधारणा हुन सक्दछ।

बिमा बैंक :

बिमा क्षेत्र र बैंकिङ क्षेत्र दुवैको कार्य गर्ने गरी स्थापना भएका वित्तीय

संस्थालाई बिमा बैंक भनिन्छ । यस्तो खालको बैंकिङ प्रणालीको अवलम्बन कमै मात्रामा रहे पनि यसलाई नेपालको तहगत बैंकिङ प्रणालीको उत्कृष्ट विकल्पका रूपमा लिन सकिन्छ, जसले आफ्ना ग्राहकलाई जीवन बिमा, निर्जीवन बिमा, पुनर्बिमा, स्वास्थ्य बिमा जस्ता विभिन्न सेवासमेतको उपलब्धतासमेत गराउने र बिमासँग सम्बन्धित वस्तु तथा सेवाको विकाससमेत गर्दछ ।

ग्रामीण र सहरी बैंक :

वित्तीय साक्षरता र पहुँचमा अभिवृद्धि गर्नका लागि विकास गरिएको अवधारणा नै ग्रामीण बैंक र सहरी बैंक हो । वित्तीय क्षेत्र मुनाफामूलक व्यवसाय भएको हुनाले सबै सहर केन्द्रित हुने अवस्थालाई न्यूनीकरण गर्न यस्तो प्रकारको बैंकिङ अवधारणा आएको देखिन्छ । ग्रामीण क्षेत्रमा स्थापना हुने बैंकलाई विभिन्न छुट सुविधा प्रदान गर्दै ग्रामीण जनताको वित्तीय पहुँच विस्तार गर्ने र ग्रामीण क्षेत्रमा हुने अनौपचारिक अर्थतन्त्रको निवारण गर्न सहयोग पुऱ्याउन यस्तो खालको बैंकिङ संरचना उत्कृष्ट विकल्प हुन सक्दछ ।

सङ्घीय संरचनाअनुसारको बैंकिङ :

नेपालको राज्य संरचनाअनुसार सङ्घीयतामा आधारित रही सङ्घीय कार्यक्षेत्र भएका बैंक, प्रान्तीय कार्यक्षेत्र भएका बैंकका साथै स्थानीय तह कार्यक्षेत्र भएका बैंक रहने गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाको विभाजन गर्नुपर्ने, सहकारी र लघुवित्तलाई स्थानीय क्षेत्रको बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीलाई प्रादेशिकस्तरको बैंक एवम् केन्द्रीय संरचनामा भने वाणिज्य बैंकको रूपान्तरण गर्नुपर्ने अवधारणा यस्तो प्रकारको बैंकिङ क्षेत्रको रहेको पाइन्छ ।

अल्पकालीन उपायहरू के छन् ?

तहगत बैंकिङ संरचनामा देखिएका समस्याको समाधान गर्ने अल्पकालीन उपायहरूमा सबै तहका वित्तीय संस्था हेर्ने छुट्टाछुट्टै नियामकीय संरचना बनाउनुपर्ने, बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐनमा भएको कार्यमा सुधार गरी कार्य विशिष्टीकरणलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने, पूर्वाधार विकास बैंकको क्षमता बढाउनुपर्ने, ग्रामीण क्षेत्रमा स्थापना हुने बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई नीतिगत सहूलियत प्रदान गर्नुपर्ने, मर्जर र प्राप्ति नीतिलाई थप प्रभावकारी बनाउनुपर्ने, बैंक तथा वित्तीय संस्थाको न्यूनतम चुक्ता पुँजीमा अभिवृद्धि गर्नुपर्ने, शाखा विस्तारभन्दा पनि डिजिटल शाखा विस्तारको अवधारणा अगाडि ल्याउनुपर्ने, वित्तीय क्षेत्रमा समेत PPP मोडेल अपनाउनुपर्ने जस्ता कुराहरू गर्न सकिने देखिन्छ ।

उपसंहार

तहगत बैंकिङ संरचनाका रूपमा रहेको नेपालको वर्तमान बैंकिङ प्रणाली तत्कालीन समयमा उत्कृष्ट रहेको देखिए पनि आजको समयमा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र कार्यप्रक्रियाबमोजिम परिवर्तन गर्दै जानुपर्ने आवश्यकता छ । दुई दशक लामो समय अविधिसम्म पनि बैंकिङ संरचना, कार्यप्रकृति र कार्यात्मक ढाँचामा रूपान्तरण नहुनु आफैमा सोचनीय विषय छ । नियामक निकायले स्थलगत र गैरस्थलगत सुपरिवेक्षण गरी रहँदासमेत बैंकिङ क्षेत्रमा सुशासनको अवस्था कमजोर रहनु, सहकारी क्षेत्रमा देशव्यापी भयावह अवस्था सृजना हुनु, लघुवित्त वित्तीय संस्थाका बारे जनगुनासो अधिक रही सडकमा नै सेवाग्राही उत्रिनुले अवश्य पनि वित्तीय क्षेत्रको सशक्ततामा प्रश्नचिह्न खडा गरेको छ भने आर्थिक विषयमा नियामकको उदासीनता र असक्षमताको शब्दचित्र कोरेको छ । वित्तीय क्षेत्रको सुधार निमित्त भएका प्रयास, वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीतिको सान्दर्भिकता प्रक्षेपण गर्दै दोस्रो वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति पनि तर्जुमा गरी सोको कार्यान्वयन पक्ष सबल बनाउनुपर्ने, क्रमिक रूपमा वित्तीय क्षेत्रमा रहेका जोखिम र दोहोरिरहने समस्याको समाधानको विकल्प र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासअनुरूपका वित्तीय सेवा प्रदान गर्ने खालका वित्तीय संरचना विकास गरी डिजिटल वित्तीय क्षेत्रतर्फ रूपान्तरण गर्नुका साथै नियामक निकायको कार्यात्मक क्षमतामा सुधारका माध्यमबाट वित्तीय क्षेत्रलाई थप मजबुत बनाउनु आजको आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ सामग्री

तिमिल्सेना, चन्द्र र खनाल, अजय, बैंकिङ दृष्टिकोण : राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि. तह ६ सहायक प्रबन्धक परीक्षा अभिरुचि, काठमाडौं : जे.बी. पब्लिकेसन ।

तिमिल्सेना, चन्द्र र खनाल, अजय, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक परीक्षा दर्पण तह ४ र ५ (आठौं संस्करण), काठमाडौं : जे.बी. पब्लिकेसन ।

राष्ट्रिय पत्रपत्रिकामा आउने बैंकिङसम्बन्धी लेखरचनहरू ।

www.nrb.gov.np

www.rbb.com.np

<https://chat.openai.com>

www.prasasan.com

<https://www.fsb.org>

<https://www.bis.org/bcbs/index.htm>

वृद्धिका सीमाहरू प्रतिवेदनको सन्दर्भ

माधव पौडेल*

पृष्ठभूमि

Club of Rome को उदय

दोस्रो विश्वयुद्धका दौरान विश्व राजनीतिक र अर्थव्यवस्था हतियार र सैन्य उपकरण उत्पादनमा केन्द्रित थियो। सरकारी साधन स्रोत सैन्य उत्पादनमा केन्द्रित हुँदा उपभोक्ताको वस्तु तथा सेवाको मागपूर्ति हुन नसकी सङ्कुचित नै रह्यो, उनीहरूको पैसा बचत भई बस्यो। सरकारहरूद्वारा जनताको उपभोगलाई नै एक प्रकारले नियन्त्रित गरिए। युद्धको आपत्कालीन आवश्यकता पूर्ति गर्न सबै संसाधन युद्ध उत्पादनमा लगाउँदा औद्योगिक प्रक्रिया र प्रविधिमा अप्रत्याशित विकास भयो। सुषुप्त रहेको उपभोक्ताको माग युद्धविरामपश्चात् हवातै बढ्न थाल्यो, जसलाई युद्ध कालमा विकास भएको औद्योगिक दक्षता र प्रविधिले सहयोग गर्‍यो। सरकारहरू आर्थिक र औद्योगिक विकासतर्फ केन्द्रित भए। उदारीकरण र विश्वव्यापीकरणले वस्तु तथा सेवाको निर्वाह आप्रवाहमा सहजता भयो। वस्तु तथा सेवाको उत्पादन बढ्न थाल्यो। जनताको जीवनशैली फेरिए। सन् १९५०-६० को अवधिको आर्थिक विकासले एक आर्थिक चरले अर्को चरलाई सकारात्मक पृष्ठपोषण गर्ने Virtuous Cycle को सुरुवात भयो। उदाहरणका रूपमा उपभोक्ताको बचतले माग वृद्धि, माग वृद्धिले उत्पादन, उत्पादनले रोजगार, रोजगारले फेरि माग, लगानीकर्तालाई मुनाफा, नाफाको पुनर्लगानी, उत्पादन प्रणाली प्रविधिमा नवीनता, एकले अर्कोलाई पुनः वृद्धि गर्ने चक्रले अर्थतन्त्रलाई तीव्रतर वृद्धि गर्‍यो। अर्कोतर्फ आर्थिक गतिविधिहरूमा तीव्रतासँगै वातावरणमा नकारात्मक प्रभाव बढ्न थाल्यो। बढ्दो माग र उत्पादनले प्राकृतिक स्रोतहरूको अत्यधिक दोहन भयो, हावा, पानी र माटो प्रदूषित भयो। उद्योग र सहरीकरणको विस्तारले वन फडानी र जैविक विविधतामा क्षति पुऱ्यायो। जलवायु परिवर्तन, प्रदूषण र पारिस्थितिक असन्तुलनजस्ता समस्याको पाटो देखा पर्‍यो। यस प्रकार औद्योगिक विकासको अकण्टक वृद्धिको सम्भावित दुष्परिणामले चिन्तित इटालियन औद्योगिक व्यवस्थापक, अर्थशास्त्री Dr. Aurelio Peccei को नेतृत्वमा १० देशका वैज्ञानिक, शिक्षाविद्, अर्थशास्त्री, मानवशास्त्री, उद्योगपति, राष्ट्रसेवकहरूको समूह सन् १९६८ मा बैठकमा जुटी मानवको वर्तमान र भविष्यको सम्भावित दुर्घटनाको मूल्याङ्कन गर्न 'Club of Rome' नामक अनौपचारिक गैरनाफामूलक संस्था स्थापना गरे। क्लबको प्रारम्भिक बैठकले वैश्विक समस्याका पहिचान गर्न अन्तरसम्बन्धित चुनौतीहरूलाई पहिचान गर्दै गरिबी, वातावरणीय ह्रास, सहरीकरण, बेरोजगारी, मुद्रास्फीति, सामाजिक विघटनलाई प्रमुख चुनौती अँल्यायो। क्लबको पहिलो विस्तृत अध्ययन प्रतिवेदन Predicament of Mankind मार्फत मानवीय सङ्कटको विश्वव्यापी समस्याहरूको जटिलता र परस्पर जेलिएका सम्बन्धहरूको बृहत्तर परीक्षण गर्न पद्धतीय प्रणालीको आवश्यकता महसुस गरियो, जसलाई उच्चस्तरको विश्लेषणात्मक पद्धति आवश्यक

हुन्थ्यो। उक्त दक्षता पद्धतिगत बहुआयाम (System Dynamics) का प्रख्यात विद्वान् MIT Professor Jay Forrester को नेतृत्वसहित MIT का अन्य विद्वान्हरूको संलग्नतामा एउटा बृहत्तर अध्ययन समिति बनाइयो, जसको प्रतिवेदन Limits to Growth ले प्रख्यात छ।

Limits to Growth Report

यदि उही उपक्रम (Business as usual) को निरन्तरता जारी रहने हो भने सन् २०४० सम्म विश्वको पारिस्थितिक र आर्थिक प्रणाली ध्वस्त हुन्छ भन्ने प्रक्षेपणसहितको निष्कर्ष निकालिएको सन् १९७२ मा प्रकाशित Limits to Growth प्रतिवेदनमा MIT को World 3 Computer Model प्रयोग गरिएको थियो। उक्त प्रतिवेदन दौडिरहेको औद्योगिकीकरण, तीव्र जनसङ्ख्या वृद्धि, भोकमरी, अनवीकरणीय संसाधन, बिग्रँदो वातावरणलाई अध्ययनको मोडलका रूपमा अगाडि सारिएको छ।

प्रतिवेदनको सुरुवातमा सन् १९६९ मा राष्ट्रसङ्घका महासचिव U Thant ले हतियारको प्रतिस्पर्धा, वातावरणीय क्षति, जनसङ्ख्याको विस्फोटक वृद्धि रोक्न सदस्य राष्ट्रहरूलाई मात्र एक दशक मात्र रहेको भन्ने उद्घोषबाट गरिएको छ। प्रतिवेदनमा विश्व समुदायका प्रमुख मुद्दाहरूप्रति समय र स्थान (Time & Space) का हिसाबले मानवीय चिन्तनको दायरा कहाँ छ भन्ने दर्शाउन एक हप्ता, अधिल्ला केही वर्ष, आजीवन भावी पुस्तालाई X अक्षमा र आफ्नो परिवार, आफ्नो उद्यम/नगर, जाति/राष्ट्र, विश्वलाई Y अक्षमा राखी मानवीय चिन्तन कहाँ छ भन्ने दर्शाइएको छ। निकै कम मानिस मात्र विश्वको परिवेशमा आगामी पुस्ताका लागि सोच्दछन्, त्यसभन्दा केही बढी आफ्नो देश र जातिका लागि आफ्नो जीवनकालभरिको अवधिको चिन्तन राख्दछन् र त्यसभन्दा बढी आफ्नो उद्यम/नगरका लागि अधिल्लो वर्षका लागि सोच्दछन् र बहुसङ्ख्यक मानिस अधिल्लो हप्ताका लागि आफ्नो परिवारका लागि सोच्दछन् भन्ने विश्लेषण गरिएको छ, जुन आजको हिसाब उतिकै सान्दर्भिक रहेको छ। प्रतिवेदनले अप्राविधिक रूपमा के सारांश अगाडि सारेको छ भने यदि जनसङ्ख्या वृद्धि, औद्योगिकीकरण, प्रदूषण, खाद्य उत्पादन तथा साधन स्रोतको दोहनको तत्कालीन प्रवृत्तिमा ब्रेक लगाउन सकिएन भने वृद्धिको सीमा अर्को शताब्दी (२१ औँ) भित्र नै विश्वको पारिस्थितिक अवस्था सम्पूर्ण रूपमा विघटन हुने र उक्त दुर्घटना उन्मुख परिदृश्यलाई रोक्न दिगो पारिस्थितिक र आर्थिक स्थायित्व कायम राखी मानिसका आवश्यकतालाई समान रूपमा परिपूर्ति गर्न सकिने प्रस्ताव राखेको छ।

घाटाङ्कीय वृद्धिको प्रकृति र सीमाहरू (Nature of Exponential Growth and its Limits)

एक दरबारिया सेवक (Courtier) प्रति एक पर्सियन राजा खुसी भएर

* उपप्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

आफूलाई चाहेको माग्न प्रस्ताव गरे। चलाख सेवकले भन्यो - महाराज मलाई अलिकति चामलका गेडा चाहिए। कति चाहियो भनेर सोध्दा उसले भन्यो - चेसबोर्ड पहिलो वर्गमा १ गेडा चामल, दोस्रोमा दुई गेडा, तेस्रोमा चार गेडा एवम् रितले चौसठ्ठी वर्गमा जति गेडा चामल हुन्छन्, त्यति दिए पुग्छ। हिसाब गर्दा राज्यभरको त के विश्वभरको चामल एकत्रित गर्दा पनि नपुग्ने भयो। यसलाई Exponential Growth को चरित्रका रूपमा दर्शाइएको छ। यो एक हिसाबले सिरानीमुनि राखेको नगद, बैंकमा निश्चित ब्याजदरमा राख्दा कति वर्षमा दोब्बर हुन्छ भन्ने आमहिसाब हो। वृद्धिको उक्त चरित्रलाई जनसङ्ख्या वृद्धि, औद्योगिकीकरण, प्रदूषण, आर्थिक वृद्धि दोब्बर हुने समय र पर्यावरणमा पार्ने प्रभावको आँकलन हो। कुनै एक चरको वृद्धिलाई त्यसको सकारात्मक जोड (Positive Loop) र नकारात्मक जोड (Negative loop) कसरी प्रभाव पार्दछ भन्ने मूल्याङ्कन गर्ने क्रममा जनसङ्ख्याको भावी स्वरूपलाई वर्तमान जन्मदर, मृत्युदर जस्ता प्रमुख निर्धारकका अतिरिक्त आधुनिक चिकित्सा प्रणाली, औषधिको विकास, अस्पताल र जनस्वास्थ्य सेवाको उपलब्धता जस्ता उपचरहरूको भूमिका कस्तो रहन्छ र ऐतिहासिक रूपमा जनसङ्ख्या वृद्धिको क्रमले भावी कुन रूपमा प्रदर्शित हुन्छ र जनसङ्ख्याको भावी आकारसँग अन्य चरहरू खाद्यान्न, पानी, इन्धनको आवश्यकता कति हुन्छ र त्यसको पूर्ति गर्दा वातावरणको कस्तो अवस्था आउला भन्ने विस्तृत मूल्याङ्कन गरिएको छ। सन् १९३० देखि सन् १९७० सम्म औद्योगिक उत्पादन कुन दरमा बढ्यो, औद्योगिक पुँजीमा कति वृद्धि भयो, वृद्धिको दायरा फराकिलो हुँदा त्यसलाई विश्वको स्रोत साधनले धान्न सक्छ कि सक्दैन, World3 Model को प्रयोग गरी गरिएको मूल्याङ्कनमा यदि बढ्दो माग पूरा गर्न दोहनको दर दोब्बर हुने हो भने विश्वको खजानाको भण्डार रित्तने क्रम छोटिन्छ। Exponential Growth, जुन सीमित स्रोत साधनका लागि पृथ्वीको भौतिक, पारिस्थितिक, जैविक सीमितता अगाडि पर्याप्त छैन। निश्चित मौज्जातको जीवाश्म इन्धन, स्वच्छ पानी, कृषियोग्य भूमि आफैमा सीमाहरू हुन्। प्राविधिक क्षमताले मितव्ययिताको क्षमतामा वृद्धि गरे पनि त्यो अल्पकालीन नै हुन्छ। कृषि उत्पाकत्व २० औं शताब्दीमा बढ्यो तर सिँचाइका लागि आवश्यक पानी, मलका रूपमा प्रयोग हुने नाइट्रोजन, फास्फोरस, पोटासियमको प्रयोगले दीर्घकालमा हानिकारक हुन्छ। यस्तै वातावरण प्रदूषण समन गर्ने क्षमता सीमित हुँदा वायुमण्डलमा कार्बनको तह यसै नै बढिरहेको छ। प्रतिरूप परीक्षण (Simulation) गर्दा Exponential Growth लाई धान्न सक्ने अवस्था छैन र २१ औं शताब्दीभित्रै स्रोत साधनको मौज्जात सकिन्छ।

विश्व प्रणालीमा वृद्धि (Growth in the World Model)

एकआपसमा जटिलतापूर्वक अन्तरनिर्भर रहेको जनसङ्ख्या, औद्योगिक उत्पादन, स्रोतको उपयोग, खाद्य आपूर्ति र प्रदूषण जस्ता प्रमुख चरहरूको बहुआयामिक सम्बन्ध छ, जसलाई World Model ले यस्ता सम्बन्धहरूको अन्तर्क्रियाबाट सिर्जित हुने अवस्थालाई आँकलन गर्न सघाउँछ। यी चरहरूको निरन्तर वृद्धिले वैश्विक प्रणालीमा कस्तो प्रभाव पार्ला भन्ने परीक्षणमा पनि उही रित्तने (Overshoot) को अवस्था अगाडि ल्याउँछ। सन् १९०० देखि सन् १९७० सम्म विश्वको जनसङ्ख्या १.६ अर्बबाट बढेर ३.५ अर्ब पुग्यो, औद्योगिक उत्पादन १० गुणा बढ्यो। ऊर्जाको उत्खनन १२ गुणा बढ्यो। हरित क्रान्तिका कारण कृषि उत्पादनमा वृद्धि भयो, माटोको उर्वरता बढाइयो, कृषकको आय बढ्यो तर रासायनिक मल र कीटनाशक विषादीको प्रयोगले माटोको गुणवत्ता र पर्यावरणमा खराब प्रभाव पार्यो। जब संसाधनको

अत्यधिक प्रयोग गरियो, जैविक विविधतामा ह्रास आयो। सन् १९७० को दशकमा औद्योगिक क्रान्तिपश्चात् गैरनवीकरणीय संसाधनको अत्यधिक दोहन भयो, अमेरिकी नागरिकको भरणपोषणमा अन्य देशको नागरिकको तुलनामा ७ गुणा संसाधन खपत गर्न पुगे। World Model ले उपर्युक्त तथ्यहरूको आलोकमा प्रणालीको विघटनको सङ्घारबाट दीर्घकालीन विकासका खातिर ठोसको कदमको अपेक्षा राख्दछ।

प्रविधि र वृद्धिको सीमा (Technology and Limits to Growth)

आम सोच प्रणालीमा प्रविधिलाई एक निरापद औजार ठान्ने चिन्तन व्याप्त छ। तर प्रतिवेदनमा यसको ऐतिहासिक रूपले अनेक सीमा रहेको दर्शाइएको छ। प्रविधि अक्सर विकासका समस्याहरू हल गर्ने औजारका रूपमा लिइन्छ तर जटिल प्रणालीका सन्दर्भमा यसले धेरै चुनौती उत्पन्न गर्ने गरेको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ। कृषि क्रान्तिकै सन्दर्भमा प्रविधिलाई अवलम्बनको दीर्घकालीन असरसँगै औद्योगिक उत्पादन वृद्धि गरिरहँदा स्रोत साधनको खपतको दर बढ्न गयो। जनसङ्ख्याको वृद्धिलाई नियन्त्रण गर्न गर्भनिरोधक साधन उपलब्धता गराइयो तर सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक मान्यताले प्रयोगलाई सीमित गरिदिए र जनसङ्ख्या वृद्धि कायमै रह्यो। अभ्र प्रदूषण नियन्त्रण गर्न औद्योगिक प्रणाली सुधार गर्दा प्रदूषण घट्न सकेन। नवीकरणीय ऊर्जाको प्रयोगले जीवाश्म इन्धनको वृद्धिलाई सीमामा राख्नुपर्ने हो तर परिणाम इन्धनको बढ्दो माग, स्थायी उपलब्धताको कमी, उत्पादन लागत जस्ता सीमाहरूले जीवाश्म गैरनवीकरणीय ऊर्जाको खपत कम हुन सकेको छैन। यसरी प्रविधिले समस्याको दिगो समाधानका बाबजुद अल्पकालमा केही राहत महसुस गराउने, त्यसपश्चात् कैयौं सीमाहरूले लाभलाई कुण्ठित गर्ने र समस्यालाई एक स्वरूपबाट अर्को स्वरूपमा परिवर्तन गर्ने र अन्ततः फेरि प्राकृतिक स्रोतको मौज्जातमा नै दबाव पार्ने गरेको देखियो।

वैश्विक सन्तुलनको अवस्था (The State of Global Equilibrium)

वैश्विक सन्तुलनको अवस्था सुरक्षित दिगो भविष्यको एक परिकल्पना हो। यस स्थितिमा जनसङ्ख्या तथा पुँजीको विकासको नियन्त्रित र सन्तुलित विकासको अवस्था, जसमा मानव समाज र प्रकृतिबिच सामन्जस्य राख्दछ। सन्तुलनका लागि असाध्य वृद्धिलाई सघाउने सकारात्मक तत्त्वहरूको नियन्त्रण र असाध्य वृद्धिलाई नियन्त्रण गर्ने नकारात्मक तत्त्वहरूको सबलीकरण आवश्यक छ। जनसङ्ख्यालाई नियन्त्रित अवस्थामा राख्न जन्मदर त्यति नै हुनुपर्ने, जति मृत्युदर छ। त्यस्तै औद्योगिक विस्तारको अजड्गतालाई नियन्त्रण गर्न सरकारले स्रोतको दोहनको मापदण्डको नियामकीय सीमा कायम गर्ने, औद्योगिक उत्पादनको कोटा निर्धारण गर्ने, लामो समय खप्ने तथा मर्मतयोग्य वस्तुको उत्पादनलाई प्रोत्साहित गर्ने, स्थिर सम्पत्तिको ह्रासकट्टी बराबरको पुँजी मात्र थप्ने जस्ता मापदण्ड कायम गर्ने साथै कार्बनको मूल्याङ्कन तथा प्रदूषण कर आदि व्यवस्था आवश्यक पर्दछन्। सर्कुलर अर्थव्यवस्थाका माध्यमबाट दिगो वस्तु उत्पादन, पुनः प्रयोग, रिसाइलड, न्यून अपशिष्ट (कबाड) लक्ष्य र स्रोत साधनको मितव्ययिता जस्ता लगाम आवश्यक हुन्छन्। त्यस्तै भौतिक उपभोगवादी सामाजिक संस्कृतिबाट मानिसलाई संवेदनयुक्त दीर्घकालीन चिन्तन प्रणाली उन्मुख शिक्षा, स्वास्थ्य, मनोरञ्जनका माध्यमबाट परिवर्तन ल्याउन पनि उतिकै जरूरी छ। त्यस्तै खाद्य उत्पादन प्रणालीमा खेतीको अभ्यासलाई दिगो बनाउन विविध बालीको रोपन, प्राङ्गारिक खेती, माटोको संरक्षण, आकासे पानीको उपयोगसँगै

खाद्यको पहुँच र वितरणका अभ्यासहरू आवश्यक देखिन्छन् । यस किसिमको दिगो अभ्यास वास्तवमै बृहत्, जटिल कार्य हो, जसका लागि सरकार, समुदाय र जनस्तरको अपूर्व सहकार्य अपरिहार्य छ ।

प्रतिवेदनको वर्तमान सान्दर्भिकता

वातावरण क्षेत्रमा तुलै कम्पन ल्याउन सफल उक्त प्रतिवेदनप्रति प्रशस्त आलोचनात्मक दृष्टिकोणहरू राखिएका छन् । खास गरी प्रतिवेदनमा प्रयोग भएको World3 Computer Model, जुन अति सरलीकृत गरिएको, मनोमानी र अभिलेखित नभएका समीकरणहरू सिर्जना गरी कथनमा आधारित व्याख्या गरिएको भनिएको छ । नोबेल विजेता अमेरिकी अर्थशास्त्री Robert Solow ले प्रतिवेदनको मोडलले बजार संयन्त्रको भूमिका, स्रोत साधन र मागको चापलाई मूल्यले नियन्त्रण गर्ने क्षमता राख्छ र बजारले वैकल्पिक उपायहरूको खोजी गर्दछ भन्ने मान्यतालाई बेवास्ता गरेको, प्रविधिलाई जड सोचमा मूल्याङ्कन गरिएको भनेका छन् । त्यस्तै जनसङ्ख्या वृद्धि र साधन स्रोतको अभावप्रति सकारात्मक सोच राख्ने अमेरिकी अर्थशास्त्री Julian Simon मानव बुद्धिमत्ता र प्रविधिको नवप्रवर्तन नै वास्तविक संसाधन हुन्, न केवल भौतिक वस्तुहरू भनेका छन् । उनले बढ्दो जनसङ्ख्याले संसाधनको खपत होइन, समस्याको समाधानका मस्तिष्कका स्रोतहरू हुन् र मानवको परिस्थितिसँग अनुकूलन गर्ने क्षमता र प्रविधि सामर्थ्यलाई हिसाब नराखिएको भनेका छन् । त्यस्तै अन्य धेरै विद्वानहरूले प्रतिवेदनमा मोडलको निष्कर्षलाई पूर्वनिर्धारित भएको, अध्ययनको वैज्ञानिक वैधानिकता नभएको, मोडलको मान्यतामा थोरै तलमाथि गर्ने हो भने परिणाम (Outcome) भिन्नै हुने, वातावरणीय समस्याहरू व्यवस्थापन बाहिर नभएको तर भयावह चित्र कोरिएको, विश्वव्यापी सहकार्य अतिरिज्जत भएको भन्ने आलोचना गरिएको छ ।

उपर्युक्त आलोचनाका अतिरिक्त उक्त प्रतिवेदनमा आँल्याइएका अवस्थाहरूको प्रशस्त पुनः अध्ययन भएको छ । सन् १९७२ को मूल प्रतिवेदनको २० वर्षपछि सन् १९९२ मा पुरानै लेखकहरूबाट गरिएको 'Beyond the Limits' अध्ययनले पृथ्वीले धान्न सक्ने भन्दा बढी संसाधन प्रयोग भइसकेको, Overshoot भएको, मानवीय दबाबले धर्ती शिथिल भएको, वैश्विक प्रणालीमा आधारभूत परिवर्तनको आवश्यकता आँल्याइयो भने ३० वर्ष पनि उनै लेखकहरूबाट गरिएको मूल्याङ्कनले बहुप्रणालीहरू (Multiple Systems) सङ्कटपूर्ण सीमाको सङ्घारमा पुगेका, एक्कासी प्रणालीको विघटनको चेतावनीसहित प्रतिक्रियात्मक उपाय पर्याप्त नभएको भन्दै मूल प्रतिवेदनकै दुर्घटनालाई निकट दृष्टिकोण व्यक्त गरेका छन् । पछिल्लो समय सन् २०२१ मा KPMP को निर्देशक Gaya Herrington ले उन्नत गणितीय मोडलहरूका आधारमा गरेको अध्ययनले पनि मूल प्रतिवेदनको सन् १९७२ को Business as Usual र हालको समयको अझ बढी थप प्रविधिले सुसज्जित संसाधनको खपत गर्ने Business as Usual-2 परिदृश्यमा शताब्दीको मध्येतिर समाज पतनको

सम्भावनालाई देखाइयो तर उनका अनुसार प्राविधिक नवीनताको उचित प्रयोगले अझै दुर्घटना टार्न सकिने निष्कर्ष देखायो ।

निष्कर्ष

पचास वर्ष अगाडि गरिएको अध्ययन र पछिल्लो Gaya Herrington प्रतिवेदनसमेतका आधारमा सन् २०४० अगाडै दुर्घटनालाई नकार्न सकिँदैन । वैश्विक तापक्रम औद्योगिक समयको तुलनामा १.१ डिग्रीले बढेको छ । पछिल्लो एक दशक इतिहासकै सबैभन्दा गर्मी रेकर्ड गरिएको छ । The IPCC's Sixth Assessment Report ले अब तापक्रमलाई १.५ वा २ प्रतिशतमा सीमित गर्न नसकिने अवस्थामा पुगेको बताएको छ । विश्व आर्थिक मञ्च (World Economic Forum) को २०२४ ले वातावरणीय सङ्कट नै मानव सभ्यताको सबभन्दा चुनौती भनी आँल्याएको छ । मानिसले नौ वटा विश्वव्यापी सीमाहरूमध्ये छ वटा सीमाहरू (जलवायु परिवर्तन, जैविक विविधता, जमिनको प्रयोग, पानीको स्रोत, प्रदूषण र नाइट्रोजन र फस्फोरस प्रदूषण) नाघिसकेको छ । सन् १९७० यता ६९ प्रतिशत वन्यजन्तुको जनसङ्ख्या घटेको छ । औद्योगिक क्रान्ति समुद्रको अम्लीकरण ३० प्रतिशतले बढेको छ । यसरी अब रोकथामका कठिन प्रयासविनाको हाम्रो र भावी पुस्ताको जीवन ठुलो सङ्कट यसै टर्न सक्ने अवस्था नरहेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

1. Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., & Behrens, W. W. (1972). "The Limits to Growth." Universe Books.
2. Meadows, D. H., Randers, J., & Meadows, D. L. (2004). "Limits to Growth: The 30-Year Update." Chelsea Green Publishing.
3. Meadows, D. H. (1999). "Leverage Points: Places to Intervene in a System." Sustainability Institute.
4. Turner, G. (2008). "A Comparison of The Limits to Growth with Thirty Years of Reality." *Global Environmental Change*, 18(3), 397-411. doi:10.1016/j.gloenvcha.2008.05.001
5. Herrington, G. (2021). "Update to Limits to Growth: Comparing the World3 Model with Empirical Data." *Journal of Industrial Ecology*, 25(3), 614-626. doi:10.1111/jiec.13084
6. IPCC (2024). "Seventh Assessment Report (AR7) - Draft Outlines." Intergovernmental Panel on Climate Change. Retrieved from IPCC Reports.
7. International Monetary Fund (IMF). (2024). "World Economic Outlook, October 2024: Policy Pivot, Rising Threats." Retrieved from IMF World Economic Outlook.

शाखा कार्यालय व्यवस्थापनमा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

तुलसी देवी शर्मा*

विषय प्रवेश

बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सेवा प्रवाहमार्फत मुनाफा आर्जनको भिन्न-भिन्न लक्ष्यसहित स्थापना भएका संस्थागत एकाइ नै शाखा कार्यालयहरू हुन् । कर्मचारी, भौतिक स्रोत, वित्तीय स्रोत, सूचना प्रविधिगत स्रोतका पूर्णतामार्फत Core Banking Function का निमित्त केन्द्रीय कार्यालयको निर्देशन र प्रादेशिक कार्यालयको अभिभावकीय भूमिकामा रहेका बैंकिङ सेवा प्रवाह गर्ने स्थान, भौतिक उपस्थिति, केन्द्रीय एकाइको प्रतिनिधित्व गर्ने अड्डालाई नै शाखा कार्यालयका रूपमा चिन्ने गरिन्छ । दरबन्दीअनुसार कर्मचारीको पदीय शृङ्खला सुनिश्चित गरिएको, Span of Control र Chain of command समेत स्पष्टता गरिएको, कार्यविभाजन र Logistic सुविधासहितका भौतिक संरचनाहरू नै शाखा कार्यालय हुन् । शाखा कार्यालय सञ्चालन र व्यवस्थापनमा सबै कर्मचारी, स्रोत साधनको प्रभावकारी व्यवस्थापन र बाँडफाँटका साथै समन्वयात्मक कार्यसम्पादनको जरुरी पर्दछ । यसरी प्रभावकारी कार्यसम्पादन सुनिश्चितताका लागि उच्च व्यवस्थापनले शाखा प्रबन्धक, सहायक शाखा प्रबन्धक र खजान्चीको जिम्मा निश्चित व्यक्तिलाई तोकको हुन्छ भने बाँकी कार्यको बाँडफाँट शाखा कार्यालयमै हुने गर्दछ ।

शाखा कार्यालय व्यवस्थापनमा ध्यान दिनुपर्ने पक्षहरू

बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शाखा कार्यालय व्यवस्थापनमा समग्र व्यवस्थापकीय पक्षहरूमा ध्यान दिनुपर्दछ । शाखा व्यवस्थापन सबै सेवा प्रवाहका निमित्त सबै स्रोत साधन र कार्यसम्पादनको उपयुक्तता सुनिश्चित गरी काम र कार्यवातावरणलाई प्रभावकारी बनाउन प्रयोग गरिने प्रक्रिया, कार्य वा कौशलताका रूपमा रहने भएकाले देहायका पक्षहरूमा ध्यान दिनु आवश्यक मानिन्छ ।

व्यवस्थापकीय पक्ष

शाखा व्यवस्थापनको महत्त्वपूर्ण र सबै क्षेत्र समेट्ने प्रमुख पक्षका रूपमा व्यवस्थापकीय पक्ष रहेको हुन्छ । यस पक्षले व्यवस्थापनका क्रियाकलाप, कार्य वा प्रक्रियाको पूर्णरूपमा आत्मसात् गर्दछ । योजना, सङ्गठन, निर्देशन र नियन्त्रण जस्ता क्रियाकलापहरू यस पक्षले समेट्दछ । कार्यप्रक्रियाको Operational Plan, Sales Plan, Financial Plan, HR plan, Technological Plan जस्ता योजना बनाउने, महत्वाकाङ्क्षी योजना र Target हरू नराख्ने, योजनामा प्रादेशिक कार्यालय र विभागहरूको दायित्व सुनिश्चित गर्ने जस्ता कार्य योजनाअन्तर्गत गर्ने गरिन्छ । व्यवसाय विस्तारको सम्भावनाका आधारमा मानव संसाधनको योजनासमेत बनाउने गरिन्छ । कार्यालयको पदीय शृङ्खला, स्रोत साधनको व्यवस्थापन, प्रभावकारी बाँडफाँट, काम र कर्मचारीबिचको सहसम्बन्ध निर्माण गर्ने

जस्ता कार्य सङ्गठनअन्तर्गत गरिन्छ । कर्मचारीको उत्प्रेरणा, नियमन, नियन्त्रण, सुपरिवेक्षण, सही मार्गदर्शन, प्रभावकारी सञ्चार, आदेश जस्ता कार्य निर्देशन कार्यअन्तर्गत गरिन्छ । जसका लागि शाखा प्रबन्धक, प्रादेशिक कार्यालय र विभागहरू बढी जिम्मेवार मानिन्छन् । शाखा व्यवस्थापनमा अभिलेख व्यवस्थापन, दर्ता, चलानी, फाइलिङ जस्ता विषयका साथै अतिथि सत्कार, व्यवस्थापकमा हुनुपर्ने शाखा प्रबन्धकका गुणहरू असल चरित्र, इमानदारिता, नैतिकता, कटिबद्धता, जिम्मेवारीपना, समस्या समाधानकर्ता, जोखिम विश्लेषण गर्ने क्षमता, स्रोत साधनको परिचालनकर्ता, परिवर्तनलाई आत्मसात् गर्न सक्ने, नयाँ तरिकाले सोच्ने क्षमता भएको, प्रभावकारी सञ्चार गर्न सक्ने क्षमता वा स्पष्ट वक्ता, समयको पालना, सामाजिक भावना, सामाजिक गुण, तीव्र निर्णय र तथ्यपरक निर्णय लिन सक्ने क्षमता, चातुर्यपन, सम्बन्धित विषयमा गहिरो ज्ञानको आवश्यकता जस्ता विषयसमेत आवश्यक पर्दछन् ।

नीतिगत पक्ष

शाखा सञ्चालन र व्यवस्थापनको नीतिगत पक्षमा सबैभन्दा बढी जिम्मेवार सञ्चालक समिति रहने गर्दछ । कार्यसञ्चालनका निमित्त नीति निर्धारण गर्ने जिम्मेवारी सञ्चालकलाई रहने गर्दछ । व्यवस्थापकले नीति निर्देशन र कार्यविधिहरूको मस्यौदा तयार गर्ने भएकाले उच्च व्यवस्थापनसमेत नीतिगत पक्षप्रति जिम्मेवार र उत्तरदायी हुनुपर्दछ । शाखा कार्यालयका सबै कर्मचारीहरूले समेत शाखा सञ्चालन कार्यविधि, कर्जा कार्यविधि, कर्जा असुली कार्यविधि, कर्मचारी सेवा विनियमावली, लेखानिर्देशिका जस्ता विभिन्न कार्यगत निर्देशिकाको सूक्ष्म ज्ञान राख्नुपर्दछ भने केन्द्रीय कार्यालयका सम्बन्धित विभागले नेपाल राष्ट्र बैंकले समय समयमा दिएको निर्देशनअन्तर्गत रही परिपत्रसमेत गर्नु आवश्यक हुन्छ । शाखालाई आइपर्ने मुद्दामाभिला र सोको समाधानका विषयमा समेत कानून विभागले शाखा कार्यालयसँग प्रभावकारी समन्वय गर्नु आवश्यक मानिन्छ ।

मानव संसाधन पक्ष

शाखा कार्यालय सञ्चालन र व्यवस्थापनमा मानव संसाधन पक्षसमेत महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । कार्यक्षमताका आधारमा कार्यविभाजन, कामको स्पष्ट बाँडफाँट, दरबन्दीअनुसारको कर्मचारी व्यवस्थापन, तालिम तथा विकासका क्रियाकलाप, उत्प्रेरणा, कार्यसम्पादनको मापदण्ड निर्धारण, कार्यप्रक्रिया, कार्यसम्पादनमा सहयोग र समन्वय, अनुक्रम योजनाबमोजिम कर्मचारी तयारी, असल कार्यवातावरण निर्माण, प्रभावकारी नेतृत्व र निर्देशन, नियन्त्रण, बिदा व्यवस्थापन, इन्टर्नसिप व्यवस्थापन लगायतका कार्य शाखा कार्यालयको मानव संसाधन पक्षअन्तर्गत पर्दछन् । यसरी Right man at right place को सिद्धान्तलाई समेत अवलम्बन गरी शाखा प्रबन्धकले शाखा

* उपप्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

कार्यालयको जिम्मेवारी बाँडफाँट गर्नुपर्ने, कर्मचारीको मनोबल उच्च राख्न सकारात्मक कार्यवातावरण निर्माण गर्ने, Family Friendly Environment, Talent Management, Crisis Management, Quality Service, New Public Management, New Public Governance को अवधारणालाई समेत मानव संसाधन व्यवस्थापनमा समेट्नुपर्दछ । कर्मचारीको अभाव रहँदा प्रादेशिक र केन्द्रीय कार्यालयबाट कर्मचारी माग गर्ने, काम गर्दै सिकने वातावरण निर्माण गर्ने, कर्मचारीको Productivity लाई Performance सँग जोड्ने कार्यसमेत शाखा कार्यालयको शाखा प्रबन्धकबाट गर्न सकिन्छ ।

प्राविधिक पक्ष

प्रविधिको ज्ञान, नियमित प्रविधि सम्बन्धित तालिम, नवीनतम प्रविधिको आत्मसात्, नेटवर्क व्यवस्थापन, पावर सप्लाय व्यवस्थापन, Core Banking System व्यवस्थापन, Management information system का औजारहरूको व्यवस्थापन, सञ्चार व्यवस्थापन, हार्डवेयर र सफ्टवेयर व्यवस्थापन, IT Room व्यवस्थापन जस्ता विषयहरू प्राविधिक पक्ष व्यवस्थापनअन्तर्गत पर्दछन् । यसमा समेत शाखा कार्यालयले ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ । प्राविधिक कठिनाइले कार्यसम्पादनसमेत ठप्प रहने अवस्था सृजना हुने भएकाले शाखा प्रबन्धकले सूचना प्रविधि विभागसँगको समन्वय, IT Focal/ATM Focal लाई सक्षम बनाउन तालिम तथा सिप विकासका समान अवसर, स्थानीयस्तरको प्राविधिक कर्मचारीसँग समन्वय, समय समयमा प्राविधिक उपकरणको जाँचसमेत गर्नुपर्दछ ।

वित्तीय पक्ष

शाखा सञ्चालन र व्यवस्थापनका लागि वित्तीय पक्षसमेतको आवश्यकता पर्दछ । प्रशासनिक कार्यसञ्चालनमा लाग्ने खर्च, बजेट नियन्त्रण वा लागत नियन्त्रण, सार्वजनिक खरिद प्रक्रियाको ज्ञान, शाखागत बजेट तर्जुमा, आम्दानीको प्रक्षेपण, ब्याज र अन्य आम्दानीको नियमित आप्रवाहको सुनिश्चितता, प्रति कर्मचारी खर्च, प्रति कर्मचारी आम्दानी जस्ता विषयमा समेत शाखा व्यवस्थापनमा ध्यान दिनुपर्दछ । मुनाफाको प्रमुख आधारका रूपमा रहेको कम लागतको निक्षेप सङ्कलन, निक्षेप सङ्कलनका क्षेत्रको पहिचान, नियमित खालका निक्षेप ग्राहकसँग शाखाको प्रभावकारी सम्बन्ध व्यवस्थापन, कर्जा लगानीका क्षेत्र पहिचान, कर्जा परियोजनाको आर्थिक, सामाजिक, प्राविधिक, वित्तीय पक्षको विश्लेषण, कर्जा ग्राहकको Character, Collateral, Capacity, Condition, Capital जस्ता पक्षको विश्लेषण जस्ता कार्यसमेत बैंक तथा वित्तीय संस्थाको यस पक्षमा पर्ने गर्दछन् । गैरकोषमा आधारित कारोबारको क्षेत्र सुनिश्चित गर्ने, सोबाट प्राप्त हुने मुनाफालाई समेत नियमित गर्ने कार्य वित्तीय पक्षको महत्त्वपूर्ण पक्षमा पर्दछन् । कर्जा व्यवस्थापन गर्ने, खराब कर्जा असुली गर्ने एवम् प्रशासनिक खर्चमा समेत मितव्ययिता अपनाई समग्र बैंकको हित अनुकूलका कार्यसम्पादन गर्न सबै कर्मचारीको समान जिम्मेवारी रहने गर्दछ ।

सामाजिक-सांस्कृतिक पक्ष

बैंक रूपैयाँ/पैसाको कारोबार गर्ने नाफामूलक व्यवसायका रूपमा रहने भएकाले शाखा कार्यालयप्रतिको समाजको दृष्टिकोण महत्त्वपूर्ण हुने गर्दछ । संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्वका कार्यक्रम, वित्तीय साक्षरता र समावेशीकरण, कर्मचारीले पालना गर्नुपर्ने नैतिक आचरण, समाजमा पाच्य हुने व्यवहार, समाजको रहनसहन, सांस्कृतिक कार्यक्रममा सहभागिता जस्ता कुराहरूले शाखा कार्यालयको सामाजिक साख

उच्च हुने भएकाले यस पक्षका सम्बन्धमा सबैले ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक हुन्छ । कार्यालय सहयोगी तथा सुरक्षा गार्ड व्यवस्थापन गर्दा, स्थानीय कर्मचारीको व्यवस्थापन गर्दा समेत शाखाप्रतिको सकारात्मकता आउने, प्रशासनिक खरिदका कार्यसम्पादन गर्दा स्थानीय बजारलाई जोड दिई खरिद गर्ने, धार्मिक र सामाजिक कार्यमा सरिक हुने, सामाजिक महत्त्वका क्षेत्रमा उच्च व्यवस्थापनको समन्वयमा विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, स्थानीय तह, प्रशासनिक संयन्त्रसँग समेत असल सम्बन्ध स्थापित गर्ने लगायतका कार्य गर्दा सामाजिक मूल्यमान्यता बढ्न जाने हुन्छ । भेदभावरहित सेवा प्रवाह, समानताका आधारमा सेवा प्रवाह, राम्रो व्यवहार आदिले समेत कर्मचारीप्रति समाजको दृष्टिकोण सकारात्मक हुन जान्छ । असल बानी व्यवहार, चालचलन, मान-सम्मान र आदरसमेत सामाजिक-सांस्कृतिक पक्षको महत्त्वपूर्ण तत्वका रूपमा रहन्छन् ।

स्रोत साधनगत पक्ष

शाखा कार्यालय व्यवस्थापनका निमित्त ध्यान दिनुपर्ने महत्त्वपूर्ण पक्षका रूपमा स्रोत साधनगत पक्षलाई समेत लिन सकिन्छ । यस पक्षले मानवस्रोत अन्तर्गत उच्च, मध्यम, र न्यून क्षमता भएका जनशक्तिको व्यवस्थापन, प्राविधिक स्रोत साधनअन्तर्गत कम्प्युटर, उपकरण, प्रिन्टर, टेलिफोन, फ्याक्स जस्ता उपकरण, भौतिक स्रोत साधनअन्तर्गत भवनको संरचना, Layout, फर्निचर जस्ता उपकरणहरू पर्दछन् । त्यस्तै वित्तीय स्रोत साधनअन्तर्गत बजेट, आम्दानी, खर्च, कर्जा, निक्षेप जस्ता साधन स्रोतहरू पर्दछन् । विशेष गरी भौतिक साधन स्रोतहरू सवारी सधान, जेनेरेटर, ब्याट्री ब्याकअप, टेबल, कुर्सी, दराज, फाइल क्याबिनेट जस्ता कुराहरूको उपलब्धता, आवश्यकता र प्रयोगका बारेमा समेत शाखा प्रबन्धक र जिम्मेवार कर्मचारीले ध्यान दिनुपर्दछ । सुरक्षित भण्डारण एवम् विभिन्न फाइल कागजातको उपलब्धताका निमित्त शाखा प्रबन्धकले यस्ता कुराका बारेमा ध्यान दिनुपर्दछ । स्टोरमा रहेका सामग्रीको मौज्जात, सामग्री पुनः माग गर्नुपर्ने अवस्था जस्ता विषयसमेत शाखा कार्यालय व्यवस्थापनका विषयहरूअन्तर्गत रहन्छन् ।

अन्य पक्षहरू

शाखा कार्यालय व्यवस्थापन समग्र बैंक व्यवस्थापनको अनिवार्य र महत्त्वपूर्ण कार्य भएकाले व्यवस्थापनको ध्यान केन्द्रित हुनुपर्ने, सार्वजनिक सेवा प्रवाहको उत्कृष्टताका लागि नागरिक बडापत्र, सूचना पार्टी, सुभाष पेटिका, गुनासो अधिकारी, ग्राहकको भौतिक पहुँच, सेवा प्रवाहमा समानता, समान पहुँच, पारदर्शी सेवा प्रवाह, सूचना तथा जानकारीको स्पष्टता, जिम्मेवारीपना, जवाफदेहिता, शाखा कार्यालय, प्रादेशिक कार्यालय र केन्द्रीय कार्यालयबिचमा स्पष्ट सम्बन्ध, कार्यसम्पादनमा स्पष्टता नहुँदा सम्बन्धित विभागको सहयोग, सहकार्य र मार्गदर्शन, सरोकारवाला निकायसँगको समन्वय, कार्यसम्पादन सम्भौताको कार्यान्वयन, बैंकको कार्यनीतिबारे सबै कर्मचारीमा जानकारी, कर्मचारीमा व्यावसायिक नैतिकता, इमानदारिता, कार्य पन्छाउनभन्दा पनि आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्ने अटोटासमेतको आवश्यकता पर्दछ । परिवर्तनशील समयमा भइरहेका परिवर्तनलाई आत्मसात् गर्न तालिम तथा विकासको आन्तरिक व्यवस्थापन, नियमित बैठक व्यवस्थापन, कर्मचारीको धारणा र विचारको सुनुवाइ गर्ने जस्ता विषयमा समेत शाखा प्रबन्धकले ध्यान दिन जरुरी हुन्छ । निर्णयकर्ताका रूपमा रहने भएकाले कार्यसम्पादनमा देखिएका समस्या समाधान गर्ने क्षमता विकासका निमित्त आफूमा समेत समग्र पक्ष वा आयामको

ज्ञान राख्नुपर्ने भएकाले नियमित अध्ययन, अद्यावधिक जानकारीको ज्ञान राख्ने, सबै कार्यसम्पादनको ज्ञान राख्ने, सुपरिवेक्षण र नियन्त्रण गर्ने जस्ता पक्षमा समेत शाखा प्रबन्धक ज्ञाता हुनुपर्दछ । कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन वास्तविक गर्ने, पक्षपातरहित वातावरण निर्माण गर्ने, सुरुवा भएका कर्मचारीलाई समयमा रमाना गराइदिने, कार्यसम्पादनमा खटिने कर्मचारीलाई विभिन्न तरिकाले उत्प्रेरण गर्ने कार्यसमेत शाखा प्रबन्धकले गर्नुपर्दछ ।

शाखा कार्यालय व्यवस्थापनमा विभिन्न तहको जिम्मेवारी

शाखा कार्यालय व्यवस्थापनमा शाखा कार्यालय, प्रादेशिक कार्यालय, केन्द्रीय कार्यालय, उच्च व्यवस्थापन, सञ्चालक समिति र सरोकारवाला पक्षको समेत जिम्मेवारी र उत्तरदायित्व रहने गर्दछ । शाखा कार्यालयमा रहेका कर्मचारीले आफ्नो काम, कर्तव्य र जिम्मेवारी स्पष्ट रूपमा निभाउनुपर्ने, जवाफदेहिता र उत्तरदायित्वका साथै व्यावसायिक नैतिकता र आचरणको पालना गर्नुपर्ने, नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाका लागि जारी गरेको एकीकृत निर्देशन नं. ६ र निर्देशन नं. २० को अनिवार्य पालना गर्नुपर्ने, कर्मचारी सेवा विनियमावली बमोजिम आचरणको पालना गर्नुपर्ने देखिन्छ भने शाखा प्रबन्धकले शाखाको कुशल नेताका रूपमा स्रोत साधन व्यवस्थापन, कार्यालय र अन्य पक्षबिचको असल र व्यावसायिक सम्बन्ध निर्माण, बैंकको सुरक्षासँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कुराको जिम्मेवारी लिनुपर्ने, भौतिक स्रोत साधनको आदर्शतम प्रयोग सुनिश्चित गर्नुपर्ने, कर्मचारीबिचको मनमुटाव र गुनासा सुन्नुपर्ने, ग्राहक सम्बन्ध व्यवस्थापनका लागि ग्राहकसँग व्यावसायिक सम्बन्ध स्थापित गरी आफूलाई Role Model बनाउनुपर्ने देखिन्छ । प्रादेशिक कार्यालयले शाखा कार्यालयको सुपरिवेक्षक र अभिभावको भूमिकामा रहेर समन्वय र सहकार्यको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने, स्वीकृत गर्ने वा निर्देशन गर्नुपर्ने कुरालाई तुरुन्त गर्नुपर्ने, स्रोत साधनको प्रभावकारी बाँडफाटको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने, कर्मचारी खटनपटनमा ध्यान दिई अधिक र न्यून कर्मचारीको समस्याबाट शाखालाई मुक्त गर्नुपर्ने, छड्के जाँच गरी अनुगमन तथा नियमन गर्नुपर्ने देखिन्छ भने केन्द्रीय कार्यालयका विभागहरूले आफ्नो कार्यसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कुरामा जिम्मेवार भई समन्वयकर्ता र सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने, नीति नियम र कार्यविधिमा भएको परिवर्तनको यथासमयमा जानकारी दिनुपर्ने, Real time Response प्रणालीको अवलम्बन गर्नुपर्ने, जुन विभाग र एकाइ हो, सोसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कार्य शाखाले जस्तै जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्ने, उच्च व्यवस्थापनले नीतिगत अस्पष्टता फुकाइ दिने, Demand Base Product निर्माण गर्ने, नियामक निकायका मापदण्ड र निर्देशनबमोजिम कार्यसम्पादनको सुनिश्चितता गर्ने, Risk, Return, Resource, Response को व्यवस्थापन गर्ने गर्नुपर्दछ भने सरोकारवाला पक्षले सेवा प्रवाहमा भएको असन्तुष्टि, सुभाष, सल्लाह र गुनासोसमेत सम्बोधन गरेको अवस्थामा मात्र शाखा कार्यालय व्यवस्थापन प्रभावकारी हुने देखिन्छ ।

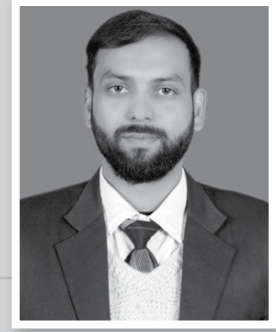
उपसंहार

शाखा कार्यालय व्यवस्थापन जटिल व्यवस्थापकीय कार्यका रूपमा रहेको हुन्छ । शाखा व्यवस्थान सङ्गठनका सबै कर्मचारीको जिम्मेवारीको विषय हो । सेवा प्रवाह र सेवाग्राहीसँग शाखा प्रत्यक्ष रूपमा जोडिने विषय भए तापनि वर्तमान समयमा उपलब्ध स्थानको प्रयोग, सार्वजनिक सेवा प्रवाहका विषयलाई पूर्णरूपमा वास्ता नगरिएको, Logistic सुविधाको पर्याप्तता सुनिश्चित नभएको, कर्मचारी खटनपटन प्रभावकारी नभएको, कर्मचारीले कामलाई पन्छाउने गरेको, जिम्मेवारी र उत्तरदायित्व पूरा नगर्ने गरेको, फरक ढङ्गले सक्षम व्यक्तिमैत्री संरचना नभएको, सूचनापाटी, गुनासो पेटिका, सूचना अधिकारी नियुक्त गरिए पनि गुनासो समाधानको जानकारी दिने नगरिएको, सूचना अधिकारी नै सबै विषयमा प्रस्ट हुन नसकेको, सम्बन्धित कार्यालयको फोन बिरलै उठ्ने गरेको, इमेलको प्रतिक्रिया नगर्ने प्रवृत्ति रहेको, शाखा कार्यालय, प्रादेशिक कार्यालय र केन्द्रीय कार्यालयले समेत समयमा प्रतिक्रिया दिन नसकेको, Office Automation system सञ्चालन गर्न नसकिएको, डिजिटल र सूचना प्रविधिको क्षेत्र प्रभावकारी हुन नसकेको गुनासाहरू आइरहेको अवस्थामा शाखा कार्यालयको कार्यजिम्मेवारी स्पष्ट गर्नुपर्ने, अत्याधुनिक प्रविधिको अवलम्बन गर्नुपर्ने, क्षतिपूर्तिसहितको नागरिक बडापत्रको अवलम्बन गर्नुपर्ने, ग्राहकको आर्थिक र भौतिक पहुँच सुनिश्चित हुने स्थानमा मात्र कार्यालय स्थापना गर्नुपर्ने, खानेपानी, शौचालय, पार्किङ, ग्राहक सेवा कक्ष, WIFI को व्यवस्था गर्नुपर्ने, कार्यालय प्रमुखको Changing Room हुनुपर्ने, Feeding Center र Child care Center को व्यवस्थापन गर्नुपर्ने, Succession Planning स्पष्ट गर्नुपर्ने, कल सेन्टर र Hot line को व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिन्छ । सबै तहका सबै कर्मचारी जिम्मेवार र उत्तरदायी भएको अवस्थामा शाखा कार्यालय व्यवस्थापन प्रभावकारी हुने कुरामा अत्युक्ति नहोला ।

सन्दर्भ सामग्री

- तिमिल्सेना, चन्द्र र खनाल, अजय, बैंकिङ दृष्टिकोण : राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि. तह ६ सहायक प्रबन्धक परीक्षा अभिरुचि, काठमाडौं : जे.बी. पब्लिकेसन ।
- तिमिल्सेना, चन्द्र र खनाल, अजय, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक परीक्षा दर्पण - तह ४ र ५ (आठौं संस्करण), काठमाडौं : जे.बी. पब्लिकेसन ।
- राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकका आन्तरिक नीति, नियम, कार्यविधि र विनियमावलीहरू ।
- राष्ट्रिय पत्रपत्रिकामा आउने बैंकिङसम्बन्धी लेखरचनाहरू ।
- लक्ष्ययात्रा, मनोभाव, सङ्गठन सन्देशका सिरिजहरू ।
- www.nrb.gov.np
- www.rbb.com.np
- www.adbl.gov.np
- <https://chat.openai.com>
- www.prasasan.com
- <https://www.fsb.org>

कृत्रिम बुद्धिमत्ता र बैकिङ : नेपालका लागि नयाँ सम्भावनाहरू

सुनिल थापा*

विषय प्रवेश

बैंकिङ क्षेत्रमा कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) ले एक नयाँ युगको सुरुवात गरेको छ। AI ले बैंकिङ प्रक्रियाहरूलाई सरल, स्वचालित, प्रभावकारी र ग्राहक केन्द्रित बनाउने अवसर प्रदान गरेको छ। जालसाज (Fraud) पहिचानदेखि ग्राहक सेवामा सुधार, क्रेडिट मूल्याङ्कनदेखि स्वचालित ट्रेडिङ (Automated Trading) मा AI ले बैंकको कार्यप्रणालीमा रूपान्तरण गर्दै छ। व्यक्तिगत वित्तीय योजनाहरू तयार गर्न AI को प्रयोग भइरहेको छ, जहाँ ग्राहकको बचत, लगानी र ऋणको अवस्था विश्लेषण गरी उनीहरूका लागि उपयुक्त योजना प्रस्ताव गरिन्छ। AI को प्रयोग गरी ग्राहकको क्रेडिट स्कोर र वित्तीय विवरण तत्काल विश्लेषण गर्न सकिने हुँदा ऋण लगानी प्रक्रियासमेत छिटोछरितो र सटिक भएको छ। यसले बैंकको दक्षता मात्र वृद्धि गर्नमा सीमित नरहीकन ग्राहकको अनुभव र सन्तुष्टिलाई समेत समृद्ध बनाएको छ। AI ले डिजिटल वित्तीय सेवाहरू पुऱ्याउन मद्दत गर्दै बैंकहरूलाई डिजिटल युगमा समेत अगाडि बढ्न सहयोग गरेको छ साथै बैंकहरूलाई प्रतिस्पर्धात्मक लाभ प्रदान गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ। यद्यपि यस प्रविधिको कार्यान्वयनसँगै प्राविधिक ज्ञानको कमी, डाटाहरूको सुरक्षा लगायतका चुनौतीहरूसमेत रहेका छन्, यी सबै पक्षहरूलाई ध्यानमा राख्दै AI र बैंकिङको समन्वयले वित्तीय सेवाहरूलाई थप सुलभ र समावेशी बनाउँदै भविष्यमा वित्तीय क्षेत्रमा नयाँ सम्भावनाहरू खोल्दै दक्षता र ग्राहक अनुभवमा सुधार ल्याउने छ।

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) को परिभाषा

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) भनेको मानव बुद्धिको नक्कल गर्न सक्ने प्रविधि हो। यो विज्ञान र प्रविधिको संयोजन हो, जसले मेसिनलाई सोच, सिक्न र मानव जस्तै कार्य गर्न सक्षम बनाउँछ। यसले मानिसको कुनै हस्तक्षेपविना नै समस्याहरू समाधान गर्न, निर्णय लिन, भाषाहरू बुझ्न र कार्यहरू सम्पादन गर्न सक्षम बनाउँछ। AI का मुख्य पक्षहरूमा Machine Learning, Data Analytics, Natural Language Processing, Computer Vision र Robotics पर्दछन्। कार्यक्षमता (Capabilities) र विकासको स्तर (Stages of Development) का आधारमा AI लाई तीन भागमा वर्गीकरण गरिएको छ : Narrow AI, General or Strong AI and Super AI। Narrow AI एक प्रकारको AI हो, जुन विशिष्ट कार्यहरू मात्र गर्न सक्षम छ। यसले निश्चित काममा मात्र विशेषज्ञता राख्छ। अन्य कार्यहरू गर्न सक्दैन। उदाहरणका लागि Google Search Engine, Voice Assistants, Facial Recognition System, Spam filter आदि। General or Strong AI यस्तो प्रविधि हो, जुन मानिसको जस्तो सोच र निर्णय गर्ने क्षमतामा सक्षम छ। यो सबै प्रकारका कार्यहरू गर्न, नयाँ समस्याहरू

समाधान गर्न, स्वतन्त्र रूपमा कार्य गर्न सक्ने AI हो। यो अनुसन्धानको चरणमा रहेको छ। यसको पूर्ण रूपमा विकास भएको छैन। यसले भविष्यमा मानव जीवनमा क्रान्ति ल्याउने अपेक्षा राखिएको छ। त्यस्तै Super AI कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) को Hypothetical Form हो, जुन मानिसको बौद्धिक क्षमताभन्दा धेरै माथि रहने छ। यसले सोच, योजना बनाउन, समस्या समाधान गर्न, भावनात्मक समझ (Emotional Understanding) मा समेत मानिसलाई उछिन्ने छ।

AI अहिलेको युगको सबैभन्दा प्रभावशाली प्रविधि हो। यसले विभिन्न क्षेत्रहरूमा ठुलो क्रान्ति ल्याएको छ। यसले स्वास्थ्य क्षेत्रमा रोग निदान, औषधि विकास, शल्यक्रियामा मद्दत गरिरहेको छ। शिक्षा क्षेत्रमा व्यक्तिगत अध्ययन सामग्री तयार पार्न, शिक्षकहरूलाई सहायता गर्न AI को प्रयोग भइरहेको छ। यातायात क्षेत्रमा चालकविहीन कारहरू जस्ता प्रविधि सम्भव भइरहेका छन्। कृषि क्षेत्रमा AI को प्रयोगले माटोको गुणस्तर विश्लेषण, मौसम पूर्वानुमान, उत्पादन सुधार गर्न मद्दत गर्दछ। त्यस्तै व्यापार, बैंकिङ, मनोरञ्जनका क्षेत्रमा समेत AI को व्यापक प्रयोग भइरहेको छ। AI को प्रयोगले भविष्यमा सम्पूर्ण क्षेत्रहरूको कार्यदक्षता र उत्पादनशीलता अभूत बढ्न सक्ने प्रबल सम्भावना देखिन्छ। AI एक शक्तिशाली प्रविधि हो। यसले हाम्रो दैनिक जीवनमा उल्लेखनीय परिवर्तन ल्याएको छ। AI को सही सदुपयोगले मानव सभ्यतालाई नयाँ उचाइमा पुऱ्याउन सक्दछ।

नेपालमा बैंकिङ क्षेत्रको वर्तमान अवस्था

२०८१ कार्तिक मसान्तसम्ममा नेपालमा वाणिज्य बैंकहरूको सङ्ख्या २०, विकास बैंकहरू १७, वित्त कम्पनीहरू १७, लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू ५२ र २० अर्ब पुँजी लगानीमा ठुला परियोजनाहरूमा लगानी गर्नका लागि पूर्वाधार विकास बैंक १ गरी नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजतप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको जम्मा सङ्ख्या १०७ रहेको छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखा सङ्ख्या २०८१ कार्तिक मसान्तसम्ममा ११५४२ पुगेको छ। सम्पूर्ण बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा करिब ५ करोड ७२ लाखभन्दा बढी खाताहरू खुलेको भए तापनि वित्तीय समावेशीकरणको दर करिब ७५ प्रतिशत मात्र रहेको छ। यसो हुनुको कारण ग्रामीण भेगका कतिपय जनतामाभूत अभूत पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको पहुँच नपुग्नु तथा कतिपय एउटै व्यक्तिको ५/७ वटासम्म खाता हुनु हो। बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कुल निक्षेप करिब रु. ६६ खर्ब र कुल कर्जा करिब रु. ५२ खर्ब रहेको छ। करिब १९ लाख जनताको मात्र कर्जामा पहुँच रहेको छ। मोबाइल बैंकिङ युजर २ करोड ५७ लाखभन्दा बढी रहेका छन् भने इन्टरनेट बैंकिङ युजर २० लाखभन्दा बढी रहेका छन्। त्यस्तै डेबिट कार्ड युजर १३ लाख बढी छन् ए.टी.एमको सङ्ख्या ५२२४

* सहायक प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

रहेका छन् । क्रेडिट कार्ड युजर करिब ३ लाख पुन लागेको छ भने प्रिपेड कार्ड युजर करिब २ लाख ५ हजार रहेका छन् । नेपालको बैंकिङ क्षेत्रले विगतका केही वर्षहरूमा ठुलो प्रगति हासिल गरेको छ । डिजिटल सेवाहरूमा बैंकहरूले ठुलो फड्को मारेका छन् । नेपाल क्लियरिङ हाउसद्वारा सञ्चालित Connect IPS, ECC, QR भुक्तानी प्रणाली जस्ता प्लेटफर्महरूले डिजिटल भुक्तानी प्रणालीलाई प्रवर्धन गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले ग्राहकका अनुभवहरूलाई सुधार गर्न नयाँ नयाँ उपायहरू अपनाइरहेका छन् । तर अझै पनि वित्तीय समावेशता, चुस्त ग्राहक सेवा, जालसाजी, कम्प्लायन्स लगायतका चुनौतीहरू यथावत् नै रहेका छन् । यस्ता चुनौतीहरूको सामना गर्नका लागि बैंकिङ क्षेत्रमा कृत्रिम बुद्धिमताको प्रयोगले धेरै हदसम्म मद्दत पुऱ्याउन सक्दछ ।

बैंकिङ क्षेत्रमा कृत्रिम बुद्धिमता (AI) को प्रयोग

ग्राहक सेवामा सुधार : कृत्रिम बुद्धिमताको प्रयोग गरी ग्राहकको आवश्यकताअनुसार सेवा प्रदान गर्न सकिन्छ । AI सञ्चालित च्याटबोट्सहरूको प्रयोगले ग्राहकलाई २४/७ सेवाहरू उपलब्ध गराउन सक्दछ । ग्राहकको जिज्ञासा तथा प्रश्नहरूको जवाफ सरल तरिकाबाट दिन सक्दछ, जसले ग्राहकको समस्या समाधान प्रक्रिया छिटोछरितो र सरल बनाउँदै बैंकको कार्यक्षमतामा समेत सुधार ल्याउन मद्दत गर्दछ ।

साइबर सुरक्षा र जालसाजी पहिचान : AI ले बैंकिङ क्षेत्रमा भएका असामान्य कारोबार तथा अनौठा गतिविधिहरू पत्ता लगाउँदछ । AI आधारित प्रणालीले Data Analysis गरेर साइबर आक्रमणको पहिचान गरी तिनका उपायहरू लागु गर्दछ । AI ले शङ्कास्पद गतिविधिहरूलाई स्वचालित रूपमा रोक्न सक्दछ । यसको प्रयोगले जालसाजी र डाटा चोरीको जोखिमलाई कम गर्न सकिन्छ ।

क्रेडिट स्कोरिङ र ऋण अनुमोदन : AI ले बैंकमा क्रेडिट स्कोरिङ र ऋण अनुमोदन प्रक्रियालाई प्रभावकारी रूपमा छिटो छरितो बनाउन सहयोग गर्दछ । ग्राहकको वित्तीय इतिहास, लेनदेन, व्यवहार तथा अन्य उपलब्ध तथ्याङ्क विश्लेषण गरेर AI ले क्रेडिट स्कोर निर्धारण गर्दछ । यसले बैंकमा उच्च जोखिम भएका ग्राहक पहिचान गर्न मद्दत गर्दै ऋण अनुमोदन प्रक्रियालाई छिटोछरितो बनाउन मद्दत गर्दछ । यसले मानव त्रुटिहरू कम गर्दै पारदर्शिता बढाउन मद्दत गर्दछ ।

प्रक्रिया स्वचालन (Process Automation) : बैंकिङ क्षेत्रमा प्रक्रिया स्वचालनका लागि AI को प्रयोगले धेरै फाइदा पुऱ्याएको छ । खाता खोल्ने, KYC Update गर्ने, ऋण स्वीकृत गर्ने जस्ता प्रक्रियाहरू छिटोछरितो गर्नका लागि AI प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसले दोहोरो काम स्वचालित गरेर समय र लागत दुवै बचाउन सहयोग गर्दछ ।

तथ्यहरूको सङ्कलन र विश्लेषण : बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले हरेक दिन लाखौं तथ्याङ्कहरूको सङ्कलन गर्ने गर्दछन् । अधिक तथ्याङ्कहरू सङ्कलन, दर्ता गर्नु कर्मचारीका लागि निकै चुनौतीपूर्ण हुने गर्दछ । AI र बैंकिङ सफ्टवेयर विकास कम्पनीले त्रुटिरहित, छिटोछरितो रूपमा तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषण गर्न मद्दत गर्दछन् । यस्ता तथ्याङ्कहरूलाई जालसाजी पत्ता लगाउन तथा क्रेडिट निर्णय लिने काममा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

प्रवृत्तिहरू र जोखिम विश्लेषण : AI प्रणालीले बजारका प्रवृत्तिहरू र आर्थिक डेटाहरू विश्लेषण गरेर बैंकहरूलाई भविष्यका जोखिमहरू पहिचान गर्न मद्दत गर्दछ । यसले बैंकहरूलाई सही निर्णय लिन मद्दत गर्दछ र विभिन्न वित्तीय सङ्कटहरूको सम्भावनालाई घटाउँछ । AI ले विभिन्न परिस्थितिहरूको भविष्यवाणी गर्दै जोखिम व्यवस्थापन प्रक्रियामा थप सटिकता र दक्षता ल्याउँछ । यसले बैंकलाई व्यापार रणनीतिहरूको अनुकूलन गर्न र नाफा अधिकतम गर्न पनि मद्दत गर्दछ । AI को प्रयोगले बैंकहरूको लगानी र मुनाफा समायोजनमा सहजीकरण गर्दछ । यसले समग्र जोखिम नियन्त्रण प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउँछ ।

यसरी AI को प्रयोगले बजारका प्रवृत्तिहरू विश्लेषण गरी आगामी अवसर र चुनौतीहरू पूर्वानुमान गर्न, ठुलो मात्रामा डाटा सङ्कलन र विश्लेषण गरी बैंकलाई सटिक र प्रभावकारी निर्णय लिन साथै ग्राहक अनुभवमा सुधार गर्न सकिन्छ । स्वचालित रूपमा नियम र कानुनी मापदण्डको पालना गर्नमा समेत यसको प्रयोग गरिन्छ । अतः AI को प्रयोगले बैंकिङ प्रक्रियाहरूलाई थप कुशल, सुरक्षित, प्रभावकारी र ग्राहकमैत्री बनाउँदछ, जसले समग्र बैंकिङ उद्योगको कार्यक्षमता र सेवास्तरलाई सुधार गर्दछ ।

नेपालमा AI कार्यान्वयनमा चुनौतीहरू

AI को प्रयोगले बैंकको कार्यक्षमता तथा सेवास्तरमा सुधार गर्दै ग्राहकलाई समेत सन्तुष्ट बनाउने भए तापनि नेपालमा AI कार्यान्वयनमा केही प्रमुख चुनौतीहरू रहेका छन् ।

डिजिटल साक्षरता र प्रविधि अबबोधन : नेपालमा धेरै मानिसहरू अझै डिजिटल र प्रविधिमा साक्षर छैनन् । नेपालका धेरै बैंकहरू परम्परागत प्रणालीमा निर्भर छन् । नयाँ प्रविधिमा सङ्क्रमण गर्नका लागि प्रशिक्षण र लगानी आवश्यक रहेको छ ।

डाटा सुरक्षा र गोपनीयता : AI ले ठुलो मात्रामा व्यक्तिगत तथा वित्तीय डाटाहरू सङ्कलन गर्छ, जसले गर्दा डाटा सुरक्षा र गोपनीयताका मुद्दाहरू उत्पन्न हुन सक्दछन् । यसका लागि बैंकहरूले बलियो साइबर सुरक्षा अपनाउनुपर्दछ ।

सामाजिक स्वीकार्यता : नयाँ प्रविधिहरूलाई ग्राहकले सजिलै स्वीकार तथा विश्वास नगरेमा यसको प्रभावकारिता कम हुन्छ । ग्राहकहरूलाई प्रविधिमैत्री बनाउन वित्तीय चेतनाको स्तर वृद्धि गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

कानुनी र नियामक चुनौतीहरू : AI तथा अन्य नयाँ प्रविधिहरूका लागि नेपालमा स्पष्ट र अद्यावधिक कानुनी ढाँचाहरू रहेका छैनन्, जसले नयाँ प्रविधिको प्रयोगलाई भविष्यमा चुनौती सिर्जना गर्दछ ।

व्याख्या (Explainability) को अभाव : AI मा आधारित प्रणालीहरू निर्णय प्रक्रियामा व्यापक रूपमा प्रयोग हुँदै आइरहेका छन् । किनकि यिनले त्रुटिहरू हटाउँछन् तथा शीघ्र निर्णय गर्न सहयोग गर्दछन् । यी प्रणालीहरूले पहिलेका असफल मानव निर्णयबाट सिकेका पूर्वाग्रहहरू अनुसरण गर्न सक्दछन् । यदि AI को निर्णय प्रक्रिया स्पष्ट नभएमा, ग्राहक र नियामक निकायहरूले त्यस निर्णयलाई सही र न्यायिक मान्न गाह्रो हुन्छ । यसले बैंकको प्रतिष्ठा र कार्यक्षमतामा नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्दछ । आपत्कालीन अवस्थाहरूबाट बच्नका लागि बैंकहरूले AI मोडलद्वारा प्रस्तुत गरिएका सबै निर्णय र सिफारिसहरूको

उपयुक्तस्तरको व्याख्या प्रदान गर्न आवश्यक छ, जसका लागि 'Explainable AI' प्रणालीको विकास तथा प्रयोग गर्न सकिन्छ।

यसका अतिरिक्त नेपालमा AI को प्रयोग गर्न धेरै बैंकहरूसँग पर्याप्त पूर्वाधार र स्रोतहरू रहेका छैनन्, कर्मचारीहरूलाई समेत यसको प्रयोगका लागि प्रशिक्षणको अभाव रहेको छ। प्रविधि र पूर्वाधारको सुधारका लागि सरकारी र निजी क्षेत्रको सहकार्यको आवश्यकता रहेको छ। त्यस्तै बैंकहरूले कर्मचारीमा पर्याप्त प्रशिक्षण दिनसमेत लगानी गर्नुपर्ने देखिन्छ। यसले प्रविधि र कर्मचारीको दक्षता अभिवृद्धि गर्दै सम्पूर्ण बैंकिङ प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउँदछ।

नेपालमा केही बैंकहरूले आफ्नो कार्यप्रणाली सुधार र ग्राहकलाई उत्कृष्ट सेवा प्रदान गर्न कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) को प्रयोग सुरु गरेको पाइन्छ। सन् २०१७ मा नेपाल एस.बी.आई बैंकले रोबोटको प्रयोग सुरु गरेको थियो। यसले बैंकका केही प्रक्रियाहरू स्वचालित बनाउने र कार्यक्षमतामा सुधार ल्याउने उद्देश्य राखेको छ। यसका अतिरिक्त बैंकले AI लाई समाहित गर्दै थप सेवा प्रदान गर्ने दिशा अपनाएको छ। माछापुच्छ्रे बैंकले २०१८ मा AI मा आधारित भर्चुअल सहायक MAYA को सुरुवात गरेको छ। यो च्याटबोट वेबसाइट र फेसबुक म्यासेन्जरमा उपलब्ध छ, जसमा ग्राहकले विभिन्न जिज्ञासा तथा सेवा सुविधाहरूबारे सोधपुछ गर्न सक्दछन्। जसले ग्राहक सेवा अनुभवलाई डिजिटल र छिटोछरितो बनाएको छ। नेपाल बैंक लिमिटेडले AI प्रविधिहरूको एकीकरण गर्दै स्वायत्त शाखा र गतिशील ब्याजदर समायोजन जस्ता प्रणालीको विकास गर्ने सोच राखेको छ, जसले बैंकको कार्यक्षमता र ग्राहक सेवा सुधार गर्ने छ। यी उदाहरणहरूले नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) को सम्भावनाहरूलाई देखाउँछ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेको आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को मौद्रिक नीतिमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रविधि बजार र विभिन्न देशका केन्द्रीय बैंकले अपनाएका केही विषयहरू जस्तै कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) को प्रयोग

बढाउने योजना, इलेक्ट्रोनिक मुद्राको स्वरूप तयार गर्ने, केन्द्रीय ग्राहक पहिचान प्रणाली (KYC) निर्माण गर्ने र राष्ट्रिय भुक्तानी स्वचलाई पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा ल्याउन आवश्यक पर्ने पूर्वाधार र संस्थागत संरचना तयार गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। मौद्रिक नीतिले बैंकिङ क्षेत्रका लागि AI को प्रयोग बढाउन प्रोत्साहित गरेको छ, जसमा भनिएको छ “नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजतपत्र/ अनुमतिपत्र प्राप्त संस्थामा बढ्दै गइरहेको डिजिटल प्रविधिको प्रयोगलाई मध्येनजर गर्दै वित्तीय क्षेत्रमा प्रयोग हुने कृत्रिम बौद्धिकता (Artificial Intelligence) सम्बन्धमा अध्ययन गरी यसैबाट सृजना हुन सक्ने जोखिमहरू पहिचान गरी सोलाई न्यूनीकरण गर्दै कृत्रिम बौद्धिकतालाई अधिकतम सदुपयोग गर्न यससम्बन्धी मार्गदर्शन तर्जुमा गरिने छ।” यसरी नेपाल राष्ट्र बैंकले समेत मौद्रिक नीतिमा कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence) सम्बन्धी मार्गदर्शनहरू तर्जुमा गरी यसको जोखिम न्यूनीकरणमा सहयोग पुग्ने भएपछि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले यसलाई विशेष चासोका रूपमा लिएका छन्।

नेपालका बैंकहरूमा AI को प्रयोगले प्रक्रियाहरूलाई स्वचालित गर्दै ग्राहक सेवामा सुधार र दक्षता अभिवृद्धि गर्ने ठुलो सम्भावनाहरू राख्दछ। AI मा आधारित Chatbots, Fraud Detection system, Robo Advisor, Credit scoring System, Automated Loan Processing System, AI powered Risk Management Software आदिको प्रयोगले ग्राहकलाई अधिक व्यक्तिगत सेवाहरू प्रदान गर्दै, बैंकहरूको कार्यक्षमता सुधार्ने तथा लागत घटाउने अवसरहरू प्रदान गर्दछ। साथै बैंकहरूले AI प्रविधिको प्रयोगका लागि कर्मचारीहरूलाई प्रशिक्षण दिन र उचित पूर्वाधार निर्माण गर्न आवश्यक छ, जसले बैंकिङ प्रणाली अझ प्रभावकारी र सुरक्षित बन्ने छ। भविष्यमा AI ले नेपालमा वित्तीय समावेशता बढाउन, दूरदराजका ग्रामीण भेगहरूमा वित्तीय पहुँच अभिवृद्धि गर्न र सम्पूर्ण बैंकिङ प्रणालीलाई सुरक्षित र छिटो बनाउन महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउन सक्दछ। यस प्रकार नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा AI को प्रयोग अझ महत्त्वपूर्ण हुने छ र यसले बैंकिङ क्षेत्रलाई नयाँ उचाइमा पुऱ्याउने छ।

नेपालको सन्दर्भमा सार्वभौम साख मूल्याङ्कन, फाइदा र चुनौती

नवीन न्यौपाने*

कुनै पनि मुलुकको ऋण योग्यता (credit worthiness), ऋण तिर्न सक्ने क्षमता, लगानीको वातावरण तथा सम्भावित प्रतिफललाई स्वतन्त्र मूल्याङ्कन गरी त्यस मुलुकको ऋण व्यवस्थापन तथा ऋण उपयोग क्षमता मापन गर्ने कार्यलाई सार्वभौम साख मूल्याङ्कन (Sovereign Credit Rating) भन्ने गरिन्छ । यो मुलुकको आन्तरिक क्षमता, आर्थिक सम्भावना र प्रशासनिक कार्यक्षमताको तराजु हो, जसले राष्ट्रिय ऋण प्रस्तुताको अल्पकालीन र दीर्घकालीन सम्भावनालाई स्केलमा प्रस्तुत गर्दछ । मुलुकको आर्थिक, मौद्रिक, वित्तीय, वाणिज्य, प्रशासन, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध तथा राजनीतिक क्षेत्रका विविध अवयव वा आयामलाई आधार मानी गरिने यस मूल्याङ्कनले द्विपक्षीय, बहुपक्षीय र संस्थागत ऋणदाता र लगानीकर्तालाई निर्णयार्थ आधार प्रदान गर्दछ ।

मापनकर्ता र विधि

नेपालले भरखरै सार्वभौम साख मूल्याङ्कन गरेको छ र यसको नतिजा पनि सकारात्मक नै आएको छ । यसमा नेपालले हासिल गरेको उपलब्धि, निहित सम्भावना र वर्तमान तथा भावी चुनौतीहरूको मिश्रित प्रतिविम्ब देख्न पाइन्छ । विश्व प्रतिष्ठित साख मूल्याङ्कन कम्पनी Fitch Rating Ltd. (Standard & poor's, Moody's and Fitch Rating गरी विश्वमा तीन वटा सर्वभौम साख मूल्याङ्कन गर्ने कम्पनी रहेका छन्) बाट गरिएको मूल्याङ्कनमा नेपालले बीबी माइनस (BB-) Rating प्राप्त गरेको छ, जुन औसत (non-investment or speculative grade) रेटिङ हो । Fitch Rating Ltd. ले Credit रेटिङ गर्दा Long-term issuer credit rating scale & short-term issuer credit rating scale प्रयोग गर्ने गर्दछ । त्यसै गरी Rating grade का लागि AAA देखि D सम्मको स्केल प्रयोग गर्ने गर्दछ । AAA देखि BBB (AAA, AA+, AA, AA-, A+, A, A-, BBB+, BBB, BBB-) लाई Investment-grade भनी वर्गीकरण गरिएको छ भने BB देखि D (BB+, BB, BB-, B+, B, B-, CCC+, CCC, CCC-, CC, C, RD, D) सम्मको स्केललाई Non-investment grade (Speculative grade) भनिन्छ । स्केलसम्बन्धी थप व्याख्या तलको तालिकामा गरिएको छ ।

Scale	Grade	Category
AAA	Highest credit quality	Investment Grade
AA	Very high credit quality	
A	High credit quality	
BBB	Good credit quality	

Scale	Grade	Category
BB	Speculative	Non-investment or Speculative grade
B	Highly Speculative	
CCC	Substantial credit risk	
CC	Very high level of credit risk	
C	Near default	
RD	Restricted default	
D	Default	

नेपालले प्राप्त गरेको रेटिङ Non-investment Grade अन्तर्गत पर्दछ भने छिमेकी मुलुक भारतको रेटिङ BBB, जुन Investment Grade अन्तर्गत पर्छ । AAA रेटिङलाई सबैभन्दा उन्नत मानिन्छ र यो रेटिङ प्राप्त मुलुकको सार्वभौम ऋण व्यवस्थापन क्षमता उच्च वा ऋण प्रस्तुताको सम्भावना न्यून रहने गर्दछ । Denmark, Luxembourg, Netherland, Norway, Sweden, Switzerland, Germany, Australia, Singapore आदि देशहरूको रेटिङ AAA रहेको छ भने Belarus, Ethiopia, Ghana, Suriname आदि देशहरूको रेटिङ RD रहेको छ । दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूमा भारतको BBB, श्रीलङ्काको RD, बङ्गलादेशको BB-, पाकिस्तानको CCC+ रेटिङ रहेको छ ।

मापनका आधार

नेपालले प्राप्त गरेको BB- रेटिङ प्राप्त मुलुकले विश्व बजारमा विदेशी मुद्रामा ऋणपत्र जारी गरी पुँजी सङ्कलन गर्ने स्वीकार्यता प्राप्त गर्ने भएकाले सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रलाई वैदेशिक पुँजी परिचालनका लागि आधार प्राप्त हुन्छ । तथापि, BB- रेटिङलाई Long-Term Foreign Currency Issuer Default Rating समूहमा समावेश गरिने भएकाले ऋणपत्रमा लगानी गर्ने आकर्षण कम हुने सम्भावना रहन्छ । सार्वजनिक वित्तको अवस्था तथा गतिशीलता, खर्च संरचना तथा प्रणाली, कर प्रणाली, आन्तरिक तथा वैदेशिक ऋणको अवस्था, जलविद्युत् उत्पादन क्षमता र सम्भावना, बाह्य क्षेत्र सन्तुलन तथा विदेशी विनिमय सञ्चित, राजनीतिक स्थिरता, प्रशासनिक सबलता जस्ता आधारहरूलाई केन्द्रविन्दुमा राखी गरिएको यस मूल्याङ्कनले सार्वजनिक ऋण र GDP अनुपात सुविधाजनक अवस्थामा रहेको तथा वित्तीय स्रोत परिचालन गर्ने अभै ठाउँ रहेको देखाएको छ । मुलुकको कुल सार्वजनिक ऋणमा करिब ४९ प्रतिशत हिस्सा आन्तरिक ऋणको रहनु, वैदेशिक ऋणमा सहूलियतपूर्ण (औसत ब्याज १ प्रतिशत) र लामो समय (औसत १३ वर्ष) को भुक्तानी अवधि भएका ऋणको बाहुल्यता रहनुले ऋणप्रस्तुताको सम्भावनालाई न्यूनीकरण गर्ने कार्यमा सहयोग गरेको देखिन्छ ।

* सहायक प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

नतिजाको विश्लेषण

दक्षिण एसियामा भुटानबाहेक अरू सबै मुलुकले SCR गराएका छन्, जहाँ नेपाल भारतपछि दोस्रो सबैभन्दा बढी रेटिङ प्राप्त गर्ने मुलुक भएको छ । सहूलियत दरको बहुपक्षीय तथा आन्तरिक ऋण उच्च, उच्च विदेशी विनिमय सञ्चिति, आर्थिक वृद्धिमा सुधार, राजनीतिक स्थिरता देखिँदै जानु, सबल वित्तीय प्रणाली नियमन संयन्त्र जस्ता आयामले गर्दा मुलुकको सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन क्षमता स्वीकार्य विन्दुमा रहेको छ । विकासको गतिमा पछाडि रहेका नेपाल जस्ता मुलुकका लागि सार्वजनिक ऋणको विशेष महत्त्व हुने गर्दछ । न्यून आन्तरिक राजस्व तथा पुँजी परिचालन क्षमता भएका मुलुकमा वैदेशिक ऋण र लगानी नै पुँजी निर्माणको मुख्य औजारका रूपमा रहने गर्दछ । यस सन्दर्भमा SCR बाट प्रदर्शित नतिजाले वैदेशिक ऋणदाता तथा लगानीकर्तालाई स्रोत परिचालनार्थ मार्गनिर्देश गर्ने आशा उद्देलित भएको छ । त्यसै गरी SCR हुनुपूर्व बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले अन्तर्राष्ट्रिय बजारबाट प्राप्त गर्ने ऋण सुविधाहरूमा ४.५ देखि ५ प्रतिशत सम्म तिर्दै आएको Risk Premium अब उप्रान्त घटेर १.५ प्रतिशतको सेरोफेरोमा सीमित हुने भएकाले उपर्युल्लिखित संस्थाको कोष लागत समेत घट्ने देखिन्छ । एकातर्फ सार्वभौम सरकारलाई वैदेशिक ऋणपत्र जारी गरी दीर्घकालीन स्रोत परिचालनको बाटो खुलेको छ भने अर्कोतर्फ निजी क्षेत्रको वैदेशिक स्रोत परिचालन लागत घटेर जाने अवस्था दर्पणित भएको छ । यिनै आशा, अवसर र सम्भावनाका बिच मौजुदा राजनीतिक नेतृत्वले कुशलतापूर्वक आर्थिक कूटनीतिका आयामहरूलाई चलायमान गरेमा SCR बाट प्राप्त नतिजा सार्थक बन्न सक्छ । त्यसै गरी ऋण भनेको फिर्ता गर्नुपर्ने धन भन्ने कुराको हेक्का राखी उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोग गर्ने कुराको सुनिश्चतता समेत स्थापित गर्नु अनिवार्य हुने गर्दछ ।

SCR नतिजा र नेपालको बैकिङ क्षेत्र

SCR ले नेपालमा आर्थिक स्थिरता कायम राख्न र आर्थिक वृद्धिमा बढावा दिन बैंक तथा वित्तीय संस्थाको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको स्मरण गराएको छ । नेपालको सबैभन्दा सबल नियमन प्रणालीद्वारा नियमित क्षेत्रका रूपमा परिचित बैकिङ तथा वित्तीय क्षेत्र सार्वजनिक ऋणको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण स्रोत हो । मुलुकको विकास तथा समृद्धिको संवाहकका रूपमा रहेको यस क्षेत्रले ५३ खर्बभन्दा बढी कर्जा प्रवाह र ६६ खर्बभन्दा बढी निक्षेप परिचालन गरेको छ । त्यसै गरी विद्युतीय भुक्तानी, वित्तीय साक्षरता, अर्थतन्त्रको मौद्रिकीकरण, आर्थिक नीति कार्यान्वयन, वित्तीय पहुँच जस्ता आयामको विकासमा समेत यस क्षेत्रको उल्लेख्य योगदान रहेको छ । नेपालमा स्रोत परिचालन गर्न चाहने अन्तर्राष्ट्रिय लगानीकर्तालाई सहयोग गर्ने तथा ADB, IFC जस्ता बहुपक्षीय स्रोत परिचालकको मध्यस्थकर्ताका रूपमा समेत कार्य गर्दै आएको छ । कुनै पनि मुलुकको सार्वजनिक क्षेत्रलाई निरन्तर सहयोग र पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने कार्यमा त्यस देशको वित्तीय क्षेत्र अग्रस्थानमा रहने गर्दछ । नेपालको वित्तीय क्षेत्रले पनि यो भूमिकालाई कुशलतापूर्वक निर्वाह गरेको छ भन्नु अतिशयोक्ति नहोला । भरखै भएको SCR ले पनि यो कुरालाई खुलेर स्वीकार गरेको छ ।

अवसर तथा फाइदा

नेपालको चालु आ.व. २०८१/०८२ मा बजेट इतिहासको प्रथम पटक पुँजीगत खर्चभन्दा वित्तीय व्यवस्थापन खर्च बढी रहेको छ । पूर्वाधार विकास तथा पुँजी निर्माणमा भन्दा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा बढी बजेट खर्च हुनुलाई राष्ट्रिय आर्थिक प्रणालीमा

खतराको घण्टी मानिन्छ । त्यस्तै उच्च मात्रामा Debt servicing लागत भएमा यसले Crowds-out Effect सिर्जना गर्छ, जुन निजी क्षेत्रको विकास र गतिशीलताको शत्रु हो । राजस्व सङ्कलनबाट प्राप्त सार्वजनिक आयले जेनतेन चालु खर्चलाई धान्न सकिरहेको वर्तमान सन्दर्भमा सार्वजनिक आयमा वृद्धि गर्दै पुँजीगत खर्चको मात्रा बढाउनु चुनौतीपूर्ण छ । त्यसै गरी राजनीतिक तथा आर्थिक अस्थिरतामा गिजोलिएको राष्ट्रिय परिवेशका कारण खुद प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी (Net FDI) GDP सँगको अनुपातमा १ प्रतिशतको सेरोफेरोमा मात्र रहेको छ भने प्रतिबद्ध FDI मध्ये केवल करिब एक तिहाइ मात्र प्राप्त हुने गरेको छ । यस सन्दर्भमा मुलुकको छविलाई वैश्विक स्तरमा विस्तार गरी ऋण तथा लगानी परिचालन गर्न पनि सार्वभौम साख मूल्याङ्कनले सहयोग गर्दछ । त्यसै गरी मुलुकको विद्यमान समस्या र भावी यात्राका सम्बन्धमा सुभाब एवम् पृष्ठपोषणसमेत प्राप्त हुने भएकाले यसलाई उर्ध्वगामी मूल्याङ्कन प्रणाली मानिन्छ । छिमेकी मुलुक भारतले SCR बाट प्राप्त पृष्ठपोषणका आधारमा आफ्नो सार्वजनिक वित्तपोषण, आर्थिक संरचना, आर्थिक कूटनीति, कर प्रणाली, राजनीतिक संरचनाका विविध आयामहरूमा सुधार गरी Investment Grade सम्मको यात्रा तय गरेको घटना हाम्रा लागि पनि सन्दर्भसामग्री हुन सक्छ ।

नेपालले प्रथम पटक गराएको Country Rating ले वैदेशिक स्रोत परिचालनका सम्बन्धमा आशापूर्ण नतिजा प्रकट गरेको छ । तथापि SCR ले देखाएको सम्भावना सार्थक हुने विषय भने मुलुकको नेतृत्वको गतिशीलता तथा स्वीकार्यता एवम् भोलिका दिनमा राज्यस्तरबाट अवलम्बन गरिने रणनीतिक मार्गमा निर्भर हुने गर्दछ । मुलुकको अर्थतन्त्रलाई आवश्यक पर्ने पुँजीको मात्रा र उपयुक्त स्रोतको पहिचान गरी सोहीअनुरूपको गृहकार्य अगाडि बढाउनु, निजी क्षेत्रको मनोबललाई थप सशक्त बनाउनका लागि विद्यमान व्यवस्थाहरूमा पुनर्विचार गर्नु, प्रविधि हस्तान्तरणका आयामहरूलाई निजी क्षेत्रमैत्री बनाउनु, पहिचान भएका मौजुदा तुलनात्मक एवम् प्रतिस्पर्धात्मक वस्तु, सेवा तथा क्षेत्रहरू केन्द्रित भई आयोजना पहिचान तथा लगानी सम्मेलन गर्नु, द्विपक्षीय एवम् बहुपक्षीय स्रोत परिचालन तथा लगानीकर्ताको आवश्यकता र रचनात्मक सुभाबलाई केन्द्रमा राखी विद्यमान व्यवस्थाहरूमा पुनर्विचार गर्नु जस्ता रणनीतिले SCR को नतिजालाई अझ सार्थक बनाउन सक्छ । मुलुकमा अनन्त सम्भावना हुँदाहुँदै पनि स्रोतको अभाव र अकुशलताका कारण पूर्वाधार तथा पुँजीगत विकास हुन सकेको छैन । सन् २०२६ सम्ममा LDC बाट स्तरोन्नति हुने वा सोझै योजनाले राखेका लक्ष्यहरू वा SDG ले दृष्टिगत गरेका भविष्यविन्दु हासिल गर्न ठुलो धनराशी आवश्यक पर्छ, जुन राज्यको एकल प्रयासबाट मात्र हासिल हुन सक्ने देखिँदैन । सार्वजनिक स्रोत तथा परिचालन क्षमता दुब्लो र निजी क्षेत्र अपेक्षित मात्रामा गतिशील हुन नसकिरहेको विद्यमान अवस्थामा बाह्य स्रोत परिचालन निर्विकल्प बन्न गएको छ । यस सन्दर्भलाई पक्षपोषण गर्ने गरी SCR को नतिजा आएकाले हामी यसबाट लाभान्वित हुन चुक्नु हुन्न ।

चुनौती

SCR एक पटक गरेर त्यसको नतिजामा रमाउने वा दुःखी हुने मूल्याङ्कन हैन । यो राज्यको सर्वजनिक ऋण व्यवस्थापन क्षमता र लगानी प्रतिफलको मापन तथा सुधारका लागि पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने एक पद्धति मात्र हो । हाल हामीले प्राप्त गरेको रेटिङभन्दा माथि पनि अन्य स्केलहरू (AAA, AA, A, BBB) रहेका छन्, जुन हाम्रो

भविष्यको लक्ष्य हुनुपर्छ। विद्यमान रेटिङले दिएको नतिजालाई टिकाउनु वा वर्तमान स्कोरलाई खस्कन नदिनु हाम्रो चुनौती हो भने राजनीतिक स्थिरता र दूरदर्शिता, मुलुकप्रति विश्व समुदायको विश्वास अभिवृद्धि, निजी क्षेत्रको जोस र जाँगरलाई उन्नत र बरकरारता प्रदान, स्रोत पहिचान र परिचालन क्षमता तथा इच्छाशक्तिमा सुधार, बढ्दो बाह्य प्रभाव न्यूनीकरण, आर्थिक कूटनीतिका आयामहरूको सबलीकरण, सार्वभौम नीतिहरूबिचको तादात्म्यता र अन्तर्राष्ट्रिय नीतिहरूसँगको सामञ्जस्यता, मुलुकी सक्षमताको खोजी र सम्भावनालाई मुर्तरूप प्रदान गर्नु मुख्य चुनौतीका रूपमा रहेका छन्। हामीले प्राप्त गरेको नतिजामा गर्व गर्नुपर्छ तर त्योभन्दा बढी गर्व सुधारमा हुन्छ भन्ने पक्षलाई भुल्न हुन्न। यसर्थ, भोलिका दिनमा आजको स्कोरलाई अझ उपल्लो विन्दुमा देख्ने अभिलाषा नेतृत्वपद्धतिमा हुनैपर्छ, जुन उपर्युल्लिखित चुनौतीसँगको सामना गर्ने सामर्थ्यले मात्र सम्भव हुन्छ।

भोलीको अभिभारा

दक्षिण एसियाका मुलुकहरूमध्ये दोस्रो उच्च स्थान हासिल गर्न सफल भएको विषय नेपालीजनका लागि आफैमा कर्णप्रिय विषय हो। मुलुकमा सर्वजनिक ऋण र GDP बिचको अनुपात ४२ प्रतिशतको सेरोफेरोमा रहँदा पनि अझै ऋणमा आधारित वित्तीय स्रोत परिचालन गर्ने सामर्थ्य प्रबल देखिएको छ। यस परिप्रेक्ष्यमा SCR बाट आएको नतिजालाई सकारात्मक बनाउन राजनीतिक, प्रशासनिक र नीतिगत स्थायित्वमा जोड दिने, पूर्वाधार विकास तथा परियोजना कार्यान्वयनमा मध्यकालीन तथा दीर्घकालीन योजना प्रणाली अवलम्बन गर्ने, निजी लगानीमैत्री वातावरण निर्माण गर्न उत्प्रेरक र नियामक भूमिकालाई

सशक्त बनाउने, बढ्दो बाह्य प्रभाव न्यूनीकरण गर्ने, परियोजनामा आधारित सार्वजनिक ऋण परिचालनलाई अङ्गीकार गर्ने, परियोजना कार्यान्वयनमा हुने ढिलासुस्ती तथा गैरजिम्मेवारीपूर्ण प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्ने, परियोजना सम्पादनमा सार्वजनिक निजी साभेदारीको आत्मिक मान्यतालाई प्राथमिकता दिने आदि सुधारात्मक प्रयास आवश्यक देखिन्छ।

निष्कर्ष

SCR गर्दा मुलुकको आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, प्रशासनिक, कूटनीतिक पक्षका विविध आयामहरूलाई समावेश गरिने भएकाले यसबाट प्राप्त नतिजाको विशेष महत्त्व हुने गर्दछ। मूलतः द्विपक्षीय, बहुपक्षीय र संस्थागत ऋणदाता तथा लगानीकर्ताहरूले आफ्नो निर्णयार्थ प्रयोग गर्ने यस सूचकाङ्कले राज्यको Debt Servicing क्षमताको मापन गर्ने गर्दछ, जुन नेपालको हकमा स्वीकार्य अवस्थामा देखिएको छ। प्रथम पटकको मापनले आशा र सम्भावनाको द्वार खोलेको भए तापनि भोलिका दिनमा यस स्कोरलाई अझ उपल्लो रेटिङमा उकाली राष्ट्रिय छवि, शोभा र प्रभालाई निखार्ने र तिखार्ने कार्य चुनौतीपूर्ण रहेको छ। यस परिप्रेक्ष्यमा राज्यले उठाउने सार्वजनिक ऋणमा आन्तरिक स्रोतलाई प्राथमिकता दिन र परियोजनामा आधारित बनाउन तथा सार्वजनिक ऋणलाई उत्पादनशील र पुँजी निर्माणका क्षेत्रमा उद्वेलित गर्न सकेमा राज्यको Debt Servicing क्षमता स्वतः सबल हुन जान्छ, जुन माथिल्लो स्केलमा स्तरोन्नति हुने एक मात्र विकल्प हो।

नेपालको वित्तीय प्रणालीको वर्तमान अवस्था र वित्तीय प्रणालीको संरचनामा बैंकको तुलनामा बिमाको हिस्सा कम हुनुका कारणहरू

विशाल तिमल्सिना*

विषय प्रवेश

वित्तीय प्रणाली भन्नाले कुनै देशको आर्थिक गतिविधिमा वित्तीय स्रोतहरूको परिचालन र व्यवस्थापन गर्ने संरचना वा प्रणाली हो। यसअन्तर्गत वित्तीय संस्थाहरू, वित्तीय बजार, वित्तीय साधनहरू, भुक्तानी प्रणाली र नियमन तथा संस्थागत संरचनाहरू पर्दछन्। यसले पुँजीको वितरण, बचतको सञ्चय, लगानीको प्रवर्धन र आर्थिक विकासका लागि आवश्यक वित्तीय सेवा उपलब्ध गराउने कार्य गर्दछ। वित्तीय प्रणाली एउटा वित्तीय मध्यस्थकर्ता हो, जसले अर्थतन्त्रमा Saving र Deficit क्षेत्रलाई जोड्ने पुलको कार्य गर्दछ। यसले अर्थतन्त्रमा बचत क्षेत्रबाट घाटा क्षेत्रमा रकम वा कोषको प्रवाह गराउँदछ। कुनै पनि देशमा आर्थिक वृद्धि र विकासका लागि वित्तीय स्रोत साधनहरू उत्पादनशील र प्राथमिक क्षेत्रमा परिचालन गर्ने, पुँजी निर्माण गर्ने, वित्तीय कारोबारको लागत कम गर्ने, वित्तीय जोखिम र अनिश्चितता कम गर्ने, पोर्टफोलियो व्यवस्थापनको अवसर उपलब्ध गराउने, वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने, वित्तीय साक्षरता र वित्तीय समावेशीकरण वृद्धि गर्ने, उद्यमशीलता र नवप्रवर्तनलाई प्रोत्साहन गर्ने, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई प्रवर्धन गर्ने, राष्ट्रिय उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्ने, राष्ट्रिय पूर्वाधारको विकासमा लगानी गर्ने, बचत र लगानीलाई प्रवर्धन गर्ने, रोजगारी सृजना गर्ने, मागमा आधारित वित्तीय सेवा उपलब्ध गराउने, सम्पूर्ण जनसङ्ख्या र भौगोलिक क्षेत्रमा सरल, विश्वसनीय र पारदर्शी वित्तीय सेवा उपलब्ध गराउने उद्देश्यका साथ वित्तीय प्रणालीको निर्माण भएको हुन्छ। वित्तीय प्रणालीलाई देशको अर्थतन्त्रको प्रतिविम्बका रूपमा लिने गरिन्छ।

वित्तीय प्रणालीको प्रमुख तत्त्वहरू

यसअन्तर्गत वित्तीय संस्थाहरू, वित्तीय बजार, वित्तीय साधनहरू, भुक्तानी प्रणाली र नियमन तथा संस्थागत संरचनाहरू पर्दछन्, जसलाई निम्नानुसार चित्रण गर्न सकिन्छ :

१. वित्तीय संस्थाहरू (Financial Institutions)

वित्तीय संस्थाहरू वित्तीय प्रणालीका प्रमुख अवयव हुन्, जसले अर्थतन्त्रमा बचत क्षेत्र र घाटा क्षेत्रलाई जोड्ने कार्य गर्दछन्। यसअन्तर्गत बैंक, बिमा कम्पनीहरू र सहकारी आदि पर्दछन्।

२. वित्तीय बजार (Financial Market)

वित्तीय बजार वित्तीय उपकरणहरू कारोबार हुने थलो हो। वित्तीय बजारमा वित्तीय साधनहरूको खरिद, बिक्री वा लेनदेन हुन्छ। यसअन्तर्गत पुँजी बजार, ऋण बजार, मुद्रा बजार आदि पर्दछन्।

३. वित्तीय उपकरण (Financial Instruments)

वित्तीय उपकरणहरूले पुँजीको प्रवाहलाई सहज बनाउँछ।

यसअन्तर्गत सेयर, ऋणपत्र, बिमा पोलिसी, जमानतपत्र आदि पर्दछन्।

४. नियमनकारी निकाय (Regulatory Bodies)

वित्तीय प्रणालीको स्थायित्व, अनुशासन र पारदर्शिता कायम राख्न नियमनकारी निकायको संरचना निर्माण गरिन्छ। यसअन्तर्गत नेपाल राष्ट्र बैंक, नेपाल बिमा प्राधिकरण, नेपाल धितोपत्र बोर्ड जस्ता नियामक निकायहरू पर्दछन्।

५. वित्तीय पूर्वाधार (Financial Infrastructure)

यसअन्तर्गत भुक्तानी प्रणाली, क्रेडिट जानकारी प्रणाली आदि पर्दछन्।

नेपालको वित्तीय प्रणालीको वर्तमान अवस्था

वित्तीय प्रणालीको संरचना मुलुकअनुसार फरक हुन्छ। नेपालको वित्तीय प्रणालीमा मुख्यतया बैंकिङ क्षेत्र, बिमा क्षेत्र, पुँजी बजार, गैरबैंकिङ वित्तीय क्षेत्र र सहकारी क्षेत्रलाई लिन सकिन्छ। नेपालको वित्तीय प्रणालीको विकासक्रम बैंकिङ प्रणालीको विकासक्रमसँगै भएको पाइन्छ। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को असार मसान्तसम्मको तथ्यका आधारमा नेपालको वित्तीय प्रणालीको अवस्थालाई निम्नानुसार चित्रण गर्न सकिन्छ :

१. बैंक तथा वित्तीय संस्था (Bank and Financial Institution)

नेपालको वित्तीय प्रणालीमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको मुख्य हिस्सा रहेको छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाको नियमनकारी निकायका रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंक रहेको छ भने नियमनकारी बैंकिङ कानूनका रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ र बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३ कार्यान्वयनमा रहेका छन्। यसअन्तर्गत नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजत प्राप्त गरेका वाणिज्य बैंक, विकास बैंक, वित्त कम्पनी, लघुवित्त वित्तीय संस्था र पूर्वाधार विकास बैंक पर्दछन्। वित्तीय प्रणालीको सम्पत्ति र दायित्वको संरचनामा बैंकिङ क्षेत्रको हिस्सा ८६ प्रतिशत रहेको छ। २०८१ असार मसान्तमा २० वाणिज्य बैंक, १७ विकास बैंक, १७ वित्त कम्पनी, ५२ लघुवित्त वित्तीय संस्था र एउटा पूर्वाधार विकास बैंक गरी कुल १०७ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्था सञ्चालनमा रहेका छन्। बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कुल शाखा सङ्ख्या ११ हजार ५ सय ३० र प्रति शाखा जनसङ्ख्या २५२९ रहेको छ। वित्तीय साक्षरता ५७.९ प्रतिशत र वित्तीय समावेशीकरण ६७.८ प्रतिशत रहेको छ। त्यसै गरी कुल निक्षेप सङ्कलन GDP को करिब ११४ प्रतिशत र कुल कर्जा विस्तार GDP को करिब ९१ प्रतिशत रहेको छ।

२. बिमा क्षेत्र (Insurance Sector)

बिमा मानिसको जीवन, सम्पत्ति वा दायित्वसँग सम्बन्धित

* सहायक प्रबन्धक, राष्ट्रिय जीवन बिमा कम्पनी लिमिटेड

जोखिमको आर्थिकभार हस्तान्तरण गर्ने माध्यम हो । यो बिमा गर्ने कम्पनी (बिमक) र बिमा गर्ने व्यक्ति (बिमित) बिचको करारीय सम्भौता हो । बिमा जोखिम विरुद्ध अपनाइने आर्थिक सुरक्षा र कवच दुवै हो । बिमा एक लगानी हो, यसबाट प्रतिफल वा क्षतिपूर्ति तब मात्र प्राप्त हुन्छ जब निर्धारित जोखिमबाट नोक्सानी हुन्छ । बिमा एक अनिवार्य बचत हो । दुःख र बुढेसकालको सारथी पनि हो । बिमाले जोखिम घटाउने होइन, जोखिमबाट हुने नोक्सानी क्षतिपूर्ति गर्ने मात्र हो । कुनै व्यक्ति वा संस्थाले आफ्नो जोखिमको प्रकृतिअनुसार प्रिमियमका रूपमा निश्चित शुल्क बुझाई तोकिएको सर्तको अधीनमा रही क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने गरी बिमा कम्पनीबाट बिमा योजना खरिद गर्न सक्छन् । विशेषज्ञका रूपमा सञ्चालित बिमा कम्पनीलाई जोखिमअनुरूप तोकिएको बिमा शुल्क बुझाई बिमायोग्य जोखिम हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ । बिमा क्षेत्रको नियमनकारी निकायका रूपमा नेपाल बिमा प्राधिकरणको स्थापना २०२६ जेठ २ गते भएको हो । बिमा क्षेत्रअन्तर्गत नेपाल बिमा प्राधिकरणबाट इजाजतपत्र प्राप्त गरेका जीवन बिमा कम्पनी, निर्जीवन बिमा कम्पनी, पुनर्बिमा कम्पनी र लघु बिमा कम्पनी पर्दछन् । हाल नेपालमा १४ जीवन बिमा कम्पनी, १४ निर्जीवन बिमा कम्पनी, २ पुनर्बिमा कम्पनी र ७ लघु बिमा गरी कुल ३७ बिमा कम्पनीहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । २०८० फागुनसम्म जीवन बिमक १७८९, निर्जीवन बिमक १०३५ र लघु बिमकका १०८ शाखा सङ्ख्यासँगै बिमा कम्पनीको शाखा सङ्ख्या २९३२ पुगेको छ । २०८० फागुनसम्म कुल १ खर्ब २४ अर्ब ८६ करोड बिमा शुल्क सङ्कलन भएको छ । नेपालको वित्तीय प्रणालीको सम्पत्ति र दायित्वको संरचनामा बिमा क्षेत्रको योगदान ७.३ प्रतिशत रहेको छ । वैदेशिक रोजगार म्यादी जीवन बिमासहित ४३.१६ प्रतिशत जनसङ्ख्यामा बिमाको पहुँच पुगेको छ ।

३. पुँजी बजार (Capital Market)

पुँजी बजार नेपालको वित्तीय प्रणालीको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष हो । पुँजी बजारको नियमनकारी निकायका रूपमा नेपाल धितोपत्र बोर्डको स्थापना २०५० जेठ २५ गते भएको हो । यसअन्तर्गत नेपाल स्टक एक्सचेन्ज, म्युचियल फन्ड, सेक्युरिटी ब्रोकर्स, सूचीकृत कम्पनीको सङ्ख्या, क्रेडिट रेटिङ एजेन्सी, मर्चेन्ट बैंक, सेन्ट्रल डिपोजिटरी सिस्टम आदि पर्दछन् । पुँजी बजार धितोपत्र ऐन, २०६३ को आधारमा हाल सञ्चालनमा रहेको छ । २०८१ असार मसान्तमा नेप्से इन्डेक्स २२४०.४१ रहेको छ । त्यसै गरी बजार पुँजीकरण GDP को ६२.२९ प्रतिशत रहेको छ र बजार पुँजीकरण ३५ खर्ब ५३ अर्ब ६८ करोड रहेको छ । नेप्सेमा सूचीकृत कम्पनीको सङ्ख्या २७० पुगेको छ, जसमा बैंक तथा वित्तीय संस्था र बिमा कम्पनीहरूको सङ्ख्या १३२ रहेको र कुल बजार पुँजीकरणमा ५८.६ प्रतिशत अंश बैंक तथा वित्तीय संस्था र बिमा कम्पनीहरूको रहेको पाइन्छ ।

४. गैरबैंकिङ वित्तीय क्षेत्र (Non Banking Financial Sector)

गैरबैंकिङ वित्तीय क्षेत्र नेपालको वित्तीय प्रणालीको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष हो । यसअन्तर्गत कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष, सामाजिक सुरक्षा कोष आदिलाई लिन सकिन्छ ।

(क) कर्मचारी सञ्चय कोष (Employee Provident Fund)

कर्मचारी सञ्चय कोषको स्थापना वि.सं. २०१९ भाद्र ३१

गते कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ अन्तर्गत भएको हो । २०८० पौष मसान्तमा कर्मचारी सञ्चय कोषको सम्पत्ति र दायित्व ५ खर्ब ३७ अर्ब २५ करोड पुगेको छ । सञ्चयकर्ताको कुल बचत ४ खर्ब ८८ अर्ब २० करोड रहेको छ । वित्तीय प्रणालीको सम्पत्ति र दायित्वको संरचनामा कर्मचारी सञ्चय कोषको अंश ४.६ प्रतिशत रहेको छ ।

(ख) नागरिक लगानी कोष (Citizen Investment Trust)

नागरिक लगानी कोषको स्थापना वि.सं. २०४७ चैत ४ गते नागरिक लगानी कोष ऐन, २०४७ अन्तर्गत भएको हो । २०८० पौष मसान्तमा नागरिक लगानी कोषको सम्पत्ति र दायित्व २ खर्ब ५३ अर्ब १३ करोड पुगेको छ । त्यसै गरी सञ्चयकर्ताको कुल बचत २ खर्ब १६ अर्ब १० करोड रहेको छ । वित्तीय प्रणालीको सम्पत्ति र दायित्वको संरचनामा नागरिक लगानी कोषको हिस्सा २.२ प्रतिशत रहेको छ ।

(ग) सामाजिक सुरक्षा कोष (Social Security Fund)

सामाजिक सुरक्षा कोषको स्थापना वि.सं. २०६७ चैत ७ गते १ प्रतिशत सामाजिक सुरक्षा कर व्यवस्थापन गर्न भएको हो । हाल सामाजिक सुरक्षा कोष योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४ अन्तर्गत सञ्चालनमा रहेको छ । हाल सामाजिक सुरक्षा कोषमा १९ हजार ५ सय ४६ रोजगारदाता र १६ लाख ५ हजार ९ सय ७८ श्रमिकहरू आबद्ध भएको पाइन्छ । सामाजिक सुरक्षा कोषले ६४ अर्ब २६ करोड रकम सङ्कलन गरेको छ ।

५. सहकारी क्षेत्र (Cooperative Sector)

सहकारी क्षेत्र नेपालमा आर्थिक असमानता घटाउन, गरिबी निवारण गर्न र आत्मनिर्भरता बढाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने वित्तीय प्रणालीको अवयव हो । सहकारी क्षेत्रको नियमनकारी निकायका रूपमा सहकारी विभाग रहेको छ भने सहकारीहरू हाल सहकारी ऐन, २०७४ अन्तर्गत सञ्चालनमा रहेका छन् । २०८० फागुनसम्ममा सहकारीको सङ्ख्या ३१ हजार ४ सय ५० रहेको छ । सहकारी सदस्य सङ्ख्या ७३ लाख ८३ हजार ५ सय २८ रहेको छ । सहकारी क्षेत्रमा कुल ४ खर्ब ७८ अर्ब ११ करोड बचत परिचालन भएको छ । साथै ४ खर्ब ५ अर्ब ३ करोड कर्जा प्रवाह भएको छ । सहकारी क्षेत्रमा प्रत्यक्ष रोजगारीमा आबद्ध भएको सङ्ख्या ९४ हजार २ रहेको छ ।

यसरी नेपालको वित्तीय प्रणालीको संरचनाको विश्लेषण गर्दा वित्तीय प्रणालीमा बैंकिङ क्षेत्रको वर्चस्व रहेको देखिन्छ ।

नेपालको वित्तीय प्रणालीमा बैंकको तुलनामा बिमाको अंश कम हुनुका कारणहरू

नेपालमा वि.सं. १९९४ कार्तिक ३० गते नेपाल बैंक लिमिटेडको स्थापनासँगै आधुनिक बैंकको सुरुवात भएको पाइन्छ । त्यसै गरी बिमाको सुरुवात वि.सं. २००४ मा नेपाल माल चलानी तथा बिमा कम्पनी लिमिटेडको स्थापनासँगै भएको हो । यसरी नेपालमा बैंक र बिमाको विकासक्रमको सुरुवात सँगसँगै जस्तो भएको भए तापनि हाल वित्तीय प्रणालीमा बैंकिङ क्षेत्रको वर्चस्व रहेको छ । विकसित राष्ट्रहरूको अर्थतन्त्रमा बैंक र बिमाको समान जस्तो योगदान रहेको भए तापनि नेपाल जस्तो विकासोन्मुख मुलुकहरूमा गरिबी, बेरोजगारी र न्यून आयस्तरका कारण सर्वसाधारणको आम्दानी दैनिक उपभोग्य वस्तु तथा सेवाको उपभोगमै सीमित हुने गरेको पाइन्छ । साथै, बिमा

पोलिसी एउटा वित्तीय उपकरण हो र लगानी विविधीकरणको माध्यम हो भन्ने आमजनमानसमा बुझाइ रहेको पाइँदैन । जसले गर्दा बिमा क्षेत्रको अर्थतन्त्रमा योगदान बैंकको तुलनामा कमजोर देखिन्छ । नेपालको वित्तीय प्रणालीमा बैंकिङ क्षेत्रको तुलनामा बिमाको अंश कम हुनुका प्रमुख कारणहरूमा संस्थागत, कानुनी, आर्थिक र सामाजिक पक्षहरू सम्बन्धित छन्, जसलाई निम्नअनुसार चित्रण गरिएको छ :

१. बिमा क्षेत्रको सीमित पहुँच

ग्रामीण क्षेत्रका मानिसहरूलाई बिमाको महत्त्वको जानकारी रहेको पाइँदैन । बिमाका सेवाहरू सहर केन्द्रित रहेका छन् । बैंकहरूको जस्तो ग्रामीण दूरदराजमा बिमा कम्पनीहरू उपस्थित हुन सकेका छैनन् ।

२. जनचेतनाको अभाव

नेपालमा बिमाको अवधारणा र महत्त्वबारे नागरिकहरूमा पर्याप्त चेतना छैन । बिमा लगानी हो, बिमा बचत हो, बिमा जोखिम विरुद्ध अपनाउने आर्थिक सुरक्षा र कवच हो र बिमा बुढेसकालको सारथी हो भन्ने बुझाइ अभैसम्म विकास भएको पाइँदैन ।

३. आर्थिक क्षमता र प्राथमिकता

धेरैजसो मानिसहरू गरिब, बेरोजगार भएका कारणले गर्दा आर्थिक अवस्था कमजोर छ । न्यून आय भएको मानिसको प्राथमिकता दैनिक आवश्यकताहरू पूरा गर्नु हो, बिमाको प्रिमियम भुक्तानी गर्नु होइन ।

४. वित्तीय प्रणालीमा बैंकहरूको बचस्व

वित्तीय प्रणालीको सम्पत्ति र दायित्वको संरचनामा बैंकिङ क्षेत्रको हिस्सा ८६ प्रतिशत रहेको छ, जबकि बिमाको हिस्सा ७.३ प्रतिशत मात्र रहेको छ । बिमाको तुलनामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखा सङ्ख्या व्यापक छ । साथै, बिमा कम्पनीले प्रदान गर्ने सेवाहरू बैंकको तुलनामा कम छन्, जसले गर्दा बिमाको हिस्सा कम भएको हो ।

५. बिमाको उत्पादनमा विविधताको कमी

बिमाले ग्रामीण क्षेत्रमा न्यून आय भएका व्यक्तिहरूलाई उपयुक्त उत्पादनहरू उपलब्ध गराउन सकेको देखिँदैन । बिमकहरू बैंकहरूले जस्तै ग्राहक वर्गअनुसार फरक सेवा दिन सक्षम छैनन् । कृषि प्रधान देशमा कृषि बिमा प्रभावकारी हुन सकेको छैन ।

६. नीति र कानुनी जटिलता

बिमासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय स्वीकार्य र प्रचलित नीति र कानुनको तर्जुमा गरी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । नियमनकारी अदूरदर्शिता, कमजोर सुशासन र सुपरिवेक्षकीय क्षमता कमजोर भएका कारण नागरिकको विश्वास जित्न सकेको देखिँदैन ।

७. आधुनिक प्रविधिको अभाव

बिमा क्षेत्रमा सेवा र प्रविधिको प्रयोग सीमित छ । बैंकहरूले आधुनिक प्रविधिमा फर्कत सस्तो, पारदर्शी, छिटो र सहज सेवा दिँदै आएको पाइँन्छ, जुन बिमा व्यवसायमा देखिएको छैन ।

द. बिमाप्रति बढ्दो अविश्वास

भूकम्प र कोभिड-१९ मा कोरोना बिमाको दाबी भुक्तानी हुन नसकेकाले बिमा कम्पनीप्रति अविश्वास बढ्दै गएको छ । बिमा दाबी प्रक्रिया भन्भटिलो, जटिल र ढिला हुने गुनासोका कारण मानिसहरूको विश्वास बिमाप्रति कम भएको र कम आकर्षित भएको पाइँन्छ ।

९. स्वास्थ्य बिमाको कम प्रभावकारिता

स्वास्थ्य बिमाको प्रारम्भ भए तापनि फर्जी बिलका आधारमा भुक्तानी दाबी गर्ने, समयमा भुक्तानी नहुने, स्वास्थ्य बिमाको पहुँच सीमित भएको जस्ता समस्याका कारण बिमा विस्तार हुन सकेको देखिँदैन ।

१०. कमजोर प्रतिस्पर्धा

बिमा क्षेत्रमा बैंकिङ क्षेत्र जस्तो नयाँ बिमाका उपकरणहरू विकास गरी ग्राहक आकर्षण गर्ने रणनीतिहरू रहेको देखिँदैन ।

निष्कर्ष

नेपालको वित्तीय प्रणालीले समग्र वित्तीय स्रोत साधनको परिचालन गरी देशको समग्र आर्थिक विकास र स्थायित्वमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आएको पाइँन्छ । यद्यपि वित्तीय समावेशीकरण, वित्तीय साक्षरता, आधुनिक प्रविधिको प्रयोग, संस्थागत सुधार, अर्थतन्त्रको संरचना र वित्तीय प्रणालीको संरचनामा एकरूपता, लगानीको विविधीकरण, मुद्रा बजार र पुँजी बजारको उपकरणमा विविधीकरण, बिमालाई जोखिम व्यवस्थापन गर्ने क्षेत्रका रूपमा विकास, गैरबैंकिङ वित्तीय संस्थाको स्रोत साधनलाई राष्ट्रिय गौरवको आयोजना निर्माणमा परिचालन, सहकारीको वित्तीय स्रोतलाई गरिबी घटाउन र आत्मनिर्भरता वृद्धि गर्न प्रोत्साहन, पुँजी बजारलाई अर्थतन्त्रको प्रतिविम्बका रूपमा विकास र हरित बैंकिङ र आधुनिक बैंकिङ विकास गर्दै विद्यमान वित्तीय प्रणालीलाई Universal Banking मोडलतर्फ रूपान्तरण गर्नु जरुरी छ । त्यसै गरी वित्तीय प्रणालीमा बैंकिङ क्षेत्रको वर्चस्व रहेकाले बिमाको पहुँच विस्तार गर्न जनचेतना अभिवृद्धि, ग्रामीण क्षेत्रमा बिमाको पहुँच विस्तार, डिजिटल प्रविधिको प्रयोग, प्रभावकारी नीति, योजना तथा कानुनमा सुधार गरी बिमालाई जोखिम व्यवस्थापन गर्ने विश्वासिलो क्षेत्रका रूपमा विकास गर्नु जरुरी छ । समग्रमा देशका वित्तीय प्रणालीका सम्पूर्ण क्षेत्रहरू, नियमनकारी निकाय, नेपाल सरकार र सम्पूर्ण सरोकारवाला पक्षहरूबिच Head to Head, Hand to Hand and Heart to Heart connection हुने गरी हृदयमा इमानदारी, काँधमा जिम्मेवारी, मस्तिष्कमा समझदारी, दृढ इच्छाशक्ति र उच्च राजनीतिक प्रतिबद्धताका साथ अगाडि बढेको खण्डमा नेपालको दीर्घकालीन सोच “समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली” को राष्ट्रिय अभियानमा वित्तीय क्षेत्र एउटा सारथी हुने कुरामा दुई मत नहोला ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

<https://www.mof.gov.np>

<https://www.nrb.org.np>

नेपालमा साइबर सुरक्षाको वर्तमान अवस्था, समस्या तथा चुनौतीहरू

अमृत तामाङ*

परिचय

नेपालमा कम्प्युटरको इतिहास धेरै पुरानो नभए पनि यसले छोटो समयमा उल्लेखनीय प्रगति गरेको छ। सन् १९७१ (वि.सं. २०२८) मा पहिलो पटक नेपालमा कम्प्युटरको प्रयोग केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले जनगणनाका लागि (IBM 1401) ल्याएर गरेको थियो। काठमाडौंको सिंहदरबारस्थित केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागमा राखिएको IBM 1401 निकै महँगो थियो र यसको खरिद तथा सञ्चालन खर्च संयुक्त राष्ट्र सङ्घको अनुदान सहयोगबाट धानिएको थियो। कम्प्युटर सञ्चालन गर्न विदेशी प्राविधिकहरू (विशेष गरी भारतका विशेषज्ञहरू) को सहयोग पनि लिइएको थियो। नेपालमा IBM 1401 ल्याउनु तत्कालीन समयमा ठुलो उपलब्धि थियो। यस निर्णयले देशमा सूचना प्रविधिको विकासको आधार तयार गऱ्यो र सरकारी कामकाजमा प्रविधिको महत्त्वलाई उजागर गऱ्यो।

डिजिटल युगको विकासले हाम्रो दैनिकीलाई व्यापक रूपमा परिमार्जन गरेको छ। बैंकिङ प्रणालीदेखि शिक्षा, स्वास्थ्य, सञ्चार तथा सरकारी सेवाहरू सबै डिजिटल माध्यममा निर्भर हुन थालेका छन्। इन्टरनेट र प्रविधिको सहज पहुँचले व्यक्तिहरूलाई जति सहज र सुलभ बनाएको छ, त्यति नै जोखिम पनि बढाएको छ। विश्वव्यापी रूपमा साइबर अपराधको सङ्ख्या र प्रकृति तीव्र रूपमा परिवर्तन भइरहेको अवस्थामा साइबर सुरक्षा अहिलेको समयको एक अपरिहार्य विषय बनेको छ।

नेपालजस्तो विकासशील देशका लागि डिजिटल प्रविधिको उपयोगले दिगो विकासको बाटो प्रशस्त गरेको छ। अनलाइन बैंकिङ, मोबाइल पेमेन्ट, ई-कमर्स र डिजिटल सरकारी सेवाहरूको वृद्धि नेपालका लागि आर्थिक र सामाजिक रूपान्तरणका आधार बनेका छन्। तर, यसका साथसाथै अनलाइन ठगी, डाटा चोरी, मालवेयर आक्रमण, र फिसिड जस्ता समस्याहरू पनि तीव्र रूपमा देखा परेका छन्।

साइबर अपराधको दायरा केवल व्यक्तिगत स्तरमा सीमित छैन; यो संस्थागत र राष्ट्रिय सुरक्षासम्म फैलिएको छ। बैंकिङ प्रणालीमाथि साइबर हमला, सरकारी वेबसाइट हत्याक र व्यक्तिगत डाटाको चोरी जस्ता घटनाले नेपालको साइबर सुरक्षामा गम्भीर चुनौती प्रस्तुत गरेका छन्। यस प्रकारका चुनौतीहरूलाई समाधान नगरेमा देशको आर्थिक, सामाजिक र प्राविधिक प्रगतिमा दीर्घकालीन असर पर्न सक्छ।

नेपालमा डिजिटल साक्षरता अभै पनि सीमित छ। इन्टरनेट प्रयोगकर्ताहरूको सङ्ख्या दिनानुदिन बढ्दै गए पनि सुरक्षित डिजिटल अभ्यासहरूको कमीले साइबर खतरालाई भन्नु गम्भीर बनाएको छ। कमजोर पासवर्ड प्रयोग गर्ने, अनधिकृत वेबसाइटहरूमा क्लिक गर्ने तथा फिसिड आक्रमणको सिकार हुने प्रवृत्तिले व्यक्तिगत मात्र नभई संस्थागत प्रणालीहरूलाई पनि जोखिममा पार्दै आएको छ।

त्यसैले डिजिटल युगमा नेपालले साइबर सुरक्षालाई प्राथमिकतामा राखेर बलियो पूर्वाधार, प्रभावकारी कानून र जनचेतनाको विस्तार गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। साइबर सुरक्षा अब केवल प्रविधिको प्रश्न मात्र नभई, आर्थिक, सामाजिक र राष्ट्रिय सुरक्षासँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको विषय हो।

साइबर सुरक्षा के हो ?

साइबर सुरक्षा भनेको डिजिटल प्रणाली, नेटवर्क र डाटालाई अनधिकृत पहुँच, तोडफोड, चोरी तथा हानि पुऱ्याउने कार्यबाट सुरक्षित राख्न गरिने विभिन्न उपायहरूको समग्र हो। यसले व्यक्तिगत, संस्थागत र राष्ट्रिय डाटाको गोपनीयता, अखण्डता र उपलब्धतालाई सुनिश्चित गर्दछ।

साइबर सुरक्षाका तीन प्रमुख पिलरहरू यस प्रकार छन् :

१. गोपनीयता (Confidentiality): डाटामा पहुँच गर्न योग्य व्यक्तिहरूलाई मात्र पहुँच दिनु।
२. अखण्डता (Integrity): डाटा सही र अविकृत रहेको सुनिश्चित गर्नु।
३. उपलब्धता (Availability): आवश्यक समयमा डेटा र प्रणाली सहज रूपमा उपलब्ध गराउनु।

साइबर सुरक्षा महत्त्वपूर्ण हुनुका कारणहरू

१. डाटा संरक्षण : व्यक्तिगत र संस्थागत रूपमा सङ्कलित डाटा गोप्य र सुरक्षित राख्न साइबर सुरक्षा आवश्यक छ।
२. व्यवसायको निरन्तरता : कम्पनीहरूका लागि साइबर आक्रमणले ठुलो आर्थिक घाटा र प्रतिष्ठाका आँच पुऱ्याउन सक्छ।
३. राष्ट्रिय सुरक्षा : महत्त्वपूर्ण सरकारी डाटा चोरी र आक्रमणको जोखिमले राष्ट्रिय सुरक्षालाई पनि खतरा पुऱ्याउन सक्छ।
४. अनलाइन ठगी रोकथाम : साइबर सुरक्षा उपायले अनलाइन ठगी, फिसिड र स्क्याम गतिविधिहरूलाई रोक्न सहयोग गर्दछ।

साइबर सुरक्षाका प्रमुख क्षेत्रहरू

साइबर सुरक्षा विभिन्न क्षेत्रमा विभाजित हुन्छ, जसले सम्पूर्ण डिजिटल संरचनालाई सुरक्षित गर्न काम गर्छ।

१. नेटवर्क सुरक्षा : नेटवर्कलाई अनधिकृत पहुँच र आक्रमणबाट बचाउन गरिने उपायहरू।
२. एप्लिकेसन सुरक्षा : सफ्टवेयर र एप्लिकेसनमा सुरक्षा उपायहरू लागु गरेर भित्रिने खतरा रोक्ने प्रक्रिया।
३. डाटा सुरक्षा : डाटालाई इन्क्रिप्सनमार्फत सुरक्षित राखेर अनधिकृत पहुँच रोक्नु।

* सहायक प्रबन्धक (सू.प्र.), राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

४. इन्डप्याइन्ट सुरक्षा : व्यक्तिगत डिभाइसहरू (ल्यापटप, मोबाइल, ट्याब्लेट) लाई सुरक्षित राख्ने उपाय ।
५. क्लाउड सुरक्षा : क्लाउडमा स्टोर गरिएका डाटालाई सुरक्षित गर्ने विशेष उपायहरू ।
६. आइडेन्टिटी र एक्सेस म्यानेजमेन्ट (IAM) : सही व्यक्तिलाई मात्र डिजिटल प्रणालीमा पहुँच दिने प्रक्रिया ।

साइबर सुरक्षा जोखिमको वर्गीकरण

साइबर सुरक्षा जोखिमलाई मुख्य रूपमा निम्न समूहमा वर्गीकृत गर्न सकिन्छ :

१. व्यक्तिगत तथा पारिवारिक सुरक्षा जोखिम :
 - पहिचान चोरी (Identity Theft)
 - धम्की तथा ब्ल्याकमेलिङ
२. साङ्गठनिक सुरक्षा जोखिम
 - बौद्धिक सम्पत्तिको चोरी (Intellectual Property Theft)
 - गोपनीयता, पारदर्शिता र उपलब्धताको हानि (CIA Breaching)
 - प्रणाली ह्याकिङ
३. राष्ट्रिय सुरक्षा जोखिम
 - साइबर आतङ्कवाद (Cyber Terrorism)
 - राष्ट्रिय DNS आक्रमण

स्रोतका आधारमा साइबर सुरक्षा जोखिमका प्रकार

साइबर सुरक्षा जोखिमलाई स्रोतका आधारमा मूलतः दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

१. आन्तरिक जोखिम (Internal Threat) :
 - आन्तरिक जोखिम तब उत्पन्न हुन्छ, जब कुनै व्यक्तिसँग सङ्गठनको नेटवर्क वा प्रणालीमा आधिकारिक पहुँच हुन्छ ।
 - यसमा प्रणाली वा नेटवर्कमा प्रयोगकर्ता खाता (User Account) भएको वा भौतिक रूपमा पहुँच प्राप्त भएको हुनुपर्छ ।
 - यस्तो जोखिम कर्मचारीको गैरजिम्मेवार व्यवहार, ज्ञानको अभाव वा सुरक्षा प्रक्रियाको असफलताका कारण उत्पन्न हुन्छ ।
२. बाह्य जोखिम (External Threat) :
 - बाह्य जोखिम सङ्गठन बाहिरका व्यक्तिहरू वा संस्थाबाट उत्पन्न हुन्छ ।
 - यसमा नेटवर्क वा प्रणालीमा आधिकारिक पहुँच हुँदैन ।

नेपालको साइबर सुरक्षा अवस्थाको वर्तमान परिप्रेक्ष्य

नेपालमा डिजिटल परिवर्तन तीव्र गतिमा अगाडि बढिरहेको छ । इन्टरनेटको पहुँच केवल सहरी क्षेत्रमा सीमित नभई ग्रामीण इलाकासम्म फैलिएको छ । मोबाइल बैंकिङ, ई-कमर्स, अनलाइन शिक्षा र डिजिटल सरकारी सेवाहरूको प्रयोग व्यापक रूपमा भएको छ । तर यी प्रविधिको फाइदा उठाउने क्रममा साइबर सुरक्षाको समस्या दिनानुदिन बढ्दो छ ।

इन्टरनेट र डिजिटल प्रयोगको वृद्धि

नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरण (NTA) का अनुसार नेपालमा इन्टरनेट

प्रयोगकर्ताको सङ्ख्या ९० प्रतिशतभन्दा बढी पुगेको छ । यसले देखाउँछ कि धेरैजसो नेपाली नागरिक कुनै न कुनै रूपमा इन्टरनेटमा निर्भर छन् । यसै गरी डिजिटल बैंकिङ सेवाहरूको प्रयोगमा पनि वृद्धि भएको छ । तर डिजिटल सेवाहरूको व्यापक प्रयोगसँगै पर्याप्त सुरक्षा उपायको अभावले ठुलो जोखिम उत्पन्न गराएको छ ।

साइबर अपराधका घटनाहरू

साइबर अपराधलाई कुनै विशेष स्थान, सहर, देश वा अन्तर्राष्ट्रिय सीमाभित्र उत्पन्न हुन सक्ने क्रियाकलापका रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ । नेपालमा साइबर अपराधहरू अधिकतर देशभित्र र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा देखिएका छन् । यी अपराधहरू विभिन्न प्रकारका हुन्छन्, जसमा इमेल, म्यासेजिङ, सोसल मिडिया, सरकारी वेबसाइटहरूमा अनधिकृत पहुँच, साइबर पिउरा, डाटा चोरी र अनलाइन धोखाधडी जस्ता गतिविधिहरू समावेश छन् ।

नेपालमा साइबर अपराधका घटनाका प्रमुख उदाहरणहरू :

इमेल र म्यासेजिङ धोखाधडी : साइबर अपराधीहरूले इमेल र म्यासेजिङ सेवाहरूमा लिङ्कहरू पठाएर अनधिकृत पहुँच प्राप्त गर्छन् र डाटा चोर्छन् ।

सरकारी र व्यावसायिक वेबसाइटहरूमा अनधिकृत पहुँच : अपराधीहरूले सरकारी र व्यावसायिक वेबसाइटहरूमा अनधिकृत पहुँच गरेर जानकारीको दुरुपयोग गर्छन् ।

सोसल मिडियामा अपराध : सोसल मिडियामा भुटा जानकारी फैलाउन, नगद चोर्न वा नक्कली प्रोफाइल बनाएर व्यक्तिको प्रतिष्ठा नष्ट गर्न प्रयोग हुन्छ ।

सस्तो सफ्टवेयर र सामग्रीको पाइरेसी : अपरेटिङ सिस्टम, म्युजिक, चलचित्र र अन्य सामग्रीहरूको अनधिकृत रूपमा वितरण गरेर पाइरेसीको अपराध गरिन्छ ।

पहिचान चोरी (Identity Theft) : विभिन्न स्थानहरूमा भेटिएका वा सँगै रहेका व्यक्तिहरूको पहिचान चोरी गरेर बैंक खातामा अनधिकृत पहुँच प्राप्त गर्न वा अन्य ठगी गर्न प्रयोग गर्न ।

नेटवर्कमा अनधिकृत पहुँच : सरकारी कार्यालय, डाटा सेन्टरमा अनधिकृत पहुँच हासिल गर्ने कार्य ।

अन्तर्राष्ट्रिय साइबर अपराध : नेपालमा रहेका बैंक खातामा विदेशी अपराधीहरूले अनधिकृत पहुँच गरेर रकम स्थानान्तरण गर्ने क्रियाकलाप ।

साइबर सुरक्षा नीति र कानुनी व्यवस्था

हालसम्म साइबर सुरक्षासम्बन्धी विभिन्न ऐन, नीति, नियमावली, निर्देशिका र कार्यविधिहरू रहेका छन् ।

विद्युतीय कारोबार ऐन, २०६३,

विद्युतीय कारोबार नियमावली, २०६४,

सूचना तथा सञ्चार प्रविधि नीति, २०७२,

राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा नीति २०८०,

सूचना प्रविधि आकस्मिक सहायता समूह (सञ्चालन तथा व्यवस्थापन) निर्देशिका, २०७५,

अनलाइन बाल सुरक्षा निर्देशिका, २०७६,

साइबर सुरक्षा विनियमावली, २०७७,

सुरक्षित पासवर्ड नीति, २०६७ ।

साइबर सुरक्षासम्बन्धी अन्य कानूनहरू

- मुलुकी देवानी संहिता ऐन, २०७४,
- मुलुकी अपराध संहिता ऐन, २०७४,
- बैंकिङ कसुर तथा सजाय ऐन, २०६४,
- पेटेन्ट डिजाइन र ट्रेडमार्क ऐन, २०२२,
- प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९,
- उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५,
- सरकारी कार्यालयको वेबसाइट निर्माण तथा व्यवस्थापन सेवा विधि निर्देशिका, २०७८,
- नागरिक एप (सञ्चालन तथा व्यवस्थापन) निर्देशिका, २०७८।

साइबर सुरक्षा पूर्वाधार

नेपालमा साइबर सुरक्षासम्बन्धी प्रविधि र उपकरणहरूको अभाव छ। सरकारी निकायहरू र निजी संस्थानहरूले साइबर सुरक्षामा लगानी नगर्दा प्रणालीहरू सजिलै आक्रमणको सिकार भएका छन्। नेपाल टेलिकम र एनसेलजस्ता ठुला सेवाप्रदायकहरूले आंशिक रूपमा साइबर सुरक्षाको उपाय अपनाए पनि देशभरि व्यापक रूपमा लागु गर्न कठिन छ।

जनचेतना र शिक्षा

नेपालमा साइबर सुरक्षासम्बन्धी जनचेतना कम छ। धेरैजसो प्रयोगकर्ताहरू पासवर्ड व्यवस्थापन, फिसिडमेल र मालवेयर जोखिमका बारेमा जानकारी नहुँदा सजिलै आक्रमणको सिकार हुन्छन्। शिक्षा क्षेत्रले पनि साइबर सुरक्षालाई पर्याप्त प्राथमिकता दिएको छैन, जसले गर्दा भविष्यका साइबर सुरक्षा चुनौतीको सामना गर्न योग्य दक्ष जनशक्ति अभाव छ।

अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य

साइबर अपराधको दायरा कुनै राष्ट्रको सीमामा सीमित हुँदैन। नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग सहकार्य गरेर साइबर सुरक्षा प्रणालीलाई बलियो बनाउन सक्ने सम्भावना छ। हालसम्म नेपालले सीमित मात्रामा अन्तर्राष्ट्रिय साभेदारी गरिरहेको छ, जुन पर्याप्त छैन।

डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क र साइबर सुरक्षा

नेपाल सरकारले डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्कमार्फत देशलाई डिजिटल युगमा अगाडि बढाउन पहल गरेको छ। यसअन्तर्गत डिजिटल पूर्वाधारको विकास, अनलाइन सेवाहरूको विस्तार र डिजिटल साक्षरता वृद्धिको लक्ष्य छ। तर यो फ्रेमवर्कमा साइबर सुरक्षालाई प्राथमिकता दिन अझै ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकता छ।

समस्या तथा चुनौतीहरू

समस्याहरू

- राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा कमजोर हुनुमा सूचना प्रविधि र साइबर सुरक्षासम्बन्धी आवश्यक नीति तथा कार्ययोजनाको अभाव, समयानुसार परिमार्जनको अभाव,
- विद्यमान विद्युतीय कारोबार ऐन, २०६३ ले सीमापार अपराधलगायतका पछिल्ला साइबर सुरक्षाका चुनौतीहरू सम्बोधन गर्न नसकेको,
- विभिन्न संस्थाहरूले डिजिटल प्लेटफर्मको प्रयोग गरी सेवा दिने गरेको तर त्यस्तो सेवा दिँदा साइबर सुरक्षामा चाहिने निम्नस्तरको

अनुपालन संयन्त्र (compliance mechanism) पनि कायम गरेको नदेखिएको,

- सूचना प्रविधि क्षेत्र तथा साइबर सुरक्षामा पर्याप्त लगानी हुन नसकेकाले मुलुकमा साइबर सुरक्षाका चुनौती सम्बोधन गर्न कठिन भएको,
- आन्तरिक एवम् बाह्य सुरक्षा जोखिमलाई कम गर्न उचित संयन्त्रको अभाव,
- एकीकृत समन्वयात्मक निकायको अभाव; अन्तर निकाय समन्वय, सहकार्य एवम् सूचना आदानप्रदान कार्यको अभाव,
- साइबर सुरक्षासँग सम्बन्धित कार्यको अनुगमन गर्न संरचनागतरूपमा निकाय/संयन्त्रलाई सशक्त बनाउन नसकिएको,
- सीमापार साइबर अपराधलाई कानुनी दायरामा ल्याउन द्विपक्षीय कानुनी सहयोग सन्धि/सम्झौताहरू हुन नसकेको,
- नेपाल बाहिरबाट सञ्चालन हुने सामाजिक नेटवर्किङ साइटहरू, मोबाइल एप्लिकेसन, इमेल सेवाप्रदायकलगायतका विद्युतीय प्लेटफर्मका आधिकारिक निकायसँग द्विपक्षीय सम्झौता नभएकाले त्यस्ता माध्यमबाट हुने अपराध नियन्त्रणमा समस्या देखिएको,
- इन्टरनेट सेवाप्रदायक (Internet Service Provider –ISP) जस्तै : MAC Address/IMEI of the device needed for Internet Browsing, IP Address that is being used, Social Networking Sites Log, Mobile App Logs आदि उपलब्ध नगराउँदा अपराध अनुसन्धानमा कठिनाई हुने गरेको। ISPs ले Network Address Translation (NAT) को Log Content नराख्नु,
- नेपालमा रहेका केही इन्टरनेट सेवाप्रदायक संस्थाहरूले डाटाहरूलाई उचित रूपमा भण्डारण गर्न नसक्नु वा त्यस्ता प्रविधिहरूको प्रयोग नगर्नु,
- नियमित सुरक्षा परीक्षण नहुनु। सरकारी निकायहरूका अनलाइन प्रणालीको नियमित सुरक्षा परीक्षण गर्न आवश्यक पर्ने प्रविधि र जनशक्तिको कमी,
- आवश्यक जनशक्ति तथा दक्ष जनशक्तिको अभाव, साइबर सुरक्षा क्षेत्रमा काम गर्ने दक्ष जनशक्तिको न्यून उपलब्धता तथा साइबर सुरक्षा जस्ता महत्त्वपूर्ण र संवेदनशील क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिहरूको सरुवा प्रणालीबाट सिर्जित समस्याहरू,
- क्षमता विकास नहुनु, कार्यरत जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमको अभाव हुनुका साथै मनोबल बढाउन उत्प्रेरणामूलक कार्यको अभाव,
- सर्भर, नेटवर्क उपकरण, सफ्टवेयर, हार्डवेयरको न्यूनतम मापदण्ड तोक्न नसकिएको र प्रयोग अघि Bug free छ/छैन (Sandboxing) यकिन गर्ने कुनै प्रकारको संयन्त्र नभएको,
- डिजिटल साक्षरतामा विद्यमान रहेको खाडल, जनचेतनाको अभाव हुनु, इन्टरनेट तथा सोसँग सम्बन्धित सेवाहरूको उचित प्रयोगमा आमजनताको ज्ञानको अभाव,
- नीति निर्देशनको पूर्ण अनुपालनमा देखिएका समस्याहरू,
- समस्या समाधानमा व्यावहारिक ज्ञान र अनुभवको कमी,
- उपलब्ध साइबर सुरक्षाका उपकरणहरूको पूर्णरूपमा प्रयोग नहुनु,

- आचारसंहिता र नैतिकताको अभाव,
- विभिन्न सूचना प्रणाली प्रयोग गरी ई-सेवा प्रदान गर्ने सङ्घ संस्थाहरूले सुरक्षाका आधारभूत मापदण्ड पूरा नगर्नु, आदि।

चुनौतीहरू

माथि उल्लिखित विभिन्न समस्याहरूले साइबर अपराध अनुसन्धानमा चुनौती सिर्जना गरेका छन्। जस्तै :

- व्यक्तिको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउने चुनौती,
- सीमित स्रोत र साधनबाट गम्भीर तथा जटिल किसिमको कामकारबाही गर्नुपर्ने चुनौती,
- नयाँ प्रविधिहरूको विकास र प्रयोग (जस्तै : 5G, Block chain and cryptocurrency) सँगै प्रविधिको फड्को (Technology Leapfrogging) समाले चुनौती,
- Internet of things (IoT) उपकरणहरूको व्यापक प्रयोगलाई नियमन गर्ने चुनौती,
- Phishing Scams,
- अनधिकृत (Pirated) सफ्टवेयरको प्रयोग नियन्त्रण,
- सामाजिक सञ्जाल (Facebook, Twitter, Instagram, YouTube, TikTok WhatsApp) आदिलाई दर्ता प्रकृत्यामा ल्याउने चुनौती,
- आन्तरिक एवम् बाह्य सुरक्षा जोखिमलाई कम गर्नु,
- नवीनतम प्रविधिहरू जस्तै : Blockchain, Cryptocurrency को प्रयोगबाट सिर्जित चुनौतीहरू,
- सरकारी संयन्त्रमा कार्यरत सबै जनशक्तिसँग सूचना प्रविधि सम्बन्धित आधारभूत तालिमलगायत माध्यमबाट डिजिटल साक्षरता वृद्धि गर्ने चुनौती,
- सार्वजनिक सेवामा साइबर सुरक्षा विषयका विज्ञ कर्मचारीहरूलगायत सूचना प्रविधि क्षेत्रमा लागेका जनशक्तिसँग विषयवस्तु सम्बन्धित दक्षता वृद्धि र टिकाइराख्ने चुनौती,
- स्रोत व्यवस्थापनका चुनौतीहरू,
- विद्यमान नीति कार्यान्वयन तथा नयाँ नीतिको आवश्यकता बुझाउन सक्ने व्यवस्थापन तहको जनशक्तिको अभाव,
- सरकारी तथा निजी क्षेत्रबाट डिजिटल माध्यमको प्रयोग गरी दिइने सेवामा साइबर सुरक्षाको चुनौती,
- विभिन्न संस्थाहरूले दिएका सेवाहरू र सो सेवा प्रदान गर्न प्रयोग भएका प्रणालीहरू साथै प्रयोग भएका प्रकृत्याहरूमा संस्थागत अनुपालन संयन्त्र तथा प्रणाली लेखापरीक्षण गराउने निकायको क्षमता विकासको चुनौती,
- संस्थाका कर्मचारीहरू नै साइबर अपराधमा संलग्न हुन सक्ने

अवस्थालाई नियन्त्रण गर्दै cyber hygiene लाई चुस्तदुरुस्त राख्ने चुनौती,

- संस्थाभित्र व्यक्तिगत Gadget को प्रयोगबाट हुन सक्ने सूचनाको चोरी नियन्त्रण गर्ने चुनौती,
- विभिन्न निकायलाई cybersecurity capability maturity model को विभिन्न तहमा राखेर संस्थालाई दिएका सेवाहरूलाई त्यो model को निश्चित तहसम्म पार नगरी सेवा प्रवाह भए, नभएको नियमन गर्ने चुनौती,
- विभिन्न निकायमा pirated software हरूको व्यापक प्रयोगमा परिवर्तन ल्याउने चुनौती,
- सञ्चार तथा सूचना प्रविधि पूर्वाधारको स्थापना एवम् विस्तारका चुनौती,
- बढ्दो Digitalization तथा e-governance को कार्यान्वयनका चुनौतीहरू,
- सञ्चार तथा सूचना प्रविधिमा निर्भरता एवम् द्रुत विकासलाई पछ्याउने चुनौती,
- अव्यवस्थित र असुरक्षित राष्ट्रिय साइबर स्पेसलाई सुरक्षित र व्यवस्थित बनाउने चुनौती,
- साइबर स्पेसको स्तरीकरण नियन्त्रण प्रणाली र कानुनी कार्यवाही तयार गर्ने चुनौती,
- Digitally Locked अवस्थाबाट मुक्त हुन Nepal Internet to the sea लाई छिटो कार्यान्वयन गरी आत्मनिर्भर हुँदै जाने र बाह्य विश्वसँग सञ्चार तथा सूचना प्रविधि प्रणालीहरूलाई जोडिराख्ने चुनौती,
- तदर्थ रूपमा वितरण भइरहेको Internet bandwidth प्रणालीबाट सिर्जित सुरक्षा चुनौती सामना गर्न ब्यान्डविथलाई राष्ट्रिय ग्रिडमा ल्याई वितरण प्रणाली लागु गर्ने र National Gateway नियमन प्रणाली कार्यान्वयन गर्ने चुनौती,
- बृहत् रूपमा प्रयोग हुने बाह्य राष्ट्रबाट सञ्चालित एप्लिकेसनहरू (Facebook, Tiktok, etc) का माध्यमबाट हुने अपराध नियन्त्रण गर्न Digital evidences हासिल गर्ने चुनौती, आदि।

सन्दर्भ सामग्री

तामाङ अ. (n.d.), सूचना प्रविधिको एक सय वर्ष फर्केर हेर्दा, नागरिक न्युज।

<https://nagariknews.nagariknetwork.com/technology/115877-1486094940.html>

<https://www.moha.gov.np/upload>

<https://rajdhanidaily.com/id/1805/>

<https://annapurnapost.com/news/70081/>

<https://www.nta.gov.np/uploads/contents>

नेपालका सार्वजनिक संस्थानको वर्तमान अवस्था र अबको कार्यदिशा

ऋषि ज्ञवाली*

नेपालमा सार्वजनिक संस्थान स्थापना, सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा नियमित कार्यसम्पादनका लागि राज्यले वित्तीय स्रोतको ठुलो हिस्सा परिचालन गर्दै आएको छ। हालको सार्वजनिक संस्थानको अवस्थाले निर्धारित उद्देश्यअनुरूपको परिणाम प्राप्त हुन नसकेको वित्तीय अवस्थाले चिन्तित गरेको छ। एकाधिकारमा सञ्चालित बाहेकका अन्य सार्वजनिक संस्थानहरू प्रतिस्पर्धी वातावरणमा व्यावसायिक एवम् वित्तीय रूपमा अपेक्षितस्तरमा सफल हुन सकेका छैनन्। केही सामाजिक, औद्योगिक र व्यापारिक क्षेत्रका संस्थानहरू विगत लामो समयदेखि घाटामा सञ्चालित छन्।

हाल केही सार्वजनिक संस्थान घाटामा सञ्चालन भएको, नाफामा कमी आएको, कोषमा व्यवस्था नभएको दायित्व बढ्दै गएको, प्रशासनिक र व्यवस्थापन खर्चमा उच्च भएको, निर्धारित समयमा नियमित लेखापरीक्षण नभएको, भुक्तानी गर्नुपर्ने ऋणको सावँ र ब्याजको अंश बढ्दै गएको एवम् सरकारलाई प्राप्त हुने लाभांशमा कमी आएको छ। सरकारको नीति एवम् प्राथमिकताअनुसार नागरिकलाई गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा सुलभ मूल्यमा उपलब्ध गराउनुपर्ने र निजी क्षेत्रसँग प्रतिस्पर्धा गरी प्रतिस्पर्धी व्यावसायिक वातावरणमा निर्धारित उद्देश्यका साथ सञ्चालन गर्नुपर्ने दोहोरो बाध्यतामा सार्वजनिक संस्थानहरू रहेका छन्।

सार्वजनिक संस्थानको हालको अवस्था

बजार संयन्त्रले प्रभावकारी कार्य गर्न नसकेका कारण सन् १९३० को दशकमा देखिएको विश्वव्यापी आर्थिक मन्दीपश्चात् अर्थ

व्यवस्थालाई योजनाबद्ध विकासका माध्यमबाट सञ्चालन गर्ने रणनीतिअनुसार विश्वमा सार्वजनिक संस्थानको स्थापना सुरु भएको थियो। नेपालमा सार्वजनिक संस्थानको सुरुवात वि.सं. १९९३ सालमा विराटनगर जुट मिलको स्थापनासँगै भएको थियो। त्यसपश्चात् योजनाबद्ध रूपमा प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (वि.सं. २०१३ देखि वि.सं. २०१८) को अवधिमा सार्वजनिक संस्थानले गति लिएको देखिन्छ। प्रथम योजना अवधिमा सार्वजनिक संस्थानको सङ्ख्या ८ रहेको देखिन्छ। सातौँ पञ्चवर्षीय योजना (वि.सं. २०४२ देखि वि.सं. २०४७) को अन्त्यसम्ममा सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व भएका सार्वजनिक संस्थानको सङ्ख्या ६२ पुगेको थियो। वि.सं. २०४७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपश्चात् आठौँ योजना अवधिमा सरकारी स्वामित्वमा रहेका संस्थान निजीकरण गर्ने कार्यले तीव्रता पायो। दसौँ योजनाको अन्त्यसम्ममा करिब डेढ दर्जन संस्थान निजीकरण तथा एक दर्जन संस्थान खारेजी भए। एघारौँ योजना अवधिमा सार्वजनिक संस्थानको सङ्ख्या ३६ कायम भएको पछिल्लो समयमा आवश्यकताअनुसार केही नयाँ सार्वजनिक संस्थान भएका छन् भने एउटै उद्देश्य भएका केही संस्थान गाभिएका छन्।

आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा ४४ पुगेको छ, जसमा २० वटा नेपाल सरकारको पूर्ण स्वामित्व र २४ वटा अधिकांश स्वामित्व (नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको स्वामित्व रहेको अन्य निकायको ५० प्रतिशत भन्दा बढी) मा रहेका छन्। औद्योगिक क्षेत्रमा १०, व्यापारिक क्षेत्रमा ४, सेवा क्षेत्रमा ११, सामाजिक क्षेत्रमा ५, जनोपयोगी क्षेत्रमा ५ र वित्तीय क्षेत्रमा ९ सार्वजनिक संस्थानहरू रहेका छन्।

सार्वजनिक संस्थानको सेयर स्वामित्व विवरण

प्रतिशतमा

क्र.सं.	संस्थानको नाम	स्वामित्व		कैफियत
		नेपाल सरकारको	संस्थान/ निजी क्षेत्रको	
क. औद्योगिक क्षेत्र				
१	दुग्ध विकास संस्थान	१००	०	
२	जडिबुटी उत्पादन तथा प्रशोधन कम्पनी लिमिटेड	९७.६१	२.३९	
३	हेटौँडा सिमेन्ट उद्योग लिमिटेड	१००	०	
४	जनकपुर चुरोट कारखाना लिमिटेड	१००	०	
५	नेपाल औषधि लिमिटेड	९९.०७	०.९३	
६	उदयपर सिमेन्ट उद्योग लिमिटेड	१००		
७	नेपाल ओरिन्ड म्याग्नासाइट प्रा. लि.	८३.३३	१६.६७	
८	बुटवल धागो कारखाना लिमिटेड	५९.७४	४०.२६	
९	नेपाल मेटल कम्पनी लिमिटेड	७९.३९	२०.६१	
१०	धौबादी फलाम कारखाना लिमिटेड	१००	०	
	जम्मा	९५.६७	४.३३	

* वरिष्ठ सहायक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

क्र.सं.	संस्थानको नाम	स्वामित्व		कैफियत
		नेपाल सरकारको	संस्थान / निजी क्षेत्रको	
ख. जनोपयोगी क्षेत्र				
१	नेपाल खानेपानी संस्थान	१००	०	
२	नेपाल विद्युत् प्राधिकरण	१००	०	
३	नेपाल दूरसञ्चार कम्पनी लिमिटेड	९१.५	८.५०	
४	विद्युत् उत्पादन कम्पनी लिमिटेड	७१.६९	२८.३१	
५	राष्ट्रिय प्रसारण ग्रिड कम्पनी	९८.७६	१.२४	
	जम्मा	९८.५५	१.४५	
ग. व्यापारिक क्षेत्र				
१	कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेड	९७.७१	२.२९	
२	नेपाल आयल निगम लिमिटेड	९९.४६	०.५४	
३	नेपाल वन निगम लिमिटेड	९६.२७	३.७३	
४	खाद्य व्यवस्था तथा व्यापार कम्पनी लिमिटेड	१००	०	
	जम्मा	९९.३६	०.६४	
घ. औद्योगिक क्षेत्र				
१	कृषि विकास बैंक लिमिटेड	५१	४९	
२	राष्ट्रिय बिमा संस्थान	२७.७८	७२.२२	
३	राष्ट्रिय बिमा कम्पनी लिमिटेड	४७.५०	५२.५०	
४	राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक	९९.९७	०.०३	
५	निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोष	९०	१०	
६	नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लिमिटेड	५८.६६	४१.२३	
७	नागरिक लगानी कोष	२३.२३	७६.६६	
८	हाइड्रो इलेक्ट्रिसिटी इन्भेस्टमेन्ट एन्ड डेभलपमेन्ट कम्पनी लिमिटेड	५४.७७	४५.२३	
९	नेपाल बैंक लिमिटेड	५१	४९	
	जम्मा			
ड. सामाजिक क्षेत्र				
१	सांस्कृतिक संस्थान	१००	०	
२	गोरखापत्र संस्थान	१००	०	
३	जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड	१००	०	
४	नेपाल टेलिभिजन	१००	०	
५	राष्ट्रिय आवास कम्पनी लिमिटेड	१००	०	
	जम्मा	१००		
च. सेवा क्षेत्र				
१	औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेड	९९.६९	०.३१	
२	नेसनल कन्स्ट्रक्सन कम्पनी नेपाल लिमिटेड	१००	०	
३	नेपाल पारवहन तथा गोदाम व्यवस्था कम्पनी लिमिटेड	१००	०	
४	नेपाल इन्जिनियरिङ कन्सल्टेन्सी सेवा केन्द्र लिमिटेड	१००	०	
५	नेपाल वायु सेवा निगम	१००	०	
६	राष्ट्रिय उत्पादकत्व तथा आर्थिक विकास केन्द्र लिमिटेड	१००	०	
७	नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण	१००	०	
८	नेपाल पूर्वाधार निर्माण कम्पनी लिमिटेड	१००	०	
९	साभ्ना यातायात	९२.१८	७.८२	
१०	नेपाल रेल्वे कम्पनी लिमिटेड	१००	०	
	विशाल बजार कम्पनी लिमिटेड	९९.४९	०.५१	
	जम्मा	९२.१३	७.८७	

सार्वजनिक संस्थानको कार्यसम्पादन स्थिति

नेपालका सार्वजनिक संस्थानहरूको वित्तीय स्थिति हेर्दा आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा २६ वटा संस्थानहरू नाफामा र १५ वटा संस्थानहरू

घाटामा रहेका छन् भने ३ वटा संस्थानहरूको शून्य कारोबार रहेको छ । नाफामा रहेका २६ संस्थानमध्ये सबैभन्दा बढी नाफा आर्जन गर्ने ५ संस्थानहरूमा क्रमशः नेपाल आयल निगम लि., नेपाल विद्युत्

प्राधिकरण, नेपाल दूरसञ्चार कम्पनी लिमिटेड, नागरिक लगानी कोष र निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोष रहेका छन् । यसै गरी घाटामा रहेका १५ संस्थानमध्ये उच्च नोकसानीमा रहेका ५ संस्थानहरू क्रमशः नेपाल वायुसेवा निगम लि., नेपाल खानेपानी संस्थान, दुग्ध विकास संस्थान, उदयपुर सिमेन्ट उद्योग लि. र नेपाल टेलिभिजन रहेका छन् ।

- समग्र सार्वजनिक संस्थानको आ.व. २०७९/८० मा कुल सञ्चालन आय ६ खर्ब ६१ अर्ब १ करोड २९ लाख पुगेको छ ।
- आ.व. २०७९/८० मा नेपाल सरकारको कुल लगानी ६१ अर्ब १० करोड ७४ लाख पुगेको छ ।
- आ.व. २०७९/८० मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा सार्वजनिक संस्थानको कुल सञ्चालन आयको अनुपात १२.२८ प्रतिशत रहेको छ ।
- आ.व. २०७९/८० मा सार्वजनिक संस्थानको राजस्वको स्रोतका रूपमा योगदान ६.९७ प्रतिशत रहेको छ ।
- आ.व. २०७९/८० मा सार्वजनिक संस्थानमा ३२,१८० जनाले प्रत्यक्ष रोजगारी प्राप्त गरेका छन् ।

चुनौतीहरू

नेपाल जस्तो आर्थिक, प्रशासनिक एवम् वित्तीय संरचना भएको मुलुकका लागि सार्वजनिक संस्थानको आवश्यकता अपरिहार्य छ । देशको सामाजिक तथा आर्थिक रूपान्तरणका लागि समेत सार्वजनिक संस्थानको भूमिका उत्प्रेरक रहने गर्दछ । यस्तो भूमिका निर्वाहमा सार्वजनिक संस्थानहरूले थुप्रै किसिमका चुनौतीहरू सामना गर्दै आएका छन् ।

- खारेजीमा परेका वा सम्पत्ति/सेयर बिक्री गरिएका संस्थानबाट असुल गर्न बाँकी रहेको ऋण हिसाबमिलान गर्न समेत सही तथ्याङ्क र कागजातको अभाव हुनु तथा उपलब्ध तथ्याङ्कका आधारमा हिसाबमिलानको चुनौती देखिन्छ ।
- संस्थान स्थापनाको उद्देश्य र संस्थान सञ्चालन व्यावसायिकताको उद्देश्यमा रहेको विरोधाभाष अन्त्य गर्दै पारदर्शिता, जवाफदेहिता, प्रविधिको प्रयोग र वित्तीय अनुशासन तथा संस्थागत सुशासनको विकास गर्नु,
- संस्थानको स्रोत परिचालन, मूल्य निर्धारण एवम् व्यवस्थापनमा स्वायत्तता र प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्नु,
- योग्यतामा आधारित नेतृत्व छनौट प्रणालीको लागु गरी कुशल व्यवस्थापन विकास गर्नु,
- संस्थानको नियमन, अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि मापदण्ड तयार गरी लागु गर्नु,
- संस्थानहरू पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन गर्नु,
- मानव संसाधनको विकास तथा सही व्यवस्थापन गर्नु,
- निजीकरण भई सञ्चालनमा रहेका संस्थानको सुशासन, वित्तीय कार्यकुशलता अभिवृद्धि गरी निजीकरण हुँदा गरिएका सर्त पालना गराउनु,
- संस्थान सञ्चालनको विधिमा समेत दुविधा रहेको छ । संस्थान स्वायत्त संस्थाका रूपमा सञ्चालन हुने कि सरकारको नियन्त्रणमा रहने भन्नेमा स्पष्टता नहुनु,
- संस्थानको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कमजोर रहेको तथा जुन जुन

क्षेत्रमा निजी क्षेत्र सक्रिय र सफल छ, त्यस क्षेत्रमा संस्थानहरू बढी असफल भएका रहनु,

- संस्थाहरूमा भएको ठुलो कर्मचारी सङ्ख्याका कारण संस्थानहरूको प्रशासनिक खर्च वृद्धि हुनु,
- सार्वजनिक संस्थानको स्थापनाको उद्देश्यका सम्बन्धमा सरकार तथा संस्थान स्वयम् स्पष्ट हुन नसक्नु,

सार्वजनिक संस्थानहरूले आजसम्म विविध समस्या एवम् चुनौतीहरू सामना गर्दै सोहीअनुसारको परिस्थिति अनुकूलका रणनीति र कार्ययोजनासहित अघि बढ्न प्रयासरत छन्, जसका कारण संस्थानहरूको व्यवस्थापन, सञ्चालन र व्यावसायिक अभ्यासमा क्रमशः सुधारसमेत भएको कुरालाई नकार्न भने सकिन्न । यी सुधारका प्रयास र प्रयोगले मात्र सार्वजनिक संस्थानहरूले आफ्ना लक्ष्य, उद्देश्य, सकारका नीति तथा कार्यक्रम, हाल बजारको माग तथा अपेक्षाअनुसारका वस्तु तथा सेवाको मागलाई सम्बोधन गर्न सक्ने स्थिति बन्न सकेको छैन ।

सुधारहरू क्षणिक तथा देखावटी प्रकृतिका हुनु, पर्याप्त मात्रामा नहुनु, बजार आवश्यकता र प्रतिस्पर्धाअनुसारको नहुनु, प्रविधिको प्रयोग न्यून रहनु जस्ता कारणहरूले सार्वजनिक संस्थानहरूले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई दिनुपर्ने स्तरको टेवा दिन नसकेको विषय यथार्थ हो ।

सार्वजनिक संस्थानका लागि गरिँदै आएको नीतिगत तथा कानुनी र व्यवस्थापकीय सुधारहरू गर्दै लैजानु आजको आवश्यकता हो । वास्तविक आवश्यकता र बजार प्रतिस्पर्धाका आधारमा संस्थानको स्थापना गर्ने, सेयर एवम् ऋण लगानी नीति लागु गर्ने, निष्पक्ष, सक्षम नेतृत्व नियुक्ति प्रणालीको विकास गर्ने, आवश्यकताअनुरूप सार्वजनिक संस्थानको सेयर संरचना व्यवस्थापन गर्ने, बन्द रहेका संस्थानहरूलाई निजीकरण वा खारेजी प्रक्रियामा लैजाने, संस्थानको क्षमता, बजार अवस्था, समग्र अर्थतन्त्रमा संस्थानको प्रभावको अध्ययन गरी पुँजी थप आदि जस्ता नीतिगत तथा कानुनी सुधारहरू आवश्यक देखिन्छ ।

जोखिम व्यवस्थापन, वार्षिक कार्ययोजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन, सञ्चालनको ढाँचा निर्धारण, वस्तु तथा सेवाको मूल्य निर्धारणका लागि स्वचालित आधुनिक प्रणालीको विकास, सञ्चालकको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन करार गर्ने, कार्यसम्पादनमा आधारित सेवा सुविधा, वस्तु तथा सेवाको गुणस्तरमा सुधार तथा बजारमा प्रतिस्पर्धायोग्य बनाउने विषयहरूमा स्पष्टतासहितको व्यवस्थापकीय सुधार गर्न सकिएको सार्वजनिक संस्थान दीर्घकालीन रूपमा सबल र सक्षम हुने देखिन्छ ।

नेपालमा सार्वजनिक संस्थान सञ्चालनको आगामी मार्गचित्र

नागरिकको संविधान प्रदत्त मौलिक हक, राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीति, आवधिक योजना तथा सरकारका वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमको कार्यान्वयन र विपद्को समयमा अत्यावश्यक पर्ने वस्तु तथा सेवाको नियमित र सुलभ आपूर्तिको लागि सार्वजनिक संस्थानको सान्दर्भिकता थप सशक्त बनेको छ । कानुनी व्यवस्था, स्रोत तथा बजारलगायतका पक्षमा सार्वजनिक संस्थानको सुधार गरी कार्यसम्पादनस्तर उकास्न आगामी दिनका लागि संस्थानको प्रभावकारी सञ्चालन र व्यवस्थापनको मार्गचित्र देहायअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

- सार्वजनिक संस्थानले प्रदान गर्ने सेवा, प्रतिस्पर्धा, सञ्चालन लागत एवम् संस्थानको सान्दर्भिकता विश्वलेषण गरी हाल सञ्चालनमा रहेका संस्थानमा सरकार संलग्न

रहनुपर्ने, सार्वजनिक निजी साभेदारीमा सञ्चालन गर्नुपर्ने, व्यवस्थापन करारमा दिने, पूर्णरूपमा निजी क्षेत्रलाई सञ्चालन गर्न दिने तथा खारेज गर्नुपर्ने गरी प्राथमिकता निर्धारण र वर्गीकरण गर्नुपर्दछ । यसका लागि सम्बन्धित मन्त्रालयले व्यवस्थापन विज्ञ, वित्तीय विश्लेषक, संस्थान विज्ञ र कानुन विज्ञसमेत रहेको 'सार्वजनिक संस्थान सुधार एकाई गठन गर्ने,

- सार्वजनिक संस्थानलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्न सञ्चालन र व्यवस्थापनसम्बन्धी एकीकृत कानुन तर्जुमा गर्ने । लगानी, प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको नियुक्ति, कर्मचारीको सेवा सुविधासम्बन्धी मापदण्ड निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने र तालुक मन्त्रालयले प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको भरपर्दो संयन्त्र बनाउने,
- हाल सञ्चालनमा रहेका सार्वजनिक संस्थानमध्ये ठुला संस्थानको आवश्यकता, सान्दर्भिकता र कार्यप्रकृतिका आधारमा पुनर्संरचना गर्नु आवश्यक छ । समान उद्देश्य तथा एकै प्रकृतिका कार्य गर्ने विभिन्न संस्थानलाई एकआपसमा गाभ्ने, गाभिने तथा ठुला संस्थानलाई कार्य विशिष्टीकरणका लागि छुट्ट्याउने नीतिको कार्यान्वयन गर्दै लैजाने,
- प्रत्येक संस्थानको प्रमुख कार्यकारी अधिकृतसँग तालुक मन्त्रालयले कार्यसम्पादन सूचक निर्धारण गरी कार्यसम्पादनको न्यूनतम मापदण्ड तोकी प्रत्येक वर्ष कार्यसम्पादन सम्झौता गर्ने । आर्थिक वर्ष समाप्त भएको एक महिनाभित्र कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्ने । मूल्याङ्कनको नतिजाका आधारमा नियुक्ति निरन्तरता पाउने वा अवकाश दिने व्यवस्था मिलाउने ।
- सार्वजनिक संस्थानलाई छरितो बनाई उत्पादकत्व र कार्यक्षमता प्रभावकारी बनाउन संस्थानको व्यावसायिक योजना र कार्यबोझका आधारमा नयाँ सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गरी कर्मचारीको सङ्ख्या उपयुक्त आकारमा राख्ने नीतिलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने,
- सार्वजनिक संस्थानमा आर्थिक अनुशासन कायम गर्न लेखाप्रणालीलाई वैज्ञानिक, पारदर्शी र अन्तर्राष्ट्रिय लेखामानानुरूप बनाउन सबै संस्थानमा पूर्णरूपमा नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मानहरू कार्यान्वयन गर्ने । समयमै लेखापरीक्षण सम्पन्न गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्ने । आन्तरिक नियन्त्रण र आन्तरिक लेखापरीक्षणलाई प्रभावकारी बनाउने,
- सरकारले सार्वजनिक संस्थानको व्यावसायिक योजनाका आधारमा आर्थिक र वित्तीय सम्भाव्यता देखिएका संस्थानमा मात्र लगानी गर्ने । सम्भाव्य दायित्व र नोक्सानी व्यहोर्ने कोष खडा गर्ने । साथै संस्थानको जोखिम व्यहोर्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्न पुँजी वृद्धि योजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था मिलाउने,
- सरकारको ठुलो लगानी रहेका नेपाल विद्युत् प्राधिकरण, नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण, नेपाल टेलिकमलगायतका संस्थानमा सुधारका लागि वार्षिक कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । ठुलो कारोबार

भएका केही संस्थानलाई पर्याप्त पुँजी र नीति प्रविधीमार्फत प्रतिस्पर्धी बनाउन उपयुक्त विधि तय गरी रणनीतिक साभेदार भित्र्याई व्यवस्थापन करारमा दिने नीति अलम्बन गर्ने,

- विविध कारणले सञ्चालनको सम्भावना नै नभएका, बन्द भएका संस्थानलाई खारेजी वा बर्हिगमनसहितको कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था गर्ने । बन्द रहेका खारेज गरिएका संस्थानको जग्गा, मेसिनरी र पाटपुर्जाको प्रतिफलयुक्त क्षेत्रमा उपयोग तथा कागजातहरूको सुरक्षा गर्न आवश्यक विधि र संयन्त्र बनाउने,
- निजीकरण गरिएका संस्थानमा लामो समयदेखि समाधान हुन नसकेका विवाद निरूपण गर्ने । निजीकरण गरिएका संस्थानको सम्भौतामा उल्लिखित प्रावधान कार्यान्वयन भए नभएको विषयमा सम्बन्धित निकायबाट कार्यप्रगतिको विवरण लिई कार्यान्वयन अनुगमन गरी कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

हाल अर्थतन्त्र विशेष अवस्थामा छ । पर्याप्त लगानी योग्य बैंक मौज्जात, बढ्दो विप्रेषण आप्रवाह, सकारात्मक भुक्तानी सन्तुलन र निरन्तर वृद्धि हुँदै गइरहेको वैदेशिक मुद्रा सञ्चितिका कारण बाह्य क्षेत्र सबल अवस्थामा रहेको छ । तर आन्तरिक आर्थिक गतिविधि चलायमान नहुनु, घट्टो ब्याजदरमा पनि कर्जा लगानीमा अपेक्षित वृद्धि हुन नसक्नु, समग्र बजारमा वस्तु तथा सेवाको माग घट्नु, उद्योग एवम् व्यापारमा नयाँ लगानीकर्ताको प्रवेश नहुनुले आशातीत रूपमा आन्तरिक अर्थतन्त्र सबल देखिँदैन ।

अहिलेको नेपालको आन्तरिक अर्थतन्त्रलाई हेर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई कर्जा लगानी गर्न स्रोतअनुसारको आन्तरिक बजार चलायमान नहुनु तथा कर्जा असुलीमा पनि तुलनात्मक हिसाबमा त्यति सहज अवस्था देखिँदैन भने अर्कोतर्फ उद्योग एवम् व्यापार व्यवसायीले लिएको कर्जा सहजै तिर्न सक्ने क्षमता र व्यवसायीहरूमा आत्मविश्वासको समेत कमी रहेको छ । यस्तो अवस्थामा आन्तरिक अर्थतन्त्र चलायमान पार्न सरकार र अन्य सरोकारवालाहरूको भूमिका थप महत्त्वपूर्ण हुनुपर्दछ । यस्तो अवस्थामा बजारको आन्तरिक आर्थिक गतिविधि र समग्र अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउनसमेत सार्वजनिक संस्थानको दायित्व र भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

- सार्वजनिक संस्थान उत्पादन, उत्पादकत्व, वस्तु तथा सेवाको गुणस्तर अभिवृद्धि, प्रतिस्पर्धी क्षमता विस्तार, व्यवस्थापकीय जवाफदेहिता, वित्तीय अनुशासन, संस्थागत सुशासन र प्रभावकारी स्रोत व्यवस्थापनमा केन्द्रित हुनु जरुरी छ । यसका लागि संस्थानको वित्तीय अवस्था सुधार एवम् कुशल व्यवस्थापन हुन जरुरी छ ।
- सार्वजनिक संस्थानको सेयर हिस्सा घटाउँदै सरकारी स्वामित्वका लागि आवश्यक न्यूनतम ५१ प्रतिशत वा केही बढी राखी बाँकी प्राथमिक निष्कासनमार्फत आम पब्लिकलाई बिक्री गर्न सकिन्छ ।
- यस्तो गर्दा आमनागरिकसँग रहेको बचतमा हाल बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले प्रदान गर्ने ब्याजदरभन्दा बढी प्रतिफल प्राप्त हुने र वित्तीय प्रणालीमा अपरिचालित भई रहेको तरलतासमेत व्यवस्थापन हुन जाने देखिन्छ । यसका

अलावा सार्वजनिक निष्कासनअन्तर्गत नै सार्वजनिक संस्थान बोन्ड/ऋणपत्र जारी गर्ने विषयमा समेत सरकारको ध्यान पुनु जरूरी छ ।

यसरी आर्जित वित्तीय स्रोत परिचालनले सम्बन्धित संस्थानको वित्तीय स्थिति सुधार, वित्तीय सूचकहरूमा सकारात्मक प्रभाव, गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा तयार एवम् वितरण र आन्तरिक सञ्चालन सबलीकरण लगायत सुनिश्चित गरिसमेत अबको संस्थान सुधार, विकास र स्थायित्वको बाटो हुनुपर्दछ । सञ्चालन औचित्य पुष्टि गर्न नसकेका संस्थान खारेज गर्ने प्रक्रिया अघि बढाई यथाशीघ्र यस्ता संस्थान थेग्नका लागि परिचालन गर्नुपर्ने वित्तीय स्रोत पूर्णरूपमा बन्द गरिनु त्यत्तिकै आवश्यक छ । यी विधिहरू अवलम्बन गर्दा वित्तीय प्रणालीमा रहेको तरलता र सरकारको राजस्वमा परेको दबाव सँगसँगै व्यवस्थापन हुन जाने देखिन्छ ।

अन्त्यमा,

विशेषतः नाफा प्राप्त नहुने स्थानमा निजी क्षेत्र जान नचाहने भएकाले अहिलेको आर्थिक सङ्कटको समयमा अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवाको परिचालनमा सार्वजनिक संस्थानहरूको भूमिका वृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ । देश आर्थिक सङ्कटको घडीमा रहेको अवस्थामा खाद्यवस्तु तथा सेवाहरूको वितरण सहज, सुलभ र प्रभावकारी रूपमा गर्न सकेमा आर्थिक सङ्कट न्यूनीकरणमा सहयोग पुग्दछ भने अर्कोतर्फ सार्वजनिक संस्थानप्रति रहेको जनताको नकारात्मक सोच हट्न जान्छ । त्यस

कारण वर्तमान समयलाई सार्वजनिक संस्थाहरूले आफ्नो साख वृद्धि गर्ने अवसरका रूपमा लिनुपर्दछ ।

नेपालले सार्वजनिक, निजी र सहकारी गरी तीन खम्बे अर्थनीतिलाई आत्मसात् गरेको छ । यसअनुसार अर्थतन्त्रलाई गतिशील बनाउने प्रमुख आधारस्तम्भका रूपमा रहेको सार्वजनिक क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने सार्वजनिक संस्थानको भूमिकालाई थप प्रभावकारी र गतिशील बनाउनु आजको आवश्यकता हो । निजीकरण गरिएका संस्थानले पनि उल्लेख्य रूपमा सफलता प्राप्त गर्न नसकिरहेको अवस्थामा हाल कायम रहेका संस्थानमध्ये एकै प्रकृतिका संस्थानलाई एकआपसमा गाभेर व्यावसायिक दक्षता, कार्यकुशलता, प्रभावकारिता र गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न सकेमा मात्र राष्ट्रले लिएको लक्ष्य पूरा हुने देखिन्छ । वित्तीय प्रणालीमा रहेको लगानीयोग्य तरलता व्यवस्थापन, सरकारको सार्वजनिक संस्थानमा बाध्यकारी रकम विनियोजनको अन्त्य, राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा रहने योगदान अभिवृद्धि र बजार प्रतिस्पर्धा सामना गर्न सबल एवम् सहज पार्ने जस्ता अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन रणनीति तयार पारेर कार्यान्वयन गर्न सके सार्वजनिक क्षेत्र सफल बन्ने पक्का छ ।

तसर्थ, नेपालको अर्थतन्त्रको महत्त्वपूर्ण अङ्गका रूपमा रहेको सार्वजनिक संस्थानको व्यवस्थापन र सञ्चालन लाभ-लागतका दृष्टिले प्रेरित हुनुपर्ने र यसको सम्बोधन नीतिगत, कानुनी र व्यवस्थापकीय पक्षको समय अनुकूल हुनुपर्दछ ।

आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

अभिजीत कर्ण*

वित्तीय क्षेत्र विश्वभर तीव्र गतिमा विकास भइरहेको छ । आजको युगमा बैंकिङ सेवाहरू केवल वित्तीय कारोबारको माध्यम नभएर आर्थिक समृद्धिको आधारस्तम्भ बनेका छन् । प्रविधिको प्रयोगले बैंकिङ उद्योगलाई पुनः परिभाषित गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । डिजिटल बैंकिङ, मोबाइल भुक्तानी प्रणाली, र क्लाउड सेवाहरूको प्रयोगले बैंकहरूको कार्यक्षमता सुधार गर्दै आएको छ ।

यी प्रविधिहरूमध्ये आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (AI) सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण र परिवर्तनकारी प्रविधि हो । सरल भाषामा भन्नुपर्दा AI भनेको कम्प्युटर र मेसिनहरूलाई मानव जस्तै सोच, समस्या समाधान गर्न, निर्णय लिन र वातावरणअनुसार अनुकूलन गर्न सक्षम बनाउने प्रविधि हो । AI ले ठुलो परिमाणमा डेटा प्रशोधन गरेर ढाँचाहरू पत्ता लगाउँदै भविष्यको आवश्यकतालाई अनुमान गर्न मद्दत गर्छ ।

विशेष गरी वित्तीय संस्थाहरूका लागि AI ले जोरिखम मूल्याङ्कन, ग्राहक अनुभव सुधार र सञ्चालन कार्यक्षमता जस्ता क्षेत्रमा ठुलो प्रभाव पारिरहेको छ ।

नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा पाइलो हाली राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक (RBBL) का लागि AI लाई अङ्गीकार गर्नु केवल प्रतिस्पर्धामा टिकनका लागि मात्र होइन, विविध ग्राहकलाई उत्कृष्ट सेवा दिने रणनीतिक कदम पनि हो । RBBL जस्तो संस्थाले AI जस्ता नयाँ प्रविधि प्रयोग गरेर ग्राहक अनुभव सुधारने मात्र होइन, वित्तीय समावेशितालाई अझ सुदृढ गर्न सक्छ ।

यस लेखमा RBBL मा AI कार्यान्वयनका सम्भावित लाभ, चुनौतीहरू र भविष्यका सम्भावनाहरूको विस्तृत अन्वेषण गरिएको छ । AI ले बैंकिङ प्रक्रियालाई कसरी सहज, प्रभावकारी र सुरक्षित बनाउन सक्छ भन्ने दृष्टिकोणबाट यस विषयलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकमा AI कार्यान्वयनको वर्तमान अवस्था

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक (RBBL) ले आफ्ना सेवाहरूलाई डिजिटल बनाउने क्रममा AI प्रणालीलाई प्राथमिकता दिँदै आएको छ । हालसम्म, बैंकले 'पाइला टेक्नोलोजी' द्वारा विकसित AI मा आधारित च्याटबोट प्रणालीको सुरुआत गरेको छ । यस च्याटबोटको मुख्य उद्देश्य ग्राहकहरूसँगको सम्पर्कलाई सहज, छिटो र प्रभावकारी बनाउनु हो ।

च्याटबोटका विशेषताहरू

१. द्विभाषिक समर्थन

यस च्याटबोटले अङ्ग्रेजी र नेपाली भाषामा सेवा उपलब्ध गराउँछ, जसले विभिन्न भाषिक पृष्ठभूमिका ग्राहकहरूसँग सहज सम्पर्क स्थापित गर्दछ । यो सुविधा विशेष गरी ग्रामीण क्षेत्रका ग्राहकहरूका लागि लाभदायक छ ।

२. बहुआयामिक सेवा

ग्राहकहरूले अनलाइन खाता खोल्ने प्रक्रिया, मोबाइल बैंकिङ, कार्ड सेवाहरू, इन्टरनेट बैंकिङ, शाखा तथा एटिएमको स्थान र गुनासो व्यवस्थापनसम्बन्धी जानकारी सजिलै पाउन सक्छन् ।

३. उपयोगकर्ता अनुकूल

च्याटबोटले ग्राहकहरूको सोधपुछलाई लिङ्कका माध्यमबाट समाधान दिन्छ । यसले ग्राहकलाई विभिन्न सेवाहरूको जानकारी प्राप्त गर्न सजिलो बनाउँछ ।

४. समय र स्रोतको बचत

ग्राहकहरूका साधारण प्रश्नहरूको जवाफ च्याटबोटले दिनसक्ने भएकाले शाखाका कर्मचारीहरूलाई जटिल कार्यहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्न समय उपलब्ध गराउँछ ।

च्याटबोटको सीमितता

हालको च्याटबोट प्रणाली अझै प्रारम्भिक चरणमा छ ।

- यसले प्रत्यक्ष जवाफ दिने क्षमतामा सुधार आवश्यक देखाउँछ ।
- केवल लिङ्कद्वारा जानकारी प्रदान गर्दा ग्राहकलाई थप स्पष्टता अभाव महसुस हुन सक्छ ।
- जटिल समस्या समाधान गर्न र व्यक्तिगत सुझाव दिन यसले पर्याप्त क्षमताको विकास गर्नुपर्छ ।

च्याटबोटको भविष्यको सम्भावना

यस च्याटबोट प्रणालीले राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकलाई डिजिटल युगतर्फ अघि बढाउन महत्त्वपूर्ण सङ्केत दिन्छ ।

- भविष्यमा यसलाई स्थानीय भाषाहरू (जस्तै : मैथिली, भोजपुरी, नेवारी) सम्म विस्तार गर्न सकिन्छ ।
- आवाजमा आधारित अन्तर्क्रिया प्रणाली थपेर ग्रामीण क्षेत्रका अशिक्षित ग्राहकलाई पनि सेवा प्रदान गर्न सकिन्छ ।
- च्याटबोटलाई थप परिष्कृत बनाउँदै यसले AI-आधारित निर्णय क्षमताको विकास गर्न सक्छ ।

वैश्विक सन्दर्भमा तुलना

विश्वका धेरै बैंकहरूले यस्ता च्याटबोट प्रणालीहरू अपनाइसकेका छन् । उदाहरणका लागि भारतीय स्टेट बैंकले 'SBI INTouch' नामक च्याटबोट सेवा सुरु गरेको छ, जसले २४/७ सेवा प्रदान गर्दछ । यस्तै अमेरिकन बैंकहरूले AI च्याटबोटलाई व्यक्तिगत वित्तीय सल्लाहकारका रूपमा प्रयोग गर्न थालेका छन् ।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले पनि यस्ता वैश्विक अभ्यासबाट शिक्षा लिएर आफ्नो च्याटबोटलाई अत्याधुनिक बनाउने सम्भावना राख्छ ।

* बरिष्ठ सहायक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको AI भिजन

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक (RBBL) ले हालसम्म AI कार्यान्वयनका लागि औपचारिक भिजनको घोषणा नगरे तापनि बैंकको रणनीतिक दिशामा यसको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ।

AI को उपयोगले बैंकिङ प्रक्रियालाई डिजिटल, प्रभावकारी र समावेशी बनाउने क्षमता राख्छ। यो प्रविधिले बैंकलाई ग्राहक सन्तुष्टि, सञ्चालन दक्षता र जोखिम व्यवस्थापनका क्षेत्रमा सुधार ल्याउन ठुलो योगदान पुऱ्याउन सक्छ।

AI एकीकरणका सम्भावित क्षेत्रहरू

१. ऋण स्वचालन र अनुगमन

AI-आधारित प्रणालीहरूले ऋण व्यवस्थापनलाई सरल र प्रभावकारी बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ।

- डाटा प्रविष्टि र जोखिम मूल्याङ्कन : ऋणका लागि आवश्यक डाटा प्रविष्टि, ग्राहकको क्रेडिट प्रोफाइल विश्लेषण र जोखिम मूल्याङ्कन स्वचालित गर्न सकिन्छ।
- भुक्तानीको अनुगमन : AI ले डिफल्टरहरूको ट्र्याक राख्न र बक्यौता भुक्तानीलाई प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ।
- गल्ती न्यूनीकरण : म्यानुअल प्रक्रियाबाट हुने सम्भावित त्रुटिहरूलाई न्यून गर्दै निर्णय लिने प्रक्रियामा द्रुतता ल्याउँछ।

२. धोखाधडी पत्ता लगाउने र जोखिम न्यूनीकरण

AI-आधारित प्रणालीहरूले ऋण व्यवस्थापनलाई सरल र प्रभावकारी बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ।

- ठगीको पूर्वानुमान : एल्गोरिदमले ठगी गतिविधिहरूको ढाँचालाई चिन्न सक्छ।
- रियल-टाइम अनुगमन : लेनदेनको वास्तविक समय विश्लेषणले जोखिम घटाउँछ।
- सुरक्षा बलियो बनाउने : ग्राहकका वित्तीय सम्पत्तिहरूलाई सुरक्षित राख्न बैंकको सुरक्षा प्रणाली बलियो बनाउँछ।

३. ग्राहक अनुभव सुधार

AI ले ग्राहक केन्द्रित सेवा विकासमा ठुलो योगदान दिन सक्छ।

- व्यक्तिगत सेवा : ग्राहकको डाटा विश्लेषण गरेर, व्यक्तिगत सुझाव र उत्पादन सिफारिस गर्न सकिन्छ।
- ध्वनिमा आधारित सेवा : ध्वनि-आधारित अन्तर्क्रियाले अशिक्षित ग्राहकहरूको पहुँचलाई थप सहज बनाउँछ।
- आवश्यकताको पूर्वानुमान : ग्राहकको व्यवहार विश्लेषण गरेर भविष्यका आवश्यकतालाई अनुमान गर्न सकिन्छ।

४. स्थानीय भाषामा समर्थन

AI ले स्थानीय भाषाहरू (जस्तै : मैथिली, भोजपुरी, नेवारी, हिन्दी) मा सेवा उपलब्ध गराई वित्तीय समावेशितालाई प्रवर्धन गर्छ।

- ग्रामीण पहुँच : अङ्ग्रेजी वा नेपालीमा सहज नभएका ग्राहकका लागि बैंकिङ सेवालाई सहज बनाउँछ।

- संवादको खाडल हटाउने : AI उपकरणले भाषिक विविधताले सिर्जना गर्ने दुरीलाई मेटाउन मद्दत गर्दछ।

५. सञ्चालन दक्षतामा सुधार

AI ले बैंकका दैनिक प्रक्रियाहरूलाई स्वचालित गरेर सञ्चालन दक्षता बढाउँछ।

- समय बचत : कर्मचारीहरूलाई जटिल कार्यहरूमा ध्यान दिन समय उपलब्ध गराउँछ।
- लागत घटाउने : सञ्चालन लागत कम गर्दै सेवा गुणस्तर सुधार गर्दछ।
- नियमित कार्यहरू स्वचालन : डाटा प्रविष्टि, कागजात व्यवस्थापन र ग्राहक समर्थन जस्ता काममा स्वचालनले कर्मचारीको कार्यभार घटाउँछ।

भविष्यका लक्ष्यहरू

RBBL ले आफ्नो भविष्यको रणनीतिमा AI को प्रयोग गरेर सेवा सुधार र वित्तीय समावेशिताको लक्ष्य राखेको छ। AI को एकीकृत प्रयोगले बैंकलाई प्रतिस्पर्धात्मक बनाउँदै ग्राहकको विश्वास बढाउने छ।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकमा AI कार्यान्वयनका चुनौतीहरू

AI का सम्भावित लाभहरू स्पष्ट भए तापनि राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक (RBBL) ले यस प्रविधिको पूर्ण कार्यान्वयन गर्दा विभिन्न जटिलताहरूको सामना गर्नुपर्ने छ। यी चुनौतीहरूले केवल बैंककै सञ्चालनलाई प्रभावित गर्दैनन्, ग्राहकको विश्वास र बैंकको समग्र प्रदर्शनमा पनि असर पार्न सक्छ।

१. धारा र जटिल सरकारी प्रक्रियाहरू

पूर्ण सरकारी स्वामित्व भएको संस्थाका रूपमा RBBL ले प्रशासनिक प्रक्रियाहरूका कारण निर्णय गर्ने गति सुस्त हुने चुनौतीको सामना गरिरहेको छ।

- प्रशासनिक ढिलाइ : सरकारी प्रक्रियामा स्वीकृत पाउन लामो समय लाग्छ। नयाँ प्रविधिहरूको कार्यान्वयनमा लामो प्रक्रिया आवश्यक पर्छ, जसले बैंकलाई अन्य प्रतिस्पर्धी संस्थाहरूभन्दा पछि पार्न सक्छ।
- सरकारी स्वामित्वको प्रभाव : उच्चस्तरीय निर्णय लिनुपूर्व विभिन्न चरणको अनुमोदन आवश्यक पर्छ। यसले केवल AI होइन, अन्य नवीन प्रविधिहरू कार्यान्वयनमा पनि समयसीमा बढाउँछ।

२. प्रशिक्षण र सिप विकास

AI को प्रभावकारी उपयोगका लागि बैंकका कर्मचारीहरूलाई आवश्यक तालिम दिनु महत्त्वपूर्ण छ।

- प्राविधिक ज्ञानको अभाव : RBBL मा धेरै प्रबन्धकहरू र कर्मचारीहरू प्राविधिक पृष्ठभूमिबाट आएका छैनन्। व्यवस्थापकहरूको नेतृत्व क्षमता बढाउन AI सम्बन्धी तालिम महत्त्वपूर्ण छ।
- तालिमको आवश्यकता : बैंकले कर्मचारीहरूलाई AI प्रणालीहरूको उपयोग र सम्भावनाका बारेमा तालिम दिन थप लगानी गर्नुपर्ने छ।
- AI ले दैनिक कार्यमा सहयोग गर्ने सम्भावना : AI ले कर्मचारीहरूको दैनिक कामलाई सहज बनाउन महत्त्वपूर्ण

भूमिका खेल्न सक्छ । जस्तै : पत्राचार लेखन, प्रतिवेदन तयार पार्ने र सरकारी प्रक्रियाका कागजातहरू तयार गर्न AI को मद्दत उपयोगी हुने छ । यसले समय बचत गर्दै कामको गुणस्तर सुधार गर्ने छ ।

३. ग्राहक शिक्षा

ग्रामीण क्षेत्रका धेरै ग्राहक अबैक पारम्परिक बैंकिङ प्रणालीहरूमै निर्भर छन् ।

- डिजिटल अनभिज्ञता : ग्रामीण र अशिक्षित ग्राहकहरूले डिजिटल बैंकिङ उपकरणहरू र AI प्रणालीहरूसँग परिचित हुन कठिनाई महसुस गर्न सक्छन् ।
- शिक्षा कार्यक्रमहरू : AI को सफल कार्यान्वयनका लागि ग्राहकहरूलाई यसका फाइदाबारे जानकारी दिन व्यापक शिक्षा कार्यक्रम आवश्यक छ ।

४. डेटा गोपनीयता र सुरक्षा चिन्ताहरू

AI को प्रयोगले ठुलो मात्रामा ग्राहक डाटाको प्रशोधन गर्छ, जसले डेटा सुरक्षा र गोपनीयता जोगाउने चुनौती सिर्जना गर्दछ ।

- सुरक्षा प्रोटोकल : RBBL ले संवेदनशील जानकारीको दुरुपयोग रोक्न कडा डेटा सुरक्षा प्रोटोकलहरू लागु गर्नुपर्ने छ ।
- गोपनीयतामा विश्वास निर्माण : ग्राहकहरूले आफ्नो व्यक्तिगत जानकारी सुरक्षित रहेकोमा विश्वास गर्न सक्ने वातावरण निर्माण गर्न महत्त्वपूर्ण छ ।

५. नेपाल राष्ट्र बैंक (NRB) को अस्पष्ट मार्गदर्शन

नेपाल राष्ट्र बैंकले हालसम्म बैंकिङ क्षेत्रमा AI प्रयोगका लागि स्पष्ट दिशानिर्देश प्रस्तुत गरेको छैन ।

- नीति अभाव : NRB का हालका IT निर्देशिका र IT नीतिमा AI को उपयोगबारे कुनै स्पष्ट नियम समावेश छैन ।
- नियमहरूको आवश्यकता : AI प्रयोगका लागि कुनै कानुनी रूपरेखा छैन, जसले बैंकलाई अनिश्चितताको वातावरणमा काम गर्न बाध्य बनाउँछ ।

वैश्विक सन्दर्भ : जस्तै, संयुक्त राज्य अमेरिकाले हालै AI प्रयोगका लागि कानुनी संरचना तय गरेको छ । यस्ता स्पष्ट नियमहरूविना, नेपालका बैंकहरूले जोखिममा काम गर्नुपर्छ ।

अन्य सम्भावित चुनौतीहरू

- उच्च लागत : AI को सुरुआती विकास र कार्यान्वयनमा उच्च लगानी आवश्यक छ ।
- इन्टरनेट पहुँच र पूर्वाधार : ग्रामीण क्षेत्रमा इन्टरनेटको पहुँच कमजोर हुँदा AI आधारित डिजिटल बैंकिङ सेवाहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न कठिनाई हुन्छ र पूर्वाधार विकासमा थप लगानी आवश्यक छ ।

समाप्ति टिप्पणी

RBBL ले यी चुनौतीहरूको समाधान गर्न रणनीतिक योजना बनाउनुपर्छ ।

सुझाव

- कर्मचारीलाई प्रविधिसम्बन्धी तालिम दिन प्राथमिकता दिनुपर्छ ।

- ग्राहक शिक्षा र स्थानीय भाषामा सेवा विस्तार गर्नुपर्छ ।
- डेटा सुरक्षा सुनिश्चित गर्न कडा प्रोटोकल लागु गर्नुपर्छ ।
- नेपाल राष्ट्र बैंकले AI सम्बन्धी स्पष्ट नीतिहरू ल्याउनुपर्छ ।

भविष्यका सम्भावित क्षेत्रहरू

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक (RBBL) ले आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (AI) को उपयोग गरेर बैंकिङ सेवाहरूलाई थप प्रभावकारी, समावेशी र ग्राहक-केन्द्रित बनाउन धेरै सम्भावनाहरू खोज्न सक्छ । निम्न क्षेत्रहरूमा AI ले महत्त्वपूर्ण योगदान दिन सक्छ :

१. **वैयक्तिक बैंकिङ सेवा** : AI ले ग्राहकको वित्तीय बानी र आवश्यकताको विश्लेषण गरेर उनीहरूका लागि व्यक्तिगत बैंकिङ अनुभव सिर्जना गर्न मद्दत गर्दछ ।

- वित्तीय परामर्श, बचत योजना र लगानी सुझावहरूको सिफारिस ।

- ग्राहकको खर्च व्यवस्थापन गर्न र बचत बढाउन सहयोग गर्ने AI-आधारित उपकरणहरूको विकास ।

२. **दिगो र वातावरणमैत्री बैंकिङ** : AI ले बैंकिङ प्रक्रिया डिजिटल गरेर वातावरणमैत्री कार्यलाई प्रवर्धन गर्न सक्छ ।

- कागजी प्रक्रियालाई पूर्ण रूपमा हटाएर डिजिटल हस्ताक्षर र ई-डाकुमेन्ट्सको प्रयोग ।
- लेनदेनको कार्बन फुटप्रिन्ट कम गर्न AI प्रणालीहरूको उपयोग ।

३. **ठगी नियन्त्रण र साइबर सुरक्षा** : AI ले ठगी गतिविधिहरू पत्ता लगाउन र साइबर सुरक्षा प्रणाली बलियो बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ ।

- वास्तविक समयमा ठगीको सङ्केत पत्ता लगाउन डेटा विश्लेषण ।
- ग्राहकहरूको डेटालाई अनधिकृत पहुँचबाट सुरक्षित गर्न उन्नत बायोमेट्रिक प्रणाली ।

४. **ग्रामीण पहुँच विस्तार** : ग्रामीण र पिछडिएका क्षेत्रका ग्राहकहरूलाई वित्तीय सेवामा समावेश गर्न AI महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

- स्थानीय भाषामा आधारित ध्वनि-आधारित सेवा प्रणाली ।
- डिजिटल बैंकिङ एप्समार्फत ग्रामीण क्षेत्रका ग्राहकहरूको पहुँच सुधार ।

५. **स्वचालनद्वारा सञ्चालन सुधार** : AI ले बैंकका दैनिक प्रक्रियाहरूलाई स्वचालित गरेर समय र लागत बचत गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।

- ऋण स्वीकृति प्रक्रिया स्वचालित गर्दै मानव त्रुटि न्यूनीकरण ।
- कागजात प्रमाणीकरण र अनुपालन अनुगमनलाई छिटो र प्रभावकारी बनाउन ।

६. **ब्लकचेन र AI को संयोजन** : AI र ब्लकचेनको उपयोगले लेनदेनलाई थप पारदर्शी र सुरक्षित बनाउँछ ।

- ब्लकचेनले ग्राहकको डेटा सुरक्षित राख्न र लेनदेनलाई प्रामाणिकता दिन सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- स्मार्ट कन्ट्र्याक्टहरूद्वारा वित्तीय लेनदेन स्वचालित गर्न ।

७. **रणनीतिक निर्णयमा AI को भूमिका :** AI ले बैंकको दीर्घकालीन रणनीतिहरू निर्माण गर्न महत्त्वपूर्ण डेटा प्रदान गर्न सक्छ ।

- आर्थिक बजारको विश्लेषण र जोखिम व्यवस्थापन ।
- नयाँ उत्पादनको सुरुआत र बजार विस्तारका लागि पूर्वानुमान ।

८. **सेयर बजारमा AI को उपयोग**

RBBL ले आफ्नो डिपोजिटरी पार्टिसिपेन्ट (DP) सेवाअन्तर्गत AI को उपयोग गरेर सेयर बजारमा नयाँ सम्भावनाहरू सिर्जना गर्न सक्छ ।

- लगानीका अवसरहरू पहिचान : AI ले बजारको ऐतिहासिक डाटाको विश्लेषण गरी लगानीका नयाँ अवसरहरू पत्ता लगाउन सक्छ । ग्राहकहरूको पोर्टफोलियो सुधार गर्न AI ले व्यक्तिगत सुझावहरू प्रदान गर्न सक्छ ।
- जोखिम मूल्याङ्कन : AI ले बजारको उतारचढावको विश्लेषण गरी जोखिम न्यून गर्ने उपायहरू सिफारिस गर्न सक्छ । स्टकप्राइस ट्रेन्डको भविष्यवाणी गर्न र ग्राहकलाई समयमै सचेत गराउन सक्षम हुने छ ।
- डेटा-चालित निर्णय : सेयर बजारमा हुने लेनदेनको ठुलो मात्रामा डाटा प्रशोधन गरेर AI ले ग्राहकहरूको वित्तीय लक्ष्यलाई सहयोग गर्ने रणनीतिहरू प्रदान गर्न सक्छ ।

बैंकिङ क्षेत्रमा AI का सम्भावित खतरा

AI को उपयोगले बैंकिङ सेवाहरूलाई प्रभावकारी र सरल बनाएको छ तर यससँग केही महत्त्वपूर्ण जोखिम र खतराहरू पनि जोडिएका छन् । RBBL ले यसलाई लागु गर्दा सम्भावित खतराहरूलाई समेत ध्यान दिनुपर्छ ।

१. **डेटा गोपनीयता र सुरक्षा चुनौतीहरू**

- डेटा चोरी र दुरुपयोग : AI प्रणालीले ठुलो मात्रामा ग्राहक डाटा प्रशोधन गर्ने भएकाले डाटा चोरी वा अनधिकृत पहुँचको जोखिम बढ्छ ।
- साइबर हमलाको सम्भावना : AI प्रणालीहरूमा कमजोर सुरक्षाले बैंकिङ प्रणालीमा साइबर हमलाको जोखिम थप गर्न सक्छ ।
- गोपनीयता उल्लङ्घन : संवेदनशील ग्राहक जानकारीको गलत प्रयोगले कानुनी र नैतिक समस्याहरू निम्त्याउन सक्छ ।

२. **प्रणालीगत त्रुटि र निर्णयको जिम्मेवारी**

- गलत भविष्यवाणी : AI प्रणालीहरूले गलत डाटा वा अपूर्ण एल्गोरिदमका कारण गलत निर्णय दिन सक्छन् ।
- मानव हस्तक्षेपको अभाव : AI को गलत निर्णयबाट हुने क्षतिका लागि जिम्मेवार को हुने भन्ने अस्पष्टता ।
- जिम्मेवारी निर्धारणको समस्या : AI को गलत निर्णयबाट हुने क्षतिका लागि जिम्मेवार को हुने भन्ने अस्पष्टता ।

३. **साइबर अपराध र ठगी**

- AI दुरुपयोगको सम्भावना : उन्नत AI प्रणालीहरू

ठगहरूले गलत कामका लागि उपयोग गर्न सक्छन् । उदाहरण : फेक भर्चुअल असिस्टेन्टमार्फत ठगी ।

- प्रविधिगत दौड : बैंकिङ प्रणाली सुरक्षित बनाउन AI लाई उपयोग गर्दा ठगहरूले पनि आफ्ना ठगी प्रणाली सुधार गर्ने सम्भावना रहन्छ ।

४. **रोजगारीमा नकारात्मक प्रभाव**

- रोजगारी कटौती : AI को स्वचालनले धेरै परम्परागत कामहरूलाई विस्थापित गर्न सक्छ । ग्राहक सेवा, डाटा प्रविष्टि र कागजात प्रमाणीकरणमा मानिसहरूको संलग्नता घट्छ ।
- कौशलको आवश्यकता : नयाँ प्रविधिसँग तालमेल राख्न कर्मचारीहरूलाई थप प्रशिक्षण आवश्यक पर्छ ।

निष्कर्ष

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक (RBBL) ले आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (AI) को उपयोग गर्दै आधुनिक बैंकिङ प्रक्रियालाई थप प्रभावकारी, समावेशी र ग्राहक केन्द्रित बनाउनका लागि महत्त्वपूर्ण कदम चालेको छ । AI ले बैंकिङ क्षेत्रमा केवल प्रविधिमा मात्र क्रान्ति ल्याएको छैन, यसले ग्राहक अनुभव, सञ्चालन दक्षता र वित्तीय समावेशितामा व्यापक सुधारको सम्भावना प्रस्तुत गरेको छ ।

AI को प्रयोगले व्यक्तिगत सेवा अनुभव, ठगी नियन्त्रण र वातावरणमैत्री बैंकिङको मार्ग खोल्ने छ । यो प्रविधिले बैंकलाई डेटा विश्लेषण र पूर्वानुमान गर्न सक्षम बनाउँदै ग्राहकहरूको आवश्यकता पूरा गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।

तर AI कार्यान्वयनका लागि केही महत्त्वपूर्ण चुनौतीहरू छन्, जसमा डेटा गोपनीयता, सुरक्षा जोखिम, लागत व्यवस्थापन र कर्मचारी तालिम मुख्य हुन् । यस्ता समस्याहरूलाई समाधान गर्न स्पष्ट नीति, कडा सुरक्षा प्रोटोकल र ग्राहक तथा कर्मचारी शिक्षामा लगानी आवश्यक छ ।

भविष्यको दृष्टिकोण

RBBL ले AI प्रविधिको उपयोग गरेर डिजिटल युगमा नेपालकै अग्रणी वित्तीय संस्था बन्ने सम्भावना राख्छ ।

बैंकले ग्राहक अनुभवलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्दै ग्रामीण क्षेत्रका ग्राहकहरूलाई वित्तीय सेवामा समाहित गर्ने योजनामा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्छ ।

स्थानीय भाषामा आधारित सेवा प्रणाली, ध्वनि-आधारित अन्तर्क्रिया र ब्लकचेन जस्ता नवीन प्रविधिहरू अपनाएर RBBL ले आफ्नो प्रतिस्पर्धात्मक स्थानलाई अझ बलियो बनाउन सक्छ ।

सम्पूर्ण बैंकिङ क्षेत्रका लागि उदाहरण

AI को उपयोगले RBBL लाई केवल नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा मात्र होइन, अन्तर्राष्ट्रिय बैंकिङ परिदृश्यमा पनि उदाहरणीय संस्था बन्न मद्दत गर्ने छ । बैंकले नीतिगत समर्थन, प्राविधिक तालिम र साइबर सुरक्षा व्यवस्थापनमा ध्यान दिएर आफ्नो उद्देश्य हासिल गर्न सक्छ ।

अन्ततः, AI को प्रभावकारी कार्यान्वयनले RBBL लाई डिजिटल युगको नेता बनाउने छ, जसले ग्राहक सन्तुष्टि, वित्तीय समावेशिता र सञ्चालन दक्षतामा योगदान पुऱ्याउने छ ।

सफलताको कथा ...

४० डिग्री तापक्रममा स्याउ फलाउने सफल किसानको कथा

४० डिग्री तापक्रम भएको कैलालीमा पनि स्याउ फल्छ भन्दा असम्भव जस्तो लाग्ने कुरा सम्भव गरेर देखाउने व्यक्ति हुन् लम्कीचुहा नगरपालिका ९ प्रतापपुरका गोकर्ण वली । नेपालमै व्यावसायिक फलफूल खेती न्यून भइरहेको सन्दर्भमा वलिले व्यावसायिक फलफूल खेती गर्ने जमर्को गर्नुभएको छ । विगतमा निर्माण व्यवसायमा संलग्न वलिले कोभिडको समयमा निर्माण व्यवसाय सुस्त र ठप्प भएका बेलामा कृषिक्षेत्र खास गरी फलफूल खेतीमा केही गर्नुपर्छ भनेर वि.सं. २०७७ सालमा गोदावरी नगरपालिकामा जग्गा भाडामा लिएर ड्रागन फ्रुट खेतीको सुरुवात गर्नुभएको थियो ।

त्यसै क्रममा फार्ममा विविधीकरण र विस्तार गरी केही नयाँ गर्ने सोचका साथ विभिन्न स्रोतहरूबाट खोज तथा अनुसन्धान गर्दा भारतको हरियाणा पन्जाब क्षेत्रमा स्याउ फलेको थाहा भयो र भारतको विलासपुर हिमाञ्चल प्रदेशमा कृषक हरिमन शर्माको स्याउ फार्ममा पुगेर अध्ययन गर्दा उष्ण र उपोष्ण क्षेत्रमा लगाउन सकिने स्याउको जात HRMN-99 कैलालीको हावापानीमा समेत उपयुक्त हुने देखेपछि लम्कीचुहा नगरपालिका ९ स्थित आफ्नो १ बिघा र लिजको २ बिघासमेत गरी जम्मा ३ बिघा जमिनमा फलफूल खेतीको तयारी गर्नुभयो । उहाँले फलफूल खेतीका लागि २०७८ माघमा भारतबाट HRMN-99 जातको स्याउ १२०० बोट, लखनउ ४९ अम्बाको ५०० वटा बिरुवा, एप्पल बयरका ३०० वटा बिरुवा र ड्रागन फ्रुटका २०० वटा बिरुवा ल्याएर रोपण गर्नुभयो । स्याउ फुलेको पहिलो सिजनमा उत्पादन लिने गर्दा बोट नफस्टाउने भएपछि पहिलो पटक २०८० मा ५ बोट र २०८१ मा ५० बोट सीमित मात्रामा फल राखेर अरू फूल भाँरेर उत्पादन लिनुभयो । गरे के हुँदैन भन्ने कुरा वलिले ४२ डिग्री तापक्रममा कैलालीमा स्याउ फलाएर प्रमाणित गरिदिनु भएको छ ।

यसै क्रममा निजले हालसम्म फार्ममा रु. ९० लाखसम्म लगानी गर्नुभएको छ र फार्मको विस्तार हुँदै गर्दा फार्ममा उपकरण खरिद तथा

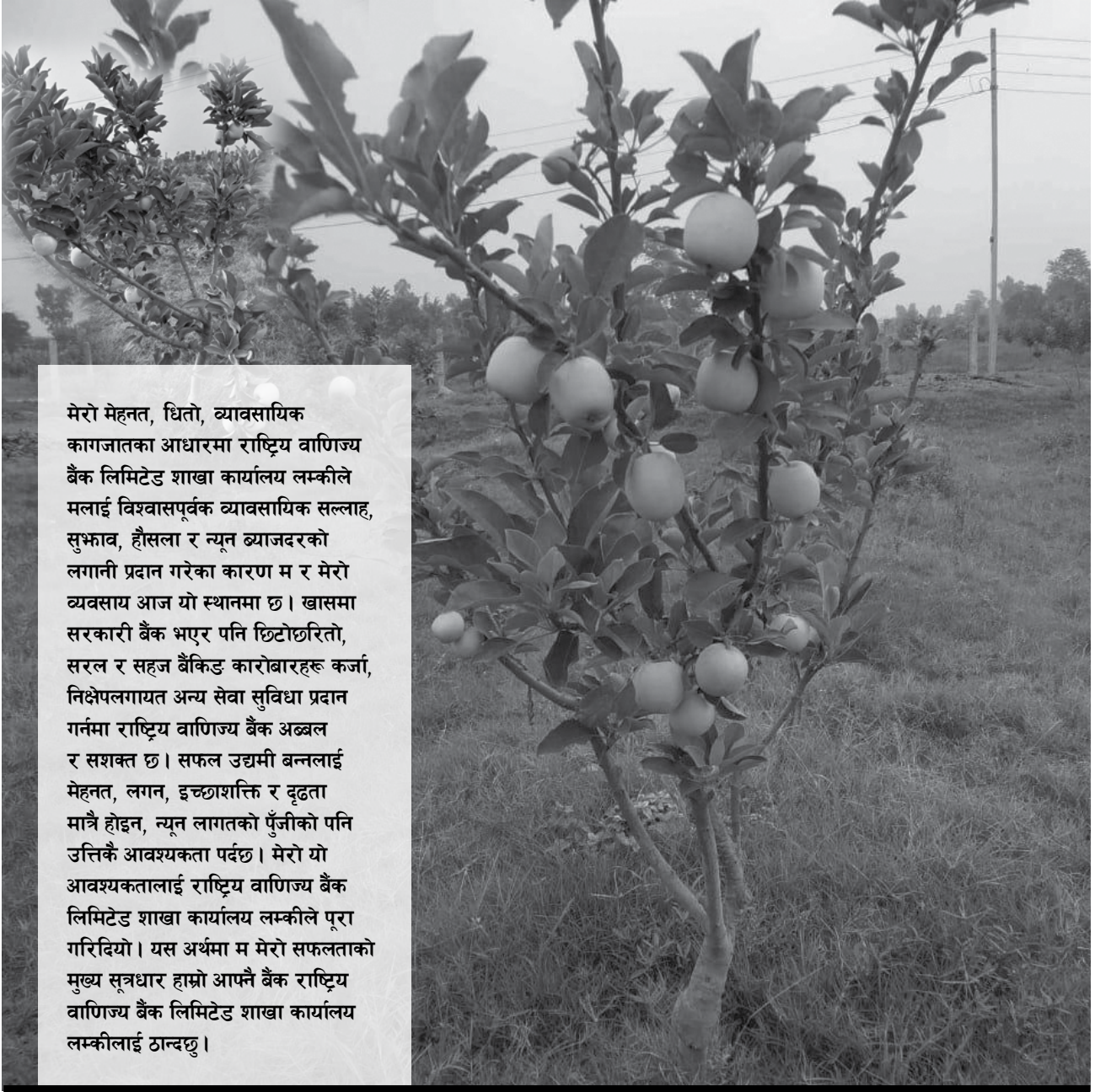
“ आज म जुन स्थानमा छु, त्यसको श्रेय मेरो श्रीमती र छोराहरूको निरन्तर साथ हौसला तथा मेरो मेहनत र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड शाखा कार्यालय, लम्कीलाई दिन चाहन्छु । हामी जस्ता कृषकका लागि अन्य बैंकले बेवास्ता गरिरहेको अवस्थामा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकबाट ७५ लाखमा लिएको कर्जाले फार्म विस्तार गर्न र निरन्तरता दिन सहज भयो । ”

■ **गोकर्ण वली**
गोदावरी ड्रागन फ्रुट

सञ्चालनका लागि पुँजी आवश्यक पर्न गयो । खास गरी सिँचाई परम्परागत रूपमा सामान्य बोरिडबाट पाइएको मद्दतमा भइरहेकोमा उक्त प्रणालीले सम्पूर्ण बोटहरूलाई नियमित पानीको मात्रा पुऱ्याउन असहज भई फार्मको क्षेत्रफलअनुसार गर्मीयाममा सिँचाई गर्नका लागि आधुनिक थोपा सिँचाई प्रणाली, औषधिहरू राख्नका लागि स्प्रे मेसिन जस्ता उपकरणलगायत थप लगानीको आवश्यकता परेका बेला कर्जा मागका लागि विभिन्न बैंकहरूमा प्रस्ताव राख्दा बैंकहरूले कैलालीमा पनि स्याउ फलाउन सकिन्छ भनेर आश्चर्य मानेको र लगानीका लागि आनाकानी गरेकोमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लम्की शाखामा प्रस्ताव पेस गर्दा रा.वा. बैंक लम्की शाखाबाट कर्जा प्रक्रिया अगाडि बढाई भनेकै समयमा कृषि कर्जा स्वीकृत भई थोपा सिँचाई, स्प्रे पम्प मेसिन, मिनी टिलरको व्यवस्था गर्नुभएको छ । फलफूल बारीसँगै निजले भैंसी पालन पनि गर्दै आउनुभएको छ, जसबाट बोटबिरुवाका लागि अर्गानिक मल उत्पादन पनि हुने र फार्ममा उत्पादन हुने घाँस पनि खपत भई आमदानी

पनि हुने गरेको छ । यसबाट आमदानीको विविधीकरण र नियमित नगद प्रवाह भई फार्म सञ्चालनमा सहायता पुगेको छ ।

फार्मको व्यवस्थापनमा आफै खटिँदै आएकोमा २ जनालाई नियमित र पटकै रूपमा विभिन्न समयमा १५ जनालाई रोजगारी प्रदान गरी यस क्षेत्रकै नमुना अग्रणी किसानका रूपमा उभिन सफल हुनुभएको छ । साथै अरूलाई यो पेसामा आबद्ध हुन प्रेरित गर्दै यस फार्मबाट स्याउका र ड्रागन फ्रुटका बोटहरू पनि बिक्री गर्दै आउनुभएको छ । गत वर्ष यस फार्मबाट स्याउ र ड्रागन गरी ५००० बोट बिक्री वितरण गर्नुभएको थियो । अहिले व्यवसाय सुरु गरेको पाँच वर्षभित्र मै वार्षिक ४० लाख रुपैयाँभन्दा बढीको टर्न ओभर हुन थालेको छ । हाल यो फार्म कृषक तथा विद्यार्थीहरूका लागि सिक्ने थलोका रूपमा विकास हुँदै गइरहेको छ । नजिकका जिल्लाहरूबाट अवलोकन भ्रमणका लागि नियमित आगन्तुक/अवलोककर्ताहरू आउँदा यस क्षेत्रको आर्थिकस्तर सुधारका साथै यस ठाउँलाई चिनाउन मद्दत पुगेको छ । गत वर्ष उद्योग वाणिज्य सङ्घ, कैलालीले सबैभन्दा

मेरो मेहनत, धितो, व्यावसायिक कागजातका आधारमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड शाखा कार्यालय लम्कीले मलाई विश्वासपूर्वक व्यावसायिक सल्लाह, सुभावा, हौसला र न्यून ब्याजदरको लगानी प्रदान गरेका कारण म र मेरो व्यवसाय आज यो स्थानमा छ । खासमा सरकारी बैंक भएर पनि छिटोछरितो, सरल र सहज बैकिङ कारोबारहरू कर्जा, निक्षेपलगायत अन्य सेवा सुविधा प्रदान गर्नमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक अब्बल र सशक्त छ । सफल उद्यमी बन्नलाई मेहनत, लगन, इच्छाशक्ति र दृढता मात्रै होइन, न्यून लागतको पुँजीको पनि उत्तिकै आवश्यकता पर्दछ । मेरो यो आवश्यकतालाई राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड शाखा कार्यालय लम्कीले पूरा गरिदियो । यस अर्थमा म मेरो सफलताको मुख्य सूत्रधार हाम्रो आफ्नै बैंक राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड शाखा कार्यालय लम्कीलाई ठान्दछु ।

बढी अम्बा उत्पादकका रूपमा सम्मान गरेको तथा सरकारी कृषि कार्यालयले नमुना कृषि फार्मका रूपमा छनौट गरी अनुदानसमेत दिएको छ । अहिले वलीलाई सफल कृषकका रूपमा जिल्लामा विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूले सम्मान गर्न थालेका छन् ।

गोकर्ण वली भन्नुहुन्छ - “आज म जुन स्थानमा छु, त्यसको श्रेय मेरो श्रीमती र छोराहरूको निरन्तर साथ हौसला तथा मेरो मेहनत र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड शाखा कार्यालय, लम्कीलाई दिन चाहन्छु । हामी जस्ता कृषकका लागि अन्य बैंकले बेवास्ता गरिरहेको अवस्थामा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकबाट ७५ लाखमा लिएको कर्जाले फार्म विस्तार गर्न र निरन्तरता दिन सहज भयो ।” कृषि गर्नका लागि भनेर लिएको कर्जा वास्तविक रूपमा सोही व्यवसायमा नै उपयोग गर्दा प्रगति गरेको बताउने उनी थप्छन् - “मेरो मेहनत, धितो, व्यावसायिक कागजातका

आधारमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड शाखा कार्यालय लम्कीले मलाई विश्वासपूर्वक व्यावसायिक सल्लाह, सुभावा, हौसला र न्यून ब्याजदरको लगानी प्रदान गरेका कारण म र मेरो व्यवसाय आज यो स्थानमा छ । खासमा सरकारी बैंक भएर पनि छिटोछरितो, सरल र सहज बैकिङ कारोबारहरू कर्जा, निक्षेपलगायत अन्य सेवा सुविधा प्रदान गर्नमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक अब्बल र सशक्त छ । सफल उद्यमी बन्नलाई मेहनत, लगन, इच्छाशक्ति र दृढता मात्रै होइन, न्यून लागतको पुँजीको पनि उत्तिकै आवश्यकता पर्दछ । मेरो यो आवश्यकतालाई राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड शाखा कार्यालय लम्कीले पूरा गरिदियो । यस अर्थमा म मेरो सफलताको मुख्य सूत्रधार हाम्रो आफ्नै बैंक राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड शाखा कार्यालय लम्कीलाई ठान्दछु ।”

प्रस्तुतकर्ता : राजेन्द्रसिंह धामी, शाखा प्रबन्धक, शाखा कार्यालय लम्की, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक ।

Climate Change and the Banking Sector: Risks and Role

Prakash Kumar Shrestha, PhD*

1. Introduction

Climate change has emerged as one of the most significant challenges of the 21st century, impacting economies, ecosystems, and societies globally. As the world grapples with the multifaceted effects of global warming, industries across the spectrum are being compelled to adapt. Among these, the banking sector is also facing the rising risks on the one hand and has to play a pivotal role in mitigating climate risks and facilitating a sustainable transition on the other hand.

Climate change is in fact an existential threat that demands urgent and coordinated action across all sectors of society. The banking sector, with its financial resources and influence, plays a crucial role in addressing this global challenge. By mobilizing capital, managing risks, and promoting sustainable practices, banks can significantly contribute to climate change mitigation and adaptation. Banks should also be aware of emerging risks in its operation emanating from the climate change. In this context, this essay explores the interplay between climate change and the banking sector, highlighting challenges, risks, and role to play going forward.

2. Climate Change

Climate change is one of the most significant challenges facing our world today. It refers to long-term changes in temperature, precipitation, and other atmospheric conditions on Earth. These changes are primarily driven by human activities, particularly the burning of fossil fuels, deforestation, and industrial processes, which increase the concentration of greenhouse gases in the atmosphere.

Climate change has profound and far-reaching impacts on Nepal also, a country known for its diverse geography and rich natural resources. Nepal faces several climate change-related hazards which have significant impacts on its environment, economy, and society. It was the 10th most affected country from 2000 to 2019 on the long-term Global Climate Risk Index, reflecting that the country was highly impacted by extreme weather events and was highly vulnerable to climate risks.¹ Most households in Nepal have observed changes in temperature and precipitation

over the past 25 years.² Climate change projections suggest that Nepal will be more exposed to climate hazards in the future. Hence, Nepalese banking sector should be aware of this situation.

To address climate change, we need to focus on both mitigation and adaptation strategies. Mitigation includes reducing greenhouse gas emissions through renewable energy sources, energy efficiency, reforestation, and sustainable agricultural practices. On the other hand, adaptation incorporates adjusting social, economic, and environmental practices to minimize the damage caused by climate change, such as building resilient infrastructure and developing early warning systems for extreme weather events.

3. Impact of Climate Change on the Banking Sector

Climate change directly and indirectly affects the banking sector through physical risks, transition risks, and liability risks. Physical risks refer to the damage caused by extreme weather events such as floods, hurricanes, and droughts, which can undermine the creditworthiness of borrowers and can damage assets and disrupt economic activities. Banks need to evaluate the vulnerability of their loan portfolios and investments to these risks and develop strategies to mitigate potential losses. This may involve diversifying investments, enhancing due diligence processes, and incorporating climate risk assessments into credit evaluations. For example, banks with significant exposure to mortgage loans in flood-prone areas may face higher default rates.

Transition risks arise from changes in regulations, market dynamics, and technological advancements aimed at reducing carbon emissions. As governments enforce stricter climate policies, industries reliant on fossil fuels face declining profitability, leading to potential losses for banks that have financed these sectors. For instance, investments in coal-fired power plants may become stranded assets, leaving banks with unrecoverable loans. Banks must stay abreast of these developments and adjust their investment strategies accordingly. By supporting businesses that are transitioning to sustainable practices and divesting from high-carbon industries, banks can

* Member, National Planning Commission

1. Eckstein, D. et al. (2021). Global climate risk index 2021. Who Suffers Most from Extreme Weather Events? Weather-related Loss Events in 2019 and 2000 to 2019. Bonn: Germanwatch.
2. Government of Nepal (2021). National Adaptation Plan (2021 – 2050). Ministry of Forest and Environment, Kathmandu.

reduce their exposure to transition risks and contribute to a more sustainable economy.

Liability risks stem from litigation against companies or institutions that have contributed to climate change. Banks financing high-emission industries could face reputational damage and legal consequences. These risks underscore the need for banks to integrate climate considerations into their risk management frameworks.

Adverse impact of climate change can increase credit risk because borrowers may not be able to pay their loans if they are impacted negatively by climate change. Climate change has been creating unthinkable negative impact on economic activities and people's livelihood. This demands the banking sector should be vigilant on likely negative impact from climate change.

4. Role of the Banking Sector for Climate Change Mitigation and Adaptation

Banks are pivotal in financing the transition to a low-carbon economy. They provide the necessary capital for renewable energy projects, energy efficiency initiatives, and sustainable infrastructure development. Through green bonds, loans, and other financial instruments, banks can channel investments into projects that reduce greenhouse gas emissions and promote environmental sustainability.

For instance, banks can support the development of solar, wind, and hydroelectric power plants, which are essential for reducing reliance on fossil fuels. By financing energy-efficient buildings and transportation systems, banks can help lower carbon footprints and promote sustainable urban development. Additionally, banks can invest in reforestation and afforestation projects, which act as carbon sinks and enhance biodiversity.

Banks have a unique position to influence the behavior of businesses and individuals through their lending and investment decisions. By integrating environmental, social, and governance (ESG) criteria into their operations, banks can promote sustainable practices and drive positive change. Banks should restrict or stop financing for sectors that contribute materially to climate change.

ESG investing encourages companies to adopt sustainable practices, such as reducing carbon emissions, conserving natural resources, and ensuring fair labor practices. Banks can offer preferential loan terms and investment opportunities to businesses that meet ESG criteria, incentivizing them to prioritize sustainability. This approach not only benefits the environment but also enhances the long-term financial performance of businesses.

In addition to mitigation efforts, banks play a vital role in supporting climate adaptation. This involves financing projects that enhance the resilience of communities and economies to the impacts of climate change. Banks can fund the development of resilient infrastructure, such as flood defenses, drought-resistant agriculture, and early warning systems for extreme weather events.

Insurance products are another critical tool for climate adaptation. Banks can offer insurance coverage for climate-related risks, helping businesses and individuals recover from the financial losses caused by extreme weather events. By providing financial protection, banks enable communities to rebuild and adapt to changing climate conditions.

5. Features of NRB's Green Taxonomy

On October 20, 2024, Nepal Rastra Bank (NRB) officially launched the Nepal Green Finance Taxonomy 2024, marking a significant milestone in promoting sustainable finance. This taxonomy establishes a standardized classification system for green investments across various sectors, ensuring that financial institutions contribute meaningfully to Nepal's climate action and sustainable development goals. By providing clear guidelines, the taxonomy aids institutions in assessing, monitoring, and reporting green investments, ultimately directing capital towards environmentally sustainable projects³. The taxonomy serves as a guide for the financial sector to identify and promote investments that meet environmental, social, and governance (ESG) requirements.

BFI's are required to adopt the taxonomy into their lending practices, ensuring that green loans and investments are aligned with the environmental objectives. BFI's must track and report on green finance flows annually. The taxonomy applies principle-based and whitelist-based (pre-defined list of green investments/projects) approaches to screen and assess investments. The former defines core environmental principles to assess economic activities, while the latter identifies eligible projects or activities that are clearly defined as green. Investments are classified into green, amber, or red based on their environmental impact.

The application of the taxonomy follows a structured approach so that the financial institution or investor identifies the relevant sector for an investment, then classifies the investment based on the principles outlined in the taxonomy (green, amber, red). After classification, the investment undergoes regular monitoring, reporting, and verification to ensure continued compliance with green standards.

The taxonomy introduces a traffic light classification system to help stakeholders assess green investments such as (i) Green or Transformative are those economic activities that fully comply with environmental objectives. These include projects that contribute significantly to climate change mitigation and adaptation, such as renewable energy generation, green buildings, sustainable agriculture, and waste management; (ii) Amber or Transitional are those activities that are on a transition pathway towards sustainability but require improvements to fully align with green criteria. Examples include industrial sectors shifting from fossil fuels to cleaner energy sources; (iii) Red or Non-compliant are those economic activities that do not meet green criteria and are likely to cause environmental harm. These are discouraged, and financial institutions should avoid investments in such activities. The banking sector can adopt differential interest rate policies to encourage

3. https://pkf.trunco.com.np/files/publications/1730107453_Nepal%20Green%20Finance%20Taxonomy%202024.pdf

the climate friendly economic activities and discourage those economic activities which can harm environment.

6. Conclusions and Way Forward

The banking sector is integral to the global response to climate change. By mobilizing capital, managing risks, promoting sustainable practices, and supporting climate adaptation, banks can drive the transition to a low-carbon and resilient economy. As climate change continues to pose unprecedented challenges, the role of banks in fostering a sustainable future becomes increasingly important. Through proactive and innovative approaches, the banking sector can lead the way in addressing one of the most pressing issues of our time.

Climate change poses profound challenges and opportunities for the banking sector. As intermediaries of capital, banks hold the power to shape a sustainable future by aligning their strategies with environmental goals. A combination of innovation, transparency, and collaboration can enable banks to navigate the complexities of climate change, ensuring economic stability and ecological preservation. The banking sector can not only mitigate risks but also play a transformative role in building a greener, more sustainable world. Banking sector should also be aware of emerging risks in their operation from the rapid climate change and its adverse impact on the economic activities. The banking sector should also be ready to seize the opportunities emerging in green economy.

COMMERCIAL BANKS ON AGRICULTURE FINANCE IN NEPAL

Nara Hari Dhakal, PhD*

1. INTRODUCTION

Agriculture is the backbone of Nepal's economy, employing approximately 60% of the population and contributing 24% on the GDP¹. Despite its significance, the agricultural sector faces numerous challenges, including underinvestment, outdated farming practices, and limited access to modern tools and technologies. A critical barrier to agricultural growth is the lack of sufficient financial resources to support farmers, agribusinesses, and actors on the agricultural value chain.²

Commercial banks in Nepal play a pivotal role in supporting agriculture by providing much-needed financial resources for farming and related enterprises. However, agricultural financing is inherently risky due to factors such as unpredictable weather patterns, fluctuating market prices, and vulnerability to pests and diseases. Furthermore, many farmers encounter structural challenges, such as the inability to provide collateral due to lack of land ownership and limited awareness of available financial services. These barriers make it difficult for farmers to access loans and other forms of financial support³.

To address these issues, the Nepal Rastra Bank (NRB), the central bank of Nepal, has implemented regulations requiring commercial banks to allocate a specific portion of their loan portfolios to agriculture and other priority sectors. The Government of Nepal (GON) supplements these efforts by offering subsidized loans, interest rate incentives, and other risk transfer mechanism to encourage commercial banks to enhance agricultural finance⁴.

Despite GON and NRB initiatives, many smallholder farmers and marginalized groups continue to face difficulties in accessing agricultural finance. This paper explores the role of commercial banks in extending agricultural finance. The paper also investigates emerging trends, such as digital banking solutions and innovative financing models focused on sustainable and climate-resilient agriculture and evaluates their potential to transform agricultural lending in Nepal.⁵ By analyzing the policy and regulatory framework on agricultural

finance, this study aims to document the performance and challenges to agricultural finance by commercial banks in Nepal.

2. POLICY AND REGULATORY FRAMEWORK

Nepal's policy and regulatory framework for agricultural finance aims to mobilize commercial banks and financial institutions to bridge credit gaps in the agricultural sector. It incorporates mandates, incentives, and mechanisms to ensure the sector receives sufficient financial resources for sustainable growth.

Monetary policy and agricultural finance by commercial banks

Monetary policy in Nepal, formulated by the Nepal Rastra Bank (NRB), plays a vital role in managing the money supply and driving economic growth. Since 2002, following the enactment of the Nepal Rastra Bank Act, monetary policies have included various measures to promote agricultural financing⁶.

A significant milestone on engaging commercial banks on agricultural finance was the monetary policy for 2020/21, which introduced initiatives such as setting priority sector targets, special loan loss provisions for priority agricultural crops (e.g., plantation agriculture), designating the ADBL as the lead bank for agricultural financing, permitting ADBL to issue agricultural bonds, and promoting the use of Kisan Credit Cards (KCC) through ADBL, among others⁷.

One local government, one commercial bank branch policy

In 2016/17, the GON and NRB launched the "One Local Level, One Commercial Bank Branch" policy. This initiative ensures that every local government (Palika) has at least one commercial bank branch to improve financial access in rural areas. In most of the local levels, agriculture finance is key lending activity⁸.

Nepal Rastra Bank's priority sector lending policy

NRB mandates commercial banks to allocate a portion of

* Economics, banking, and finance expert

1. Ministry of Finance (2024), "Economic Survey" various year www.mof.gov.np
2. Ministry of Agriculture and Livestock Development, Agriculture Development Strategy (2015-2035).
3. Dhakal (2022)
4. NRB, Monetary Policy 2020/21, www.nrb.org
5. Pandey, A. (2022)
6. Nepal Rastra Bank, Monetary Policies, various years. www.nrb.org.np
7. Monetary Policy 2020/21, www.nrb.org
8. MOF Budget Speech 2016/17, www.mof.gov.np

their total lending to priority sectors including agriculture through (i) mandatory lending targets (commercial banks must allocate 15% of their total loans to the agriculture sector by 2023), and (ii) deprived sector lending (banks are required to allocate 5% of their total loans to marginalized groups, smallholder farmers, and low-income households)⁹.

Subsidized agricultural loan programs.

The GON and NRB offer subsidized interest rates to encourage agricultural lending through (i) interest subsidies (farmers can access loans at rates as low as 5%, compared to the market rate of 8-11%), and loan ceilings (loans are capped at NPR 2 million (\$15,000) for individuals and NPR 50 million (\$375,000) for cooperatives or group farming projects).¹⁰

Agricultural Development Bank Limited as the lead institution

The Agricultural Development Bank Limited (ADBL), a state-owned financial institution, plays a vital role in agricultural financing. With expertise in agriculture, rural development, and micro-enterprises, ADBL is the lead agency for the Value Chains for Inclusive Transformation of Agriculture (VITA) project. This initiative, a collaboration between the GON and the International Fund for Agricultural Development (IFAD), aims to (i) bridge the gap between small-scale producers and profitable market opportunities, and (ii) promote financial inclusion and drive sustainable economic growth. The VITA implementation started in 2022 and will be completed in 2028. It targets 125,000 direct families and 350,000 indirect families across thirty-one districts and focus finance in seven high-potential value chains.¹¹ The project strengthens market linkages and builds social capital among farmers, solidifying ADBL's position as a leader in agricultural finance¹².

Credit guarantee and risk mitigation schemes.

To reduce lending risks, NRB has introduced credit guarantee schemes for agricultural loans, including (i) loan guarantees (covering up to 80% of loan amounts for farmers in cases of default due to natural disasters or market shocks) and (ii) crop and livestock insurance (integrated with loans to mitigate risks associated with farming)¹³.

Digital Financial Services and Innovations

To enhance access to agricultural credit, commercial banks are leveraging digital platforms and fintech solutions. Initiatives include (i) branchless banking (mobile banking and agent-based services bring financial access to rural farmers, reducing the need to travel to urban centers), and (ii) digital credit assessment to assess crop health and farmers' creditworthiness¹⁴.

9. NRB, Monetary policy, various year, www.nrb.org.np

10. NRB and MOF (2024) and other years

11. These value commodities are vegetables, goats, fish, cereals, potatoes, dairy, and bananas.

12. Monetary Policy 2020/21, www.nrb.org

13. Deposit and Credit Guarantee Fund, <https://dcpf.gov.np/>

14. www.nrb.org.np

15. <https://www.adbl.gov.np/services/modern-banking-services/kisan-credit-card/>

16. Dhakal (2022). "Agricultural Financing in Nepal" unpublished.

Kisan Credit Card

In line with the monetary policy for 2020/21, ADBL piloted the KCC scheme to simplify credit access for agricultural borrowers. The KCC aims to enhance financial inclusion by providing farmers with streamlined access to loans and financial services, further supporting the agricultural sector¹⁵.

3. PERFORMANCE ON AGRICULTURAL FINANCE

The performance of agricultural finance from commercial banks demonstrates a mixed picture, with notable achievements. As of July 2024, there are twenty commercial banks with 5,056 branches in all the seventy-seven districts and 753 local levels that potentially extend agricultural finance. Achievements on agricultural finance are outlined below.

Priority Sector Lending Gaining being effective.

Nepal's priority sector agriculture lending policy aims to channel a huge portion of bank credit into agriculture. The policy has achieved notable progress in increasing credit flow and supporting key sectors, with over NPR 25 billion (\$188 million) in subsidized loans disbursed to over 300,000 farmers. But many commercial banks struggle to meet mandatory lending targets due to the perceived risks associated with agriculture and a lower demand for loans in these sectors. High collateral requirements and limited financial literacy among farmers further complicate agricultural credit expansion.

As of July 2024, commercial banks' combined lending to agriculture and priority sectors reached over NPR 750 billion (\$5.65 billion). However, only 25% of this credit is disbursed to smallholder farmers, underscoring barriers to targeting marginalized groups. Over 70% of agricultural loans are disbursed for post-harvest activities such as processing, storage, and marketing, while only 30% go towards pre-harvest activities like crop production¹⁶. Delays in reimbursing subsidies to banks have also discouraged some banks on actively participating in the program.

Financial access through "One Commercial Bank Branch, One Local Level" policy.

The policy requiring every local government to have at least one commercial bank branch has been successful. By July 2024, at least one commercial bank branch has reached in all 753 local levels. This initiative significantly expanded financial access, leading to a substantial increase in deposit and loan accounts across regulated banks. It also ensured a more equitable distribution of financial infrastructure across provinces and local levels, and promoted financial

inclusion and access to agricultural credit, even in remote areas¹⁷.

Agricultural Development Bank Limited as a Key Player

In FY 2023/24, ADBL disbursed over NPR 100 billion (\$752 million) in agricultural loans, representing about 30% of total agricultural credit. Serving approximately 1.5 million rural households, ADBL stands as Nepal's largest agricultural lender. Despite its extensive reach, ADBL faces significant challenges. Many farmers lack suitable collateral, such as titled land, which restricts their access to loans. Additionally, agriculture's seasonal nature and vulnerability to risks like droughts, floods, and market price fluctuations contribute to high loan default rates. Poor rural infrastructure, including inadequate road networks and telecommunications, further hampers efficient service delivery. Commercial banks often prioritize urban areas over rural regions, leaving agricultural financing in remote areas under-intensified¹⁸.

Role of the Deposit and Credit Guarantee Fund

The DCGF plays a vital role in encouraging agricultural financing by providing credit guarantees to banks and financial institutions. This reduces the risk for banks, motivating them expanding agricultural finance. By July 2024, the DCGF had provided credit guarantees for over NPR 10 billion (\$75 million) in agricultural loans, benefiting around 200,000 farmers. Additionally, integrated insurance products offered through the scheme help mitigate risks associated with agriculture, further enhancing farmers' access to credit and promoting financial stability in the sector.

Kisan Credit Card: Bridging the gap in agricultural credit.

The KCC is an innovative tool that provides farmers with access to credit for purchasing agricultural inputs such as equipment, fertilizers, and pesticides. It also enables transactions and cash withdrawals without requiring farmers to visit a bank branch. As of July 2024, over 100,000 farmers had received KCCs through ADBL. However, awareness of the KCC scheme remains low among farmers, and the documentation process and eligibility criteria are cumbersome for farmers. Unpredictable agricultural yields pose challenges for timely loan repayment, while inadequate rural banking infrastructure limits the scheme's reach. ADBL is addressing these challenges to enhance the effectiveness and accessibility of the KCC scheme.

4. CHALLENGES ON AGRICULTURAL FINANCE BY COMMERCIAL BANKS

Commercial banks in Nepal face several challenges on promoting agricultural finance. These challenges hinder the growth of agricultural activities and the expansion of financial services in the sector as pinpointed below, among other.

Substantial risk and uncertainty: Agriculture in Nepal is highly dependent on weather conditions, such as rainfall and temperature fluctuations, and natural disasters such as floods, droughts, and landslides, all of which pose significant risks to agricultural production, making lending to farmers more uncertain. As a result, commercial banks are hesitant to extend credit to farmers, particularly for high-risk crops.

Lack of collateral: Many smallholder farmers lack sufficient collateral to secure loans. Agricultural land, though valuable, is often fragmented or not legally registered, complicating the use of land as collateral. This makes it challenging for farmers to access financing from commercial banks, which typically require physical collateral to mitigate lending risks.

Limited financial literacy: A sizable portion of the smallholder and marginalized group lacks financial literacy and understanding of loan products. This leads to poor repayment practices and mistrust between commercial banks and farmers. Farmers may not fully understand the loan terms, interest rates, or repayment schedules, which complicates the loan process.

Inadequate agricultural credit products / lending methodologies: Commercial banks offer loan products that are not tailored to the specific needs of farmers (cash flow basis). Standard loan products are typically not flexible enough to accommodate the seasonal nature of agricultural income. The absence of innovative financial products like forward contract, receivable finance, invoice discounting, and crop insurance further limits the ability of farmers to secure financing.

Geographical barriers: Nepal's mountainous terrain and scattered rural settlements make it difficult for banks to establish branches and access remote farming communities. This physical distance increases transaction costs for banks and reduces their willingness to provide financial services to farmers in these areas.

Low profitability of agricultural lending: Commercial banks tend to prioritize sectors with higher returns and lower risks, such as trade, and industrial sector. Agricultural lending often yields lower returns due to the high risks involved, and many banks view it as less profitable. Consequently, banks are reluctant to expand agricultural finance.

Inadequate data and risk assessment tools: The lack of reliable data on agricultural production, market prices, and risks makes it difficult for commercial banks to assess farmers' creditworthiness. Commercial banks often lack the necessary tools to evaluate agricultural loans properly, which results in an unwillingness to provide credit.

5. CONCLUSION

Nepal's policy framework for engaging commercial banks in agricultural finance reflects a strong commitment

17. MOF, Budget speech 2016/17 www.mof.gov.np, and NRB progress report, www.nrb.org.np

18. ADBL progress report, www.adbl.gov.np

to meeting the credit needs of the agricultural sector. However, the results have been less than satisfactory, highlighting the need to address persistent challenges in outreach, financial literacy, delivery of the tailored financial products, and risk management. Key issues, such as the lack of adequate collateral, low levels of financial literacy, and a high ratio of non-performing loans, continue to hinder progress in agricultural financing¹⁹. To bridge these gaps, commercial banks are being mobilized through targeted regulations, financial incentives, and innovative solutions. Ensuring equitable access to credit, particularly for small holder farmers and marginalized communities, requires more focused interventions and strategic efforts.

REFERENCE:

- Agricultural Development Bank Limited. (2024). *Annual report 2024*. Retrieved from <https://www.adbl.gov.np>
- Dhakal, N. H. (2022). *Agriculture Financing in Nepal* unpublished.
- ICAN Nepal. (2024). *Evaluation of commercial banks' compliance with agricultural finance mandates*. Kathmandu: Institute of Chartered Accountants of Nepal.
- Ministry of Finance (2024). "Economic Survey of Nepal" various issues, www.mof.gov.np
- Ministry of Agriculture and Livestock Development. (2023). *Agriculture sector financing policies and programs*. Kathmandu: Government of Nepal.
- Nepal Rastra Bank. (2024). *Priority sector lending directives*. Retrieved from <https://www.nrb.org.np>
- Nepal Rastra Bank (2020). "Financial Access in Nepal (Exploring the Feature of Deposit Accounts of A, B, C class BFIs)" Statistics Division, Economic Research Department, <https://www.nrb.org.np/red/financial-access-in-nepal-exploring-the-feature-of-deposit-accounts-of-a-b-c-class-bfis/>
- Pandey, A. (2022). Credit and financial access in Nepalese agriculture: prospects and challenges" *The Journal of Agriculture and Environment Vol:23, June 2022*. <https://www.nepjol.info/index.php/AEJ/article/view/46868/35011>
- Poudel, S., & Acharya, P. (2023). The role of commercial banks in promoting agribusiness in Nepal. *Nepal Economic Review*, 12(2), 45-68.
- Sharma, R. (2022). Risk management in agricultural lending: Lessons from Nepal. *Journal of Rural Economics*, 34(4), 120-135.
- World Bank. (2023). *Enhancing financial inclusion in South Asia: Nepal case study*. Washington, D.C.: World Bank Publications.

19. Over 40% of smallholder farmers lack formal land ownership to secure loans. Less than 25% of rural farmers are aware of agricultural loan products. Agricultural loans have an NPL ratio of 7.5%, compared to the average NPL of 2% across other sectors.

Navigating the Cybersecurity Landscape of Digital Banking

Debesh Prasad Lohani*

Abstract

The digital banking revolution reshapes the landscape of the financial industry, putting effortless transactions and widened access to financial services within consumers' reach. However, just as digital banking has become part of life in the modern economy, it brings in a new layer of complexity through cybersecurity. Increasing cyber-attacks from phishing and malware to sophisticated data breaches threaten consumer information and financial assets. This abstract is an indication of the urgent need to address the cybersecurity vulnerabilities that are affecting digital banking, and to develop and implement appropriate security measures in order to protect customers, banks, and the overall financial ecosystem from these ever-evolving cyber threats.

Keywords: Digital banking, Cybersecurity, Data breaches, Consumer protection, Financial security, Banking vulnerabilities, Financial ecosystem, Risk management

Introduction

Digital banking has revolutionized the financial sector, enabled seamless and instantaneous transactions while broadened access to financial services. The digital revolution has reshaped the global financial landscape, with digital banking emerging as a cornerstone of the modern economy. The digital revolution has reshaped the global financial landscape, with digital banking emerging as a cornerstone of the modern economy. This transformation has also presented new challenges, particularly in the realm of cybersecurity (Panja, Fattaleh, Mercado, Robinson, & Meharia, 2013). However, this transformation has also introduced complex cybersecurity challenges. This transformation has also been accompanied by a parallel surge in cyber threats, creating an urgent need for robust cybersecurity frameworks. Cyber threats in digital banking range from phishing and malware attacks to sophisticated breaches targeting sensitive customer data and financial assets. This transformation has also been accompanied by a parallel surge in cyber threats, creating an urgent need for robust cybersecurity frameworks (Khaleefah & Al-Mashhadi, 2024). As banks increasingly rely on digital technologies to deliver services, they become more susceptible to cyberattacks, which can have devastating consequences for both financial institutions and their customers (Uddin, Ali, & Hassan, 2020). These risks necessitate robust risk management practices and comprehensive mitigation strategies to ensure the security and trustworthiness of digital banking systems. The digital revolution has irrevocably transformed the banking

industry, ushering in an era of convenience and efficiency.

There are multifaceted dimensions of cybersecurity risks in digital banking. To overcome from these risks, it is necessary to examine the prevalent risks, explore effective risk management practices, primary cybersecurity risks in digital banking, analyzes effective risk management practices, explores the cybersecurity challenges in digital banking, examines risk management practices, and outlines effective and robust mitigation strategies to safeguard assets and build trust in the digital financial ecosystem, and understanding these key elements, banks can strengthen their defenses and safeguard sensitive customer data (Chavali, 2020).

The Growing Importance of Cybersecurity in Digital Banking

Rise in online banking transactions.

The surge in online banking transactions underscores the growing importance of cybersecurity in digital banking. Nepalese people used some form of digital banking service, with online and mobile banking rapidly becoming the preferred methods of banking for many customers. The COVID-19 pandemic further accelerated this trend, as customers sought contactless options for managing their financial affairs (Subbanna, 2020).

With the increasing volume of online transactions, banks are becoming more lucrative targets for cybercriminals. Cyberattacks such as phishing, malware, and ransomware have become more sophisticated, posing significant risks to financial institutions and their customers (Duncan,

* Deputy Chief Executive Officer, Rastriya Banijya Bank Ltd.

2022). Ensuring robust cybersecurity measures is essential to protect sensitive financial data and maintain customer trust in digital banking services.

The increasing sophistication of cyber threats

The sophistication of cyber threats has been evolving at an alarming rate. Cybercriminals are employing advanced techniques to launch targeted attacks to many people who does not have information as well as low digital financial literacy (The World Economic Forum, 2023). Moreover, cybercriminals are continually finding new ways to exploit vulnerabilities in banking systems. For instance, the rise of ransomware attacks has seen financial institutions being targeted with demands for large ransom payments to regain access to encrypted data.

Regulatory and compliance requirements

The increasing importance of cybersecurity in digital banking is also driven by stringent regulatory and compliance requirements. Governments and regulatory bodies worldwide have introduced various data protection laws and standards to safeguard customer data. For example, the General Data Protection Regulation (GDPR) in the European Union, which came into effect in 2018, mandates stringent measures for the protection of personal data. Similarly, the 'Electronic Transaction Act-2063' and 'National Cybersecurity Policy-2080' of Nepal is also a positive step towards to protect data from cybercriminals. The Payment Card Industry Data Security Standard (PCI DSS) are notable regulations that require financial institutions to implement robust security measures to protect customer information. Compliance with these regulations is not only a legal obligation but also vital for maintaining customer trust and avoiding hefty fines and penalties (Kuzior, et al., 2023).

Cybersecurity Threats in Digital Banking

The interconnected nature of digital banking systems makes them vulnerable to numerous cyber threats. Some of the most prominent threats include:

i) *Phishing Attacks*

Phishing involves fraudulent attempts to obtain sensitive information, such as usernames, passwords, or credit card details, by posing as a trustworthy entity. In 2023, phishing attacks accounted for over 36% of all data breaches globally, with the financial sector being one of the primary targets (The World Economic Forum, 2023).

ii) *Malware and Ransomware*

Malware, including ransomware, is designed to disrupt, damage, or gain unauthorized access to systems. Malware and ransomware attacks pose significant threats to digital banking security. Malware, short for malicious software, refers to any software designed to disrupt, damage, or gain unauthorized access to computer systems. Attackers use ransomware to encrypt critical banking data, demanding a ransom for its release (Verma & Shri, 2022).

iii) *Threat of Takeover*

Cybercriminals use stolen credentials or employ brute-force techniques to gain unauthorized access to user accounts. Account takeover fraud is particularly damaging in digital banking as it often leads to financial loss and reputational damage.

iv) *Distributed Denial of Service (DDoS) Attacks*

DDoS attacks aim to overwhelm banking servers with excessive traffic, rendering systems inoperable. These attacks disrupt services, compromise customer trust, and can be used as a smokescreen for more targeted breaches (Shaji, 2020).

v) *Insider Threats*

Employees with access to sensitive systems can intentionally or unintentionally compromise security. Insider threats are often overlooked but account for a significant portion of data breaches in financial institutions.

Risk Management Practices in Digital Banking

Digital risk management in banking has to do with the identification, evaluation, and mitigation of risks emanating from digital technologies and platforms. Mobile banking, online banking, and electronic payments bring about an evolutionary change in the manner in which banking is affected today. These new technologies come with a host of new risks and challenges. To counter these threats, digital banks adopt a range of risk management practices (Kuzior, et al., 2023). Effective risk management is essential for identifying, assessing, and mitigating cybersecurity risks. The following practices form the cornerstone of robust cybersecurity frameworks:

i) *Risk Assessment and Vulnerability Analysis*

A thorough risk assessment involves identifying assets, understanding potential threats, and evaluating vulnerabilities. Key components include:

- **Asset Inventory:** Cataloging all digital and physical assets.
- **Threat Intelligence:** Leveraging real-time data on emerging threats.
- **Penetration Testing:** Simulating attacks to uncover weaknesses.

Continuous vulnerability scanning helps banks stay ahead of potential risks by addressing flaws before they are exploited.

ii) *Implementation of Cybersecurity Frameworks*

Cybersecurity frameworks are essential for accessing and mitigating the risks. Frameworks such as the *National Institute of Standards and Technology (NIST) Cybersecurity Framework*, *ISO 27001 and ISO 27002*, *The Center for Internet Security (CIS) Control Framework*, *Payment Card Industry Data Security Standard (PCI-DSS)*, *Control Objectives for Information and related Technology (COBIT)*, *Health Information Trust Alliance (HITRUST)*, *Cloud*

Control Matrix (CCM), CMMC 2.0 (Cybersecurity Maturity Model Certification), Essential 8, Cyber Essentials are some of the major and popular examples of cybersecurity frameworks (Azmi, Tibben, & Win, 2018). These frameworks generally provide a structured approach to managing risks. These frameworks guide banks in:

- **Identifying** critical systems and sensitive data.
- **Protecting** through access controls and encryption.
- **Detecting** anomalies using intrusion detection systems (IDS).
- **Responding** to incidents with well-defined protocols.
- **Recovering** from disruptions swiftly.

iii) *Adherence to Regulatory Compliance*

"Adherence to regulatory compliance and risk management" means to conscientiously adhere to all the relevant laws, regulations, and industry standards, and to recognize, assess, and mitigate risks related to non-conformity. It means a firm operates within the legal envelope and is also proactive in finding solutions for any potential issues arising from regulatory violations. Regulatory bodies worldwide enforce cybersecurity standards to protect the financial system. Common examples of regulatory risk include (Verma & Shri, 2022):

- **Financial regulations:** Changes in banking laws, securities regulations, or tax laws can affect how companies manage their finances, report earnings, and conduct transactions.
- **Environmental regulations:** New or stricter environmental laws may require companies to invest in cleaner technologies or change their operational processes to reduce pollution and waste, impacting their costs and operations. EIA must be done for some of the major constructions or manufactures in Nepal.
- **Health and safety regulations:** Banks often face updates in safety standards that require new compliance measures, potentially leading to increased operational costs. The 'Labor Act-2074' of Nepal, also envisioned that any organization (including banks) should have occupational safety and health Policy in place to protect employee's health and their safety.
- **Data protection and privacy laws:** With increasing concerns over data security, companies must comply with the law of land like the General Data Protection Regulation (GDPR) in Europe, 'Electronic Transaction Act-2063' and 'National Cybersecurity Policy-2080' in Nepal, and similar laws mandating how consumer data is handled and protected.
- **Employment laws:** Changes in labor laws, including minimum wage, working hours, and benefits, can influence staffing and operational costs.

With regulatory compliance, any bank will be able to minimize the respective risks while still retaining the necessary qualifications (Nepal Rastra Bank, 2012). Compliant companies-and their partners-can operate at peak efficiency, reducing costs while protecting customer data and enhancing the brand experience. Compliance with these are not only enhances security but also fosters customer trust.

iv) *Investment in Security Technologies*

Security investment decisions are the processes that should be implemented for the bank's choices on how resources are to be utilized in security. This encompasses strategic alignment, regulatory compliance, and cost-benefit analysis that look at mitigating potential risks that may arise because of a security program. Investing in security technologies can be a good long-term investment opportunity. It is important that cybersecurity investment be considered crucial to any businesses including banks for the protection of their assets, reputation, and operations. Due to the continuous rise in cyber threats and their refinement by attackers, strong cybersecurity measures are required to prevent breaches and ensure regulatory compliance for any banks. With the growing pressure for BFIs to secure their digital assets, demand for cybersecurity services is expected to remain strong (Uddin, Ali, & Hassan, 2020). It leads to very stable revenues and huge opportunities for further growth, hence making such services very attractive investments for client portfolios. Banks are now increasingly deploying cutting-edge technologies such as (Kuzior, et al., 2023):

Artificial Intelligence (AI): Used for real-time fraud detection and behavioral analysis. AI elevates cybersecurity through automated threat detection and response, enhancing their prevention and the identification of threat actors in real time (Google Cloud Security, 2025). These tools help in many ways, such as preventing malware attacks by the detection and isolation of malicious software, or brute force attacks through recognition and blocking of repeated login attempts.

- **Blockchain:** Blockchain security enhances transactional security through immutable ledgers. It refers to the risk management framework or security system of a blockchain network, designed to protect it from cyber threats. Blockchain security utilizes a combination of cybersecurity best practices, established frameworks, and technical safeguards to deter fraud and cyberattacks. As a type of Distributed Ledger Technology (DLT), blockchain fosters trust and reliability within its ecosystem. It functions as a decentralized ledger that is copied and shared across an entire network of computers, where each node or member can record, access, and securely share encrypted transactional data.

- **Biometric Authentication:** Biometric security systems are advanced technologies that authenticate individuals by analyzing their unique physical traits. Biometric authentication refers to the process of verifying a user's identity using unique biological characteristics, including fingerprints, voice patterns, and features of the retina or face. It involves storing information about these unique traits to validate a user's identity during subsequent access to the account.

v) **Incident Response Planning**

The Incident Response Plan is a documented set of guidelines that define a bank's response to data breaches, leaks, cyber-attacks, and security incidents. It includes detailed instructions on how to handle specific threats to minimize damage, reduce recovery time, and mitigate cybersecurity risks. Incident response procedures emphasize preparation for security breaches and the steps required for effective recovery. Without a structured incident response plan, banks may fail at detecting attacks or have insufficient measures for containment, remediation, and future incident prevention. An incident response plan ensures a structured approach to handling security breaches. Key steps include (Duncan, 2022):

- **Preparation**

Effective incident response begins with a well-defined policy that outlines key priorities, assigns leadership roles, and keeps the plan concise for executive approval. The next step is to assemble a multidisciplinary incident response team, comprising representatives from IT, operations, legal, HR, audit, risk management, compliance, and finance. It is essential to ensure that all team members understand their roles and the critical importance of cybersecurity preparedness. Regular reviews of policies and routine training sessions are necessary to maintain readiness and enhance the organization's ability to respond effectively to security incidents.

- **Detection and Analysis**

Implement security safeguards to quickly identify vulnerabilities and potential threats. Utilize tools like attack surface analytics, continuous monitoring, firewalls, endpoint detection, SOC, and SIEM solutions to detect breaches and prioritize risks.

- **Containment, Eradication, and Recovery**

Mitigate incidents by identifying affected systems, isolating compromised devices, addressing root causes, and restoring operations. Prioritize response based on data criticality, incident severity, and business continuity needs. Maintain detailed documentation of actions taken and evidence collected to support future incident response planning.

- **Post-Incident Review**

Conduct a post-mortem analysis to evaluate response effectiveness, identify gaps, and implement improvements. Create a collaborative, blameless environment for discussion with top managements. The incident response leader should report:

- Incident timeline
- Key response metrics (e.g., Mean Time to Detect and Repair)
- Business and operational impact
- Containment and remediation measures

For banks subject to regulatory reporting ensure compliance with required incident disclosures.

- **Testing and Drills**

Regularly test the incident response plan through simulations and drills. Rotate scenarios monthly to enhance preparedness.

Conclusion

Cybersecurity in digital banking is no longer merely an operational requirement but a strategic imperative. By adopting comprehensive risk management practices and robust mitigation strategies, banks can strengthen their defenses against cyber threats. As the financial sector evolves, a collaborative and proactive approach is essential to safeguard customer trust, ensure regulatory compliance, and protect the financial ecosystem from the ever-present dangers of the digital age (Google Cloud Security, 2025).

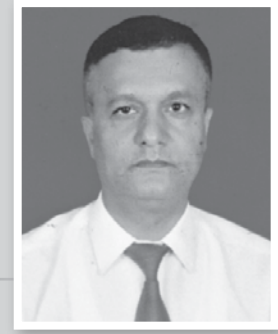
The rapid expansion of digital banking highlights the critical need for robust cybersecurity measures. Financial institutions can effectively mitigate cyber threats by implementing comprehensive risk management frameworks and leveraging advanced technologies. Despite the ongoing challenges, a proactive, collaborative effort involving stakeholders, customers, and regulators is key to ensuring the security and reliability of digital banking systems. In an era where cyber threats are ubiquitous, a commitment to strengthening cybersecurity is not just a necessity but a foundational pillar for sustainable growth and resilience in the digital financial sector.

References

- Azmi, R., Tibben, W., & Win, K. T. (2018, September 11). Review of cybersecurity frameworks: context and shared concepts. *Journal of Cyber Policy*, 3(2), pp. 258–283. doi:<https://doi.org/10.1080/23738871.2018.1520271>
- Chavali, K. (2020). How to keep your digital banking safe from rising threats. *EC-Council Cyber*.
- Duncan, C. (2022, September 8). *Cyber Security in Banking*. Retrieved from DeskAlerts: <https://www.alert-software.com/blog/cybersecurity-in-banking>
- Google Cloud Security. (2025). *Cybersecurity Forecast 2025*. Google Cloud Security.

- Khaleefah, A. D., & Al-Mashhadi, H. M. (2024, January 30). Methodologies, Requirements, and Challenges of Cybersecurity Frameworks: A Review. *Iraqi Journal of Science*, 65(1), pp. 468-486. doi:<https://doi.org/10.24996/ijs.2024.65.1.38>
- Kuzior, A., Yarovenko, H., Brožek, P., Sidelyk, N., Boyko, A., & Vasilyeva, T. (2023, October 27). Company Cybersecurity System: Assessment, Risks and Expectations. *Production Engineering Archives*, 29(4). doi:<https://doi.org/10.30657/pea.2023.29.43>
- Nepal Rastra Bank. (2012). *Nepal Rastra Bank Information Technology Guidelines*. Kathmandu: Nepal Rastra Bank.
- Panja, B., Fattaleh, D., Mercado, M., Robinson, & Meharia, A. P. (2013). Cybersecurity in banking and financial sector: Security analysis of a mobile banking application. *International Conference on Collaboration Technologies and Systems (CTS)*, (pp. 397-403). San Diego, CA.
- Shaji, A. M. (2020, June 17). *Cybersecurity in Digital Banking: Threats, Challenges and Solution*. Retrieved from Enterslice: <https://enterslice.com/learning/cybersecurity-in-digital-banking-threats-challenges-and-solution/>
- Subbanna, S. (2020, December 31). *Digital Banking Will Be The Future Of Banking Post Corona Pandemic*. Retrieved from Outlook: <https://www.outlookindia.com/website/story/digital-banking-a-game-changer-for-traditional-banking-system-in-india/360406>
- The World Economic Forum. (2023). *Global Cybersecurity Outlook 2023*. Geneva: The World Economic Forum.
- Uddin, M. H., Ali, M. H., & Hassan, M. K. (2020). Cybersecurity hazards and financial system vulnerability: a synthesis of literature. *Risk Management*, 239-309. doi:<https://doi.org/10.1057/s41283-020-00063-2>
- Verma, A., & Shri, C. (2022, February 17). Cyber Security: A Review of Cyber Crimes, Security Challenges and Measures to Control. *The Journal of Business Perspective*. doi:<https://doi.org/10.1177/09722629221074760>

Green Financing

Keshav Prasad Lamsal*

Green financing is a term that has gained significance in current years. It refers to the financial instruments and mechanism used to support environment friendly projects and initiatives. It encompasses a wide range of financial products and services, including green bonds, green loans, and green investment funds, all aimed at promoting sustainable development and mitigating climate change.

The Evolution of Green Finance

The concept of green finance emerged in response to the growing global concern over environmental degradation and climate change. Traditional financial systems have often overlooked the environmental and social impacts of investments, leading to unsustainable practices and resource depletion. Green finance seeks to address this gap by directing capital towards projects that have positive impact on the environment.

Key Components of Green Finance

- 1. Green Bonds:** These are debt securities issued by governments, corporations, or international organizations to finance specific green projects, such as renewable energy, energy efficiency, and sustainable transportation. Green bonds have become a popular tool for raising capital for environment friendly initiatives, as they offer investors the opportunity to contribute to a sustainable future while earning a financial return.
- 2. Green Loans:** These are loans provided by financial institutions specifically for green projects. Similar to green bonds, green loans are typically tied to specific environmental criteria and require borrowers to demonstrate the environmental benefits of their projects.
- 3. Green Investment Funds:** These funds pool capital from investors and invest it in a portfolio of green assets, such as renewable energy stocks, green bonds, and clean technology companies. Green investment funds offer a convenient way for individuals and institutions to invest in the green economy.
- 4. Green Insurance:** This type of insurance covers risks associated with environmental hazards and climate change. It can help businesses and individuals manage the financial risks posed by climate-related events, such as floods, droughts, and hurricanes.

Green Financing in Nepal

Nepal agrees that "Green Banking" activities are required for environmental preservation and sustainable growth in the future, despite its general lack of grasp of the "Green Banking" idea. Regarding green banking in Nepal, it has been observed that the country's banks are not actively promoting such projects and lag behind international trends. However, few banks in Nepal have begun to offer services that assist green banking initiatives, i.e., they promote the "Go Green" concept in Nepal. Additionally, some banks provide customers with a "Green Savings Account" that involves the planting of a tree for each new account that is opened there. Additionally, practically all banks advise their staff to use as little paper as possible and offer online banking services to their clients. The majority of banks in Nepal promote "Green Banking" by taking the following actions:

- 1. Paperless Banking:** Computerized branches at all banks have begun the transition to paperless banking. Most banks have the ability to transition to electronic reporting and correspondence. Banks have urged their clients to use e-banking services like mobile banking, online banking, debit and credit cards, and ATMs.
- 2. Energy Consciousness:** Some banks have a focus on energy conservation and use compact fluorescent lighting (CFL) to reduce energy use while working. Some banks like NIC Asia Bank have performed energy audits in each of their offices to ensure efficient energy use. They are running their offices and ATMs with renewable energy as well.
- 3. Using the mass transit system:** In order to conserve gasoline, several banks have been providing shared transportation for groups of officials stationed at a single office.
- 4. Green Building:** For their office and employee housing, some banks have started creating and utilizing green buildings concept. Rastriya Banijya Banks' Central Office building is an example itself.
- 5. Lending to Eco-Friendly Projects:** The majority of banks, including Rastriya Banijya Bank, Standard Chartered Bank, Laxmi Bank, and others have been lending to solar energy projects, hydro power projects, bio gas projects, and other environmental friendly

* Former DCEO, Rastriya Banijya Bank Ltd.

projects in support of the "Go Green" concept. Laxmi Bank is the first bank in Nepal to endorse the Go Green idea.

- 6. Preservation and sustainable development:** Some banks including Laxmi Bank, Siddhartha Bank, and Nabil Bank collaborated with Lumbini Development Trust (LTD) for 'Million Tree Project' launched with the goal of planting one million trees in Lumbini by 2020. Similarly, Rastriya Banijya Bank supports in "Clean Bagmati" projects.

There is very little endeavor for green financing from non-banking financial institutions except few insurance companies.

Current Development of Green Financing in Nepal

The "Guidelines on Environmental and Social Risk Management for Banks and Financial Institutions (ESRM)" published by Nepal Rastra Bank in 2018 have served as the driving force behind Nepal's regulatory driven development of green finance, in addition to the sustainability policies and frameworks already stated. The ESRM Guideline includes sector-specific lists of permissions and licenses as well as general and sector-specific checklists to assist financial institutions in assessing environmental and social risks. Additionally, the ESRM includes all the materials, templates, and tools required to facilitate ESRM deployment in banks. Nepal has achieved this through working with the Sustainable Banking Network (SBN), a group that supports and monitors the growth of green banking in emerging countries, to adopt the ESRM principles. NRB has been instructing the BFIs to evaluate the environmental implications of projects via Environmental Impact Assessments (EIAs) for a number of years. Additionally, NRB has instructed banks to allocate a specific percentage of total lending to priority sectors. The monetary policy has allowed for the issuing of Energy Bonds by the BFIs to satisfy the regulatory obligation of investing in the energy sector. This is another policy measure that supports green financing in Nepal. BFIs are permitted to use "External Commercial Borrowing" (ECB) to invest in the energy and other productive sectors.

Implementation of Green Banking by Nepalese Banks

Laxmi Bank was the first bank in Nepal to start implementing green banking strategies, focusing primarily on digitization through two core services: mobile money service and internet banking to avoid customer-counter delays and provide access to easy financing. NMB Bank and Sanima Bank encourage hydropower investment and solar energy development funds to reduce energy. In order to invest in sustainable, climate and environment-friendly projects through Eco-Loans, banks like Nepal Investment Mega Bank and NMB Bank have launched green finance products like Green Double Fixed Deposit and Green Fixed Deposits. Even as early as 2012, the then Ace Development Bank, which later merged to Nepal Investment Bank, made history by being the first bank in Nepal to operate sustainably by purchasing carbon credits under the Clean Development Mechanism (CDM). Government is working

to reduce carbon emissions from cities, and to that end, banks are being urged to invest in clean energy and stay informed about various environmental challenges. The Development Bankers Association of Nepal (DBAN) has begun promoting and using green finance, and it is eager to develop universal standards that would be applicable to all DBAN Member Banks. BFIs are becoming more and more interested in entering the market for green bonds at the same time. Both Nepal Infrastructure Development Bank and Nepal SBI Bank have emphasized their efforts to issue a green bond. Microfinance institutions have also granted loans for green financing. Every bank and financial institution in Nepal is currently attempting to adopt the "green financing" concept in their banking operations by automating manual tasks, offering services like "balance enquiry," "check balance statement," and "fund transfer and deposit," as well as "opening and closing accounts via online. These institutions are also investing in projects that are "green concepts" and providing loans and other products at low levels of interest and charges for green projects.

The Benefits of Green Finance

Green finance offers a multitude of benefits, both for the environment and the economy. Some of the key advantages include:

- 1. Environmental Benefits:** Green finance promotes sustainable practices and reduces carbon emissions by directing capital towards clean energy projects and energy-efficient technologies.
- 2. Economic Growth:** The green economy has the potential to create new jobs and drive economic growth. Green finance can unlock investment opportunities in emerging sectors like renewable energy and sustainable agriculture.
- 3. Risk Management:** By investing in green projects, financial institutions can mitigate the risks associated with climate change and environmental degradation.
- 4. Social Impact:** Green finance can contribute to social development by improving access to clean water, clean air, and sustainable infrastructure in underserved communities.

Challenges and Opportunities

Despite its growing importance, green finance still faces several challenges in Nepal and in the world. The major challenges are as following:

- 1. Providing good results to shareholders:** Returning to the focus on providing good results to shareholders, if this is the primary concern of companies, there may be potential damage to the environment due to decisions taken if these issues are not taken into account. This leads to investments in projects that generate pollution and carbon emissions or affect a particular area. Maximizing profits and orienting decisions in the short term can have cumulative effects on the environment or are not immediately visible. Another relevant aspect is that this impact is not necessarily felt by shareholders most of the time.

2. Developing green or sustainable financing in developing countries: Where climate change adaptation or mitigation activities are needed, is another type of challenge. This is often hampered by underdeveloped markets, high capital costs, poor regulation, or political instability. Statistical data are not always available for these countries compared to developed countries.

However, the future of green finance is promising. The significant opportunities it brings are as following:

- 1. Provides Investing Opportunities to New Sectors:** Financing the transition to a climate-neutral economy involves attracting a considerable amount of funds, far more than those offered by public institutions, which requires the participation of private investors for whom new opportunities are opening up. Moreover, the demand for green financial products is expected to increase. The transition to a low-carbon economy is a promising long-term business opportunity, with financial institutions able to sustain green finance.
- 2. Better Image:** The companies can have a better image that contributes to improving reputation and credibility and improving the relationship with government or regulatory institutions, partners, customers, and investors.
- 3. To diversify portfolio risks:** Another opportunity may be to diversify portfolio risks by reducing the

share of assets associated with environmental risks.

- 4. New Research Area:** Last but not least, green funding is an opportunity for new research and analysis.

Conclusion

Green finance is a powerful tool for addressing the environmental challenges of our time. By directing capital towards sustainable projects and initiatives, green finance can help to build a greener, cleaner, and more prosperous future for generations to come. As the global community continues to prioritize sustainability, green finance is poised to play a crucial role in shaping a sustainable and resilient world. It is becoming increasingly clear that the financial sector is playing an essential role in the fight against climate change. For example, a recent Global Risk Report states that climate change poses a pivotal risk to business, finance, and society (World Economic Forum, 2021). Institutional investors, hedging instruments, and financial instruments (such as green stock indices, and green bonds) can help rebalance and redistribute climate risks, allocate investment to green sectors and maintain financial stability.

References:

- Iulia Lupu Adina Criste, Centre for Financial and Monetary Research, Romania.
Website of World Bank.
Research Paper, Puja Mishra MBA Scholar, Apex College, Kathmandu, Nepal.

Leadership in Organization: Principles and Capacity Building

Durgesh G Shrestha*

Background

An organization is a social unit of people who pursue collective goals on a continuing basis surrounded by dynamic environment where there are high complexities and competitiveness. The success or failure of any organization depends on the Leadership leading an organization. It is therefore, a strong and effective leadership is needed for leading the organization to success by adopting proactive approach to address the opportunities and challenges emanating from the greater complexity and diversity in an organizational environment.

Organizational leadership is the ability to understand its employees and organizational goals thereby guiding and influencing them enough to bring everyone together towards achieving goals willingly and enthusiastically in a given situation. Any organization aiming at continuous survival needs a sound leadership to lead a shared vision among its employees focusing on challenges, valuing people and motivating them to successful execution.

Leadership: Concept

Traditionally, leadership is a process by which an individual influences a group of individuals to accomplish an objective towards achieving a common goal and directs the organization in a way that makes it more cohesive and coherent. However, the modern concept of leadership emphasizes not only the leader as an individual, but also the group influencing for the joint results. It is a set of functions that constitutes the three important variables: the leader, his/her followers and the conditions dictated by the situation.

Leadership occurs among people, involves the use of influence and is used to attain organizational goals. Thus, organizations need strong and visionary leadership and

more are demanded in the present context of dynamic environment. Leadership has been defined in various lights by various authors. Some of the popular definitions of leadership are as follows:

- Leadership is an interpersonal relation in which others comply because they want to, not because they have to. (Merton, 1969)
- Leadership is the process of influencing an organized group toward accomplishing its goals. (Rauch & Behling, 1984)
- Effective leadership is a product of the heart and must be visionary, passionate, creative, flexible, inspiring, innovative, courageous, imaginative, experimental, and initiates change. Naylor (1999)
- The ends of leadership involve getting results through others, and the means of leadership involve the ability to build cohesive, goal-oriented teams. Good leaders are those who build teams to get results across a variety of situations. (Hogan, Curphy, & Hogan, 1994)

There are various definitions of Leadership that could be found in different literatures provided by many scholars and authors. But, the universal definition is not available. So, it is important to understand that there is no one single definition of leadership. Leadership, thus, is the ability to understand its employees and organizational goals enough to bring everyone together and make employees feel that their opinions are valued and that their work is highly important for the success of the whole organization. It is a kind of power to influence or change the values, beliefs, behaviour and attitudes of another person to achieve the goals and objectives of an organization.

The concept of leadership can be summarized within the letters that form the word “LEADERSHIP” as:

L:	Listen	Leaders are great listeners to communicate effectively.
E:	Enthusiasm	Leaders show great excitement for achievements.
A:	Aspiring	Leaders having high ambitions and goal, thrive to achieve with an enormous desire.
D:	Decisive	To make tough decisions and be accountable.
E:	Empower & Encourage	Give a greater responsibility to people and also support them as per their need.
R:	Responsible	Ability to take responsibility for actions.
S:	Supportive	Helps to build and maintain effective interpersonal relationships.
H:	Humble	A humble & honest leader tries to elevate everyone and makes other to feel important and valued.
I:	Inspire with Integrity	Encourage and motivate other people with honesty and truthfulness.
P:	Plan	Leaders have the capacity to plan ahead and are excellent at strategic planning.

* Director, Nepal Rastra Bank

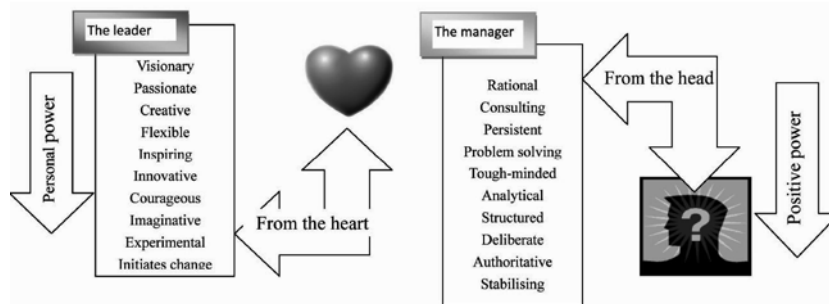
As such, Leadership can be defined as a position to *listen* with *enthusiasm*, having an *aspiring* mind to be able to make a *decisive* action, *empower* and encourage others in a *responsible, supportive and humble* manner to *inspire* them to achieve set goals as *planned*.

Leader Vs Manager

Many people believe that the Leaders and Managers are same in an organization as the roles of a leader and a manager often overlap. But they are distinct in focus, approach, and impact on an organization. It is possible to be a manager and a leader at the same time. However, it is to be noted that just because someone is a great leader doesn't mean they'll be a great manager or the other way around. So, what factors distinguish these two roles depends on the qualities they have.

Simply, leader, in an organization, is a person who influences an individual or a group towards achievement of the organizational common goal. It is an agent of changes whose acts affect other people more than other people's acts affect them. Leaders, obviously have the responsibility to use their skills and knowledge to effectively and efficiently guide their employees forward in the face of an uncertain future and also to decrease the feelings of insecurity in their employees caused by that uncertainty as well as motivates them to bring an organization to greater heights. In short, a good or effective leader inspires, motivates, and directs activities to help achieve organizational goals. For this, the leader doesn't necessarily hold or occupy a management position, it can be anyone.

Qualities of the Leader and the Manager

(Source : Naylor, 1999)

Manager, in an organization, guide and lead their subordinates towards the achievement of group goals. It is the ones who administrate the structures of the organization, activities and people linked to it and assure the fulfillment of the plan by controlling and solving problems – by confronting the obtained results with the planed ones so as to meet organizational goals and objectives. A manager is completely responsible for carrying out the four important functions of management i.e. planning, organizing, leading, and controlling. They

are held responsible for their actions, as well as for the actions of their subordinates and do not take much else into consideration. Managers can only become leaders if they adequately carry out leadership responsibilities, providing inspiration and guidance, and encouraging employees to rise to a higher level of productivity.

Therefore, a leader can be a manager or a manager can be a leader which depends upon the qualities they have and bear the responsibilities. The two can be distinguish clearly from the following factors as mentioned below :

Leader	Manager
Multi-directional influence relation	Uni-directional authority relationship
Focus on people motivation and inspiration	Focus on system and structure; Processes, policy, procedures
Long-term view and goals	Short-range perspectives
Create trust among people	Relies on control of people
Vision-oriented	Task-oriented
Relies on envision and innovation	Administration
Role-models/do right things	Model roles/Do things right
Develop power with people	Exercise power over people
Empowers and inspires people	Ensures that rules are followed
Leader is proactive and has followers	Manager is reactive and has subordinates
Inspiring others to do better work is the accomplishment of a LEADER.	Making sure the work is done by others is the accomplishment of a MANAGER;

In practice, both leaders and managers are crucial for the smooth working and run a successful organization. They make a valuable contribution to an organization –

but their contribution is different. Leaders are often seen as visionaries, pushing the organization toward growth and new possibilities. Managers, on the other hand, are

responsible for operating these visions, ensuring that plans are efficiently executed to meet specific objectives. In the other way, leaders drive change and advocate for new approaches, looking for new ideas and innovation, ensure the overall values and ethics of an organization while managers focus on structure teams to achieve targets, provide the stability and efficiency necessary to realize these visions.

Principles of Leadership

Leadership principles are a set of guiding beliefs and actions that leaders implement to drive success. They provide a framework of strategies that inspire individuals to work together toward achieving a shared goal, serving as the foundation for success. These principles are essential for fostering a productive, motivated, and engaged workforce within an organization. The performance of an organization is directly linked to how effectively its leaders inspire, motivate, and guide their employees.

There are various types of leadership styles, and what works for one leader may not work for another. Because of this, each leader must have a specific set of principles that applies to them and their organization. However, certain principles are found in all styles of leadership. The following leadership principles are commonly seen as vital to success:

1. ***Know oneself and seek self-improvement.*** A good leader must have a comprehensive understanding of oneself and one can strengthen his/her leadership abilities by reading, self-study, taking appropriate classes, etc.
2. ***Be technically proficient.*** As a leader, one must know his/her job and have a solid familiarity with their employees' jobs. Recognize the importance of evolving strategies and processes to stay competitive in a dynamic environment.
3. ***Seek responsibility and take responsibility for the actions.*** Searching for ways to guide an organization to new heights. Also, analyzing the situation, take necessary actions and moving on for next challenge.
4. ***Make sound and timely decisions.*** Making sound and outcome oriented organizational decision through using good problem-solving, decision-making and planning tools. Focus on solutions, maintaining a positive and proactive approach to overcoming obstacles.
5. ***Keep people informed.*** Knowing how to communicate with employees, senior management and other key people within the organization.
6. ***Develop a sense of responsibility in people.*** Developing good character traits within people that will help them to carry out their professional responsibilities.
7. ***Ensure that tasks are understood, supervised and accomplished.*** Effective communication is the key to this responsibility, creating a more cohesive and collaborative work environment.
8. ***Train people as a team.*** This involves building solid teams based on trust and admiration, and fostering a culture of learning within the organization.
9. ***Use the full capabilities of an organization.***

Developing a team spirit by inspiring and motivating them to foster a sense of purpose in the organization will help in employing full capabilities of an organization.

10. ***Set the example.*** Be a good role model for the employees.
11. ***Know the employees and look out for their well-beings.*** Understand the importance of the employees, be able to understand the different aspects of human behavior in different situations and care for their well-beings.
12. ***Be consistent and treat members fairly.*** Being consistent in actions and fair in the treatment of team members creates a stable work environment, helps maintain employee morale, and reduces conflicts.
13. ***Focus on integrity and accountability.*** Holding themselves and others accountable helps build a culture of trust and reliability, fostering a sense of fairness and integrity throughout the organization.

These principles help leaders to create a positive and effective organizational culture, where employees feel valued, understood, and motivated to contribute to overall organization's success.

Building Organizational Leadership Capacity

Leadership is one of the most important functions of management as it is the key to managerial performance. Every organizational success very much depends on the quality of leadership as an effective leadership can facilitate change in organizations through Improvement and Innovation.

Leadership capacity is more than simply skill development; it is about performance, growth, transformation and change. Building leadership capacity is a process that starts with understanding the concept of leadership capacity, defining the expectations of leadership within the organization, and then building intentional, implementable steps that help leaders assess and develop their ability to be a good leader. Leadership capacity is not static. It is a dynamic concept that evolves over time and is shaped by those who are in leadership positions. Therefore, leadership capacity will change depending upon the positions in an organization.

Building organizational leadership capacity involves developing the skills, knowledge, and behaviors needed at all levels to meet the organization's goals. Leaders need to constantly be in tune with their own performance as a leader and how their actions impact the growth and development of their team in an organization. Effective leaders need to regularly conduct self-assessments of their own behavior as leaders and therefore, leaders at all levels must assess their leadership behavior through the following steps for being effective leader :

1. Assess own internal belief system

- Leaders need to be in tune with their internal belief system and how that impacts their perspective and decision making process. In this sense, leaders always minimize the impact of personal opinions or bias on their decisions by being aware of what is in the best interests of the organization and how

decisions align with the values of the organization.

2. **Examine own leadership skills**

- Each and every leader will not be perfect in the universe and will have specific shortcomings that need to be addressed and accepted and therefore, leaders need to be aware of both their strengths and weaknesses. Leadership has a direct impact on the performance of employees, other leaders, and an organization as a whole. Therefore, leaders that are in tune with their behavior and its impact and assess it on a regular basis will be in a better position to make the best decision possible.

3. **Develop an action plan**

- Leaders need to develop a personal action plan to address weaknesses and build new skills to be mastered. This will not only help to expand own leadership capabilities but also put leader in a position to provide more value to other leaders and employees in an organization by sharing insights and best practices. The action plan could include additional training, mentoring, coaching, and taking online courses or attending webinars.

4. **Review criticisms constructively**

- Leaders should collect observations from others and examine their view in respect to own leadership capabilities. Leaders may be behind with some of their shortcomings and areas where they can improve their leadership. It is good practice to examine own leadership from multiple perspectives and levels within the organization to refine the leadership capacity as a whole. For this, leader must create trusted relationships with their colleagues both internally and externally through an effective communication.

Here are some of the strategies to build organizational leadership capacity effectively as :

- **Define Leadership Competencies** – Set clear leadership skills and measure progress against these metrics.
- **Build a Leadership Pipeline** – Identify successors for key roles and train them to ensure continuity.
- **Develop a Leadership Program** – Offer training, courses, seminars, and hands-on opportunities for skill development.
- **Implement Mentorship and Coaching** – Pair experienced leaders with emerging talent for guidance and feedback.
- **Cultivate Emotional Intelligence** – Provide EQ training to improve self-awareness and relationship management.
- **Encourage Cross-Functional Projects** – Rotate roles to broaden skills and foster cross-departmental understanding.
- **Provide Leadership Opportunities** – Let employees lead projects for real-world decision-making experience.
- **Emphasizes Adaptability** – Support innovation and resilience through safe experimentation and risk-taking.

- **Recognize Leadership Potential** – Acknowledge emerging leaders to motivate and reinforce valued behaviors.

Conclusion

Effective leadership is essential in managing change in an organization and change is the only method to sustain the organization in the current dynamic environment. It plays an important role to motivate an individual employee or group to continuously make change and push them to bring positive changes for sustaining and adapting the organizational environment and ensures that the organization will improve and be innovative.

Leadership has always been considered as a critical element for organizational transformation, growth and success. This is equally true for all organizations regardless of their nature, size and areas of operation. Leaders having the right attitude and behavior always facilitate effective change in an organization and encourage employees to collaborate and communicate with each other in order to make an individual and group of people able to create and discover new ways to think, initiate to seek new and better ways for the organization to operate in dynamic environments, which produces a greater outcome for the organization and also encourages them to learn from different people the ways to improve themselves. Therefore, building the organizational leadership capacity through the strategies as mentioned above is must in each and every organization for its success.

Lastly, leadership not only influence the thoughts, attitudes and behaviors of employees in an organization but inspires through trust and admiration with a clear direction to the employees for achieving the targeted goals of an organization. Last but not least, the self-leadership is important to gaining credibility and effectiveness in leading others.

References

- Amanchukwu, R. N., Stanley, G. J., & Olofube, N. P. (2015). *A review of leadership theories, principles and styles and their relevance to educational management*. Management, 5(1), 6-14.
- Duggal, N. (2024). *Leadership vs Management: A Comprehensive Comparison*. (<https://www.simplilearn.com/leadership-vs-management-difference-article>)
- Gutterman, A. S. (2023). *Leadership and Management*. Available at SSRN 4553356.
- Hogg, B. (2014). *Building Leadership Capacity*. Bill Hogg and Associates
- Merton, R. K. (1969). *The social nature of leadership*. AJN The American Journal of Nursing, 69(12), 2614-2618.
- Naylor, J. (1999). *Management*. Harlow, England: Prentice Hall
- Răducan, R., & Răducan, R. (2014). *Leadership and Management*. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 149, 808-812.
- Sharma, M. K., & Jain, S. (2013). *Leadership management: Principles, models and theories*. Global journal of management and business studies, 3(3), 309-318.
- Winston, B. E. & Patterson, K. (2006). *An integrative definition of leadership*. International Journal of Leadership Studies.

Unlocking the Potential of Derivatives: A Path to Financial Growth for Nepalese Banks

CA. Krishna Shah*

1. Background

In today's interconnected and rapidly evolving global financial landscape, derivatives have become indispensable tools for managing risks, optimizing returns, and enhancing the stability of financial markets. For Nepalese banks, derivatives present unique opportunities, especially in the context of the country's relatively low-interest rate environment compared to neighboring economies such as India. These opportunities, however, come with challenges due to the lack of a developed derivatives market and regulatory restrictions, particularly in relation to Non-Deliverable Forwards (NDFs).

The absence of a robust derivatives market in Nepal limits banks' ability to fully capitalize on arbitrage opportunities and hedge against market volatility. Moreover, the stringent regulatory caps, particularly the 15% limit on NDF transactions imposed by the Nepal Rastra Bank (NRB), make it difficult for banks to utilize derivatives as effectively as their counterparts in other countries.

2. Understanding Derivatives and Their Role in Banking

Derivatives are financial instruments whose value is derived from the performance of underlying assets, such as currencies, interest rates, commodities, or equity indices. These instruments allow financial institutions to manage risks by either hedging against potential losses or speculating on future market movements. Some of the most common derivatives include Options, Future contracts, Swaps and Forwards.

These derivatives are essential tools for banks to manage risk exposure, enhance liquidity, and support growth. By using derivatives, banks can limit their exposure to fluctuations in interest rates, currency values, and commodity prices. This can result in more predictable earnings, reduce the volatility of their financial position, and allow them to offer more customized and flexible financial products to clients.

3. The Importance of Derivatives

Derivatives are not just complex financial products; they serve several key purposes within the banking sector. The importance of derivatives can be broken down into the following key areas:

3.1 Risk Mitigation

The primary use of derivatives is to manage and mitigate financial risks. Banks face a range of risks on a daily basis, such as:

Currency Risk: Exposure to exchange rate fluctuations can significantly affect the profitability of banks with international operations.

Interest Rate Risk: Banks' assets and liabilities are often sensitive to changes in interest rates, which can impact profitability.

Commodity Price Risk: Banks involved in commodities trading or financing are exposed to changes in commodity prices.

Through derivatives such as currency forwards, swaps, and options, banks can hedge against these risks. This helps to ensure more stable cash flows and limits potential financial losses from adverse market movements.

3.2 Profit Optimization

Derivatives also allow banks to capitalize on market opportunities by speculating on price movements. Financial instruments such as futures and options give banks the flexibility to profit from market fluctuations without needing to own the underlying asset.

For example, if a bank anticipates an increase in the value of a currency or commodity, they can use derivatives to gain from the movement without taking direct ownership. This ability to leverage market insights to make profitable trades, while simultaneously hedging downside risks, can enhance a bank's profitability.

3.3 Regulatory Compliance

In the post-2008 financial crisis era, regulatory frameworks such as Basel III have placed an increased focus on financial stability and capital adequacy. Basel III, which sets global standards for the capital adequacy of banks, encourages the use of derivatives to mitigate risks and maintain financial stability. By using derivatives, banks can reduce their exposure to certain risks, thereby ensuring they meet the capital requirements set by regulatory bodies.

3.4 Enhanced Competitiveness

In an increasingly globalized financial market, access to derivatives can significantly enhance the competitiveness of Nepalese banks. Banks can offer more sophisticated products, such as customized hedging solutions, to attract and retain customers. This can differentiate them in a crowded marketplace and help establish their reputation as financially innovative institutions capable of managing complex risks.

* Chief Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd.

4. The Need for Hedging Risks

Hedging is a critical component of risk management in banking. Hedging strategies are designed to reduce the impact of adverse price movements on a bank's portfolio. For Nepalese banks, the need for effective hedging mechanisms is particularly important given the exposure to currency and interest rate risks, as well as fluctuations in commodity prices.

4.1 Key Benefits of Hedging

The following are the key benefits of hedging for Nepalese banks:

4.1.1 Stability in Earnings

By hedging risks, banks can smooth out fluctuations in their earnings, ensuring that their financial results are more predictable. This is particularly important in volatile markets, where significant price swings could otherwise impact profitability. Hedging helps reduce the uncertainty associated with interest rate and currency movements, providing more consistent financial performance.

4.1.2 Capital Preservation

Hedging protects the bank's capital from severe losses. Without proper risk management strategies, banks can face substantial financial setbacks due to market volatility. Hedging allows banks to offset potential losses and preserve their capital base, which is critical for maintaining the financial health of the institution.

4.1.3 Strategic Growth

Hedging allows banks to make more informed decisions about their risk exposure, which can help guide long-term investment strategies. When a bank is confident in its risk management approach, it can focus on strategic growth, expanding operations, and taking calculated risks without fear of significant financial downturns.

4.2 Common Hedging Instruments

Various financial instruments can be used to hedge different types of risks. These include:

4.2.1 Non-Deliverable Forwards (NDFs)

NDFs are primarily used to hedge currency risks in markets with limited liquidity or where the local currency is non-convertible. For Nepalese banks, NDFs are particularly useful for managing exchange rate risk, such as the fluctuation of the Nepalese Rupee (NPR) against other currencies, especially the Indian Rupee (INR).

4.2.2 Options

Options provide the holder with the right, but not the obligation, to buy or sell an underlying asset at a set price within a predetermined time frame. They are highly flexible instruments that allow banks to hedge against unfavorable market movements while still retaining the potential for profits in favorable conditions.

4.2.3 Interest Rate Swaps

Interest rate swaps allow banks to exchange fixed and floating interest rate payments, effectively managing exposure to interest rate fluctuations. By using swaps, banks can hedge against rising interest rates that could affect their cost of borrowing or the returns on their assets.

4.2.4 Futures Contracts

Futures contracts are standardized agreements to buy or sell an underlying asset at a future date. These are widely used for hedging commodity or interest rate risks, allowing banks to lock in prices and avoid exposure to price movements in the future.

4.2.5 Currency Swaps

Currency swaps involve the exchange of cash flows in different currencies, enabling banks to manage cross-border risks, particularly for foreign exchange transactions. This instrument is critical for banks involved in international trade and financing, as it allows them to hedge currency fluctuations effectively.

4.2.6 Credit Default Swaps (CDS)

CDS are used by banks to manage credit risk, transferring the risk of a borrower defaulting on a loan to a third party. This provides banks with protection against potential losses arising from borrower defaults.

5. Arbitrage Opportunities and Limitations in Nepal

Nepal's relatively low-interest rates (at this point of time) create opportunities for interest rate arbitrage. Arbitrage involves exploiting price differences in different markets. In this case, Nepalese banks can borrow at lower domestic interest rates and invest in higher-yielding instruments abroad. However, these opportunities are constrained by the regulatory environment.

5.1 Regulatory Constraints

The NRB currently imposes a 15% cap on NDF transactions relative to a bank's core capital. While this policy is aimed at minimizing speculative activities and protecting foreign reserves, it severely restricts banks' ability to engage in effective hedging and arbitrage strategies. This regulatory limitation prevents banks from fully capitalizing on profitable market opportunities, thus reducing their ability to enhance profitability through interest rate arbitrage.

5.2 Impact of NDF Limitations

The fifteen percentage cap (of core capital) on NDF transactions creates several issues:

5.2.1 Missed Profits

The cap limits the volume of transactions that banks can conduct, meaning they are unable to fully leverage arbitrage opportunities. This results in missed profit potential, which could have otherwise been generated through interest rate differentials between Nepal and other countries.

5.2.2 Reduced Market Participation

The limitation also curtails banks' active participation in the global derivatives market, reducing overall market liquidity and vibrancy. As a result, Nepalese banks operate below their full potential, which can hinder their competitiveness on the global stage.

5.2.3 Hindered Economic Growth

The inability of banks to optimize returns through derivatives impacts their overall contribution to Nepal's economic growth. Financial institutions play a crucial role in driving economic development, and the restricted use of derivatives limits their capacity to contribute to national prosperity.

6. Expanding the Scope of Derivatives in Nepal

A more comprehensive derivatives market is essential for Nepalese banks to compete on the global stage. Expanding the use of derivatives such as options, interest rate swaps, and commodity futures can help revolutionize risk management practices and enable banks to make better-informed financial decisions.

6.1 Benefits of Advanced Derivatives

The introduction of more advanced derivatives can provide several key benefits:

6.1.1 Options

Options offer a flexible means for banks to hedge against adverse price movements while maintaining potential for profit in favorable market conditions. By utilizing options, banks can optimize their risk management strategies and enhance their financial performance.

6.1.2 Interest Rate Swaps

Interest rate swaps allow banks to effectively manage long-term lending and borrowing risks. By using swaps, banks can manage exposure to interest rate movements, which is essential for maintaining stable profit margins in a fluctuating interest rate environment.

6.1.3 Commodity Futures

Commodity futures are particularly important for banks involved in agriculture and commodity financing. These contracts allow banks to hedge against price fluctuations in commodities such as food, metals, and energy resources, ensuring more predictable outcomes for banks and their clients.

6.1.4 Currency Swaps

Currency swaps enable banks to manage cross-border exposures efficiently, which is especially important for banks with international operations. These swaps provide a way for banks to mitigate foreign exchange risk and ensure that they can conduct international business with greater certainty.

7. Overcoming Challenges

For Nepalese banks to fully capitalize on the benefits of derivatives, several challenges need to be addressed. These challenges include regulatory constraints, lack of market infrastructure, and a shortage of skilled professionals in the derivatives market.

7.1 Regulatory Support

One of the most significant barriers to the growth of the derivatives market in Nepal is the regulatory framework. To unlock the potential of derivatives, the NRB must consider gradually relaxing the caps on NDFs and create structured frameworks for advanced derivatives such as interest rate swaps and commodity futures.

7.2 Infrastructure Development

Nepal lacks the infrastructure necessary to support a vibrant derivatives market. The establishment of trading platforms, clearinghouses, and settlement systems would significantly enhance the efficiency and transparency of derivative transactions.

7.3 Education Initiatives

To ensure that derivatives are used effectively, it is essential to invest in training and capacity-building initiatives for financial professionals. Educational programs and workshops can help enhance the understanding of derivatives and improve their adoption across Nepal's banking sector.

7.4 Pilot Programs

Testing new derivatives instruments in controlled environments through pilot programs can help banks and regulators understand the feasibility and impact of such products in the Nepalese market. This can also help identify potential risks and develop strategies for effective risk management.

8. Recommendations for Policy and Market Development

To foster the growth of the derivatives market, several key actions are recommended:

8.1 Phased Expansion of NDF Limits

Allowing banks to gradually scale their NDF activities while managing associated risks can help banks take advantage of arbitrage opportunities while ensuring financial stability.

8.2 Comprehensive Derivatives Framework

A clear and comprehensive framework for derivatives trading should be developed. This framework should include guidelines for licensing, risk management, and transparency, ensuring that all participants in the derivatives market understand their responsibilities.

8.3 Market Infrastructure Investments

To support the development of the derivatives market, significant investments must be made in market infrastructure. This includes the development of trading platforms, clearinghouses, and settlements systems that can facilitate smooth and secure derivative transactions.

8.4 Awareness Campaigns

Promoting a broader understanding of derivatives among stakeholders, including bankers, regulators, and the general public, will be key to building confidence in the financial instruments. Awareness campaigns and educational initiatives will help dispel myths and encourage wider adoption of derivatives.

9. Conclusion

Derivatives have the potential to play a crucial role in the growth and stability of Nepal's banking sector. By addressing regulatory constraints, improving market infrastructure, and promoting education, Nepal can unlock the full potential of derivatives. This will not only enable banks to capitalize on arbitrage opportunities but also contribute significantly to the nation's economic development.

A coordinated effort among regulators, financial institutions, and market participants is essential to build a dynamic and resilient financial ecosystem in Nepal. With the right regulatory framework and market conditions in place, Nepalese banks will be better equipped to manage risks, optimize returns, and support the country's broader economic objectives.

Brain Gain from Virtual Approach: The Viable Solution for Nepal

Bhawani Shankar Niroula*

Introduction:

Brain Drain refers to the migration of skilled, educated, and talented individuals from their home country to another country, often for better career opportunities, higher wages, advanced education, or improved living conditions. This phenomenon typically results in a significant loss of human capital for the country of origin and can have long-term negative effects on its economy and development. Over the past decades, Nepal has faced a severe Brain Drain crisis, characterized by the exodus of skilled professionals. The reasons are lack of opportunities, political instability, low remuneration, underdeveloped infrastructures etc.

Approximately 3.0 million Nepalese live abroad, with a large proportion working in fields like medicine, engineering, technology, education etc. Labor Migration for Employment: A Status Report for Nepal (2022) indicated that 10% of migrant workers are highly educated and trained professionals. It has been said that Nepal has only 0.6 doctors per 1,000 people, significantly lower than many developed countries. These trends have left Nepal vulnerable to a talent deficit in critical sectors.

Brain Gain refers to the opposite of brain drain, which is the movement of highly skilled individuals from developing countries to developed ones. Brain gain is the movement of skilled individuals from developed countries to developing ones. This phenomenon has become increasingly popular in recent years. It offers significant benefits to the developing countries, including economic growth, increased innovation, and improved social and cultural development. This article will explore these benefits and opportunities in-depth.

Benefits of Brain Gain:

1. Countries experiencing brain gain often benefit from improved innovation and productivity due to the return of skilled professionals who bring new ideas and practices.
2. Brain gain can help mitigate the negative effects of brain drain by encouraging expatriates to return home, often incentivized by government programs or better job opportunities.
3. The phenomenon can lead to increased foreign direct investment as returning professionals may attract business ventures and partnerships in their home countries.
4. Higher education institutions play a crucial role in

fostering brain gain by creating partnerships with global universities, facilitating exchanges, and offering attractive programs.

5. In many developing countries, brain gain can contribute significantly to economic growth by enhancing the workforce's skills and capabilities in various sectors.
6. Brain gain may bring people with completely new areas of skills into the country.

Approaches to Brain Gains:

1. Physical Presence

In this approach, skilled professionals living abroad return to Nepal to work directly in hospitals, schools, industries, research institutions etc.

Challenges:

- **Economic Barriers:** High costs of relocation and reintegration into Nepalese society.
- **Limited Opportunities:** Lack of job prospects that align with their skills.
- **Political Instability:** The uncertain political climate deters long-term commitments.

2. Virtual Presence

In the virtual model, skilled professionals contribute remotely from their current locations using technology. This includes:

- **E-learning platforms:** Offering online education and training programs.
- **Telemedicine:** Providing medical consultations and expertise through telecommunication.
- **Research collaboration:** Participating in joint research projects.
- **Policy advice:** Guiding governments and organizations through expert consultations.

Nepal has been struggling with the issue of brain drain for many years, with thousands of skilled professionals migrating abroad in search of better career opportunities, higher wages, and improved living conditions. This migration has left the country with a significant talent gap, particularly in critical sectors such as healthcare, education, technology, banking etc. As Nepal continues to face a shortage of skilled professionals, efforts to reverse

* Chief Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd.

this trend through brain gain have gained importance. However, while physical repatriation of expatriates is one potential solution, it faces significant challenges. On the other hand, brain gain from virtual approach has emerged as a viable, cost-effective, and flexible solution to address this issue in the contemporary digital era.

The Hurdles of Physical Repatriation

While the idea of attracting professionals back to Nepal through physical repatriation sounds promising, it faces several key challenges:

1. **High Relocation Costs:** The process of bringing skilled professionals back to Nepal is often cost-prohibitive. These costs involve not only relocation expenses, such as flights and housing but also reintegration costs, including finding suitable jobs, providing professional development opportunities, and adjusting to local living conditions. For both the professionals and the government, these expenses can be too high to justify.
2. **Lack of Competitive Salaries:** Salaries in Nepal are often not competitive with those in developed countries. Professionals in fields like medicine, engineering, technology, banking often earn significantly higher wages abroad, making it difficult to incentivize their return. Nepal's economic conditions and pay scales in many sectors are often not aligned with the expectations of professionals who have experienced better financial prospects in other countries.
3. **Skill Mismatches:** Many skilled professionals who return to Nepal often struggle to find jobs that match their expertise. There is a limited number of high-level positions available in fields such as research, innovation, and specialized healthcare. This mismatch can lead to frustration and dissatisfaction among returning professionals, which may prompt them to leave again, contributing to a brain re-drain.
4. **Political Instability:** The political environment in Nepal has long been characterized by uncertainty and frequent changes in government. This instability can create a lack of confidence among returning professionals about the long-term prospects of their careers. Professionals who return to Nepal may hesitate to make permanent moves due to concerns about the political climate, governance, and the possibility of future disruptions.
5. **Limited Infrastructure:** Nepal's infrastructure in many critical sectors, such as healthcare, technology, and education, is still underdeveloped compared to developed countries. Professionals returning to Nepal often find the lack of advanced facilities, research infrastructure, and modern technologies a significant barrier to performing their work at the standards they are accustomed to. This gap in infrastructure often hinders their ability to innovate and make an impact.
6. **Social Adjustment Issues:** Professionals returning

to Nepal may face challenges in adjusting to local society after years abroad. The cultural, social, and professional landscape in Nepal is often quite different from that of developed countries, which can lead to difficulties in reintegration. Family members of returning professionals may also struggle with the transition, particularly if they are accustomed to a higher standard of living and better facilities abroad.

Brain Gain Form Virtual Approach: A Cost-Effective and Flexible Solution

Given these hurdles, brain gain from virtual approach presents a much more practical and feasible solution for Nepal. It leverages the expertise of Nepalese professionals abroad, allowing them to contribute to the country's development without requiring them to physically relocate. This approach takes advantage of digital technology to bridge the gap between professionals and sectors in need of their expertise. Several factors make brain gain from virtual approach especially relevant for Nepal at present:

1. **Increasing Internet Penetration:** As of 2024, Nepal's internet penetration rate has reached 72%. This growing connectivity, combined with the widespread availability of mobile phones, creates an ideal environment for virtual collaboration. With access to the internet and digital tools, professionals in Nepal and abroad can connect easily and work together on projects, regardless of their physical location.
2. **Proliferation of Digital Tools:** Tools such as Zoom, Microsoft Teams, and cloud-based collaboration platforms make it easier for professionals to communicate and collaborate across borders. These platforms allow for seamless communication, file sharing, and project management, making virtual collaboration as effective as physical meetings.
3. **Cost-Effectiveness:** Brain gain from virtual approach eliminates the high costs associated with relocation, housing, and reintegration. Professionals abroad can continue to contribute to their home country while maintaining their current living and working arrangements. This cost-effective model makes it possible for Nepal to benefit from global expertise without the significant financial burden of bringing professionals back physically.
4. **Scalability and Flexibility:** Brain gain from virtual approach is highly scalable and flexible. Diaspora professionals can contribute part-time or on a project basis, allowing them to balance their professional commitments abroad with their desire to contribute to Nepal's development. This flexibility makes it easier for more professionals to participate in virtual initiatives, as it does not require them to make a full-time commitment to relocating or returning to Nepal.
5. **Remote Contributions in Critical Sectors:** Brain gain from virtual approach enables professionals to contribute remotely in critical sectors such as healthcare, education, technology, and governance. For

example, telemedicine can address healthcare needs in rural and underserved areas by enabling doctors abroad to consult with patients in Nepal. Similarly, virtual classrooms can improve access to quality education by allowing teachers and professors to deliver lessons to students in remote areas. IT professionals can work on digital solutions that improve infrastructure, e-governance, and public services. Additionally, experts can participate in research collaborations and offer policy advice remotely, strengthening Nepal's governance and development strategies.

6. **Addressing Rural and Remote Challenges:** One of the most significant advantages of brain gain from virtual approach is its ability to reach areas of Nepal that are difficult to access physically. Many rural regions suffer from a shortage of skilled professionals in healthcare and education. Brain gain from virtual approach can help bridge this gap by providing remote services that would otherwise be unavailable. For instance, a doctor working abroad can offer telemedicine consultations to rural patients, while a teacher can deliver online lessons to students in remote villages.

Comparative Analysis of Physical and Virtual Approach

Criteria	Physical Presence	Virtual Presence
Cost	High (relocation, salaries, reintegration)	Low (internet and collaboration tools)
Implementation Time	Long (requires planning and adjustments)	Short (immediate virtual contributions possible)
Infrastructure Needs	High (offices, labs, advanced facilities)	Low (requires basic internet and IT tools)
Flexibility	Limited (requires full relocation)	High (allows part-time or project-based roles)
Scalability	Limited (relocation is resource-intensive)	High (no geographical limitations)

How Nepalese Banks Can Benefit from Brain Gain from Virtual Approach

Brain gain from virtual approach can revolutionize the banking sector in Nepal by enabling the diaspora's expertise and global experience to strengthen financial institutions. Through virtual collaboration, Nepalese banks can access innovative solutions, advanced technologies, and strategic guidance from financial professionals working abroad.

Key Benefits:

1. **Technology and Digital Banking:**

- Diaspora experts can help implement advanced digital banking solutions such as AI-driven financial services, blockchain for secure transactions, and mobile banking platforms tailored for rural Nepal.

2. **Global Best Practices:**

- Nepalese banking professionals abroad can share insights on international banking standards, compliance, and risk management, enhancing the sector's credibility and efficiency.

3. **Product Innovation:**

- Virtual collaboration can lead to the creation of new financial products, such as remittance-linked savings accounts, investment portfolios for NRNs, and loan products tailored for the diaspora.

4. **Cybersecurity Expertise:**

- Cybersecurity specialists in the diaspora can help Nepalese banks build robust systems to protect against increasing cyber threats in digital banking.

5. **Cross-Border Networking:**

- Diaspora connections can facilitate partnerships with global financial institutions, attracting foreign investments and improving international trade financing.

By effectively utilizing brain gain from virtual approach, Nepalese banks can modernize their operations, enhance customer satisfaction, and contribute to the country's economic growth.

Summary and Conclusion

Nepal has been grappling with severe brain drain, characterized by the migration of skilled professionals due to limited opportunities, political instability, low wages, and underdeveloped infrastructure. Approximately 3 million Nepalese, including highly educated individuals, work abroad, leaving critical sectors such as healthcare and education understaffed. Brain gain, the reverse process of brain drain, can counter these effects through two approaches: physical and virtual presence.

While physical brain gain involves skilled professionals returning to Nepal, it faces challenges like high relocation costs, lack of suitable opportunities, political instability, and infrastructure deficits. In contrast, brain gain from virtual approach offers a practical alternative where diaspora professionals contribute remotely via e-learning platforms, telemedicine, research collaboration, and policy advice. This model is cost-effective, scalable, and enabled by Nepal's rising internet penetration and mobile connectivity.

Brain gain from virtual approach has immense potential for sectors like banking, where diaspora experts can drive innovation in digital banking, product development, cybersecurity, and global networking, strengthening Nepal's financial systems.

To sum up, Brain gain from virtual approach is a viable and transformative solution for Nepal. It addresses the brain drain crisis without the logistical hurdles of physical repatriation, leveraging diaspora expertise to boost critical sectors, modernize industries, and drive economic growth. With strategic implementation, Nepal can turn its brain drain into a brain gain advantage.

Reference Materials:

- <https://library.fiveable.me>
- <https://censusnepal.cbs.gov.np>
- <https://www.moless.gov.np>
- <https://www.volunteersinitiativenepal.org>

Frictions in International Trade

Pramod Adhikari*

International trade is a mechanism for the cross-border exchange of goods, services, and capital. It depends on multiple factors, ranging from factors of production to geopolitical realities. International liquidity also plays an important role in fostering international trade. Manufacturing a superior product does not secure a market for that product. International trade suffers from tariff and non-tariff barriers. No doubt, the free flow of goods and services is in the best interest of all. Competition brings about efficiency that can be shared among countries.

Background

Mr. Donald Trump has become a huge elephant in the room after his unexpected return to the White House as the 47th president of the United States, even after his defeat by Joe Biden in the 2020 election. He has been depicted and is being perceived by world leaders as a business-minded leader who counts benefits rather than relations. Global powers, including China, Russia, and the European Union, are concerned about his unpredictable behavior, which is likely detrimental to their economies. Their main concern is trade, along with geopolitics. He has promised to restore manufacturing in his land and bring back manufacturing jobs and prosperity to America, even by keeping environmental hazards aside. His "America First" policy is a protectionist policy. Mr. Donald Trump's past moves suggest that it is difficult to placate him with diplomatic engagements. Tariff is said to be his most favorable word in the dictionary. He is determined to punish those who join the group of nations lobbying for de-dollarization. The establishment of BRICS has caused apprehension among western economies, especially the United States. The European Union developed the Euro to counter the American dollar, but the creation of the Euro itself turned out to be a great problem for the European Union. The European Central Bank could not solve the economic problems of its member states because a single monetary policy never addresses the divergent fiscal policies of the member countries. BRICS countries are trying to push the American dollar to the corner and seek alternative means of payment. Many countries are shedding the American dollar and dollar-denominated investment avenues. The petrodollar deal of America with Saudi Arabia could not be renewed. Mr. Trump's focus deviates from the current American establishment managed by the American deep state. His struggle with the American establishment even threatened his life, and many believe that his life is still in danger. American history shows that those American presidents who opposed war have been assassinated, including J.F. Kennedy and Abraham Lincoln. The Assad

regime of Syria has been toppled by the western allies. The American deep state is fond of war, whereas Mr. Donald Trump does not want to drain American resources in protecting its allies, from whom America gets nothing in return, in his calculation. The level of public debt is skyrocketing in America. He is expected to put his foot on the brakes of the war machine but escalate the trade war with countries having trade surpluses with America, particularly China and Germany.

Easing Trade Flow

It is evident that the hassles created by mercantilist-era restrictive trade policies of the late nineteenth century and early twentieth century culminated in the First World War. Even the establishment of the League of Nations could not solve the problem because the root cause of the problem was trade, not deteriorating peace. Professor J.M. Keynes, who taught classical economics for around twenty years, attempted to rescue capitalism and protect countries from falling into the socialist domain. He emphasized government investment at the time of crises. The Great Depression of the 1930s indicated that easy money does not always motivate the private sector to invest. The classical economic theories could not rejuvenate debilitating economies. The invisible hand functioned no more, and the state's intervention was deemed necessary. The underlying tensions, hefty indemnities levied on the defeated countries, the fight for colonies, and the feeling of not getting a just share of victory in some nations exacerbated the situation and escalated the conflict that led to the Second World War. The establishment of monetary and financial institutions under the Bretton Woods Agreement, along with the establishment of the United Nations, seemed to be addressing the problems at that time. These international arrangements prevented direct conflicts, but the Cold War started to take shape immediately after the Second World War. Some even mention that the United Kingdom was keen to attack the then Soviet Union because the Soviet Union was exhausted after defeating Hitler.

IMF Out of Focus

The establishment of the International Monetary Fund was aimed at easing international liquidity to foster international trade. Countries having balance of payment problems were supposed to be aided by the International Monetary Fund. But in due course of time, Bretton Woods institutions like the International Monetary Fund have fallen into the wrong hands of the West. The International Monetary Fund started to interfere and mold the domestic monetary policies of aid recipients around the globe. It started to press governments

* Company Secretary, Rastriya Banijya Bank Ltd.

to implement stringent contractionary monetary and fiscal policies even for an economy dwindling under financial crisis. The East Asian Financial Crisis of 1997 is a stark example that fell prey to the gross negligence of the International Monetary Fund. Asian countries even considered replicating a similar institution in Asia, but that did not materialize due to Sinophobia among some Asian countries close to the West. The International Monetary Fund is more focused on loan repayment rather than resolving crises. The International Monetary Fund started to put conditions even on formulating fiscal policies of the recipient countries. Painful measures are suggested and directed to act accordingly. Such policies of international financial institutions have largely contributed to shrinking international trade.

Changes in Trade Flow

Liberal economists advocated open markets, liberalism, and globalization to make world trade predictable, but it was arranged in such a manner that it only served developed or western economies in particular. They prescribed Structural Adjustment Programs via the International Monetary Fund and floated the idea of privatizing state-owned enterprises only after making them profitable. They developed an arrangement for the free flow of goods and services that evolved into the present World Trade Organization. Developed countries scared the global south with marginalization in case they denied entry into this arrangement. They forced almost all countries to enter into this arrangement and secured a world market for their products, but they created barriers in labor movement that would have served the global south. China entered into this arrangement in the early twenty-first century. Profit-driven multinational corporations were enticed to shift their manufacturing to countries that had cheap labor, especially the People's Republic of China. A large number of multinational companies congregated towards China to reap lucrative profit. Manufacturing shifted to China, particularly from the West.

Trade Guided by Geopolitics

China benefited a lot by entering into this arrangement. China entered into this mechanism as a developing country. Free market economic doctrine, or liberal economic policy, was the best economic thought for the West until it served their purpose, but the rise of China and other developing economies like India and Brazil and regional economic blocks like ASEAN turned this arrangement into a great headache for the West because it no longer served their interests. Their wishes could not be commanded comfortably. China is integrating economies around the world through its Belt and Road Initiative. China is cooperating with countries on economic fronts. China does not want to change the regimes of its economic partners. China's move into state capitalism is like crossing the river by feeling the stone. China learned a lesson from the fall of the Soviet Union. China metamorphosed from a socialist economy to a capitalist economy by calculating and calibrating its moves. The economic model developed by China is state capitalism. China is trying to create an economic ecosystem fulfilling its desire to become the economic superpower. China has emphasized people's right to development rather than interfering in the domestic

politics of its partners in the name of human rights, freedom of speech, the rule of law, and so on.

Past Experience

These changing dynamics in world trade forced western countries to think over the rise of the global south. The western economies indulged in manufacturing arms and ammunitions guided by the interest of the Military-Industrial Complex (MIC). Their colonial mindset drove them down the path of provoking civil wars and regional conflicts. Growing inequality, global warming, and regional conflicts are the major challenges of the twenty-first century. No doubt they strategically gained a lot from such conflicts, but manufacturing slipped from their hands. They followed the path of Spain, Portugal, and the then Soviet Union. Spain and Portugal completely ignored manufacturing and now are in oblivion. Similar is the case with the then Soviet Union. The Soviet Union was in an arms race with the United States during the Cold War. The United States outpaced the Soviet Union in securing the arms market, and the latter collapsed.

Looking towards China

The current president of America, Mr. Donald Trump, has sensed this error in American policy and is trying to correct this by bringing manufacturing back home to make America great again. But Mr. Trump has no plan for being competitive in the market. He believes that tariffs are the most powerful weapon to defeat his business rivals. He blamed China as a currency cheater in his first term. He believes that the weaker Chinese yuan facilitates Chinese exports to the United States and that it is widening China's trade surplus with America. He wants to restore manufacturing in America by applying punitive measures against its rivals rather than being competitive with them in the product and factor markets. He does not want to be contained by the provisions of free trade arrangements. He might withhold America from various multilateral initiatives. He is trying to disrupt the ecosystem of international trade that ultimately leads the world down the path of uncertainty. Rising uncertainty forces big economies to reciprocate in a similar fashion, and these retaliatory measures can lead the world into a new battlefield.

Conclusion

Integrating world economies into a single market is in the best interest of all people, until the trade rules are equitable and are not in the service of powerful countries. Sharing efficiencies among nations is a commendable philosophy. Increased international trade facilitates that efficiency-sharing process. This is a public virtue. There are no problems with institutional settings, but those institutions should not serve particular economic and political thoughts. Otherwise, conflicts evolve, and international trade suffers.

References

1. Joseph Stiglitz, *The Euro* 2016
2. Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism* 2009
3. Martin Jacques, *When China Rules the World: The End of the Western World and the Birth of a New Global Order* 2009
4. Jeffrey Sachs, *The Ages of Globalization* 2020

Nepalese Payment System : Issues and Challenges

Pushkar Raj Bhattarai*

Nepalese Payment System

The Nepalese payment system has seen a remarkable stride in the adoption of digital payments, especially after the Covid-19 pandemic. The surge in digital financial services is driven by the adoption of digital technologies, regulatory reforms, and increasing consumer demand for seamless financial services. Although significant developments in the payment systems have been observed after the Covid-19 pandemic, the onset of electronic payments can be traced back to 1990 when credit cards were issued for the first time in Nepal. In 1995, ATM machines were introduced, and with this development, the adoption of card as a medium of payment started in Nepal. Along with card-based payments, other electronic payment systems like internet banking (in 2002) and SMS banking (in 2004) began from early 2000s. In 2010, e-wallets entered the payments industry. With this, non-bank players were allowed to undertake payments-related activities in Nepal.

The Nepal Rastra Bank (NRB), as part of its responsibility to develop a secure, healthy, and efficient payment system, also empowered Nepal Clearing House Limited (NCHL)¹ to operate the Electronic Cheque Clearing (ECC) System in 2011. Considering the rapid evolution of the payment systems in Nepal, the National Payment System Development Strategy (NPSDS), 2014 was issued, based on which there have been efforts to modernize the payment system by identifying key areas/ infrastructures for development and prioritizing fintech and digital economy development strategies.

Mappig of Achievements of Strategies Specified in NPSDS, 2014

The NPSDS, 2014 consists of 9 pillars, with several strategies planned for the development of the payment system in Nepal. In line with such strategies, the following developments have been made under each pillar:

Pillar 1: Legal Framework

- 2016: Established Payment System Department (PSD)
- 2016: Issued Licensing Policy for Payment related institutions/mechanism
(Replaced with Licensing Policy for Payment-related Institution (First Amendment, 2024), 2023)
- 2019: Issued Payment and Settlement Act, 2019
- 2019: Issued Retail Payment Strategy, 2019
- 2019: Implemented RTGS System Rules, 2019
- 2020: Issued Payment and Settlement Bylaws (First Amendment 2023), 2020

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank

1. NCHL was established in 2008.

- 2021: Issued Digital Lending Framework, 2021
- 2021: Issued NepalQR Standardization Framework and Guidelines, 2021

Pillar 2: Large and Critical Value Payments

- 2019: Implemented the Real Time Gross Settlement (RTGS) System

Pillar 3: Retail Payment System

- Implemented faster payment systems like cards, *connectIPS*, Fonepay Interbank Fund Settlement System (IBFT), etc. Other payment solutions like mobile banking, internet banking, QR codes, interbank payment system (IPS), payment gateway (ecommerce), point-of-sale (POS) have also been implemented.

Pillar 4: Government Payments

- Person-to-government (P2G) payments like Inland Revenue Department (IRD) tax payments and traffic penalties have been integrated in faster payment systems like *connectIPS*, ewallets, etc.
- Government-to-person (G2P) payments like salary payments are routed through bank accounts.
- G2P payments like pension, gratuity, etc. through ewallets are being explored.

Pillar 5: Securities Depository, Clearing and Settlement Mechanisms

5.1 Capital Market Development

- 2011: Established CDS and Clearing Limited, a subsidiary of Nepal Stock Exchange (NEPSE), in 2011
- 2015: Implemented dematerialization of physical shares
- 2016: Implemented Nepal Stock Exchange (NEPSE) App
- 2018: Implemented Centralized Account Supported by Blocked Accounts (CASBA)
- 2019: Implemented online trading system (TMS/x)
- 2020: Implemented Meroshare app

5.2 Public Debt Management

- 2018: Established Public Debt Management Office (PDMO) under the Ministry of Finance (MOF)

- 2022: Implemented Public Debt Management Act, 2022
- 2024: Signed RTGS membership agreement for settlement of cash leg of DvP payments
- 2024: Implemented Debt Operation and Management Software (DOMS) for the entire lifecycle management of government securities (from issuance to settlement or sale)
- 2024: RTGS-DOMS integration currently under testing phase

Pillar 6: Interbank Money Market Management

- Open market operations integrated with the RTGS system through the Olympic Banking Software (OBS) of the NRB.
- Implemented Intraday Liquidity Facility (ILF) and Overnight Liquidity Facility (OLF), integrated with the RTGS system.

Pillar 7: International Remittance

- Inward remittances are allowed through remittance companies to ewallets
- Remittance service providers are licensed through the Foreign Exchange Management Department (FEMD)
- P2P transfers to Indian bank accounts allowed up to INR. 15,000 per day and INR. 100,000 per month²

Pillar 8: Oversight

- 2018: Implemented Payment System Oversight Framework
- 2021: Implemented Payment System Oversight Manual
- 2021: Implemented Payment System Inspection and Supervision Bylaws
- 2023: Issued Cyber Resilience Guidelines
- 2024: Implemented Procedure for Onsite Inspection of Payment-related Activities of Banks and Financial Institutions, 2024

Based on these frameworks, PSD undertakes onsite and offsite supervision of the licensed institutions.

Pillar 9: Cooperation

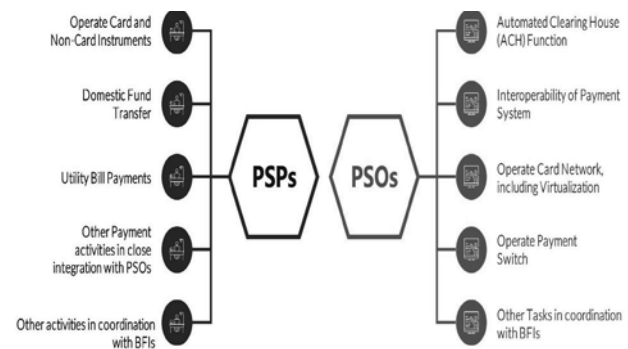
- Established National Payment Board with representation from the Ministry of Finance, Nepal Telecommunication Authority, and FCGO

The Payment Systems Department (PSD) was established in 2015, after which the NRB started issuing licenses to Payment System Operators (PSOs) and Payment Service Providers (PSPs). In 2016, the Interbank Payment System (IPS) was launched by NCHL, facilitating fund transfer between multiple banks without the need of a cheque. The interbank payments were further simplified with the introduction of real time, fast payment systems: connectIPS in 2018 and Fonepay IBFT in 2019.

Furthermore, for the development of retail payment systems, NRB implemented the Retail Payment Strategy, 2019. Based on the strategy, the existing legal frameworks have been reviewed and revised. The PSD has amended and/or implemented new policies such as Payment and Settlement Bylaw (First Amendment, 2023), 2020; Licensing Policy for Payment Related Institutions, 2023; Simplified KYC for Small Merchants, and NepalQR Standardization Framework and Guidelines, 2021, Procedure for Onsite Inspection of Payment-related Activities of Banks and Financial Institutions, 2024, among others.

Nonetheless, NRB is wary of new forms of risks, technical, operational, and risks related to money laundering/terrorism financing/proliferation financing, using new payment methods and digital financial services. In this regard, NRB issues directives, circulars, and policies and undertakes the supervisory/ oversight function for the licensed institutions.

Payment Institutions in Nepal

Payment System Operator (PSO) and Payment Service Provider (PSP)

As per Section 5 of the Payment and Settlement Act, 2019, no entity shall be allowed to operate payment related activities without obtaining the license from the NRB. PSD, NRB is, therefore, primarily tasked with the responsibility to grant PSO as well as PSP licenses to institutions willing to operate payment related activities/ instruments in Nepal. In Section 2(11) and 2(12) of the Payment and Settlement Act, 2019 and Point 2(4) and 2(5) of the Licensing Policy for Payment-related Institution (First Amendment, 2024), 2023, PSOs and PSPs have been defined as below:

PSO: PSO is an institution licensed to ensure operation, management, and clearing of payment related activities. Institutions operating the clearing house, electronic card or other digital payment networks are also licensed as PSOs in Nepal.

PSP: PSP is an institution providing payment related services to customers through the digital medium. PSPs allow payments to be made for the exchange of services, goods, assets, or any other liabilities. They also facilitate customers to carry out domestic as well as international fund transfers.

2. Circular No. 09/2080-81, dated January 11, 2024, of the Foreign Exchange Management Department, NRB

As of Mid-July, 2024, there are 9 licensed PSOs and 26 licensed PSPs in Nepal³. Moreover, all 20 commercial banks, 17 development banks, 15 finance companies, and 11 microfinance financial institutions have also been licensed as PSPs.

Nepal's Payment System Framework: Legal and Regulatory Aspects

The payment system development initiatives have been guided by the following legal and regulatory provisions in Nepal:

a. Nepal Rastra Bank Act, 2002

The NRB Act, 2002 has specified developing a secured, healthy, and efficient payment system as one of the major objectives of the NRB. The act also provides NRB the authority to regulate, inspect, and supervise payment, clearing and settlement related activities/ institutions.

b. Payment and Settlement Act, 2019

The act provides legal basis for the development, expansion, promotion, monitoring, and regulation of payment, settlement, and clearing systems. As per the act, only the licensed institutions are allowed to operate payment system/instruments in Nepal.

c. Payment and Settlement Bylaw (First Amendment, 2023), 2020

The bylaw covers provisions related to the National Payment Board, functions, duties and powers of PSD, licensing requirements for PSOs/PSPs, qualification of the board members and chief executive of PSOs/PSPs, liabilities of licensed institutions, and provisions related to consumer protection.

d. Payment Systems Inspection and Supervision Bylaw, 2021

The inspection and supervision bylaw guides the inspection and supervision activities of PSD. The bylaw covers the function of the oversight unit, objectives of inspection and supervision, process of inspection and supervision, codes of conduct, duty, responsibility and security of supervisor, format of the inspection report, and directions regarding merger or acquisition of the licensed institutions.

e. Licensing Policy for Payment Related Institutions (First Amendment, 2024), 2023

The licensing policy specifies the requirements to obtain the PSO/PSP license, functional scope of PSOs/PSPs, provisions related to service charge and deposit, paid-up capital, license renewal, rule and standards to operate as a PSO/PSP.

f. Payment System-related Unified Directives

NRB issues payment system-related unified directives, which the licensed institutions must comply with. Altogether, there are 16 directives covering

directions for different instruments issued by licensed institutions, security related provisions, corporate governance related provisions, consumer protection related provisions, AML/CFT related provisions, among others.

g. Nepal QR Standardization Framework and Guidelines, 2021

The framework has specified criteria for making QR design uniform and ensure interoperability of QR networks. The guidelines also provide equal opportunities to all the players in the payment space.

h. Payment System Oversight Manual, 2021

The manual serves as a guide in implementing the oversight function related to payment and settlement system.

i. Onsite Inspection of Payment-related Activities of Banks and Financial Institutions, 2024

Since BFIs are licensed as PSPs and some commercial banks also undertake the role of the PSO, the onsite inspection procedure has been implemented to guide the supervision and oversight of payment related activities of BFIs.

Large Value Payment System (LVPS) and Retail Payment System (RPS)

Large Value Payment System (LVPS) and Real Time Gross Settlement System (RTGS)

NRB-RTGS is a large value payment system owned and operated by Nepal Rastra Bank (NRB). The foundational arrangement for NRB-RTGS was laid-down in NPSDS, 2014⁴, based on which the Payments and Settlement System (P&S) Act, 2019, and the P&S Bylaw, 2020 mandated the establishment and operation of the RTGS system in Nepal.

The RTGS system was implemented on 12 September 2019, with 28 commercial banks as direct participants. However, due to technical challenges, the system was halted and re-implemented on November 22, 2019. The NRB organized a dedicated RTGS Operation Unit within the Payment Systems Department to operate and manage the RTGS system. Gradually, additional participants have been added in the system. As of mid-July, 2024, 44 direct participants, including 20 commercial banks, 11 development banks, 12 finance companies, and 1 Nepal Infrastructure Bank are actively using the RTGS System. The banks and financial institutions that are members of the retail payment system for electronic cheque clearing are indirect members of the RTGS system.

Retail Payment Systems

The retail payment systems include instruments and systems facilitating the general public to make payments for availing various digital financial services. Nepal's retail payment systems include electronic cheque clearing,

3. The list of licensed PSOs and PSPs can be accessed through: https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2024/06/Licence-Status_Upto-Jesth-End-2081-Nep-1.pdf

4. Large Value Payment System has been considered as the second pillar of the NPSDS, 2014.

electronic fund transfer, card based payment systems, QR code based payment system, stored value systems like eWallets, and fast payment systems like Fonepay IBFT, connectIPS, and InstaFund.

Cheque is one of the oldest and widely used mediums of payments in Nepal. Interbank cheques are cleared through the Electronic Cheque Clearing (ECC) system, owned and operated by NCHL.

Cards are also the most used mode of payments in Nepal. Unlike physical cheque, card based payments are electronic payments. Currently, debit, credit and prepaid cards offered by the international scheme providers-Visa, Mastercard, and UnionPay-are in operation in Nepal.

Mobile banking application started from 2012 and is one of the most widely used retail payment channels in Nepal. Through mobile banking, customers can carry out several financial services such as interbank fund transfer (IBFT), utility bill (electricity, drinking water, internet, school, airlines, etc.) payments, mobile top-ups, online fixed deposit account opening, and ewallets transfers/payments.

The users of **internet banking** are increasing, although at a decreasing rate, primarily because of the wide impact of mobile banking and fast payment systems in Nepal.

Merchant QRs are the most widely used modes of retail payment in Nepal. QR codes have primarily played a crucial role in promoting digital payments and reducing the use of cash.

The use of **ewallets** has also surged especially after the Covid 19 pandemic. As of mid-July, 2024, there are 23.46 million wallet users. Wallet transactions are generally of small-ticket size.

Similarly, several cross-border payments integration initiatives are under-way in Nepal. Cross-border payments were enabled by international card networks like Visa Worldwide Pte. Ltd, MasterCard Asia/Pacific Pvt. Ltd., and Union Pay International Company Limited. BFIs accept these international card schemes, ensuring interoperability of their card switches.

In recent days, cross-border integration of other retail payment systems have started in Nepal. Himalayan Bank and Focusone Payment Solutions Pvt. Ltd. have been acquiring Alipay transactions since 2019. In 2023, a total of Rs. 4.03 crores of Alipay transactions were acquired through 24,000 plus merchant points. Similarly, Nepal SBI Bank Limited has been acquiring UPI's Rupay cards through their ATM and POS terminals. NMB Bank Limited has been acquiring WeChat pay transactions, with other banks expressing their interest to undertake acquiring of several other international payment service providers.

The key milestone in cross-border payment integration has been the Memorandum of Understanding (MOU) between

NRB and Reserve Bank of India (RBI) for the integration of India's UPI and Nepal's National Payment Interface (NPI). With such integration, customers are expected to enjoy seamless cross-border person-to-person payments. The project is expected to go live by December-end, 2024.

Similarly, another fast payment system- connectIPS- is in the final phase of acquiring UPI-based P2P payments. Such integrations are benchmarking developments as Nepal and India share frequent movement of people between the countries.

Challenges

- Huge investment in Technology and payment infrastructure development
- Lack of interoperability
- Capacity & Skill of stakeholders
- Less Developed FMI - legal, institutional & technology
- Less coordination among regulatory bodies
- Digital Financial Literacy (Trust, Awareness and Confidence)
- Internet Connection Problem
- Limited inter-connection with neighboring regions
- Risks in card not present transactions
- Loss/ theft of cards

Opportunities

- Domestic Card Scheme under NPS
- Settlement of Domestic Transactions within the country
- Opportunities from building a robust digital payment infrastructure
- Interoperability of payment systems
- Digital Security and Cyber Resilience
- Integration of TSA and NRB's GL System: Government Revenue and Payments Automation
- Sandbox/ Innovation Center for incubation of Fintechs
- Full-fledged digital banks
- Risk-based oversight to ensure a resilient payment system
- Identification and monitoring of SIPS

Nepal's payment system has undergone a significant transformation in recent years, transitioning from a predominantly cash-based economy to a growing digital ecosystem. This shift has been driven by several factors, including increasing internet and mobile phone penetration, government initiatives promoting digital financial inclusion, and the emergence of innovative payment technologies.

References:

- Payment and Settlement Act, 2075
- Payment and Settlement Bylaw, 2077
- RTGS System Rules, 2019
- NPSDS, 2014
- Retail Payment Strategy, 2019
- Unified Directive on Payment system, 2080

CHANGE MANAGEMENT IN NEPALESE BANKING SECTORS

Advocate Bishnu Prasad Kandel*

Abstract

The Nepalese banking industry is one of the fastest-evolving industries, and the reasons for these changes are technological advancements, changing regulations, and a shift in customer expectations. This article explores the concept of change management within this context, emphasizing the need for structured strategies to navigate internal and external pressures. Change management is a structured means of effecting organizational change with minimal disruption. It involves strategic, technological, cultural, human resource, and structural dimensions of strategic importance in adapting to modernization efforts, regulatory compliance, and competitive dynamics. The paper outlines the key steps necessary for effective change management: assessment, strategic planning, communication, implementation, and monitoring. This is further elaborated through the successful transformation of Rastriya Banijya Bank Limited, achieved through comprehensive strategies of change management in improving its operational efficiency and customer service. It also discusses the key challenges confronting Nepalese banks, such as resistance to change, obsolete technology, and skill gaps, along with recommendations based on actionable steps. The conclusion outlines the need for Nepalese banks to take up change proactively to sustain their competitiveness in a constantly changing environment.

1. Introduction

The Nepalese banking sector is facing huge internal and external changes due to changing technologies, regulatory frameworks, and customer expectations. Internally, the banks are adapting to changing operations with digitization, mobile applications, and AI, which are very culturally changing for corporate culture, requiring new skill sets and strong leadership. Externally, at the regulatory level, changes introduced by the regulatory bodies like Nepal Rastra Bank, such as Basel III, have brought changes in the capital structure, risk management, and governance.

The demands of customers for speedier, more secure, and convenient banking services—such as mobile wallets and online banking—are forcing banks to innovate and understand consumer behavior in depth. Effective change management will, therefore, be required to help Nepalese banks make up their minds toward the upcoming systems and practices with minimal disruption and hence build resilience. Any structured strategy, clear communication, and inclusive planning will be crucial for navigating these changes successfully.

Concept and Definition

Change management is a structured approach to implementing organizational transformation through planning, execution, and monitoring. It focuses on preparing, resourcing, and supporting employees to transition to new methods, systems, or organizational structures with minimal disruption. As John Kotter defines

change management, it is "a set of processes that assist individuals in transitioning from their current state to a desired future state."¹

In the context of Nepal's banking sector, change management involves efforts toward modernizing operations, adopting digital banking solutions, improving compliance with regulatory frameworks, and addressing increasing competition from NBFIs and fintech companies. The dimensions of change management include:

- **Strategic Dimension:** Aligning organizational goals with changes to ensure long-term sustainability.
- **Technological Dimension:** Adopting technologies like CBS, mobile banking, and AI to enhance service delivery.
- **Cultural Dimension:** Transitioning the organization's culture toward innovation and customer orientation.
- **Human Resource Dimension:** Training employees and managing resistance to change effectively.
- **Structural Dimension:** Redesigning workflows, hierarchies, and operational systems to streamline operations.²

2. Managing Organizational Change and Development

Organizational change is a complex process that requires careful planning, execution, and monitoring to ensure a smooth transition and alignment with strategic goals. For Nepalese banks, especially after the financial reforms

* Senior Manager, Rastriya Banijya Bank

introduced in the 1990s, managing organizational change has been a crucial aspect of adapting to a dynamic banking environment. These reforms, pivotal in modernizing the financial sector, introduced significant challenges and opportunities. The Nepalese banking industry has been experiencing various forms of change over the years—through mergers and acquisitions, the adoption of International Financial Reporting Standards (IFRS), and compliance with different regulatory guidelines issued by the Nepal Rastra Bank (NRB).

Each of these scenarios demands robust change management practices by banks. For instance, mergers and acquisitions have become a prevalent trend in the Nepalese banking sector, driven by NRB's directives to raise paid-up capital and improve financial stability. These mergers and acquisitions require a complete restructuring of operations, organizational culture, and customer relationships. Similarly, the adoption of IFRS has necessitated significant changes in financial reporting processes, requiring substantial investments in technology and employee training.

Regulatory compliance, particularly the implementation of Basel III guidelines, has compelled banks to upgrade their risk management frameworks and governance structures. These transformations highlight the critical importance of managing organizational change effectively to ensure long-term sustainability.

Key Steps in Managing Change

Nepalese banks address challenges through a structured approach to managing change, which can be outlined in five key steps:

1. Assessment

The first step in the change management process is identifying where change is needed. This involves conducting a thorough analysis of the organization to identify gaps, inefficiencies, or opportunities for improvement. For Nepalese banks, common areas of focus include:

- **Technological Upgrades:** Outdated IT infrastructure often hampers operational efficiency and service delivery. Assessing the need for digital banking platforms, cybersecurity systems, or process automation is essential.
- **Compliance Processes:** As the NRB frequently revises its directives, banks must evaluate their compliance mechanisms to identify areas for improvement.
- **Human Resources:** This stage also involves assessing whether employees possess the skills and capacity to adapt to new systems or processes.

Assessment lays the foundation for the change process by pinpointing priorities and aligning them with organizational goals.

2. Strategy

Once areas requiring change are identified, the next step is to formulate a comprehensive strategy. This involves:

- **Defining Objectives:** Clearly outline the goals of the

change initiative, such as enhancing customer service, ensuring compliance, or improving operational efficiency.

- **Setting Timelines:** Establish realistic timelines for each phase of the change to ensure accountability and prevent delays.
- **Resource Allocation:** Allocate financial, technological, and human resources to support the change process.
- **Risk Mitigation Plans:** Anticipate potential challenges or resistance and prepare strategies to address them effectively.

For instance, when adopting IFRS, Nepalese banks must strategize for data migration, software installation, and staff training to minimize disruption to daily operations.

3. Communication

Effective communication is critical to managing organizational change. Resistance to change often arises from a lack of understanding or fear of the unknown. Banks must engage all stakeholders to promote transparency and reduce resistance.

- **Internal Communication:** Inform employees about the reasons for change, expected benefits, and their roles in the process. Regular updates, town hall meetings, and training sessions can ensure alignment.
- **Customer Communication:** Notify customers about changes affecting their banking experience, such as system upgrades or policy revisions.
- **Stakeholder Engagement:** Engage regulators and external stakeholders to meet legal and regulatory requirements.

Open and consistent communication builds trust, reduces uncertainty, and encourages active participation.

4. Implementation

The implementation phase involves executing the change plan. This can be done through:

- **Piloting:** Testing the change initiative in a controlled environment before full-scale implementation. For example, rolling out a new digital banking platform in select branches to identify potential issues.
- **Phased Rollout:** Gradually introducing changes across the organization for a smoother transition and allowing for adjustments.
- **Full-Scale Implementation:** In cases like regulatory deadlines, immediate organization-wide implementation may be required.

Close monitoring during implementation is essential to address unplanned obstacles and ensure progress remains on track.

5. Monitoring

The final step is measuring the impact of the change by evaluating outcomes against predefined key performance

indicators (KPIs). Common KPIs for Nepalese banks include:

- **Customer Satisfaction:** Improvements in customer feedback and service ratings.
- **Operational Efficiency:** Reductions in transaction times or error rates.
- **Compliance Levels:** Enhanced compliance with regulatory requirements post-implementation.
- **Employee Performance:** Productivity and adaptability to new systems or workflows.

Ongoing monitoring provides insights into the success of the change initiative and identifies areas for improvement. Feedback from employees and customers can also inform future change management practices.

Example: The Success Story of Rastriya Banijya Bank Limited

Rastriya Banijya Bank Limited (RBBL) exemplifies

successful change management in action. Facing internal and external pressures from rapid technological changes and regulatory reforms, RBBL embarked on a comprehensive restructuring process.

Key initiatives included adopting Core Banking Solutions (CBS) for operational efficiency, transitioning to digital banking platforms to meet customer demands, and professionalizing management to enhance governance and decision-making. The bank also prioritized reducing non-performing loans and aligning with international standards such as Basel III and IFRS.

Through these strategic changes, RBBL successfully navigated a challenging environment, maintained financial stability, and improved customer service. Moreover, the bank fostered a culture of continuous improvement and innovation, demonstrating the transformative power of effective change management.

Change Management by Rastriya Banijya Bank Ltd. (RBBL) in Nepal

Phase	Key Actions	Description	Outcomes
Pre-Restructuring	Assessment of Challenges	Identified inefficiencies, high levels of non-performing loans (NPLs), outdated technology, and governance issues.	Clear understanding of areas requiring intervention for organizational transformation.
Reform Initiative	Engagement with International Agencies	Collaborated with World Bank and Nepal Rastra Bank (NRB) to initiate a reform project.	Secured technical and financial assistance for restructuring.
Leadership Overhaul	Appointment of Professional Management	Replaced traditional leadership with professional managers with expertise in banking and governance.	Improved decision-making and accountability.
Financial Restructuring	Reduction of NPLs	Adopted strategies such as loan recovery, write-offs, and restructuring of bad debts.	Significant reduction in NPLs, improving financial health.
Technological Upgrade	Implementation of Core Banking Solutions (CBS)	Upgraded IT infrastructure, introduced digital banking, and enhanced cybersecurity measures.	Improved operational efficiency and customer service.
Workforce Restructuring	Training and Redeployment of Employees	Provided training programs and adjusted roles to match the bank's new operational focus.	Increased employee adaptability and productivity.
Regulatory Compliance	Alignment with NRB Guidelines	Adopted Basel principles and international financial reporting standards (IFRS).	Enhanced governance and risk management frameworks.
Monitoring and Evaluation	Establishment of Performance Metrics	Introduced KPIs such as customer satisfaction, loan recovery rates, and profitability metrics.	Ensured accountability and measured the effectiveness of implemented changes.

Key Milestones in RBB's Transformation:

- **2000s:** Initiation of restructuring efforts under NRB and World Bank guidance.
- **2010:** Introduction of professional management and significant reduction in NPLs.
- **2015:** Completion of core banking solutions upgrade and digital service rollout.
- **2020:** Achievement of financial stability and alignment with Basel III and IFRS.

Through these structured change management strategies, RBBL transitioned from an institution burdened with

inefficiencies to a competitive player in Nepal's banking sector.

Recent Financial Performance

The financial performance of Rastriya Banijya Bank Limited (RBBL) for the fourth quarter of the fiscal year 2079/80 (ending mid-July 2023) showcases significant improvements across key financial indicators. The bank reported an operating profit reflecting an increase in the corresponding period of the previous year, driven by higher operational efficiency and revenue generation. Its net

profit also rose to NPR 4.94 billion, compared to NPR 4.28 billion in the previous year, underpinned by robust interest income. Furthermore, RBBL maintained a stable capital adequacy ratio in compliance with the Basel II framework outlined by Nepal Rastra Bank, highlighting its financial stability and adherence to regulatory requirements.

The increase in revenue mobilization is attributed to improved loan recovery rates, higher customer deposits, and more efficient digital banking operations. Additionally, the bank's improved NPL ratio of below 5% signifies its success in financial restructuring, making it one of the most stable banks in Nepal. The NRB's 2024 statistics show that RBBL's NPL ratio is now in line with international standards, reflecting the success of the bank's reform initiatives

3. Recommendations for Nepalese Banking Sector towards CM

Recommendations to enhance the efficacy of change management in the Nepalese banking sector, for sustainable growth in light of rapid changes, are listed as follows:

- 1. Establish Appropriate Leadership to Lead Change:** Change management starts from appropriate leadership. The bank's top management and executives must: Lead from the front by example, demonstrating personal commitment and resilience. Clearly explain the vision for change and infuse confidence among employees regarding. Provide consistent guidance and address concerns during the transition period. Investing in leadership training can help ensure leaders are equipped to navigate complex change scenarios effectively.
- 2. Foster a Culture of Innovation and Adaptability:** Creating an organizational culture that values innovation and embraces change is critical. Banks should: Encourage open communication and employee involvement in decision-making processes. Reward creativity and adaptability to motivate staff to think proactively. Reduce resistance by taking employees through the planning and implementation phases of change.
- 3. Enhance Technological Preparedness:** In the light of rapid technological changes, banks need to: Invest in IT infrastructure and put in place appropriate cybersecurity measures. Embracing technologies of the future, such as AI, blockchain, and machine learning, will make them more competitive. Create partnerships with fintech companies for the integration of innovative solutions. Building a technology roadmap can help align digital transformation efforts with long-term goals.
- 4. Emphasize Employee Training and Development:** A skilled workforce is a key to successful change implementation. Banks should: Provide regular training programs for skill gaps and familiarization of employees with new systems. Provide workshops on change management to build employee understanding and reduce resistance. Develop mentorship programs

to support employees during transitions.

- 5. Improve Communication and Stakeholder Engagement:** Communication and inclusiveness are very important in minimizing resistance and ensuring buy-in from stakeholders. Banks should: Inform stakeholders through various channels about the change: meetings, newsletters, and digital engagement. Gather feedback both from employees and customers to take up the areas of concern that will help in improving the process of change. Engage very early with regulators such as NRB to ensure adherence to policies.
- 6. Develop Agile and Flexible Strategies:** In a fast-changing environment, flexibility is the Mantra. Banks should : Adopt agile methodologies since changes are to be implemented in an incremental manner. Develop contingency plans to address unexpected issues. Schedule periodic reviews to ensure strategies are in line with market trends and updates in regulations.
- 7. Monitor and Evaluate Change Effectiveness:** The measurement of the effectiveness of change is an indispensable element of desired outcomes. Banks should: Utilize customer satisfaction, operational efficiency, and employee productivity as KPIs in assessing their progress. Perform post-implementation reviews to distill lessons learned for future improvements. Establish mechanisms for feedback to ensure continuous improvement.
- 8. Collaborate and Share Best Practices:** The banking sector in Nepal can benefit from further cooperation among institutions. Banks should: Share experiences and best practices with regard to change management. Participate in industry forums to learn from the trends and standards of banks worldwide. Collaborate with academic institutions and consultants for knowledge enhancement and access to expertise.

5. CONCLUSION

The Nepalese banking industry must continuously adapt to rapid advancements in technology, evolving regulations, and increasing customer expectations. Despite facing challenges such as resistance to change, skill gaps, and financial constraints, proactive measures can enable successful transformations. By adopting strategic, technological, and cultural approaches to change management, Nepalese banks can enhance their ability to remain competitive and ensure long-term sustainability._

Notes

- 1 Kotter, John P. *Leading Change*. Harvard Business Review Press, 1996.
- 2 Nepal Rastra Bank. *Annual Report 2023–24*. Nepal Rastra Bank, 2024.
- 3 The Himalayan Times. "Himalayan and Civil Bank Merger Finalized." *The Himalayan Times*, 2022.
- 4 Rastriya Banijya Bank. "Disclosure under Basel II Capital Accord." *Rastriya Banijya Bank Official Website*, 2023. Available at: rbb.com.np.

Artificial Intelligence and Banking Industry

Hemanta G.C.*

1. Introduction

Artificial Intelligence (AI) is a branch of computer science which focuses on developing systems that think and act like human, thinking and acting rationally. These tasks include knowledge representation, automated reasoning, problem-solving, computer vision, language understanding and robotics. AI technologies can be broadly categorized into several types, each with its specific applications and capabilities as:

- **Machine Learning (ML):** A category of artificial intelligence that involves training algorithms to learn from data and make predictions or decisions based on it. It includes supervised learning, unsupervised learning, and advanced learning. Areas of machine learning include predictive analytics, recommendations, and natural language processing. translation assistance and assistance.
- **Natural Language Processing (NLP):** Process of enabling machines to understand, interpret, and generate human language which is widely used in applications like chatbots, virtual assistants, and language translation services.
- **Computer Vision:** The ability of machines to interpret visual cues, such as images and video, and make decisions based on them. Applications include facial recognition, object detection, and unmanned vehicles.
- **Robotics:** The process of designing and building robots that can perform tasks autonomously or semi-autonomously. Robotics is used in manufacturing, healthcare, education, business, and many other industries.
- **Expert Systems:** AI programs that follow the decisions of human experts could be used in areas where we need specific advice, such as medical diagnosis and financial advice.
- **Deep Learning:** It uses multilayer local network (routes to deep neural network) to examine different types of concentration that can be used for knowledge and understanding of natural message.

AI innovations depend on expansive datasets, capable computing frameworks and progressed calculations to operate viably. The advancement of AI has been moved the accessibility of enormous information,

headways in computational control and progressing inquire about in algorithmic innovations. The usage of AI ranges different businesses, changing conventional forms and empowering modern capabilities. In managing an account, AI is revolutionizing client benefit, extortion discovery, credit scoring, speculation administration and operational proficiency, driving the industry towards more brilliantly, productive and customer centric operations.

2. Importance and relevance of AI in modern industries

Artificial Intelligence (AI) is increasingly becoming an essential element for the modern industry driving significant transformations across various sectors. The importance and relevance of AI can be highlighted with following key points:

- **Enhanced Efficiency and Productivity:** AI can perform routine and repetitive tasks, freeing human workers to focus on the complex and creative aspects of their work. Machine learning algorithms can analyze large amounts of data faster and more accurately than traditional methods, enabling better decision-making.
- **Improved Customer Experience:** AI-powered chatbots and virtual assistants provide customer support, personalized recommendations, and customized services. Natural language processing (NLP) helps understand and answer customer questions instantly, increasing satisfaction and engagement.
- **Advanced Data Analytics:** AI algorithms can process and analyze large amounts of data to uncover hidden patterns, trends, and insights. Businesses use these insights to make decisions from data, improve operational efficiency, and predict future business trends.
- **Innovation and Competitive Advantage:** Companies that use AI are at the forefront of innovation by creating new products, services, and business models. AI can provide a competitive advantage by adapting faster to market changes and better responding to customer needs.
- **Cost Reduction:** AI reduces operating costs by reducing labor costs, reducing errors, and improving resource allocation. Predictive maintenance using AI can reduce repair time and

* Senior Manager(IT), Rastriya Banijya Bank

costs by predicting equipment failures.

- **Security and Risk Management:** AI improves risk management by identifying potential threats and vulnerabilities. In terms of cyber-security, intelligent machines can detect and mitigate cyber threats, protecting critical systems and sensitive data faster than humans.
- **Personalization:** AI enables hyper-personalization of products and services by analyzing customer preferences and behavior. Personalized marketing plans and product recommendations increase customer loyalty and boost sales.
- **Healthcare Advancements:** AI aids in diagnostic accuracy, treatment planning, and patient monitoring, leading to better health outcomes. AI-driven research accelerates drug discovery and the development of new medical technologies.
- **Financial Services:** In the finance and financial sector, AI can improve fraud detection, transaction processing, and credit scores. AI-powered robo-advisors provide personalized investment advice and portfolio management.
- **Supply Chain and Logistics:** AI optimizes supply chain management by predicting demand, managing inventory, and improving logistics. AI-powered driverless cars and drones are revolutionizing transportation and delivery.
- **Environmental Impact:** AI helps monitor and manage environmental issues by analyzing data from sensors and satellite imagery. Smart grids and intelligence-driven energy management can support efficient energy use and sustainable development.

The importance of AI in today's business world is seen in its ability to transform operations, improve decision-making, and create new growth and development opportunities. As smart technology continues to advance, its integration with various industries will deepen, strengthening its role as a key driver of economic and social development.

3. Introduction to the banking sector's adoption of AI

- The banking sector has seen tremendous growth over the last few years, from manual access to computers and digital systems. Early adoption of digital tools has paved the way for more advanced technologies, including AI, which is now at the forefront of business operations. Simple AI applications such as fraud detection systems and simple customer interactions emerged in the early 2000s. These early forays into AI paved the way for increased use of machine learning and data analytics to transform finance. Modern banking has adopted almost all the new technologies available in the market to serve its valued customers well. With the emergence of artificial intelligence, the banking sector has also undergone major changes. The adoption of artificial intelligence in banking is transforming business, increasing efficiency, improving customer experience and enhancing risk management. In recent years, the rapid

development of artificial intelligence technologies such as machine learning, natural language processing and robotic automation has opened up new opportunities for banks in terms of innovation and competitive management. The integration of artificial intelligence into the banking sector is not just a trend, but also an important strategy driven by:

- **Customer Expectations:** As technology advances rapidly, customers' expectations of banking are also increasing. Today, customers want fast, personal and seamless marketing. AI is enabling banks to meet these expectations by offering smart services, 24/7 customer support and personalized financial advice through chatbots.
- **Operational Efficiency:** In banking services, we have many routine and repetitive tasks in our daily activities. Artificial intelligence can perform these tasks, reducing the need for human intervention and operating costs. Processes such as data analysis, business monitoring and easy access to data allow humans to perform more complex tasks.
- **Risk Management and Fraud Detection:** With the use of modern technologies in banking sectors, there is increased risk due to fraudulent activities by attackers. AI enhances the ability of banks to detect and prevent fraudulent activities. Machine learning algorithms analyze vast amounts of transaction data in real-time, identifying unusual patterns and flagging suspicious activities more accurately than traditional methods.
- **Credit Scoring and Loan Processing:** Traditional credit scoring models often rely on limited data, which can lead to biased decisions. AI-powered credit scoring systems consider a broader range of data points, resulting in more accurate assessments of an individual's creditworthiness and faster loan processing times that provides better customer experiences.
- **Investment and Wealth Management:** AI-driven robo-advisors are transforming the investment landscape by providing personalized investment advice and portfolio management services at a fraction of the cost of traditional advisors. These tools leverage complex algorithms to optimize investment strategies based on individual risk profiles and market conditions.
- **Regulatory Compliance:** The banking sector is heavily regulated, and compliance is both critical and resource-intensive. AI assists in automating compliance processes, monitoring transactions for regulatory breaches, and ensuring adherence to legal requirements by continuously updating compliance protocols, thus reducing the risk of non-compliance and associated penalties.
- **Data-Driven Decision Making:** AI enables banks to leverage big data for strategic decision-making. Predictive analytics help in anticipating market trends, customer behaviors, and potential

risks, allowing banks to make informed decisions and develop proactive strategies.

The adoption of AI in banking is a testament to the industry's commitment to innovation and excellence. By harnessing the power of AI, banks are not only enhancing their operational capabilities but also redefining the way they interact with customers and manage risks. As AI technologies continue to evolve, their role in the banking sector is expected to expand, driving further advancements and setting new benchmarks for the industry.

4. AI and Nepalese Banking Industry

Although the Nepalese banking sector is still in its nascent stage in terms of using technology to provide better banking services to customers, currently the Nepalese banking sector is embracing the latest technology available in the market. The banking sector in Nepal continues to transform using AI by offering new ways to improve customer experience, operational efficiency, and security. Some examples of AI chatbots applications in the banking sector in Nepal are:

- **Chatbots and Virtual Assistants:**

AI-powered chatbots and virtual assistants are adopted by many Nepalese banks to handle customer queries, transaction requests, and provide support 24/7. These AI tools can resolve common issues such as balance inquiries, fund transfers, and account management. These are a few examples where AI-powered applications and virtual assistants are used by banks.

- Nabina : Nabil Bank Limited
- NBL Mitra : Nepal Bank Limited
- RBBL Chatbot: Rastriya Banijya Bank Limited
- ADBL Chatbot: Agriculture Development Bank Limited
- Prabhubot : Prabhu Bank Limited
- Virtual Assistant: Kumari Bank Limited
- Nagarika – Citizen Bank Intl Limited
- Saathi - NIC Asia Bank Limited
- SBL Live Chat - Siddhartha Bank Limited etc.

Using such chatbots, banks are providing virtual assistance to the customers about their queries for the banking services offered, branch/ATM locations, complaints, exchange rate, interest rates as well as the process to be followed to get the different banking services.

- **Fraud Detection:**

To check for fraud, AI technologies like machine learning are used to instantly analyze large volumes of transactions. The system helps banks prevent fraud and protect their customers by identifying patterns and anomalies that may indicate suspicious behavior. Himalayan Bank uses AI to detect fraud by monitoring business patterns and tracking unusual activities.

- **Customer Insights and Personalization**

AI is used to analyze customer data and deliver personalized marketing experiences. Banks can customize their products and services based on customer preferences, needs, and financial

behavior. This leads to better customer satisfaction and loyalty. Standard Chartered Nepal uses AI to develop financial solutions and programs to increase customer engagement and retention.

- **Credit Scoring and Loan Approval**

Model intelligence is used to improve credit scores by analyzing customer financial behavior, transaction history, and other factors beyond credit reports. This makes credit approval faster, more accurate, and better risk-managed. Prabhu Bank uses an AI-driven credit scoring system to assess credit eligibility, reduce human error, and increase efficiency.

- **Robotic Process Automation (RPA)**

AI-powered RPA simplifies the back-end and time-consuming tasks like data entry, verification, account reconciliation, card processing, loan resolution, custom reporting, and more. Some banks in Nepal have integrated RPA into one of the processes to streamline operations and increase efficiency.

- **Predictive Analytics**

The banking industry uses AI to predict customer behavior and business trends. Banks can use predictive analytics to forecast customer demand, improve asset management, and predict repayment patterns. Some banks use predictive analytics to make better lending and investment decisions.

The integration of AI is still in the early stages, but its impact is already being felt across the sector.

5. Challenges of AI

- **Data Privacy and Security**

The use of AI in the banking sector has raised concerns about data privacy and security. Banks must ensure that users' information is protected and used effectively. This includes strong data encryption and access control, as well as compliance with data protection laws.

- **Ethical Considerations**

AI systems may not intentionally introduce bias into the data presented, which could lead to biased results. For example, a negative scoring model could discriminate against certain groups of people. Banks should ensure that their AI systems are transparent, honest, and fair. This includes regularly reviewing AI algorithms and implementing measures to reduce bias.

- **Job Displacement**

Automation of daily tasks performed by AI could lead to some roles being changed in banks. While AI can create new jobs in areas such as AI development and data analysis, banks need to invest in retraining and empowering their employees to prepare for these changes. AI is expected to eliminate approximately 85 million jobs worldwide by 2025. However, AI and other technological advances will disrupt this change by creating approximately 97 million new jobs.

- **Integration with Existing Systems**

Integrating intelligence with existing financial institutions can be challenging. Banks often use outdated systems that are incompatible with modern AI technology. This requires significant investment in infrastructure reform and integration.

6. Future Trends and Innovations

- **Predictive Analytics and Personalized Banking**

The future of business is predictive analytics and self-awareness. AI will enable banks to meet customer needs and provide effective solutions. For example, predictive analytics can help banks identify customers who may need credit and offer customized credit products before the need arises.

- **AI in Block chain and Crypto currency Management**

AI will play a major role in blockchain and cryptocurrency governance. AI algorithms can increase the security and efficiency of blockchain transactions while also providing insight into cryptocurrency market trends. This will lead to safer and more efficient financial transactions in the digital currency space.

- **Quantum Computing**

Quantum computing has the potential to revolutionize the banking industry by enabling the processing of complex data at unprecedented speeds. This will enhance AI's capabilities in areas such as risk management, fraud detection, and investment strategy.

Although quantum computing is still in its infancy, it is expected to have a significant impact on the banking industry in the coming years.

7. Conclusion

There is no such thing as a skill gap. Today, the use of technology in the banking sector has become necessary for the banking sector to change, improve customer service and improve risk management. Although there are some challenges and ethical issues to be resolved, the benefits of AI outweigh its disadvantages. As AI continues to develop, its integration with the banking sector will deepen, making it more successful and setting new standards for the sector. Banks that adopt AI will be able to better innovate, compete and thrive in the digital age.

References

- Gentsch, P. (2018). "AI in marketing, sales and service: How marketers without a data science degree can use AI, big data and bots." Springer.
- Global Banking and Finance Review. (2024).
- John Haugeland (1985), Artificial Intelligence : The Very Idea
- Nepal Rastra Bank. (2020). "Annual Report 2020." Kathmandu: Nepal Rastra Bank.
- Ryman-Tubb, N.F., Krause, P., Garn, W. (2018). "How Artificial Intelligence and machine learning research impacts payment card fraud detection: A survey and industry benchmark." Engineering Applications of Artificial Intelligence.
- Wilson and Keil (1999), Encyclopedia of the Cognitive sciences
- World Economic Forum. (2018), The Future of Jobs Report. Retrieved from <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2018>

The New Rich: Redefining Wealth and Its Implications for the Banking Sector

Puspa Poudel*

In the conventional world, wealth has long been synonymous with financial success—possessing material goods, land, and assets. For centuries, society's measure of success was often based on how much money one accumulated, the size of their property, or their ability to showcase luxury and status. However, as global trends shift, a new generation of individuals is redefining wealth. The "new rich," particularly in developing economies like Nepal, are no longer focused solely on the accumulation of financial resources. Instead, they are embracing a more holistic view of wealth—one that prioritizes time, happiness, relationships, education, knowledge, health, purpose, and contribution. In a world that increasingly values experiences over possessions, the very definition of wealth is undergoing a transformation.

This shift can be seen as a response to the shortcomings of traditional notions of success and the growing realization that material wealth does not guarantee happiness or fulfillment. Studies in psychology, sociology, and economics are confirming that the key to a rich and meaningful life lies not in how much we own, but in how we live, learn, and connect with others.

1. Richness in Time: The Most Precious Asset

Perhaps the most significant shift in the definition of wealth is the growing appreciation for time. Time has become a symbol of luxury in itself—a resource that can be used to invest in personal passions, travel, relationships, or health.

According to Tim Ferriss in his bestselling book, *The 4-Hour Workweek*, time freedom is a core aspect of modern wealth. Ferriss advocates for optimizing one's life and business to achieve maximum output with minimal input—essentially working smarter, not harder. Ferriss and other thought leaders like Richard Branson emphasize that by creating systems, delegating tasks, and using technology, one can free up significant amounts of time. This is particularly valuable for the new rich, who increasingly seek lifestyles where they can balance work and personal life, travel extensively, or simply enjoy leisure without the constant grind of traditional labor.

The growing importance of time freedom aligns with broader global trends that prioritize work-life balance and self-care. The International Labour Organization (ILO) has noted a significant rise in demand for jobs that allow for flexible hours or remote work, which

provides individuals with the freedom to manage their time as they see fit.

2. Richness in Happiness: The Pursuit of Fulfillment

Extensive research in psychology has shown that happiness is less dependent on money once basic needs are met. In fact, beyond a certain point, additional wealth has diminishing returns on personal happiness. The idea that wealth can buy happiness has been thoroughly questioned in recent decades.

In *The Paradox of Choice*, psychologist Barry Schwartz argues that more choices, driven by wealth and consumption, often lead to stress, dissatisfaction, and regret. Meanwhile, positive psychology—a field pioneered by scholars like Martin Seligman—has highlighted that happiness comes from intrinsic factors such as purpose, meaning, social connections, and personal growth. Seligman's PERMA model (Positive Emotion, Engagement, Relationships, Meaning, and Accomplishment) emphasizes that well-being is about more than just material wealth.

Research from the World Happiness Report (a global survey by the United Nations Sustainable Development Solutions Network) consistently shows that countries where citizens prioritize social connections, trust, and community rank higher in happiness, even if their economic wealth is not the highest. Also, Happiness Economics, an emerging field that combines economic analysis with psychological findings, reinforces the idea that personal well-being is increasingly decoupled from financial wealth. The new rich understand that wealth, in its truest form, is the ability to design a life filled with purpose, connection, and joy.

3. Richness in Health: The Foundation of True Wealth

Health is undeniably one of the most fundamental aspects of wealth. It's understood that without health, all other forms of wealth become meaningless. In his book *The Blue Zones of Happiness*, Dan Buettner explores the longevity and health habits of the world's happiest and healthiest people—those in places like Okinawa, Japan, and Sardinia, Italy. One common thread is their focus on physical activity, healthy eating, and close-knit social relationships. These individuals, often living well into their 100s, are not just wealthy in terms of longevity, but in their sense of purpose and vitality.

* Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd.

The new rich understand that wealth is incomplete without the ability to enjoy a long and healthy life. This mindset has shifted attention towards preventative health measures, such as fitness routines, balanced diets, stress management, and mental health care. Research from the World Health Organization (WHO) confirms that lifestyle factors such as exercise, nutrition, and stress management are major contributors to quality of life and longevity.

4. Richness in Relationships: The Power of Meaningful Connections

Traditional wealth often centers on personal accumulation—more assets, more land, more money. However, the new rich understand that wealth is not just about what you possess, but about who you share it with. The value of deep, meaningful connections with family, friends, mentors, and even community is becoming an essential part of the wealth equation.

Sociologist Robert Putnam's groundbreaking work, *Bowling Alone*, revealed that people with strong social networks—whether family ties, close friendships, or community involvement—live longer, healthier, and more fulfilling lives. Putnam's research highlighted how societal shifts, such as individualism and the rise of digital media, have weakened these relationships, leading to a decrease in social capital. The new rich are reversing this trend by seeking out quality over quantity in their social interactions.

5. Richness in Education and Knowledge: Empowering Through Learning

Education has long been a pillar of social mobility, and the new rich view it as an essential part of their wealth. However, the new rich's concept of education goes beyond traditional academic achievements. It includes lifelong learning, personal development, and the acquisition of skills and knowledge that empower them to grow, innovate, and contribute to society in meaningful ways.

In his book *The Blue Zones of Happiness*, Dan Buettner explores how cultures that place a high value on lifelong learning tend to report higher levels of well-being. In many of the world's happiest societies, education is not seen as something to be completed by a certain age, but rather as a continuous process. For the new rich, personal development through education is a lifelong endeavor that enhances their lives and broadens their horizons. The rise of digital education platforms, such as Coursera, Udemy, and edX, has further democratized access to learning.

6. Richness in Purpose and Contribution: Making a Positive Impact

One final, yet critical dimension of modern wealth is purpose—a sense of contributing to something greater than oneself. The new rich understand that real fulfillment comes from the ability to give back to society and to create lasting, positive change. This can manifest in various ways: through charitable work,

social entrepreneurship, or contributing to causes like environmental sustainability or education.

The New Rich Philosophy and Banking Industry

The new rich mindset offers a unique opportunity to bankers to engage with clients on a deeper level, tailor banking services to align with changing values, and even shape future financial products and services that cater to a more holistic concept of wealth. Some of the ways how you as an individual banker and the bank can benefit from the philosophy of New Rich are:

1. Health as Wealth: Catering to the Wellness Needs of the New Rich

The new rich understand that health is the foundation of true wealth. The growing emphasis on well-being has led to the increasing popularity of wellness-focused banking products. Banks can align themselves with this value by offering health-related financial products that support the physical, mental, and emotional health of their clients.

Health Savings Plans and Wellness Programs Banks can develop specialized health savings accounts (HSAs) that allow clients to set aside funds for medical expenses, fitness programs, or wellness retreats. These accounts would not only cater to physical health but also promote mental well-being by covering costs for therapy, stress management programs, and mindfulness sessions.

For example, in countries like ours, where healthcare costs can be a burden, banks could introduce savings plans that encourage preventive healthcare. Collaborating with wellness providers to offer discounts or subscriptions to fitness centers, yoga classes, or meditation apps could further enhance the value proposition.

2. Time as Wealth: Digital Banking for Time Freedom

For the new rich, time has become the ultimate luxury. They seek the freedom to spend their time on activities that bring joy and fulfillment, rather than being tied down by rigid work schedules or mundane tasks. Banks can cater to this demand for time freedom by embracing digital banking solutions that offer convenience and efficiency.

Mobile Banking and Automation The rise of mobile banking and AI-driven financial services presents an excellent opportunity for banks to offer customers time-saving tools. Digital platforms that allow for instant payments, online transactions, and automated savings will resonate with clients who want to save time while managing their finances.

In Nepal, where mobile penetration is rapidly increasing, offering user-friendly mobile apps and real-time payment systems can help banks connect with tech-savvy customers who prioritize speed and efficiency. Features like automatic bill payments, budgeting tools, and investment trackers can simplify customers' financial lives, allowing them to focus on personal pursuits rather than day-to-day banking.

3. Happiness as Wealth: Promoting Emotional and Financial Well-Being

For the new rich, happiness is seen as a vital component of wealth. People are seeking mental peace, fulfillment, and emotional balance, not just financial success. Banks can play a significant role in enhancing their clients' emotional well-being by offering services that support financial wellness and alleviate stress related to money management.

Financial Wellness Programs Many people today experience anxiety about managing finances, making financial literacy programs a key offering for banks. By introducing financial wellness initiatives, such as personalized financial advice, investment planning tools, and educational resources, banks can help clients feel more in control of their financial lives.

For instance, workshops or online webinars aimed at improving financial literacy could help individuals make more informed decisions, contributing to their overall happiness. In Nepal, where financial education is still developing, banks can focus on empowering customers with tools and resources to navigate their financial future with confidence.

4. Relationships as Wealth: Strengthening Social Connections

Another key aspect of the new rich's definition of wealth is the importance of relationships. The new rich understand that genuine connections—whether with family, friends, or communities—are an essential part of a fulfilling life. Banks can tap into this by creating relationship-centered banking products and services.

Family-Oriented Accounts and Social Impact Initiatives Banks can offer joint accounts or family wealth management plans that allow families to pool resources for collective goals such as education, homeownership, or retirement. These products will appeal to individuals who prioritize family and community over individual accumulation.

Moreover, banks can enhance their corporate social responsibility (CSR) programs, aligning their services with the values of their clients. Offering social impact investment products or supporting sustainable initiatives can help clients feel that their money is not only securing their future but also contributing to the greater good.

In Nepal, where the concept of family and community is highly valued, banks can tailor their products to suit the collective approach to wealth. Programs designed to promote local entrepreneurship or environmental sustainability will resonate with customers who care about social impact and legacy.

5. Purpose as Wealth: Aligning Financial Products with Client Values

Purpose is another key element of the new rich's understanding of wealth. Many in this demographic

are motivated by the desire to create a positive social impact and leave a lasting legacy. Banks can tap into this desire by offering ethical banking products that align with clients' values.

Impact Investing and Sustainable Finance As part of their shift towards more meaningful investments, the new rich are increasingly interested in impact investing—investing in companies, projects, or funds that generate social or environmental impact alongside financial returns. Banks can offer green bonds, socially responsible funds, and sustainable business loans that allow clients to direct their money towards causes they care about.

In Nepal, with growing awareness around sustainability, social justice, and environmental issues, banks can provide green financing options for individuals and businesses involved in renewable energy or sustainable agriculture. This aligns with the broader global trend of ethical investing and resonates with the desire of the new rich to contribute to global well-being.

Conclusion: The Future of Banking in the Age of the New Rich

The concept of the new rich represents a profound shift in the way we understand and measure wealth. For the new rich, wealth is a holistic construct that encompasses health, time, happiness, relationships, and purpose—not just financial assets. For banks, this shift presents both a challenge and an opportunity. By aligning their products and services with the evolving needs and values of the new rich, banks can build stronger, more lasting relationships with their customers. Whether through health-focused financial products, digital banking solutions, financial wellness programs, or social impact investments, banks have the potential to meet the needs of a new generation of clients who seek a balanced, fulfilled, and purpose-driven life. By embracing this evolving definition of wealth, Nepali banks can redefine their role in society, helping clients achieve comprehensive wealth that includes not just financial success, but a life filled with health, happiness, and purpose.

References:

- Ferriss, T. (2007). *The 4-hour workweek: Escape 9-5, live anywhere, and join the new rich*. Crown Business.
- Dube, S., & Bhattacharya, A. (2015). Sustainable banking: Towards a new model of banking. *Journal of Financial Services Marketing*, 20(1), 34-45. <https://doi.org/10.1057/fsm.2015.13>
- Kiron, D., & Kruschwitz, N. (2019). The state of digital banking 2019: How banks are evolving to meet customers' changing expectations. *MIT Sloan Management Review*.
- Jenkins, R. (2016). *The rise of wellness and the new rich: Creating a new approach to sustainable wealth*. Financial Times Press.
- Goetz, C. (2015). *The new rich: Exploring wealth beyond the dollar*. The Globe and Mail.

Nepal's Credit Risk Landscape Through a Macroeconomic Lens

Prativa Panta*

1. Introduction/Background

Credit risk is the possibility that a borrower will fail to meet its financial obligations or debt as agreed on time either due to financial incapacity or unwillingness. When a borrower defaults and lender cannot recover the loan, it not only causes financial loss to the lender but also leads to liquidity issue, especially when the lender is a financial intermediary.

Banks play a vital role in economic development through the creation of credit, which serves as a key source of external financing for economic participants. The sustainability of a bank's ability to provide credit largely depends on its financial performance particularly the quality of its loans as indicated by non-performing loans (NPLs). Therefore, NPLs are a crucial indicator for assessing a bank's economic performance. A high level of non-performing loans resulting from defaults on loans can significantly weaken a bank's financial performance. NPLs are considered a key measure of credit performance. It can be seen that non-performing loans of banks and financial institutions has increased over time from FY 2020/2021 to FY 2023/24. The average ratio of non-performing loans to total loans of banks and financial institutions was 1.31 percent as of mid-January of 2021, which has increased to 2.63 percent in mid-January of 2022 (*Source: Economic Survey, 2022/23*).

Furthermore, it is understood that the key macroeconomic variables such as economic growth, interest rate on interbank lending, inflation, unemployment, exchange rate, government policy and fiscal health can significantly affect credit risk faced by banks and financial institutions.

2. How macroeconomic variables affect credit risk?

2.1. Economic Growth

The state of the economy exerts a significant impact on customer's ability to repay the loan. A healthy economy typically lowers credit risk by improving borrowers' ability to repay debt, while an unhealthy economy increases credit risk by straining the financial capacity of borrowers. Strong economic growth tends to reduce credit risk because customers are more likely to have stable incomes and improved cash flow which makes it easier for them to repay debts. Conversely, during economic recessions or periods of low growth, businesses may struggle with reduced revenues and consumers may face job losses, both of which

can lead to higher default rates.

2.2. Interest Rate

Interest rates are one of the important macroeconomic variable that can have strong impact on credit risk. Higher interest rates increase borrowing costs, making it more difficult for borrowers to meet debt obligations. This can lead to higher default risk, particularly for those with variable-rate loans or high debt levels. Conversely, lower interest rates can reduce credit risk by lowering borrowing costs, but it may also encourage higher levels of borrowing and over lending thereby increasing the default risk in the longer run.

2.3. Inflation

Inflation rate is another important macroeconomic variable that strongly affect credit risk. High inflation can erode the real value of debt, making it harder for borrowers to repay loans in real terms, especially if wages don't keep up with inflation. It can also increase uncertainty, affecting borrowers' ability to plan and make timely payments. On the other hand, moderate inflation might reduce the real debt burden if wages rise accordingly. However, it has also been observed that higher inflation rates have coincided with higher profits of traders and manufacturers leading to lower default risk.

2.4. Exchange Rate

Exchange rate fluctuations can affect individuals/entities that engage in international trade. A weakening of the local currency can increase the cost of repaying foreign-denominated debt, raising credit risk. For businesses importing goods or services, a weaker currency could lead to higher input costs, reducing profitability and increasing the likelihood of default. Notable is the fact that exchange rate fluctuations exercises indirect impact over default risk via its effect over inflation rate.

2.5. Money Supply

Changes in the money supply can impact credit risk both directly and indirectly. An increase in the money supply typically lowers interest rates and stimulates borrowing which can reduce credit risk in the short term. However, it may also lead to excessive borrowing and inflation, potentially

* Manager, Rastrriya Banijya Bank Ltd.

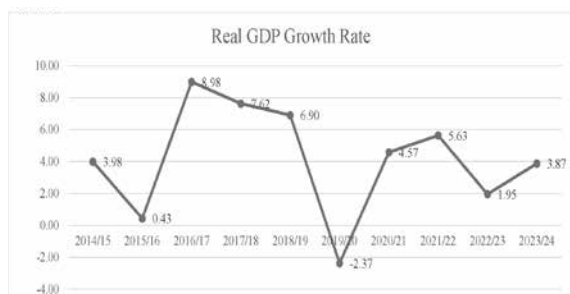
raising credit risk over time. Conversely, a decrease in the money supply can result in higher borrowing costs, slower economic growth, and tighter credit conditions, all of which can heighten credit risk. The overall impact depends on the wider economic environment and how borrowers, financial institutions, and markets respond to changes in the money supply.

3. Current status of key macroeconomic indicators in Nepal

3.1. Economic Growth

Nepal's economic growth rate decreased from 5.63% in FY 2020/21 to 1.95% in FY 2022/23. Post Covid, demand of goods and services increased domestic demand. Higher imports of goods and services put significant pressure on foreign exchange reserves. To counter this, tighter import regulations were implemented, which, while reducing imports, also negatively impacted revenue collection from imports. At the same time, an increase in current expenditure made resource management more challenging, further shrinking economic activity in the country. Additionally, the capital expenditure at all three levels of government did not increase as anticipated, preventing capital formation, job creation, and growth in production and productivity from reaching expected levels. Economic growth rate is around 3.87% in FY 2023/24. The average real GDP growth over the past 10 years has been below 5%, with the average for the past 5 years standing at just 2.73%. The data of real GDP growth rate from FY 2014/15 to FY 2023/24 has been presented in the table 3.1 below.

Table 3.1

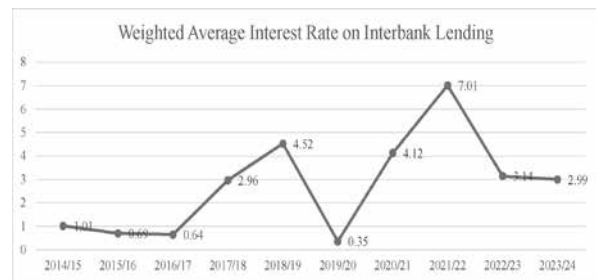

Source: Ministry of Finance, Nepal

3.2. Weighted Average Interest rate on Interbank Lending

Financial year 2021/22 witnessed a high pressure on liquidity that led to a short term increase in interest rate. The weighted average interest rate on inter-bank lending among BFIs was 7.01% in FY 2021/22 which declined to 3.14% and 2.99% during FY 2022/23 and FY 2023/24 respectively. The average interest rate on interbank lending over the past 10 years has been below 3%, with the 5-year average interest rate on interbank lending standing at just 3.52%. The data of weighted average interest rate on interbank lending of last 10 years has been presented in table 3.2 below.

Table 3.2

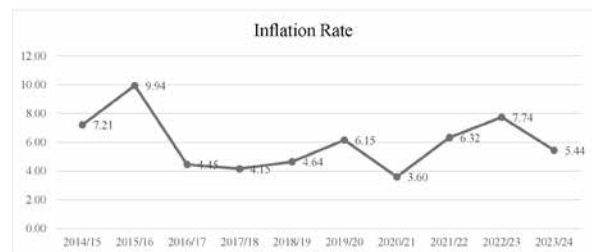

Source: Ministry of Finance, Nepal

3.3. Inflation Rate

The overall price level in Nepal remained high, particularly due to the rise in petroleum prices caused by the Russia-Ukraine war. Moreover, disruption in global supply chain and increase in prices of foods and raw materials affected the overall price level. To control rising inflation and keep BOP levels within target levels, a tight monetary policy was implemented, which led to an increase in interest rates. As a result, credit to the private sector began to decline. The average 10 years' inflation rate (CPI) is 5.96% and the average inflation rate for the past 5 years has remained at 5.85%. The inflation rate of last 10 years has been presented in table 3.3 below.

Table 3.3

Source: Ministry of Finance, Nepal

3.4. Exchange Rate

Exchange rate between NPR and US dollar has increased in FY 2022/23 as compared to FY 2021/22 from Rs. 120.84 to Rs.131.10 per dollar. The upward trend of exchange rate between these 2 currencies shows that Nepalese currency is continuously depreciating against US dollar. The average 10 year's exchange rate from 2014/15 to 2023/24 has been 114.58 whereas the average exchange rate for the past 5 years has remained at 123.20. The 10-year data has been presented in table 3.4 below.

Table 3.4

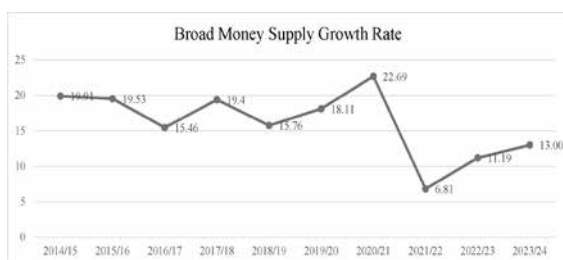

Source: Ministry of Finance, Nepal

3.5. Broad Money Supply

The liquidity surge in the market driven by the previous years' rise in interest rates, slow economic growth and weak credit demand due to delays and lack of planned execution in the government's capital expenditure resulted in expansion in money supply in the market. The broad money supply increased by 13.0% in FY 2023/24 as compared to an 11.2% growth in FY 2022/23. The 10-year average broad money supply remained at 16.19% and the average broad money supply for the past 5 years remained at 14.36%. Notable is the fact that the increase in broad money supply for 2023/24 is still below past 10-year average increase in broad money supply. The data has been shown in table 3.5 below.

Table 3.5

Source: Ministry of Finance, Nepal

4. Empirical Studies in Nepal

There have been few studies done in Nepal to study the impact of macroeconomic variables in credit risk. Key findings of these studies has been summarized below.

Poudel (2013) conducted a study to investigate the macroeconomic determinants of credit risk in the Nepalese banking sector. The findings of the paper concluded that macroeconomic variables such as inflation and foreign exchange fluctuation has significantly negatively influenced credit risk of banks in Nepal. However, other macroeconomic variable GDP growth, Broad Money Supply growth, Market Interest Rate has no any influence in credit risk in Nepalese banking industry.

Seema (2023) studied the factors affecting credit risk in Nepalese commercial banks. She found that the growth rate of GDP, a macroeconomic variable had a significant and positive effect on credit risk whereas the control variable, the interbank interest rate had a negative and significant effect on credit risk. The reason of this unexpected result might be that higher interbank interest rate caused loan customers to take low amount of loan causing low credit risk. Furthermore, the bank-specific variables like size, and government banks had significant and positive effects on credit risk. This implied that the merging of banks was not fruitful as it caused an increase in the total assets of banks, which would lead to an increase in the size of commercial banks. That increase in the size of commercial banks was found to increase credit risk. In addition, government-owned banks were found to have higher credit risk than other banks.

Pradhan & Bam (2016) conducted a study based on

panel data of 15 commercial banks to examine whether the bank-specific and macroeconomic variables have any effect on credit risk. The study found that nonperforming loan has negative relation with capital adequacy ratio, unemployment and inflation rate. Similarly, provision for loan loss is found to have positive relation with credit to deposit ratio. Likewise, bank size, capital adequacy ratio and gross domestic product growth rate are negatively related to provision for loan loss.

Pachhaldangaya & Bista (2023) examined the impact of macro-economic factors on the credit risk of Nepalese commercial banks. The study showed that gross domestic product, interest rate, bank size and exchange rate has negative impact on non-performing loan and loan loss provision. It means that increase in gross domestic product, interest rate, bank size and exchange rate leads to decrease in non-performing loan and loan loss provision. However, broad money supply growth has a positive impact on non-performing loan and loan loss provision. It shows that increase in the broad money supply growth leads to increase in non-performing loan and loan loss provision.

5. Analysis and Interpretation

Most empirical studies have found a negative relationship between GDP growth and credit risk, suggesting that an increase in GDP tends to reduce credit risk. This means that in a growing economy, characterized by rising GDP, credit risk typically decreases. The reasoning behind this is that during periods of economic expansion, both businesses and consumers are more likely to meet their debt obligations, lowering the chances of defaults and improving the overall credit environment. However, in Nepal, the real GDP growth rate has not met the expectations. This underperformance in economic growth raises concerns about the potential for higher credit defaults in the future.

Empirical studies suggest a negative relationship between interest rates and credit risk in Nepal, indicating that rising interest rates tend to reduce default risk. This could be because of a presence of a third variable, for e.g. business confidence or consumer confidence, effecting default rates. Furthermore, the choice of NPA rate as a proxy for default risk could also be another flaw in the study and interpretation. However, further study is required to be done in this area to substantiate the empirical findings with the economic logic.

Empirical studies indicate that inflation has a negative impact on credit risk in Nepal. This occurs because inflation erodes the real value of debt, making it easier for borrowers to meet their obligations. As inflation increases, the nominal value of debt stays the same, but its real value diminishes, which can lower the likelihood of defaults. However, the extent of this relationship may depend on factors such as interest rates, wage growth, and overall economic stability. Furthermore, notable is the fact that higher inflation brings holding profits thereby enhancing loan repayment capacity of business entities. Over the past decade, the average inflation rate remained higher than

the corresponding real GDP growth rate, signaling a period of stagflation. This presents a challenging economic environment, as it combines the negative effects of slow growth (such as unemployment and stagnation) with the adverse impacts of high inflation (such as reduced purchasing power and increased uncertainty). As a result, concerns about potential credit defaults in the future are rising.

Empirical studies also show that there is negative impact of rise in foreign exchange rate in credit risk in Nepal implying that increase in foreign exchange rate reduces the credit risk. The currency depreciation can reduce credit risk under certain conditions. It can boost the competitiveness of exports, improve cash flow for exporters, and make domestic debt easier to service by reducing its real value due to inflation. Furthermore, it can attract foreign investment, stimulate economic growth, and improve government revenues. All of these factors can lower the likelihood of defaults by strengthening the financial health of businesses and households, improving their ability to meet debt obligations. In the context of Nepal, although the economy is largely import-based, where currency depreciation is typically expected to increase credit risk, the rise in remittance income significantly reduces the likelihood of defaults in short term. The increasing trend of foreign exchange rate between the NPR and the US dollar each year suggests that the chances of default in the future remain relatively low subject to continuous increase in remittance income of borrowers.

Positive impact of broad money supply on credit risk as showed by empirical research indicates that a quick growth in money supply can lead to inflation, asset bubbles, and overleveraging, which increases the risk of defaults. The broad money supply in Nepal has been increasing since FY 2021/22 indicating high liquidity in the market. This trend could potentially result in higher credit defaults in future. However, to substantiate this result with economic logic, a further study is required in this area taking lagged values of money supply as one of the variable.

6. Conclusion

Nepal's current economic situation highlights how strongly macroeconomic factors influence credit risk in the banking sector. With high inflation, moderate GDP growth, and weak business and consumer confidence, the demand for loans has hit a historic low. At the same time, banks are experiencing high liquidity and swelling deposits, but interest rates remain unusually low. Surprisingly, despite lower interest rates—traditionally associated with reduced default risk—Non-Performing Asset (NPA) rates in the banking sector are increasing.

This situation defies conventional economic logic and reveals the complexity of credit risk during challenging macroeconomic conditions. It demonstrates that broader economic factors, such as growth rates and market confidence, play a far greater role in determining credit risks than bank-specific factors. When the number of loans is large, idiosyncratic risks get averaged out, leaving macroeconomic conditions as the dominant force. Furthermore, this also underscores the need for policymakers and central bank to focus on stabilizing the macroeconomic environment to manage credit risks effectively and sustain the resilience of Nepal's banking sector.

References

- Poudel, R. P. S. (2013, June). Macroeconomic determinants of credit risk in Nepalese banking industry. In Proceedings of 21st International Business Research Conference (Vol. 21, pp. 10-11).
- Pachhaldangaya, S., & Bista, N. B. (2023). Impact of macroeconomic factors on credit risk of Nepalese commercial banks. *PERSPECTIVES IN NEPALESE MANAGEMENT*, 443.
- Pradhan, P., Shyam, R., & Bam, B. (2016). Influence of bank-specific and macroeconomic variables on credit risk: A case of Nepalese commercial banks. Radhe Shyam and Pradhan, Prof. Dr. Radhe Shyam and Bam, Binay, Influence of Bank-Specific and Macroeconomic Variables on Credit Risk: A Case of Nepalese Commercial Banks (June 9, 2016).
- Bhattarai, S. (2023). Factors Affecting Credit Risk in Nepalese Commercial Banks. *Economic Journal of Development Issues*, 36(1-2), 79-97.

Appendix I

Macroeconomic Indicators

Fiscal Year	Real GDP Growth Rate	Inflation Rate	Weighted Average Interest Rate on Interbank Lending	Broad Money Supply Growth Rate	Exchange Rate
2014/15	3.98	7.21	1.01	19.91	99.96
2015/16	0.43	9.94	0.69	19.53	106.35
2016/17	8.98	4.45	0.64	15.46	106.21
2017/18	7.62	4.15	2.96	19.4	104.37
2018/19	6.90	4.64	4.52	15.76	112.88
2019/20	-2.37	6.15	0.35	18.11	116.15
2020/21	4.57	3.60	4.12	22.69	117.87
2021/22	5.63	6.32	7.01	6.81	120.84
2022/23	1.95	7.74	3.14	11.19	130.58
2023/24	3.87	5.44	2.99	13.00	130.58
Source	MOF, Nepal	MOF, Nepal	NRB	MOF, Nepal	MOF, Nepal

Treasury: Principles, Functions, Earning Sources, Risk Associated and Further Scopes

Dwaipayan Regmi*

Background

In the context of the bank, treasury management is managing a bank's financial assets and liabilities to meet basic objectives like liquidity management, risk management, or generating returns. It is a part of financial management that deals with utilizing the bank's funds (local or foreign currency funds) in the best possible manner, with the least cost and profit maximization motive, along with the safety and liquidity of the invested sum. It is the art of managing the bank's consolidated funds optimally and profitably within an acceptable level of risk. This is called Treasury Management.

Principles of Treasury Management

The three major principles of treasury management are cash flow forecasting, risk management, and efficient funding.

- **Cash Flow Forecasting:** Cash flow forecasting involves predicting the inflows and outflows of cash over a specific period, typically short to medium-term. This process enables treasury managers to anticipate the organization's liquidity needs and ensure that there is enough cash on hand to meet its financial obligations. By accurately forecasting cash flows, treasury managers can proactively plan for working capital requirements, debt service payments, capital expenditures, and other cash outlays. This helps prevent liquidity shortages and avoids the need for emergency borrowing, which can be costly (Athanasoglou, et al, 2005). Cash flow forecasting also provides valuable insights for strategic decision-making, such as evaluating investment opportunities, managing foreign exchange exposures, and optimizing cash management strategies.
- **Risk Management:** Risk management in treasury encompasses identifying, assessing, and mitigating various financial risks that could impact the organization's financial stability and performance. These risks include interest rate risk, foreign exchange risk, credit risk, liquidity risk, and market risk. Treasury managers employ a range of risk management techniques, such as hedging with derivatives, diversification of investments, setting risk limits, and implementing internal controls. The goal is to protect the organization from adverse market movements and financial losses while maximizing returns within acceptable risk parameters (Nwude, 2005). Effective risk management ensures that the organization can navigate volatile market conditions, withstand economic downturns, and preserve shareholder value. It also enhances the organization's ability to seize

opportunities for growth while managing potential threats to its financial health.

- **Efficient Funding:** Efficient funding involves obtaining the necessary capital at the lowest cost possible while maintaining an appropriate balance between debt and equity financing. Treasury managers strive to optimize the organization's capital structure to minimize financing costs, maximize returns to shareholders, and support strategic objectives. This principle encompasses accessing funding from diverse sources, including bank loans, bond issuances, equity offerings, and alternative financing options. Treasury managers evaluate the terms and conditions of various funding sources to identify the most cost-effective and suitable financing alternatives (Somoye, 2006). Efficient funding also involves managing relationships with lenders and investors, maintaining credit ratings, and monitoring debt covenants to ensure compliance with financing agreements. By securing funding on favorable terms, organizations can enhance their financial flexibility, reduce interest expenses, and support sustainable growth.

Apart, there are other sets of principles of Treasury Management which are described:

- **Principle of Fundamentals:** A person involved in treasury must have a basic understanding of treasury aspects. Only when they know the basics of treasury, the ethical aspects and investment aspects can be taken into consideration.
- **Principle of Profitability:** The fund that the treasury holds has some kind of cost; the treasury should always look after profitability out of those funds. Investment has to be done in such a way that the cost of the fund will be covered.
- **Principle of Liquidity:** The primary principle of Treasury is regarding liquidity management. Treasury should ensure that no excess of the fund would lose its competitive advantage and that there is no shortage of funds leading to a panic situation.

Major Functions of the Treasury Department

The Treasury Department of Nepalese commercial banks does have a crucial role in managing the whole institution's financial resources, ensuring proper liquidity management, and also aims to optimize profitability from its aspects. Being an integral part of the entire bank's strategy, the Treasury Department ensures that financial stability at the time of maximizing profitability assures effective liquidity management along with risks and investments (Pascanu, et al, 2013). The multifaceted role here requires rather a deep understanding of the whole financial markets

* Deputy Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd.

and their regulatory environments, making it a vital component of modern banking operations. Considering these aspects, and analyzing in-depth, the major functions of the Treasury Department of any commercial bank in the Nepalese context include the following major points:

- **Management of Liquidity:** It is through Treasury Department that the bank determines about having sufficient cash flow for meeting their operational needs and obligations. Banks are not allowed to return their customer saying, today we are out of funds. Hence, from monitoring daily cash positions to effectively managing incoming and outgoing funds, the Treasury Department's primary function is to manage liquidity.
- **Maintaining Reserves:** The Treasury Department is solely responsible for maintaining reserve requirements set by the Central Bank - that is both Cash Reserve Ratio (CRR) and Statutory Liquidity Ratio. These ratios are mandatory requirements, and nonfulfillment of these ratio's criteria can lead to penalties. The Treasury Department of Nepalese banks seriously commits to the management of these ratios by hook or crook.
- **Assets-Liability Management:** The Treasury Department is equally responsible for balancing the bank's assets and liabilities for managing the whole set of risks associated with interest rates and liquidity, which also includes the determination of the optimal structure of the bank's balance sheet intending to maximize returns at the time of maintaining the level of safety.
- **Cash Flow Forecasting:** It is necessary that for effective treasury management, accurate cash flow forecasting is done. This involves predicting about cash flows of each day - how much inflow can be expected and how much of total outflow can be expected. The total inflows and outflows of funds in Nepalese banks take place through Electronic Cheque Clearing (ECC), Interbank Payment System (IPS), and Real Time Gross Settlement (RTGS). Predicting the end balance can be complex, but it is the obligation of the Treasury Department.
- **Investment Management:** The Treasury Department intends to invest an excess set of funds in different financial instruments like government bonds and securities for generating interest income. This set of investments directly aligns with the bank's risk appetite and liquidity requirements. When a bank's CD ratio lowers down, that is when loans are not disbursed as per the proportion of deposits, the Treasury department invests in various sectors - Development Bonds, Treasury Bills, Deposit Auctions, Reverse Repo, Outright Sales, or Statutory Deposit Facility (SDF) to ensure there is some kind of earning.
- **Risk Management:** The department is directly tasked with the identification, assessment, and mitigation of financial risks which include liquidity risk, credit risk, foreign exchange risk, sovereignty risk, and interest risks. It also involves the implementation of strategies for protecting the bank from potential losses because of market fluctuations there.
- **Funding and Capital Management:** The Treasury Department intends to manage a bank's funding

strategies which can also include the raising of capital through debt issuance or other forms of financing methods. This function intends to ensure that the bank maintains an adequate capital level for supporting its operation and also look into its growth initiatives.

- **Foreign Exchange Operations:** For banks who are engaged in international transactions, it is the Treasury Department that manages foreign exchange risk by conducting currency trades and hedging strategies to protect against adverse currency movements. They are the ones who ensure that FCY is available in Nostro accounts at the time when banks require it.
- **Other Customer Treasury Solutions:** Banks also provide treasury management services to corporate clients helping them to manage their own cash flows, investments, and risks which not only generate fee income but also helps to strengthen client relationships. They act as a mediator for fund management for customers upon requirement.

Income Source for Treasury Department

The Treasury Department is pretty recognized for generating non-funded incomes in banks. Globally, as equal to Credit - the Treasury Department has been liable for generating income. Classifying this into two major sections - Local Currency (LCY) and Foreign Currency (FCY), the sources of income have been explained here. The sources of income therefore include:

Local Currency (LCY) Income Sources:

Earning directly in NPR currency accounts to be within the head of LCY Income sources here. The major sources of income in the Treasury Department for banks include:

- **Interest Income:** It is the primary source of income for banks, which is derived from lending. So, when banks lend to domestic A, B, or C class institutes as 'interbank lending', they directly earn interest income in local currency. The interest rate of interbank lending is directly influenced by the central bank's whole monetary policy and market conditions.
- **Service Charges:** Through fees like remittance charges for processing, or through fees for maintaining accounts or processing transactions, the Treasury Department makes earnings through service charges as well. As the Treasury Department is directly linked with cases like Forward, it also earns commissions on it. Apart, the Treasury Department facilitates Letter of Credit facilities, Document Against Payment (DAP), or Document Against Acceptance (DAA), Draft payments, Travelers cheques facilities, through which banks make earnings.
- **Investment Incomes:** The Treasury Department is liable for making investments in Treasury Bills or Government Bonds that help the bank obtain income out of investments that they hold. Apart from managing residual income - these banks also invest in the Central Bank's instruments like Deposit Collection (DC), and Statutory Deposit Funds (SDF) for generating further income out of the investment.
- **Sales of Foreign Currency:** The first task that the Treasury Department does is publishing FCY rates. The published rates clearly show differences in buying rate and selling rate. Whenever it sells the currency to

clients who require FCY, or every time when it buys FCY from clients who bring remittance, the differential amount is enjoyed as a commission by the bank.

Foreign Currency (FCY Income Sources)

Like LCY, the treasury department is exposed to foreign currency exposure as well. They directly impact the overall revenue of the banks. The major spaces of FCY income for banks include:

- **Foreign Exchange Services:** Through significant numbers of Nepalis who are working abroad, there would be a large number of remittance inflows that would comprise a vital source of foreign currency for banks and the fees would be associated with these transactions which would contribute to FCY income there.
- **Foreign Investments:** There are different avenues for investment for banks abroad. Like, banks can invest in international bonds through which they can obtain foreign currency revenue from their own space.
- **FCY Interest Incomes:** By placing FCY in local-level banks or even international banks, Nepalese banks can make a good source of earning. Unlike LCY rates, they are more standardized, and hence banks can make a good source of earning from here as well. For example, placement at HDFC bank for 3 months can assure good yield.
- **Non-Delivery Forwards:** One popular area where Nepalese banks can invest is in NDFs. It is a financial derivative contract without actual delivery of currency and the earning is made by enjoying differential rates between the spot rate and NDF rate. At the time of excess liquidity, NDF turns out to be an important space for the bank's earnings.

Not just the direct earnings, the Treasury Department intends to minimize the cost of other sections as well. Like, it facilitates Remittances and Letters of Credit, it facilitates the Loan section by managing liquidity, or even branches by looking after Cash Deals - summing up to be a cost minimizer in its space thereby.

Risks associated

Treasury operations are inherently exposed to various risks due to their role in managing an organization's financial assets, liabilities, and investments. Managing these risks requires robust strategies, including diversification, hedging, and risk monitoring. The major risks that the Treasury Department is always exposed to include:

- **Counterparty Default Risk:** Treasury is exposed to this risk when a counterparty, such as a bank or financial institution, defaults on its contractual obligations. This impacts cash inflows and can leave the treasury unable to meet its own financial commitments, such as paying creditors.
- **Sovereign Risk:** This arises when a foreign government fails to repay its debt or meet financial obligations. Treasury faces this risk during investments in foreign sovereign bonds or dealings with foreign entities. It is a subset of country risk.
- **Foreign Currency Risk:** Treasury is exposed to currency risk when dealing with assets or liabilities denominated in foreign currencies. Exchange rate fluctuations can lead to financial gains or losses, impacting the treasury's financial stability.

- **Liquidity Risk:** Treasury encounters liquidity risk when it is unable to convert assets into cash quickly to meet short-term obligations. This can result from market conditions or mismanagement of liquid assets, affecting the ability to settle liabilities like deposits or investment commitments.
- **Interest Rate Risk:** The Treasury faces interest rate risk, particularly with fixed-income securities like bonds. Fluctuations in interest rates can lead to a decline in asset value, impacting overall financial performance.
- **Commodity Risk:** Treasury faces commodity risk when there are fluctuations in the prices of commodities such as crude oil, gold, or metals. This risk can arise due to changes in supply and demand, geopolitical events, market speculation, or seasonal factors. For banks in Nepal trading in gold, price volatility can impact their profitability and asset valuation.
- **Equity Risk:** This risk occurs due to fluctuations in the market price of shares held as investments. Treasury departments investing in equities face risks arising from factors like market volatility, company performance, industry trends, and broader macroeconomic conditions. Changes in stock prices can lead to gains or losses, affecting overall financial stability.
- **Market Risk:** Market risk, also known as systematic risk, refers to potential losses due to movements in market variables such as interest rates, exchange rates, equity prices, or commodity prices. Treasury operations are exposed to this risk through their on- and off-balance-sheet positions, particularly during periods of high market volatility or unexpected economic changes.

Further Scopes

The Money Market, Capital Market along with whole Treasury aspects of Nepalese banks are still at the infant stage and they do hold significant scope and potential for growth. The major areas for their growth include:

- **Derivative Arenas:** The introduction of options and futures, which were developed late in India as well can further expand the scope of Treasury department. It intends to establish a robust regulatory framework for derivative trading, which turns out to be crucial. It includes developing guidelines that would ensure transparency and would also indulge in protecting against systemic risks. Apart, Forward and Swap contracts can also be boosted.
- **Expansion in Foreign Securities:** Nepalese banks can explore investment arenas in foreign securities allowing them ways to diversify their portfolios for mitigating risks in the domestic market. It could involve anything regarding government bonds or a corporate set of securities with stable economies. The foreign exchange management with the growing need for effective foreign exchange management, banks can also leverage foreign securities to manage currency risks that would be associated with international transactions.
- **External Commercial Borrowing:** Banks can tap over external borrowing to enhance liquidity and funding of domestic products. It turns out to be

beneficial for economies like Nepal which often faces liquidity constraints. This system can enhance liquidity management within the banking sector at its level. External Commercial Borrowing intends to provide cost cost-effective alternative to domestic borrowing, especially high an interest environment which would help banks reduce their overall cost of capital as well.

Conclusion

The primary objective of the Treasury is certainly not profit, as it only has to use residual funds that the bank holds. No doubt, there lies a set of challenges like regulatory uncertainty, market maturity, or risk management capabilities - banks need to develop robust risk managerial frameworks for handling the whole set of complexities that would be associated with derivatives and foreign markets (Wiese., et al, 2020). Treasury departments of Nepalese banks indeed hold significant potential for growth through the adoption of new products that are being practiced in the international market. While the central bank should also be flexible enough to promote the Treasury department, it holds a major approach allowing to strengthen regulatory frameworks and seeking over enhancement of the whole market infrastructure as well (Williams, 1992). Such departments can come around playing a crucial role in supporting economic stability and growth in the Nepalese context.

References

- Athanasoglou, P. P., Brissimis, S. N., & Delis, M. D. (2005). Bank-specific, industry-specific, and macroeconomic determinants of bank profitability. *Bank of Greece Working Paper* (No. 25), 1–10.
- Nwude, C. (2005). Bank recapitalization: The imperatives, options, and strategies for banks. *The Nigerian Banker (CIBN)*, January–March, 7–8.
- Pascanu, R., Mikolov, T., & Bengio, Y. (2013). On the difficulty of training recurrent neural networks. *Proceedings of Machine Learning Research*, 28, 1310–1318. <https://doi.org/10.48550/arXiv.1211.5063>
- Somoye, R. O. C. (2006). Compressing the unwieldy banking system in Nigeria: The probabilities of Soludian hypothesis. *Proceedings of the 1st International Conference*, Department of Banking and Finance, Olabisi Onabanjo University, Ago-Iwoye, Nigeria, 15–17 March 2006, 170.
- Wiese, M., Knobloch, R., Korn, R., & Kretschmer, P. (2020). QuantGANs: Deep generation of financial time series. *Quantitative Finance*, 20(10), 1419–1440. <https://doi.org/10.1080/14697688.2020.1730426>
- Williams, R. J. (1992). Simple statistical gradient-following algorithms for connectionist reinforcement learning. *Machine Learning*, 8, 229–256. <https://doi.org/10.1007/BF00992696>

Behavioral Economics and Choice Architecture: How They Influence Decision-Making in the Banking Sector

Prakash Prasad Sedhain*

Behavioral economics blends insights from psychology and economics to explain how people actually make decisions. Unlike traditional economics, which assumes that people are rational decision-makers, **behavioral economics** acknowledges that humans often make choices that defy logic due to cognitive biases, emotions, and other psychological factors. One key concept within behavioral economics is **choice architecture**—the design of environments that influence decision-making. In this article, we will explore key principles of behavioral economics, with a particular focus on choice architecture, and discuss how these principles shape decision-making in the banking sector.

What is Behavioral Economics?

Traditional economic theory assumes that people make decisions by carefully calculating the costs and benefits to maximize their well-being. In contrast, **behavioral economics** recognizes that human decisions are often influenced by biases, incomplete information, emotions, and social influences. People don't always act rationally, and they often make choices that are not in their long-term best interests.

Some of the key principles in behavioral economics include:

- **Bounded Rationality:** People have limited cognitive resources and are unable to process all available information, so they often make "good enough" decisions rather than optimal ones.
- **Loss Aversion:** People feel the pain of losses more intensely than the pleasure of equivalent gains.
- **Framing Effect:** The way information is presented affects the decisions people make.
- **Anchoring:** People rely heavily on the first piece of information they receive when making decisions.
- **Time Inconsistency:** People often prefer immediate rewards over long-term benefits.
- **Mental Accounting:** People treat money differently based on its source or intended use.

One crucial concept in behavioral economics that significantly impacts decision-making is **choice architecture**. This refers to how decisions are presented or structured, which can influence the choices people make, even when they have the freedom to choose. Banks, like many other businesses, use choice architecture to shape consumer behavior, guiding them toward products or behaviors that are profitable for the bank or beneficial for

the customer.

How Choice Architecture Works in the Banking Sector

Choice architecture is a powerful tool in the banking sector, shaping customer behavior and guiding them toward certain products or services. By structuring how choices are presented, banks can encourage better financial decisions, while also maximizing profitability. Let's explore how behavioral economics principles, especially choice architecture, are used in banking to influence decision-making.

1. Bounded Rationality and Simplified Choices

Bounded rationality refers to the idea that individuals have limited cognitive resources and are not always able to make the most optimal decisions. Given the vast array of financial products available, banks use choice architecture to simplify decision-making and reduce cognitive overload.

Example:

- **Credit Card Offers:** When banks offer credit cards, they often present only a few key features such as interest rates, rewards, and fees. This helps customers make quicker decisions, even if they don't analyze every aspect of the card. The simple structure of these offers, with a limited number of easy-to-understand choices, reduces cognitive load and makes decision-making easier.
- **Loan Offers:** Banks structure personal loan offers to emphasize key factors such as low interest rates or flexible repayment terms. By simplifying the available options, they make it easier for customers to make decisions without feeling overwhelmed by too much information.

2. Loss Aversion and Overdraft Fees

Loss aversion is the principle that people feel the pain of losses more strongly than the pleasure of equivalent gains. Banks design products with loss aversion in mind to encourage customers to avoid certain behaviors that could result in fees.

Example:

- **Overdraft Fees:** Overdraft fees are a prime example of loss aversion at play. When a customer spends more money than they have in their account, they are

* Deputy Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd.

charged an overdraft fee. The pain of this financial loss is typically much stronger than the gain from the initial spending. Banks rely on this principle, knowing that customers will take extra care to avoid overdrafts to prevent the psychological pain of losing money. By structuring accounts with overdraft fees or automatic overdraft protection, banks encourage customers to maintain account balances and avoid fees.

- **Inactivity Fees:** Some banks charge fees for accounts that remain inactive for a certain period. This capitalizes on loss aversion by making customers feel the psychological discomfort of losing money, motivating them to use their accounts more frequently.

3. Framing Effect in Loan and Savings Products

The **framing effect** suggests that the way information is presented influences the decisions people make. In banking, this principle is used to frame financial products in ways that highlight their benefits, making them seem more attractive to customers.

Example:

- **Loan Terms:** Banks often use positive framing to present loan offers. For instance, a loan with an interest rate of "5% APR" may be presented as "affordable" or "low-interest," even if the actual loan costs are higher over time due to fees or other charges. By framing the rate in a positive light, the bank encourages customers to take the loan without fully considering the long-term costs.
- **Deposit Accounts:** Banks may advertise savings accounts with "high interest rates" but downplay the conditions required to earn that rate, such as a minimum balance. This kind of framing can lead customers to believe they are getting a better deal than they actually are.

4. Anchoring in Banking Decisions

The principle of **anchoring** refers to how people rely heavily on the first piece of information they encounter when making decisions. Banks use anchoring to influence customers' perceptions of value and to guide them toward particular choices.

Example:

- **Credit Card Limits:** When a customer is offered a credit card, the initial credit limit (e.g., \$5,000) serves as an anchor. This anchor influences their future perceptions of credit, making them more likely to accept higher credit limits from the bank or to take on more debt in the future. Customers often perceive \$5,000 as a normal or standard amount, even though they may not need or can't afford it.
- **Interest Rates on Loans:** When offering loans, banks often present an initial interest rate as a reference point (anchor) that influences customers' judgments. Even if the interest rate increases after an introductory period, the initial offer still serves as a strong anchor, leading customers to feel they are still getting a "good deal."

5. Time Inconsistency and Savings

Time inconsistency describes the tendency of people to favor immediate rewards over future benefits. This principle is particularly important in the banking sector when it comes to savings and investment decisions. Banks use choice architecture to encourage customers to commit to long-term financial products, even though their preferences may shift over time.

Example:

- **Automatic Savings Plans:** To combat time inconsistency, many banks offer automatic savings programs. By automatically transferring money from checking to savings on a regular basis, banks help customers avoid the temptation to spend money today instead of saving for the future. Customers commit to saving, even if they later have the urge to spend that money immediately.
- **Retirement Accounts (401(k)s and IRAs):** Many employers automatically enroll employees in retirement savings plans, with the option to opt out. This "default" option helps employees save for retirement, even though they may initially be more focused on their immediate financial needs. By making savings the default, banks and employers nudge people to make better long-term decisions.

6. Mental Accounting in Banking Products

Mental accounting refers to the tendency of individuals to treat money differently depending on its source or intended use. Banks take advantage of this tendency by creating separate accounts for different financial goals, even though money is fungible.

Example:

- **Special Purpose Accounts:** Banks often offer "high-yield" savings accounts or certificates of deposit (CDs) that are designed for specific purposes, such as saving for a vacation or building an emergency fund. These accounts create a sense of mental separation, making customers more likely to save and commit money to these accounts rather than spending it on non-essential items.
- **Reward Programs:** Banks also use mental accounting in credit card reward programs. Customers often allocate their spending to categories like groceries or travel, where they can earn the most rewards, even though money could be used interchangeably. This strategy encourages customers to spend more, benefiting the bank through transaction fees and interest.

Choice Architecture in Action

In the banking sector, **choice architecture** is not only about guiding customers toward products that benefit the bank but also about helping customers make better decisions for their financial well-being. Some key strategies include:

- **Default Options:** Setting defaults to help customers make decisions that are in their best interest, such as automatically enrolling employees in retirement savings plans or setting up automatic bill payments.
- **Simplified Decision-Making:** Reducing the complexity of financial products by presenting only key features and offering limited options helps customers make faster, less stressful decisions.
- **Defaults in Loan Terms:** Structuring loan offers to present clear, simple terms with minimal fine print ensures customers make decisions based on key features (interest rates) rather than being overwhelmed by additional conditions.

By using **choice architecture**, banks can influence how customers make decisions, leading them toward better financial behaviors while simultaneously benefiting the bank. This is a win-win scenario where behavioral insights help shape both customer outcomes and the bank's bottom line.

Nepalese Banking Context

In the context of **Nepalese banking**, the application of **behavioral economics** offers both opportunities and challenges unique to the country's socio-economic landscape. Nepal's banking sector, while growing rapidly, faces a mix of traditional banking practices and modern financial innovations. Let's explore the key issues and challenges specific to Nepal's banking sector, with a focus on how **behavioral economics** can both shape and be shaped by the country's economic and cultural dynamics.

1. Limited Financial Literacy and Access to Banking Services

- **Challenge:** Financial literacy in Nepal remains low, especially in rural areas. Many people lack basic knowledge about banking products, savings, loans, and investment options. Behavioral economics suggests that individuals may make suboptimal decisions because of their limited understanding or cognitive biases, such as **present bias** (favoring immediate rewards over long-term savings).
- **Issue:** The low financial literacy rate can make customers more susceptible to misleading or predatory banking products. For instance, people might fall into cycles of high-interest loans or use informal lending sources due to limited awareness of more beneficial formal financial products. Banks need to design products with simpler terms and more educational campaigns to reduce these risks.

2. Cultural Biases and Social Norms

- **Challenge:** In Nepal, traditional social structures and cultural norms play a significant role in financial behavior. For example, extended family dynamics and the communal sharing of resources influence how individuals save or invest. This

means people may not always prioritize individual financial security, which can lead to under-saving or inefficient financial decisions.

- **Issue:** Banks must account for cultural factors in designing financial products. For example, **collective decision-making** in family businesses or community-led savings schemes (such as "**Dhukuti**" or "**Chitthi**") can sometimes hinder individual financial independence. Introducing more inclusive products that integrate these cultural dynamics with modern banking practices can help improve financial outcomes.

3. Prevalence of Informal Financial Systems

- **Challenge:** Informal lending and borrowing (such as "**Hundi**" systems) are common in Nepal, especially in rural areas. These informal systems often bypass formal banks and are based on personal relationships, trust, and social capital rather than the principles of rational financial planning.
- **Issue:** From a **behavioral economics** standpoint, this reliance on informal systems can lead to inefficient financial behaviors, where people are influenced more by social and emotional factors than by economic logic. Banks need to design products that bridge the gap between formal and informal systems, making it easier for people to transition to formal financial services, especially in rural and remote areas.

4. Reluctance to Save and Invest

- **Challenge:** Despite the expansion of financial products, Nepalese consumers often display a **bias toward immediate gratification** (present bias) and may hesitate to save for the future. People may perceive saving or investing as difficult or unimportant due to uncertain economic conditions, and the lack of clear financial goals makes saving less appealing.
- **Issue:** Behavioral economics suggests that defaults and nudges can be effective in encouraging saving behavior. However, designing savings products with automatic contributions (e.g., salary-linked savings) or products that offer immediate rewards (e.g., loyalty points or small interest payouts) could help overcome the tendency to prioritize short-term needs over long-term financial security.

5. Lack of Trust in Formal Banks

- **Challenge:** There is a historically ingrained mistrust of formal financial institutions in Nepal. This is partly due to past instances of financial institutions failing or being embroiled in corruption. **Behavioral economics** shows that people's financial decisions are often guided by trust heuristics—if people do not trust banks, they are less likely to engage with formal financial systems.

- **Issue:** This lack of trust in formal institutions is a major barrier to greater financial inclusion. Banks must focus on building trust, especially in rural areas. Simple and transparent communication, as well as customer-friendly banking practices, are essential. Behavioral economics could inform banks on how to use **social proof** (e.g., testimonials from trusted community leaders) and **trust nudges** to overcome this barrier.

6. High Transaction Costs and Convenience

- **Challenge:** Banking infrastructure in Nepal, especially in rural areas, is still underdeveloped. Long distances to branches, lack of digital infrastructure, and high transaction costs discourage people from using formal banking services. Even though digital banking is growing, many people still prefer **cash-based** transactions due to convenience and trust issues with digital platforms.
- **Issue:** Behavioral economics can help banks understand **status quo bias**, where people stick with the familiar, even when a better alternative exists. To overcome this, banks could offer incentives (e.g., discounts on transaction fees or rewards for using digital platforms) to encourage customers to move from cash to digital banking. Additionally, improving the **perceived convenience** of digital banking platforms, such as ensuring they are user-friendly, is critical.

7. Risk Aversion and Investment Behavior

- **Challenge:** Nepalese consumers tend to be **risk-averse**, especially when it comes to investing. Cultural factors, such as a preference for tangible assets like gold, land, and property, further hinder individuals from participating in more complex financial markets like stocks or mutual funds.
- **Issue:** While this risk aversion can be rational, behavioral economics suggests that people often overestimate the **perceived risk** of certain financial products and may avoid beneficial investments due to **loss aversion** (fear of losing money more strongly than the desire to gain). Banks can help mitigate this by designing low-risk investment options with guaranteed returns or by offering **financial education** that helps reduce perceived risk.

8. Exploiting Cognitive Biases (Ethical Concerns)

- **Challenge:** While **nudging** can encourage positive financial behaviors, it raises ethical concerns when banks use behavioral insights to exploit cognitive biases for profit. For example, banks could nudge customers toward high-fee accounts or products that aren't necessarily in their best interest by using default options or emphasizing short-term rewards over long-term benefits.
- **Issue:** In Nepal, where consumer protection

laws and financial literacy may be less robust than in other countries, there is a risk that banks could take advantage of customer vulnerabilities. Behavioral economics must be applied ethically to avoid exploiting biases, and regulators must step in to ensure transparency and fairness in product design and marketing.

9. Regulatory Environment and Behavioral Economics

- **Challenge:** Nepal's banking sector is regulated by the **Nepal Rastra Bank (NRB)**, which ensures that banks follow certain standards for financial inclusion, consumer protection, and stability. However, the regulatory framework is still evolving, and **behavioral economics** has not been fully integrated into the regulatory process.
- **Issue:** As the banking sector grows, regulators may need to consider how behavioral insights can improve financial regulation. For example, **mandatory disclosures** on loan terms, better-informed consent, or even **behavioral audits** of bank products could help improve the customer experience and protect against exploitative practices.

10. Financial Inclusion and Digital Banking

- **Challenge:** Despite the growing use of mobile banking and digital payment systems (e.g., **eSewa, Khalti**), a large segment of the population in Nepal, particularly in rural areas, remains **excluded from formal financial systems**. Behavioral economics suggests that a lack of trust and understanding of digital tools, coupled with **digital literacy** gaps, could hinder the adoption of digital financial services.
- **Issue:** For financial inclusion to succeed, banks must overcome barriers to adoption by using **targeted nudges** to encourage digital banking. This could involve providing simple, user-friendly interfaces, offering initial incentives to sign up for mobile wallets, and designing products that align with customer needs, such as small loans or micro-savings accounts.

Conclusion

Behavioral economics, particularly the concept of choice architecture, has a profound impact on decision-making in the banking sector. By understanding human biases like **loss aversion**, **time inconsistency**, and **mental accounting**, banks can design products and services that guide customers toward better financial decisions. From offering simplified loan options to framing savings accounts in a positive light, banks use these principles to nudge customers in the right direction—often without them even realizing it. By structuring financial decisions in ways that minimize cognitive load and align with human psychology, banks can improve both customer satisfaction and financial outcomes.

Micro-Finance as a Poverty Reduction Tool- A Critical Aspect of Nepal

Surya Krishna Chaulagain*

This paper critically evaluates the effectiveness of microfinance as a poverty reduction tool in Nepal. It suggests that despite innovative management strategies, its impact on poverty reduction remains uncertain. Microfinance provides a safety net and smooths consumption, benefiting borrowers through learning-by-doing and self-esteem. However, the paper suggests that public policy should focus on growth-oriented and equity-enhancing programs, such as broad-based productive employment creation.

Introduction

Microfinance is a business model that provides microcredit to small entrepreneurs, low-income individuals, and marginalized groups in rural areas. It is not a non-profit service but rather a financial intermediary offering socially profitable business services. Traditional approaches to poverty often fail to meet the financial needs of these individuals, who lack the ability to save, start businesses, or access credit. As a result, those affected by poverty are deprived of essential services such as financial support, education, health, sanitation, empowerment, and opportunities for entrepreneurial growth.

Poverty is a significant issue in many countries, and its reduction can be achieved through entrepreneurial ventures, saving habits, and employment opportunities for the disadvantaged, with microfinance playing a critical role. Microfinance provides knowledge, skills, capacity, economic discipline, and wisdom to ensure the optimal use of financial resources, emphasizing financial access and awareness. It involves group discussions to address personal challenges, foster decision-making abilities, and cultivate leadership skills. Additionally, microfinance targets women's empowerment, encouraging them to take an active role in society and promoting self-love and autonomy through business ventures. This approach also fosters collaboration and problem-solving.

Microfinance has become an essential tool for poverty alleviation in developing countries, with Nepal serving as a key example. Nepal faces unique challenges in its economic development, but microfinance institutions (MFIs) have played a vital role in providing financial services to underserved populations, especially women

and marginalized communities. This essay critically examines the role of microfinance in poverty reduction in Nepal, highlighting its successes, challenges, and its broader implications for economic empowerment, as well as long-term solutions to the issues facing microfinance in the country.

Nepal Rastra Bank has established a Microfinance Institutions Supervision Department to monitor and supervise microfinance businesses, including onsite and offsite inspections, enforcement, compliance with supervisory reports, access to finance, and coordination of development projects. Nepal's microfinance system provides financial services to low-income households, including micro-savings, loans, payments, and insurance, with loan limits ranging from NRs. 60,000 to NRs. 150,000 per borrower. Nepal's microfinance sector is underdeveloped, with only 0.7 million households serving the population below the poverty line. To alleviate poverty, MFIs must focus on microfinance activities and a credit plus approach. The country is currently implementing the World Bank-funded Financial Sector Reform Program.

The Context of Poverty in Nepal

Nepal, a country known for its diverse geography and rich cultural heritage, also grapples with high poverty rates, particularly in rural areas. The World Bank estimates that around 18% of the population lives on less than \$1.90 a day. Factors such as limited access to education, healthcare, and employment opportunities exacerbate this issue. In response, microfinance has been recognized as a viable tool for enhancing financial inclusion and fostering economic development.

The Nepal Living Standards Survey reported a 31.6% poverty rate in 2003/04, a 3.7% annual decline from 42 percent in 1995/96. However, income inequality worsened, leading to armed conflict and a deteriorating rural economy. Rural poverty is three times higher than urban poverty. The poverty line is defined using the Cost of Basic Needs approach. About 20.7% (till 2081 Shrawan Data) of its population living below the poverty line. The Fourth Nepal living standard survey indicates that approximately 20.27% of the population is below the poverty line in 2023 A.D.

* Deputy Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd.

Table 2: Province wise Poverty Rate in Nepal

S.N	Province Name	Capital	Districts	Population	Poverty Rate (%)
1	Koshi	Biratnagar	14	4,972,021	13.80
2	Madhesh	Janakpur	8	6,126,288	25.08
3	Bagmati	Hetauda	13	6,084,042	12.68
4	Gandaki	Pokhara	11	2,479,745	4.88
5	Lumbini	Deukhuri	12	5,124,225	22.76
6	Karnali	Birendranagar	10	1,694,889	6.74
7	Sudurpaschim	Godawari	9	2,711,270	14.02
Total			77	30,192,480	100

Source: Population census of Nepal 2078, Central Bureau of Statistics

The Microfinance development model is a crucial strategy for enhancing financial inclusion and accessibility in developing nations. Some models are as below: -

- **Self-Help Groups (SHGs):** Community-based groups where members save and lend to one another, fostering solidarity and trust. This model originated in India.
- **Grameen Bank Model:** Introduced by Professor Muhammad Yunus, a Nobel Prize Winner, in 2006. It promotes group lending to empower women and improve repayment rates.
- **Village Banking Model:** Developed in 1980 in Bolivia by FINCA (Foundation for International Community Assistance), this model involves community-run institutions that provide savings and loan services, managed by over 30 local members, promoting community ownership and sustainability.
- **Microfinance Institutions (MFIs):** Specialized organizations that offer microloans and financial services, often combining social missions with commercial practices to ensure sustainability.
- **Credit Unions:** Created by German citizen Friedrich Wilhelm Raiffeisen in 1807, this cooperative model focuses on member-owned financial institutions that provide savings and loan services to improve the lives of impoverished individuals and marginalized groups.
- **Digital Microfinance:** Uses technology to deliver financial services through mobile phones or online platforms, increasing accessibility and reducing transaction costs.
- **Social Performance Management:** Organizations focus on enhancing social impact alongside financial performance to ensure that their services meet clients' needs effectively.
- **Integrated Approaches:** Programs that combine financial services with social support, such as health education or vocational training, to promote overall community development.

Microfinance's Role in Poverty Reduction and Women's Empowerment

Microfinance provides small loans, savings accounts, and other financial services to individuals who lack access

to traditional banking. In Nepal, MFIs have tailored their offerings to meet the specific needs of low-income populations. By focusing on women, who often bear the brunt of poverty and social inequality, microfinance has empowered many to start small businesses, improve their household's economic conditions, and gain financial independence. The microfinance development model is a crucial strategy for enhancing financial inclusion and accessibility in developing nations. Some models are as below:

A. Poverty Reduction Mechanisms:

- **Access to Capital:** Microfinance provides small loans to low-income individuals, enabling them to start or expand small businesses.
- **Job Creation:** Microfinance stimulates local economies by supporting entrepreneurship.
- **Savings and Financial Management:** Microfinance encourages saving habits, providing a safety net.
- **Investment in Education and Health:** Increased income from micro businesses can stimulate family investment in education and healthcare.
- **Asset Building:** Microfinance aids in acquiring assets, enhancing economic stability and resilience.

B. Women's Empowerment Mechanisms:

- **Financial Independence:** Access to credit empowers women by providing financial resources to start their own businesses.
- **Social Status and Decision-Making:** Increased income enhances women's social status.
- **Building Networks:** Group lending models foster solidarity among women.
- **Skill Development:** Training programs in business management, financial literacy, and vocational skills equip women.
- **Health and Well-Being:** Financial stability enables women to invest in healthcare, education, and improved living conditions for themselves and their families.

C. Microfinance's Role in Nepal's Economic Development:

Microfinance plays a crucial role in Nepal's economic development by:

- **Providing financial inclusion** for unbanked

individuals, particularly in rural areas.

- **Alleviating poverty** by enabling low-income individuals to start or expand small businesses.
- **Empowering women** through initiatives that promote gender equality and financial independence.
- **Supporting job creation**, helping to reduce unemployment rates in underserved areas.
- **Improving quality of life** by allowing families to invest in education, healthcare, and housing.
- **Fostering community development** by encouraging local entrepreneurship and self-sufficiency.
- **Encouraging sustainability** by promoting self-reliance and reducing dependence on external aid.

D. **Problems & Challenges Faced by Microfinance in Nepal**

Despite its potential, microfinance in Nepal faces several challenges that can hinder its effectiveness in poverty reduction:

- **High Interest Rates:** Microfinance institutions (MFIs) often charge high interest rates, which can lead to debt cycles for borrowers.
- **Over-Indebtedness:** Borrowers may take out multiple loans from different sources, causing financial strain and making it difficult to repay.
- **Limited Financial Literacy:** Many clients lack the financial education necessary to make informed financial decisions and manage loans effectively.
- **Regulatory Issues:** Inconsistent regulations can create barriers to the efficient operation and long-term sustainability of MFIs.
- **Client Dependency:** Some borrowers may become reliant on loans instead of focusing on building sustainable businesses.
- **Lack of Financial Resources:** Limited access to deposits, capital, and loan facilities can restrict the growth of microfinance institutions and their clients.
- **Cultural Barriers:** Social norms and traditional attitudes, particularly towards women, may restrict participation in microfinance programs.
- **High Competition in Urban-based Banking:** Urban-based banking institutions pose strong competition to microfinance in urban areas, diverting resources and attention.
- **Infrastructure and Security Issues in Rural Areas:** Inadequate infrastructure and security concerns in rural areas complicate the delivery of microfinance services.
- **Insufficient Government and International Subsidy Grants:** A lack of sufficient financial support from the government and international agencies can limit the scale of microfinance operations.
- **Public Strikes and Movements:** Public protests for reduced interest rates and loan settlements can disrupt microfinance operations and affect institutional stability.

Long-Term Solutions to Address Issues in Nepal's Microfinance Sector

- **Social Banking Focus:** It focuses on promoting social impact through financial inclusion, empowering marginalized communities, and fostering entrepreneurship, with a focus on sustainable development goals and ethical lending practices.
- **Regulatory Roles:** The Central Bank of Nepal can amend terms related to capital requirements, promoters' stake limits, foreign stakeholding, individual shareholding limits, licensing procedures, rural license priority, capital adequacy ratio, liquidity requirements, loan classification, business operation area expansion, single borrower/member limit, and good governance.
- **Amendment of Recovery Policy:** Adjusting recovery policies to balance financial discipline with social responsibility, focusing on borrowers' ability to repay, flexible repayment terms, improved client support, and digital collection methods.
- **Corporate Discipline:** Maintaining integrity, sustainability, and credibility. Solutions include strong governance, ethical lending, transparency, staff training, regulatory compliance, loan recovery, technology, and social responsibility.
- **Government Roles for Poverty Alleviation:** Creating an enabling environment, providing affordable capital, tax incentives, and financial subsidies, promoting financial literacy, infrastructure support, and monitoring the impact of microfinance programs.
- **Implementation of Corporate Control and Internal Control System:** Improving operational efficiency, regulatory compliance, and financial stability. They enhance financial accountability, transparency, loan portfolio management, compliance with regulations, and promote an ethical culture.
- **Implementation of Credit Information System (CIS):** Reducing loan defaults and promoting financial inclusion. It collects and centralizes credit information, supports data-driven decision-making, and enhances trust and transparency.
- **Multiple Microfinance Facilities Control from Loan Swap System:** Enabling borrowers to exchange or restructure loans across microfinance institutions, reducing financial risks, improving repayment rates, enhancing credit risk management, and promoting financial inclusion and fair lending, thereby reducing administrative costs.
- **Productive Sector Lending:** Providing credit to individuals, businesses, or enterprises engaged in income-generating activities, promoting sustainable growth, job creation, financial inclusion, and economic development in low-income communities.
- **Implementation of a Personal Credit Rating System under International Credit Practice:**

Enhancing microfinance management by aligning with international credit practices, reducing over-indebtedness, increasing credit access for marginalized groups, improving loan portfolio quality, and promoting financial discipline, transparency, and trust.

- **Development of an Income-Based and Investment-Condition-Based Lending System:** Enhancing decision-making, reducing over-indebtedness, promoting financial responsibility, risk management, increasing credit access, and creating customized financial products for women and vulnerable groups.

Conclusion

Microfinance has shown significant promise as a tool for poverty reduction in Nepal, particularly in empowering women and fostering community development. However, to fully realize its potential, it is essential to address the challenges of over-indebtedness, high interest rates, and regulatory shortcomings. By implementing robust policies and promoting responsible lending practices, Nepal can harness the power of microfinance to create sustainable economic opportunities for its most vulnerable

populations. Ultimately, a well-regulated microfinance sector can play a critical role in transforming the economic landscape of Nepal, lifting countless individuals out of poverty and fostering a more equitable society.

Reference

- Central Bureau of Statistics, National Planning Commission, Government of Nepal.
- GoN (2015). Constitution of Nepal 2015. Kathmandu, GoN
- NRB (2024). Current Macroeconomic and Financial Situation of Nepal
- NRB, Monetary Policy (2023/24), Nepal Rastra Bank, Kathmandu, July 2024.
- NSO, Nepal Living Standard Survey IV (2022/23), National Statistics Office, Office of the Prime Minister and Council of Ministers, Kathmandu, February 2024.
- The World Bank Report (2022). Financial Inclusion Report.
- www.nrb.org.np/
 - <https://emap.nrb.org.np/>
 - www.lawcommission.gov.np
 - www.jstor.org
 - www.karobardaily.com

The Impact and Implications of Mergers and Acquisitions in Nepalese Banking Sector

Dr. Sabita Bhandari*

Abstract

Nepal's banking sector has experienced a profound transformation driven by mergers and acquisitions (M&A), fostering consolidation, financial stability, and growth among banks and financial institutions (BFIs). Introduced in 2011 by the Nepal Rastra Bank (NRB) through the Merger Bylaw, M&A initiatives aimed to address financial instability by uniting weaker institutions with stronger counterparts. While some banks have successfully improved capital adequacy and reduced non-performing loans (NPLs), others have faced challenges in profitability and operational efficiency. Notable mergers, such as Nepal Investment Bank with Mega Bank and Global IME Bank with Bank of Kathmandu, illustrate cost efficiencies and enhanced market competitiveness. However, integration challenges, including cultural misalignment and IT system harmonization, persist. M&A activities have led to diversified loan portfolios, reduced risk concentration, and increased lending capacity.

Enhanced risk management practices, supported by advanced tools and strategies, have contributed to greater financial stability. The NRB's regulatory oversight has been pivotal in safeguarding systemic integrity, though compliance demands remain a significant consideration. The impact of M&A has varied among stakeholders: shareholders have benefited from value creation, employees have navigated restructuring challenges mitigated by change management initiatives, and customers have gained access to improved services through consolidated resources and expertise.

This report explores the contextual background and significance of M&A in Nepal's banking sector, examines the impacts and outcomes with specific case studies, and concludes with recommendations to optimize the benefits of M&A. Ultimately, M&A has reshaped Nepal's banking sector into a more resilient, competitive, and inclusive financial ecosystem, positioning it for long-term stability and growth.

Keywords: *Mergers and Acquisitions (M&A), Nepalese Banking Sector, Financial Stability, Operational Efficiency, Risk Management, Stakeholder Engagement*

Introduction

The banking sector plays a pivotal role in shaping the economic trajectory of any country, including Nepal. Over the past two decades, Nepal has witnessed transformative changes in its financial landscape, driven largely by policy reforms and the introduction of strategic initiatives like mergers and acquisitions (M&A). In 2011, the Nepal Rastra Bank (NRB) introduced the Merger Bylaw, marking a watershed moment for the banking sector. This policy aimed to address systemic vulnerabilities by encouraging consolidation among banks and financial institutions (BFIs), thereby fostering resilience, stability, and growth.

The Nepalese financial industry is characterized by a diverse mix of commercial banks, development banks, and microfinance institutions. However, the proliferation of smaller institutions often led to operational inefficiencies and increased risks of financial instability.

Against this backdrop, M&A emerged as a strategic solution to consolidate resources, enhance competitiveness, and bolster the overall integrity of the banking system. This paper explores the multifaceted impacts of M&A

in Nepal's banking sector, analysing their effectiveness in fostering financial stability, operational efficiency, and stakeholder satisfaction.

Analysis and Results in the Context of Nepal

Economic and Financial Impacts

The introduction of M&A in Nepal's banking sector has had both positive and challenging implications (see, Fig 1). A notable achievement has been the consolidation of weaker banks, which has significantly enhanced capital adequacy and reduced non-performing loans (NPLs). For instance, the merger between Nepal Investment Bank and Mega Bank resulted in a robust capital base and streamlined operations. Similarly, the integration of Global IME Bank with Bank of Kathmandu demonstrated how economies of scale could lead to cost reductions and improved market competitiveness.

However, not all mergers have been seamless. The amalgamation of Machhapuchhre Bank Ltd and Global Bank Ltd, for example, revealed challenges related to cultural integration and harmonization of IT systems.

* Assistant Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd.

These issues underscore the complexities of aligning organizational structures, employee expectations, and technological platforms during the merger process.

Operational Efficiencies and Challenges

Operational efficiency is a key driver behind M&A activities. Post-merger institutions have reported enhanced service delivery, diversified loan portfolios, and improved risk management practices. Advanced risk assessment tools have been adopted, reducing the concentration of risk and increasing lending capacity. Additionally, mergers have facilitated the introduction of innovative financial products, benefiting customers through better access and convenience.

Nevertheless, operational challenges persist. Integration complexities often lead to temporary disruptions, impacting customer satisfaction and employee morale. Effective change management strategies, including targeted training and professional development programs, have proven crucial in mitigating these challenges. For instance, during the merger of Himalayan Bank and Civil Bank, a comprehensive employee orientation program was instrumental in ensuring a smooth transition.

Fig. 1: Visual representation of Nepal's financial ecosystem, highlighting the integration of banking institutions, economic growth, and national identity. The diagram features puzzle pieces symbolizing Nepal's flag stacked coins representing financial capital, a classical bank structure for institutional presence, and upward-trending graphs against the backdrop of the Himalayas, denoting progress and economic potential.

Stakeholder Impacts

The impact of M&A extends to a broad spectrum of stakeholders, including shareholders, employees, and customers. Shareholders have largely benefited from increased value creation, driven by enhanced profitability and market presence of merged entities. Transparent communication and effective management of shareholder expectations have been pivotal in sustaining investor confidence.

For employees, however, M&A often entails significant restructuring and organizational changes. While some have faced redundancy, others have experienced opportunities for career advancement through expanded roles and responsibilities. Change management initiatives, such as skill enhancement workshops and leadership development programs, have helped employees adapt to the new organizational dynamics.

Customers, on the other hand, have enjoyed improved service offerings, including broader branch networks, enhanced digital banking platforms, and diversified financial products. The consolidation of resources and expertise has enabled banks to cater to customer needs more effectively, fostering loyalty and trust.

Regulatory and Policy Implications

The NRB has played a central role in steering M&A activities in Nepal. Its regulatory oversight and policy refinements have ensured that mergers align with industry standards and contribute to the sector's stability. The NRB's guidelines on capital adequacy, risk management, and corporate governance have been instrumental in maintaining the integrity of merged institutions.

Table 1 provides an in-depth summary of the mergers and acquisitions (M&A) initiatives introduced by the Nepal Rastra Bank (NRB) to enhance the stability and efficiency of Nepal's banking sector. The table highlights the NRB's strategic objectives, including fostering financial stability, reducing systemic vulnerabilities, and consolidating resources within the financial ecosystem. By addressing challenges such as non-performing loans (NPLs), fragmented operations, and limited lending capacities, the M&A framework has successfully encouraged the consolidation of weaker financial institutions into more robust entities.

Key examples, such as the merger of Nepal Investment Bank with Mega Bank and Global IME Bank with the Bank of Kathmandu, illustrate how these initiatives have led to stronger capital bases, cost efficiencies, and improved market competitiveness. The table also identifies operational challenges encountered during mergers, such as cultural misalignment and IT integration issues, and outlines the NRB's role in regulating and ensuring smooth transitions. Additionally, the impact on various stakeholders, including shareholders, employees, and customers, is detailed, emphasizing the transformative role of M&A in Nepal's financial landscape. By summarizing these elements, Table 1 underscores the critical lessons learned and long-term benefits achieved through Nepal's M&A policies.

However, compliance pressures remain a challenge for some banks, particularly smaller institutions struggling to meet the NRB's stringent requirements. Ongoing regulatory support and capacity-building initiatives will be essential in addressing these challenges and fostering a more conducive environment for M&A activities.

Table 1: Summary of Mergers and Acquisitions in Nepal's Banking Sector

Category	Details	Examples/Case Studies
Economic Impacts	Enhanced capital adequacy. - Reduced non-performing loans (NPLs). - Diversified loan portfolios and increased lending capacity.	Nepal Investment Bank's merger with Mega Bank resulted in a robust capital base and streamlined operations.
Operational Efficiencies	Improved service delivery. - Advanced risk management tools. - Introduction of innovative financial products.	Global IME Bank's merger with Bank of Kathmandu demonstrated cost efficiency. - Himalayan Bank's smooth merger with Civil Bank.
Challenges in M&A	Integration complexities such as cultural misalignment. - IT system harmonization issues. - Temporary disruptions affecting customer satisfaction.	Machhapuchhre Bank and Global Bank merger struggled with cultural integration and IT harmonization.
Stakeholder Impacts	Shareholders: Value creation, enhanced profitability. - Employees: Restructuring, redundancy, and expanded roles. - Customers: Improved service offerings.	Himalayan Bank's skill enhancement workshops mitigated restructuring challenges.
Regulatory Implications	NRB provided oversight on capital adequacy, corporate governance, and risk management. - Compliance pressures on smaller institutions remain significant.	Not applicable.
Benefits of M&A	Enhanced financial stability and resilience. - Improved competitiveness of Nepalese banks. - Consolidated market presence.	Nepalese financial ecosystem progress represented via upward-trending graphs and puzzle-like integration visuals.
Cultural Integration Issues	Misalignment in organizational structures and employee expectations. - Differences in corporate culture created barriers to smooth transitions.	Examples include Machhapuchhre Bank Ltd and Global Bank Ltd merger.
Technological Challenges	Harmonizing IT systems during mergers proved challenging. - Cybersecurity concerns emerged during integration phases.	Not explicitly mentioned but identified in multiple mergers such as Global IME Bank and Bank of Kathmandu.
Customer Experience	Broader branch networks. - Enhanced digital banking platforms. - Diversified financial products tailored to customer needs.	Improved access seen in consolidated entities like Global IME Bank post-merger.
Change Management Strategies	Training and professional development programs. - Leadership workshops.- Transparent communication.	Skill enhancement workshops during Himalayan Bank-Civil Bank merger.
Key Case Studies	Nepal Investment Bank and Mega Bank. - Global IME Bank and Bank of Kathmandu. Himalayan Bank and Civil Bank.- Machhapuchhre Bank & Global Bank Ltd.	Case studies highlighted varying degrees of success and challenges, showcasing critical lessons for future M&A activities.
Policy Recommendations	Strengthen change management initiatives. - Foster capacity-building for smaller banks. - Enhance technological integration processes.	NRB's guidelines and continued oversight suggested as critical enablers for future M&A success.
Long-term Outcomes	Increased financial stability. Consolidated banking resources. - Positioning Nepalese banks for sustained growth in competitive markets.	Lessons from past M&A activities provide a roadmap for future strategies.

Table 2 shows comparative analysis of Bank Mergers and Acquisitions (M&A) in Nepal and Canada. This table compares the key aspects of mergers and acquisitions (M&A) in the banking sectors of Nepal and Canada, including regulatory frameworks, scale of

activities, operational efficiencies, customer impacts, stakeholder implications, and long-term benefits. It highlights Nepal's focus on financial stability and consolidation through policies like the Merger Bylaw, against Canada's emphasis on achieving global

competitiveness through strategic mergers regulated by frameworks such as the Financial Services Modernization Act. Examples of significant mergers in both countries are

provided to illustrate the outcomes and challenges faced in each context.

Table 2: Comparative Analysis of Bank Mergers and Acquisitions (M&A) in Nepal and Canada

Parameter	Nepal	Canada
Policy Introduction	Merger Bylaw introduced by Nepal Rastra Bank in 2011.	Financial Services Modernization Act (2001) and Competition Act (1985).
Key Drivers	Addressing financial instability, enhancing capital adequacy, and reducing NPLs.	Economies of scale, market expansion, and compliance with global competition.
Number of Mergers (2010-2023)	Over 200 mergers among BFIs.	Approximately 25 major mergers, including RBC's acquisition of City National.
Major Examples	Nepal Investment Bank & Mega Bank; Global IME Bank & Bank of Kathmandu.	RBC & City National Bank (2015); TD & Chrysler Financial (2011).
Impact on NPLs	Reduced significantly in merged institutions (e.g., 2%-5% drop post-merger).	NPLs remain low in Canadian banks, typically below 1%.
Operational Efficiencies	Improved through economies of scale and diversification.	Enhanced via technology and integrated global operations.
Challenges	Cultural misalignment, IT integration issues, regulatory compliance.	Complex regulatory approvals, integrating international operations.
Customer Experience	Broader branch networks, enhanced digital platforms.	Superior digital banking services and cross-border banking solutions.
Stakeholder Impact	Shareholders benefit from value creation; employees face restructuring.	Strong shareholder returns; minimal layoffs due to efficient change management.
Regulatory Oversight	Stringent oversight by Nepal Rastra Bank.	Robust oversight by the Office of the Superintendent of Financial Institutions (OSFI).
Long-term Benefits	Increased financial stability and market consolidation.	Enhanced competitiveness globally and higher operational efficiency.

The banking sectors of Nepal and Canada present a fascinating contrast in the evolution of their mergers and acquisitions (M&A) activities, driven by unique regulatory, economic, and strategic factors. Nepal's banking landscape saw a significant transformation following the introduction of the Merger Bylaw by the Nepal Rastra Bank (NRB) in 2011. This policy was primarily aimed at addressing financial instability, improving capital adequacy, and reducing non-performing loans (NPLs).

By contrast, Canada's regulatory framework for M&A, guided by the Financial Services Modernization Act of 2001 and the Competition Act of 1985, has long encouraged consolidations to achieve economies of scale, expand markets, and remain competitive on a global scale. These regulatory foundations underline the different priorities each country assigns to M&A: Nepal's focus lies on stabilizing a fragmented financial sector, while Canada's goals are more aligned with fostering international competitiveness and efficiency.

Similarly, the merger of Global IME Bank with the Bank of Kathmandu has highlighted the potential for cost efficiencies and market competitiveness. On the other

hand, Canada's banking industry, with fewer but larger-scale mergers, has seen approximately 25 significant consolidations over the same period. Examples include Royal Bank of Canada's (RBC) acquisition of City National Bank in 2015 and Toronto Dominion Bank's (TD) purchase of Chrysler Financial in 2011. These mergers have been pivotal in reinforcing the Canadian banking sector's global footprint and operational capacity.

The impact on non-performing loans (NPLs) in Nepal has been significant, with merged entities showing a notable reduction, often in the range of 2% to 5% post-merger. This trend reflects the improved risk management and financial discipline instilled by M&A initiatives. Conversely, Canadian banks have traditionally maintained low NPL ratios, generally below 1%, even before mergers, underscoring their strong financial health and prudent lending practices. While the reduction in NPLs in Nepal highlights the direct benefits of M&A in stabilizing weaker institutions, Canada's scenario demonstrates how mergers serve to reinforce already robust banking structures.

Operational efficiency is a cornerstone of M&A in both nations, but the approaches and outcomes vary. In Nepal,

mergers have led to better economies of scale, diversified loan portfolios, and enhanced risk management practices, as seen in the cases of Himalayan Bank and Civil Bank. However, operational challenges such as cultural misalignment and IT integration issues often hinder seamless transitions. Canadian banks, in comparison, leverage their advanced technological infrastructure to achieve operational efficiencies, ensuring smoother integrations and superior global operations. For instance, RBC's acquisition of City National Bank emphasized technological synergies and cross-border service enhancements, reflecting Canada's capacity to integrate operations at a global scale.

Customer experience has also been a focal point of M&A outcomes in both countries. In Nepal, the consolidation of resources has enabled banks to expand branch networks and improve digital banking platforms, benefiting customers with diversified financial products and better access to services. Notable examples include the enhanced service delivery observed post-merger in institutions like Global IME Bank. Similarly, Canadian banks have consistently prioritized customer experience during mergers, utilizing advanced digital platforms and seamless service integration. Customers benefit from superior digital banking services and innovative cross-border solutions, exemplifying the Canadian banking sector's commitment to delivering consistent value through M&A.

The stakeholder impact of M&A activities in Nepal and Canada further illustrates the contrasting dynamics at play. In Nepal, shareholders have largely gained from increased value creation and profitability, while employees have faced significant restructuring, including redundancies and expanded roles. Effective change management strategies, such as skill enhancement workshops during the Himalayan Bank and Civil Bank merger, have been critical in mitigating these challenges.

In Canada, shareholders also enjoy robust returns post-merger, but the emphasis on efficient change management minimizes layoffs and fosters a smoother transition for employees. For instance, Canadian banks prioritize transparent communication and professional development to align employee expectations with organizational goals during M&A processes.

Regulatory oversight plays a pivotal role in shaping M&A outcomes in both countries. Nepal's NRB has been instrumental in steering M&A activities by enforcing stringent guidelines on capital adequacy, corporate governance, and risk management.

While this oversight has ensured stability and resilience, smaller institutions often struggle to meet compliance demands, highlighting the need for ongoing capacity-building initiatives. Canada's banking mergers, regulated by the Office of the Superintendent of Financial Institutions (OSFI), benefit from a robust framework that balances systemic integrity with market competitiveness. This regulatory stability has enabled Canadian banks to undertake mergers with confidence, fostering innovation

and growth.

In terms of long-term benefits, both Nepal and Canada have experienced enhanced financial stability and consolidated market presence because of M&A activities. In Nepal, the mergers have transformed the banking ecosystem into a more resilient and competitive sector, positioning it for sustained growth in a challenging environment.

For Canada, the benefits extend to the global stage, with M&A activities contributing to the sector's reputation as one of the world's most stable and efficient banking industries. The lessons learned from these mergers offer valuable insights for future initiatives, emphasizing the importance of effective integration strategies, advanced risk management, and stakeholder engagement.

In conclusion, while the contexts and scales differ, the M&A activities in Nepal and Canada underscore the transformative potential of strategic consolidations in the banking sector. Nepal's journey highlights the critical role of M&A in stabilizing and strengthening a fragmented financial system, whereas Canada's experience demonstrates how mergers can drive global competitiveness and operational excellence. By learning from each other's successes and challenges, both nations can continue to optimize the benefits of M&A, fostering a more dynamic and inclusive financial landscape.

Conclusion

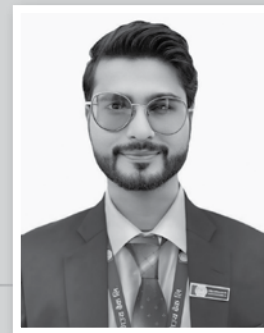
Mergers and acquisitions have emerged as a transformative force in Nepal's banking sector, driving consolidation, financial stability, and growth. The success of M&A initiatives, however, hinges on effective integration strategies, proactive risk management, and stakeholder engagement. While notable achievements have been realized, including enhanced capital adequacy, reduced NPLs, and improved operational efficiencies, challenges related to cultural alignment, IT integration, and compliance pressures persist. To maximize the benefits of M&A, banks must adopt best practices in organizational integration, leverage advanced risk management tools, and prioritize transparent communication with stakeholders. Additionally, regulatory bodies like the NRB must continue to provide robust oversight and support, ensuring that mergers contribute to the broader goals of financial stability and economic growth. As Nepal's banking sector evolves, the lessons learned from past M&A activities will be invaluable in shaping future initiatives. By fostering resilience, competitiveness, and inclusivity, M&A has laid the foundation for a more dynamic and robust financial ecosystem, poised to meet the challenges and opportunities of the 21st century.

References

1. **Dr. Sabita Bhandari.** (2024). History of Merger and Acquisition of Banking Sector in Nepal. *International Journal of Financial and Managerial Research*.
2. **Dr. Santosh Kumar Karna** (2024). Mergers and Acquisitions of Banking Sector in Nepal: A Case Study. *International Journal of Business Management and Innovation*.

3. **Sunita Bhattarai** (2024). Impact of Mergers and Acquisitions in Nepali Banking Sector. *Tribhuvan University Central Library eLibrary*.
4. **Bonnie Hampson**, (2024). The Effect of Mergers and Acquisitions on the Financial Performance of Commercial Banks in Nepal. *Academia.edu*.
5. **Adhikari, B.**, Kavanagh, M., & Hampson, B.. (2024). The Effect of Mergers and Acquisitions on the Financial Performance of Commercial Banks in Nepal. *Banks and Bank Systems*.
6. **Krishna Sharma**, Kumari Bank Ltd. (2024). Effect of Banks' Merger and Acquisition in Nepal: Study of Selected Banks. *ResearchGate*.
7. **Sanjeev Acharya**. Improving corporate governance in Nepalese financial institutions to promote growth and performance. Diss. The University of Waikato, 2018 (New Zealand).
8. **Bank of Canada**. (2022). Financial System Review. Retrieved from <https://www.bankofcanada.ca>
9. **Competition Bureau Canada**. (2011). Merger Enforcement Guidelines. Retrieved from <https://www.competitionbureau.gc.ca>
10. **Royal Bank of Canada (RBC)**. (2015). RBC acquires City National Bank: Strategic acquisition announcement and investor relations report. Retrieved from <https://www.rbc.com>

Breaking the Cycle: How Short Selling Can Prevent Strikes in Nepal's Stock Market

Ranjit Kumar Gupta*

In Nepal's capital market, investor dissatisfaction has often led to strikes and protests, especially during market downturns. When the market falls, investors typically respond with public outbursts, demanding government intervention. This is mainly because the current market structure does not offer a way to profit during falling markets. In Nepal's stock market, only long positions are allowed, meaning investors can only earn when prices go up. This one-sided system leaves investors helpless when prices decline, resulting in frustration and unrest. The introduction of short-selling could provide a solution to this recurring issue, allowing investors to profit during bear markets and helping to stabilize the market overall.

Nepal's stock market, despite its growth, still faces significant challenges. One of the most pressing issues is the inability to profit during market declines. This is a major factor contributing to investor frustration and the frequent occurrence of strikes and protests. The introduction of short-selling could serve as a valuable tool to help investors navigate market downturns, reduce reliance on government intervention, and create a more balanced and efficient market. By allowing investors to profit from falling prices, short-selling could bring much-needed flexibility to the market, making it more resilient and less prone to instability.

In many ways, short-selling can be seen as a means to balance the market. In a market that is only focused on upward trends, investors are left vulnerable to inevitable declines. A market that lacks the tools to address these declines is bound to face volatility, as investors grow anxious and panic. Short-selling offers a way for them to protect their portfolios, reduce anxiety, and hedge against risk in both rising and falling markets. This allows them to better manage their investments, helping to mitigate the frustration and unrest that often leads to strikes and protests.

The One-Sided Nature of Nepal's Capital Market

Nepal's stock market is structured in a way that investors can make profits only when stock prices rise. This reliance on upward market trends creates a problem when the market starts to correct or decline. Investors cannot make money from falling prices, which leaves them with few options when a downturn occurs. This creates frustration,

and investors often demand government action to reverse the market's decline. The lack of a mechanism to profit during bearish markets has led to a pattern of strikes and protests, which further destabilizes the market.

The absence of options to profit from falling prices places all the burden on investors during market declines. While in global markets, investors use short-selling as a strategy to hedge their portfolios during downturns, Nepalese investors are left exposed. Without this tool, they often find themselves with no recourse when the market begins to fall. This one-dimensional approach to investing makes the market less dynamic and more susceptible to emotional reactions. If investors had the ability to profit from a market decline, they would be able to manage their risk better, leading to more stable market behaviour.

Moreover, when market downturns are inevitable, there's often a panic-like reaction from the public. Without a way to balance their portfolios or profit from the market's natural corrections, investors rush to demand government intervention, believing that it is the only way to salvage their investments. The lack of short-selling exacerbates this problem because it leaves investors unable to protect themselves from market fluctuations, leading to protests that demand quick fixes—often in the form of government bailouts or intervention in the stock market. Short-selling could be a safety net, allowing investors to adjust their positions and adapt to the market's movements without depending on external factors for help.

While market corrections are part of a healthy financial ecosystem, Nepal's investors are largely unprepared for such events due to the one-sided nature of the market. This vulnerability results in knee-jerk reactions and panic when the market faces downturns, creating a cycle of protests and unrest. Short-selling could serve as an important tool to break this cycle by giving investors the ability to adapt to changing conditions, rather than being entirely reliant on government intervention.

Speculation and Over-pricing in Nepal's Stock Market

Another factor contributing to market instability is the high level of speculation. In sectors such as microfinance, insurance, and development banks, stock prices are often inflated because of limited shares and high demand.

* Assistant Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd.

Companies in these sectors may have a small number of shares listed, which makes them vulnerable to speculative trading. This can lead to prices that do not accurately reflect the true value of the companies. When these prices eventually correct, investors face significant losses, deepening their dissatisfaction with the market. This speculative environment becomes unsustainable, especially when the market experiences downturns. Without a way to hedge or profit during these corrections, investors feel powerless, and market volatility increases.

Speculation is an inherent part of most stock markets, but in Nepal, it is often unchecked, leading to extreme overpricing. Microfinance stocks, for instance, have often been subject to speculative bubbles due to high demand and the limited number of shares available. Investors rush to buy stocks in the hopes of quick gains, but when these stocks eventually correct, they face sharp declines in value. These sudden corrections create a feeling of disillusionment among investors who, feeling cheated by inflated prices, demand government intervention. Short-selling could provide a way to balance this speculative behaviour. By short-selling, investors could apply downward pressure on overvalued stocks, helping to prevent the creation of speculative bubbles in the first place.

In addition, short-selling would encourage investors to focus on fundamentals rather than speculative trends. Investors would be able to short overvalued stocks, helping to correct inflated prices before they become a problem. This would discourage overly optimistic market behaviour driven by hype and rumors, promoting more rational decision-making. The availability of short-selling would act as a counterbalance to speculative forces, ultimately leading to a healthier, more balanced market environment.

The speculative nature of the market in Nepal is a direct consequence of the lack of tools like short-selling, which could help reduce the impact of speculative behaviour. With the ability to short-sell, investors could act on their analysis, recognizing overvalued stocks and betting against them. This would put downward pressure on inflated prices, preventing speculative bubbles from forming. As a result, the market would become more grounded in reality, with stock prices more reflective of company performance rather than speculative hype.

The Role of Short-Selling in Stabilizing the Market

Introducing short-selling in Nepal's stock market could help balance the one-sided nature of the current system. Short-selling involves borrowing shares and selling them with the intention of buying them back at a lower price. This practice allows investors to profit during market declines. If short-selling were allowed, investors could hedge against falling prices or even profit from them, making the market more flexible and less dependent on rising prices. Short-selling would also apply downward pressure on overvalued stocks, helping to prevent speculative bubbles and curb price inflation.

Short-selling, when introduced properly, could create a more dynamic and efficient market in Nepal. By offering a method to profit from price declines, it would allow investors to operate more effectively in bear markets. This would help investors to manage their risk, and it would also make the market more attractive to institutional investors who value the ability to hedge. Additionally, short-selling would encourage a more balanced market where prices reflect actual company performance rather than speculative hype.

When short-selling is allowed, it naturally leads to more price discovery, which makes the market more efficient. Prices are more likely to reflect the true value of companies because investors have the ability to act on their analysis, whether the market is rising or falling. As a result, investors are less likely to overreact to market trends, and the market becomes less volatile overall. With short-selling in place, investors are empowered to make more informed decisions, and the market becomes better able to self-correct.

Another significant benefit of short-selling is that it can help reduce market volatility. When prices decline, short-sellers who need to buy back the shares they sold short actually provide buying pressure, which helps stabilize prices. This counterbalance helps prevent sudden, sharp declines in stock prices, providing smoother transitions during market corrections. By allowing short-selling, Nepal's stock market could avoid extreme fluctuations and better weather periods of uncertainty.

Reducing Strikes and Protests through Short-Selling

The frequent strikes and protests in Nepal's stock market are often a result of frustration when investors cannot profit during market downturns. Without the ability to profit from falling prices, investors often demand government intervention, placing pressure on policymakers. This pressure leads to hasty decisions that may not always be in the best interest of the market. However, if short-selling were introduced, investors would have the opportunity to adjust their positions and profit during bear markets. Instead of resorting to strikes and protests, investors would be able to manage their risks more effectively, reducing the need for external intervention.

Short-selling could significantly reduce the frequency of strikes in Nepal's capital market. Many of the protests arise from a sense of helplessness among investors who are unable to manage their risks or profit during downturns. Without the option to hedge their portfolios, they have no alternative but to demand government action. This creates an unhealthy environment, where protests and unrest are seen as an inevitable part of market cycles. Short-selling would empower investors, reducing their dependence on government intervention.

By introducing short-selling, investors would be able to adjust their portfolios to reflect the changing market

conditions. For instance, if they believe that certain stocks are overvalued or that a market correction is coming, they can use short-selling to profit from a decline. This ability to adapt and profit during downturns would reduce the likelihood of protests, as investors would no longer feel trapped by a falling market. Instead of calling for immediate government intervention, they could take matters into their own hands, reducing the instability that strikes create.

Moreover, short-selling would lead to fewer instances of panic selling. Often, when the market declines, investors rush to sell their holdings to minimize losses. This sell-off further exacerbates the decline and increases volatility. Short-selling provides an opportunity for investors to profit from this decline, reducing the overall panic that occurs during market downturns. The reduced panic selling would help stabilize the market, allowing it to recover more quickly and with less volatility.

Pre-requisites for Successful Short-Selling Implementation

For short-selling to be successfully implemented in Nepal's stock market, several factors need to be in place. First, a strong regulatory framework is essential. Clear rules must govern short-selling practices to ensure transparency and fairness. Without proper regulation, short-selling could lead to market manipulation and abuse, undermining investor confidence. A well-functioning securities lending market is also necessary to facilitate short-selling. Investors must be able to borrow shares to sell, and a smooth system for borrowing and lending securities must be established.

In addition to regulation, the market's infrastructure must be capable of handling the increased transaction volume that short-selling may bring. This includes having secure systems in place to track and settle short-selling transactions. Investor education is also a key component for the successful implementation of short-selling. Short-selling is a complex strategy that carries risks, and investors must be educated on how it works and the potential dangers

involved. Without proper education, short-selling could be misused for speculation, leading to further instability in the market.

Finally, risk management tools, such as position limits, circuit breakers, and disclosure requirements, should be implemented to prevent excessive volatility. These safeguards would ensure that short-selling serves its intended purpose without destabilizing the ma

Benefits Beyond Market Stability

The introduction of short-selling would have implications far beyond the stock market. A more balanced and efficient capital market would attract foreign investment, providing a much-needed boost to Nepal's economy. By aligning with global practices, Nepal could position itself as a more attractive destination for international investors, encouraging the inflow of capital and expertise.

Short-selling could also contribute to the development of other financial instruments and services, creating a more sophisticated financial ecosystem. This, in turn, would provide businesses with better access to funding, driving economic growth and job creation.

Conclusion

Short-selling represents a vital opportunity to address the systemic issues plaguing Nepal's stock market. By providing a way to profit during market downturns and improving price discovery, short-selling could balance the market, reduce speculative behaviour, and promote long-term stability. While its implementation requires strong regulation, investor education, and robust infrastructure, the benefits far outweigh the challenges.

Short-selling has the potential to transform Nepal's capital market into a more balanced, resilient, and efficient system. If implemented carefully, it could foster sustained economic growth, attract international investment, and create a healthier investment culture that benefits all participants.

Harnessing the Power of Remittances: Catalyzing Urbanization and Sustainable Development in Nepal

Saramsh Kharel*

Background

Nepal has experienced gradual structural transformation as well as rapid urbanization over the past few decades. Since the early 2000s, Nepal's economy has been reshaped by the emigration of its workers—mainly to India and Gulf nations—and the corresponding sharp growth of inbound remittances. According to the National Population and Housing Census 2021, “2.1 million people reside abroad, and the remittances from these individuals in more recent years have been playing a pivotal role in the country's economic development by relaxing foreign exchange constraints and strengthening the balance of payments, among others.” According to the Nepal Rastra Bank's recent report on the macroeconomic and financial situation as of mid-October 2024, remittance inflows increased by 11.5 percent, amounting to Rs. 407.31 billion in the review period, compared to an increase of 25.8 percent in the same period of the previous year.

Remittances account for over one-fifth of Nepal's national

income; the ratio of remittance to GDP stands at around 25 percent, making Nepal the tenth largest recipient globally. However, this highlights the heavy reliance of Nepal on international remittances. It is also the single largest component in Nepal's current account balance, helping to ease the large trade deficit and propping up foreign reserves, according to the IMF country report number 20/97. However, this figure underestimates the actual magnitude, as informal channels like hundi and open border transactions remain unaccounted for.

On the other hand, remittances tend to reduce overall agricultural output due to their negative impact on labor supply in rural areas. Studies have shown that remittances significantly increase the purchasing power capacity of households. According to the *Nepal Living Standard Survey (NLSS) III*, remittances are diversified into various sectors, such as household consumption (78.9%), loan repayment (7.1%), household property (4.1%), education (3.5%), capital formation (2.4%), and the remaining portion on other areas.

SWOT Analysis of Remittance in Nepal

<u>Strengths</u>	<u>Weaknesses</u>
<ol style="list-style-type: none"> Significant Contribution to GDP: Remittances form a substantial portion of Nepal's GDP (around 25%). It has helped reduce poverty and uplift the standard of living in many households. Foreign Exchange Reserves: Remittance inflows help Nepal maintain its foreign exchange reserves, stabilizing the currency and supporting trade deficits. Employment Generation: Remittance provides job opportunities abroad, reducing unemployment within the country. Social Welfare: Remittance helps improve access to education, healthcare, and housing for the families of migrant workers, thus improving overall human development. 	<ol style="list-style-type: none"> Over-Dependence: Nepal's heavy reliance on remittance makes its economy vulnerable to external shocks, such as changes in labor demand in foreign countries or economic downturns abroad. Limited Skills of Migrant Workers: A majority of Nepali migrant workers are employed in low-skill jobs, which offer lower pay and fewer opportunities for growth. Brain Drain: Skilled individuals often migrate for better opportunities, causing a loss of talent in Nepal and limiting the country's long-term human resource capacity. Inefficient Use of Remittance: Remittance is primarily used for consumption, with little investment in productive sectors like business or industry, limiting its long-term impact on economic growth.

* Assistant Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd.

Opportunities	Threats
<ol style="list-style-type: none"> Skill Development for Migrant Workers: By providing training and skills development programs, Nepal could enable its workers to access better-paying jobs and increase remittance inflows. Investment in Productive Sectors: Encouraging remittance recipients to invest in entrepreneurship, real estate, or agriculture could promote economic growth and create jobs. Formal Remittance Channels: Promoting the use of formal banking channels for remittance transfer could increase financial inclusion and boost the country's revenue through taxes and fees. Diaspora Engagement: The Nepali diaspora can play a crucial role in knowledge transfer, investment, and entrepreneurial support for developing industries in Nepal. 	<ol style="list-style-type: none"> Global Economic Instability: Recession or political instability in countries that host Nepali migrant workers (such as the Middle East) can severely affect remittance inflows. Strict Immigration Policies: Changes in immigration policies in labor-destination countries could reduce job opportunities for Nepali workers, decreasing remittance income. Competition from Other Labor Exporting Countries: Countries like India, Bangladesh, and the Philippines provide skilled workers, creating stiff competition for Nepalese laborers abroad. Exchange Rate Fluctuations: Volatility in exchange rates can reduce the value of remittance in local currency, affecting the purchasing power of recipient families in Nepal.

Remittances and Urbanization: Transforming Nepal's Development Landscape

Remittances significantly contribute to urban infrastructure development in Nepal, particularly in cities like Kathmandu. Migrant families often invest remittance funds in improving housing, water supply, and sanitation facilities in urban areas. The reclassification of urban areas further fueled urbanization, which reached 27.2% by 2014 and a remarkable 66.2% by 2021, with urban dwellers distributed across 293 urban areas.

The real estate and construction sectors in Nepal's urban centers experience growth due to the stimulative effect of remittances. Remittance-driven investments create employment opportunities, fostering economic development in urban regions. For instance, Kathmandu Metropolitan City, which houses a majority of the federal government's central offices, issues permits for the construction of 40,000 houses annually. The same trend is evident in urban areas beyond Kathmandu, highlighting the ongoing and prospective urbanization in Nepal.

Remittances act as crucial capital for entrepreneurship and small businesses in urban Nepal. Many urban residents use remittance funds to start or expand businesses, fostering micro, small, and medium enterprises and positively impacting the local economy. Remittances play a vital role in the economy, contributing directly to local, regional, and national development. They also serve an industrial

role in reducing poverty as they primarily flow to poor and marginalized families.

Furthermore, remittances significantly reduce poverty in Nepal's urban areas by providing additional income for families. They improve access to education, healthcare, and essential services, enhancing the standard of living in urban households. According to the NLSS IV (2023-24), Nepal's poverty rate has drastically declined, reducing to 20.3% in 2023 compared to 42% in 1995.

Additionally, remittances and migration affect consumption and poverty in several ways, including increasing local wages, enabling financial transfers, and boosting overall aggregate demand. With 86% of Nepali households owning homes, as revealed by the National Census 2021, there is a growing desire for a more comfortable lifestyle.

Remittances also support education in urban Nepal by funding school fees and improving access to educational resources. Increased remittance income is directly associated with improved educational outcomes for urban residents. Moreover, remittances influence migration patterns, with individuals moving from rural to urban areas in search of better economic opportunities. Urbanization in Nepal is partly driven by rural-to-urban migration, with remittances playing a role in shaping economic prospects.

While remittances have undeniably played a pivotal role in propelling Nepal's urbanization, a balanced approach is essential for sustainable development.

Government Programs to Enhance the Impact of Remittances on Public Welfare: Global Examples

Philippines – Building Infrastructure and Health Programs	The Philippines has leveraged remittances to fund infrastructure and health programs. The government has utilized a portion of remittance inflows to support the development of rural infrastructure, including roads and schools, which are crucial for improving the quality of life in remote areas. Additionally, remittances have been used to fund healthcare programs, such as subsidized medical services and health insurance for low-income families, ensuring broader access to essential health services.
Mexico – The 3x1 Program	Mexico's 3x1 Program exemplifies a collaborative approach to utilizing remittances for community development. Under this program, for every peso sent by migrants, the Mexican government contributes an additional peso, and local governments match this amount. The pooled funds are used for community projects, including building schools, improving water supply systems, and enhancing local infrastructure. This initiative not only enhances the impact of remittances but also fosters community engagement and development.

India – National Rural Employment Guarantee Scheme	In India, remittances play a significant role in supporting the National Rural Employment Guarantee Scheme (NREGS). This scheme aims to provide job security and improve rural infrastructure through public works programs. Remittances contribute to local economies by creating job opportunities and funding projects that enhance rural living standards, such as the construction of roads, wells, and irrigation systems.
Bangladesh – Social Safety Nets and Microfinance	Bangladesh has effectively utilized remittances to strengthen social safety nets and support microfinance initiatives. The country has established social protection programs that provide financial assistance and health benefits to low-income families receiving remittances. Additionally, remittances are channeled into microfinance institutions that offer small loans to entrepreneurs, enabling them to start businesses and contribute to local economic growth.

Source: (Giuliano & Ruiz-Arranz, 2009)

Strategic Initiatives to Optimize Remittance Utilization

To ease the financial burden on migrants, it is essential to offer hassle-free loans specifically designed to finance overseas migration journeys. This can be achieved through strategic partnerships with financial institutions to create migration-specific loan products with favorable terms. Such agreements could provide a framework for lowering visa and recruitment fees and improving the overall migration process.

Integrating remittances into the banking and financial sectors is crucial for economic stability. This can be accomplished by enhancing regulatory frameworks and financial sector practices to encourage remittance recipients to use formal banking channels. By improving financial infrastructure and regulations, remittance flows can be better monitored, and financial institutions can offer more secure and efficient services to migrants and their families.

Providing targeted financial literacy training for migrants and their families is essential to prevent fraud and ensure the proper utilization of remittances. This training should cover basic financial management, understanding financial products, and recognizing and avoiding common scams. By equipping both migrants and their families with the necessary knowledge, they can make informed decisions and effectively manage remittances for their intended purposes.

Continuing the issuance of foreign currency-denominated bonds, such as those with a 10% IPO reservation for foreign investors, can attract significant investment and boost financial resources. Evaluating the success of these bonds involves assessing their outreach effectiveness and the efficiency of fund utilization. This approach not only diversifies financial assets but also promotes broader participation in financial markets, encouraging more investments.

Developing policies that support self-employment investment schemes can stimulate direct investment in productive assets. Such policies might include providing tax incentives, offering low-interest loans, and simplifying the registration process for small businesses. These measures encourage individuals to invest in entrepreneurial ventures, fostering economic growth and job creation.

To support returned migrants in starting their own businesses, it is important to offer financial assistance through low-interest loans, grants, or subsidies. Research

should focus on identifying the needs of returned migrants and developing targeted support programs. This can include mentorship, training, and access to markets, helping them transition successfully from migration to entrepreneurship.

Advancing technology, such as blockchain-based platforms, can significantly reduce migration and remittance costs by enhancing speed, security, and transparency. Developing new digital products and services that leverage technology can streamline financial transactions and reduce associated costs. Investing in such technological advancements supports more efficient and secure financial operations, benefiting both migrants and financial institutions.

Establishing a sovereign welfare fund specifically sourced from remittances can provide a sustainable financial safety net for the nation. This fund can be designed to collect and manage a portion of the remittances received from abroad, investing these resources in long-term development projects and social welfare programs. By leveraging the steady inflow of remittances, the fund can support various initiatives such as infrastructure development, healthcare, and education, ultimately contributing to national economic stability and growth. The creation of such a fund not only maximizes the benefits of remittance inflows but also ensures that these resources are utilized effectively for the broader public good, providing a buffer against economic shocks and fostering inclusive development.

Conclusion

Remittances have been a cornerstone of Nepal's economic development and urbanization, shaping the country's structural transformation over the past few decades. The significant flow of remittances has not only eased foreign exchange constraints and strengthened the balance of payments but has also fueled urban infrastructure development, stimulated economic growth, and reduced poverty at the macro level. As the number of workers going abroad for employment continues to rise, the corresponding growth of remittances has become a critical flow of foreign currency into Nepal. However, the heavy reliance on remittances also poses challenges, such as the potential negative impact on rural agriculture and the need for more diversified sources of income.

To maximize the benefits of remittances, policymakers should focus on implementing targeted initiatives that reduce migration costs, improve financial literacy, facilitate the mainstreaming of remittances, and promote self-employment investment schemes. By doing so,

Nepal can create a conducive environment for long-term economic growth, enhance productivity, and pave the way for a prosperous future and sustainable development for its citizens.

References:

Central Bureau of Statistics. (2011). *Nepal Living Standards Survey III 2010-2011*. Government of Nepal.

Giuliano, P., & Ruiz-Arranz, M. (2009). *Remittances, Financial Development, and Growth*. *Journal of Development Economics*, 90(1), 144-152. doi:10.1016/j.jdeveco.2008.10.008.

International Monetary Fund (2020) Nepal: Selected Issues. Country Report No. 20/97

National Statistics Office. (2023). *National population and housing census 2021: National report*. Government of Nepal.

National Statistics Office. (2023). *Nepal Living Standard Survey IV 2022-23*. Government of Nepal.

Nepal Rastra Bank. *Current Macroeconomic and Financial Situation of Nepal (Based on Three Months Data Ending Mid-October, 2024/25)*. Economic Research Department, 2024.

Trade Union in Banking Industry: Major Roles and Challenges

Pratigya Bhatt*

Introduction

A trade union, or labor union can be understood as a group of workers who come together to advocate for collective interest, basically focusing on improving workers' conditions, wages, and benefits. Trade Union intends to focus on improving whole working conditions, wages, and benefits and serve as an important mediator between employees and management to ensure that their voices are well heard in workplace matters and issues. They are the ones who ensure equitable treatment of workers in the workplace and provide a collective voice for empowering employees to let them negotiate effectively with their employers, helping to balance up their power dynamics which are inherent in employer-employee relationships. The major part of trade unions is that they protect the rights of employees who are working in an organization.

Trade unions offer significant benefits to both employees and management in the workplace. For employees, unions provide collective bargaining power, leading to better wages, job security, and enhanced working conditions. They also offer legal support in disputes, access to training and development opportunities, comprehensive benefits packages, and advocacy against discrimination. Furthermore, unions foster solidarity among workers, creating a supportive community. For management, engaging with trade unions improves communication and trust between employees and management, which can enhance productivity and reduce absenteeism. Unions streamline negotiations by serving as a single point of contact, promote safer workplaces through collaboration on safety standards, and provide valuable insights into industry trends. Ultimately, this relationship benefits both parties by addressing employee grievances effectively and contributing to a more engaged and productive workforce.

Global History

The whole history of trade unions dates back centuries as it is closely related to the Industrial Revolution and the rise of labor movements seeking worker's rights. During the medieval period itself, craftsmen and artisans from Europe were formed for guilds to protect their trades and regulate work quality and fair wages. This was informal, but beginning era of unions. The Industrial Revolution thereafter led to rapid urbanization in the 18th and 19th centuries, when employees or laborers were compelled to work in poor working conditions, long hours, and low wages. Then, to counter this stage, the first modern trade unions emerged in the 18th and 19th centuries in the United Kingdom and the United States who initially had to face a set of legal challenges and go through disrupting

commerce as well. The Combination Acts of 1799 and 1800 banned unions in the UK, but there were secret ways of organizing gradually. Trade Union Congress (TUC) which was established in 1868 in the UK turned out to be the major representative body for whole workers. Gradually, Trade Unions evolved in the modern era.

Nepal's History

Before the 1950s, the workers were engaged in agriculture and handicrafts and hence there were no formal trade unions. During Rana's rule as well, workers had limited rights any form of organized labor was strictly discouraged and there was exploitation and poor working conditions in the workplace. With the fall of the Rana regime in 1951, the beginning of a democratic era that allowed greater political freedoms and the emergence of labor movements gradually turned out to become popular. In 1947, workers at Biratnagar Jute Mill organized the first labor strike in Nepal, led by political leader Girija Prasad Koirala, which is stated to be the initial foundation of the Nepali labor movement. The 1960s saw the formation of worker's associations, which were influenced by political parties advocating for democracy and social justice there.

Today, Post - the 2006 period, after the end of the Maoist insurgency, and the declaration of Nepal as a federal democratic republic - enhanced in creation of new opportunities for labor activism that focused on labor rights. The trade unions began addressing issues like minimum wages, social security, workplace safety, and the rights of informal and migrant workers there. Today, they advocate for social security and labor rights and also mobilize workers for different sets of changes, being active in the whole industrial space.

They are identified by Article 17 (2) (d) of the Constitution which ensures that every citizen right to form unions and associations and also by Article 34 which recognizes the rights of workers, including fair labor practices, social security, and collective bargaining through trade unions. Trade Union Act 1992 also defines a Trade union as an organization formed by workers to protect and promote their collective rights, interests, and benefits. Labor Act 2017 complements the Trade Union Act by providing additional rights to them. ILO Convention 87, Freedom of Association and Protection of Rights to Organize, and ILO Convention 98 about the right to organize and seek collective bargaining which Nepal has ratified also mark legal validity for the Trade Union in Nepal's context.

Trade Unions in Banking Industry

During the great depression of the 1930s, the global

* Senior Assistant, Rastriya Banijya Bank Ltd.

economic crisis highlighted the need for better working conditions when many bank employees faced layoffs, pushing them to seek collective representation. It was through The New Deal in the United States (1930) that legalized collective bargaining under the Wagner Act of 1935 encouraging the whole growth of unions in the banking industry. Later in mid 20th century, in countries like South Africa and India, nationalized banks became focal points for trade union activities. Today, UNI Global Union, a federation representing workers in services including banking has turned out to be a key player in addressing transnational labor issues. Globally, these unions have been raising voices for the technological replacement of human jobs, diversity and inclusion, mental health, and Work-Life balance (UNI Global, 2024).

In the context of Nepal, Trade Unions in the banking sector operate under the Trade Union Act 1992, Labor Act 2017, and Social Security Act 2017. As stated earlier, the constitution has also given recognition here. Apart from Government-owned banks, private bank employees have also opened up unions seeking their collective bargaining power (ILO, Wage Policy 2024).

An important reason why Trade Unions have been stated to be important is because they protect and seek advancements in workers' rights and interests. Thereby, they do play an important role with a unified voice, seeking ways to enhance their ability to negotiate better wages, benefits, and working conditions. Be it by protecting workers' rights or by seeking ways to improve overall working conditions, Trade Union seeks ways to enhance healthier and more productive working environments. Trade Unions do have an important role to play in the banking industry as the sector has been shifting towards unionization. Although the Banking and Finance sector remained largely nonunionized for a large number of time, in recent trends - it indicate whole a growing interest would come around seeking union-based representation among employees. The shift drives out factors like job security, pay-based equity and ways for improved working conditions.

Roles of Trade Unions in the Banking Industry

- **Collective Bargaining and Employee Welfare:** The primary function of trade unions in the Nepalese banking industry is to look into the collective bargaining approach for securing better working conditions and benefits for employees. They bargain with management for mutual benefits. For example, the Association of Siddhartha Bank Staff recently negotiated for a 20% increase in base salary, extended maternity leave from 60 days to 98 days, increased paternity leave from 10 to 15 days, and introduced 3 days of paid marriage leave a few months ago (UNI Global, 2024).
- **Representation and Advocacy:** Trade Unions need to represent financial sector employees at the national level. They intend to establish advocating for worker's rights and represent them among the Bank's Management and even the state. They need to ensure that their voices are being heard in whole policy-level discussions and labor-focused negotiations. They need to advocate for the whole benefit sooner or later.
- **Support and Resources for Workers:** Trade Union needs to provide essential support services to their members which would include legal assistance,

welfare-based benefits, and professional development opportunities. They should also facilitate obtaining access to resources that would enhance job security and workplace safety with a strong emphasis on the unification of workers for effectively advocating their rights and improving their labor conditions across different sectors in the banking industry.

- **Advocacy for Labor Rights and Policy Influences:** Trade Unions need to actively advocate for labor rights and influence policy-making at both national and international levels by engaging with governmental bodies to ensure that the labor laws are implemented effectively and workers' rights are all protected. They are not only liable for putting pressure on the government to rectify discrepancies in the financial sector but also are liable to look for policy reforming approaches.
- **Professional Development and Training:** Unions do provide different sets of training programs aiming at enhancing of skills of their members. They play a major role in organizing workshops and seminars on various topics that would include collective bargaining, labor rights, and professional skills development which help employees to adapt to the changes in the whole banking industry, seek ways to improve productivity, and prepare for leadership roles within their organizations as a whole.
- **Promoting Gender Equality:** Unions also hold a major and crucial role in promoting gender equality in the banking sector. They do hold a major role in advocating for policies that would support women's rights at work like maternity leave provisions or even anti-discrimination measures. Be it any case of sexual assault, or discrimination in the workplace - reflecting a whole commitment to gender equity among whole employment-based practices there itself. They would all reflect a whole set of commitments for promoting gender equity among employment practices that come around.
- **Engaging in SDGs:** Trade Unions have also been working for advocacy in whole sustainable development goals, basically about SDG 8 which focuses upon decent work and economic growth. Through recent workshops, by organized trade unions, they all aim to enhance their capacity for being engaged with national development processes related to SDGs. This involvement allows seeking unions to align their objectives with broader societal goals - which would ultimately increase their relevance and seek their impact.
- **Crisis Response and Support Mechanisms:** At the time of any form of crisis as well, trade unions intend to provide critical support to employees who face job insecurity. They thereby negotiate with severance packages that would advocate for retraining programs and would work to ensure fair treatment at the time of layoffs or downsizing efforts. Their protective role would be of vital importance for maintaining employee morale and stability as well for the banking sector during challenging times.
- **Community Engagement and Social Responsibility:** Trade Unions would engage in community development initiatives that extend beyond their immediate membership. Through participation in

whole social responsibility projects, they would all contribute to local communities while enhancing their public image coming around. Their involvement would include organizing a set of health camps, educational programs, or environmental initiatives that would benefit both union members and the wider range of society that comes along with them.

Challenges

Trade Unions in Nepal's banking industry would face a variety of challenges that would create hindrances to their effectiveness in seeking the ability to advocate for workers' rights (John, 2018). Their challenges would stem from political, economic, and structural factors that would impact both their unions which would be a rather broad labor market. The major set of challenges that influences hereby includes:

- **Political Influence and Instability:** Trade Unions of Nepal are often tied closely with political parties which are of both strength and limitation. Although it provides unions with institutional power, it has often been noticed that it has been leading to political biases that would detract from their primary focus on labor issues. The periods of political instability thereby can disrupt union activities and negotiations making it difficult for them to maintain momentum in advocating for workers' rights.
- **Legal and Administrative Barriers:** The legal framework that surrounds trade unions as there lies ambiguous language that complicates the organization and operation of unions that would lead to administrative roadblocks. The requirement for regular renewal of union registration clearly intends to create some kind of unstable environment where different unions would be struggling to maintain their status. This complexity would rather result in the decline of active participation and engagement among the union members themselves.
- **Economic Pressures and Market Conditions:** Seeing the economic pressures and economic landscape in Nepal, there lies a set of challenges for trade unions as well because the whole banking sector hereby would be facing increased competition because of globalization and liberalization that would keep pressure upon financial institutions for reducing costs, that would often be at the expense of employee's welfare. There, also different banks would be struggling with their skill gaps among employees which would lead to layoffs or seek ways to reduce hiring practices.
- **Informal Labor Market Dynamics:** Considering a significant portion of the workforce in Nepal's banking sector, they do operate informally seeing temporary contracts that would make it difficult for unions to organize the whole approach effectively. The presence of such unorganized informal workers, clearly means that there would be many employees who would lack access to union representation and support. The fragmentation weakens the whole bargaining power

of trade unions and limits their ability to advocate for comprehensive labor rights across the sector.

- **Internal Challenges:** Be it in regarding lack of diversity within leadership roles, or maintaining engagement with the members along with their participation, union seriously has to focus on political activities that would be directed towards labor issues resulting in the perception that unions would prioritize seeking politics for their workers' welfare. Unions struggle to maintain member-based engagement and participation there.
- **Public Perception and Image:** Often seen with a negative vision, Trade Union activists are seen with the vision that they will not be working on their regular jobs. Occupying a seat and not fulfilling responsibility is what they are blamed for. Handling this dissatisfaction among members and colleagues has been appearing as the next major challenge in recent times.

Conclusion

No doubt, trade unions are important in organizations that advocate for the rights and interests of workers across different industries. From transfer preferences to addressing any employee-based issue, they do hold crucial roles and also work to improve working conditions. However, the cases of trade unions like Biratnagar Jute Mill or Mayos Noodles, where trade unions were rather accountable for the closure of the whole factory should not be forgotten. It is employment first, and then comes the rights and benefits. Management always lies above the hierarchy, and trade union has to be responsible as well. However, that does not mean the Trade Union should speak on behalf of management. The problem today is that when Union leaders sit by the side of management, they forget their roles too - leaving employees in the same situation. Be it by motivating employees to obtain the best productivity, or by seeking streamlined negotiations where there would lie safer workplaces, be it by seeking access to industry insights or by improving communication patterns - trade unions equally are important and easy for management. Organization requires trade unions, and hence employees also do. Getting a balanced approach and side would help both employees and the organization obtain optimum support and help from them.

References

- Hurley, J., Vacas-Soriano, C., Muraille, M., & Lantto, E. (2018). *Concept and practice of a living wage*. Office of the European Union, Eurofound. <https://www.eurofound.europa.eu/>
- International Labour Organization. (2024). *Wage policies, including living wages: Report for discussion at the Meeting of Experts on Wage Policies, including Living Wages, Geneva, 19–23 February 2024*. International Labour Office.
- UNI Global. (2024). *ASBSCBA Nepal*. Retrieved from <https://uniglobalunion.org/news/asbscbnepal/>

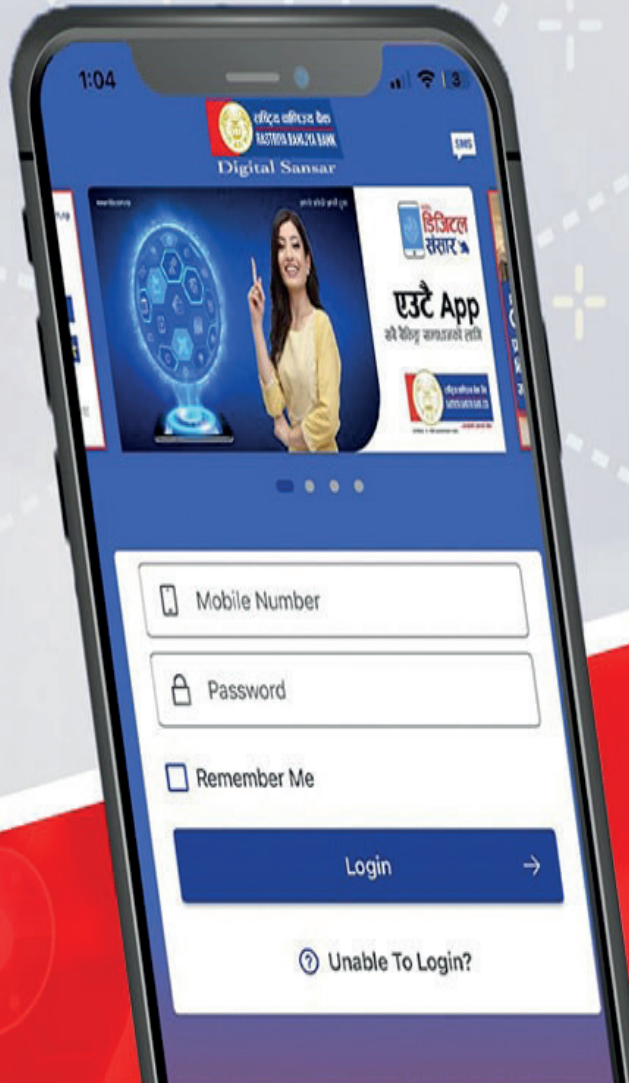
राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक
RASTRIYA BANIJYA BANK

...तपाईंको आफ्नै बैंक

आफ्नो भनेको आफ्नै हुन्छ
www.rbb.com.np

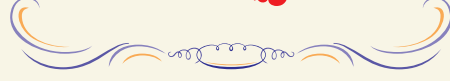
RBB DIGITAL SANSAR

२४ सै घण्टा हजरहरुको साथमा

Call Center +977 -01-5970018 | Email: rbb.info@rbb.com.np

प्रतिबद्धता

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड सेवाको ६० औं वर्ष
प्रवेशको सु-अवसरमा यस बैंकका ग्राहकवर्ग, शेयरधनी,
शुभेच्छुक लगायत सम्बद्ध सबै सरोकारवालाहरूमा हार्दिक आभार
प्रकट गर्दै आगामी दिनहरूमा अझै गुणस्तरीय, आधुनिक, दिगो एवं
विश्वसनीय बैंकिङ सेवा प्रदान गर्दै जाने प्रतिबद्धता
व्यक्त गर्दछौं ।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक
RASTRIYA BANIJYA BANK

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड

...तपाईंको आफ्नै बैंक